NEDERLAND
IN DEN ROMEINSCHEN TIJD

DOOR

Dr. A. W. BYVANCK

EERSTE DEEL

Met 47 afbeeldingen op 24 platen en 8 kaarten in den tekst

TWEEDE DRUK

LEIDEN
E. J. BRILL
1944

NEDERLAND
IN DEN ROMEINSCHEN TIJD

DOOR

Dr. A. W. BYVANCK

TWEEDE DEEL

Met 82 afbeeldingen op 40 platen en 25 fig. in den tekst
waaronder 13 kaarten

TWEEDE DRUK

LEIDEN
E. J. BRILL
1944

PRINTED IN THE NETHERLANDS BY E. J. BRILL, LEIDEN

INHOUD

VIERDE HOOFDSTUK

DE EERSTE PERIODE VAN HET ROMEINSCHE BESTUUR IN NEDERLAND

VIJFDE HOOFDSTUK

DE OPSTAND DER BATAVEN EN ZIJN GEVOLGEN

INHOUD

ZESDE HOOFDSTUK

HET LAND EN DE BEWONING IN HET ZUIDEN

ZEVENDE HOOFDSTUK

HET LAND EN DE BEWONING IN HET NOORDEN

ACHTSTE HOOFDSTUK

HET LEVEN

NEGENDE HOOFDSTUK

HET HERSTEL VAN HET ROMEINSCHE GEZAG IN NOORD-GALLIË

TIENDE HOOFDSTUK

HET EINDE VAN DE ROMEINSCHE HEERSCHAPPIJ

K 1652

EEN WOORD VOORAF

Dit boek heeft bij zijn verschijning nauwelijks een nadere verklaring noodig. Toen de Schrijver immers in het jaar 1914 de opdracht ontving om voor de reeks van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën een deel te bewerken, dat de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland zou bevatten, was het hem van den aanvang af duidelijk, dat dit werk diende te worden aangevuld met een geschiedenis van Nederland in den Romeinschen tijd en dat het zijn taak was zulk een geschiedenis te schrijven. Wèl moet worden uiteengezet, waarom het zoo lang heeft geduurd, voordat die taak is voltooid.

In de eerste plaats is de publicatie der bronnen veel uitvoeriger geworden dan men het oorspronkelijk had gedacht. Deze bronnen, — in de opdracht was reeds sprake van Excerpta Romana *—, zouden, naar men meende, een deel van matigen omvang vullen. Wanneer echter dit werk gereed is, hetgeen, gelijk thans mag worden aangenomen, over enkele jaren het geval kan zijn, zullen het drie kloeke deelen wezen. Elk van die deelen bevat dan een der afdeelingen, die reeds in den opzet waren voorzien: ten eerste, de excerpten uit de klassieke auteurs, Grieken en Romeinen, die op onze geschiedenis betrekking hebben; ten tweede, de inscripties, zoogoed degene die op Nederlandschen bodem aan het licht zijn gekomen als de andere die voor onze geschiedenis belang hebben; ten derde, een overzicht van de overblijfselen van het Romeinsche verleden, die in den bodem van Nederland zijn ontdekt.*

Vervolgens was het verzamelen en de eerste bewerking van het materiaal buitengewoon omslachtig. Er moest veel voorbereidend onderzoek worden verricht, alvorens met het eigenlijke werk kon worden begonnen, en, volgens de opdracht, behoorde het geheel gereed te wezen, voordat met den druk zou worden aangevangen. Bovendien was de bewerker door allerlei plichten telkens volkomen in beslag genomen en zag hij zich genoodzaakt zijn krachten aan anderen arbeid te wijden. Ook het drukken heeft zeer veel tijd gekost.

Op die wijze kon het Eerste deel pas in 1931 en het Tweede in 1935 verschijnen. Toen bleek de publicatie evenwel te moeten wor-

den stopgezet. Eerst zeer onlangs ontving de bewerker het verheugende bericht, dat eerlang met den druk van het Derde deel een begin kan worden gemaakt. Dit deel zal, behalve het overzicht van de vondsten dat tot 1940 is bijgewerkt, ook de zeer omvangrijke registers bevatten. Wanneer dit deel kan uitkomen, is geheel onzeker. In elk geval zal het samenstellen van de registers zeer veel arbeid kosten. Is het werk eenmaal gereed, dan zullen de bronnen voor de geschiedenis van het belangrijke gedeelte der Romeinsche grens in de delta van den Rijn zóó volledig in een afzonderlijke publicatie zijn bijeengebracht als voor geen ander deel van het groote Rijk. Dat geeft ten minste een zekere voldoening.

De rustpauze in den druk heeft het mogelijk gemaakt het boek te voltooien, waarvan thans het Eerste deel in het licht wordt gegeven. Dit boek, waarin de verschillende gegevens voor de Romeinsche periode onzer geschiedenis zoo volledig mogelijk zijn verwerkt, sluit zich volkomen aan bij de publicatie der Excerpta Romana. *In deze publicatie moet men ook de rechtvaardiging zoeken van hetgeen in het geschiedverhaal onmiddellijk betrekking heeft op de historie van Nederland. Dat zal men intusschen eerst zonder moeite kunnen doen, wanneer ook de registers der publicatie zijn uitgegeven. Tot zoolang zal het wellicht niet steeds gemakkelijk wezen alles te vinden; maar met eenig overleg zal dat, naar de Schrijver meent te mogen aannemen, toch wel gelukken. Bovendien rechtvaardigen de omstandigheden, vooral de groote belangstelling voor het verleden van ons land en de goede ontvangst, die de* Voorgeschiedenis van Nederland *(oorspronkelijk gedacht als niet meer dan een inleidend hoofdstuk van de Romeinsche geschiedenis) heeft gevonden, toch zeker de uitgaaf op dit tijdstip.*

Ook dit boek is omvangrijker geworden, dan aanvankelijk was voorzien, zoodat een splitsing in twee deelen noodig is gebleken. Het Tweede deel ligt volkomen gereed en met den druk zal terstond na de verschijning van het Eerste een aanvang worden gemaakt. Aan het slot van het geheel zal men een overzicht der literatuur en een uitvoerig register vinden.

November 1942. A. W. BYVANCK

EERSTE HOOFDSTUK

INLEIDING

I. HET ONDERWERP

Dit boek is gewijd aan de geschiedenis van Nederland gedurende den Romeinschen tijd. Het is evenwel niet onmiddellijk duidelijk, wat men onder het begrip Nederland in den Romeinschen tijd moet verstaan. Allereerst zal het dus noodig zijn vast te stellen, wat is bedoeld met de Romeinsche periode en hoe het gebied van Nederland nader kan worden omschreven.

De omvang van de Romeinsche periode onzer geschiedenis is vrij nauwkeurig bepaald. Als het begin kan men beschouwen het tweede jaar van Caesar's stadhouderschap in Gallië, het jaar dat wij aanduiden als het jaar 57 vóór het begin onzer jaartelling. Want toen zijn voor het eerst leden van volksstammen, die ons land bewoonden, in aanraking gekomen met de Romeinen. Het eindpunt wordt gevormd door den winter van 401 op 402 o.J., toen de Romeinsche opperbevelhebber Stilicho de bezettingstroepen aan den Rijn terugriep voor de verdediging van Italië, of wellicht nog liever het jaar 406, toen een groote troep Germanen op 31 December de grens heeft doorbroken en een inval in Gallië heeft gedaan. Door die gebeurtenis is immers voor goed een einde gekomen aan de Romeinsche heerschappij in het land bij de monden van den Rijn.

Voor dit werk is intusschen de Romeinsche tijd in Nederland wat ruimer opgevat. Ter inleiding zullen wij verhalen, wat bekend is over onze geschiedenis vóór de komst der Romeinen, met name over het land zelf, over zijn bewoners en over de ontdekkingstochten, die van de Middellandsche Zee uit naar het westen van Europa zijn ondernomen, als de vaart van Pytheas van Massilia in de vierde eeuw v. Chr. Bovendien zullen wij de geschiedenis verder dan de eerste jaren van de vijfde eeuw o.J. vervolgen; want ook na dien tijd bleef het zuidelijkste deel van ons land onder Romeinsche heerschappij. De invloed van Rome liet zich daar nog gelden in het midden van de vijfde eeuw, toen Aëtius streed tegen Attila, den koning der Hunnen, en wellicht zelfs langer, totdat Clovis, de ko-

ning der Franken, in het jaar 486 een einde maakte aan de laatste Romeinsche macht in Gallië.

De geographische bepaling van het gebied, dat voor den Romeinschen tijd eenigszins overeenkomt met het tegenwoordige Nederland, is minder eenvoudig. Uit den aard der zaak is het gewenscht ons tot dit gebied te beperken. Dat is evenwel niet goed mogelijk. Wèl vormt ons Vaderland, zooals wij het in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk zullen uiteenzetten, tot op zekere hoogte een geologische eenheid. Maar het omvat in den Romeinschen tijd twee landstreken met een volkomen verschillende geschiedenis en geen van beide helften, waarin het op deze wijze wordt verdeeld, kan men als een geheel nauwkeurig bepalen.

Midden door Nederland liep immers gedurende verreweg het grootste deel van het tijdvak, dat hier de aandacht heeft, de officieele grens van het Romeinsche rijk. Deze grens wordt aangeduid door den tak van den Rijn, die tot op den huidigen dag dien naam heeft bewaard en zijn mond had bij Katwijk. Alleen was er langs den rechter oever van de rivier een breede strook land, die door de Romeinen vrij werd gehouden van bewoning en ook het gebied van de Friezen was tot op zekere hoogte aan het Rijk onderdanig. De rest van Nederland is slechts korten tijd onder de onmiddellijke heerschappij van Rome geweest, te weten van de verovering door Drusus in 12 v. Chr. af tot de nederlaag van Varus in het jaar 9 o.J. Aan de zeekust in het noorden hebben Romeinsche troepen zich nog wat langer gehandhaafd. Maar tegen het midden van de eerste eeuw zijn alle garnizoenen teruggetrokken op den linker oever van den Rijn. Verder is het gebied tusschen Rijn en Waal door de Romeinen omstreeks het midden van de derde eeuw geheel ontruimd. Anders heeft het land ten westen en ten zuiden van den Rijn sedert den tijd van Drusus, en in zekeren zin al sedert den tijd van Caesar, tot het begin van de vijfde eeuw deel uitgemaakt van het Romeinsche rijk.

De twee helften van Nederland, rechts en links van den Rijn, hebben op deze wijze gedurende de Romeinsche periode van onze geschiedenis een verschillend lot gehad. Rechts van de rivier was het vrije Germanië, maar links heerschten de Romeinsche legercommandanten en is later een burgerlijk bestuur ingevoerd. Onder het vreemde gezag namen de bewoners hoe langer hoe meer de vormen aan van de zuidelijke beschaving. Die beschaving is evenwel naar het onbezette gebied slechts zeer weinig doorgedrongen. In de tweede helft van de derde eeuw is deze toestand eenigszins gewij-

zigd door de invallen van Germanen en vooral door de veroveringen van de Franken. De Rijn werd intusschen toch nog altijd beschouwd als de grens van het Rijk en ook na de eerste jaren van de vijfde eeuw, toen de troepen waren teruggetrokken, heeft men aan dit denkbeeld vastgehouden.

Door de Rijksgrens waren dus de twee deelen, waaruit Nederland bestond, scherp van elkander gescheiden. Maar elk afzonderlijk vormen zij, gelijk gezegd, allerminst een goed omschreven eenheid. De politieke afdeelingen vallen immers bijna nergens samen met de tegenwoordige. Toch zal het noodig zijn de landstreek, waarvan de geschiedenis in dit boek wordt verhaald, nader te bepalen. Met dit doel moeten wij trachten vast te stellen, welke grenzen uit den Romeinschen tijd althans eenigszins met de latere overeenkomen.

Wat de noordelijke helft betreft, die geen deel uitmaakte van het Rijk, zou men moeten nagaan, welke territoriën van volksstammen tot het Nederlandsche gebied hebben behoord. Maar wij weten in den regel niet, hoe wij deze territoriën moeten bepalen. Wèl kennen wij de namen van een aantal van zulke volksstammen, die een deel van ons land in hun bezit hebben gehad, de Friezen, Cauchen, Amsivarii, Chamaven, Tubantes en enkele anderen. Er zijn daar ook eenige natuurlijke afscheidingen, de mond van de Eems en de uitgestrekte veenmoerassen, in Groningen het Boertangerveen, in Drente de Zuidenveldsche venen, in Overijssel het Almelosche veen en ook in Gelderland, aan de oostkant van ons land. Maar het is alleen bekend, dat de Eems de grens vormde tusschen de Friezen en de Cauchen. Anders weten wij niet, of de genoemde afscheidingen inderdaad overeenkomen met de grenzen van de territoriën. Deze volksstammen en hun gebied zullen ter sprake komen in afdeeling VIII van het Vierde Hoofdstuk.

Ten zuiden van den Rijn vallen de grenzen uit den Romeinschen tijd al evenmin samen met de tegenwoordige. Intusschen zullen wij voor dat gebied toch aansluiting moeten zoeken bij de administratieve indeeling van het Rijk. Het zuiden van ons land maakte oorspronkelijk deel uit van de provincie Gallia Belgica, die het noorden van Gallië tusschen Seine en Rijn omvatte. Toen plannen werden beraamd voor de verovering van Germanië, werd van Belgica een strook langs den Rijn afgenomen ten behoeve van het leger en die strook kwam onder het gezag van de commandanten der daar gelegerde troepen. Dit militaire district is blijven bestaan, ook nadat het plan om Germanië te veroveren definitief was opgegeven, en later is het als twee provincies georganiseerd, Germania Superior en Germania Inferior.

Nadat deze laatste organisatie was voltooid, behoorde het deel van Nederland, dat onder Romeinsch gezag stond, tot twee provincies, Germania Inferior en Gallia Belgica. Op den duur is in dit gebied een burgerlijk bestuur ingevoerd en is het geheel verdeeld in civitates, dat wil zeggen, in stedelijke gemeenten of departementen. Deze departementen komen meestal overeen met de vroegere territoriën van één of meer volksstammen, die daar woonden. Ook na den Romeinschen tijd zijn zij in stand gebleven, daar de middeleeuwsche bisdommen uit de civitates van het Romeinsche rijk zijn voortgekomen en oorspronkelijk in elke civitas een bisschop zetelde. De middeleeuwsche kerkelijke indeeling was dus een voortzetting van de Romeinsche. Op die wijze mag men aannemen, dat de grenzen van de middeleeuwsche bisdommen overeenkomen met de grenzen van de civitates uit den Romeinschen tijd.

Aanvaardt men dit denkbeeld, dan kan men allereerst vaststellen, dat het zuidelijkste deel van Nederland geheel behoorde tot de civitas der Tungri, die overeenkomt met het latere bisdom Luik. Want de grens tusschen de bisdommen Luik en Keulen liep ten oosten van het gebied der Nederlandsche provincie Limburg. Verder naar het noorden ontbreekt dit hulpmiddel, omdat in de noordelijke civitates van Germania Inferior, van de Traianenses met de hoofdstad te Xanten en van de Bataven met de hoofdstad te Nijmegen, in den Romeinschen tijd geen bisdommen zijn gevestigd. Ook voor Zeeland en Noord-Brabant zijn wij in onzekerheid. Alleen kunnen wij aannemen, dat Zeeland bewesten de Schelde tot de civitas van de Morini behoorde. Wij weten evenwel niet, tot hoe ver deze civitas reikte. De Schelde had immers in den Romeinschen tijd een geheel ander deltagebied dan tegenwoordig, daar de hoofdstroom door de Ooster-Schelde of wellicht liever door de Striene in zee uitmondde. Verder heeft mogelijk een deel van Noord-Brabant tot de civitas van de Nervii behoord. Maar wij hebben ook geen middel om de grenzen van deze civitas te bepalen. In elk geval mogen wij besluiten, dat geen deel van het tegenwoordige Nederland buiten de genoemde departementen heeft gelegen. De vraagstukken, die de administratieve organisatie stelt, zullen nader in afdeeling I van het Achtste Hoofdstuk worden besproken.

Op deze wijze is het duidelijk, dat de landstreek, waarvan de geschiedenis in dit boek wordt verhaald, geen nauwkeurig begrensd gebied vormt. Wat door de grenzen van de genoemde civitates werd omsloten, bevat behalve het zuiden van Nederland ook groote stukken van de Duitsche Rijnprovincie en van België. Evenmin als voor het noorden van ons land kunnen wij dus voor het zuiden onze

beschouwingen tot het Nederlandsche gebied beperken. Het spreekt ook van zelf, dat wij in veel gevallen aandacht moeten geven aan een nog veel grooter landstreek. Want wij zijn alleen in staat de geschiedenis van Nederland te verhalen als een deel der geschiedenis van Noord-Gallië en Germanië, ja, als een deel der geschiedenis van het geheele Romeinsche rijk en de landen aan zijn grenzen.

Toch moet voor ons steeds Nederland in het centrum van de belangstelling staan. Het zou dus wel zeer zijn te betreuren, wanneer men het gebied, dat voor den Romeinschen tijd zooveel mogelijk met Nederland overeenkomt, niet tevens als een eenheid zou kunnen opvatten. Inderdaad is dat het geval, wanneer men zich dit gebied voorstelt als de delta van de rivieren Rijn, Maas en Schelde, als de strook langs de grens van het Rijk bij de Noordzee met de aansluitende landen, binnen en buiten de grens.

Beschouwt men de geschiedenis van Nederland in den Romeinschen tijd aldus, dan krijgt dit boek nog een bijzondere beteekenis voor de geschiedenis van den Keizertijd in het algemeen. Het land aan de monden van den Rijn had immers een zeer groot strategisch belang voor het Rijk. Daar lag de sleutel voor de verdediging van Gallië tegen de Germanen, omdat het aan den eenen kant de aangewezen operatiebasis was voor elken aanval op Germanië, terwijl aan den anderen kant van daar uit het verkeer langs den Rijn werd beheerscht en de ravitailleering van de verdedigingslinie aan die rivier. Bovendien ging een groot deel van de vaart naar Britannië en de handel met de landen in het noorden door de Rijndelta. Op die wijze had dat gebied ook een zekere economische waarde. Eindelijk kan men geen stuk van de lange Rijksgrens noemen, waarvan de geschiedenis betrekkelijk zoo goed bekend is door mededeelingen van antieke auteurs, door inscripties en door vondsten in den bodem.

De bronnen voor de geschiedenis van Nederland in den Romeinschen tijd vind men bijeen in de publicatie van *Excerpta Romana*[1]). Van deze publicatie zijn de deelen, die gewijd zijn aan de excerpten uit de antieke auteurs en aan de inscripties, verschenen, terwijl het materiaal voor het derde deel, dat een overzicht van de Romeinsche vondsten in Nederland en de registers voor het geheele werk zal bevatten, voor den druk gereed ligt. Men kan de bronnen,

1) Rijks Geschiedkundige Publicatiën. — A. W. Byvanck, *Excerpta Romana: de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland*. Deel I: Teksten (1931), Deel II: Inscripties (1935), Deel III: Vondsten en Registers (in druk).

waarop het geschiedverhaal berust, dus zeer gemakkelijk vinden en alleen bij uitzondering behoeft in dit boek naar bewijsplaatsen te worden verwezen.

Een uitvoerig werk over de Nederlandsche geschiedenis gedurende den Romeinschen tijd, opgebouwd met hulp van de gegevens, die wij aan de antieke auteurs, de inscripties en de vondsten in den bodem kunnen ontleenen, bezitten wij tot nu toe niet. Wèl hebben onze geschiedschrijvers altijd eenige aandacht aan de Romeinsche periode der vaderlandsche historie geschonken en ook de archaeologen hebben pogingen gedaan om het door opgravingen ontdekte te verwerken tot een bepaald beeld van het leven in dat tijdvak. Maar een samenvatting van het geheele materiaal voor een zoo volledig mogelijke voorstelling ontbreekt. De oudere geschriften, die nog belangstelling verdienen, vindt men in het overzicht der literatuur aan het slot. Daar zijn ook de werken genoemd, waarin andere deelen van het Romeinsche rijk op een dergelijke wijze worden beschreven, en de groote boeken over de geschiedenis van den Romeinschen Keizertijd, die bijzondere aandacht schenken aan de geschiedenis der provincies. Alleen de geschriften over speciale vraagstukken zijn telkens onder den tekst, waar dat te pas kwam, aangehaald.

II. HET LAND

Voor een juist begrip van de geschiedenis is het noodig zich een voorstelling te vormen van het land, waarin die geschiedenis zich heeft afgespeeld. Hier kunnen wij kort zijn, omdat in afdeeling I van het Vierde Hoofdstuk de mededeelingen van de antieke auteurs over den geographischen toestand zullen ter sprake komen, terwijl het Zesde en het Zevende Hoofdstuk geheel zijn gewijd aan het land en de bewoning gedurende de Romeinsche periode. Wij moeten thans voornamelijk aandacht geven aan het ontstaan van den bodem van Nederland. Want het is noodzakelijk daarvan eenigszins op de hoogte te wezen om den toestand gedurende den Romeinschen tijd te begrijpen [1]).

Bij den aanvang van het laatste hoofdtijdperk der aardgeschiedenis, het Quartair, was het gebied van Nederland, met uitzondering van eenige kleine stukken aan den omtrek, in Zeeuwsch-Vlaande-

---

1) Verg. A. W. Byvanck, *De voorgeschiedenis van Nederland* (3de druk, 1944), blz. 22-36: Tweede Hoofdstuk: De bodem van Nederland, en de daarbij aangehaalde literatuur. — Men vergelijke bovendien F. J. Faber, *Nederlandsche landschappen* (1942).

ren, Noord-Brabant, Limburg en in de oostelijke zandstreken van de Graafschap Zutphen en Twente, geheel door zee bedekt. Wat men het voetstuk van Nederland noemt, is overigens gegroeid als de ophooging van een baai, die door die stukken land werd omsloten. Deze baai is gevuld met de afzettingen van de rivieren, voornamelijk van den Rijn en van de Maas. In Noord-Brabant en Limburg liggen die afzettingen, — men spreekt van „Hoog-Terras" —, nog aan de oppervlakte.

Een tijd later is het noordelijke deel van ons land, tot een lijn die wordt aangeduid door de plaatsen Vogelenzang, Utrecht, Rhenen en Nijmegen, door het ijs van de derde glaciale periode bedolven. Vóór het front van het ijs lagen de heuvelruggen van Utrecht en Nijmegen, oorspronkelijk een geheel, dat later door de werkzaamheid van den Rijn in twee deelen is gesplitst. Deze heuvels bestaan uit grond, die door het ijs is opgestuwd. Om die reden spreekt men van „stuwwallen". Dergelijke wallen vindt men verder naar het oosten in eenige rijen achter elkander. Tijdens deze zelfde periode is waarschijnlijk ook de löss of Limburgsche klei ontstaan, voornamelijk uit verstoven materiaal, dat door het ijs is afgezet.

Toen het klimaat na het einde van de glaciale periode wederom milder werd, trok het ijs zich, door afsmelting, naar het noorden terug. Het land, dat toen te voorschijn kwam, was een vlakke streek, waar het ijs groote en kleine steenblokken had achtergelaten, grof en fijn puin, zand en leem met keien gemengd, het zoogenaamde „keileem". In Drente en de aangrenzende gebieden vertoont de oppervlakte nog zulk een beeld. Dit landschap treft men ook op andere plaatsen aan, in de kern van het eiland Texel, op Wieringen en Urk, in Gaasterland en bij Vollenhoven. Ten zuiden van de lijn, die door de plaatsen Koevorden en Zwolle wordt aangeduid, heeft het land het karakter van een eindmoreene, met de overblijfselen van de reeds genoemde stuwwallen in het heuvelland van het Gooi, Utrecht, Gelderland en Overijssel.

Tijdens de vierde of laatste glaciale periode is geen deel van Nederland door gletschers bedekt geweest. Maar hoewel het ijs zich gedurende dien ijstijd niet verder heeft uitgestrekt dan tot den mond van de Elbe, is het een tijd lang veel kouder geweest dan gedurende den derden. Toen ook de groote gletschers van deze laatste periode afsmolten, vloeide het water door breede dalen, die men nog kan herkennen, van de Geldersche vallei, de Geldersche IJssel, de Overijsselsche Vecht. Die dalen zijn langzamerhand door de rivieren, die daar stroomden, opgevuld met zand, het zoogenaamde „Laag-Terras". Het water liep weg door het gebied van

de latere Zuiderzee naar de Noordzee. Maar de kust lag toen veel verder naar het noorden, ongeveer overeenkomend met een lijn, die men kan trekken van den mond van de Humber naar Kaap Skagen. Daar er zooveel water in het landijs vastlag, was de zeespiegel ongeveer 60 m. lager dan tegenwoordig.

Door het afsmelten van de enorme ijsmassa's steeg intusschen het niveau van de zee meer en meer. Eerst werden de laagste deelen van de groote vlakte tusschen het Britsche eiland en Nederland overspoeld en eindelijk is de zee ook op het terrein van ons land doorgedrongen ongeveer tot de hoogtelijn van 1 m, die wordt bepaald door de plaatsnamen Bergen-op-Zoom, Utrecht, Stavoren, Leeuwarden en Groningen. Vóór die lijn heeft zich evenwel een breede waddenzoom gevormd, bestaande uit zandbanken en slikken. Die waddenzoom werd aan de zeezijde afgesloten door een wal van zand, die bescherming tegen de zee bood, zoodat mettertijd ebbe en vloed geen toegang meer kregen tot de streek achter den wal. Op dezen wal is het duinlandschap ontstaan en in het afgesloten gebied de klei- en veenstreek van Zeeland, Holland, Utrecht, Friesland en Groningen. Wij zullen nog een oogenblik aandacht moeten geven aan de ontwikkeling van deze landschappen.

De zandige wal, die wij noemden, groeide gaandeweg aan, zoowel in westelijke richting door aanslibbing als in de hoogte door het opwaaien van het zand tot duinen. Op die wijze ontstonden een breed zeestrand en ten oosten daarvan een keten van duinen, het „oude duinlandschap", dat thans nog slechts gedeeltelijk zichtbaar is, omdat het door het „jonge duinlandschap", dat zoo aanstonds ter sprake komt, is overstoven. Eindelijk sloten zich de openingen, waardoor de zee nog kon binnendringen, en in de lage vlakte achter den zandwal verzoette het grondwater onder den invloed van de rivieren, die er in uitmondden.

Gedurende de periode, waarin de afsluiting van de vlakte tot stand kwam, — men spreekt van de „Atlantische phase" —, was het klimaat warm en vochtig. De plantengroei werd in die omstandigheden zeer bevorderd. Het bosch breidde zich op de hooger gelegen gronden sterk uit en in de lage, natte streek achter den zandwal vormde zich veen boven de klei, die vroeger in de waddenzoom door de zee was afgezet. Eerst, toen daar nog zeer veel water was, groeide er riet en andere planten die op een vochtigen bodem gesteld zijn; later kon zich een vrij dicht woud ontwikkelen. Ook in andere deelen van ons land ontstond veen, als in de moerassen die Drente omsluiten en in de Noord-Brabantsche Peel.

Door de venen moesten de rivieren, de Schelde, de Maas, de Waal,

de Lek, de Hollandsche IJssel, de Rijn, zich een weg zoeken. Waarschijnlijk is de Oude Rijn in dezen tijd ontstaan als een belangrijke tak met breeden mond bij Katwijk. Door het gebied van de latere Zuiderzee, dat ook met veen was gevuld, liepen andere stroomen naar het noorden. De rivieren hebben langs hun oevers dikke lagen zand en klei afgezet. Op die wijze ontwikkelden zich daar strooken van vaste gronden. Het waren niet alleen natuurlijke dijken, die het aangrenzende land eenigszins tegen overstroomingen beschermden. Maar de hooge oevers waren bovendien de eenige begaanbare gronden in een overigens vrijwel ontoegankelijke streek van moerassen, bosschen en plassen.

De venen hadden in het noorden van ons land een veel minder groote uitgestrektheid. De zee heeft daar toegang gehouden achter den zandwal en had gelegenheid een dikke kleilaag af te zetten, die naar het oosten toe breeder wordt. Op die wijze is de geschiedenis van het landschap daar geheel anders dan in Holland. Wij zullen later, in het Zevende Hoofdstuk, opmerken, dat ook de geschiedenis van de bewoning in de beide streken verschillend is geweest.

Uit deze periode dateeren de oudste sporen van menschen in het lage deel van ons land. Wij kennen het fragment van een steenen bijl, die op Texel is gevonden. Te Zandwerven bij Alkmaar werden de overblijfselen van een kleine nederzetting ontdekt. In de duinen bij Hillegom zijn fragmenten van klokbekers gevonden. Die vondsten dateeren uit den tijd ongeveer 1800 v. Ch.

De ontwikkeling van het veen is onderbroken door een verandering van het klimaat omstreeks het midden van de eerste helft van het tweede millennium vóór het begin van onze jaartelling. Het volgende tijdperk, dat men het Subboreale noemt, wordt gekenmerkt door groote droogte. In de lagen van het veen kan men deze periode zeer goed onderscheiden. Men bespeurt daar, dat de groei van het veenmos tot stilstand kwam. Toen hebben zich van de hooge gronden in het oosten allerlei planten, die op droogte gesteld zijn, als struik- en dopheide, brem en jeneverbes, over het veen uitgebreid en zijn tot het duingebied doorgedrongen. In het oostelijke deel van ons land ontstonden waarschijnlijk in dezen tijd de groote heidevelden en de zandverstuivingen. Het verkeer moet, door het uitdrogen van het veen en het achteruitgaan van het bosch, veel gemakkelijker zijn geworden.

Met de volgende periode, de Subatlantische, die ongeveer 500 v. Chr. aanving, bereiken wij den historischen tijd. Het klimaat ver-

anderde opnieuw; het werd milder dan gedurende het vorige tijdperk, alleen niet zoo warm als gedurende de Atlantische phase, maar wellicht nog iets vochtiger. In de lage streken hernam het veenmos zijn plaats. Het kleigebied van Friesland en Groningen is eerst in dezen tijd voor de bewoning veroverd. Het is het laatste deel van ons land, dat vóór den Romeinschen tijd door menschen is bezet; want de veenstreken waren gedurende deze geheele periode niet anders dan plassen en moerassen, volkomen ontoegankelijk voor het verkeer. Het is uitteraard van bijzonder belang een voorstelling te verkrijgen van den toestand uit de Subatlantische phase, daar de Romeinsche tijd in deze periode valt. Beneden, in afdeeling I van het Vierde Hoofdstuk, zullen wij, gelijk gezegd, nagaan, wat de antieke schrijvers ons over den toestand van het land in de eerste eeuw o.J. mededeelen. Er zal dan gelegenheid zijn op dit vraagstuk terug te komen.

Er hadden tijdens deze periode nog ingrijpende veranderingen in het landschap plaats. De zee, die gedurende de vorige phase slechts weinig hooger was gekomen, hernam haar stijgende beweging en het veen in het westen, dat al eenigszins was uitgedroogd, kwam langzamerhand in het grondwater te liggen. Op die wijze was het mogelijk, dat groote stukken werden losgeslagen en als drijvende eilanden met hun boomen door den wind en het water werden weggevoerd, zooals een schrijver uit de Oudheid het vermeldt. Eindelijk is de zandige wal, die zich van Vlaanderen langs de kusten van Zeeland en Holland als een natuurlijke bescherming uitstrekte, op verschillende plaatsen doorbroken. De zee drong binnen achter den zandwal en overstroomde het lage land. Gedeeltelijk werd het veen daar weggeslagen, zoodat plassen ontstonden. Elders werd klei over het veen afgezet. Ten slotte is de zee overgegaan tot de vorming van nieuwe duinen, het zoogenaamde „jonge duinlandschap".

Deze gebeurtenissen hebben voor het grootste deel plaats gehad gedurende den historischen tijd. Intusschen bewijzen de opgravingen in de terpen, dat de bewoners daar omstreeks de derde eeuw v. Chr. hun woonplaatsen hebben opgehoogd. Blijkbaar kregen zij toen reeds last van het water. Verder hebben de Romeinen op het terrein van hun forten te Vechten en Utrecht in de tweede helft van de eerste eeuw o.J. een zware laag grond opgebracht. Ook deze maatregel is zonder twijfel genomen met het oog op de hooge waterstanden in de omgving. Bij de opgravingen in het Klein Duin te Katwijk is een kunstmatige heuvel ontdekt, die van klei was opgeworpen. Deze heuvel, die gedurende den Romeinschen tijd bewoond is geweest en later als begraafplaats heeft dienst gedaan,

moet na de zevende eeuw door het zand van het jonge duinlandschap zijn overstoven. Ook op andere plaatsen, in de buurt van Wassenaar en Den Haag, heeft men Romeinsche voorwerpen onder het duinzand ontdekt [1]). Op die wijze is het duidelijk, dat de ontwikkeling van het jonge duinlandschap in Holland zeker later dan 400, dus na den Romeinschen tijd, is begonnen.

Het duidelijkst spreken de vondsten in Vlaanderen [2]). Dat land heeft denzelfden bouw als Zeeland en Holland: boven het veen, dat een voortzetting is van de Hollandsche veenstreek, liggen eerst een laag zeeklei en daarboven de duinen. Nu heeft men in Vlaanderen Romeinsche voorwerpen gevonden in het veen onder de zeeklei. Deze laatste is dus afgezet na den Romeinschen tijd. Met andere woorden, het binnendringen van de zee in het gebied achter het oude duinlandschap kan niet vóór de vierde eeuw o.J. hebben plaats gehad. Verder bewijzen de historische berichten, dat de Vlaamsche duinen reeds in de negende eeuw op dezelfde plaats lagen als tegenwoordig. Deze duinen zijn dus in de periode tusschen de vijfde en de negende eeuw gevormd. In den tijd van 800 tot 900 kreeg de Vlaamsche kustlijn haar tegenwoordige plaats.

De gegevens voor Zeeland en Holland, waarvan wij er zooeven reeds enkele hebben medegedeeld, zijn niet zoo duidelijk. Op grond van een aantal feiten mag men evenwel aannemen, dat de kustlijn tusschen Oostende en Katwijk gedurende den Romeinschen tijd een eind verder naar het westen heeft gelegen. De gebeurtenissen der aardhistorie moeten zich daar in dezelfde opeenvolging en ook ongeveer in denzelfden tijd hebben ontwikkeld als in Vlaanderen. De overstrooming van het lage land kan men dus dateeren in de vierde of op zijn laatst in de vijfde eeuw en de vorming van het jonge duinlandschap in de periode tusschen de vijfde en de negende eeuw.

Samenvattend kunnen wij het volgende overzicht geven van de geographische gesteldheid van Nederland, voornamelijk wat de Romeinsche periode betreft [3]). — Men kan Nederland het best

---

1) Meer gegevens over deze vindplaatsen vindt men in afdeeling IV van het Zevende hoofdstuk.

2) Verg. R. Blanchard, *La Flandre* (Diss. Lille, 1906), blz. 144-146; A. Briquet, *Le littoral du Nord de la France et son évolution morphologique* (1930), blz. 203-205 en 367-369.

3) Verouderd, maar nog bruikbaar als een overzicht in een vreemde taal, is het werkje van A. Norlind, *Die geographische Entwicklung des Rheindeltas* (1912).

beschouwen als het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn, omdat althans het „voetstuk" van het land, met uitzondering van enkele deelen aan de randen in het zuiden en oosten door deze rivieren is opgebouwd. De Schelde, die thans niet meer dan een breede mond binnen de Nederlandsche grenzen heeft, liep vroeger meer noordwaarts door de Ooster-Schelde, terwijl in den Romeinschen tijd wellicht nog de Striene, die zich met de Maas vereenigde, de belangrijkste tak van de rivier was. De Maas stroomde door een wijd dal ongeveer als tegenwoordig en mondde uit in het breede water ten zuiden van Terheide, het Helinium zooals het in den Romeinschen tijd werd genoemd. De Rijn verdeelde zich, al voordat de rivier het tegenwoordige Nederlandsche grondgebied bereikte, ergens bovenwaarts van Schenkenschans, in de buurt van Rindern. Daarbij was de linker tak, die in den Romeinschen tijd Vahalis (of Vacalis) werd genoemd en zich toen reeds met de Maas vereenigde, veel minder belangrijk dan thans. De tak, die den naam Rijn behield, gaf links de Linge en rechts de Geldersche IJssel af, verdeelde zich in de Lek, het bovenste deel van de Hollandsche IJssel, de Kromme en Oude Rijn, de Vecht en wellicht nog andere stroomen, om door een breeden mond bij Katwijk de zee te bereiken. Naar het noorden vloeiden de Geldersche IJssel (die werd gevoed door de Oude IJssel, de Berkel en de Schipbeek), de Overijsselsche Vecht en de Utrechtsche Vecht. Samen mondden deze rivieren door den Vliestroom, die in den Romeinschen tijd Flevum heette (Fig. 1).

Wat het land aangaat, kunnen wij onderscheid maken tusschen twee gebieden, die ongeveer door de hoogtelijn van 1 m worden gescheiden. In het oosten en zuidoosten vindt men de hoogere en oudere gronden van het diluvium, in het westen en noorden het vlakke en jongere land van het alluvium. Het diluvium is sedert den Romeinschen tijd alleen veranderd door het ingrijpen van den mensch, maar, naar het schijnt, niet meer door den invloed van wisselingen in het klimaat. Reeds lang vóór de Romeinsche periode was zijn ontwikkeling afgesloten. Behalve in Zuid-Limburg, waar rotsgesteenten aan de oppervlakte liggen en het land door de löss of Limburgsche klei bedekt is, bestaat het grootendeels uit zand en grint, die door de rivieren zijn aangevoerd, het zoogenaamde „Hoog-Terras". In het noorden is dit gebied nog grondig aangetast tijdens de derde glaciale periode, toen het land onder het ijs van de groote gletschers was bedolven. Ook door de geweldige stroomen, die werden gevoed door het afsmeltende ijs van de vierde glaciale periode, is het uiterlijk sterk gewijzigd. Dit is intusschen alles geschied lang vóór de komst van de Romeinen. Sedert kan er

eenige verandering zijn gekomen in de verdeeling van het water over de verschillende takken van den Rijn. Ook heeft de waterstand op de stroomen zich aanmerkelijk verhoogd. Maar het hoofdaspect van het landschap is zonder twijfel hetzelfde gebleven.

De indeeling van het diluviale land wordt bepaald door de rivieren, die er door stroomden 1). Daarbij kan men de volgende gebieden onderscheiden: ten eerste, Zuid-Limburg tot de buurt van Sittard, dat grootendeels door de löss is bedekt; ten tweede, het breede dal van de Maas met de heuvels, die het insluiten; ten derde,

Fig. 1. Het noordwesten van ons land in den Romeinschen tijd

1) Deze indeeling is ook grootendeels gevolgd voor het overzicht van de bewoning van Nederland gedurende den Romeinschen tijd in het Zesde en het Zevende Hoofdstuk.

de oudere gronden en het diluvium van Limburg en Brabant, dat door een aantal beken wordt doorsneden; ten vierde, de stuwwallen in de buurt van Nijmegen; ten vijfde, de streek van de rivierklei tusschen de hooge gronden van Gelderland en Noord-Brabant; ten zesde, het diluvium en de oudere formaties van de Graafschap Zutphen en Overijssel; ten zevende, het heuvelland van de Veluwe, Utrecht en het Gooi; ten achtste, het gebied van Drente en de aangrenzende zandgronden van Overijssel, Friesland en Groningen, die vrijwel geheel worden ingesloten door de groote venen.

Het lage deel van ons land in het westen en noorden, het alluvium, dat beneden de hoogtelijn van 1 m en gedeeltelijk beneden het niveau van de zee ligt, bezit geen rivieren behalve de stroomen, die van het hoogere deel komend er dwars door naar zee afvloeien. Sedert den Romeinschen tijd is dit gebied volkomen veranderd. Maar met hulp van de boven vermelde gegevens kan men er zich toch eenigszins een voorstelling van maken. In de eerste plaats heeft de kustlijn ten zuiden van Katwijk een eind verder naar het westen gelegen. Men heeft onlangs ook kunnen vaststellen, hoe men zich den loop van de kust, de ligging van de zeegaten en de uitmondingen van de rivieren moet denken. Op deze wijze heeft men een kaart kunnen ontwerpen, die den grondslag verschaft voor de kaart van Nederland gedurende den Romeinschen tijd 1); een reproductie van deze kaart vindt men hierbij (Fig. 2). Ten oosten van de kustlijn bestonden de hooge witte duinen, waaraan wij het eerst denken als wij van het landschap aan zee spreken, nog niet. Met een breed strand, de tegenwoordige binnenduinen en de geestgronden erachter, kunnen wij ons intusschen van deze streek toch wel een beeld vormen. Verder naar het oosten was het veenland een vrijwel ontoegankelijk gebied van moerassen, bosch en plassen. Verkeer was daar slechts mogelijk langs de hooge oevers van de rivieren, waar zij zand en klei hadden afgezet. Daar kan men ook alleen nederzettingen en wegen in die streek zoeken. Geheel gewijzigd is het land in het gebied, waar geruimen tijd na de Romeinsche periode de Zuiderzee is ontstaan. De kleistreken van Friesland en Groningen zijn daarentegen weinig veranderd. Later, bij de bespreking van de mededeelingen der antieke auteurs over den geographischen toestand van ons land, in afdeeling I van het Vierde Hoofdstuk, zullen wij, gelijk gezegd, een poging doen dit beeld nog eenigszins te verlevendigen.

---

1) J, ter Veen, *Onderzoekingen in de Hoofden* (Diss. Leiden, 1936), blz. 147 fig. 116; verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 54 (1937), blz. 182, fig. 23.

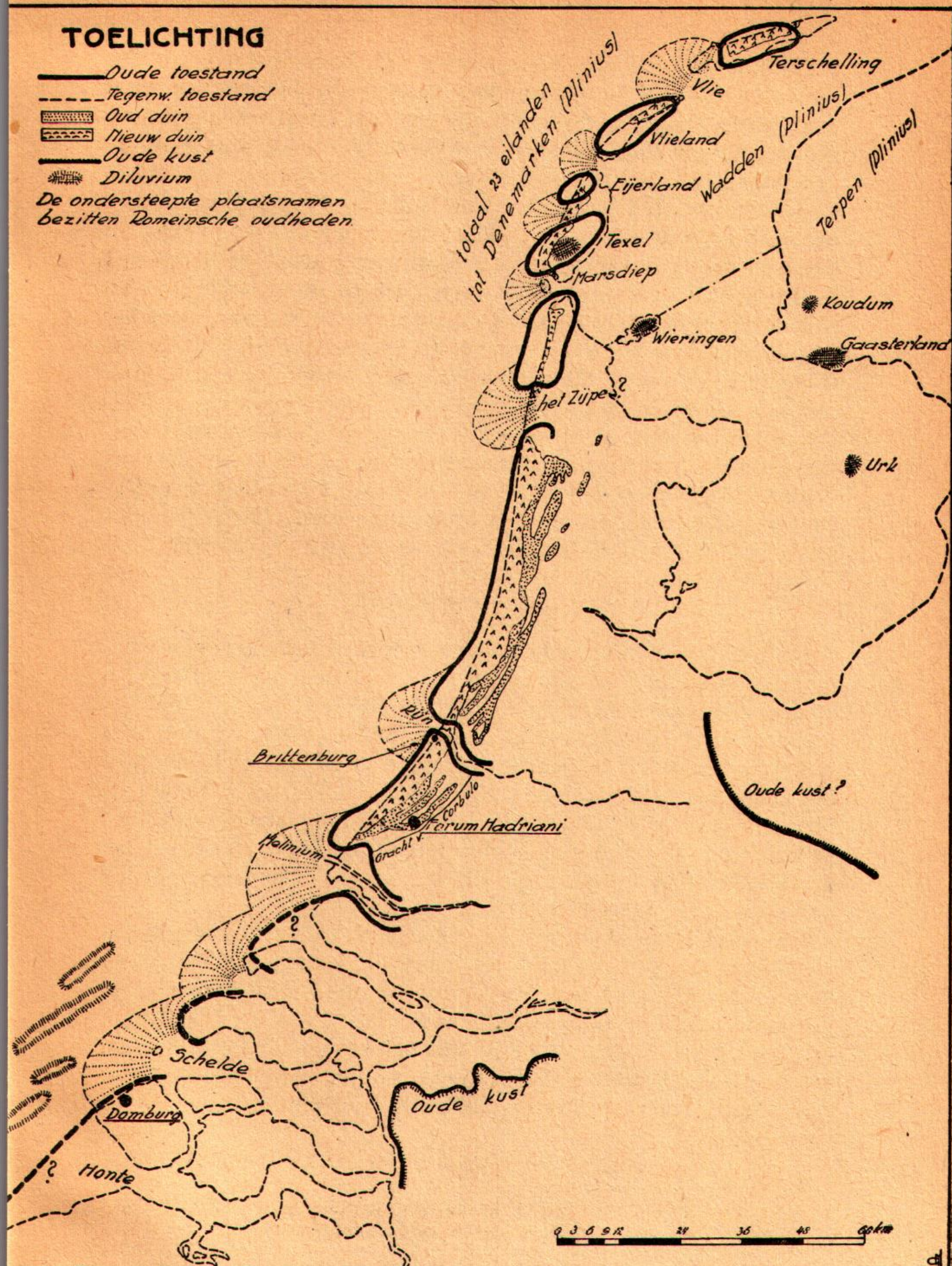

Fig. 2. De kustlijn in den Romeinschen tijd

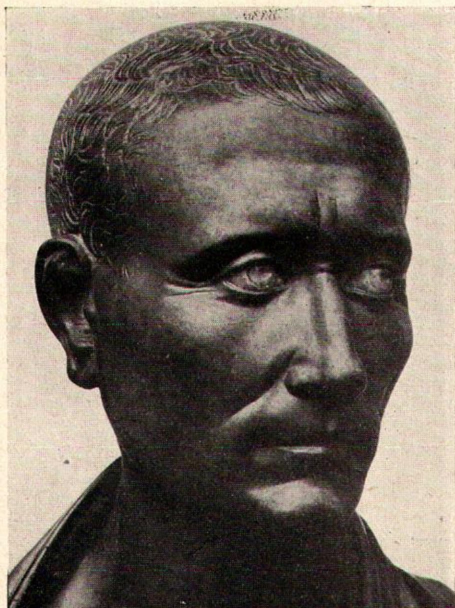
De indeeling van het lage gedeelte van Nederland voor de beschrijving van den toestand gedurende den Romeinschen tijd levert geen moeilijkheden op. Van het zuiden naar het noorden onderscheiden wij de volgende gebieden: ten eerste, de zeekleistreken in het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn tot aan den westelijken mond van den Rijn ten zuiden van Terheide, die wordt aangeduid als de breede mond van de Maas, het Helinium; ten tweede, de duin- en geestgronden op het vasteland en de waddeneilanden met de ten oosten daarvan gelegen veenstreek en de rivierkleigronden aan de tegenwoordige en vroegere rivieren, die hun weg door het veen hebben gezocht; ten derde, het gebied van de zeeklei in Noord-Holland, Friesland en Groningen, het oude territorium van de Friezen, een streek die door den Vliestroom of Vliestroomen, de Middelzee, de Lauwers en den Fivelboezem in vijf duidelijk van elkander gescheiden stukken wordt verdeeld, om in het oosten te worden afgesloten door den mond van de Eems. Een nadere beschrijving van deze gebieden en hun bewoning gedurende den Romeinschen tijd vindt men in het Zesde en het Zevende Hoofdstuk.

III. DE BEVOLKING

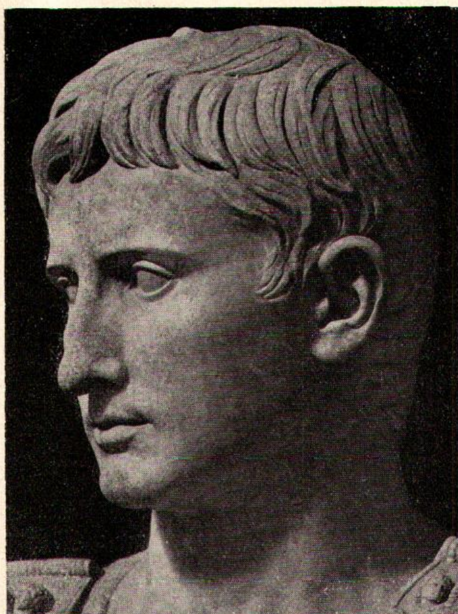
Over de bevolking van Nederland vóór de komst van de Romeinen zijn wij door de studie van de resultaten der opgravingen althans eenigszins ingelicht [1]. Het is bekend, dat ons land gedurende het Palaeolithicum en het Mesolithicum slechts door zeer weinig menschen is bewoond geweest. Een eenigszins belangrijke bevolking heeft zich daar eerst tijdens het Neolithicum gevestigd [2]. Men kan ook vaststellen, dat dit is geschied ten gevolge van eenige verhuizingen van volkeren in den tijd sedert het midden van het derde millennium tot het begin van het tweede millennium vóór het begin van onze jaartelling.

Het eerst is de stam, die de „bandceramiek" vervaardigde, tot Nederland doorgedrongen. Deze menschen kwamen uit het zuidoosten van de streek aan den Donau en volgden bij hun trek het gebied van de löss. Omstreeks 2400 v. Chr. of iets later hebben zij ons land bereikt, waarschijnlijk van het zuiden uit langs het dal van de Maas. Zij hebben zich neergezet aan die rivier tot in de buurt van Sittard, waar de löss ophoudt. Als landbouwers woonden zij

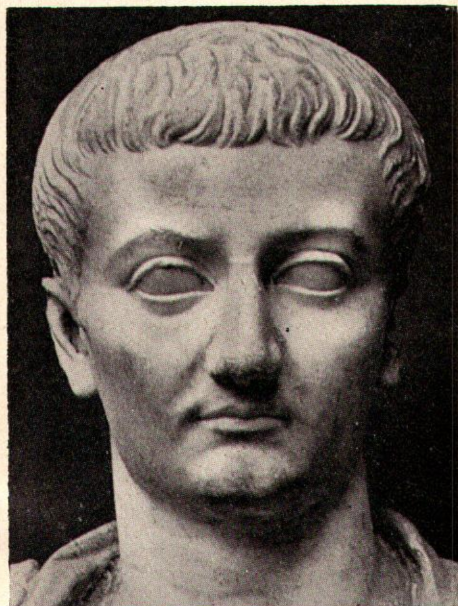
1) Verg. *Voorgeschiedenis van Nederland,* blz. 37-52: Derde Hoofdstuk: De bevolking van Nederland.
2) *Voorgeschiedenis,* blz. 75-152, en de samenvatting op blz. 218-221, met de kaart op blz. 82, die ook hier is gereproduceerd (Fig. 3).

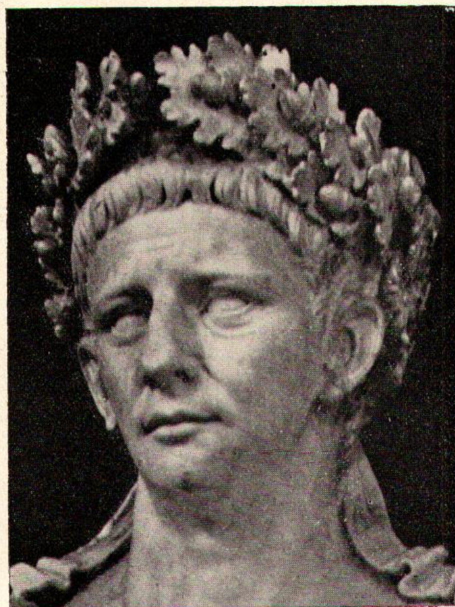
Afb. 1. Caesar

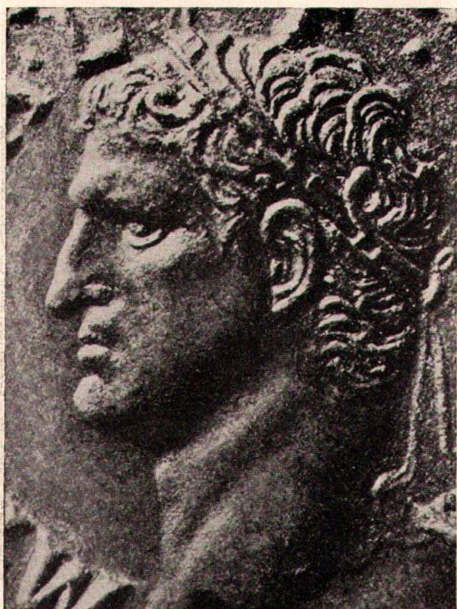
Afb. 2. Augustus

Afb. 3. Tiberius

Afb. 4. Claudius

Afb. 5. Agrippa

Afb. 6. Germanicus

Afb. 7. Gaius (Caligula)

Afb. 8. Claudius

in dorpen, die soms met een wal en een gracht waren beschermd. Naar men aanneemt, waren zij geen Indo-Germanen (Fig. 3).

Korten tijd later, maar zeker nog vóór 2000 v. Chr., is de beschaving, die door de hunebedden wordt gekenmerkt, tot ons land

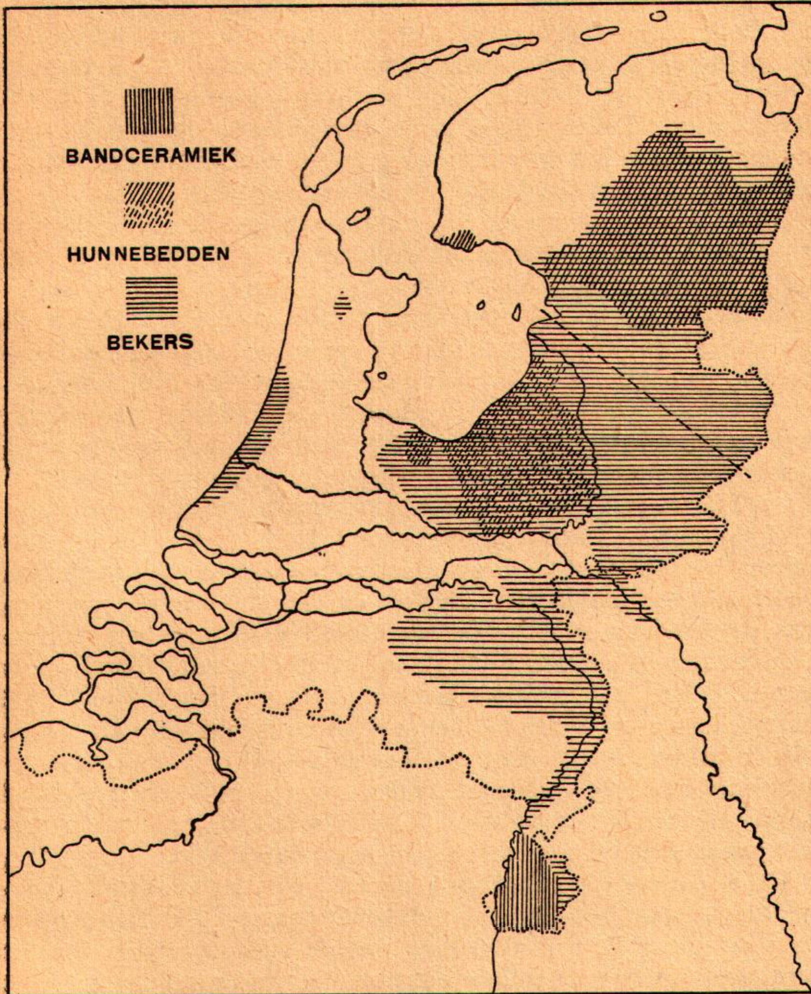

Fig. 3. De bevolking tijdens het Neolithicum

doorgedrongen. Deze vorm van cultuur heeft zich ontwikkeld in Denemarken en Noord-Duitschland met medewerking van een volk, dat het gebruik zulke groote steenen monumenten op te richten langs de kust van den Oceaan en in Britannië had verbreid. Ook bij

deze cultuur behoort een eigenaardige vorm van ceramiek, met diep ingestoken ornamenten. De cultuur der hunebedden is een zeer bijzondere soort van beschaving, die werd gedragen door een bepaald volk. Zonder twijfel was dit volk niet alleen ethnisch verschillend van het volk der bandceramiek, maar ook in aard, aanleg en karakter. Het heeft ons land bereikt van het oosten uit en zich nedergezet in Drente en de aangrenzende deelen van Friesland, Groningen en Overijssel. Verder heeft het zijn beschaving gebracht naar de Veluwe en naar Twente. Maar in die streken is het niet ver doorgedrongen, omdat het daar in botsing kwam met de dragers van een anderen vorm van beschaving, de cultuur der bekers.

Deze cultuur beheerscht het midden van ons land. Daarheen is zij gekomen van het oosten uit, deels uit Noord-Duitschland, deels uit Westfalen en deels uit het Rijnland. De trek, waardoor die beschaving werd medegebracht, stamt uit wat later tijd, uit het begin van het tweede millennium. Want de menschen, die daaraan deelnamen, waren reeds in het bezit van eenig metaal. Het is een gemengde vorm van cultuur, waarin men verschillende componenten kan onderscheiden. Het belangrijkste is de beschaving, die wordt gekenmerkt door individueele grafheuvels, de „touw-ceramiek” en de strijdhamers, verbreid door een krijgshaftig volk, dat een groot deel van Midden-Europa heeft veroverd. Hun komst is van een zeer bijzondere beteekenis geweest, daar zij, naar men mag aannemen, een Indo-Germaansche taal spraken en die taal, evenals hun aard, aan de door hen onderworpen volkeren hebben opgelegd. Bovendien bezaten zij een groot gemak andere vormen van cultuur over te nemen. Echte „touwbekers” kennen wij in ons land alleen in het oosten, uit de buurt van Winterswijk. Anders vertoonen de bekers, die de karakteristieke vorm van het aardewerk zijn voor deze beschaving, altijd de eigenaardigheden van verschillende typen. Het aardewerk vertolkt op die wijze den ethnischen toestand van de streken, waar deze cultuur zich verder heeft ontwikkeld.

De menschen van de „touw-ceramiek” zijn, bij voorbeeld, doorgedrongen naar het noordelijke beschavingsgebied in Denemarken en daar is, na de samensmelting met de oude bevolking van die streek, een gemengde cultuur ontstaan, die wordt gekenmerkt door de „Jutlandsche” bekers. De bekers van dit type, die naar ons land zijn gebracht, vertegenwoordigen dus de „Jutlandsche” cultuur. Op dezelfde wijze kunnen wij vaststellen, dat het volk van de „touwceramiek” door het Rijnland is getrokken. Daar is onder hun invloed de „Rijnlandsche” beker-cultuur ontstaan en, blijkens de „Rijnlandsche” bekers die in ons land zijn gevonden, is ook deze

vorm van beschaving naar het gebied aan de monden van den Rijn gebracht.

In het Rijnland zijn de dragers van de cultuur der „touwceramiek" verder in aanraking gekomen met de beschaving van de „klokbekers". De trek van het volk, dat dit laatste aardewerk met zich voerde, kan men omstreeks 1800 v. Chr. dateeren. Het was, zooals uit het aardewerk blijkt, een groep van artistiek zeer begaafde menschen, maar klein in aantal. Van Spanje uit hebben zij zich over een groot deel van Midden-Europa verbreid en overal hebben zij de fraaie voortbrengselen van hun pottenbakkerskunst vervaardigd. Op de Veluwe vertoonen de klokbekers bijzonder krachtige vormen en een zeer smaakvolle decoratie. Men kan spreken van de oudste kunstwerken, die op Nederlandschen bodem zijn ontstaan. Van ons land uit is deze ceramiek naar Engeland ingevoerd.

De dragers van de cultuur der bekers zijn ook met de volkeren van de bandceramiek en van de hunebedden in aanraking gekomen. Maar het onderscheid tusschen de bewoners van de verschillende streken is toch bewaard gebleven. Zelfs kan men opmerken, dat de eigenaardige karaktertrekken van de vormen der beschaving uit het Neolithicum nog bij de Nederlandsche bevolking tot op den huidigen dag aanwezig zijn. Wat de bandceramiek betreft, dit aardewerk verraadt een levendig temperament, vol phantasie, een aard die zich gemakkelijk laat gaan en zich slecht aan regels laat binden. Geheel anders moet het volk der hunebedden zijn geweest, ernstig en stug van aanleg, maar vasthoudend en in staat een zware taak tot een goed einde te brengen. Men meent de tegenstelling tusschen het Limburgsche en het Drentsche volkskarakter te herkennen. De klokbekers vertegenwoordigen een artistiek temperament. Zij die deze voortbrengselen van pottenbakkerskunst hebben vervaardigd, moeten meer verbeeldingskracht hebben bezeten dan de bouwers der hunebedden en de decoratie van hun aardewerk vertoont, anders dan de ornamenten op de bandceramiek, gevoel voor orde en regelmaat. Van de vervaardigers der touwceramiek, ten slotte, kan men de grootste voortvarendheid en het meeste élan verwachen. Elk van deze stammen heeft het zijne bijgedragen tot de vorming van het Nederlandsche volkskarakter. Op deze wijze blijken de grondslagen van onze geschiedenis in het Neolithicum te liggen.

Ook de volgende perioden van de voorgeschiedenis hebben tot de ontwikkeling van de bevolking bijgedragen. Gedurende den Bronstijd had er intusschen meer een samensmelting van de ver-

schillende elementen plaats. Het was een tijd van rust en bezinning, zonder groote volksbewegingen. Maar voor ons land was het geen periode van voorspoed. De bronstijd is bij de vondsten in onzen bodem slecht vertegenwoordigd.

Met den IJzertijd krijgen wij de gelegenheid de cultuur van ons land in verbinding te brengen met de streken in het zuidoosten, wier geschiedenis ons reeds door schriftelijke mededeelingen bekend is [1]). De toestand is dan geheel veranderd. Tegen het einde van den Bronstijd had er in Europa een groote beweging van volkeren plaats. Deze beweging is uitgegaan van de voorouders der Illyriërs in Silezië, Moravië en Hongarije, het gebied van de „Lausitz-cultuur", en ook in de oostelijke Alpen, waar wij hun cultuur uit den IJzertijd als de „Hallstatt-cultuur" kennen. Eerst hebben de Illyriërs de volkeren ten zuiden van hun land opgedrongen. Op die wijze is de trek ontstaan, die in Griekenland als de Dorische volksverhuizing bekend is. De gevolgen van deze beweging lieten zich gevoelen tot in Egypte, waar omstreeks 1200 v. Chr. een aanval uit het noorden moest worden afgeslagen. De Illyriërs zijn ook in Italië gekomen en hebben volkeren naar het westen en noordwesten opgedrongen.

Aan hun invloed meent men de verspreiding van een nieuwen vorm van cultuur te kunnen toeschrijven. Deze cultuur wordt gekenmerkt door de zede de overblijfselen van de verbrande dooden bij te zetten in een urn, die door een vlak heuveltje werd overdekt. Zulke bijzettingen vindt men steeds in een groot aantal bijeen, de zoogenaamde „urnenvelden". In ons land is de volkerenbeweging, die de urnenvelden met zich voerde, doorgedrongen in den tijd tusschen 800 en 600 v. Chr., voornamelijk van het zuidoosten en het oosten uit. De urnenvelden van Limburg en Noord-Brabant, van Overijssel, Drente en het zuidoosten van Groningen zijn daarvan de getuigen. Waarschijnlijk heeft Nederland eerst in den IJzertijd een eenigszins dichte bevolking gekregen. Men behoeft daarbij niet te denken aan invallen van de Illyriërs zelf, maar veeleer aan volkeren, die door hun trek zijn opgedrongen. Want de invloed van de eigenaardige cultuur der Illyriërs, die naar de vindplaats Hallstatt in Salzkammergut wordt genoemd, heeft zich in ons land slechts zeer weinig laten gevoelen.

Niet minder belangrijk is de trek geweest van een tweetal andere stammen, de Kelten en de Germanen. De Kelten [2]) hebben zich van

1) Verg. *Voorgeschiedenis,* blz. 183-211 en de Samenvatting op blz. 221-222.
2) C. Jullian, *Histoire de la Gaule,* I (1909), blz. 227-254 en 281-382. — H. Hubert, *Les Celtes* (1932).

hun oorspronkelijke stamland in Zuid-Duitschland naar verschillende richtingen verbreid. Zij zijn in Hongarije gevallen, zijn doorgedrongen naar het Balkanschiereiland, waar zij Delphi hebben geplunderd, en zijn overgestoken naar Klein-Azië. Omstreeks het begin van de vierde eeuw trokken zij Italië binnen en waren zelfs een oogenblik in Rome. Gallië is door hen veroverd; tegen het begin van de vierde eeuw hebben zij de kust van den Oceaan bereikt; omstreeks 300 bezetten de Belgae het noorden van Gallië en in de tweede eeuw v. Chr. namen de Kelten ook het zuiden van het Britsche eiland in bezit.

De overblijfselen van de Keltische cultuur, die men naar de vindplaats La Tène aan het meer van Neuchatel noemt, zijn in ons land niet talrijk. Het meest karakteristieke monument is het groote graf van Oss uit de zesde eeuw v. Chr. Deze vondst staat evenwel geheel op zich zelf. Wellicht is het graf aangelegd door een kleine zwervende troep, die daar zijn hoofdman heeft verloren. Verder kan men niet anders noemen dan een aantal urnen, die in het westen van Noord-Brabant, vooral bij Alphen en Strijbeek, zijn gevonden en aan de groote rivieren tot in het Rijk van Nijmegen. De invloed van de Kelten in ons land kan slechts gering zijn geweest. Er is geen enkel bewijs voor de aanwezigheid van een eenigszins belangrijk Keltisch element bij de bevolking [1]).

Aan den Neder-Rijn is het opdringen van de Kelten verhinderd door de Germanen [2]). Deze laatste stam is ontstaan gedurende den Bronstijd in het noordelijke cultuurgebied, nadat de menschen van de touwceramiek en de strijdhamers zich hadden meester gemaakt van het land, waar eerst de beschaving van de Kjökkenmöddinger en later van de hunebedden had geheerscht. Van het noorden uit zijn de Germanen opgetrokken en hebben groote stukken van Midden-Europa op de Illyriërs veroverd. Ook met de Kelten zijn zij in botsing gekomen. Maar zij zijn vooreerst niet verder getrokken dan tot het Duitsche Middelgebergte. Men kan hun komst aan den Neder-Rijn vervolgen met hulp van de eigenaardige grove urnen, die naar de vindplaats Harpstedt in Hannover worden genoemd. Omstreeks 650 v. Chr. hebben zij den Rijn bereikt en niet lang daarna zijn zij ook in ons land gevallen, zoowel in het noorden als in het zuiden, waar hun aardewerk in de urnenvelden door vele voorbeelden is vertegenwoordigd. Waarschijnlijk zijn de Germanen hier nog eerder binnengedrongen dan de Kelten.

1) J. de Vries, *Het Keltische substraat: Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde,* 50 (1931), blz. 181-221.
2) L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme* (2de uitg. 1934 en volg.).

Met deze aan de resultaten der opgravingen ontleende gegevens kunnen wij de berichten over de bevolking, die wij bij de antieke auteurs vinden, zeer goed verbinden. Een der merkwaardigste van deze berichten betreft de oude inheemsche bewoners van Gallië. Bij den laat-Romeinschen dichter Avienus vindt men de opmerking, dat de kust aan den Oceaan oudtijds in het bezit was van Liguriërs, die langen tijd geleden van daar door de Kelten zijn verdreven. Avienus heeft voor zijn gedicht een oude bron gebruikt of althans een schrijver, die mededeelingen van zeer vroege auteurs had bewaard, naar men aanneemt, een beschrijving van de westkust van Europa uit de zesde eeuw v. Chr. In de volgende afdeeling van dit hoofdstuk zullen dergelijke beschrijvingen nog nader ter sprake komen.

De Liguriërs worden bovendien als bewoners van Noordwest-Europa vermeld door den grooten aardrijkskundige Eratosthenes van Kyrene, die in de tweede helft van de derde eeuw schreef. Verder gewaagt de dichter Lucanus, die in den tijd van Nero leefde, van hen als de bewoners van geheel Gallië ten westen van de Alpen. Blijkbaar heeft men dus in de Oudheid gedacht, dat de Liguriërs eens in een groot deel van West-Europa hebben geleefd. Op grond van deze meening worden zij beschouwd als een overblijfsel van de Vóór-Indogermaansche bevolking van Gallië [1]).

Anders weet men van de Liguriërs niet veel af. In den historischen tijd werden zij alleen aangetroffen in de buurt van Genua en het bergland van de Riviera bij het gebied, waar de Po ontspringt, en in de meest westelijke Apennijnen. Inderdaad vindt men een aantal plaatsnamen, die in dat gebied voorkomen, terug in een groot deel van West-Europa. Er is een zekere eenheid bij de Vóór-Keltische plaatsnamen van Gallië en dergelijke namen komen ook voor in Italië, Spanje, Duitschland, tot in Ierland toe. Er is dus eenige reden om van een oorspronkelijke Ligurische bevolking van Europa te spreken.

Anders kenden de antieke schrijvers uit den tijd vóór de eerste eeuw v. Chr. in het land ten westen van de Alpen alleen Kelten. Pytheas van Massilia, die in de vierde eeuw v. Chr. een grooten ontdekkingstocht heeft ondernomen naar de landen aan den noordelijken Oceaan, sprak van Kelten als de bewoners van het geheele gebied, dat achter Massilia ligt, tusschen de Middellandsche Zee, de Alpen, de Pyrenaeën en den Oceaan tot de Elbe. Voorbij de Elbe woonden, volgens zijn berichten, Skythen, die de Grieken kenden

---

1) C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, blz. 110-192.

uit de landen ten noorden van de Zwarte Zee. De mededeelingen, die hij over zijn reis heeft gedaan, zullen zoo aanstonds uitvoeriger ter sprake komen. Vooreerst is men in de Oudheid bij deze opvatting gebleven. Polybius, die in de tweede eeuw v. Chr. schreef, noemde het land, waarvan de Alpen de oostelijke grens vormen, Galatia. In den tijd van Marius en Cicero sprak men van Gallia. Maar toen hadden de Romeinen reeds veel meer over de bewoners van Noord-Europa vernomen.

Zooals tegen het einde van de vijfde eeuw v. Chr. in het land ten noorden van de Alpen een groote trek van volkeren is ontstaan, waardoor de Kelten tot in Rome zijn doorgedrongen, is driehonderd jaar later Italië opnieuw met een inval bedreigd. Ditmaal is de beweging uitgegaan van de Cimbren, een volksstam, die waarschijnlijk in Jutland woonde. Volgens de berichten van de antieke auteurs, zijn zij uit hun woonplaatsen verdreven door groote stormvloeden. Blijkbaar hebben zij in hun gebied last gekregen van de opkomende zee, zooals dat in ons land het geval was, en hebben zij om die reden hun woonplaats verlaten. Wij weten ook van andere bewegingen onder de volksstammen van Duitschland van dien tijd. Het is ons evenwel niet bekend, of deze door den tocht van de Cimbren zijn veroorzaakt.

In het jaar 113 v. Chr. hebben de Cimbren een Romeinsch leger bij Noreia in Noricum ten noorden van de Alpen verslagen. Zij hebben toen nog niet gedacht aan een inval in Italië, maar zijn naar het westen getrokken. Daar hebben de Teutonen en enkele andere stammen, die in het land ten zuiden van de Main woonden, zich bij hen aangesloten en deze geheele volkerenmassa heeft in 111 v. Chr. den Rijn overschreden en is in Gallië binnengedrongen. Een deel van hen is, met de kudden en den buit, die zij bij hun verderen tocht niet konden medenemen, aan den Rijn achtergebleven. Zelf rukten zij verder op. Tegenstand hebben zij alleen bij de Belgae gevonden en herhaaldelijk werden Romeinsche legers door hen verslagen, het laatst op 6 October 105 bij Orange. Toen is eindelijk Marius, de bekwaamste veldheer over wien de Romeinen de beschikking hadden, met het commando tegen hen belast. Daar de Cimbren in Spanje waren gevallen en de andere volkeren zich over Gallië hadden verspreid, kreeg Marius gelegenheid zijn troepen goed voor te bereiden tot den strijd. In 102 versloeg hij de Teutonen en Ambronen bij Aix-les-Bains in de Provence en op 30 Juli 101 v. Chr. de Cimbren bij Vercellae in de Po-vlakte. Het zooeven genoemde deel van deze volkeren, dat aan den Rijn was achtergebleven, trok na de nederlaag van hun stamgenooten nog

eenigen tijd in Gallië rond en kon zich eindelijk nederzetten in het tegenwoordige België aan de Maas in de buurt van Namen. Daar leefden hun afstammelingen in den tijd van Caesar onder den naam van Atuatuci.

De tocht van de Cimbren en Teutonen heeft, door het groote gevaar dat Italië had geloopen, in het zuiden een geweldigen indruk gemaakt. Het is ook spoedig duidelijk geworden, dat deze menschen uit het noorden geen Kelten en ook geen Skythen waren, maar behoorden tot een anderen stam, dien men Germanen noemde. Op die wijze is de aandacht van de geleerden op hen gevestigd. Het belangrijkst was de studie van Poseidonios uit Apamea in Syrië, die naar de plaats van zijn werkzaamheid de Rhodiër wordt genoemd. Poseidonios heeft tusschen 100 en 80 v. Chr. in Gallië gereisd en zich daar een zeer uitgebreide kennis van het land en zijn bewoners verworven. Onder andere is van hem afkomstig de indeeling van Gallië, voor zoover het niet behoorde tot de Romeinsche provincie in het zuiden, in drie deelen, naar de stammen die er woonden, de Galliërs in het midden, de Aquitani in het zuidwesten en de Belgae in het noorden. Wellicht is Poseidonios ook degene geweest, die het eerst het onderscheid tusschen de Galliërs en de Germanen heeft beschreven.

Tot hen, die van de onderzoekingen van Poseidonios over Gallië hebben gebruik gemaakt, behoorde ook Caesar. Zijn werk over de oorlogen, die hij in Gallië heeft gevoerd, bevat een aantal mededeelingen over de volksstammen, die kort vóór het midden van de eerste eeuw v. Chr. in ons land woonden [1]). Al deze volkeren werden gerekend te behooren tot de Belgae, die voor een deel, naar de mededeelingen van Caesar, geen Kelten waren, maar niet anders dan eenigszins gekeltiseerde Germanen. Wij vermelden hier de volgende. Aan de Vlaamsche kust en gedeeltelijk ook nog in het zuiden van de tegenwoordige provincie Zeeland was het gebied van de Morini. Bij de groote rivieren en aan den rechter oever van den Rijn, zeker nog in de streek van Kleef en Emmerik, was het land van de Menapii. De oostelijke naburen van de Morini waren de Nervii, in de Ardennen, in Belgisch Brabant, tot in het mondingsgebied van de Schelde. Ten Oosten van de Nervii, ten westen van de Maas, maar voornamelijk tusschen Rijn en Maas, was het gebied van de Eburones. Ten zuiden van dit volk aan de Maas woon-

1) Over de volksstammen in ons land ten tijde van Caesar wordt uitvoeriger gesproken in afdeeling II van het Tweede Hoofdstuk.

den de Atuatuci. Rechts van den Rijn noemt Caesar de Sugambren, waarschijnlijk aan de Lippe en de Ruhr, en de Ubii, ongeveer tegenover Keulen en Bonn. Volkeren ten noorden van den Rijn in ons land worden door Caesar niet vermeld [1]).

De laatst genoemde volksstammen waren, volgens de mededeelingen van Caesar, Germanen, evenals de Eburones en de gewoonlijk tezamen met hen genoemde kleinere stammen in de buurt. De Nervii moet men het liefst als gekeltiseerde Germanen beschouwen, de Morini en de Menapii als zuivere Kelten. Wat de herkomst van al deze stammen aangaat, wordt alleen bericht, dat de Atuatuci de afstammelingen waren van de Cimbren en Teutonen, die zooeven ter sprake zijn gebracht. Wij kunnen deze mededeelingen evenwel nog eenigszins aanvullen met hulp van de archaeologische vondsten. Dat er Keltische stammen hebben gewoond in het zuidwesten en langs de groote rivieren, wordt bevestigd door de in die streek gevonden La Tène ceramiek, terwijl de aanwezigheid van Germanen in het zuidoosten wordt verduidelijkt door het daar ontdekte Germaansche aardewerk.

Ook over den toestand der bevolking in het gebied van ons land ten noorden van de groote rivieren, waarover wij bij Caesar geen berichten vinden, lichten de vondsten ons eenigszins in. In de Betuwe is, naar het schijnt, geen vaste bewoning geweest vóór de eerste eeuw v. Chr. Maar wij kunnen niet met zekerheid uitmaken, in welk deel van die eeuw zich daar menschen hebben gevestigd. Het aardewerk, dat op de hoogere gronden in het midden en het oosten van ons land is ontdekt, bewijst, dat naar die streek reeds in betrekkelijk vroegen tijd Germanen zijn doorgedrongen. Door Germanen zijn ook de kleistreken van Groningen en Friesland van het oosten uit bezet. Onze kennis van de oudste tijden berust evenwel nog vrijwel uitsluitend op de vondsten in de terp van Ezinge [2]). Intusschen zijn de resultaten van de in die terp verrichte opgravingen zóó sprekend, dat men zich reeds een beeld van de beschaving der bewoners in de verschillende perioden kan maken. De bezetting van die streek door de Germanen moet reeds in de derde eeuw v. Chr. zijn begonnen.

---

1) De Bataven, die worden vermeld bij Caesar, *De bello Gallico* IV 10, worden hier niet genoemd, daar men dit hoofdstuk als een interpolatie moet beschouwen, zooals in afdeeling I van het Tweede Hoofdstuk zal worden betoogd.

2) Over de herkomst van de bevolking in Friesland; verg. P. C. J. A. Boeles, *Verslag Ver. voor Terpenonderzoek,* 20-24 (1936-'40), blz. 17-25.

Ten slotte moeten wij nog een oogenblik spreken over de gegevens, die men kan afleiden uit den toestand van de huidige bevolking. Want evengoed als men in den bodem van een land de feiten vindt, waarmede de geologen een beeld van zijn ontwikkeling kunnen samenstellen, zoo herkent men in de bevolking nog de verschillende rassen, die daar zijn vertegenwoordigd [1]). In Nederland kan men drie elementen onderscheiden: een ras van kleine menschen met donker haar, bruine oogen en ronde schedels (Homo alpinus), een ras van menschen met een forsche gestalte, blonde haren en lange schedels (Homo nordicus) en een ras van menschen, die nog wat grooter zijn, met een breed plat gelaat, veelal rossig haar en een vierkanten schedel (Homo dalo-nordicus, het Baltische of Faalsche ras). In het noorden, in de provincies Friesland, Groningen, Drente en Overijssel, overheerscht het blonde ras; in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland is een belangrijk donker element; het derde ras vindt men slechts in het oosten van ons land. Men kan deze gegevens alleen niet goed in verband brengen met de uitkomsten van het verdere onderzoek. Voor het donkere ras zou men kunnen denken aan de vervaardigers van de bandceramiek en voor de blonde menschen aan de bouwers van de hunebedden en de Germanen. Maar de bevolking in ons land is blijkbaar zóó gemengd, dat het wel nooit zal gelukken voor deze verschijnselen een bevredigende verklaring te vinden. Dit is ten minste niet waarschijnlijk.

IV. DE ONTDEKKING VAN HET WESTEN

Voordat wij overgaan tot het verhaal der gebeurtenissen in de eigenlijke Romeinsche periode, moeten wij ter inleiding, behalve aan den toestand van het land en aan de bevolking, eenige aandacht geven aan de berichten over de oudste tochten ter zee naar de westkust van Europa. Deze tochten hebben reeds in een betrekkelijk vroegen tijd plaats gehad, gelijk blijkt uit de kennis, die de bewoners van Griekenland aangaande die streken bezaten [2]). Dat de oude Kretenzers reeds daarheen zouden zijn gevaren, zooals men het wel eens heeft ondersteld, is niet waarschijnlijk. De eerste Griek, van wien wij weten, dat hij door de Straat van Gibraltar den westelijken Oceaan heeft bereikt, is Kolaios van Samos, van wien

---

1) Verg. *Voorgeschiedenis,* blz. 44-45, en de bij dit gedeelte aangehaalde literatuur.

2) Voor het volgende verg. D. Detlefsen, *Die Entdeckung des germanischen Norden im Altertum* (1904); A. Francke, *Nordsee: Real-Encycl.* XVIII (1936), c. 935 en volg.; R. Hennig, *Terrae incognitae,* I (1936).

Herodotus verhaalt. Zijn tocht wordt gewoonlijk omstreeks 660 v. Chr. gedateerd; maar wellicht zal men eerder aan de tweede helft van de zevende eeuw moeten denken. Na dien tijd zijn er evenwel vooreerst altijd slechts geringe betrekkingen geweest tusschen Griekenland en West-Europa.

De oudste mededeelingen over den westelijken Oceaan, die wij bezitten, dateeren uit de zesde eeuw v. Chr. In de vorige afdeeling van dit hoofdstuk vermeldden wij reeds een bericht bij den laat-Romeinschen dichter Avienus, over Liguriërs aan de kust van Gallië in Normandië, dat uit dien tijd stamt. Eenige kennis van dien aard vindt men ook bij de Ionische geleerden uit de zesde en het begin van de vijfde eeuw v. Chr., in de eerste plaats bij Hekataios van Milete. Mogelijk hebben de Grieken deze mededeelingen ontleend aan verhalen van scheepvaarders uit Massilia. Maar eerder zal men aan de Karthagers moeten denken.

Het is de Karthager Himilco geweest, die den eersten ons nader bekenden tocht naar het noordwesten heeft ondernomen [1]). Waarschijnlijk heeft die tocht tegen het einde van de zesde eeuw v. Chr. plaats gehad. Van zijn reis heeft hij een verslag opgesteld en dat verslag is ook in het Grieksch vertaald. Al de kennis, die de Grieken in de zesde en de vijfde eeuw aangaande de westkust van Europa bezaten, berust mogelijk uitsluitend op de mededeelingen van Himilco. Zijn tocht heeft zich uitgestrekt tot Engeland en wellicht zelfs tot Ierland. Maar de verhalen, die hij ten beste gaf, lokten niemand uit hem na te volgen. Vooreerst heeft geen schipper uit de Middellandsche Zee zich meer zoo ver naar het noorden gewaagd.

Wat de Grieken in de vijfde eeuw v. Chr. over de landen aan den westelijken Oceaan wisten, is uiterst gering. Na de opkomst van Karthago als een groote mogendheid in de Middellandsche Zee werden de Grieken daar geweerd. De directe verbinding met Spanje was welhaast onmogelijk. Dit is de reden, dat Herodotus moest bekennen over West-Europa niets met zekerheid te weten. Van de eilanden, die het tin opleveren, en van den Eridanos, waar het barnsteen vandaan komt, heeft hij, gelijk hij zegt, geen betrouwbare berichten kunnen inwinnen. De geographische horizon was in de vijfde eeuw v. Chr. beperkter dan in de zesde.

Toch zijn de gegevens, die wij aan Herodotus danken, voor ons belangrijk genoeg. Bij de oudere schrijvers vindt men slechts vage

1) Verg. Jullian, *Histoire de la Gaule,* I, blz. 385-388; Ehrenberg, *Real-Encycl.* Suppl. V (1931), c. 232-235.

berichten en Herodotus stond zeer sceptisch tegenover hun mededeelingen, die hij niet vermocht te controleeren. Maar hij heeft zich blijkbaar moeite gegeven eenige werkelijke kennis te verkrijgen. Hij achtte het zeker, dat het tin en het barnsteen langs denzelfden weg uit het noorden werden aangevoerd; maar aan een rivier Eridanos, met haar Griekschen naam, in het land der barbaren kon hij niet gelooven. Die naam moet, naar zijn meening, door de dichters zijn verzonnen. In het land ten noorden van de Middellandsche Zee wist hij iets van den Donau en van de Pyrenaeën. Ook de Kelten waren hem bekend. Hij bezat evenwel niet de geringste voorstelling van de noordelijker streken.

In de vierde eeuw v. Chr. reikte de blik van de Grieken vooreerst nog niet verder. Ephoros van Kyme, die in het derde kwart van die eeuw zijn geschiedverhaal te boek stelde, noemde voor zijn geographisch overzicht van Europa alleen enkele volksstammen, die daar woonden. Volgens hem waren er Kelten in het westelijke deel en Skythen, die de Grieken van de noordkust der Zwarte Zee kenden, in het oostelijke. Verder spreekt hij van den grooten moed der Kelten, die de overstroomingen van de zee niet vreesden. Voor de Grieken was dat overmoed, omdat zij niets begrepen van de regelmatige ebbe en vloed, die in de Middellandsche Zee niet voorkomen. Deze zelfde overmoed wordt ook vermeld door Aristoteles, zijn tijdgenoot, die den Donau en de Pyrenaeën noemt, evenals Herodotus. Maar tevens sprak Aristoteles van rivieren, die naar het noorden stroomen van het Arkyinische gebergte; waarschijnlijk werden met dien naam de Alpen aangeduid. Toen ter tijde was het evenwel, nadat Karthago een deel van haar overwicht had ingeboet, voor de Grieken reeds mogelijk toegang te krijgen tot den noordelijken Oceaan. Van die gelegenheid heeft Pytheas van Massilia gebruik gemaakt om daar een groote zeereis te ondernemen. Wellicht heeft het verhaal van Himilco, dat hij moet hebben gekend, hem tot die expeditie opgewekt.

De tocht van Pytheas [1]) heeft plaats gehad omstreeks het midden van de tweede helft der vierde eeuw v. Chr., ongeveer gelijktijdig met de veroveringen van Alexander den Groote. Daarbij wilde hij zonder twijfel voornamelijk onderzoeken, in hoeverre de landen,

1) Jullian, *Histoire de la Gaule,* I, blz. 415-429. — H. Berger, *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen* (1903), blz. 333-367. — P. H. Damsté, *De tocht van Pytheas* (Rede, 1917). — G. E. Broche, *Pythéas le Massaliote* (1935). — Hennig, *Terrae incognitae,* I, blz. 120-136.

die hij bezocht, voordeel konden opleveren voor den handel. Het is evenwel zijn groote verdienste geweest, dat hij in het verslag over zijn tocht ook tal van aardrijkskundige en ethnographische bijzonderheden heeft opgenomen. Zijn reisverhaal is verloren gegaan en wij kunnen hier niet spreken over de vele problemen, die de reconstructie van dit verhaal stelt. De mededeelingen, die latere schrijvers daaraan hebben ontleend, zijn zóó karig, dat men geen geheel bevredigende oplossing van de moeilijkheden kan vinden. Voor ons doel is het voldoende, wanneer wij slechts enkele bijzonderheden daaruit aanstippen.

Volgens een mededeeling van Polybius, de eenige ons bewaarde antieke auteur die het werk van Pytheas zelf heeft ingezien, is hij langs de geheele westkust van Europa gevaren, van Spanje af tot een rivier in het noorden, die hij voor de Tanais hield. Met dezen naam heeft Pytheas, zooals wij beneden zullen uiteenzetten, wellicht de Elbe aangeduid. Zeker is hij eerst langs de westkust van Spanje en Frankrijk gevaren en heeft hij zoo het Kanaal bereikt. Daar is hij overgestoken naar Britannië en is om het schiereiland van Kent, dat hij onder dien naam vermeldde, in de Noordzee gekomen. Verder heeft zijn tocht zich uitgestrekt langs de oostkust van het Britsche eiland tot aan de noordpunt van Schotland. Hij deelt mede, dat men van daar in zes dagen kon varen naar Thule, het noordelijkste land waarvan hij heeft gehoord. Waarschijnlijk heeft hij zelf onmiddellijk dien tocht ondernomen en Thule verkend. Men moet aannemen, dat met dien naam Noorwegen werd aangeduid. Langs de kust heeft hij daar zijn reis nog een eind in noordelijke richting voortgezet, wellicht tot aan den Poolcirkel of althans tot een streek, waar men hem verhalen kon doen van de middernachtszon. Zeker is hij gekomen tot de bocht van Drontheim op een breedte van 64°, waar de zomernachten niet langer dan twee of drie uren zijn. De zware misten in dat gebied hebben zeer zijn aandacht getrokken en hij heeft ook van de lange winternachten gehoord. Verder sprak hij van de M o r i m a r u s a, de doode, dat wil zeggen, de onbewegelijke, de bevroren zee en het water met ijsschotsen.

Na zijn tocht naar het noorden heeft Pytheas de oostelijke kusten van de Noordzee bezocht [1]). Vermoedelijk is hij langs Denemarken

1) Gewoonlijk neemt men aan, dat Pytheas eerst naar het Britsche eiland is teruggekeerd, langs de westkust van dat eiland zijn tocht heeft voortgezet en daarna de oostkust van de Noordzee heeft opgezocht. Dat is niet zeer waarschijnlijk en de overgeleverde berichten kan men ook op een andere wijze verklaren.

gevaren en bereikte hij op die wijze het land Metuonis. Dit is de oudste plaatsnaam aan de Noordzee, dien wij kennen. Bedoeld is het waddengebied, dat zich langs de Deensche, Duitsche en Nederlandsche kust tot Vlaanderen uitstrekt. Daar in de waddenzee zoekt men ook de raadselachtige „zeelong", waarvan Pytheas sprak, het gebied waar men niet varen en niet gaan kan. De waddenzee, met haar zandbanken en kreken, is inderdaad land noch zee en, als daar een dikke mist over hangt, kan men geen onderscheid maken tusschen aarde, water en lucht, zooals de „zeelong" door Pytheas werd beschreven.

Als bewoners van die streek noemde hij de Guiones, een woord waarin men de door Plinius en Tacitus vermelde Inguiones of Inguaeones kan herkennen[1]). Vóór die kust lag op één dag varens afstand het eiland Abalus[2]), waarschijnlijk Helgoland, waar het barnsteen werd gevonden. Deze kostbare stof, die de zee daar in de lente aanspoelt, gebruikten de inwoners in plaats van hout om vuren mede te stoken. De beste stukken werden aan de Teutonen, die de kuststreken bewoonden, verkocht. Van daar werd het barnsteen dan verder naar het zuiden vervoerd. Volgens een bericht uit later tijd, dat wij aan Plinius danken, was het woord voor barnsteen bij de Germanen glaesum en in den tijd, toen Germanicus Caesar in dat gebied ter zee oorlog voerde, werd een van de eilanden in de Noordzee door de Romeinen om die reden Glaesaria genoemd. De inheemsche naam was Austeravia. Men weet evenwel niet, welk eiland met deze namen wordt bedoeld.

Wat de Teutonen betreft, die door Pytheas werden vermeld, moet men wellicht aan de zooeven genoemde Guiones denken. Maar ook in dit geval verkeeren wij in volkomen onzekerheid. Intusschen was het duidelijk, dat de bevolking in die streek geen verwantschap vertoonde met de Kelten in Gallië, en waarschijnlijk meende Pytheas om die reden, dat hij was aangekomen in het land der Skythen, te weten bij een deel van den stam, dat aan de noordkust van de Zwarte Zee woonde. Hij heeft zelfs den naam van de Tanais in zijn verhaal genoemd, gelijk blijkt uit de boven vermelde mededeeling van Polybius over den omvang van zijn tocht. Met dien naam duidden de Grieken de Don aan, de groote rivier die in de Zwarte

1) Wellicht is de naam der Guiones niet juist overgeleverd en moeten wij denken aan de Teutones, die wij zoo aanstonds zullen vermelden.

2) Voor het barnsteeneiland worden verschillende namen overgeleverd. Behalve Abalus vindt men Abalia, maar ook Balcia of Basilia. — Door Timaeus, die zijn bericht aan Pytheas ontleende, werden de namen Basilia of Baunonia gebruikt.

Zee uitstroomt. Men kan dus vermoeden, dat Pytheas den naam Tanais heeft gegeven aan de Elbe, daar hij meende een noordelijken arm te hebben ontdekt van dezen bekenden grooten stroom uit het zuidelijke land van de Skythen.

Door een mededeeling van Strabo weten wij, dat Pytheas aan de kust van de Noordzee de zonnehoogte heeft opgenomen en de resultaten in zijn reisverhaal medegedeeld. Op grond van deze gegevens heeft de Grieksche geleerde Hipparchos van Nikaia in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. de geographische breedte van die plaatsen be-ekend. Het getal, dat ons wordt medegedeeld, komt overeen met den 54sten breedtegraad. Dus moet de opname, waarop dit getal berust, een weinig noordelijker zijn verricht dan de Friesch-Groningsche kust. Wellicht is dit geschied aan den mond van de Elbe. Maar een geringe fout, hetzij van Pytheas, hetzij van Hipparchos, is niet buitengesloten. Intusschen heeft Pytheas zonder twijfel meer waarnemingen over de zonnehoogte gedaan, dan door Hipparchos zijn uitgewerkt en door Strabo uit Hipparchos zijn overgenomen [1]).

Na zijn bezoek aan het land van het barnsteen is Pytheas teruggegaan naar de Middellandsche Zee. Men heeft uitgerekend, dat hij dien tocht, waarvan de lengte zeker meer dan 10.000 zeemijlen bedroeg, in één seizoen, van Maart tot October, heeft kunnen volbrengen. Hij is de eerste Griek, die ons land heeft betreden, althans de eerste zuiderling, die een bericht over zijn bezoek heeft bekend gemaakt. Terecht heeft men hem betiteld als den „ontdekker van Nederland".

Ondanks de groote beteekenis van dezen tocht en de enorme vermeerdering van kennis, die de Grieken aan Pytheas danken, heeft zijn reis slechts geringe resultaten opgeleverd. Navolgers, die het noorden werkelijk voor den Griekschen handel konden ontsluiten, heeft hij niet gevonden. Blijkbaar achtten de scheepvaarders de gevaren te groot en de winsten in vergelijking daarmede te gering. In het algemeen stond men sceptisch tegenover zijn mededeelingen. Reeds zijn jongere tijdgenoot Dikaiarchos van Messana, die tegen het einde van de vierde eeuw v. Chr. schreef, hield hem voor een bedrieger. Des te meer hebben de verzamelaars van wonderverhalen en curiositeiten uit den Hellenistischen tijd aan zijn geschrift ontleend. Eenige van deze auteurs dienen hier te worden vermeld.

Hekataios van Abdera schreef omstreeks het jaar 300 v. Chr. een boek over de Hyperboreërs. In dat werk vermeldde hij de bevroren

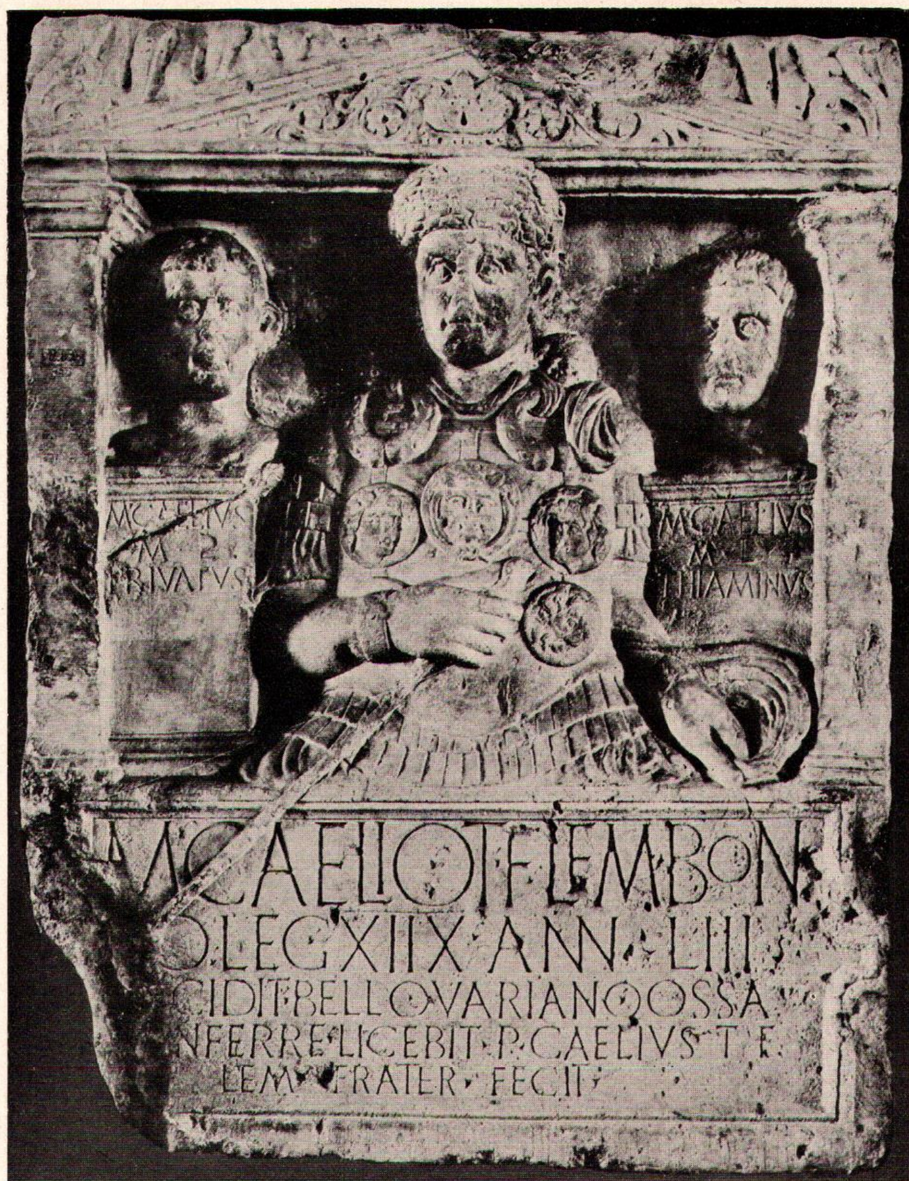
1) M. Dubois, *Examen de la géographie de Strabon* (1891), blz. 240-266.

zee in het noorden van het land der Skythen. Blijkbaar is hij daarbij door Pytheas geïnspireerd. Van veel meer beteekenis, ook door den invloed dien het heeft gehad, was het groote geschiedwerk van Timaios van Tauromenion (Taormina), dat in de eerste helft van de derde eeuw v. Chr. is ontstaan. Hij was een van de weinige historici der Oudheid, die aan de mededeelingen van Pytheas geloof hebben geschonken. In elk geval heeft hij voor zijn overzicht der geographie van Noord-Europa zeer veel aan het reisverhaal van Pytheas ontleend. Wij vermeldden boven reeds terloops zijn mededeelingen over het eiland van het barnsteen, dat door hem Basilia werd genoemd. Wat de lateren over het noorden wisten te verhalen, hebben zij bijna alles niet uit Pytheas zelf, maar uit Timaios overgenomen. Bij voorbeeld, schreef Apollonios van Rhodos in de tweede helft van de derde eeuw een episch gedicht over de lotgevallen van de Argonauten. In dat gedicht wordt de rivier de Eridanos beschreven, met zijn drie takken waarvan er één uitmondt in den noordelijken Oceanus, en men meent daarbij den invloed van Pytheas te herkennen. Intusschen heeft ook Apollonios zeker niet het reisverhaal van Pytheas zelf gebruikt, maar veeleer het geschiedwerk van Timaios.

Eenigszins anders staat het met Xenophon van Lampsakos, die in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. schreef. Zijn werk had het karakter van een ethnographischen roman, waarin allerlei wonderbaarlijke zaken werden verhaald. Hij sprak over het eiland Balcia, dat anders Basilia wordt genoemd, en het daar gevonden barnsteen, van de eilanden de Oeonae met hun bewoners die van vogeleieren leefden, van de Hippopodes met paardenpooten en de Fanesii die hun naakte lijf door hun groote ooren geheel konden bedekken. Deze curiositeiten worden door verschillende auteurs op dezelfde wijze vermeld, door den geograaf Mela, in het werk van Caesar en door Plinius. Men weet evenwel niet zeker, of deze mededeelingen reeds bij Pytheas te lezen waren, daar het mogelijk is, dat Xenophon een andere bron heeft gebruikt. Voor ons moet het voldoende zijn op te merken, hoezeer de belangstelling van de menschen uit den Hellenistischen tijd door al de wonderbaarlijkheden van de noordelijke streken werd gaande gemaakt. Ten slotte zij in dit verband nog het geschiedverhaal genoemd van Diodoros van Sicilië uit de eerste eeuw v. Chr., de eenige van al deze auteurs die ons althans voor een deel is bewaard gebleven. Hij heeft een aantal passages uit het groote werk van Timaios overgenomen en op die wijze kunnen wij ons eenigszins een voorstelling maken van den aard van dit geschiedboek.

Afb. 9. Gemma Augusta te Weenen: triumf van Tiberius

Afb. 10. Monument voor Marcus Caelius, een officier van Legio XVIII die is omgekomen bij den slag in het Teutoburgerwoud

Ook voor de wetenschappelijke geographie heeft het verslag van Pytheas beteekenis gehad. Eratosthenes van Kyrene, de groote aardrijkskundige, die in de tweede helft van de derde eeuw v. Chr. te Alexandrië werkte, beklaagde zich, dat hij geen berichten over West-Europa kon verkrijgen, omdat de Karthagers de vaart daarheen blokkeerden. Wat hij over die streek wist, heeft hij aan Pytheas ontleend. Ook Krates van Mallos, een geleerde uit de eerste helft van de tweede eeuw, het hoofd der school van Pergamon, heeft het boek van Pytheas gebruikt voor zijn toelichtingen op de Odyssee. Hier moge ook de astronoom Hipparchos nog eens worden genoemd. Zooals boven werd vermeld, heeft hij mededeelingen van Pytheas voor zijn onderzoekingen bewerkt, ten einde de breedtegraad van eenige plaatsen te bepalen.

Deze laatste geleerden hebben blijkbaar met waardeering gebruik gemaakt van al de nieuwe gegevens, die het reisverhaal van Pytheas bevatte. Merkwaardigerwijze zijn daartegen de wetenschappelijke geschiedschrijvers zeer wantrouwend tegenover hem geweest. De geleerden, die tot de Stoische school behoorden, als Polybius, gelijk gezegd, de eenige ons bewaarde auteur die het boek van Pytheas zelf heeft bestudeerd, benevens de geografen Artemidoros en Strabo, hebben, zeer ten onrechte, aan zijn mededeelingen geen geloof gehecht en zijn werk op kortzichtige wijze bekritiseerd.

Het is niet duidelijk, hoe Poseidonios uit Apamea, die de Rhodiër wordt genoemd, de groote geleerde uit de eerste helft van de eerste eeuw v. Chr., over Pytheas heeft geoordeeld. Maar zijn eigen onderzoekingen hebben zeker meer beteekenis dan wat hij uit anderen overnam. Wij vermeldden boven reeds zijn studiën over de ethnographische toestanden in Gallië. Hier moge nog zijn werk over den Oceaan worden genoemd. Daarin sprak hij over het verschijnsel van ebbe en vloed, dat hij had bestudeerd, en in verband daarmede over den tocht van de Cimbren. Hij verzette zich daarbij tegen het denkbeeld, dat zij uit hun land in het noorden zouden zijn verdreven door een grooten watervloed, daar de vloed bij hen een regelmatig twee keer per dag terugkeerende gebeurtenis is.

In het algemeen toonde Poseidonios een zeer groote belangstelling voor het westen. Die belangstelling is bij een denker van zijn tijd begrijpelijk, daar de Romeinen van de eerste eeuw v. Chr. hoe langer hoe meer aandacht aan die landen moesten geven. Door de Germanen, die Gallië en Italië bedreigden, werden zij daartoe gedwongen. Korten tijd nadat Poseidonios de genoemde werken had geschreven, heeft Gallië nog veel meer de aandacht getrokken door de veroveringsoorlogen van Caesar.

TWEEDE HOOFDSTUK

DE VEROVERING VAN NOORD-GALLIË DOOR DE ROMEINEN

I. DE VOORGESCHIEDENIS

Het noorden van Gallië is door de veroveringstochten van Caesar in het licht der geschiedenis gekomen. Tot dat gebied moet ook een gedeelte van ons land worden gerekend en op deze wijze vernemen wij uit dien tijd voor het eerst een en ander over zijn politieken toestand; wij maken expedities mede op zijn grondgebied; wij worden onderricht over de krijgsdaden van zijn bewoners en over hun nederlagen. Maar bovendien zijn het mededeelingen uit de eerste hand, die wij ontvangen; want door een zeldzaam geluk kunnen wij de geschiedenis der onderwerping van Gallië lezen in een verslag van Caesar zelf [1]).

Hij, de veldheer die dat land voor Rome heeft veroverd, beschreef zijn oorlogen in een uitvoerig werk, *Commentarii de Bello Gallico.* Zeker is dit werk uitgegeven met een politieke strekking, want Caesar wilde zijn bedrijf in het publiek verdedigen. Menigmaal had zijn optreden aanleiding gegeven tot scherpe kritiek en hij wenschte niet den indruk te vestigen, dat hij zich over die kritiek niet had bekommerd. Caesar schreef dus als zijn eigen advocaat. Maar de aanvallen, die men heeft gedaan op de betrouwbaarheid van zijn verhaal in details, zijn naar alle waarschijnlijkheid niet gerechtvaardigd [2]).

Het is ook duidelijk, dat Caesar onmogelijk ver van de waarheid kan zijn afgeweken. Men kende immers te Rome de uitvoerige rapporten, die hij aan het einde van ieder dienstjaar aan den Senaat had gezonden. Hij was dus bij de beschrijving van zijn krijgsdaden gebonden en hij heeft ook zonder twijfel met de minuten van die

1) H. Oppermann, *Caesar der Schriftsteller und sein Werk* (1933).
2) Verg. P. Huber, *Die Glaubwürdigkeit Caesars in seinem Bericht über den Gallischen Krieg* (2de uitg. 1931), met uitvoerige besprekingen door A. Klotz, *Philologische Wochenschrift,* 1932, c. 519-526, en M. Gelzer, *Gnomon,* VIII (1932), blz. 287-288.

rapporten voor zich zijn *Commentarii* samengesteld. Dat is, gelijk ons wordt medegedeeld, geschied in zeer korten tijd gedurende den winter van 52 op 51 v. Chr. voor de geschiedenis van de jaren 58 tot 52. Een verslag van de gebeurtenissen in de jaren 51 en 50 is daar nog aan toegevoegd door Caesar's onderbevelhebber Aulus Hirtius [1]).

Vóór zijn vertrek naar Gallië heeft Caesar, gelijk vanzelf spreekt, een nauwkeurige studie van het land gemaakt en in zijn werk treft men ook de sporen van deze onderzoekingen aan. Het zijn gegevens, die aan Grieksche auteurs moeten zijn ontleend; men kan denken aan Eratosthenes en Poseidonios, de geleerden die wij boven noemden. Een mededeeling over Britannië, die uit het reisverhaal van Pytheas afkomstig is, heeft Caesar waarschijnlijk uit Poseidonios overgenomen. Maar over het algemeen zijn berichten van dien aard schaarsch. Wèl vindt men in Caesar's werk een aantal geographische uitweidingen. Er is evenwel alle reden om aan te nemen, dat zij later aan den tekst van Caesar zijn toegevoegd [2]). Tegen de onlangs herhaaldelijk uitgesproken meening, dat Caesar zelf die passages in zijn werk zou hebben opgenomen, spreekt de slordige redactie. Men leze, bij voorbeeld, het slot van de geographische inleiding in het eerste hoofdstuk (*B. G.* I 1) en de beschrijving van den loop van den Rijn met de vermelding van de Bataven in het vierde boek (*B. G.* IV 10). Naar mijn meening, kunnen deze en dergelijke slecht gestelde uiteenzettingen niet van Caesar afkomstig zijn [3]).

Jammer genoeg, bezitten wij maar zeer weinig berichten over Caesar's oorlogen in Gallië, behalve hetgeen wij in zijn eigen werk lezen. De geschriften uit den tijd zelf, die tegen hem en zijn optreden waren gericht, in den vorm van redevoeringen en pamfletten, zijn verloren gegaan. Vooral Cato heeft zich daarbij op een bijzonder felle manier geuit, terwijl Sallustius als Caesar's verdediger optrad. Alleen herkennen wij nog eenigszins den invloed van die literatuur in de gedichten van Catullus en in het werk van Caesar zelf. Het verhaal van de burgeroorlogen van Gaius Asinius Pollio,

---

1) Verg. M. L. Strack, *Bonner Jahrbücher*, 118 (1909), blz. 139-157.

2) Over de interpolaties in Caesar's *De Bello Gallico* verg. Fr. Beckmann, *Geographie und Ethnographie in Caesars Bellum Gallicum* (1930), met een uitvoerige bespreking door H. Fuchs, *Gnomon*, VIII (1932), blz. 241-258. — H. Oppermann, *Hermes*, 68 (1933), blz. 182-195.

3) Nog altijd is niet weerlegd de krachtige veroordeeling van deze passages door E. Norden, *Die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania* (1920), blz. 363 noot 1.

dat door Strabo wordt geciteerd, gaf in velerlei opzicht een andere voorstelling van den gang van zaken. Waarschijnlijk is dit werk door Livius gebruikt voor zijn groote geschiedenis van Rome en, daar uit deze laatste geschiedenis het een en ander is overgenomen door Suetonius en Plutarchus in hun levensbeschrijvingen van Caesar en verder door Cassius Dio en Appianos, kunnen wij ons nog eenigszins een voorstelling maken, hoe de opvatting van Livius is geweest. Ook de auteur van een ander geschiedwerk uit den tijd omstreeks het midden van de eerste eeuw v. Chr., de Griek Timagenes, heeft zich, naar het schijnt, herhaaldelijk in afkeurenden zin over Caesar uitgelaten. Uit dit laatste werk heeft Strabo, de geograaf, het een en ander overgenomen. Veel is dat evenwel niet. De geschiedenis van Timagenes is ook in het Latijn bewerkt door Trogus Pompeius; maar van die vertaling bezitten wij alleen het poovere excerpt door Justinus. Op deze wijze blijven, ondanks de genoemde geschriften die aan den tijd van Caesar waren gewijd, voor ons zijn *Commentarii* vrijwel de eenige bron voor de geschiedenis van zijn oorlogen in Gallië [1].

Toen Caesar (Afb. 1) in het begin van het jaar 58 v. Chr. het gezag in Gallië aanvaardde, was hij ongeveer 43 jaar oud. Hij had vóór dien tijd reeds een belangrijke rol in den staat gespeeld. Zijn verkiezing tot pontifex maximus in 63 was een groot persoonlijk succes geweest en de redevoering, die hij op 5 December van dat jaar in den Senaat had gehouden over de behandeling der partijgangers van Catilina had een grooten indruk gemaakt. Door zijn commando als pro-praetor in Spanje, het geheime bondgenootschap met Pompeius en Crassus, dat hem den weg had geopend naar het consulaat, en zijn optreden gedurende zijn ambtsjaar in 59 had hij zich getoond als een kundig bevelhebber en een bekwaam staatsman. Maar zelfs zijn groote successen gedurende de veroveringsoorlogen in Gallië hadden de menschen te Rome, die opgingen in de kleine politiek van den dag, nog niet overtuigd van zijn eminente begaafdheid [2].

---

1) Men raadplege vooral de uitgaven van H. Meusel (3 deelen, 1913-1920), met uitvoerige aanteekeningen, en van L. A. Constans (Collection-Budé, 2 deelen, 1926), met een Fransche vertaling. — T. Rice Holmes, *Caesar's conquest of Gaul* (2de uitg. 1911). — Voor de geschiedenis van de oorlogen in Gallië verg. C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, III (2de uitg. 1920), niet altijd rechtvaardig tegenover den man, die Gallië heeft onderworpen.

2) Verg. H. Strasburger, *Caesar's Eintritt in die Geschichte* (1938).

Toch was Caesar in welhaast elk opzicht een superieure persoonlijkheid. De redevoeringen, die hij had gehouden als politicus en als advocaat in de vroegere jaren van zijn leven, werden in de Oudheid bewonderd om hun stijl. Daar zij verloren zijn gegaan, kunnen wij er niet meer over oordeelen. Maar uit zijn geschriften, gewijd aan de verovering van Gallië en aan de burgeroorlogen, blijkt het vermogen, dat hij bezat, zich bondig en duidelijk uit te drukken. Zijn gaven als veldheer zijn in Gallië niet minder uitgekomen dan door zijn latere oorlogen. Tijdens zijn consulaat had hij zijn bekwaamheid als bestuurder en vooral zijn enorme doorzettingskracht getoond. Zoowel te velde, door de opstelling van zijn troepen voor het gevecht en bij de belegering van versterkte plaatsen, als in zijn werk voor den staat, vooral door zijn wetgeving, toonde hij zijn groote kennis, zijn aanpassingsvermogen en zijn uitnemend verstand. Hij heeft zich de onbegrensde bewondering en de toewijding van zijn soldaten verworven, maar niet de achting en de liefde van zijn medewerkers. Van de mannen, die hij noodig had voor de verwezenlijking van zijn plannen, placht hij meer te eischen, dan zij in staat waren te volbrengen, en hij vergde dikwijls zóó veel, dat zij het niet konden verdragen. Op die wijze heeft hij den naam gekregen, geen groot menschenkenner te zijn geweest. Toch beschikte hij zonder twijfel over een buitengewone intelligentie. Wat zijn karakter betreft, daarbij overheerschten een uiterst krachtige wil en een onbegrensde eerzucht. Nooit heeft hij voor een middel teruggedeinsd om zijn doel te bereiken. Voor ons is Caesar de Romeinsche bevelhebber, die Gallië heeft onderworpen en opgenomen in het Romeinsche staatsbestel. Hij heeft door deze onderneming de verovering van ons land voorbereid. Tevens heeft hij de Germanen, die naar het zuiden kwamen opzetten, voor eeuwen van de grenzen van het Romeinsche rijk teruggedrongen [1]).

Het bestuur van Gallië heeft Caesar zich tijdens zijn consulaat in het jaar 59 v. Chr. laten opdragen. Op voorstel van den volkstribuun Publius Vatinius zou hij na afloop van zijn ambtsjaar het stadhouderschap van Gallia Cisalpina (Noord-Italië) en Illyricum (Istrië en Dalmatië) krijgen als pro-consul, met het bevel over de drie legioenen, die daar in garnizoen lagen. Zijn onderbevelhebbers (legati) zouden den rang hebben van pro-praetor. Het commando werd hem verleend voor den tijd van vijf jaar en zou afloopen op 1 Maart 54. Op voorstel van Pompeius breidde de Senaat dit ge-

1) Over Caesar verg. A. von Mess, *Caesar* (1913); M. Gelzer, *Cäsar der Politiker und der Staatsmann* (3de uitg. 1941).

bied uit met Gallia Transalpina (Zuid-Frankrijk) waar nog één legioen lag. Caesar had dus reeds dadelijk de beschikking over vier legioenen en deze legermacht heeft hij tijdens zijn stadhouderschap nog aanmerkelijk vermeerderd door het lichten van soldaten. Bovendien heeft hij voor zijn oorlogen veel gebruik gemaakt van inheemsche hulptroepen, voornamelijk bestaande uit ruiterij. Het gebied, dat Caesar onder zijn gezag kreeg, strekte zich naar het zuiden in Italië uit tot de Arno aan de westkust en tot het riviertje de Rubico aan de oostkust; het omvatte dus nog de steden Lucca en Ravenna.

Bij een samenkomst te Lucca, in April 56, van Caesar met Pompeius en Crassus, is afgesproken, dat Caesar's commando nog zou worden verlengd. Het officieele besluit daartoe is genomen in het jaar 55, tijdens het consulaat van Pompeius en Crassus, op hun voorstel. De inhoud van dit besluit is niet bekend. Maar de bedoeling was, dat Caesar nog tenminste voor het jaar 50 de beschikking zou houden over zijn ambtsgebied en zijn troepen [1]). Zijn stadhouderschap in Gallië zou dus negen jaar duren. Dien tijd heeft Caesar vrijwel ongestoord kunnen besteden aan de onderwerping van het land tot den Oceaan, het Kanaal, de Noordzee en den Rijn. Toen Caesar in het begin van 49 v. Chr. zijn provincie verliet, gold de Rijn als de grens van het Rijk in Gallië.

Van den aanvang af heeft Caesar begrepen, dat de Romeinsche provincie in Zuid-Gallië niet veilig was, tenzij de Romeinsche legers geheel Gallië beheerschten. Want aan den eenen kant waren de volkeren in Germanië na den tocht van de Cimbren en Teutonen zóó onrustig, dat men steeds rekening moest houden met veroveringstochten van die zijde, en aan den anderen kant was Gallië door den strijd tegen de genoemde Germaansche stammen te veel verzwakt om voldoenden weerstand te kunnen bieden aan nieuwe aanvallen. Bovendien waren de bewoners verdeeld en in voortdurende onderlinge oorlogen gewikkeld. Kort vóór de komst van Caesar in Gallië ging de voornaamste strijd daar tusschen de Haedui, den volksstam, die in het centrum van het land woonde, en de Arverni in Auvergne, verbonden met de Sequani in het land ten noordwesten van de Jura. In dien strijd kregen de Haedui de overhand en hun tegenstanders namen toen een Germaanschen vorst van over den Rijn, Ariovistus, tegen betaling in hun dienst.

Ariovistus, koning van de Sueben, en zijn mannen waren veel

1) O. Hirschfeld, *Klio,* IV (1904), blz. 76-87, en V (1905), blz. 236-240: *Kleine Schriften* (1913), blz. 310-329.

geduchter tegenstanders dan de Cimbren en Teutonen. Zij vormden geen horde van stammen, maar een goed geordende natie met een geregelde strijdmacht. Al vele jaren lang leefden zij in staat van oorlog, hun gebied steeds uitbreidend en andere volkeren tot onderwerping dwingend. Met hun hulp viel het aan de Sequani en hun bondgenooten niet moeilijk een overwinning op de Haedui te behalen. Na die overwinning bleek het evenwel, dat de Sequani niet een troep huurlingen, maar een veroverend volk in Gallië hadden toegelaten. Ariovistus eischte als loon een derde deel van hun gebied op en bezette de Elzas. Toen strekte zijn rijk zich uit van de Oder tot aan de omgeving van Belfort. De Galliërs zagen eindelijk in, hoe dwaas zij hadden gehandeld, en de tegenstanders onder hen verzoenden zich. Maar Ariovistus wist tegen het einde van 61 of het begin van 60 v. Chr., de vereenigde Gallische legers op vernietigende wijze te verslaan.

Door deze overwinning werd Ariovistus een onmiddellijk gevaar voor de Romeinsche provincie in Zuid-Gallië en de Senaat trad met hem in verbinding. Waarschijnlijk heeft Ariovistus bij die gelegenheid een allerzonderlingst geschenk naar Rome gezonden. Quintus Caecilius Metellus Celer, de proconsul van Gallië die in het jaar 59 de onderhandelingen met Ariovistus moet hebben gevoerd, ontving van den koning der Sueben eenige leden van een onbekenden stam, die over zee uit het oosten in zijn rijk waren aangeland. Naar de Romeinen meenden, kwamen deze menschen uit Indië, het verst oostelijk gelegen land dat zij kenden, en waren zij langs den noordelijken Oceanus naar Germanië afgedreven. Waarschijnlijk zal men aan Laplanders of Eskimo's moeten denken, die anders nooit zoo ver naar het zuiden kwamen.

Het gevolg van deze onderhandelingen was een verdrag, dat in het jaar 59 v. Chr. tijdens het consulaat van Caesar tot stand kwam. Daarbij werd aan Ariovistus de titel van r e x e t a m i c u s P o p u l i R o m a n i verleend, blijkbaar met de bedoeling hem voorloopig te winnen. Door den titel van r e x en door het diadeem, dat hem werd toegezonden, zou zijn positie worden gelegitimeerd. Verder zou hij als s o c i u s e t a m i c u s van den P o p u l u s R o m a n u s de bescherming van Rome genieten. Maar door dit voorrecht verloor hij een deel van zijn zelfstandigheid; want vriendschap en bondgenootschap beteekenden voor de Romeinen steeds ondergeschiktheid aan Rome. Intusschen heeft Ariovistus, gelijk vanzelf spreekt, de overeenkomst geheel anders opgevat.

Terwijl deze onderhandelingen plaats hadden, is de macht van de Germanen, die zich links van den Rijn hadden gevestigd, voort-

durend toegenomen door het toestroomen van stamverwanten uit het land aan de overzijde van de rivier. De Sueben werden op die wijze een steeds grooter gevaar voor de volkeren, die aan hen grensden, en hun druk op deze volkeren werd krachtiger. Tot hen, die het ergst in het nauw werden gedreven, behoorde de Helvetii [1]. Deze menschen hadden oorspronkelijk gewoond in het land rechts van den Rijn tusschen den Boven-Rijn en de Main. Maar dit gebied hadden zij reeds vroeger ontruimd en zich gevestigd in het westen van het tegenwoordige Zwitserland. Door de komst van de Sueben in Gallië gevoelden zij zich ook in hun nieuwe woonplaatsen niet meer veilig. Ten einde de onderwerping door Ariovistus te ontgaan, brak het geheele volk op en trachtte zich een weg te banen door Gallië om zich te vestigen in de buurt van de Neder-Garonne, zoo ver mogelijk van hun vijand. De Romeinen kenden dezen volksstam als de vroegere bondgenooten van de Cimbren en Teutonen; zij moesten de aanwezigheid van de doortrekkende Helvetii in Gallië als een ernstige bedreiging voor hun provincie beschouwen.

Toen Caesar in het jaar 58 v. Chr. in Gallië aankwam, waren er twee belangrijke vraagstukken, die zijn onmiddellijke aandacht opeischten: de problemen wat diende te geschieden met de Helvetii en met Ariovistus. Hij heeft terstond energiek ingegrepen. Met zijn leger trok hij tegen de Helvetii op en, toen zij weigerden Gallië te verlaten, versloeg hij hen bij Bibracte in de buurt van Autun. Het was evenwel geenszins zijn bedoeling, dit volk te vernietigen. Integendeel, het verdrag, dat hij na zijn overwinning sloot, was voor hen in het geheel niet onvoordeelig [2]. Zij moesten terugkeeren naar hun gebied in het westen van Zwitserland. Want Caesar wilde voorkomen, dat het land daar onbewoond bleef, omdat hij vreesde, dat het dan in handen zou vallen van de Germanen. Daar waren zij bondgenooten en vazallen van Rome, maar met een zóó groote zelfstandigheid als slechts eenigszins was te vereenigen met hun positie van onderdanen. Hun voornaamste plicht was, het land, dat hun als woonplaats was aangewezen, tegen aanvallen van over den Rijn te verdedigen [3]. Bij deze gelegenheid komt het pro-

1) E. Täubler, *Bellum Helveticum* (1924). — F. Stähelin, *Die Schweiz in Römischer Zeit* (1931), blz. 57-77.

2) Wij kennen den inhoud van het verdrag door een uitlating van Cicero; verg. Th. Mommsen, *Hermes,* 16 (1881), blz. 447-449: *Gesammelte Schriften,* V, 391-394.

3) H. Horn, *Foederati* (Diss. Frankfurt, 1930), blz. 53.

bleem van den Rijn en zijn beteekenis als grensrivier voor het eerst naar voren [1].

Dit zelfde probleem beheerschte ook de onderhandelingen met Ariovistus, die op de nederlaag van de Helvetii volgden [2]. Zelf beschouwde Ariovistus zich als een vrije koning in Gallië, alsof het land, dat hij daar bezet hield, hem toekwam, gelijk de provincie in het zuiden aan de Romeinen behoorde. Maar Caesar behandelde hem als een aan Rome ondergeschikten vorst. Hij maakte, zoo stelt Caesar het voor, deel uit van de politieke invloedssfeer van Rome en mocht zijn macht zonder toestemming niet versterken door Germanen van over den Rijn in zijn gebied toe te laten. Voor Ariovistus was er dus geen andere keus: hij moest een vazal van Rome worden of vechten voor de vrijheid van zijn volk. Hij koos het laatste en werd verslagen [3]. Slechts weinige van zijn manschappen konden door de vlucht den rechteroever van den Rijn bereiken. Ten gevolge van deze overwinningen was Caesar meester van den toestand in geheel Gallië met uitzondering van het land der Belgae in het noorden. Het volgende jaar, in 57 v. Chr., zou hij aan dien stam zijn macht laten voelen. Maar voordat wij overgaan tot het verhaal van Caesar's krijgstocht tegen hen, zullen wij eerst een oogenblik aandacht geven aan de bewoners van Noord-Gallië en aan de verschillende volksstammen, die daar woonden, zooals zij door Caesar in het werk over zijn krijgsbedrijven worden beschreven.

II. DE VOLKSSTAMMEN VAN NOORD-GALLIË

In het eerste hoofdstuk van zijn werk over de Gallische oorlogen geeft Caesar een kort aardrijkskundig overzicht. Het belangrijkste daarbij is de verdeeling van het land in drie gebieden, naar de stammen die in elk van die gebieden wonen: de Aquitani in het zuidoosten, de Belgae in het noorden, de Galli in het midden. Voorzoover ons land gelegen is aan den linkeroever van den Rijn, werd het in Caesar's tijd gerekend te behooren tot het gebied van de Belgae. Zij waren het krachtigste deel der bevolking in Gallië, maar ook, volgens het standpunt der Romeinen, het minst beschaafde, omdat zij het verst afwoonden van de provincie in het zuiden en het minst met goederen uit het cultuurgebied aan de Middellandsche Zee in

1) R. von Scheliha, *Die Wassergrenze* (1931), blz. 74-76.
2) E. Köstermann, *Cäsar und Ariovist: Klio,* 33 (1940), blz. 308-334.
3) Over de plaats waar deze slag is geleverd verg. F. Kroon, *Mnemosyne,* 3a s. V (1937), blz. 135-151; F. Miltner, *Klio,* 34 (1941), blz. 181-195. — E. Köstermann, *t.a.p.,* blz. 318-334.

aanraking kwamen. Hun land werd in het noorden en oosten begrensd door den Rijn, in het zuiden door de Marne en de Seine, in het westen door den Oceaan, dat wil zeggen, door het Kanaal en de Noordzee.

Caesar komt op de Belgae terug in het begin van zijn tweede boek. In dat boek doet hij verslag van zijn krijgsbedrijven tegen hen gedurende het jaar 57 v. Chr., die in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk ter sprake zullen komen. De gegevens, die hij over hen verstrekt, heeft hij, naar hij het zegt, aan mededeelingen van de Remi te danken[1]). Deze laatste volksstam, waarvan de hoofdstad thans Reims heet, heeft zich bij Caesar aangesloten en is hem tijdens den geheelen duur van zijn Gallische oorlogen trouw gebleven. De anderen hadden de wapens opgevat om hun land tegen de Romeinen te verdedigen en zich vereenigd met de Germanen, die aan den linkeroever van den Rijn in het naar de Belgae genoemde gebied woonden. Door de Remi werd Caesar onderricht over het aantal der manschappen, dat de verschillende stammen beloofd hadden voor het gemeenschappelijke leger te zullen leveren. Wij krijgen op deze wijze een eerste oordeel over het belang van deze volkeren. Met hulp van verdere berichten, die wij in het werk van Caesar aantreffen en bij enkele andere auteurs, voornamelijk den geograaf Strabo, kunnen wij ons althans een oppervlakkige voorstelling maken van de bevolking. In het volgende beperken wij ons tot de volksstammen, die voor onze eigen geschiedenis belang hebben. Wij spreken dus alleen over de bewoners van het allernoordelijkste deel van Gallië.

Het land tusschen de heuvels aan Sambre en Maas in het oosten en de Noordzee in het westen, tot aan het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn, behoorde aan drie volksstammen, de Morini, de Menapii en de Nervii. De M ó r i n i, — hun naam verklaart men als „zeelanders", — waren de bewoners van de kuststreek in Vlaanderen. In het zuiden werden zij begrensd door de Atrébates (in de buurt van Atrecht) en de Ambiáni (bij Amiens). Hun oostelijke naburen waren de Nervii en hun noordelijke de Menápii, van wie zij door den benedenloop van de Schelde werden gescheiden. Van hun land uit placht men naar Britannië over te steken. Naar de beschrijving, die Caesar er van geeft, was het een gebied van

1) Men mag de getallen, die Caesar (*Bell. Gall.* II 4) mededeelt over de sterkte van de verschillende contingenten der Belgae, niet zonder meer als mateloos overdreven beschouwen. Voor deze opvatting kan ik mij beroepen op het oordeel van generaal F. Kroon.

bosschen en moerassen, waar een leger moeilijk kon doordringen. Een staat vormden zij niet. Men moet veeleer denken aan een groep van kleine stammetjes, die slechts voor bijzondere gelegenheden een gemeenschappelijk hoofd erkenden. Toch moeten de Morini een betrekkelijk belangrijk volk zijn geweest, daar zij voor de coalitie tegen Caesar een contingent van 25 000 manschappen hadden toegezegd. Mededeelingen over de cultuur van de bewoners van Gallië treft men bij Caesar anders weinig aan. Bij uitzondering vernemen wij aangaande de Morini, dat bij hen de scheepsbouw ten

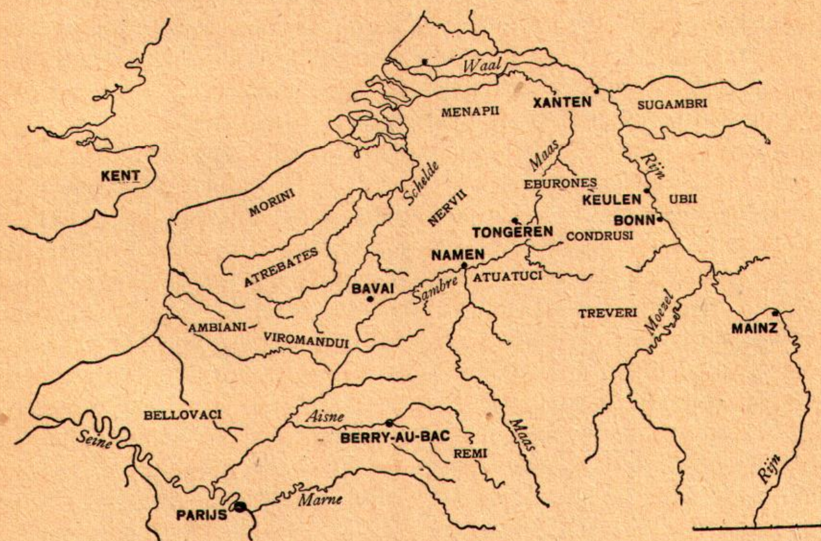

Fig. 4. De volksstammen in het noorden van Gallië ten tijde van Caesar

behoeve van het verkeer met Britannië eenig vertier bracht. Verder verhaalt Caesar van hen, dat zij geen steden bezaten, maar slechts dorpen en afzonderlijk gelegen hoeven. Hun onderwerping heeft aan de Romeinen groote moeite gekost. Evenmin als de Menapii, hebben zij na den veldtocht van het jaar 57 v. Chr. de wapens neergelegd. Twee jaar later hadden enkele van de stammetjes, waaruit zij waren samengesteld, nog geen verdrag met Caesar gesloten en, ondanks de veldtochten, die Caesar in hun gebied heeft laten ondernemen, is het eerst veel later gelukt hen volledig te bedwingen. Daarna zijn zij in het Rijk opgegaan.

De Menápii woonden in het gebied van wadden en eilanden aan de monden van Schelde en Maas, verder langs de groote rivie-

nen in Noord-Brabant tot bij Nijmegen, Kleef en Xanten, maar in die laatste streek ook aan de overzijde van den Rijn. In hun gebied, ergens tusschen Kleef en Xanten, hebben de Usipetes en de Téncteren in het jaar 55 v. Chr. den Rijn overgestoken. Daar in het oosten waren de Eburónes (in de buurt van Maastricht en Tongeren) hun zuidelijke naburen. Versterkte nederzettingen bezaten ook zij niet, alleen dorpen en enkele hoeven. Hun land was moerassig en boschrijk, met dicht maar niet hoog geboomte. Toch gaf het gelegenheid tot landbouw en veeteelt. Het was evenwel slechts dun bevolkt. Voor den oorlog tegen Caesar konden zij niet meer dan 7000 (volgens een andere opgaaf 9000) man op de been brengen. Ook hun onderwerping heeft aan Caesar veel moeite gekost. Later vindt men hen niet meer in hun oude gebied. Onder omstandigheden, die ons niet bekend zijn, hebben zij de streek aan de groote stroomen moeten verlaten en zijn verhuisd naar het zuiden van Vlaanderen.

Veel belangrijker waren de Nérvii. Zij hadden het beste deel van Noord-Gallië in hun bezit, overeenkomend met de provincies Henegouwen en Brabant, ongeveer begrensd door de Sambre, de Dijle en de Schelde. Maar bovendien moet hun gebied ook een deel van de eilanden aan den mond van de Schelde hebben omvat, daar er sprake is van moerassen en wadden, waar zij hun non-combattanten in veiligheid brachten. Hun naburen waren in het noorden de Menapii, in het oosten de Eburónes en de Atuátuci (bij Namen), in het zuiden de Tréveri (bij Trier), de Remi en Viromándui (in het Vermandois), in het westen de Atrébates en de Mórini. Door hun land liep de groote verkeersweg van Midden-Frankrijk naar hun latere hoofdstad Bagácum (Bavai, tusschen Valenciennes en Maubeuge) en van daar, op eenigen afstand langs de Sambre en de Maas, naar Tongeren, om dan naar het oosten af te buigen in de richting van den Rijn, over Maastricht, Heerlen en Gulik naar Neuss en Keulen. Van dezen weg heeft Caesar bij zijn veldtochten herhaaldelijk gebruik gemaakt, in de jaren 57 en 54, waarschijnlijk ook in 53 v. Chr. De legermacht van de Nervii is tijdens de expeditie tegen de Belgae, die zoo aanstonds ter sprake zal komen, aan de Sambre op vernietigende wijze verslagen. Daarna hebben zij niet meer de kracht gehad voor eenig waarlijk verzet.

Caesar vermeldt geen stad van de Nervii, evenmin als bij de Mórini, de Menapii of de Treveri. Maar zij hebben toch zeker een religieus middelpunt bezeten. Wellicht moet men dit bij Bagacum, hun latere hoofdstad, zoeken. In ieder geval hadden zij burchten en plaatsen, waar zij den vijand konden ontwijken in ontoegankelijke bosschen en moerassen. Zij stonden op een lageren trap van

economische ontwikkeling dan de andere groote volksstammen in Gallië. Handel was bij hen verboden evengoed als het gebruik van luxeartikelen, vooral van wijn. Caesar vermeldt hun kudden, als bij de Morini, de Menapii en de Eburones. Verder leefden zij van landbouw. Gelijk de Treveri beroemden de Nervii zich op hun Germaansche afkomst. Maar de eigennamen, die wij van hen kennen, zijn grootendeels Keltisch. Zij moeten dus eenigszins zijn gekeltiseerd of met Keltische elementen gemengd zijn geweest. In menig opzicht onderscheidden zij zich van de andere Belgae, voornamelijk door hun vrijheidszin en hun krijgszucht. Wij kennen de namen van enkele afdeelingen van dit volk, de Ceutrones, Geidumni, Grudii, Levaci, Pleumoxii, wellicht de namen van kleine Germaansche stammen, die zich in het gebied der Nervii hadden gevestigd. In overeenstemming met hun beteekenis is het groote aantal van 50 000 manschappen, dat de Nervii voor de coalitie tegen Caesar hadden toegezegd.

Behalve de drie genoemde zijn voor de geschiedenis van ons land nog de Germaansche volksstammen van belang, die zich aan de linkerzijde van den Rijn hadden neergezet. Caesar maakt onderscheid tusschen de Gallische Germanen (Germani Cisrhenani) en de Germanen rechts van den Rijn (Germani Transrhenani). Tot de eerste groep rekent hij niet de Nervii en de Treveri, daar hij blijkbaar hun Germaansche afstamming niet erkent, maar alleen de volgende volkeren.

Van de Germanen, die in het noorden van Gallië woonplaatsen hadden gevonden, waren de Eburónes de voornaamste. Zij hadden het land in bezit aan beide zijden van de Maas tot aan den Rijn. Luik, Verviers, Maastricht, Aken lagen binnen hun gebied, evenals Atuátuca (tegenwoordig Tongeren), dat een van hun castella was. Anders kwamen bij hen alleen dorpen en alleenstaande hoeven voor. Ten zuiden van hen woonden eenige stamverwante volkeren, de Condrusi, in het land van Condroz tusschen Luik, Hoei, Namen en Dinant, verder de Paemani (of Caemani), Caeroesi (Caerosi of Cerosi) en de Segni, die tezamen met de Eburones door Caesar als de Gallische Germanen worden aangeduid. Deze stammen hadden beloofd 40 000 man voor de coalitie op de been te zullen brengen. Het heeft Caesar groote moeite gekost hen tot onderwerping te brengen door hun groote dapperheid en door de natuur van hun land, met zijn bosschen en moerassen. De Eburones hebben hem een van de grootste verliezen toegebracht, die hij bij zijn Gallische oorlogen had te lijden. Tijdens de expedities tegen hen zijn zij blijkbaar geheel uitgeroeid. Hun naam wordt naderhand

niet meer vermeld. In het zuidoosten grensden zij aan de Treveri en in het zuidwesten aan de Atuatuci.

De A t u á t u c i woonden aan de Maas in de buurt van Namen. Waarschijnlijk was de citadel van de laatst genoemde stad hun voornaamste oppidum, dat door Caesar werd veroverd na een hardnekkige verdediging. De weermacht, die zij voor den oorlog tegen Caesar hadden beloofd, werd op 19 000 man geschat. Boven zijn zij reeds ter sprake gekomen als de afstammelingen van de Cimbren en Teutonen, die na de nederlaag van deze volkeren in het noorden van Gallië een onderkomen hadden gevonden. Ook zij zijn in de oorlogen tegen Caesar waarschijnlijk vrijwel geheel te gronde gericht, zoodat de overlevenden zijn opgegaan in de volkeren, die later dit gebied in hun bezit hebben gekregen.

Ook enkele van de Germaansche stammen aan den rechter oever van den Rijn moeten hier worden vermeld. — De U b i i hebben reeds in het jaar 57 v. Chr. aan Caesar om hulp verzocht tegen zijn oude vijanden de Sueben, die hen voortdurend bedreigden, en vóór het jaar 55 v. Chr. heeft Caesar met hen een verdrag gesloten. Aan dit verdrag moet hun onderwerping zijn vooraf gegaan; dat wil zeggen, de Ubii hebben zich bij Rome aangesloten, de voorwaarden die Caesar had gesteld aangenomen en gijzelaars geleverd ten bewijze, dat zij zich door die voorwaarden gebonden achtten. Het heeft intusschen geenszins in de bedoeling van Caesar gelegen hun land te veroveren. Met dit verdrag wilde hij alleen de verdediging van de grens verzekeren en van zijn kant beloofde hij hulp, indien de Ubii werden aangevallen. Wat het verdrag inhield, weten wij niet. Uit een enkele bijzonderheid blijkt evenwel, dat de Ubii door de voorwaarden zóó nauw met de Romeinen waren verbonden, dat men wel van een verhouding van vazallen kan spreken. Nadat zij zich immers neutraal hadden gehouden tijdens den opstand van de Treveri in 54, verontschuldigden zij zich bij Caesar, toen het Romeinsche leger zich in 53 v. Chr. gereed maakte om den Rijn te overschrijden. Hun gebied bevond zich aan den rechteroever van de rivier, ongeveer tegenover Keulen en Bonn. Maar wij bezitten geen middel om den omvang te bepalen.

De naburen van de Ubii in het noorden waren de S u g á m b r e n, die hun gebied aan de Ruhr en de Lippe hadden. Ook met dezen volksstam heeft Caesar veel te maken gehad. Zij waren krijgshaftiger en ondernemender dan de Ubii. Tot een verdrag tusschen hen en Caesar is het nooit gekomen. Later zijn zoowel de Ubii als de Sugambren opgenomen in het land aan den linkeroever van den Rijn, wat de Ubii betreft, naar ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld,

volgens hun eigen wensch. Zij kregen woonplaatsen in de buurt van Keulen, de Sugambren in de omgeving van Xanten. Daar zijn zij in den loop van den tijd grootendeels verromeinscht.

De gegevens, die wij aan het werk van Caesar ontleenden, kunnen wij nog aanvullen met eenige mededeelingen uit de geographie van Strabo, een auteur, die omstreeks het begin van onze jaartelling leefde. In zijn beschrijving van Gallië heeft hij, naast berichten die uit Caesar stammen, ook het een en ander overgenomen uit een ander werk, waarschijnlijk van den reeds boven genoemden Timagenes, die op zijn beurt wederom een geschrift van Asinius Pollio heeft gebruikt. Bovendien vermeldt hij enkele nieuwe feiten. Maar in het algemeen komt zijn beschrijving van Gallië overeen met den toestand in den tijd van Caesar. De beschouwing over Germanië, waarin de triumf van Germanicus op 26 Mei 17 o.J. ter sprake komt, bevat ook de vermelding van andere gebeurtenissen uit later tijd. Waarschijnlijk is dit deel van de geographie, dat ons nog in afdeeling I van het Vierde hoofdstuk zal bezighouden, geruimen tijd na de passage over Gallië te boek gesteld.

Om te begrijpen, hoe Strabo zich de ligging van de verschillende landen in het noorden voorstelde, is zijn algemeen overzicht van Gallië en Britannië belangrijk. Hij dacht zich Gallië in het oosten begrensd door den Rijn en in het westen door de Pyrenaeën, die aan elkander evenwijdig loopen, terwijl zich in het noorden de Britannische zeeëngte bevond, en wel op deze wijze, dat de westelijke punt van Britannië tegenover de Pyrenaeën en de oostelijke tegenover de monden van den Rijn lag. Volgens zijn zeggen, was de afstand van de laatst genoemde twee plaatsen zóó gering, dat men het voorgebergte Kent van de monden van den Rijn kon zien. Deze laatste opmerking behoeft niet te berusten op de mededeeling van een of anderen reiziger, maar kan een gevolgtrekking wezen van Strabo zelf op grond van zijn ervaringen in de landen aan de Middellandsche zee.

De loop van den Rijn wordt door Strabo beschreven naar Asinius Pollio, dien hij in dit verband noemt. Vermoedelijk heeft hij intusschen zijn gegevens niet aan het werk van Pollio zelf, maar aan Timagenes ontleend. Hier zullen wij alleen spreken over de volksstammen, die volgens zijn opgaaf aan de rivier woonden. Onder deze stammen noemt Strabo de Treveri, die niet alleen de omgeving van Trier in hun bezit hadden, maar ook het geheele benedendal van de Moezel tot aan den Rijn. Van hun land uit heeft Caesar, toen hij voor de tweede keer, in het jaar 53 v. Chr., over den Rijn in Ger-

manië wilde vallen, een brug over de rivier laten slaan. Tegenover hen aan den rechteroever, was het gebied van de Ubii. Deze mededeeling komt overeen met den door Caesar beschreven toestand. Maar Strabo voegt daar nog aan toe, dat de Ubii met hun volle instemming door Agrippa als gouverneur van Gallië naar het land aan den linkeroever zijn verplaatst. Wanneer dit is geschied, vermeldt Strabo niet. Men denkt meestal aan het jaar 37 v. Chr. [1]).

Bij de Treveri sluiten de Nervii aan, die hier uitdrukkelijk worden vermeld als een Germaansche stam en als bewoners van het land aan den Rijn. Hoewel het territorium van de Nervii volgens de mededeelingen van Caesar zeker niet tot aan den Rijn heeft gereikt, behoeft men niet aan een vergissing van Strabo te denken, indien men aanneemt, dat zij de landstreek, die vroeger aan de Eburones behoorde, na den ondergang van dit volk hebben bezet. Tenslotte behoorde het gebied bij de monden van den Rijn aan de Menapii, zoowel aan den linker als aan den rechter oever. De korte beschrijving van die landstreek met de moerassen en de lage, dichte, ondoordringbare bosschen, bewijst, dat de door Strabo als bron gebruikte auteur zeer goed op de hoogte van den toestand daar ter plaatse is geweest. Tegenover de Menapii woonde aan den anderen oever van den Rijn het Germaansche volk der Sugambren, terwijl achter dit geheele gebied aan den rechteroever van de rivier het land in Germanië in het bezit was van de Sueben, een stam die in aantal en in macht grooter was dan de andere.

Als de naburen van de Menapii aan de kust van de Noordzee noemt Strabo de Morini in de opsomming van de stammen der Belgae, waarbij de Nervii nog eens en dit maal ook de Eburones worden vermeld. Van het land der Morini uit placht men over te steken naar Britannië en dan niet van de monden van den Rijn, maar van de kust bij het Nauw van Calais. Strabo weet ook te verhalen van de zware misten aan de kusten van dit gebied, zoowel in Britannië als bij de Morini, de Menapii en de andere volksstammen in de omgeving.

Wij hebben de mededeelingen van Strabo hier eenigszins uitvoerig weergegeven, om er met eenigen nadruk de aandacht op te vestigen, dat hij de Bataven niet vermeldt. In de streek, waar men hun woonplaatsen gewoonlijk zoekt, te weten tusschen de groote armen van den Rijn in zijn delta, wordt alleen van de Menapii gesproken. Evenmin komen de Bataven voor in Strabo's beschrijving

---

1) H. Schmitz, *Die Übersiedlung der Ubii auf das linke Rheinufer: Klio,* 34 (1941), blz. 239-263.

van Germanië. Zij worden in den tekst van Caesar slechts genoemd in de vrij verwarde passage over de rivieren Maas en Rijn, waardoor het verhaal van den strijd tegen de Tencteren en Usipetes in het jaar 55 v. Chr. wordt onderbroken. Maar, gelijk boven reeds werd vermeld, moet men deze passage naar alle waarschijnlijkheid als een invoegsel uit later tijd beschouwen. Blijkbaar zijn de Bataven eerst na Caesar in de streek gekomen, waar zij tijdens de verovering van dat gebied door de Romeinen in het jaar 12 v. Chr. woonden [1]). Zij hebben dat land wellicht in beslag genomen tijdens de bewogen periode, die op den dood van Caesar volgde. Uit die periode zijn ons evenwel slechts zeer weinig feiten bekend.

III. DE EERSTE KRIJGSTOCHTEN VAN CAESAR IN HET NOORDEN VAN GALLIË

Door zijn overwinningen op de Helvetii en op de Sueben onder Ariovistus had Caesar voor de beveiliging van de Romeinsche provincie in Zuid-Gallië en de bescherming van de bondgenooten der Romeinen in het niet tot het Rijk behoorende gebied op voldoende wijze gezorgd. De vijanden, die te duchten waren, had hij verslagen en door zijn verdrag met de Helvetii was de grens aan den Rijn en de voornaamste weg van Germanië door westelijk Zwitserland naar het zuiden op veel beter wijze verzekerd dan vroeger. Toch liet hij zijn leger onder het commando van zijn bekwaamsten onderbevelhebber, Titus Atius Labienus, buiten de provincie in de buurt van Besançon overwinteren. Van daar uit kon hij geheel Gallië beheerschen met zijn troepen.

Men kan niet aannemen, dat Caesar er over dacht het door zijn leger bezette gebied weer op te geven. Daar was hij de man niet naar en het was ook in het belang van Rome vasten voet in Gallië te houden. Alleen op die wijze was het immers op den duur mogelijk aanvallen als van de Cimbren en van Ariovistus met zijn Sueben af te wenden. Caesar moet dus naar een gelegenheid hebben gezocht zijn invloed in Gallië te vergrooten. Zoo noodig, was hij bereid oorlog te voeren. Alleen had hij daarvoor een aanleiding

---

1) Verg. (Caesar), *De Bello Gall.* IV 10; Tacitus, *Germania* 29, *Historiae* IV 12 en 15. — De vermelding bij Lucanus, *Pharsalia* I 431, die dikwijls verkeerd wordt begrepen, bewijst niets. — De verhandeling van J. H. Holwerda, *Mnemosyne*, 41 (1913), blz. 1-7, gaat uit van een verouderde archaeologische opvatting; de studie van het aardewerk, waarop het betoog rust, zou veel nauwkeuriger moeten wezen om kracht van bewijs te hebben.

noodig, die zulk een optreden rechtvaardigde. Want hij kende zijn tegenstanders te Rome maar al te goed en hij wist, dat zij van elke onvoorzichtige handeling van zijn kant gebruik zouden maken om zijn positie te schaden. Reeds onmiddellijk in het volgende jaar werd hem de gezochte aanleiding geboden.

In Gallië heerschte algemeen groote ongerustheid over de aanwezigheid van het Romeinsche leger buiten de provincie. Maar in het centrum van het land was, bij de onderlinge verdeeldheid, geen tegenstand mogelijk. Anders stond het in het noorden. Ook de Belgae, die daar woonden, zagen zich bedreigd en zij waren niet van plan zich zonder meer aan Caesar te onderwerpen. Om al hun krachten te kunnen vereenigen sloten zij zich aaneen en verbonden zich door het stellen van gijzelaars elkander bij te staan. Ook de Germaansche stammen aan de linkerzijde van den Rijn namen zij in dit bondgenootschap op.

Toen Caesar, die zelf in Noord-Italië den winter doorbracht, van Labienus in de vroege lente van het jaar 57 v. Chr. het bericht ontving over deze beweging bij de Belgae, haastte hij zich naar het leger. Twee nieuwe legioenen, die in Italië waren gelicht, zond hij onmiddellijk naar Gallië en hij ontbood ook de inheemsche ruiterij, waarover hij kon beschikken. De aaneensluiting van de Belgae kon hij gereedelijk verklaren als een ernstige bedreiging voor het Romeinsche Rijk. Voor hem was op deze wijze een zeer welkome aanleiding ontstaan om tegen de Belgae, die zijn macht nog niet hadden gevoeld, op te trekken.

In Mei waren de toebereidselen voor den oorlog gereed en Caesar leidde zijn leger naar het noorden. De Remi, de Belgische stam wiens gebied hij het eerst zou betreden, boden terstond hun volledige onderwerping aan; zij verklaarden zich bereid gijzelaars te stellen, hun versterkte plaatsen over te geven en levensmiddelen voor de Romeinsche troepen te leveren. Met hen sloot Caesar een verdrag, waarbij hun verhouding tot het Romeinsche Rijk werd geregeld. Maar de andere Belgae verkozen den oorlog, liever dan zich te onderwerpen. Van de Remi ontving Caesar de nadere inlichtingen over de andere Belgische volksstammen, waarvan wij in de vorige afdeeling van dit hoofdstuk reeds hebben gebruik gemaakt, voornamelijk over den omvang van de contingenten, die elk volk voor het coalitieleger had toegezegd. De bondgenooten meenden, volgens de opgaaf van de Remi, over een gewapende macht van ten naaste bij 300 000 man te kunnen beschikken.

De groote dapperheid van de Belgae was oorzaak, dat de oorlog een minder vlot verloop had, dan Caesar het wellicht had gedacht.

Maar door de snelheid van zijn troepen bij het afleggen van groote afstanden en door hun betere voorbereiding voor den oorlog, kon Caesar toch een reeks van beslissende overwinningen behalen. Nadat de Belgae een ernstige nederlaag hadden geleden bij Berry-au-Bac aan de Aisne, onderwierpen zich de volksstammen ten zuiden van de Ardennen. Het contingent van de Nervii, den strijdbaarsten stam uit het noorden, was intusschen bij dezen slag niet aanwezig geweest. Tezamen met eenige van hun naburen, de Atrebates, de Viromandui en de Atuatuci, zetten zij den strijd voort. Hun noncombattanten brachten zij achter de moerassen en wadden bij het mondingsgebied van de Schelde in veiligheid en wachtten de Romeinsche legers af. Hun tegenstand eindigde in een ramp. Tegen het einde van Juli bracht Caesar hun een vernietigende nederlaag toe bij Maubeuge aan de Sambre en toen boden ook zij hun onderwerping aan. Het spreekt van zelf, dat dit belangrijke gebied niet onbewoond kon blijven. Caesar liet aan de Nervii hun land en hun versterkte plaatsen. Zelfs zegde hij aan de overlevenden van het zeer verzwakte volk zijn bijzondere bescherming toe. Dit werd uitdrukkelijk vastgesteld in het verdrag, dat hij met de Nervii sloot.

Inmiddels zette het Romeinsche leger zijn tocht naar het noorden voort en drong door in het land der Atuatuci, die wij vroeger reeds als de afstammelingen van de Cimbren en Teutonen hebben leeren kennen. Dit volk heeft bij de nadering van de Romeinen al zijn versterkte plaatsen verlaten en zich teruggetrokken in een groote vesting, die door de ligging gemakkelijk verdedigd kon worden, waarschijnlijk op de plaats van de citadel te Namen bij de samenvloeiing van de Maas en de Sambre. Na een korte belegering heeft Caesar dezen vluchtburcht ingenomen en op die wijze ook den tegenstand van de Atuatuci gebroken. De gevangen leden van het volk werden als krijgsbuit beschouwd en verkocht. Volgens de opgaaf van Caesar waren zij 53 000 in aantal.

Er was daarna geen reden voor Caesar om den veldtocht verder uit te strekken. De herfst was in aantocht. De naburige volksstammen boden hun onderwerping aan. Er kwamen zelfs gezantschappen van over den Rijn om verdragen van vriendschap en vrede te sluiten, met de toezegging, dat zij gijzelaars zouden leveren en de bevelen van Rome getrouwelijk zouden nakomen. Ook met de Eburones, de noordelijke naburen van de Atuatuci, kwam zulk een verdrag tot stand en op grond van dit verdrag heeft Caesar twee jaar lang rustig door hun grondgebied met zijn legers kunnen trekken. Waarschijnlijk is bij deze gelegenheid een overeenkomst gesloten met de Ubii, die later aan Caesar zoo veel hulp zouden verleenen.

Toen voor het eerst strekte de macht van Rome zich naar het noorden uit tot het grondgebied van ons land en naar de streek aan den rechteroever van den Rijn. Na de expeditie van Publius Licinius Crassus, den zoon van den triumvir, die een van zijn onderbevelhebbers was, tegen de volkeren aan den Oceaan, kon Caesar er zich aan het einde van het jaar met eenig recht op beroemen, dat geheel Gallië aan Rome was onderworpen. Deze mededeeling beteekent evenwel geenszins, dat dit gebied toen ook tot een Romeinsche provincie is geproclameerd. Veeleer stonden de Gallische staten nog alleen in een verhouding van vazallen tot Rome, gebonden door de verdragen, die zij hadden moeten sluiten. Onderdanen waren zij nog niet.

Het zou voor Caesar op dat oogenblik ook niet mogelijk zijn geweest, Gallië tot een provincie van het Romeinsche Rijk te laten verklaren. Daarvoor was de medewerking van den Senaat noodig en die medewerking zou Caesar toen zeker niet hebben gekregen. Men begon zich te Rome ernstig ongerust te maken over zijn plannen en in den winter van 57 op 56 v. Chr. werd zelfs het besluit genomen, een commissie van onderzoek naar Gallië te zenden. Cato en Cicero traden openlijk tegen Caesar op. De overeenkomst, die hij met Pompeius en Crasssus had gesloten, bleek niet langer betrouwbaar te wezen. In die omstandigheden moest Caesar zich eerst den rug dekken, voordat hij aan verdere ondernemingen in zijn provincie kon denken. Hij had in het vroege voorjaar van 56 v. Chr. te Ravenna een samenkomst met Crassus en korten tijd later, in April, te Lucca ook met Pompeius. Bij de laatste bijeenkomst waren behalve de driemannen, tal van Romeinsche magistraten en niet minder dan 200 senatoren aanwezig. De vroegere overeenkomst tusschen de drie voornaamste machthebbers in den staat werd hernieuwd; Pompeius zou huwen met Caesar's dochter Julia; samen met Crassus zou hij in het jaar 55 het consulaat bekleeden; Crassus zou daarna als pro-consul het bestuur over de provincie Syria krijgen; het commando van Caesar zou voor vier jaar worden verlengd en hij zou terstond na afloop van dit commando een tweede consulaat mogen bekleeden. Het was voor Caesar een volledige diplomatieke overwinning. Reeds in Mei 56 moest Cicero een rede houden om deze overeenkomst te verdedigen. Caesar was toen vrij om te handelen als hij wilde in Gallië.

Daar, in Gallië, ontbrak nog veel aan de volledige onderwerping. De Galliërs mochten dan in een aantal gevechten de nederlaag hebben geleden, moreel waren zij alles behalve verslagen. In sommige

deelen van het land gold het gezag van Rome nog zeer weinig. Dat bleek al dadelijk in 56, toen de Veneti in Bretagne, die zich in het vorige jaar zonder verweer aan den jongen Crassus hadden onderworpen, de gehoorzaamheid opzegden en een verbond sloten met een aantal andere volkeren uit de kuststreek, onder anderen met de Morini en de Menapii. Deze laatste volkeren woonden op een afstand van een 500 of 600 km van de Veneti verwijderd. Dat zij in dezen oorlog waren betrokken bewijst de uitgebreidheid van het verzet. Ook elders in Gallië was het onrustig. Om die reden vertrok Caesar naar het noorden, zoodra de onderhandelingen in Italië waren beëindigd. Hij moet in Mei bij het leger in het land van de Belgae zijn aangekomen. Toen had hij reeds orders gegeven voor den bouw van een vloot op den Oceaan, teneinde den oorlog met de volkeren aan de kust voor zijn troepen te vergemakkelijken.

Intusschen droeg het verzet in Gallië over het algemeen geen gevaarlijk karakter. Caesar meende te kunnen volstaan met een reeks van kleine expedities, waaraan hij zelf geen deel behoefde te nemen. De hoofdmacht van het leger behield hij onder zijn eigen commando om het land te bewaken. Labienus vertrok met een afdeeling ruiterij naar het noordoosten in de richting van den Rijn. Daar was wel geen openlijk verzet; maar Caesar achtte een verkenning door zijn bekwaamsten onderbevelhebber en een demonstratie noodzakelijk. De jonge Crassus werd naar de Aquitani gezonden in het zuidwesten, Decimus Brutus naar het land aan den mond van de Loire en Quintus Titurius Sabinus naar de Normandische kust. Zonder twijfel bracht de verdeeling van de troepen over verschillende corpsen, die ver van elkander opereerden, gevaren mede. Maar de uitkomst bewees, dat Caesar verstandig had gehandeld. Zijn onderbevelhebbers hadden overal succes en tegen het einde van den zomer kon Caesar vaststellen, dat geheel Gallië was onderworpen, met uitzondering van het gebied der Morini en Menapii in het noorden. Deze volksstammen waren de eenige, die nog onder de wapenen stonden. Ook hadden zij nog nooit gezanten tot hem gezonden om over een verdrag te onderhandelen.

Hoewel het reeds September was en het seizoen voor het voeren van een oorlog ver gevorderd, besloot Caesar toch tot een expeditie naar het land aan de Vlaamsche kust onder zijn eigen leiding. Hij meende, dat hij deze onbelangrijke volksstammen gemakkelijk zou kunnen overwinnen. Maar het liep niet zoo, als hij het had gedacht, omdat de Morini, toen hij in hun gebied was gekomen, een geheel andere taktiek toepasten dan de overige Galliërs. Caesar vond geen leger om slag tegen te leveren, geen vesting om te ver-

overen, slechts bosschen en moerassen, waarin zijn tegenstanders zich hadden teruggetrokken. Alleen wanneer de soldaten bezig waren met het opslaan van een kamp, doken de vijanden plotseling van alle kanten uit het woud op, doodden een aantal Romeinsche soldaten en verdwenen weer, als een slagorde tegen hen was gevormd. Want de Morini wisten heel goed, dat zij tegen de Romeinen in een geregeld gevecht niet waren opgewassen. Bij een vervolging werden eenigen van hen gedood; maar hun hoofdmacht bleef onaangetast.

Toen besloot Caesar een poging te doen om dieper in het land door te dringen. Hij liet zijn soldaten een breede open baan door het bosch hakken en het hout aan beide zijden opstapelen tot een wal tegen zijn vijanden. Op die manier schoot hij evenwel niet hard op. Er werd eenig vee en wat van de armzalige bezittingen van de vijanden buit gemaakt, hun dorpen en hoeven werden in brand gestoken en hun akkers verwoest. Maar de Morini trokken eenvoudig dieper het bosch in en vermeden steeds elk gevecht. Ondertusschen braken de herfststormen los en het werd onmogelijk de soldaten langer te velde te houden, waar zij geen andere bescherming dan de bivaktenten hadden. Caesar moest terug zonder zijn doel te hebben bereikt. De Morini en de Menapii bleven onafhankelijk. In het land van de Menapii is Caesar bij deze gelegenheid niet eens gekomen. Hij is niet verder doorgedrongen dan de omgeving van Calais en Cassel. Zonder twijfel is het zijn plan geweest, het volgende jaar een nieuwe poging te doen om het uiterste noorden van Gallië te bedwingen. Om die reden liet hij zijn troepen winterkwartieren betrekken in de streek aan den mond van de Seine.

Caesar kon intusschen de Morini en de Menapii, die toch maar onbelangrijke volkeren waren, niet aan hun lot overlaten. Daarvoor was zijn positie in Gallië nog veel te weinig zeker. Er was daar niemand, op wien hij werkelijk staat kon maken. Het was voor hem dus in de eerste plaats noodig een organisatie te scheppen, waardoor hij het land kon beheerschen. Hij trachtte dus in de verschillende staten iemand te vinden, dien hij kon vertrouwen, om als koning op te treden. Bovendien deed hij af en toe een algemeenen Gallischen raad bijeenkomen, ten einde op die wijze zijn wil kenbaar te maken en zijn invloed in het land te laten doordringen. Maar vooral kwam het er voor hem op aan, zijn prestige bij de Galliërs te vergrooten. Daartoe kreeg hij het volgende jaar gelegenheid, door zijn overwinning op de Usipetes en de Tencteren, zijn inval in Germanië over den Rijn en zijn tocht naar Britannië met gebruikmaking van de vloot.

IV. DE EXPEDITIE TEGEN DE USIPETES EN DE TOCHT OVER DEN RIJN

Caesar had gedacht in 55 v. Chr. een veldtocht te zullen ondernemen in het land van de Morini en de Menapii om deze twee volksstammen, die nog geen gehoorzaamheid aan Rome hadden beloofd, tot onderwerping te brengen. Maar hij kwam dat jaar voor een veel grooter opgaaf te staan. In den winter van 56 op 55 v. Chr. waren immers twee Germaansche volksstammen, de Usipetes en de Tencteren, over den Rijn in Gallië gevallen, niet ver van de monding van de rivier in de Noordzee, zooals Caesar het uitdrukt. Deze volksstammen behoorden tot de slachtoffers van de Sueben. Een tijd lang hadden zij weerstand geboden. Maar eindelijk waren zij uit hun land in Nassau ten noorden van den Taunus, verdreven en zwierven toen al drie jaar lang in Germanië rond. Zij hadden getracht een onderkomen te vinden bij de Ubii en dat was een van de redenen geweest voor dit volk om hulp aan Caesar te vragen. Daarna hadden zij in Westfalen rondgetrokken en waren eindelijk gekomen in het land van de Menapii aan den rechteroever van den Rijn ten noorden van de Lippe.

Onder den indruk van het groote aantal hunner tegenstanders hadden de Menapii de akkers en de hoeven, die zij aan den rechteroever van den Rijn bezaten, in den steek gelaten en waren naar hun gebied op den Gallischen oever gevlucht. Hun schepen hadden zij weggesleept en waakten er met zorg voor, dat de Usipetes en de Tencteren geen gelegenheid kregen aan den overkant te komen. Natuurlijk konden de Germanen de rivier niet oversteken zonder schepen of vlotten, zoolang de Menapii de wacht hielden. Dus namen zij een list te baat en trokken drie dagen lang van de rivier weg het binnenland in. De Menapii, die dit door verspieders hadden vernomen, dachten, dat het gevaar was afgewend, en namen hun landerijen aan den rechteroever van den Rijn weder in bezit. Maar de Germanen keerden weer om, legden met hun ruiterij het stuk dat zij waren teruggetrokken in één nacht af, vielen de Menapii onverhoeds op het lijf en maakten zich meester van hun schepen. Toen konden zij den Rijn oversteken en bezetten het land van de Menapii in het noorden van Gallië. Daar brachten zij de rest van den winter door. De overtocht over den Rijn kan bij Wezel en Xanten of liever bij Emmerik en Kleef hebben plaats gehad.

Caesar vernam het bericht van dezen inval, toen hij in Italië was. Het was duidelijk, dat er gevaar dreigde voor de Romeinsche zaak, daar de Galliërs maar al te zeer geneigd waren de Germanen als

hun bevrijders te beschouwen. Spoedig ingrijpen was dus noodzakelijk. Om die reden vertrok Caesar vroeger dan hij het gewoon was, reeds in Maart of begin April, naar het leger. Hij wilde bij zijn troepen aankomen, voordat de Galliërs in verbinding waren getreden met de Germanen. Dit was evenwel reeds geschied. Een aantal Gallische staten had afgezanten gezonden naar de Usipetes om hen uit te noodigen naar het zuiden op te trekken en de Germanen waren, althans met hun voorhoede, doorgedrongen tot het gebied van de Eburones en de Condrusi.

Terwijl de voorbereidingen voor de expeditie naar het noorden werden gemaakt, riep Caesar de voornaamste Galliërs samen in zijn hoofdkwartier, waarschijnlijk te Amiens. Gedurende de bijeenkomst, die hij met hen had, sprak hij niet over zijn vermoedens aangaande hun besprekingen met de Germanen. Veeleer wierp hij zich op als de verdediger van Gallië, beloofde zijn hulp tegen den aanval van de Germanen en droeg hun op hem met ruiterij bij te staan. Vervolgens leidde hij zijn leger langs den weg over Bavai en Tongeren naar het noorden, evenwijdig met de dalen van de Sambre en de Maas, naar de plaats, waar hij wist dat de Germanen gelegerd waren, waarschijnlijk ergens in Over-Gelder.

Toen Caesar op een paar dagmarschen afstand van de Germanen was, kwamen hun afgezanten hem tegemoet. Zij verzochten om vrede; zij wenschten alleen land voor hun volk, hetzij de streek die zij toen bezet hadden in het gebied van de Menapii, hetzij een andere die Caesar hun zou aanwijzen. Caesar weigerde dit, daar er in Gallië geen land beschikbaar was voor een zoo groote menschenmenigte en verwees hen naar de Ubii; hij beloofde zijn invloed te zullen aanwenden om een toestemmend antwoord van de Ubii te verkrijgen. Eveneens sloeg Caesar het verzoek van de afgezanten af om gedurende de nadere onderhandelingen niet verder op te rukken. Want hij had vernomen, dat een groot deel van de ruiterij der Germanen was uitgezonden om te fourageeren naar het gebied van de Ambivariti, een volksstam die alleen in dit verband wordt genoemd, in het land aan den linkeroever van de Maas, waarschijnlijk bij de Peel, en hij meende, dat de Germanen de onderhandelingen trachtten te rekken, totdat dit deel van hun legermacht was teruggekeerd. Verdere besprekingen wees hij evenwel niet af. Daarvoor zouden de afgezanten terugkomen.

De vertegenwoordigers van de Germanen moesten dus onverrichterzake aftrekken en Caesar rukte verder op naar het noorden. Toen hij niet meer dan 18 km van de Usipetes verwijderd was, keerden de afgezanten, zooals was afgesproken, terug. Zij ont-

moetten hem op marsch en vroegen hem dringend niet verder te gaan. Caesar weigerde dit. Ten einde raad verzochten zij aan Caesar, dan ten minste een order te zenden aan de ruiterij van de voorhoede, met de opdracht geen gevecht met hun menschen aan te gaan. Zij verklaarden zich bereid een gezantschap naar de Ubii te zenden, zooals Caesar het had voorgesteld, ten einde om land te verzoeken voor hun volk; hadden zij een toestemmend antwoord ontvangen, dan zouden zij zich in elk opzicht naar de bevelen van Caesar gedragen. Daarvoor vroegen zij om een wapenstilstand van drie dagen.

Caesar weigerde ook dezen wapenstilstand. Naar zijn meening, was het eenige doel van de Germanen tijd te winnen, daar zij dachten, dat hun ruiterij, die afwezig was, in die drie dagen wel weer zou terugkeeren. Intusschen beloofde hij, dien dag niet meer dan 6 km te zullen oprukken naar een plaats, waar hij voldoende drinkwater voor zijn leger zou vinden, om daar den volgenden dag de afgezanten van de Germanen af te wachten. Hij verzocht hen in zoo groot mogelijk aantal te verschijnen, ten einde hun wenschen nader kenbaar te maken. Tegelijkertijd zond hij bevel aan de commandanten van de voorhoede, geen gevecht te beginnen met de Germanen, maar als zij aangevallen werden, stand te houden totdat hij zelf met het leger zou zijn aangekomen.

Dit alles wordt door Caesar in het verslag over de expeditie zoo uitvoerig verhaald om zijn gedrag van den volgenden dag te rechtvaardigen. Want hij wist heel goed, dat die handelwijze te Rome een algemeene verontwaardiging had gewekt. Wat toch is geschied? Er had dien zelfden dag, toen de afgezanten van de Usipetes bij Caesar waren geweest, een schermutseling plaats tusschen de ruiterij van de Usipetes en de Romeinsche voorhoede, die voor de Romeinen ongunstig afliep. Zij werden teruggeslagen en beschuldigden de Germanen van verraad, daar zij, naar hun zeggen, vertrouwd hadden op de overeenkomst en onverhoeds op het lijf waren gevallen. Dat de Germanen niet aan verraad hadden gedacht, bleek den volgenden dag, toen reeds vroeg in den morgen al hun aanvoerders met de oudsten van het volk in grooten getale in het kamp van Caesar kwamen om zich te verontschuldigen over de schermutseling met de ruiterij en te trachten tot een overeenkomst te geraken.

Op grond van het ruitergevecht van den vorigen dag, dat hij als een schending van de overeenkomst beschouwde, achtte Caesar zich gerechtigd deze afgezanten gevangen te nemen. Hij verliet het kamp, stelde zijn troepen in drie colonnes op en legde de 12 km

tusschen zijn legerplaats en den wagenburcht van de Germanen zóó snel af, dat hij hen overviel, voordat zij hadden bespeurd, wat er gaande was. De aanval op den wagenburcht eindigde in een volledige nederlaag voor de Germanen. Zij waren van hun aanvoerders beroofd. De vrouwen en kinderen in den burcht vergrootten de verwarring. Alles sloeg op de vlucht en bij de achtervolging door de ruiterij werden zij, die niet in het veld waren gedood, opgejaagd naar een plaats, waar de Maas in den Rijn valt [1]), daar kwamen zij in de golven van de rivieren om. Naar men meent, heeft de slag ergens in de buurt van Goch, Kevelaar of Geldern plaats gehad, in elk geval tusschen Maas en Rijn, ten noorden van een lijn, die men van Maastricht naar Keulen kan trekken. Nu het gevaar voor de Germanen was geweken, stelde Caesar de hoofden van de Usipetes en de Tencteren, die hij gevangen had gehouden, in vrijheid. Maar uit vrees voor de Galliërs, wier akkers zij hadden verwoest, gaven zij er de voorkeur aan bij Caesar te blijven. Hij stond dit toe en behield hen bij zich als vrije mannen.

Zoo luidt het verhaal, dat Caesar in zijn geschrift over deze weinig eervolle gebeurtenis opdischt. In Rome gevoelde men, gelijk reeds is opgemerkt, zijn handelwijze als een trouwbreuk. Het gevangenhouden van de gezanten werd beschouwd als een schending van het volkenrecht en de overval op den wagenburcht der Germanen als een laaghartige daad, een Romeinschen veldheer onwaardig. Bij het debat, dat in den Senaat over dit krijgsbedrijf werd gehouden, stelde Cato, de rechtvaardige, voor, Caesar als een trouweloozen verrader aan de Germanen uit te leveren, ten einde den smaad, die door het verbreken van de overeenkomst op den staat was gevallen, af te wenden. Cato's voorstel is uiteraard niet ernstig opgenomen. Maar Caesar is door het verwijt, dat het voorstel inhield, getroffen geweest en het bericht over zijn handelwijze is stellig geschreven met de bedoeling zich te rechtvaardigen. Gelukt is hem dat toch niet.

Na zijn overwinning op de Usipetes en de Tencteren, die in de maanden Mei of Juni moet hebben plaats gehad, besloot Caesar tot een expeditie in Germanië over den Rijn. Blijkbaar heeft ook deze tocht veel kritiek uitgelokt en daarom verdedigde Caesar zijn beleid uitvoerig. Voornamelijk noemt hij twee redenen, die hem tot dit

1) Zoo drukt Caesar zich ten minste uit. Maar blijkbaar was hij van de geographische gesteldheid van de landstreek niet goed op de hoogte, toen hij zijn verslag opstelde.

besluit hebben gebracht. In de eerste plaats vermeldt hij de ruiterij van de Usipetes en de Tencteren, die niet aan den slag had deelgenomen en een toevlucht had gevonden over den Rijn bij de Sugambren. Op zijn verzoek, deze ruiterij aan hem uit te leveren, hadden de Sugambren geantwoord, dat de Romeinen aan den rechteroever van den Rijn niets te zeggen hadden. Caesar wilde van zijn kant laten blijken, dat de Romeinen wèl in staat waren hun macht daar te laten gelden. In de tweede plaats was er het verzoek van de Ubii, de bondgenooten van de Romeinen, die hulp hadden gevraagd tegen hun oude vijanden de Sueben.

Maar voornamelijk bedoelde Caesar zijn tegenstanders, zoowel de Galliërs als de Germanen, te imponeeren. Mede om die reden besloot hij geen gebruik te maken van het aanbod van de Ubii, hem schepen te leveren voor den overtocht, maar een brug te laten bouwen over de rivier. De constructie van die brug wordt in het bericht over den tocht uitvoerig beschreven [1]). In tien dagen tijd was alles gereed en Caesar liet zijn troepen er over trekken. Voor het eerst stond een Romeinsch leger in Germanië. Een sterke bezetting bleef bij het bruggehoofd achter en Caesar voerde zijn leger van het land der Ubii, waar de brug was aangelegd, naar het gebied van de Sugambren, hun noordelijke naburen. Veel gelegenheid om succes te behalen kreeg hij niet. Want de Sugambren hadden zich, op raad van de Usipetes en de Tencteren die de kracht van de Romeinsche troepen kenden, teruggetrokken in de bosschen. Het was alleen mogelijk hun land te verwoesten. Daarna keerde het leger weder naar het gebied van de Ubii terug. Inmiddels ontving Caesar van vele Germaansche volkeren het verzoek een verdrag met hem te mogen sluiten. Hij nam deze voorstellen aan en eischte gijzelaars. Aan de Ubii beloofde hij steun tegen de Sueben. Maar een aanval op dezen machtigen vijand deed hij niet; want ook de Sueben hadden zich teruggetrokken naar het midden van hun gebied en wachtten daar de Romeinen af. Het was niet de bedoeling van Caesar zich zoo ver in Germanië te wagen en dus trok hij, na een verblijf van 18 dagen in het land over den Rijn, naar den Gallischen oever terug en liet de brug afbreken.

Caesar had, zooals hij het zelf zegt, zijn doel bereikt. Aan de Germanen had hij laten zien, dat de Romeinen er niet tegen op zagen hen in hun eigen land aan te vallen; de Sugambren had hij een afstraffing toegediend en de Ubii bevrijd van den druk der

---

1) K. Saatmann, E. Jüngst en P. Thielscher, *Caesars Rheinbrücke: Bonner Jahrbücher*, 143-'4 (1938-'9), blz. 83-208.

Sueben. Maar het is toch niet aannemelijk, dat hij alleen voor een militaire wandeling van 18 dagen zich de inspanning heeft getroost, die voor het bouwen van een brug noodig is geweest. De plaats, waar Caesar over den Rijn is gegaan, staat niet vast. Zeker is het, dat het bruggehoofd aan den rechteroever van de rivier was gelegen in het land van de Ubii, en wel geheel in het noorden van hun gebied, dicht bij de grens van de Sugambren. Verder moet de brug zijn aangelegd niet ver van de streek, waar de slag tegen de Usipetes en de Tencteren is geleverd, en tevens op een plaats, die een goede verbinding had met Gallië voor de geregelde verzorging van het leger. Men kan niet denken aan Xanten, dat te ver van het land der Ubii is verwijderd, en evenmin aan Bonn, dat te veel zuidelijk ligt om spoedig de Sugambren te kunnen bereiken, eerder aan de buurt van Keulen of wellicht liever nog aan Neuss. Wij zullen op deze vraag terugkomen bij de bespreking van het probleem, waar de tweede brug van Caesar over den Rijn is geslagen.

Inmiddels was het Juli geworden en hoewel reeds een groot deel van het gunstige jaargetijde was verstreken, besloot Caesar nog een aanval op Britannië te doen. Ook in dit geval was het een zaak van prestige. Hij wilde toonen, waartoe de Romeinsche legers in staat waren, en bovendien had zulk een tocht in elk geval beteekenis als een verkenning. Langs den weg van Keulen of Neuss over Maastricht en Bavai trok Caesar naar het Kanaal en concentreerde zijn troepen in de buurt van Boulogne om van daar naar Britannië over te steken.

Toen hij in die streek vertoefde om de schepen in orde te brengen, kwamen er uit een groot deel van het land der Morini gezanten tot hem, om hun onderwerping aan te bieden. Caesar aanvaardde dit aanbod en legde hun een aantal gijzelaars op. Nadat de gijzelaars aangekomen waren, sloot hij met de Morini een verdrag, waarbij zij de leiding van Rome aanvaardden. Liever had hij hun een afstraffing toegediend. Maar hij zag daar van af, omdat hij geen vijanden in zijn rug wilde achterlaten, de tijd van het jaar al te ver was gevorderd om zich nog in een oorlog te begeven en hij, ten slotte, den tocht naar Britannië niet wilde uitstellen voor een zoo onbelangrijke onderneming als een expeditie tegen de Morini. De troepen, die hij niet naar Britannië meenam, zond hij onder het commando van Quintus Titurius Sabinus en Lucius Aurunculeius Cotta naar de Menapii en naar de districten van de Morini, die geen gezanten hadden gezonden. Tegen het midden van Augustus stak hij in zee.

Veel succes had Caesar bij dien tocht niet en, toen de tijd van de herfststormen naderde, keerde hij omstreeks half September vrijwel onverrichter zake naar Gallië terug. Zijn aanzien was door de mislukte expeditie meer geschaad dan gebaat. Zelfs ontzagen de Morini zich niet, ondanks het pas gesloten verdrag, een aanval te doen op een 300 pas ontscheepte soldaten, die op weg waren naar het groote legerkamp. Dit optreden kon Caesar niet ongewroken laten en hij zond den volgenden dag een expeditie tegen de Morini, bestaande uit de legioenen, die hem naar Britannië hadden vergezeld, onder leiding van Labienus. Ditmaal hadden de Romeinen succes. Want de Morini konden wegens de droogte geen bescherming vinden achter hun moerassen als het vorige jaar. Zij moesten zich bijna allen aan Labienus onderwerpen. Beter verging het de Menapii. Zij hadden zich in hun dichte bosschen teruggetrokken en bleven onbereikbaar voor de Romeinsche bevelhebbers, die tegen hen waren uitgezonden. Alleen werden hun akkers verwoest, hun oogst vernield en hun hoeven verbrand. Maar zij behielden hun zelfstandigheid. Caesar liet dien winter zijn troepen in het land van de Belgae om het volgende jaar tijdig een nieuwe expeditie naar Britannië te ondernemen.

Na deze gebeurtenissen was de stemming te Rome voor Caesar niet gunstig. Wèl besloot de Senaat tot een dankfeest van twintig dagen, na kennis te hebben genomen van Caesar's rapport over zijn krijgsbedrijven van dat jaar. Blijkbaar hebben de tocht over den Rijn en de expeditie naar Britannië grooten indruk gemaakt. Maar de fatsoenlijke lieden veroordeelden de middelen, waarmede die successen waren behaald. Beter dan uit de bloemrijke phrases van Cicero blijkt de stemming uit het boven genoemde voorstel van Cato in den Senaat en uit het scherpe epigram van Catullus, waarin wordt afgekeurd, dat de onderbevelhebbers van Caesar zich verrijkten met den buit van Gallië en Britannië.

Het volgende jaar wilde Caesar opnieuw een expeditie naar Britannië ondernemen. Hij begaf zich evenwel later dan gewoonlijk naar het leger. Pas in de eerste dagen van Juni 54 v. Chr. was hij daar aanwezig. Toen bleek al spoedig, dat er iets broeide in Gallië. De Treveri verschenen niet op de samenkomst van de Galliërs, die Caesar in zijn hoofdkwartier had bijeengeroepen. Onmiddellijk vertrok hij met een vliegende colonne naar hun land en, dank zij de oneenigheid bij hun vorsten, kostte het niet veel moeite hen tot gehoorzaamheid te brengen. Nog vóór het einde van Juni was hij weer aan het Kanaal. Maar het duurde nog geruimen tijd, voor-

dat hij durfde te vertrekken. Hij vertrouwde de stemming van de Galliërs en van de Gallische hulptroepen niet. Eerst omstreeks het midden of in de tweede helft van Juli is hij in zee gestoken. Ook ditmaal had hij niet veel succes. Half September was hij terug zonder tastbare resultaten te hebben behaald. Caesar heeft zich daarna om Britannië niet meer bekommerd.

V. DE OVERWINNING VAN AMBIORIX OP SABINUS EN COTTA

Na zijn terugkeer uit Britannië vond Caesar in Gallië alles rustig. De samenkomst van de Gallische hoofden onder zijn leiding te Amiens verliep zonder moeilijkheden. Alleen het onderbrengen van de troepen voor den winter gaf veel zorg. Want de oogst had dat jaar te lijden gehad van droogte en het graan was schaarsch. Om die reden zag Caesar zich genoodzaakt de troepen over meer kwartieren te verdeelen dan gewoonlijk. Wèl werden verreweg de meeste legioenen ondergebracht in het land van de Belgae, die altijd nog het minst te vertrouwen waren; maar zij waren zeer verspreid. Eén legioen werd gelegerd in het gebied van de Morini onder het commando van Gaius Fabius, een tweede bij de Nervii onder Quintus Cicero, den broeder van den redenaar, een derde dat kort geleden in Italië was gelicht tezamen met vijf cohorten (overeenkomend met een half legioen), waarschijnlijk nieuw geformeerde afdeelingen die nog niet in legioensverband waren opgenomen, en eenige hulptroepen bij de Eburones onder Sabinus en Cotta, zes andere legioenen bij de volkeren verder naar het zuiden. Al deze afdeelingen, behalve één enkel dat in een zeer rustige streek was ondergebracht, lagen, volgens de mededeeling van Caesar, in een vrij groot gebied, maar toch zóó dicht bij elkander, dat geen afdeeling meer dan 150 km van elk der andere was verwijderd. Deze laatste mededeeling is niet overeenkomstig de waarheid. Maar Caesar wilde zich op deze wijze voor zijn maatregelen, die zoo slechte gevolgen hadden, verontschuldigen. Zelf besloot hij in Gallië, te Amiens, te blijven, totdat hij bericht had ontvangen, dat alle afdeelingen behoorlijk waren geïnstalleerd voor den winter. Inderdaad had hij reden om in de buurt te blijven. Want het kan hem niet zijn ontgaan, dat er in Gallië weer iets broeide.

Ongeveer veertien dagen, nadat de troepen in hun kwartieren waren aangekomen, in Oct. 54 v. Chr., brak de opstand uit bij de Eburones. Zij hadden, gelijk reeds werd opgemerkt, hun gebied aan beide zijden van de Maas, maar voornamelijk tusschen Maas en

Rijn, en stonden onder twee vorsten, Ambiorix en Catuvolcus. Sedert den oorlog tegen de Atuatuci in het jaar 57 was Ambiorix een goede bondgenoot van Caesar geweest. Maar zijn gevoelens waren verre van vriendschappelijk. Thans, nu er een kleine troepenmacht in zijn land was gelegerd en nog wel afdeelingen, die niet voldoende waren geoefend, zag hij zijn kans schoon om wraak te nemen op de overweldigers van Gallië. Hij beging alleen de fout niet te wachten, totdat Caesar zelf naar het zuiden was afgereisd.

Ambiorix en Catuvolcus hadden intusschen van hun plannen niets laten blijken. Zij waren Sabinus en Cotta tegemoet gereisd tot aan de grens van hun gebied, hadden hun medewerking toegezegd en koren geleverd, toen de troepen hun legerkamp te Atuatuca (bij Tongeren) hadden opgericht. Maar daarna had Indutiomarus, de Trevir, zijn invloed bij hen laten gelden. Die invloed was groot, omdat de Eburones vazallen van de Treveri waren, dat wil zeggen, zij waren gehoorzaamheid schuldig in ruil voor de bescherming, waarop zij zoo noodig konden rekenen. Op aandringen van de Treveri verzamelden Ambiorix en Catuvolcus hun manschappen en begonnen met een aanval op de Romeinsche soldaten, die in de buurt van de legerplaats bezig waren met het bijeenbrengen van hout. Daarna verschenen zij voor het kamp; maar hun poging om het door overrompeling in te nemen mislukte. De Romeinsche soldaten bezetten de wallen en de Spaansche ruiterij, die in het kamp aanwezig was, behaalde bij een uitval de overwinning. Aan een belegering of aan uithongering van het kamp konden de Eburones niet denken. Dus besloten zij hun toevlucht te nemen tot list en Ambiorix verzocht om een onderhoud met de commandanten.

Sabinus en Cotta zonden daarop Gaius Arpinius, iemand uit den ridderstand die tot den staf van Sabinus behoorde, en een Spanjaard, Quintus Iunius, die al vroeger als afgezant van Caesar met Ambiorix had onderhandeld. Tegenover hen erkende Ambiorix terstond de weldaden, die zijn volk en hij zelf van Caesar hadden ondervonden, dat de Eburones geen schatting behoefden op te brengen als de Atuatuci, dat zijn zoon en zijn neef, die als gijzelaars door de Atuatuci werden vastgehouden, door Caesar waren teruggezonden. Hij verontschuldigde den eersten aanval op het kamp door de onstuimigheid van zijn mannen. Naar hij zeide, hadden de Eburones alleen de wapens opgenomen, omdat zij zich niet konden onttrekken aan het gemeenschappelijke optreden van de Galliërs. Er was immers een algemeene afspraak gemaakt, op een bepaalden dag tegelijkertijd alle legioenskampen aan te vallen, zoodat geen van deze afdeelingen de andere te hulp kon komen. Het

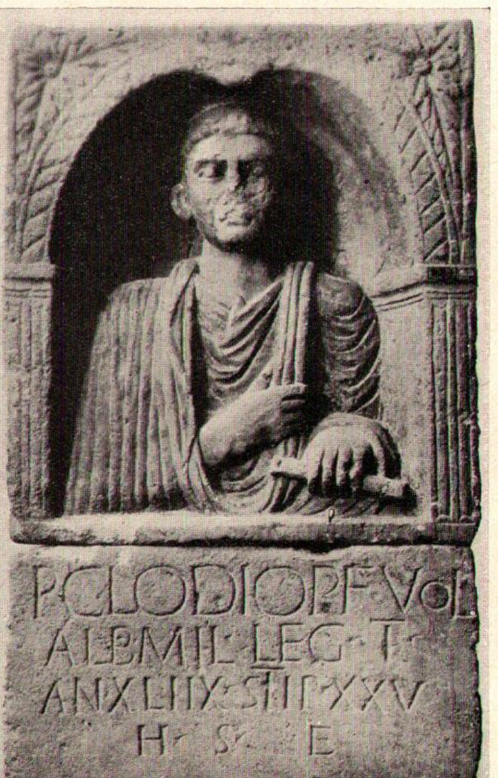
was voor de Eburones onmogelijk zich aan deze afspraak te onttrekken. Maar hij achtte het zijn plicht de Romeinen te waarschuwen, dat een groote troep Germanen van over den Rijn in aantocht was en twee dagen later in Tongeren kon aankomen. Hij bezwoer de afgezanten van Sabinus en Cotta dus, zoo spoedig mogelijk met het geheele leger het kamp te verlaten en een toevlucht te zoeken, hetzij bij Cicero, die aan de Sambre in de winterkwartieren lag, hetzij bij Labienus bij de Remi aan de Maas. Wat hem zelf betreft hij beloofde, dat de Romeinen ongestoord door zijn gebied zouden kunnen aftrekken.

Met die boodschap gingen de afgezanten naar het kamp terug. De twee commandanten werden door het verslag van dit onderhoud zeer verontrust. Wèl dachten zij een oogenblik aan een misleiding van de zijde der vijanden. Maar zij achtten het onmogelijk, dat een zoo onaanzienlijke stam als de Eburones alleen een oorlog tegen de Romeinen zou durven ondernemen. Zij riepen dus een krijgsraad bijeen. Daar bleek al dadelijk groote oneenigheid tusschen de bevelhebbers. Cotta, ondersteund door velen van de stafofficieren en van de hoogere troepenofficieren, die bij den krijgsraad tegenwoordig waren, meende, dat men in het kamp moest blijven om van daar alleen op order van Caesar te vertrekken. Maar Sabinus was van een ander oordeel en bij het debat wond hij zich zóó op, dat hij welhaast alle redelijkheid uit het oog verloor. Het kwam tot een heftige woordenwisseling tusschen de twee commandanten, zoodat de officieren er zich in moesten mengen. Men redetwistte tot midden in den nacht. Eindelijk gaf Cotta zich gewonnen en het besluit werd genomen, met het aanbreken van den volgenden dag het kamp te verlaten. De rest van den nacht werd besteed om alles op te pakken en voor het vertrek in gereedheid te brengen. Den volgenden morgen vertrok de troep met alle bagage in een lange linie, alsof de tocht door een vriendschappelijk gezind land ging.

Eerst marcheerden de Romeinen door open terrein en er werd geen vijand gezien. Want de Eburones, die door het rumoer hadden gemerkt, dat toebereidselen voor het vertrek werden gemaakt, hadden zich op 3 km afstand van het kamp, in twee afdeelingen verdeeld, achter de bosschen in een hinderlaag opgesteld en, toen de colonne in een dal tusschen heuvels was aangekomen, vielen zij de Romeinen van twee kanten onverhoeds aan. De achterhoede werd opgejaagd en de voorsten werden verhinderd de heuvels te bestijgen. Op die wijze kwamen de Romeinen in een voor hen hoogst ongunstige positie. Sabinus gaf in zijn zenuwachtigheid verkeerde orders; maar Cotta, die iets dergelijks had voorzien, trachtte te

11. Grafsteen van Lucius Metilius,
een veteranus van Legio XX

Afb. 12. Grafsteen van Publius Clodius,
een soldaat van Legio I

Afb. 13. Grafsteen met de afbeelding van een legioensoldaat in volle wapenrusting

redden, wat nog te redden viel. Er werd een poging gedaan om den troep te verzamelen in een kringvormige opstelling, ten einde de verdediging te vergemakkelijken. Dit had evenwel niet het gewenschte gevolg. Aanvallen, die door enkele cohorten in gesloten formatie werden ondernomen, hadden geen uitwerking, daar de Eburones onmiddellijk terugweken. Zij trachtten de Romeinen door hun werptuigen te treffen en vermeden zooveel mogelijk den strijd van man tegen man, waarin zij door hun mindere geoefendheid voor het gevecht in gesloten formatie en door hun slechte bewapening niet tegen de geregelde troepen waren opgewassen. Op die wijze hielden de Romeinen het vol tot na het middaguur. Toen werden eenige van de voornaamste hoofdofficieren buiten gevecht gesteld en Cotta, de kundigste van de commandanten, die door een slingerkogel vlak in het gelaat was getroffen, kon den strijd niet meer leiden.

In deze omstandigheden moest Sabinus het bevel over het geheel op zich nemen. Hij wist niet beter te doen dan zijn tolk te zenden naar Ambiorix, dien hij in de verte had opgemerkt, met het verzoek hem en zijn soldaten te sparen. Ambiorix antwoordde, dat hij gaarne bereid was met den commandant te onderhandelen en zou zien, wat hij kon doen. Van zijn kant weigerde Cotta met den vijand te spreken, zoolang hij het verzet niet had opgegeven. Sabinus begaf zich evenwel met zijn stafofficieren naar Ambiorix. Vóór het onderhoud legden hij en de zijnen de wapens neder. Zij werden tijdens het gesprek omsingeld en gedood. Toen had Ambiorix gewonnen. Bij een laatsten algemeenen aanval van de Eburones sneuvelden Cotta en de meeste soldaten. De overlevenden wisten zich door te slaan naar het kamp. Daar vochten zij zoolang het licht was. 's Nachts doodden zij elkander, daar er geen kans meer voor hen was. Slechts weinigen ontkwamen naar Labienus en brachten hem de tijding van den ondergang hunner kameraden. Caesar had anderhalf legioen, een legioensadelaar en een versterkt kamp verloren.

Ambiorix verstond de kunst zijn overwinning uit te buiten. Terstond vertrok hij met zijn ruiterij naar de Atuatuci, zijn zuidelijke naburen, en gelastte zijn voetvolk hem op den voet te volgen. Hij had geen moeite de Atuatuci over te halen zich bij hem aan te sluiten en ook de Nervii kon hij gemakkelijk daartoe brengen. Zij verzamelden de manschappen uit al de naburige volkeren, hun vazallen de Ceutrones, Grudii, Levaci, Pleumoxii, Geidumni, die Caesar zoo uitvoerig opsomt om te laten zien, hoe dreigend het gevaar was van

al die volkeren met hun barbaarsche namen. Op die wijze trokken de Eburones, de Atuatuci, de Nervii, begeleid door al hun bondgenooten op tegen het winterkamp, waar Quintus Cicero het commando voerde, aan de Sambre.

Daar werd de eerste aanval afgeslagen en de list om Cicero uit het kamp te lokken, die bij Sabinus was gelukt, slaagde ditmaal niet. Een regelrecht beleg en zware gevechten volgden. Cicero had evenwel zijn kamp volgens de regelen van de vestingbouwkunde versterkt en zag kans tijdens het beleg de werken nog te verbeteren. Hij vertrouwde op de hulp, die hij van Caesar verwachtte. Intusschen had deze laatste eerst tien dagen na den ondergang van Sabinus en Cotta te Amiens, waar hij nog steeds vertoefde, vernomen, wat er was voorgevallen, omdat eerst alle boden van Cicero waren onderschept. Zoodra hij het bericht ontving, vertrok hij zoo snel mogelijk over Kamerijk en Bavai met een betrekkelijk kleine troepenmacht naar de Sambre en wist de vijanden, die Cicero belegerd hielden, op de vlucht te drijven, na hun een zware nederlaag te hebben toegebracht.

Daarmede was evenwel de rust in Gallië niet hersteld. Het gerucht over den ondergang van Sabinus en Cotta met hun troepen had overal grooten indruk gemaakt. Het scheelde niet veel, of er was een algemeene opstand uitgebroken. Zoover kwam het echter niet. Indutiomarus, die zijn Treveri had gemobiliseerd om Labienus aan te vallen, zond zijn manschappen naar hun haardsteden, toen hij het bericht ontving van de overwinning, die Caesar op de Eburones en de Nervii had behaald. Geen van de anderen waagde het de wapens op te nemen. Maar er was om zoo te zeggen geen volksstam, waar niet over oorlog en opstand werd gesproken en waar geen boden af en aan gingen. Om die reden besloot Caesar in Gallië te blijven en den winter te Amiens door te brengen.

Ten einde een poging te doen om de stemming te verbeteren riep Caesar de hoofden van de verschillende staten naar zijn hoofdkwartier. Deels met dreigementen, deels met overreding bewerkte hij hen en op die wijze slaagde hij er in, naar hij het zegt, het gevaar voor een opstand af te wenden. Daarbij kwam de omstandigheid hem te hulp, dat er geen algemeen leider in Gallië was. Alleen Indutiomarus trachtte met zijn Treveri die rol te spelen. Gedurende den winter zond hij boden naar de Germanen om hun medewerking in te roepen. Maar zij weigerden, daar zij voldoende ervaring hadden opgedaan om te weten, dat zij niet tegen de Romeinsche legers op konden. Niettemin ging Indutiomarus voort met

de toebereidselen voor den oorlog. Want hij wist, dat de Nervii en de Atuatuci zich gereed maakten voor den strijd. Eindelijk riep hij een gewapende volksvergadering van de Treveri bijeen, het teeken dat krijg zou worden gevoerd. Daar liet hij zijn schoonzoon Cingetorix, het hoofd van de Romeinsch gezinde partij, tot landverrader verklaren en trok met de legermacht van de Treveri op om het kamp van Labienus te belegeren.

Inmiddels was Labienus reeds door Cingetorix gewaarschuwd, dat een aanval dreigde, en had ruiterij uit de naburige staten opgeroepen. Toen de Treveri voor zijn kamp verschenen, leidde hij de verdediging met zeer veel overleg. Bij een verrassenden uitval kon hij de vijanden verslaan. Indutiomarus sneuvelde en, toen het bericht van zijn dood bekend werd, trokken de aanvallers zich terug. Reeds hadden de Eburones en de Nervii troepen verzameld om Indutiomarus te hulp te komen. Maar op de tijding van den aftocht der Treveri zonden zij hun mannen naar huis. Dit alles geschiedde vóór het einde van het jaar 54 v. Chr. en verder verliep de winter zonder stoornis.

Er bleef intusschen nog een zware taak voor Caesar. Hij wist, dat hij het volgende jaar aan een geduchte coalitie in Noord-Gallië het hoofd zou moeten bieden. De ondergang van Sabinus en Cotta moest worden gewroken. Ambiorix had zich verbonden met de Treveri en hij kon rekenen op hulp van de Germanen. Behalve de Eburones waren de Nervii, de Atuatuci, de Menapii, de Germanen aan den linkeroever van den Rijn en nog eenige andere Gallische volksstammen in het bondgenootschap betrokken. Allen tezamen vormden zij een macht, die aan de Romeinen moeite genoeg kon opleveren. Het was dus zaak de krachten te verzamelen voor een zwaren oorlog. Allereerst moest Caesar zijn leger aanvullen. Op zijn verzoek zond Pompeius hem een legioen, dat in het jaar 55 uit manschappen van Noord-Italië was samengesteld. Het is als Legio I bekend. Zelf liet hij door zijn onderbevelhebbers twee nieuwe legioenen formeeren uit de lichting van het jaar 54 v. Chr., Legio XIV en XV. Het verlies van anderhalf legioen door den ondergang van Sabinus en Cotta was op deze wijze niet alleen goed gemaakt; maar, zooals Caesar het zegt, de omgekomen troepen waren door een dubbel aantal manschappen vervangen. Vóór het einde van den winter waren de nieuwe afdeelingen reeds in Gallië aangekomen.

VI. DE DEFINITIEVE ONDERWERPING EN DE ANNEXATIE VAN GALLIË

In het jaar 53 v. Chr. stond Caesar voor de zware taak den ondergang van Sabinus en Cotta te wreken. Allereerst deed hij in het begin van Maart met vier legioenen, die in Noord-Gallië waren gelegerd, een inval in het gebied van de Nervii en bracht hen tot onderwerping. Vervolgens hield hij vóór het einde van de maand den Gallischen landdag te Amiens. De afgevaardigden konden daar aanschouwen, welke een krijgsmacht Caesar voor de beheersching van het land bijeen had gebracht. Daar eenige volksstammen geen afgevaardigden hadden gezonden, verplaatste hij den landdag naar Parijs, ondernam van daar een snellen veldtocht en dwong eenige volkeren in de buurt tot gehoorzaamheid. Toen kon hij zich geheel wijden aan den oorlog tegen de Treveri en Ambiorix.

Caesar zag heel goed in, dat het een moeilijke strijd zou worden, vooral tegen Ambiorix, die zeker een gevecht in het open veld zou ontwijken en zich zou terugtrekken achter de bosschen, moerassen en vennen van zijn land. Voor den oorlog tegen hem waren dus uitgebreide voorbereidingen noodzakelijk, ten einde de Eburones zoo veel mogelijk te isoleeren en te verhinderen, dat Ambiorix zou uitwijken naar de Menapii, zijn noordelijke naburen, of een toevlucht zou vinden bij de Germanen aan de overzijde van den Rijn. Het was Caesar's plan een grooten kring om het gebied der Eburones te trekken. Allereerst zond hij Labienus met twee legioenen, behalve het legioen waarover hij in den regel het commando voerde, en de bagage van het geheele leger ter onderwerping van de Treveri. Die taak werd in korten tijd volbracht. De familieleden van Indutiomarus vluchtten en Cingetorix werd als koning aan het hoofd van het volk geplaatst.

Zelf vertrok Caesar met vijf legioenen van Amiens door het gebied van de Morini in Vlaanderen naar de Menapii. Hun land bestond voornamelijk uit bosschen en moerassen. Daarin hadden de bewoners met al hun hebben en houden een toevlucht gezocht. Caesar moest dus zeer bijzondere maatregelen nemen om hen te bereiken. Zijn leger verdeelde hij in drie colonnes, waarvan hij er zelf één aanvoerde, terwijl de beide andere door Gaius Fabius en Marcus Crassus werden gecommandeerd. Deze colonnes trokken voort langs knuppelwegen, die de soldaten door de moerassen aanlegden. Op die wijze werden de nederzettingen van de Menapii, die men zich langs de beken in Noord-Brabant moet denken, bereikt, en nadat de Romeinen hun dorpen en hun hoeven hadden verbrand

en veel menschen en vee hadden buitgemaakt, zonden de Menapii gezanten, die om vrede verzochten. Caesar willigde dit verzoek in, legde hun een aantal gijzelaars op en verklaarde, dat hij hen opnieuw als vijanden zou beschouwen, indien zij Ambiorix of afgezanten van hem in hun land ontvingen. Commius uit den volksstam der Atrebates liet hij met eenige ruiterij achter bij de Menapii. Zelf rukte hij verder op langs den Rijn en vereenigde zich, omstreeks Mei, met Labienus in het land van de Treveri.

Toen hij daar was aangekomen, besloot Caesar opnieuw een tocht over den Rijn te ondernemen, voornamelijk, naar hij het zegt, om te beletten, dat Ambiorix in Germanië een toevlucht zou vinden. Het is intusschen niet duidelijk, wat Caesar met dezen tocht heeft willen bereiken. Wellicht is een van de redenen geweest, dat hij meende niet te moeten achterblijven bij Crassus, den triumvir, die in het voorjaar van dat jaar over den Euphraat in het land van de Parthen was gevallen. De brug, die ook ditmaal werd gebouwd, lag een eind ten zuiden van de eerste, met het linker bruggehoofd in het gebied van de Treveri en het rechter in het land van de Ubii. Vermoedelijk moet men de brug ergens in de buurt van Bonn zoeken, dus geheel in het noorden van het territorium der Treveri. Daar het voornamelijk de bedoeling van Caesar was Ambiorix te isoleeren, kan de brug niet goed veel zuidelijker zijn aangelegd. Nadat het werk was voltooid, voerde Caesar zijn soldaten er over, liet een zeer sterke bezetting bij het rechter bruggehoofd achter en trok Germanië binnen. De Ubii verzekerden hun trouw en boden gijzelaars aan. Maar de Sueben waren teruggeweken ergens ver weg achter het Duitsche Middelgebergte. Toen kwam het bericht over den ondergang van Crassus tegen de Parthen en, onder den indruk van deze gebeurtenis, besloot Caesar niet verder te gaan. Daar hij ook ditmaal in het bericht over dezen tocht niets belangrijks kon verhalen, voegde hij een lange mededeeling in over de zeden en gebruiken van de Germanen vergeleken met de Galliërs.

Ongeveer einde Juli of begin Augustus was Caesar aan den linker oever van den Rijn terug. Hij liet het gedeelte van de brug aan den rechter oever in het land der Ubii over een lengte van 60 m afbreken en aan het einde van het overblijvende een zwaren toren van vier verdiepingen bouwen. Verder werd voor de bewaking van de brug een groote versterking op den linker oever van de rivier aangelegd en daar een bezetting van twaalf cohorten gelegerd. Toen kon de verdelgingsoorlog tegen Ambiorix beginnen.

Voor den aanval op de Eburones heeft Caesar waarschijnlijk den

weg gekozen van Bonn over Eupen en Zülpich in de richting van Luik, en niet van Keulen over Maastricht naar Tongeren. Lucius Minucius Basilus werd met alle ruiterij vooruitgezonden om Ambiorix bij verrassing gevangen te nemen. Inderdaad was dit plan bijna gelukt. De hoeve van Ambiorix werd bereikt, voordat men daar het bericht over den aantocht der Romeinen had vernomen. Maar enkele van zijn mannen wisten de aanvallers een oogenblik in een nauwe plek tegen te houden. Ambiorix werd door de zijnen op een paard geholpen en ontkwam in het naburige bosch. Zijn geheele militaire uitrusting, zijn paarden en wapens vielen evenwel in handen van de Romeinen. In deze omstandigheden zag Ambiorix er van af zijn manschappen bijeen te roepen, maar beval aan allen voor zich zelf te zorgen. De Eburones vluchtten deels in de Ardennen, deels achter de moerassen en vennen van de Kempen en Noord-Brabant, deels naar de waddeneilanden dicht bij de Noordzee. Velen namen de wijk naar naburige stammen en Catuvolcus, de bejaarde medekoning van Ambiorix, bracht zichzelf met vergif om het leven, volgens de mededeeling van Caesar, met een vloek tegen Ambiorix op de lippen.

Caesar volgde zijn ruiterij op den voet. Onderweg nam hij de onderwerping aan van de Condrusi in het land van Condroz en van de alleen in dit verband genoemde Segni, twee Germaansche volksstammen die tusschen de Treveri en de Eburones woonden. Zoo kwam hij aan te Atuatuca, de sterkte midden in het land van de Eburones waar Sabinus en Cotta het vorige jaar zoo jammerlijk aan hun einde waren gekomen. Het kamp liet hij herstellen en maakte het tot zijn hoofdkwartier voor den verderen oorlog. Daar werd de bagage van het leger achtergelaten onder bewaking van Legio XIV, een van de drie, die kort te voren uit Italië waren aangekomen, en eenige ruiterij. Caesar belastte Quintus Cicero met het commando over de vesting.

De negen legioenen, waarover Caesar verder nog de beschikking had, verdeelde hij in drie groepen. Labienus kreeg bevel met een groep naar het noorden te gaan, dus naar de streek, die aan de Menapii raakt, Gaius Trebonius naar het zuiden in de richting van de Maas en de Sambre, waar de Atuatuci aan de Eburones grenzen. Zelf vertrok Caesar westwaarts naar het einde van de Ardennen en naar het land bij de Schelde, die daar in de Maas uitmondt. Het was de bedoeling op die wijze het gebied van de Eburones zooveel mogelijk te verwoesten.

Toch was het resultaat vooreerst gering. Want de Romeinen konden geen vat op hun vijanden krijgen. In het land waren geen

steden of burchten, geen sterkten en geen leger, dat zich met de wapens in de hand verdedigde, alleen een over het geheele gebied verspreid aantal manschappen. Bosschen, valleien en moerassen waren er genoeg om als schuilplaatsen te dienen. Daar konden zij moeilijk worden opgespoord. Bovendien was het niet gemakkelijk de soldaten bijeen te houden, omdat zij zich uit begeerte naar buit gaarne verspreidden en dan door de Eburones uit hinderlagen werden aangevallen.

Om die reden zond Caesar een uitnoodiging aan de naburige stammen om mede te helpen aan de strooptochten. Hij achtte het beter, dat roovende benden in de bosschen omkwamen bij het uitroeien van de Eburones dan Romeinsche soldaten. Inderdaad stroomden van alle zijden op buit beluste buren van dit volk toe. Maar het werd ook elders bekend, dat de gelegenheid was opengesteld om in die streek te plunderen. De Sugambren, die in de nabijheid aan de overzijde van den Rijn woonden, brachten 2000 ruiters bijeen en staken met vlotten en schepen de rivier over op een plaats 45 km beneden de brug, die Caesar dat jaar had laten bouwen, dus ongeveer in de buurt van Neuss. In het land der Eburones behaalden zij veel buit; want deze Germanen lieten zich niet door bosschen of moerassen terughouden. Voornamelijk maakten zij zich meester van het vee, waarop zij bijzonder gesteld waren. Maar toen zij vernamen, dat Caesar niet in de buurt was, besloten zij een poging te doen de legerplaats te Atuatuca te bemachtigen. Daar hoopten zij nog heel wat meer te kunnen halen.

Cicero had gedurende de eerste dagen zijn manschappen in het kamp gehouden volgens de uitdrukkelijke orders van Caesar. Maar op den zevenden dag, toen de uitgetrokken legers werden terug verwacht, had hij vijf cohorten uitgezonden om te fourageeren. Hij meende, dat daar geen bezwaar tegen was, omdat zooveel Romeinsche troepen in de buurt waren. Met de cohorten ging een groep van 300 oud-gediende soldaten mede, die als reconvalescenten in het kamp waren achtergelaten, trosknechten en lastdieren. Het toeval wilde, dat toen juist de Germaansche ruiters voor het kamp verschenen. Zij kwamen zóó onverwacht uit het bosch opdagen, dat de zoetelaars, die vóór den wal hun tentjes hadden, geen tijd vonden zich in veiligheid te stellen. Een poging van de Sugambren om onmiddellijk door de openstaande poort het kamp binnen te dringen werd door de cohorte, die de wacht had, nog juist verhinderd; maar zij gaven het niet op en trachtten op andere plaatsen den wal te bestormen.

Inmiddels kwamen de manschappen, die aan het fourageeren wa-

ren, terug. Maar alleen het detachement oud-gedienden wist zich door te slaan naar het kamp. De jonge soldaten, die nog niet voldoende waren geoefend, misten de tegenwoordigheid van geest om zichzelf terstond in slagorde te scharen. Zij wachtten te lang op de bevelen van hun officieren. Bovendien vermeerderden de trosknechten de verwarring door den soldaten in den weg te loopen. Slechts een deel van deze manschappen kon het kamp bereiken. De anderen werden door de Sugambren afgemaakt. Intusschen zagen de Germanen geen heil in een belegering en trokken met hun buit af over den Rijn. Maar eerst de terugkomst van Caesar maakte een einde aan den angst, die in het kamp heerschte. Men vreesde daar maar al te zeer het lot, dat de manschappen van Sabinus en Cotta was overkomen.

In zijn werk over de Gallische oorlogen maakt Caesar er Quintus Cicero nauwelijks een verwijt van, dat hij een zoo groot aantal soldaten uit het kamp had laten gaan. Blijkbaar heeft Caesar, toen hij het werk schreef, Quintus Cicero ontzien, omdat hij zijn invloedrijken broeder, den staatsman Marcus Cicero, niet wilde ergeren. Maar in een brief aan dezen laatsten drukt hij zich veel scherper uit. Daarin beschuldigt hij zijn onderbevelhebber, dat hij te veel aan het toeval had overgelaten. De Fortuin, zoo schreef hij, had in dit geval een zeer belangrijke rol gespeeld, eerst door de onverwachte komst van de Sugambren en later, toen zij plotseling afdeinsden, nadat zij zich al bijna van den wal en de poorten hadden meester gemaakt. Maar het wonderbaarlijkste was toch wel, dat de Germanen, die over den Rijn waren gekomen om het land van Ambiorix te plunderen, bijna zijn liefsten wensch hadden vervuld door het kamp, dat hij eens had veroverd, opnieuw in te nemen.

Nadat Caesar te Atuatuca was teruggekeerd, heeft hij nog een tweeden algemeenen strooptocht door het land van de Eburones ondernomen. Nederzettingen en hoeven werden platgebrand, de bezittingen van de inwoners weggesleept, het graan opgebruikt of vernietigd. Bleven er nog menschen in het land achter, dan moesten zij van honger en ellende omkomen. Ambiorix werd echter niet gepakt. Dikwijls werden mannen gevangen gemaakt, die mededeelden, dat zij hem kort geleden hadden gezien, ja zelfs, dat hij maar juist had kunnen vluchten, toen de Romeinen naderden. Maar zelf wist hij altijd nog een schuilplaats te vinden, als zijn vijanden meenden, dat zij hem zouden vatten. In den nacht verdween hij dan weer met zijn gevolg, dat uit niet meer dan vier ruiters bestond, naar een ander deel van zijn land.

Intusschen meende Caesar zijn doel te hebben bereikt en kon hij

bevredigd het land van de Eburones verlaten, nadat hij op zijn expedities van dat jaar niet meer dan twee cohorten had verloren, die door de Sugambren in de pan waren gehakt. Hij begaf zich naar Reims en liet daar den landdag van Gallië samenkomen. Vooral wilde hij als rechter oordeelen over de mannen, die zich in het voorjaar hadden schuldig gemaakt aan de samenzwering tegen de Romeinen. Een van hen, die als een van de voornaamste aanstichters gold, liet hij op Oudromeinsche manier ter dood brengen, dat wil zeggen, hij werd aan een paal gebonden, doodgeranseld en onthoofd. Daarna kon Caesar eindelijk naar Noord-Italië gaan en zich wijden aan zijn plichten als proconsul van dat gebied.

Daar in Italië vernam Caesar den moord op Publius Clodius, een van zijn voornaamste partijgangers, in de laatste dagen van het jaar 53 v. Chr., dat Pompeius zich met den Senaat had verzoend en dat zijn invloed te Rome hoe langer hoe meer afnam. Maar veel dringender was het gevaar, dat hij op dat oogenblik nog niet kon voorzien. Hij moge dan bij zijn vertrek naar Italië hebben gedacht, dat het in Gallië rustig was, in werkelijkheid bereidde het land zich voor tot een geweldigen strijd. Eindelijk hadden de Galliërs een leider gevonden in Vercingetorix en zijn Arverni. Aanvankelijk was hun succes zeer groot. Nooit is de nederlaag van Caesar zoo nabij geweest als in het jaar 52 v. Chr. Zelfs moet hij er in het midden van den zomer over hebben gedacht het nieuw veroverde gebied op te geven en Gallië te verlaten. Reeds leek Vercingetorix de overwinning te hebben behaald. Maar na een nederlaag moest hij terugtrekken in Alesia en daar werd hij door Caesar ingesloten en belegerd. Om hem te ontzetten brachten de Galliërs een nieuwe strijdmacht op de been. In den landdag, die in Augustus bijeenkwam, werd evenwel besloten niet alle weerbare manschappen op te roepen, maar slechts van elk volk een contingent te vragen. Op die wijze vernemen wij, hoe groot het aantal manschappen was, dat de verschillende volkeren zouden leveren voor het Gallische leger. Uit Noord-Gallië worden alleen de Nervii en de Morini genoemd, die elk 5000 man zouden zenden. Noch de Menapii, noch de Atuatuci, noch een van de Germaansche stammen aan de linkerzijde van den Rijn komen in de opsomming voor. De poging om Alesia te ontzetten had evenwel geen succes. In September gaf Vercingetorix zich over. Hij werd gevangen gezet, heeft later den triumf van Caesar opgeluisterd en is daarna gedood. Van zijn overgave doen de geschiedschrijvers een dramatisch verhaal. Daarbij geven zij voor den overwonnene blijk van een sympathie, die wij in Caesar's bericht tevergeefs zoeken.

Met de overgave van Alesia eindigt het verslag over de oorlogen in Gallië, dat Caesar zelf heeft te boek gesteld. In een paar zinnen wordt nog medegedeeld, hoe de troepen over de winterkwartieren werden verdeeld, dat Caesar zelf in Bibracte bleef en dat te Rome besloten werd tot een dankfeest van twintig dagen. De geschiedenis van de campagnes in de jaren 51 en 50 v. Chr. wordt verhaald in een aanhangsel op Caesar's geschrift, dat door zijn onderbevelhebber Aulus Hirtius is te boek gesteld.

De groote opstand van de Galliërs in het jaar 52 v. Chr. is het laatste algemeene verzet geweest. Caesar heeft dit verzet gebroken. Er bleef alleen nog hier en daar tegenstand, ook in het noorden. Daar was Ambiorix weer te voorschijn gekomen en de Belgae wilden nog eens hun geluk tegen de Romeinen beproeven. In het vroege voorjaar van het jaar 51 v. Chr. was Caesar weer in het veld. De Belgae, die onder leiding van de Bellovaci vochten, werden verslagen, met uitzondering van enkele stammen in het noordoosten, de Treveri en de Eburones. Labienus werd naar het land van de Treveri gezonden en zelf vertrok Caesar in Mei 51 v. Chr. om de Eburones voor het laatst af te straffen. Maar Ambiorix paste dezelfde taktiek toe als twee jaar geleden. Hij vluchtte, verborg zich en bleef onvindbaar. Nog eens verwoestte Caesar het geheele gebied, brandde de hoeven af, doodde het vee, verwoestte de akkers. Kortom hij vernietigde alle mogelijkheid voor het bestaan, zoodat Ambiorix, indien hij terugkeerde, bij de Eburones geen land en geen volk meer zou hebben om over te regeeren.

Ditmaal had Caesar succes. De Eburones zijn uit de geschiedenis verdwenen. Uitgemoord en uitgeplunderd, is de landstreek, waar zij eens verblijf hielden, later door anderen in bezit genomen. Hoe en wanneer dit is geschied, weten wij niet. Maar naderhand woonden daar de Tungri, een volksstam van Germaansche herkomst. Blijkbaar hebben zij zich in den tijd na Caesar's vertrek uit Gallië in het geteisterde gebied gevestigd. Alleen de herinnering blijft aan het dappere volk der Eburones, aan de zware nederlaag die het aan de Romeinen heeft toegebracht, aan de wreede wraak die Caesar heeft genomen. Maar zijn triumf is door geen Ambiorix opgeluisterd!

Aan het einde van het jaar 51 v. Chr. is Gallië tot een Romeinsche provincie geproclameerd. Dat wil zeggen, de grens van de oude provincie in het zuiden is verplaatst naar den Rijn en naar den Oceaan tot den mond van die rivier. Dat geheele gebied was toen aan Rome onderworpen, alleen met uitzondering, zooals de Romeinen het ook toegaven, van enkele streken, die door moerassen ontoegankelijk waren. Daarbij moeten wij denken aan de landen van

de Morini en de Menapii, die na den opstand van het jaar 52 v. Chr. hun onafhankelijkheid schijnen te hebben bewaard. Bovendien hadden eenige volkeren in de Alpen en de Pyrenaeën de opperheerschappij van Rome nog niet erkend. Wat Nederland betreft, daarvan stond dus slechts een klein stuk onder het onmiddellijke gezag van het Rijk. Men kan denken aan het gedeelte, dat tot het territorium van de Nervii behoorde, en aan het land van de Eburones. Maar wij weten in het geheel niet, hoe het vooreerst met die uitgemoorde streek is gegaan. Van dien tijd af moest Gallië een schatting opbrengen en manschappen leveren voor de Romeinsche legers [1]).

Den winter van 51 op 50 v. Chr. bracht Caesar door te Atrecht in het land van de Belgae. Hij moest de organisatie van het nieuwe door Rome verworven gebied nog voltooien. Het volgende jaar kon hij besteden aan dit werk en om zijn soldaten te laten uitrusten. Want voor een opstand behoefde hij niet meer te vreezen. Gallië was inderdaad volkomen geknecht. Tegen het einde van den zomer hield Caesar een groote wapenschouwing van zijn geheele leger in het land van de Treveri. Daarna zond hij zijn troepen naar de winterkwartieren en vertrok zelf, vergezeld van Legio XIII, naar Italië. Het waren de zaken in Rome, die al zijn aandacht opeischten. Hem wachtte een nieuwe taak.

VIII. DE BEVESTIGING VAN HET ROMEINSCHE GEZAG

Omstreeks 10 Januari 49 v. Chr. overschreed Caesar de grens van zijn provincie, trok de Rubico over en viel Italië binnen om zich te Rome meester te maken van de macht in den staat. Hij is in het voorjaar naar Gallië teruggekeerd om zijn legioenen op te halen voor den strijd tegen het leger van Pompeius in Spanje. Maar na de verovering van Marseille, in October 49, is hij er nog slechts geweest bij gelegenheid van zijn tweeden tocht naar Spanje, in November 46, en bij zijn terugkeer naar Italië, in October 45 v. Chr. Het ontzag voor Rome was in Gallië zóó groot, dat een kleine troepenmacht voldoende was om er de rust te handhaven. Een enkele opstand, van de Bellovaci in de buurt van Beauvais, in het jaar 46 v. Chr., is door Caesar's stadhouder, Decimus Brutus, zonder veel moeite en spoedig bedwongen. In Juni 46 v. Chr. vierde Caesar zijn grooten triumf in Rome, die vier dagen duurde, onder andere over Gallië en den Oceaan. De tocht van den triumfator naar het Capitool werd opgeluisterd door afbeeldingen van de

1) Over de organisatie van het bestuur en van de financiën door Caesar wordt gesproken in afdeeling II van het Vierde Hoofdstuk.

Rhône, den Rijn, den Oceaan en de veroverde stad Massilia. Zeer veel stukken van den buit en gevangenen werden medegevoerd. Ook Vercingetorix, de gevaarlijkste tegenstander van Caesar, luisterde den triumf op. Daarmede was de oorlog tegen Gallië afgesloten. Het land was een deel van het Rijk geworden als een wingewest van Rome.

De moord op Caesar, 15 Maart 44 v. Chr., bracht geen verandering in den toestand. Nog zeer kort vóór zijn dood, had hij Lucius Munatius Plancus aangewezen tot stadhouder van het nieuw veroverde gebied. In de moeilijke jaren van den burgeroorlog heeft Plancus Gallië in den geest van Caesar bestuurd. Een eigen politiek heeft hij niet gevoerd, maar altijd steun verleend aan den staatsman, van wien hij het meeste in het belang van het Rijk verwachtte. Tijdens het conflict van Marcus Antonius, den consul voor het jaar 44 en voornaamsten medewerker van Caesar, met Gaius Octavius, Caesar's neef dien hij bij testament had aangewezen als zijn zoon en tot erfgenaam van het grootste deel van zijn vermogen had benoemd, hield Plancus zich eerst onzijdig. Toen Antonius en de jonge Caesar Octavianus in April en Mei 43 v. Chr. in Noord-Italië tegenover elkander stonden, zijn zoowel Plancus als Marcus Aemilius Lepidus, de stadhouder van Gallia Narbonensis en Hispania Tarraconensis, op bevel van den Senaat met hun legers naar Italië getrokken om Antonius te beoorlogen. De strijd eindigde met een diplomatieken triumf voor Antonius door zijn accoord met Caesar Octavianus en Lepidus, de sluiting van het zoogenaamde tweede driemanschap. Daarop gaf Plancus, in October 43 v. Chr., zijn leger en zijn provincie aan de nieuwe machthebbers over. Ter belooning werd hem toegestaan, als zegevierend veldheer zijn intocht in Rome te doen met een triumf over de Raeti.

Sedert dien tijd regeerden de driemannen den staat als Tresviri reipublicae constituendae, een bevoegdheid die bij volksbesluit van 27 November 43 v. Chr. was gesanctionneerd. Het bestuur van Gallië is bij de verdeeling van het Rijk onder de driemannen eerst opgedragen aan Marcus Antonius en later aan Caesar Octavianus [1]). Van 40 tot 27 v. Chr. heeft de laatstgenoemde krachtens het imperium proconsulare, dat hij door zijn positie als drieman bezat, het oppergezag uitgeoefend over de aan hem toegekende provincie en over de troepen, die daar in garnizoen lagen. Op grond van die bevoegdheid heeft hij stadhouders met den titel van proconsul in de verschillende gewesten benoemd en

1) L. Ganter, *Die Provinzialverwaltung der Triumvirn* (1892).

ontslagen, legers van de eene provincie naar de andere verplaatst en over de inkomsten beschikt. Zijn macht werd uitgedrukt door den titel van imperator: hij noemde zich Imperator Julius Caesar Divi filius. Eerst sedert het jaar 27 v. Chr. voerde hij den titel van Augustus. Onder dien naam is hij in de geschiedenis bekend.

Augustus (Afb. 2) was een zeer merkwaardige persoonlijkheid, een van de groote figuren uit de geschiedenis, maar iemand dien men als mensch niet gemakkelijk kan begrijpen [1]). Wij kennen van hem slechts zeer weinig intieme uitlatingen. Wat hij schreef, heeft hij lang overdacht, voordat hij het bekend maakte. In het verslag over zijn levenswerk, dat als grafschrift vóór het mausoleum van zijn geslacht moest worden aangebracht, stelde hij zich zelf voor als een kunstenaar, die zijn leven als een door hem geschapen werk naar een vast plan liet verloopen. Volgens een andere uiting leefde hij als een tooneelspeler, die een schoone rol met de grootste toewijding vervulde. De geschiedschrijvers hebben hem daarbij gevolgd. Alleen Tacitus geeft, in de inleiding van zijn *Annales*, een eigen, zeer scherp en niet gerechtvaardigd oordeel.

Kan Augustus moeilijk onze sympathie wekken, bewondering moeten wij wel voor hem gevoelen. Met zijn zwakke gezondheid en het groote gevoel voor verantwoordelijkheid, dat hij bezat, heeft hij altijd geleefd en gewerkt, alsof zijn einde nabij was. Dat wordt bewezen door zijn steeds terugkeerende zorg om zich een waardigen opvolger te verschaffen, iemand uit zijn geslacht die zijn werk in den staat zou kunnen voortzetten. De enorme moeilijkheden, waarvoor hij in zijn leven kwam te staan, heeft hij glansrijk overwonnen. Hij was een handig diplomaat en een wijs staatsman, iemand van groote intelligentie, maar wellicht geen waarlijk superieure geest.

Men heeft den indruk, dat Augustus te veel dacht aan Caesar, zijn onder de goden opgenomen vader, en bevreesd was te worden medegesleept door het élan, dat Caesar's daden kenmerkte, en dat hem ten slotte heeft verhinderd zijn werk te voltooien. Augustus handelde nooit dan na rijp overleg. Van zijn jonge jaren af, — hij is 23 September 63 v. Chr. geboren en was dus eerst 18 jaar, toen Caesar werd vermoord —, had hij zichzelf volkomen in de hand. Door de geestdrift, die de jeugd kenmerkt, of door de ingevingen

1) V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit* (1891-1904). — T. Rice Holmes, *The architect of the Roman empire* (1928-1931). — F. Muller, *Augustus: Meded. Ned. Akademie*, Afd. Letterk. 63, s. A nr. 11 (1927); *Het reveil van Augustus* (Rede, 1940). — H. Wagenvoort, *Augustus* (1931). — K. Höhn, *Augustus* (2de uitg. 1938).

van zijn hart liet hij zich niet medesleepen. Toch is hij er in geslaagd een machtig en bestendig werk op te bouwen, de organisatie van den Romeinschen staat.

Dat hij dit werk heeft kunnen volbrengen, dankte Augustus aan twee eigenschappen. In de eerste plaats was hij steeds zeer gelukkig in de keus van zijn medewerkers. Het is alleen tragisch, dat hij zich op zijn ouden dag door zijn echtgenoote Livia heeft laten overhalen haar zoon Tiberius als zijn opvolger aan te wijzen. Augustus had reeds lang begrepen, dat Tiberius voor die taak niet was berekend. Maar hij had geen keus en wellicht is hij alleen gezwicht, omdat hij de zekerheid had gekregen, dat Germanicus door Tiberius als opvolger zou worden gekozen. In Germanicus, den zoon van Drusus, had Augustus vertrouwen, evenals hij ook van zijn beide stiefzoons aan Drusus de voorkeur had gegeven boven Tiberius.

De tweede eigenschap, waardoor men het succes van Augustus kan verklaren, is de onbegrensde toewijding aan zijn ambt als leider van den staat. Zijn geheele persoon heeft hij steeds voor dit werk ingezet en hij verlangde ook dezelfde bereidheid zich op te offeren van al zijn medewerkers en van zijn familieleden, zonder mededoogen. Geen keizer heeft zich zoo geheel en al aan zijn taak gegeven. Men kan alleen Hadrianus en Marcus Aurelius noemen, die wellicht Augustus hebben geëvenaard. Geen keizer heeft ook meer voor de provincies gedaan en dit is de reden, dat wij hier zoo veel aandacht aan de persoonlijkheid van Augustus hebben gegeven. Niet minder dan vijf maal is hij in Gallië geweest, dikwijls maanden en soms jaren lang. Bijzonder veel zorg heeft hij aan dit gewest gewijd. Waarschijnlijk gevoelde hij zich voor het door Caesar verworven gebied bij uitstek verantwoordelijk. Het werk van zijn onder de goden opgenomen vader heeft hij willen voltooien en uitbreiden. Hij is het geweest, die het land heeft georganiseerd. Door zijn toedoen is het voor eeuwen een veilig bezit voor Rome gebleven.

Terstond nadat hij Gallië heeft verkregen, is Augustus, in het jaar 39 v. Chr., naar het gewest gegaan. Daarbij werd hij vergezeld door zijn voornaamsten medewerker, Marcus Vipsanius Agrippa [1]). Agrippa (Fig. 5), die later met zijn dochter Julia zou huwen, was zijn trouwe metgezel en zijn veldheer, maar ook de beste organisator, over wien hij de beschikking had, voor de finan-

---

1) Meyer Reinhold, *Marcus Agrippa a biography* (1933).

ciën, voor het uitvoeren van groote werken, voor den aanleg van wegen, voor het in kaart brengen van de landen in het uitgestrekte gebied waar Augustus heerschte [1]). Ook voor Gallië heeft Agrippa zonder twijfel zeer veel gedaan, al kennen wij, behalve zijn zorg voor de wegen in het land, slechts weinig bijzonderheden over zijn werkzaamheid.

De voornaamste opgaaf, die aan Augustus werd gesteld, was de afronding van het Romeinsche gebied in het noorden. Hem lokten geen veroveringstochten in het oosten, ter navolging van Alexander den Grooten, waaraan Caesar heeft gedacht. De bescherming van Italië, de aaneensluiting van het Rijk tot een groot geheel, het brengen van samenhang in de onderdeelen, dat was de taak, waaraan hij zijn krachten wilde geven. In de eerste plaats was het noodig de streek te veroveren ten noorden van de Alpen, tusschen het nieuw verworven gebied in het noordwesten en de landen van het Balkanschiereiland. Daarvoor heeft Augustus jaren lang gewerkt. Maar eindelijk heeft hij zijn doel bereikt en het land aan den Donau onderworpen [2]).

Voordat de verbinding met het oosten was verzekerd, konden de Romeinen niet aan oorlogen in Germanië denken. Agrippa heeft dus vooreerst alleen de maatregelen genomen, die noodig waren om Gallië zoo goed mogelijk te beschermen. In 39 of 38 v. Chr. heeft hij de Germanen, die in dit land waren gevallen, verslagen en hen daarna nog over den Rijn vervolgd door de rivier over te steken bij Bonn of Keulen. Op die wijze dacht hij het ontzag voor Rome te vergrooten. Waarschijnlijk zijn bij die gelegenheid de Ubii, die reeds onder Caesar vazallen waren, in het Rijk opgenomen, doordat Agrippa hun een woonplaats gaf in het land aan den linkeroever van den Rijn tegenover hun oude gebied. Het gedeelte, dat aan de Ubii werd toegewezen, had vroeger behoord aan de Eburones. De omgeving van Bonn vormde de grens met het territorium van de Treveri. De nieuwe hoofdstad van de Ubii, Oppidum Ubiorum, waarschijnlijk niet anders dan een burcht waarheen zij in tijd van nood konden terugtrekken, moet ongeveer in het centrum van de hun toegewezen landstreek hebben gelegen. Later is daar ter plaatse Keulen ontstaan.

Overigens weten wij niet veel van de geschiedenis van Gallië uit

1) Door Agrippa is het materiaal verzameld voor een groote wereldkaart, die eerst na zijn dood is voltooid; over deze onderneming zullen wij spreken in afdeeling I van het Vierde Hoofdstuk.

2) F. Miltner, *Augustus Kampf um die Donaugrenze: Klio,* 30 (1937), blz. 187-199.

dezen tijd. Er kan ook niet veel van belang zijn geschied. Want al spoedig nam de naderende oorlog met Marcus Antonius alle aandacht van Caesar Octavianus en Agrippa in beslag. In het jaar 32 kwam het tot een breuk en in 31 had de beslissende slag plaats bij Actium, waar Antonius en Cleopatra, de met hem verbonden koningin van Egypte, werden verslagen. Na den val van Alexandrië, in Augustus 30, en den dood van Antonius en Cleopatra was de jonge Caesar meester van het Rijk. Op 13 tot 15 Augustus 29 hield hij zijn zegevierenden intocht in Rome, waarbij hij ook over de Galliërs en de Germanen triumfeerde. Maar het duurde nog tot het begin van 27, voordat hij de bevoegdheid, waarover hij beschikte, overdroeg aan den Senaat. Sedert dien tijd regeerde hij krachtens de bijzondere opdracht, die hem was verstrekt. Op voorstel van den ons welbekenden Lucius Munatius Plancus verleende de Senaat hem op 16 Januari 27 v. Chr. den titel van Augustus.

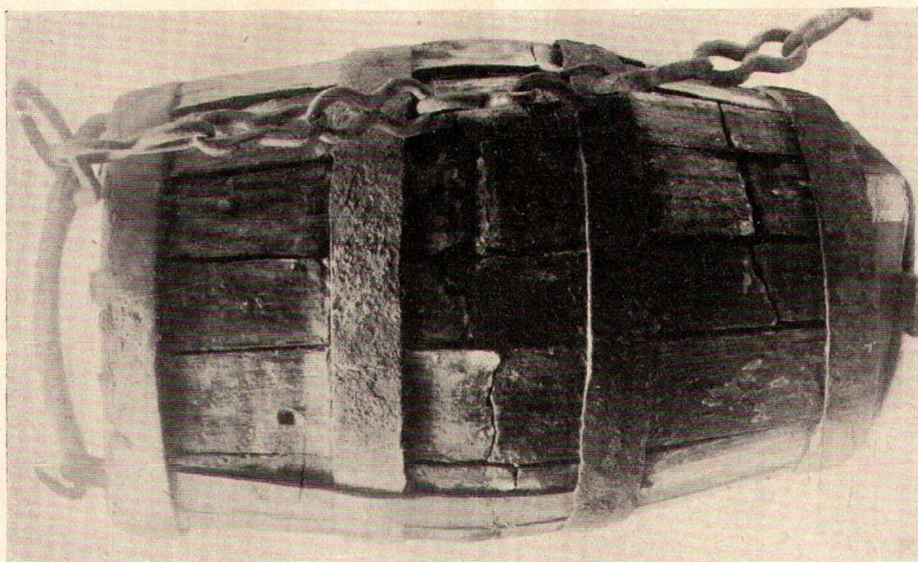
Ook uit deze en de eerst volgende jaren is ons niet veel bekend over de gebeurtenissen in Gallië. In het jaar 30 of 29 heeft Gaius Carrinas, die van omstreeks 31 tot 28 gouverneur is geweest, een troep Sueben over den Rijn gejaagd. Naar men aanneemt, waren zij de overblijfselen van de vroegere volgelingen van Ariovistus[1]. Bovendien heeft hij in het jaar 29 een opstand gedempt, die bij de Morini was uitgebroken, en voor deze wapenfeiten op 12 Juni 28 v. Chr. een triumf gevierd, die in een ons bewaard gebleven fragment van de Fasti triumphales wordt vermeld. Sedert dien tijd kende men te Rome den naam van de Morini. Maar hun vermaardheid danken zij aan Vergilius, die in zijn Aeneis van hen spreekt als van een volk aan het uiteinde van de wereld tezamen met den Rijn:

„extremique hominum Morini Rhenusque bicornis".

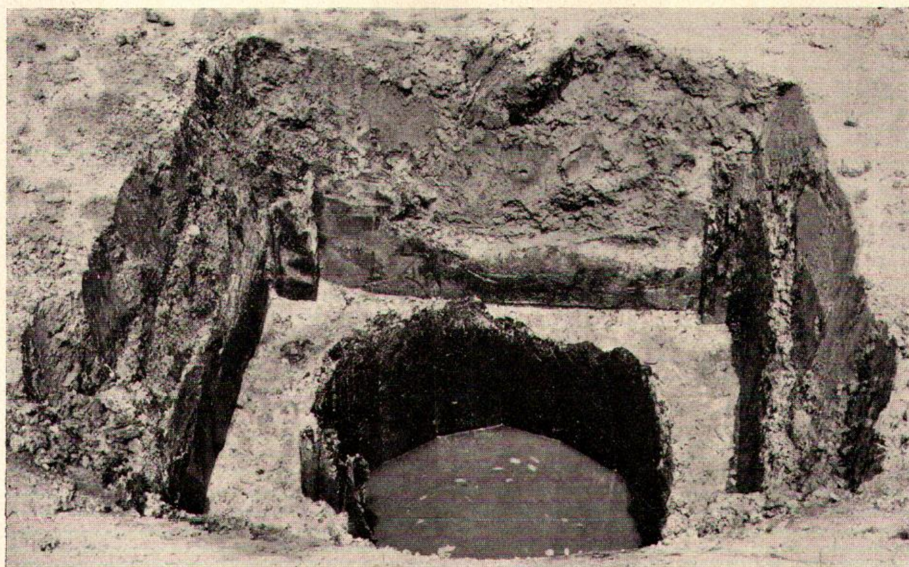
Aan dit vers danken den Morini het, dat zij, bij voorbeeld, nog in de herinnering van Hieronymus zijn blijven leven.

Nog minder valt er te verhalen over een krijgsbedrijf van Marcus Valerius Messalla Corvinus, die in 28 en 27 gouverneur van Gallië was en 25 September 27 een triumf vierde. Hij is beter bekend door de elegie, die Tibullus naar aanleiding van dien triumf heeft gedicht. Evenmin weten wij iets te zeggen over den tocht van Marcus Vinicius, die in 25 v. Chr. een strafexpeditie ondernam tegen een Germaanschen volksstam, omdat daar Romeinsche, als handelaars in het land gekomen kooplieden waren gedood. Wij zullen hem later

1) Over de Sueben verg. F. Frahm, *Die Entwicklung des Suebenbegriffs in der antiken Literatur: Klio,* XXIII (1930), blz. 181-210.

Afb. 14. Waterton, gevonden te Vechten

Afb. 15. Waterput, ontdekt te Vechten

Afb. 16. Groote cameo in de Nationale Bibliotheek te Parijs: herinnering aan de krijgsdaden van Germanicus

nog eens ontmoeten als gouverneur van Gallië gedurende de jaren 1 tot 3 o.J. Ten slotte valt te vermelden, dat Agrippa in het jaar 19 v. Chr. een aanval van de Germanen heeft afgeslagen. Blijkbaar hebben daar evenwel in al die jaren geen krijgsbedrijven van eenige beteekenis plaats gehad. Belangrijker was de voltooiing van het organisatorische werk in het land [1]).

In dezen tijd is voor de verdediging van Gallië gezorgd door de schepping van een militaire zone langs den Rijn ter afweer van de Germanen. Wij weten niet met zekerheid, waar de Romeinsche troepen in Gallië waren gelegerd vóór de reorganisatie, die in het volgende hoofdstuk ter sprake zal komen. Waarschijnlijk lagen er drie legioenen in het gebied van de Lingones op het plateau van Langres en in de buurt van Reims, drie andere bij de Aquitani in het zuidwesten van het land. Volgens sommige geleerden was er evenwel toen reeds een vrij belangrijke bezetting aan den Rijn. Maar wij kennen alleen de sporen van forten in de buurt van Neuss en bij Urmitz niet ver van Koblenz. Zeker bestond nog niet, als later, een militaire weg langs den linkeroever van de rivier, met groote legioensvestingen, forten en wachtposten, ter verzekering van de grens en om van daar uit expedities in Germanië te ondernemen. De opstelling der troepen had nog een volkomen defensief karakter.

Gedurende zijn eerste regeeringsjaren heeft Augustus zich gehouden aan het oude systeem ter beveiliging van het land. Tijdens zijn commando in Gallië had Caesar de bescherming tegen de Germanen overgelaten aan een reeks van krijgshaftige volkeren, die als vazallen van het Rijk de verdediging van een bepaald gebied, krachtens een overeenkomst, op zich hadden genomen en daarbij op den steun en de hulp van Rome tegen hun vijanden konden rekenen. Uitgaande van dit denkbeeld, had hij aan de Helvetii het gebied in het westen van Zwitserland toegewezen, met de uitdrukkelijke bedoeling, dat zij dit land zouden verdedigen tegen invallen en aldus bijdragen tot de bescherming van het Romeinsche bezit in Zuid-Gallië. Verder had hij aan eenige van de Germaansche volksstammen, die met Ariovistus over den Rijn waren gekomen, land afgestaan aan den linkeroever van de rivier, aan de Triboci in de noordelijke Elzas, aan de Vangiones in de buurt van Worms, aan de Nemetes in de buurt van Spiers. Daar vindt men deze volksstammen nog in veel later tijd terug.

Dit zelfde systeem heeft Augustus in den eersten tijd toegepast.

---

1) Over de organisatie van het bestuur wordt in afdeeling III van het Vierde Hoofdstuk gesproken.

Aan een deel van de Sueben heeft hij, naar men meent, land afgestaan in het gebied van de Treveri tusschen Mainz en Bonn. Ten noorden van Bonn heeft Agrippa, gelijk wij het reeds opmerkten, Ubii in het Rijk opgenomen en eenigen tijd later, mogelijk in 16 of 15 v. Chr., maar eerder in 8 v. Chr., heeft de latere keizer Tiberius Sugambren gevestigd in de buurt van Xanten. Wellicht behoorden bij deze Sugambren ook enkele andere volksstammen, als de Sunuci in de buurt van Gulik, de Cugerni aan den Rijn bij Gellep, de Baetasii bij Goch en de Frisiavones, die men soms bij Kleef zoekt. Belangrijker voor ons zijn enkele andere Germaansche stammen, die misschien in deze periode een woonplaats in Gallië hebben gekregen, de Bataven en de Canninefates, de bewoners van de Rijndelta. Het is niet bekend, wanneer deze laatste volksstammen zich in hun nieuwe woonplaatsen hebben gevestigd. Maar wanneer zij in het licht van de geschiedenis treden, in het jaar 12 v. Chr., zijn zij daar blijkbaar nog niet lang geleden gekomen en zij waren toen, zooals wij beneden zullen opmerken, reeds vazallen van Rome. Waarschijnlijk moeten wij ook in dit geval denken aan een verdrag, waarbij deze stammen zich hadden verbonden hun gebied tegen aanvallen op het Rijk te verdedigen. Op deze wijze kan men inderdaad spreken van een Germaansche voorpostenlinie langs den Rijn.

Intusschen heeft Augustus dit systeem laten varen na de ernstige nederlaag, die de gouverneur Marcus Lollius, in het jaar 17 v. Chr., heeft geleden tegen een troep Sugambren. De Keizer achtte toen een krachtiger bescherming van het land noodzakelijk. Daarbij moest het leger geheel worden gereorganiseerd. Bovendien wilde hij een poging ondernemen om Germanië te veroveren. Deze maatregelen beteekenden het begin van een nieuwe episode in de geschiedenis van het land aan den Rijn.

DERDE HOOFDSTUK

DE POGINGEN OM GERMANIË TE VEROVEREN

I. DE VOORBEREIDING

In de eerste helft der regeering van Augustus waren de Sugambren onder de Germaansche volkeren aan den Rijn de gevaarlijkste tegenstanders voor de Romeinen. Tijdens de oorlogen van Caesar in Gallië hadden zij de Usipetes en de Tencteren onder hun bescherming genomen en zij waren ook herhaaldelijk in botsing geweest met Caesar's troepen. Later hebben zij een verdrag met de Romeinen gesloten en op grond van dit verdrag konden Romeinsche kooplieden bij hen handel drijven. In het jaar 17 v. Chr. hebben zij deze overeenkomst verbroken en de kooplieden, die in hun land vertoefden, aan het kruis geslagen. Onder aanvoering van hun koning Maelo is hun troepenmacht naar het Romeinsche gebied aan den linkeroever van den Rijn overgestoken en daar hebben zij deerlijk geplunderd. Ruiterij, die tegen hen was uitgezonden, werd in een hinderlaag gelokt. Bij de achtervolging van die ruiterij zijn de Sugambren gestoten op de hoofdmacht van het Romeinsche leger, dat onder aanvoering stond van Marcus Lollius, den gouverneur van Gallië. In het gevecht, dat toen plaats had, hebben zij de Romeinen verslagen. Zelfs ging het veldteeken van Legio V, de legioensadelaar, verloren. Vooral dit verlies heeft grooten indruk gemaakt. Men sprak van de clades Lolliana[1]).

Deze nederlaag was zonder twijfel smadelijk; maar groote schade is er toch niet aangericht. Toen de Romeinen aanstalten maakten om hen ernstig te gaan beoorlogen, zijn de Sugambren ijlings over den Rijn naar hun land teruggegaan. Zij verzochten om vrede, sloten een nieuw verdrag en zonden gijzelaars als onderpand voor hun

---

1) Het relaas van de gebeurtenissen wordt door de verschillende schrijvers op dezelfde manier gedaan. Waarschijnlijk hebben zij het aan het geschiedverhaal van Livius ontleend; verg. R. Syme, *Journal of Roman Studies*, 23 (1933), blz. 17-19. Alleen maakte Velleius, die later tot den staf van Tiberius heeft behoord, van deze gelegenheid gebruik om een onaangename opmerking over de persoon van Lollius te plaatsen.

trouw. Den buitgemaakten legioensadelaar hebben zij bij die gelegenheid moeten teruggeven [1]). De nederlaag heeft geen blijvende gevolgen gehad. Zelfs is de carrière van Lollius niet gebroken. Door Horatius wordt hij geprezen in een ode, die zeker uit later tijd dateert, en Augustus zond hem als mentor met den troonopvolger Gaius Caesar naar het oosten. Maar Tiberius was zijn vijand. Ten slotte is hij in ongenade gevallen en in 2 o.J., vermoedelijk door zelfmoord, om het leven gekomen. Hun roem dankten de Sugambren vooral aan den sonoren klank van hun naam, die bovendien uitnemend past in een hexameter. Om die reden hebben de dichters, Horatius, Propertius, Ovidius en hun navolgers in lateren tijd, er zoo gaarne en zoo dikwijls gebruik van gemaakt in hun verzen.

Intusschen was Augustus door de nederlaag van Lollius zeer onaangenaam getroffen. Hij voelde zich aangetast in zijn eer en besloot te zorgen, dat zoo iets in het vervolg niet meer zou kunnen gebeuren. Het land, dat door zijn onder de goden opgenomen vader Caesar was veroverd, moest op afdoende wijze worden beschermd. Van halve maatregelen hield hij niet. Hij kwam niet gemakkelijk in beweging. Maar wanneer hij iets ondernam, dan toonde hij veelal groote energie. Voor de plannen, die hij wenschte uit te voeren, waren zeer omvangrijke toebereidselen noodig. Omstreeks Maart 16 is Augustus naar Gallië vertrokken en hij is daar, met korte onderbrekingen, tot 13 gebleven. Hij heeft zich eerst, van 16 tot 15, laten bijstaan door zijn oudsten stiefzoon, Tiberius Claudius Nero, den lateren keizer Tiberius, en daarna, van 15 tot 13 v. Chr., door den jongsten, Nero Claudius Drusus.

Augustus vond het noodig, dat zijn legers in den rug volkomen gedekt zouden zijn, voordat een begin werd gemaakt met de veroveringstochten in Germanië, die hij wilde laten ondernemen. Allereerst achtte hij een verdere organisatie van Gallië noodzakelijk om geheel verzekerd te zijn van dat gebied [2]). Maar bovendien wilde Augustus de verbinding tusschen het land aan den Rijn en Italië verbeteren. Daarvoor was de onderwerping van de Alpen een eerste vereischte. Een groot veldtochtplan werd met dit doel ontworpen. In het jaar 15 v. Chr. trokken twee legers, het eene onder bevel van Tiberius uit het noorden en het andere onder Drusus uit het zuiden het Alpenland binnen. Op die wijze werd een doorgang ge-

1) Mogelijk wordt deze adelaar vermeld in een epigram van den Griekschen dichter Krinagoras, die in den tijd van Augustus leefde.
2) Dit werk, dat onder de persoonlijke leiding van Augustus geschiedde, wordt beschreven in afdeeling III en IV van het Vierde Hoofdstuk.

forceerd. Er kwam een weg door het gebergte, van Italië naar het noorden. Tiberius, de bedachtzame bestuurder, werd belast met het bevel aan den Donau. Het commando aan den Rijn was bestemd voor Drusus, den energieken en voortvarenden veldheer. Maar ook aan de rivier zelf waren omvangrijke toebereidselen noodig voor het krijgsbedrijf in Germanië.

In deze jaren is aan den linkeroever van den Rijn een militaire linie aangelegd, zóó ingericht dat in de praktijk geen verrassende inval in Gallië meer mogelijk zou wezen. Deze linie was evenwel bovendien bestemd om van daar uit expedities in Germanië te ondernemen. Dat Augustus inderdaad deze bedoeling heeft gehad, blijkt uit de plaats, die voor de twee groote legioensvestingen is gekozen. Vroeger lagen de voornaamste militaire posten op punten, waar belangrijke wegen uit Gallië den Rijn bereikten, te Neuss, aan het eindpunt van den weg van Trier door den Eifel, en in de buurt van Koblenz, aan het eindpunt van den weg langs het dal van de Moezel, sterkten die bestemd waren om den toegang tot deze wegen af te sluiten. De nieuwe vestingen werden gebouwd op plaatsen aan den linkeroever van den Rijn tegenover het begin van dalen der zijrivieren, die den toegang openen naar het midden en noorden van Germanië, te Mainz, tegenover den mond van de Main, en te Vetera bij Xanten, tegenover den mond van de Lippe [1]). Het is duidelijk, dat de vroegere defensieve grenspolitiek is vervangen door een offensieve [2]).

Men moet zich evenwel deze vestingen geenszins voorstellen als zwaar gebouwde forten. Van steenen muren is in dezen tijd nog geen sprake. Zelfs werd nog geen bestendige omwalling uit aarde en hout gebouwd. Zooals bij de opgravingen te Vetera is gebleken, hebben de troepen elk najaar de palissade, waardoor zij zich beveiligden, met den wal en de gracht, nieuw opgetrokken. De legercommandant was geheel vrij om de plaats te bepalen, waar de legioenen de winterkwartieren zouden betrekken. Naar het schijnt, heeft evenwel alleen bij uitzondering de hoofdmacht elders den winter doorgebracht. De keus van de plaatsen is blijkbaar voortreffelijk geweest en men is er alleen om zeer bijzondere redenen van afgeweken. Bovendien werd een militaire weg langs den linkeroever

---

1) Verg. Koepp, *Die Römer in Deutschland* (3de uitg. 1926), afb. 10 en 6.
2) E. Ritterling, *Zur Geschichte des Römischen Heeres in Gallien unter Augustus: Bonner Jahrbücher*, 114-115 (1906), blz. 159-188. — F. Koepp, *t.a.p.* blz. 11-12.

van den Rijn aangelegd, zoover als het Romeinsche gezag reikte. Die weg werd met forten en wachtposten verdedigd. Meer dan vijftig sterkten zijn daar in dien tijd gebouwd. Uit het gebied van den Neder-Rijn meent men overblijfselen van zulke sterkten te kennen bij Bonn, Keulen, Worringen, Neuss, Gellep, Asberg, Kalkar, Kleef, Nijmegen en Vechten. De geheele aanleg stond op naam van Drusus, die met de leiding was belast.

De plannen voor veldtochten in Germanië maakten groote veranderingen bij de legers in Gallië noodzakelijk. Wij hebben geen gegevens om nauwkeurig te bepalen, hoe groot de legers waren, waarmee Drusus heeft geopereerd, en wij zijn evenmin ingelicht over de dislocatie van de afdeelingen in de verschillende vestingen en forten. Maar het is duidelijk, dat er bij deze gelegenheid een geheel nieuwe opstelling van de troepen is tot stand gebracht. Vroeger was er een vrij aanzienlijke legermacht in Gallië zelf om het land te beheerschen. Er lagen daar, zooals wij het naderhand zullen uiteenzetten, zes legioenen, waarvan drie in Aquitania en drie meer in het centrum, waarschijnlijk twee op het plateau van Langres en één bij Reims in het centrum van het Gallische wegenstelsel. Aan den Rijn waren slechts enkele punten bezet, onder anderen de zooeven genoemde bij Neuss en in de buurt van Koblenz.

De nieuwe politiek maakte het noodzakelijk de voornaamste troepen aan den Rijn samen te trekken[1]. In Gallië zelf bleef slechts één enkele cohors, die te Lyon haar garnizoen had. Later heeft daar Cohors XVII Lugdunensium gelegen. Bovendien werd een vloot gebouwd, die voornamelijk bestemd was voor het vervoer van troepen, krijgsbehoeften en proviand. Want de Romeinen wisten maar al te goed, dat het binnenland van Germanië een moeilijk toegankelijk gebied was, waar dichte wouden en moerassen den opmarsch voor de troepen belemmerden. Bijna overal was het terrein ongunstig voor militaire operaties en voor gevechten in gesloten slagorde. Toch konden de Germanen alleen worden onderworpen, wanneer zij in geregelde gevechten werden verslagen. In den kleinen krijg waren zij te veel in het voordeel.

Voor ons zijn van bijzonder belang een paar waterbouwkundige werken, die in dezen tijd in de Rijndelta zijn ondernomen, ten einde de bevaarbaarheid van de waterwegen te bevorderen, de aan-

1) Dit is de opvatting, door Ritterling verdedigd in zijn zooeven aangehaalde verhandeling. Jullian betoogt, in zijn *Histoire de la Gaule,* dat er reeds veel vroeger een groote Romeinsche troepenmacht aan den Rijn lag.

leg van een kanaal en van een dam of dijk. Het kanaal of de kanalen van Drusus, waarvan in de overgeleverde berichten wordt gesproken, had ten doel een vaarwater tot stand te brengen, als verbinding tusschen den hoofdarm van den Rijn en de Waddenzee in het noorden, betrouwbaarder en veiliger dan de zandige killen en kreken van de rivier. Dit kanaal is nog in gebruik geweest in 16 o.J., toen Germanicus, de zoon van Drusus, het heeft bevaren bij gelegenheid van zijn expeditie naar Germanië. Bovendien wordt gesproken van een dam of dijk, die dienst deed om den loop van de rivier te regelen en te beletten, dat te veel water afvloeide langs den westelijken arm, die toen reeds Vahalis (Vacalis of Vachalis) werd genoemd. Deze dam is omstreeks het jaar 55 o.J. voltooid en in 70 hebben de Bataven op last van Civilis dit werk vernield om naar de Waal, die hun eiland aan de zuidzijde beschermde, meer water te laten toestroomen [1]).

Over de ligging van het kanaal van Drusus is men het niet eens. Vroeger dacht men gewoonlijk aan een verbinding van den Rijn met de Geldersche IJssel. Maar er is geen enkele aanwijzing, dat de Romeinen ooit bijzondere aandacht voor die rivier hebben gehad. Later heeft men het vermoeden geopperd, dat Drusus de Utrechtsche Vecht heeft laten reguleeren en dat men dien stroom als het kanaal van Drusus moet beschouwen. In dat verband herinnerde men aan het Romeinsche fort, dat in den zelfden tijd als het kanaal in de buurt van Vechten is aangelegd. Men zou intusschen zulk een fort, wanneer men het aan het beginpunt van het kanaal verwacht, eerder te Utrecht moeten zoeken en daar heeft, blijkens de opgravingen van de laatste jaren, geen Romeinsche sterkte in den tijd van Augustus gelegen [2]). Toch kan het kanaal of de kanalen van Drusus niet anders zijn geweest dan een verbetering van den waterweg, die thans door de Vecht gaat, waarschijnlijk van den toegang naar de Vecht van den Rijn uit. Dat blijkt uit de geschiedenis van de veldtochten van Germanicus. Deze veldheer heeft twee keer een expeditie ondernomen naar Noordwest-Germanië, waarbij hij met de vloot den weg door de Rijndelta heeft genomen. Den eersten keer heeft hij naar alle waarschijnlijkheid gebruik gemaakt van de Geldersche IJssel. Pas de tweede maal is hij door het kanaal van Drusus gevaren. Voor die tweede expeditie zijn, gelijk ons

---

1) Voor deze werken verg. H. Hettema Jr., *De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd* (1938), blz. 84-106.

2) Over de opgravingen te Utrecht en te Vechten wordt gesproken in afdeeling II van het Zevende Hoofdstuk.

wordt medegedeeld, zeer omvangrijke voorbereidingen gemaakt en bij de opgravingen te Vechten van de laatste jaren is gebleken, dat daar juist tijdens de eerste regeeringsjaren van Tiberius een groote kade is aangelegd. Die kade kan alleen dienst hebben gedaan voor de tweede expeditie. De hoofdmacht is toen dus van daar opgebroken en moet den waterweg langs de Vecht hebben gevolgd[1].

Ook over den dam of dijk, dien Drusus heeft laten bouwen, hebben wij onlangs meer zekerheid gekregen. Dit werk bevond zich in elk geval dicht bij het toenmalige splitsingspunt van Rijn en Waal, dat men bovenwaarts van Schenkenschans in de buurt van Rindern zoekt. Waarschijnlijk is nog een overblijfsel van den dam bewaard in de „Rindersche Deich", die van Kleef over Spijk naar Rindern en verder in de richting van Düffelward en Millingen loopt. In elk geval kunnen wij zeker zijn, dat het Romeinsche leger deze werken niet heeft tot stand gebracht in vijandelijk land. Bij gevolg moeten de Bataven op de eilanden tusschen Rijn en Waal reeds eerder dan het jaar 12 v. Chr. in het Romeinsche rijk zijn opgenomen of althans een bondgenootschap met Rome hebben gesloten. Hetzelfde geldt voor de Canninefates aan de zeekust. Het gebied aan den hoofdarm van den Rijn tot de meren in het midden van Nederland was dus reeds onderdanig, voordat de veldtochten van Drusus zijn begonnen.

Met de geheele organisatie van Gallië en de voorbereiding van den oorlog tegen Germanië was de naam van Drusus ten nauwste verbonden. Dat blijkt niet alleen uit de betiteling van het kanaal en den dam, die naar hem zijn genoemd. Maar bovendien vernemen wij van een „pes Drusianus", een „voet van Drusus", groot één en één achtste standaardvoet, die als lengtemaat in zwang was in het gebied van de Tungri. Blijkbaar is deze maat gebruikt bij de opmeting van het land ten tijde van Drusus. Dit werk behoorde bij de inrichting van een kadaster als grondslag voor het belastingstelsel, dat bij de reorganisatie van het bestuur in Gallië werd ingevoerd. Toen de hervorming zoo goed als voltooid was, vertrok Augustus, in 13 v. Chr., naar Italië en liet Drusus als gouverneur-generaal achter, belast met het bestuur van het land en met de leiding van den oorlog tegen Germanië, bekleed met een buitengewone bevoegdheid.

Drusus was de jongste stiefzoon van Augustus, de zoon van zijn derde gemalin Livia Drusilla, en, naar men zeker wel terecht

---

1) De veldtochten van Germanicus worden in afdeeling V van dit hoofdstuk verhaald. — Verg. *Oudheidkundig Jaarboek,* 4e s. X (1941), blz. 60.

aannam, in werkelijkheid ook van Augustus zelf. Toen hij het commando in Gallië kreeg, was hij 25 jaar oud, begeerig naar roem en avontuur, blakend van energie en geestdrift. Hij verstond de kunst zich bij de menschen bemind te maken, een eigenschap die zijn oudere broeder, de latere keizer Tiberius, naar zijn aard een echt lid van het geslacht der Claudii, allerminst bezat. Tijdens zijn leven genoot Drusus een groote populariteit en die populariteit is door zijn vroegen dood nog vermeerderd. Toen hij in het jaar 9 v. Chr. stierf, had hij, naar menschelijke berekening, zijn taak volbracht: Germanië was onderworpen tot de Elbe. Eerst later zou blijken, dat het moeilijkste deel van het werk nog moest geschieden. Dat dit laatste deel niet tot een goed einde is gebracht, kon men niet aan Drusus wijten. Bovendien heeft hij het geluk gehad, dat zijn nagedachtenis altijd in hooge eer is gehouden. Augustus was uitermate op hem gesteld en in het geschiedwerk van Livius, dat als de officieele historie van Rome gold, zijn de krijgsdaden van Drusus in een zeer gunstig licht gesteld. Lateren hebben uit Livius hun kennis van deze periode geput en vooral de geschiedschrijvers uit den tijd der keizers Gaius (Caligula), zijn kleinzoon, en Claudius, zijn zoon, hebben het noodig geacht steeds met de grootste waardeering van Drusus te spreken.

De krijgstochten, die Drusus zou ondernemen, waren uitstekend voorbereid. Wij vermeldden reeds de inrichting van de groote operatiebasis aan den Rijn en de schepping van de vloot. De commandant had de beschikking over zes of acht legioenen en een groot aantal Gallische hulptroepen. Dit leger heeft zijn plicht op voortreffelijke wijze verricht en de nieuwe opstelling waarborgde, dat de bevelhebber van zijn macht een goed gebruik kon maken. Uit alle bijzonderheden blijkt het organisatorische talent van Augustus. Men begrijpt, hoeveel waarde hij hechtte aan het welslagen van deze onderneming.

Intusschen had Drusus eerst met eenige moeilijkheden te kampen. De Galliërs waren ontevreden over het nieuwe belastingstelsel, waardoor zij onder een zwaarderen financieelen druk te lijden kregen. De tijden waren nu eenmaal veranderd. Gallië was geheel ingelijfd bij het Rijk en het land moest thans zijn deel opbrengen van de lasten, die het Rijk had te dragen. Hoe die ontevredenheid aan het licht is gekomen, weten wij niet. Maar in elk geval hebben de Germanen gemeend er gebruik van te kunnen maken om weer een inval te doen. Wellicht dachten zij, dat zij na het vertrek van Augustus een kans zouden hebben. Opnieuw waren het de Sugambren en hun bondgenooten de Usipetes, die over den Neder-Rijn

zijn binnengedrongen. Drusus kon hen evenwel zonder veel moeite terugslaan.

Ook de Galliërs wist hij tot rust te brengen. Met groote feesten heeft hij op 1 Augustus 12 v. Chr. te Lyon een centraal heiligdom ingewijd. Als eerste priester werd Gaius Julius Vercondaridubnus, een lid van het volk der Haedui, aangewezen. Het was een altaar voor den cultus van den keizer, gewijd aan Roma en Augustus, de nieuwe godheden van het Rijk. Bij dit altaar was een inscriptie aangebracht, waarin alle zestig civitates van Gallië waren opgesomd. Deze staten hadden in het heiligdom hun afbeeldingen. Het altaar moest dienen als een symbool voor de eenheid van Gallië met het Rijk van Rome en voor de verbondenheid met Augustus als den bestuurder van dit Rijk [1]).

II. DE VELDTOCHTEN VAN DRUSUS

Onmiddellijk na de inwijding van het altaar voor Roma en Augustus te Lyon, in den nazomer van 12 v. Chr., trok Drusus te velde. Blijkbaar was een vast plan voor zijn expedities opgesteld [2]). De eerste, die zoo laat in het jaar begon, kon niet meer dan een verkenningstocht wezen. Maar tevens was het de bedoeling een basis te scheppen voor latere ondernemingen van dien aard en een dekking in den rug te verkrijgen voor de groote veldtochten in Germanië [3]). Om te beginnen was een tuchtiging van de Sugambren noodzakelijk. Drusus begaf zich daarvoor naar het eiland van de Bataven tusschen Rijn en Waal. Het is bij deze gelegenheid, dat die volksstam voor het eerst wordt genoemd. Maar, zooals wij boven reeds opmerkten, hadden de Bataven zonder twijfel reeds vroeger een verdrag van vrede en vriendschap met de Romeinen gesloten. Hun eiland maakte deel uit van de operatiebasis, die voor de veldtochten naar Germanië was ingericht.

Van het eiland der Bataven stak Drusus den Rijn over en viel in het land van de Usipetes. Dit volk was, gelijk wij het in het vorige hoofdstuk hebben medegedeeld, sedert den tijd van Caesar verbonden met de Sugambren en had in hun gebied land verkregen.

1) Over het altaar, de ambtenaren die er aan waren verbonden en de bijeenkomsten die daar plaats hadden, wordt later, in afdeeling II van het Achtste hoofdstuk, gesproken.

2) Wij kunnen het verhaal van deze veldtochten vrij goed reconstrueeren, dank zij de mededeelingen vooral van Cassius Dio, die zijn kennis aan Livius ontleende.

3) Verg. G. Kropatschek, *Der Drususfeldzug 11 v. Chr.: Bonner Jahrbücher*, 120 (1916), blz. 19-38.

Hun woonplaatsen moet men zoeken tusschen de Geldersche IJssel en de Lippe, gedeeltelijk dus in het Graafschap Zutphen. Na die streek te hebben geteisterd trok Drusus over de Lippe naar het

Fig. 5. De volksstammen in Noordwest-Germanië

gebied van de Sugambren en ook daar werd alles te vuur en te zwaard verwoest. Zoowel de Usipetes als de Sugambren zijn toen gedwongen bij verdrag de opperheerschappij van Rome te erken-

nen. Verder naar het zuiden op te rukken was niet noodig. De Chatten, de zuidelijke naburen van de Sugambren, waren door een verdrag met Rome verbonden en bovendien zorgden daar de Ubii aan den linkeroever van den Rijn op voldoende wijze voor de bewaking van de grens. Naar het oosten, het binnenland van Germanië in, heeft Drusus zich toen nog niet gewaagd.

Deze expeditie heeft niet langer dan een paar weken geduurd en het deel van het gunstige jaargetijde, dat nog over was, besteedde Drusus voor een tocht naar de zeekust in het noorden. Ditmaal werd van de vloot gebruik gemaakt. Per schip voer het leger den Rijn af en door de gereedgemaakte verbinding, die als zijn kanaal bekend is, bereikte Drusus het land der Friezen. Ook dit volk werd onderworpen. Blijkbaar geschiedde dit op vreedzame wijze. Want Drusus legde slechts een zeer matige schatting op, te voldoen in natura, namelijk in den vorm van een aantal runderhuiden ten behoeve van het leger. Ook leverden de Friezen een hulpcorps, dat al dadelijk goede diensten bewees. Inmiddels was de vloot van het Kanaal aangekomen en Drusus voer de Waddenzee op, waar het eiland Burchanis (wellicht Borcum) werd onderworpen.

Gedeeltelijk langs de binnenwateren en gedeeltelijk over de Noordzee, die Drusus als de eerste Romeinsche veldheer heeft bevaren, ging de tocht verder naar het land van de Cauchen ten oosten van de Eems. Deze rivier werd verkend en met de Bructeren is daar een gevecht te water geleverd. Mogelijk is Drusus toen reeds doorgedrongen tot de Wezer. Inmiddels was het einde September geworden en het was tijd terug te keeren. Want de Romeinen konden er niet aan denken hun leger zoo ver van de operatiebasis in het vreemde land te laten overwinteren. Er werden garnizoenen achtergelaten aan de kust en in het land van de Friezen. Misschien is toen reeds het fort Amisia aan de Eems gebouwd. De geheele expeditie schijnt zonder moeilijkheden te zijn verloopen. Alleen is er eenig gevaar voor de vloot geweest bij den terugtocht, toen de schepen tijdens een storm in de Waddenzee bij ebbe op de ondiepten zijn blijven steken. Maar het Friesche corps, dat de expeditie over land had medegemaakt, kwam te hulp en het leger kon behouden naar den Rijn terugkeeren.

Deze tocht is voor onze geschiedenis van zeer groot belang. Bij die gelegenheid is immers het grootste deel van ons land, dat nog niet tot het Romeinsche gebied behoorde, onderworpen. Alleen in het noordoosten zijn de bewoners van Drente wellicht nog vrij gebleven. Bij het naderen van den winter ging Drusus naar Italië om rapport uit te brengen over zijn bevindingen en de resultaten van

zijn onderneming. Als belooning werd hij tot praetor benoemd en op 1 Januari 11 v. Chr. aanvaardde hij te Rome dit ambt. Den rang van een senator, die de praetuur had bekleed, bezat hij reeds.

Gedurende den winter hadden de Sugambren, onder den indruk van het gevaar dat hun van de zijde der Romeinen bedreigde, een groote coalitie van volksstammen tot stand gebracht. Behalve hun vaste bondgenooten, de Usipetes, behoorden tot deze coalitie de Cheruscen, de Sueben, een verzamelnaam voor de volkeren in Midden-Duitschland, en waarschijnlijk ook de Bructeren in Westfalen. Vertrouwend op dit bondgenootschap, hadden de Sugambren het verdrag, dat zij met de Romeinen hadden moeten sluiten, verbroken en een aantal gevangen Romeinen, onder anderen een twintigtal troepenofficieren, aan het kruis geslagen. De Chatten waren de eenige van de naburen der Sugambren, die zich niet hadden aangesloten. Daar zij vlak aan den Rijn woonden, was hun positie veel gevaarlijker en zij wenschten neutraal te blijven. Over die houding waren de Sugambren zeer verbitterd. Om wraak te nemen vielen zij met hun geheele krijgsmacht in het land van de Chatten en plunderden daar.

Zoo was de toestand, toen Drusus in het voorjaar van 11 v. Chr. aan den Rijn terugkeerde. Terstond besloot hij gebruik te maken van de afwezigheid der Sugambren en, wellicht wat onvoorzichtig, tot een expeditie naar het binnenland van Germanië. Ditmaal ging de tocht van Vetera uit. Drusus overschreed den Rijn, viel wederom in het land van de Usipetes en dwong hen opnieuw tot onderwerping. Vervolgens liet hij een brug over de Lippe slaan en trok het land van de Sugambren binnen. Daar ondervond hij geen tegenstand, omdat hun troepenmacht nog altijd bij de Chatten aan het plunderen was, en op die wijze kon hij ongehinderd doordringen tot de Cheruscen.

Deze volksstam wordt reeds door Caesar genoemd in het verslag van zijn veldtocht van 53 v. Chr. als bondgenoot van de Sueben. Hun woonplaatsen moet men zoeken ten noorden van de Harz tusschen Elbe en Wezer, maar ook nog ten westen van de laatst genoemde rivier. Bij zijn inval in hun land heeft Drusus, voorzoover wij het weten, geen gevechten behoeven te leveren. Blijkbaar hebben de Cheruscen de van ouds beproefde tactiek toegepast en zich achter in hun land teruggetrokken. Intusschen moet het toch een moeilijke expeditie zijn geweest. Want toen Drusus de Wezer bereikte, was het jaargetijde reeds ver gevorderd. Daar werd besloten niet verder te gaan. De Romeinen hadden het vorige jaar geleerd de

herfststormen te vreezen en er dreigde gebrek aan levensmiddelen. Bovendien was een zeer ongunstig voorteeken waargenomen, een bijenzwerm, die was neergestreken op de tent van den praefectus castrorum Hostilius Rutilius.

Voor den terugtocht werd een andere weg gekozen. Had de expeditie naar het binnenland van Germanië eerst de Lippe gevolgd om de Wezer waarschijnlijk bij Hameln te bereiken, van daar naar den Rijn werd de voorkeur gegeven aan een zuidelijker weg, wellicht door het dal van de Sieg in de richting van Bonn of door het land van de Chatten. Maar op dien weg ontmoette het leger allerlei moeilijkheden. De Sugambren waren van hun strooptocht bij de Chatten teruggekeerd en bestookten de rechter flank. De Cheruscen en de Sueben maakten het de achterhoede lastig en voortdurend moest men in het onbekende terrein bedacht zijn op hinderlagen, waar de Germanen zoo gaarne gebruik van maakten. Eenmaal is het hun zelfs gelukt het leger geheel in te sluiten in een nauw dal. Zoo zeker waren zij van hun overwinning, dat zij den buit al hadden verdeeld: de Cheruscen zouden de paarden krijgen, de Sueben het goud en het zilver, de Sugambren de gevangenen. Maar door den overmoed van zijn vijanden werd Drusus gered. Alsof zij reeds den strijd hadden gewonnen en niet anders hadden te doen dan de Romeinen neer te sabelen, verbraken de Germanen hun slaglinie en vielen aan zonder den samenhang te handhaven. Dientengevolge gelukte het hen te verslaan. Als naam van de plaats, waar dit gevecht is geleverd, wordt Arbalo genoemd; maar het is ten eenen male onbekend, waar die plaats heeft gelegen. Na den slag hadden de Germanen geen moed om opnieuw een algemeenen aanval op het Romeinsche leger te ondernemen en zij beperkten zich tot den strijd uit de verte. Op die wijze bereikte Drusus zonder verder ernstig te zijn lastig gevallen het land van de Chatten. Dit laatste volk werd voor zijn trouw beloond met een deel van het gebied der Sugambren.

Ter verzekering van de resultaten van dezen veldtocht heeft Drusus eenige forten laten bouwen en daar een vaste bezetting in gelegd. Een van die forten lag in het land der Chatten aan den Rijn, een ander in het land van de Sugambren aan de samenvloeiing van de Eliso met de Lippe. Voor het laatste fort heeft men vroeger gedacht aan het „Grosse Lager" bij Haltern, op 40 km, dus ongeveer een dagmarsch, van den Rijn, en men heeft dit fort geïdentificeerd met de sterkte Aliso, een naam die pas in later tijd wordt vermeld. Maar deze meening kan niet juist zijn, omdat er te Haltern geen voorwerpen uit zoo vroegen tijd zijn ontdekt. Het aardewerk,

dat daar aan het licht is gekomen, dateert uit een latere periode en zelfs uit den tijd na den ondergang van Varus in 9 o.J. Thans denkt men eerder aan het fort, waarvan de overblijfselen zijn opgegraven te Oberaden in de buurt van Beckinghausen, een 30 km hoogerop aan de Lippe 1). Inderdaad zijn daar munten en aardewerk gevonden, die men in den tijd van 15 tot 10 v. Chr. kan dateeren. Mogelijk heeft dat fort Aliso geheeten en is de naam later overgegaan op de sterkte bij Haltern. Tegelijk met den bouw van het fort aan de Lippe moet ook de verbindingsweg naar den Rijn zijn aangelegd. Langs dien weg werden wachtposten gebouwd om een veilig verkeer te verzekeren. De werkelijke bezetting van Germanië door de Romeinen was begonnen.

Als blijk van waardeering voor het resultaat van zijn veldtocht van het jaar 11 v. Chr. ontving Drusus de ornamenta triumphalia, dat wil zeggen, het recht zich te vertoonen in den dracht van een triumphator, het geborduurde kleed, de tunica palmata en de toga picta, met een ivoren staf en een gouden krans op het hoofd. Bovendien werd hem een ovatio verleend, het recht om als triumfeerend veldheer te paard Rome binnen te trekken, terwijl hij als senator den rang kreeg van een oud-consul. Augustus stond hem evenwel niet den titel van imperator toe, daar hij niet zelf in het bezit was van het imperium, maar als plaatsvervanger van den keizer zijn overwinning had behaald. Wel erkende Augustus de overwinning in zooverre, dat hij zelf het getal, waardoor het aantal malen dat hij tot imperator was uitgeroepen werd aangeduid, met twee verhoogde.

Intusschen was het werkelijke resultaat van den veldtocht niet groot. Reeds den volgenden winter lieten de Chatten zich door de Sugambren overhalen tot een bondgenootschap en verbraken hun verdrag met Rome. Tegelijkertijd ontruimden zij het gebied van de Sugambren, dat zij bezet hielden. Drusus moest zich dus in het jaar 10 v. Chr. eerst tegen deze coalitie wenden. Het land van de Chatten en de Sugambren werd verwoest, voor zoover de bewoners waren gevlucht. Waar het mogelijk was, werden zij gedwongen een tractaat te sluiten en gijzelaars te leveren. Bijzonderheden zijn ons niet bekend. Na deze campagne keerde Drusus naar Italië terug, tegelijk

---

1) Verg. Chr. Albrecht, *Das Römerlager in Oberaden* (1938 en volg.); *Neue Ausgrabungen im Römerlager Oberaden: Bericht VI. Kongress für Archäologie 1939* (1940), blz. 550-555, en de kaart bij F. Koepp, *Die Römer in Deutschland*, afb. 44.

met Augustus, die te Lyon was geweest om toezicht uit te oefenen op de zaken in Gallië, en Tiberius, die den oorlog aan den Donau had geleid. Te Rome aanvaardde Drusus op 1 Januari 9 v. Chr. het consulaat.

Over den veldtocht van Drusus in het jaar 9 v. Chr. zijn wij slecht onderricht. Waarschijnlijk is hij Germanië van het zuiden uit binnen getrokken. De tocht ging van Mainz door het land der Chatten naar de Sueben. Het gebied, waar het leger doortrok, werd verwoest of onderworpen. Er waren evenwel ditmaal bloedige gevechten met de Germanen noodig. Zoo werd het land van de Cheruscen bereikt. Het is mogelijk, dat zij een verdrag met Rome hebben gesloten. Maar wellicht hebben zij zich aan den strijd onttrokken door terug te wijken naar het voor de Romeinen ontoegankelijke bergland. Dit jaar overschreed Drusus met zijn leger de Wezer en drong door tot de Elbe, waarschijnlijk ergens in de buurt van Maagdenburg. Daar is hij ook in aanraking gekomen met de Marcomannen, die aan den rechteroever van de rivier woonden. Verder is hij niet gegaan. Volgens het verhaal heeft een vrouw van meer dan menschelijke afmetingen, die men voor een der godinnen van het land hield, hem teruggewezen. Eerder moet men evenwel aannemen, dat hij van Augustus instructie had ontvangen, niet verder te gaan dan de Elbe.

Daar richtte Drusus een zegeteeken op en vervolgde zijn tocht bovenwaarts langs de Elbe en later langs de Saale om op die wijze naar den Rijn terug te keeren. Maar aan de laatst genoemde rivier werd hij in Augustus ernstig gewond bij een val van zijn paard. Hij werd naar een zomerkamp gebracht, dat den naam van Scelerata droeg, ergens in het land tusschen Saale en Rijn, en daar is hij op 9 September 9 v. Chr., dertig jaar oud, overleden. Zijn broeder Tiberius, die op het bericht van zijn ziekte uit Noord-Italië naar Germanië was gekomen, heeft hem, na een rit van 300 km door het vreemde land, nog levend aangetroffen. Het lijk van Drusus is met groote eerbewijzen naar Rome vervoerd. Daar is het op den Campus Martius verbrand. Zijn asch is bijgezet in het Mausoleum, dat Augustus voor zich en zijn geslacht had laten bouwen. Aan hem en zijn afstammelingen werd de eerenaam van Germanicus toegekend. Standbeelden en eerebogen werden voor hem opgericht. Te Mainz kreeg hij een kolossaal monument, een cenotaphium, waarvan de overblijfselen bekend zijn als de Eigelstein.

De expedities van Drusus hebben niet alleen het karakter gehad van verkenningen in onbekend land. Zeker waren er meer en regelmatiger tochten van legers noodig geweest om het gebied tusschen

Rijn en Elbe werkelijk aan Rome te binden; maar de voorloopige resultaten waren toch zeer belangrijk. Germanië was voor de Romeinen ontsloten en voorloopig onderworpen, tusschen den Rijn, de Noordzee, de Elbe en de Main. De volksstammen in dat gebied hadden zich door tractaten met Rome verbonden en gijzelaars geleverd als onderpand voor hun trouw.

Naar wij mogen aannemen, zijn dergelijke tractaten gedurende de jaren, dat Drusus in Germanië het bevel voerde, gesloten met de Usipetes, de Tencteren, de Sugambren, de Chatten en de Mattiaci aan den Rijn, de Friezen en de Cauchen aan de Noordzee, de Cheruscen en de Sueben in het binnenland, de Marcomannen aan de Elbe en zeker nog tal van volkeren, wier namen ons niet worden genoemd. De Bataven hadden zonder twijfel reeds vroeger de opperheerschappij van Rome erkend.

Er was evenwel in die jaren nog veel meer geschied. Het gebied was als een veilig bezit voor de Romeinen verzekerd door den bouw van forten, aan de Lippe en de Main, aan de Eems, de Wezer en de Elbe. De legers waren begonnen met den aanleg van wegen naar het binnenland, zeker door het dal van de Lippe, waarschijnlijk eveneens langs de Sieg en de Main, wellicht ook reeds verder door het Teutoburgerwoud, den Taunus en het Duitsche Middelgebergte, dat de Romeinen de Hercynia Silva noemden. Kortom, als een waar proconsul had Drusus zorg gedragen, het gebied, dat hij had veroverd, ook werkelijk in bezit te nemen, de voorbereidingen te maken voor de inrichting van een geregeld bestuur en het te ontsluiten voor den handel.

III. TIBERIUS IN GERMANIË

Het was nu zaak het werk, dat Drusus in Germanië had verricht, voort te zetten en te voltooien. Augustus kwam zelf in het jaar 8 v. Chr. naar Gallië, blijkbaar met de bedoeling den toestand daar zoo goed mogelijk te regelen. Het zou zijn laatste bezoek aan dat land zijn. Hij was vergezeld door Tiberius, die als legercommandant optrad, terwijl Augustus zelf in Gallië bleef. Eindelijk hadden de Germanen de Romeinen toch leeren vreezen en de tocht, dien Tiberius over den Rijn ondernam, had ten gevolge, dat alle volksstammen, die in een verhouding van afhankelijkheid tot Rome stonden, afgezanten naar Augustus in Gallië stuurden, met het doel tot een voor hen dragelijke verhouding met de Romeinen te komen. Alleen de Sugambren hielden zich afzijdig.

Augustus weigerde evenwel met de Germanen te onderhandelen,

zoolang niet de Sugambren evengoed als de andere volkeren vertegenwoordigd waren. Ten slotte lieten zij zich overhalen en ook hun gezanten verschenen bij Augustus. Wellicht is eerst bij die gelegenheid Maelo, de koning der Sugambren, hetzij als vertegenwoordiger van zijn volk, hetzij als vluchteling, tot Augustus gekomen. Maar ook daarna bereikten de Germanen niets; want Augustus liet onder het een of andere voorwendsel de afgevaardigden gevangen nemen en in eenige steden van Gallië interneeren. Daar hebben zij, die de gevangenschap niet konden verdragen, de hand aan zich zelf geslagen. Ten gevolge van die gebeurtenis heerschte er eenigen tijd rust in Germanië.

Een andere maatregel, die in dezen tijd werd genomen, heeft in hooge mate tot de veiligheid aan den Rijn voor de Romeinen bijgedragen. Het was door de oorlogen van de laatste jaren duidelijk gebleken, dat de Sugambren daar de gevaarlijkste vijanden waren. Om hen onschadelijk te maken heeft Tiberius het grootste deel van dit volk, naar ons wordt medegedeeld 40 000 zielen in aantal, overgebracht naar het gebied aan den linkeroever van de rivier. Zij ontvingen land in de buurt van Xanten, waar zij onder het onmiddellijke toezicht van den commandant der vesting Vetera stonden. Uit de verbinding van de Sugambren met de oude bewoners van die streek is daar het volk van de Cugerni ontstaan, die later, nadat de stad Colonia Traiana was gesticht, Traianenses werden genoemd. Tiberius heeft met die volksverhuizing het voorbeeld gevolgd van Agrippa, die de Ubii naar den linkeroever van den Rijn had overgebracht. Alleen stemde dit laatste volk, naar uitdrukkelijk wordt medegedeeld, volkomen in met de verhuizing. Hoe de Sugambren over deze behandeling hebben gedacht, wordt ons niet verhaald. Als een bewijs van waardeering voor het door hem behaalde succes mocht Tiberius een triumf vieren. Waarschijnlijk is het deze triumf, die op de Gemma Augustea te Weenen is voorgesteld (Afb. 9).

Met deze gebeurtenis eindigt de geschiedenis van de Sugambren. Wèl bleef aan den rechteroever van den Rijn nog een gedeelte van dezen volksstam achter. Maar zij waren zeer in aantal en macht gedaald. Wellicht hebben zij de opperheerschappij van Rome erkend, ook nadat het gebied rechts van den Rijn in 9 o.J. voor de Romeinen was verloren gegaan, en soldaten geleverd voor de hulptroepen, die naar de Sugambren worden genoemd. Ten slotte zijn zij opgegaan in de naburige stammen. In de geschiedenis vervulden zij later geen rol meer.

Over de werkzaamheid van Tiberius in deze jaren is ons anders

niet veel bekend. Ook Velleius Paterculus, de schrijver van een klein geschiedenisboek, die tijdens het latere commando van Tiberius in Germanië als officier in zijn staf heeft gediend en met groot enthousiasme over de krijgsbedrijven van die jaren spreekt, heeft over dezen tijd niet veel te vertellen. Op 1 Januari 7 v. Chr. aanvaardde Tiberius te Rome zijn tweede consulaat en keerde korten tijd later naar Germanië terug. Maar ook dat jaar heeft hij niet veel belangrijks ondernomen. Wellicht heerschte rust in het land. Velleius deelt tenminste mede, dat Tiberius er geen enkelen tegenslag ondervond. Zoo groot was zijn succes, gelijk dezelfde schrijver zegt, dat hij Germanië nagenoeg tot een schatplichtige provincie van het Romeinsche Rijk heeft gemaakt. Soms neemt men aan, dat Germanië inderdaad tot een Romeinsche provincie is geproclameerd, maar dat dit is geschied tijdens het tweede commando van Tiberius. Wat hij bij zijn eerste verblijf heeft tot stand gebracht, kan als een voorbereiding worden beschouwd voor het tweede.

Intusschen is het zeker niet de wensch geweest van Augustus, dat Tiberius eclatante successen in Germanië zou behalen. Zeker erkende hij de bekwaamheid van zijn oudsten stiefzoon. Maar hij zag zeer goed in, dat Tiberius niet geschikt was om op te treden als leider van den staat. Meer en meer schoof hij zijn kleinzoons, de kinderen van zijn vriend Agrippa en zijn dochter Julia die hij als zijn zoons had aangenomen, naar voren. Zij waren bestemd voor de troonopvolging en Tiberius, die zeer tegen zijn zin met Julia had moeten huwen en de hoogste positie in den staat na den keizer innam, voelde zich achteruitgezet. Reeds in 6 v. Chr. verliet hij Rome om zich te Rhodos te vestigen. Daar heeft hij tot 2 o.J. vrijwel als balling geleefd.

Na het vertrek van Tiberius uit Gallië in het najaar van 7 v. Chr. is het commando over de Germaansche legers toevertrouwd aan keizerlijke legati. Dit commando, over het Neder- en Overgermaansche leger die tezamen uit zes legioenen bestonden, was het grootste van het Rijk. Wij kennen de namen van drie dezer legati, die in de jaren van 6 v. Chr. tot 4 o.J. over het Germaansche leger het bevel hebben gevoerd: Gaius Sentius Saturninus, Lucius Domitius Ahenobarbus en Marcus Vinicius. Uit deze periode valt niet veel te verhalen. Blijkbaar is de Romeinsche invloed in Germanië toen gedaald. Legers opereerden in het land niet meer regelmatig en het scheen, alsof de resultaten van de krijgstochten van Drusus te loor zouden gaan.

Om het gezag van Rome weer wat te herstellen heeft Aheno-

barbus een expeditie in Germanië ondernomen. Van den Donau uit trok hij naar het noorden, overschreed de Elbe in Boheme, sloot verdragen met de Germanen op den rechteroever en richtte daar een altaar op voor Augustus. Zijn terugtocht geschiedde in westelijke richting door het land van de Cheruscen. Daar werd hij wel niet vijandig ontvangen, maar het gelukte hem toch niet de Romeinsch gezinde partij aan de regeering te brengen. Bij zijn verderen tocht heeft hij de naar hem genoemde knuppeldammen aangelegd, een weg door het moeras, die in het jaar 15 o.J. door Caecina, den onderbevelhebber van Germanicus, is hersteld en opnieuw in gebruik genomen. Waar men deze knuppelwegen, pontes longi gelijk zij door de Romeinen werden genoemd, in het land tusschen de Wezer of de Eems en den Rijn moet zoeken, weten wij niet. Men denkt aan den weg van Rheine over Bocholt naar Xanten, in elk geval aan het land niet ver ten oosten van onze grens. Ook de opvolger van Ahenobarbus, Vinicius, heeft een oorlog in Germanië gevoerd en daarbij blijkbaar eenig succes behaald. Wij vernemen, dat hij daarvoor de ornamenta triumphalia ontving. Maar bijzonderheden zijn ons niet bekend.

Inmiddels was Tiberius, na den dood van Gaius en Lucius Caesar, de kleinzoons van Augustus en zijn eigen stiefkinderen, op 26 of 27 Juni 4 o.J. door Augustus als zoon aangenomen. Terstond daarna verkreeg hij, die toen 44 jaar was, de tribunicia potestas, een waardigheid waardoor hij als mederegent van den keizer kon optreden en voor de opvolging als leider van den staat werd bestemd. Augustus zelf was 65 jaar en had dringend hulp noodig bij het voeren van de regeering. Zeker gevoelde hij weinig sympathie voor Tiberius en was het hem liever geweest, indien hij een ander had kunnen aanwijzen. Maar er was geen lid van zijn geslacht, dat in aanmerking kon komen. De oudste zoon van Drusus en Antonia Minor, die in de geschiedenis als Germanicus bekend is en in 5 o.J. met Agrippina, een dochter van Agrippa en Julia en dus een kleindochter van Augustus, zou huwen, was toen eerst 18 jaar oud; hij was op 24 Mei 15 v. Chr. geboren. Was hij niet zoo jong geweest, dan zou Augustus waarschijnlijk aan hem de voorkeur hebben gegeven. In deze omstandigheden kreeg Livia gedaan, dat haar zoon de plaats kreeg, waarop hij althans door zijn bekwaamheid recht had. Tiberius moest evenwel Germanicus adopteeren, hoewel hij zelf een zoon had, Drusus genaamd, die een weinig jonger was dan Germanicus. Gedurende de laatste tien regeeringsjaren van Augustus, tot zijn dood, op 19 Augustus 14, heeft Tiberius een groot deel

van de taak van den keizer op zich genomen. In het eerste deel van deze periode viel zijn tweede commando in Gallië en Germanië.

Kort na zijn adoptie is Tiberius naar Gallië vertrokken. Gaius Velleius Paterculus, de reeds boven genoemde schrijver van het kleine geschiedwerk dat voornamelijk moest dienen om den lof van Tiberius te verkondigen, heeft hem vergezeld als een lid van zijn staf. Bij hem lezen wij een vrij uitvoerig, maar niet altijd duidelijk verslag over de veldtochten in Germanië van die jaren. De eerste mededeeling over de aanwezigheid van Tiberius in het noordwesten van het Rijk ontvangen wij evenwel door een inscriptie, die is ontdekt te Aizanoi in Phrygië. Die stad had aan Tiberius een adres gezonden om hem geluk te wenschen bij gelegenheid van zijn adoptie door Augustus en heeft daarvoor een bedankbrief ontvangen uit Bononia (Boulogne-sur-mer), waar Tiberius toen vertoefde. De brief is te Aizanoi op een steen gebeiteld en op die wijze voor ons bewaard gebleven [1]). Naar alle waarschijnlijkheid is Bononia de door Drusus gestichte oorlogshaven aan het Kanaal, een vicus in den pagus Gesoriacum van de civitas der Morini. Naar men moet aannemen, is Tiberius daarheen gegaan om de vloot te inspecteeren en de mogelijkheid te onderzoeken voor een expeditie over zee naar het noorden van Germanië met ondersteuning van de schepen.

Tiberius (Afb. 3) kon thans voor het eerst in zijn leven geheel zelfstandig optreden. Trotsch als een echt lid van het geslacht der Claudii, eerzuchtig en jaloersch op het succes van anderen als hij was, wilde hij niets liever dan het werk van zijn broeder Drusus voortzetten, om het te voltooien en in de schaduw te stellen. Gedurende zijn geheele leven was hij door Augustus achteruitgezet en gebruikt voor de doeleinden, die de keizer in het belang van den staat noodzakelijk achtte. Daarbij was met de wenschen van Tiberius geen rekening gehouden. Hij bezat van nature een eigenaardige fijngevoeligheid, die hij had geleerd te verbergen. Maar hij was in hooge mate achterdochtig en stug in den omgang. De moeilijkheden van zijn leven hadden de onaangename eigenschappen van zijn karakter ontwikkeld en hem op die wijze nog minder geschikt gemaakt om op te treden als leider van den staat. Zeker was hij een

---

1) Naar aanleiding van de vondst van deze inscriptie is een verhandeling over het verblijf van Tiberius in Gallië en Germanië geschreven door E. Kornemann, *Zu den Germanenkriegen unter Augustus: Klio*, IX (1909), blz. 422-449.

knap organisator, een zorgzaam bestuurder en een voortreffelijk generaal; maar als keizer is hij allerminst een succes geweest [1]).

Aanleiding voor Tiberius om zich toen reeds dadelijk met de zaken in Germanië te gaan bezig houden waren de moeilijkheden, die Marcus Vinicius, de zooeven genoemde commandant van het Germaansche leger, had gehad. Het was duidelijk, dat daar krachtig moest worden ingegrepen. Terstond heeft Tiberius het werk, dat noodig was voor de aansluiting van het land bij het Rijk, energiek ter hand genomen. Een groot programma had hij daarvoor opgesteld. Het was zijn bedoeling, een verbinding tot stand te brengen tusschen het Romeinsche bezit in Noord-Duitschland en de landen aan den Donau door de definitieve onderwerping van Midden-Duitschland en Boheme. De eerste expeditie, die hij in het jaar 4 o.J. ondernam, was niet meer dan een verkenningstocht, om een basis te leggen voor verdere veroveringen. Voornamelijk is deze tocht met de vloot ondernomen over de Noordzee, natuurlijk in samenwerking met het leger dat over land optrok. Aan een veldtocht langs de zeekust kan men, wegens de groote breede zeegaten, reeds in dezen tijd niet denken. Een ander deel van de troepen, onder Gaius Sentius Saturninus die vroeger zelfstandig het commando aan den Rijn had gevoerd en bij deze gelegenheid onder Tiberius stond, trok direct van den Rijn Germanië binnen in de richting van de Wezer.

Een aantal volksstammen werd met geweld van wapenen onderworpen. Daarbij worden wellicht de Canninefates aan de Hollandsche kust genoemd of de Chamavi aan de Hase, een zijrivier van de Eems, en de Attuarii of Chattuarii aan de Ruhr, verder de Bructeren aan de Eems en in Westfalen [2]). Met andere volkeren werd het bestaande verdrag op vreedzame wijze hernieuwd, onder anderen met de Cheruscen en zeker ook met de Friezen en de Cauchen. Tijdens deze expeditie werd de Wezer bereikt en overgestoken. Blijkbaar is de tocht een volledig succes geweest.

Midden in Germanië, aan de bronnen van de Lippe, dus ergens

1) Over Tiberius verg. F. B. Marsh, *The reign of Tiberius* (1931); E. Kornemann, *Kaiser Tiberius: Staaten Völker Männer* (1934), blz. 78-95; E. Ciaceri, *Tiberio successore di Augusto* (1934). — Uitnemende teekening van zijn karakter door J. H. Thiel, *Kaiser Tiberius: Mnemosyne,* 3de s. II (1935), blz. 245-270; III, blz. 177-218, en IV, blz. 17-42, maar met een te gunstig oordeel over Tiberius en niet billijk tegenover Augustus, die steeds het belang van den staat, zooals hij het zag, gesteld heeft boven het belang van personen, ook boven zijn eigen belang.

2) De namen van de volkeren, waar het hier om gaat, zijn zeer slecht overgeleverd.

in de buurt van Paderborn, liet Tiberius een groot kamp opslaan. Daar hebben de troepen overwinterd. Het was de eerste maal, dat een Romeinsch leger in Germanië gedurende het slechte jaargetijde bleef. Zelf ging Tiberius pas in December naar Italië terug. Hij had alle reden om over het resultaat van den veldtocht tevreden te zijn. Een groot deel van de volkeren had zich zonder slag of stoot gewonnen gegeven. Er waren belangrijke verdragen gesloten. Een aantal stammen had zich verbonden om aan Rome hulptroepen te leveren. Van dien tijd dateert het optreden van Arminius en Flavus, de zoons van Segimer, van den stam der Cheruscen, als commandanten van Cheruscische afdeelingen. Beiden hebben zij van de jaren 4 tot 6 na Chr. onder Tiberius in het Romeinsche leger gediend. Zij zijn beloond met het burgerrecht en den rang van ridder. De naam, dien Arminius toen heeft gevoerd, maar die ons nergens wordt overgeleverd, zal Gaius (of Tiberius) Julius Arminius zijn geweest.

In het begin der lente van 5 o.J. keerde Tiberius naar Germanië terug. Wederom was voor dat jaar een groote expeditie tegen de volkeren aan de kust van de Noordzee voorbereid, waarbij het leger en de vloot zouden samenwerken. Evenals Drusus vóór hem en Germanicus later, heeft Tiberius getracht Germanië door een aanval van twee kanten te bedwingen. Bovendien waren met hulp van schepen de moeilijkheden, die de proviandeering bood, veel gemakkelijker te overwinnen. De vloot ging waarschijnlijk van de Rijndelta uit, voer door de Waddenzee en over de Noordzee naar de bocht van Helgoland en bereikte zoo den mond van de Elbe, waar Romeinsche schepen nog nooit waren binnengevallen. Een deel heeft den tocht zelfs voortgezet om het Cimbrische schiereiland naar de Oostzee, de eerste maal, voor zoover wij het weten, dat menschen uit het zuiden daar hebben gevaren.

Zelf trok Tiberius van het winterkamp bij Paderborn naar het noorden, waarschijnlijk langs de Eems. Hij kon dat wagen, omdat hij in den rug en aan de rechter flank door de Cheruscen was gedekt. In de kuststreek werd een verdrag gesloten met de Cauchen, die in Oost-Friesland tusschen Eems en Wezer woonden. De Romeinen waren daar zeer geïmponeerd door de hooge gestalte van de jonge krijgslieden, zooals het ons door Velleius, die den tocht zelf heeft medegemaakt, wordt verhaald. Ook dit volk verplichtte zich manschappen te leveren en sedert dien tijd treft men Cauchen in het Romeinsche leger aan. Vervolgens richtte Tiberius zich naar het oosten, versloeg de Langobarden, die hun gebied tusschen de

Beneden-Wezer en de Beneden-Elbe hadden, en joeg hen over de laatste rivier. Hun land behoorde later aan de Cauchen. Zoo werd de Elbe bereikt. Van den Rijn tot de Elbe had de troep, volgens de opgaaf van Velleius die over de officieele getallen beschikte, 600 km afgelegd. Daar de afstand met den omweg langs de Eems niet meer bedraagt dan 500 km, moet Tiberius nog een aantal kleine expedities hebben ondernomen op zijde van de hoofdrichting om de onderwerping van de verschillende volksstammen te aanvaarden.

Aan de Elbe ontmoette het leger de vloot en Tiberius vervolgde den tocht langs de rivier. Hij sloot daar verdragen met de Semnones, tusschen de Elbe en de Oder in het land aan de Havel en de Spree, en met de Hermonduren aan de Midden-Elbe. De naam van de Semnones, de tocht om het Cimbrische schiereiland, en de verdragen met de Cimbren en de Charydes die daar woonden, worden door Augustus vermeld in het verslag over zijn regeeringsdaden, dat voor zijn Mausoleum is aangebracht. De verdragen met de volkeren aan de overzijde van de Elbe hebben dezelfde beteekenis gehad als de overeenkomsten van dien aard, die Caesar indertijd had gesloten met de Germanen aan den rechter oever van den Rijn. Zij hadden uitsluitend de bedoeling, de grens aan die zijde zoo goed mogelijk te beveiligen. Van de Elbe is Tiberius langs den directen weg naar den Rijn teruggekeerd. Een deel van zijn troepen heeft hij zonder twijfel ook dien winter in Germanië laten doorbrengen.

De expeditie heeft blijkbaar op de Germanen een grooten indruk gemaakt. Slechts één enkele maal heeft Tiberius moeten vechten en daarbij den vijand een nederlaag toegebracht. Verder waagde niemand eenigen tegenstand. Het was toen zeker mogelijk geweest het land te annexeeren en tot een Romeinsche provincie te verklaren. Naar alle waarschijnlijkheid is dit evenwel niet geschied. Wèl is tijdens dit jaar en de volgende jaren een aantal maatregelen genomen om daar een bestuur naar Romeinschen trant te vestigen. Deze maatregelen zullen zoo aanstonds ter sprake komen. Bij voorbeeld, is te Keulen een altaar opgericht voor Roma en Augustus, dat voor een provincie Germania denzelfden dienst zou moeten doen als het altaar te Lyon voor de provincie Gallia. Mogelijk heeft Tiberius dit heiligdom nog vóór zijn vertrek naar Italië ingewijd. Maar er is geen reden om aan te nemen, dat de proclamatie van Germanië tot een Romeinsche provincie werkelijk heeft plaats gehad [1].

---

1) Over het probleem van de Romeinsche provincie Germanië wordt in afdeeling IV van het Vierde hoofdstuk gesproken.

Na den veldtocht van het jaar 5 was Noord-Germanië tusschen Rijn en Elbe vast in de handen van Rome. Maar het was niet mogelijk met dit gebied te volstaan. Ook in Midden- en Zuid-Duitschland, tusschen het Duitsche Middelgebergte en den Donau, moesten de Romeinen meester zijn. Het was noodzakelijk het bezit in Germanië zóó af te ronden, dat de grens langs de Elbe zich in zuidelijke richting voortzette tot den Donau. Alleen op die wijze kon het land volledig worden beheerscht. Maar om dit doel te verwezenlijken was de onderwerping noodig van den machtigsten Germaanschen staat, het kort geleden gevormde rijk van Marbod.

Marbod, of Marboduus, zooals hij door de Latijnsche schrijvers wordt genoemd, was een voornaam lid van den stam der Marcomannen. Als jongmensch was hij in Rome geweest en daar had hij gunsten van keizer Augustus genoten. De Romeinen hadden hem, gelijk zooveel andere aanzienlijken uit het buitenland, getracht te winnen door hem in aanraking te brengen met de Romeinsche beschaving. Hij had ook de bijzonderheden leeren kennen van de militaire en administratieve inrichting van het Rijk. Maar hij moge dan onder den indruk zijn gekomen van de beteekenis, die Rome en de Romeinsche cultuur bezaten, evenmin als Arminius is Marbod een aanhanger van de Romeinsche zaak geworden. Nadat hij bij zijn volk was teruggekeerd, heeft hij in het jaar 9 v. Chr. tegen Drusus gestreden. Daarbij is hij overwonnen en heeft toen zijn onderdanen uit hun gebied aan de Main geleid naar Boheme, een land dat na het vertrek van de Keltische Boii slechts zeer dun was bevolkt.

Intusschen was Marbod niet geheel vrij. Want hij dankte zijn positie voor een groot deel aan Rome. Reeds vóór zijn aftocht naar Boheme had hij van Augustus den koningstitel gekregen en hij was door verdragen gebonden. Zijn macht nam evenwel steeds toe en hij wist door onderwerping van een aantal volksstammen zijn rijk uit te breiden over Boheme, Moravië en Silezië. Met eenige ongerustheid zagen de Romeinen, dat op een afstand van niet meer dan 300 km ten noorden van de Alpen een machtige Germaansche staat begon te ontstaan. Bovendien was die staat uitnemend georganiseerd; zijn leger gold als een belangrijke militaire macht. Een goede bondgenoot was Marbod zeker niet en zijn houding tegenover de Romeinen, nu eens aanmatigend en dan weer nederig, bewees, dat hij niet te vertrouwen was.

Aan dezen voor het Romeinsche gezag onhoudbaren toestand moest een einde komen. Marbod en zijn staat waren een gevaar niet alleen voor het nieuwe bezit in Germanië, maar ook voor de

provincies aan den Donau, ja voor Italië zelf. Voor het jaar 6 o.J. had Tiberius dus een groot krijgsplan opgesteld, met de bedoeling het rijk van Marbod van twee zijden aan te vallen. Een legermacht van twaalf legioenen werd daarvoor op de been gebracht. Zelf rukte Tiberius van Carnuntum aan den Donau bij Weenen op naar het noorden en Saturninus, zijn voornaamste onderbevelhebber, van den Rijn door het land van de Chatten naar het oosten. Toen kwam het bericht over den grooten opstand, die in Illyricum bij de Panoniërs en Dalmatiërs was uitgebroken, en alle beschikbare krachten moesten worden in het werk gesteld om dien opstand te dempen. In deze omstandigheden kon Marbod een voor hem gunstig verdrag met Tiberius sluiten. Aan dat verdrag heeft hij zich gehouden. Hij had zijn les gehad.

Tiberius heeft zich gedurende de volgende jaren geheel aan den opstand in Illyricum moeten wijden. Eerst in 9 o.J. slaagde hij er in dat gebied tot onderwerping te brengen. Het plan om het rijk van Marbod te bedwingen heeft hij moeten opgeven. Voor de afronding van het Romeinsche bezit in Germanië kon vooreerst niets geschieden. Als commandanten fungeerden daar in deze jaren eerst de ons bekende Saturninus en later Publius Aelius Lamia en Publius Quinctilius Varus. Zij hadden tot taak, het werk van Tiberius voort te zetten en te voltooien.

IV. DE ONDERGANG VAN VARUS

Het door de Romeinen onderworpen land in Germanië vormde, gelijk reeds werd opgemerkt, een weinig samenhangend geheel. In aansluiting bij het militaire district aan den linker oever van den Rijn omvatte het een moeilijk te omschrijven gebied, dat werd begrensd door de Noordzee, de Elbe, het Duitsche Middelgebergte en de Main. Het noorden was door Tiberius onderworpen en ook in het zuiden waren met een aantal volksstammen door hem verdragen gesloten. Maar de werkelijke invloed van Rome ging nergens zeer diep. Het was voor de Romeinen moeilijk vat te krijgen op de bevolking. Er waren geen organen, waarvan zij gebruik konden maken voor de inrichting van hun bestuur. Een centraal punt, dat dienst kon doen om van daar uit het land te beheerschen, ontbrak. Het pas gestichte altaar voor Roma en Augustus te Keulen, dat naar het voorbeeld van het altaar te Lyon was opgericht, moge voor Romeinsch begrip een geestelijk middelpunt van het land zijn geweest, voor de Germanen had het geen wezenlijke beteekenis.

Sedert het jaar 8 o.J. was Publius Quinctilius Varus commandant

van het leger in Germanië en in die hoedanigheid tevens gouverneur van dit gebied. Hij was een achterneef van Augustus en had vóór dien tijd het belangrijke stadhouderschap van Syrië bekleed. Bij zijn vertrek had hij de opdracht medegekregen de inrichting van een Romeinsche bestuursorganisatie voor te bereiden. De keus van den man en zijn instructie berustten op een vergissing. Reeds in dit geval blijkt het gemis aan politiek inzicht bij Tiberius. Hij, die Augustus bij de benoeming van een gouverneur en bij de vaststelling van de te volgen gedragslijn heeft moeten adviseeren, had blijkbaar niet begrepen, dat de toestand nog niet rijp was voor een burgerlijk bestuur. Evenmin als Tiberius de kunst verstond met menschen om te gaan, was hij in staat de stemming van een volk te doorgronden.

In Germanië was nog veel te weinig geschied om het land aan Rome te binden. De bewoners hadden een geheel anderen aard dan de Galliërs. Vooral bezaten zij een feller begeerte naar vrijheid en in verband met dit gevoel was ook de organisatie van hun staten veel losser. Op die wijze was het voor de Romeinen moeilijk met hen in contact te komen. Maar vooral was het geheele gebied nog niet voldoende ontsloten en de bewaking was te gering. Eerst hadden de Romeinen er meer wegen moeten aanleggen, het aantal garnizoensplaatsen vergrooten, de bezettende macht uitbreiden en geregeld laten patrouilleeren. Behalve een aantal hulptroepen, die door het land verspreid waren, bestond het Nedergermaansche leger uit drie legioenen, die 's zomers in een kamp bijeen lagen, vermoedelijk bij Hameln aan de Wezer of bij Minden in de buurt van de Porta Westfalica. Deze troepen bleven zelfs niet meer in Germanië overwinteren, zooals reeds was geschied in den tijd van het stadhouderschap van Tiberius. Een behoorlijk bewaakte verbindingsweg van het zomerkamp naar den Rijn ontbrak. Door dit gemis vooral is de catastrofe van het jaar 9 o.J. mogelijk geworden. Verder bevonden zich aan den Rijn nog slechts twee legioenen van het Overgermaansche leger te Mainz. Dit was de geheele macht, waarover de gouverneur kon beschikken, sedert het buitengewone commando van Tiberius daar niet meer bestond.

Deze troepen waren reeds op zichzelf niet voldoende om het land werkelijk te beheerschen. Daarenboven waren ook slechts enkele deelen volkomen onderworpen. Waar een legerkamp aanwezig was en daarnaast een burgerlijke nederzetting was ontstaan, traden de Germanen vreedzaam op en kwamen ook ter markt. Maar hun zeden veranderden niet. Vooral hun vrijheid waren zij niet vergeten. Zoolang de gezaghebbers behoedzaam optraden en de gevoeligheid van de bevolking ontzagen, waren de inwoners niet ontevreden,

omdat zij de verandering niet al te sterk voelden. Bovendien was er in Germanië een vrij groote Romeinsch gezinde partij. Deze partij was zelfs zóó sterk, dat bij de Cheruscen niet alleen Segestes, die als eerste aanvoerder tegenover het gezag verantwoordelijk was voor de houding van zijn volk, en Inguiomerus, maar ook Flavus, de broeder van Arminius, aan de zijde van de Romeinen stonden, toen het conflict dreigde. Door het optreden van Varus is de uitbarsting van dit conflict verhaast. Hij heeft, naar het schijnt, de stemming in het land geheel verkeerd beoordeeld. Evenmin als zijn tijdgenooten, heeft Varus ingezien, dat de Germanen een eigen cultuur hadden, minder ontwikkeld en minder geraffineerd dan de Romeinsche, maar toch zeker met een bijzonder karakter. Vooral hebben de bestuurders geen begrip gehad voor het gevoel van eigenwaarde, dat de Germanen bezaten.

Varus begon al dadelijk met veel krachtiger op te treden. Hij gaf bevelen, alsof de Germanen onderdanen van Rome waren, en vorderde belastingen, die zij als drukkend en onbillijk voelden. Maar vooral maakte de invoering van de Romeinsche rechtsorde een zeer slechten indruk. Dat veeten en bloedwraak niet meer geoorloofd waren en moesten worden vervangen door regelmatig gevoerde processen, dat alle geschillen niet meer naar de inheemsche gebruiken, maar naar de Romeinsche rechtsregels en met hulp van advocaten moesten worden beslecht, dat de doodstraf ook op vrije mannen kon worden toegepast, dat alles beschouwden de Germanen als een verbreking van heilige zeden, waartegen alle verzet geoorloofd was. Vooral de doodstraf was voor hen bijzonder hatelijk, omdat op die wijze een familie kon worden vernietigd. Trotsch en laatdunkend als een echte Romeinsche proconsul heeft Varus niet ingezien, dat hij een capitale fout beging door Romeinsche administratie, rechtspleging en gebruiken te willen invoeren bij een volk, dat van dat alles een geheel andere opvatting had. Om de ontwikkeling, die Varus in korten tijd wilde laten verloopen, goed te doen slagen was een lange periode van voorbereiding noodig geweest.

De fout lag intusschen geenszins aan Varus alleen, maar even goed bij de regeering te Rome, die juist hem heeft gezonden en geïnstrueerd. Hij was geen krijgsman, maar veeleer een rechtsgeleerde. Bij zijn vertrek heeft hij geen staf van militairen medegenomen, maar juristen en advocaten. In de provincie trad hij niet op in het krijgsmanskleed, maar in de toga en hij liet zich vergezellen door lictoren met hun roedenbundels en beulsbijlen. Zijn optreden heeft de eenige mogelijkheid geschapen voor de Germanen zich aaneen te sluiten voor een gemeenschappelijk doel. Eerst de alge-

meene afkeer van de Romeinen en hun instellingen heeft hen vereenigd. Voorloopig was het nog slechts de haat tegen den indringer, die hen verbond. Maar het was toch ook reeds het gevoel, dat zij anders waren dan die zuiderlingen met hun afstootende gebruiken. Men kan op deze wijze denken aan het begin van een nationaal besef.

De Germanen hadden om succes te hebben bij hun verzet tegen Rome een leider noodig. Zulk een leider hebben zij gevonden in de persoon van Arminius, een vooraanstaand lid van het volk der Cheruscen. Arminius, of Armenius gelijk zijn naam in de Romeinsche schrijfwijze ook kan hebben geluid, is geboren in het jaar 16 v. Chr. Toen hij omstreeks 19 o.J. stierf, was hij 37 jaar oud. Hij was de zoon van Segimer, een hoofdman van zijn volksstam, had een Romeinsche opvoeding genoten en kende grondig Latijn. Volgens Velleius, die hem persoonlijk moet hebben gekend, was hij een man van beteekenis, met een imponeerende gestalte en een scherp verstand. Tezamen met zijn broeder Flavus, die ook later aan de Romeinen trouw is gebleven, heeft hij in het Romeinsche leger gediend als aanvoerder van hulptroepen, zonder twijfel in de jaren 4 tot 6 o.J. onder Tiberius. Hij was, gelijk gezegd, Romeinsch burger en als praefectus van een legerafdeeling had hij den rang van Romeinsch ridder. De kennis, die hij zich van de Romeinsche militaire praktijk had verworven is hem bij de rol, die hij zou spelen uitmuntend te pas gekomen. Maar vooral heeft hij door den omgang met de Romeinen begrip gekregen voor den aard van zijn volk. Hij is de eerste Germaan, bij wien men een bewust nationaal gevoel kan onderstellen.

Arminius had zich teruggetrokken uit het Romeinsche leger om zich geheel aan de vaderlandsche zaak te kunnen wijden. Met groote zorg en listigheid heeft hij den opstand voorbereid. Behalve de Cheruscen namen ook de Bructeren en de Marsen aan de samenzwering deel, verder waarschijnlijk een aantal andere volkeren, die enkele jaren later door Germanicus zijn beoorloogd, als de Tubantes, Usipetes, Chatten en Angrivarii, om alleen de voornaamste te noemen. Daarentegen hielden de Friezen, de Cauchen en de Amsivarii zich afzijdig. Ook Marbod, de koning der Marcomannen, waagde het niet het verdrag, dat hij in 6 o.J. met Tiberius had gesloten, te breken. Maar de volkeren, die wèl deel namen, waren niet eensgezind. Bij de Cheruscen kozen, gelijk gezegd, niet alleen de hoofden Inguiomerus en Segestes, maar ook Flavus niet de zijde

van Arminius, wellicht gedeeltelijk uit afgunst, daar zij den groeienden invloed van hun stamgenoot niet konden verdragen.

Varus bevond zich in den zomer van het jaar 9 met het geheele Nedergermaansche leger, bestaande uit de drie legioenen XVII, XVIII en XIX, in een zomerkamp aan de Wezer, waarschijnlijk ergens in de buurt van Minden. De twee legioenen van het Overgermaansche leger, de nummers XIV en XVI, waren te Mainz, onder het commando van Lucius Nonius Asprenas, een neef van Varus die als onderbevelhebber van zijn oom over deze afdeelingen het bevel voerde. Het verhaal van den opstand en den ondergang van Varus en zijn leger wordt ons gedaan door den reeds genoemden Velleius en den lateren schrijver Florus, maar het best en het uitvoerigst door Cassius Dio. Deze berichten stemmen in de hoofdzaken overeen en vullen elkander aan. Blijkbaar stammen zij uit een geschiedwerk, dat over zeer nauwkeurige mededeelingen, zonder twijfel naar het verslag van een ooggetuige, beschikte. Maar zij zijn niet zóó uitvoerig en nauwkurig, dat men het verloop der gebeurtenissen, de bewegingen van het leger en de plaats, waar de beslissende slag heeft plaats gehad, op de kaart kan vaststellen [1]).

Arminius en Segimer [2]), de leiders van de samenzwering, gingen met groot overleg te werk. Vooreerst zijn zij niet openlijk tegen de Romeinen opgetreden. Integendeel, zij gingen zeer vriendschappelijk met Varus om en namen deel aan de maaltijden, die hij gaf, om zijn mogelijken argwaan af te wenden. Zij hadden Varus volkomen ingepalmd. Hij vermoedde niets kwaads en beschouwde de mededeelingen, die hij van Segestes over het complot ontving, als lasterpraatjes. Inmiddels stelden de samenzweerders alles in het werk om Varus zoo lang mogelijk in Germanië vast te houden. Zij maakten gebruik van zijn voorliefde voor de rechtspraak, legden hem hun geschillen voor, bedankten hem uitbundig voor zijn beslissingen en vleiden hem in alle opzichten. Op die wijze werd Varus in een

1) Voor literatuur over den ondergang van Varus verg. A. Judeich, *Rheinisches Museum*, 80 (1931), blz. 299-309, en *Klio*, 26 (1933) blz. 56-66. — A. Klotz, *Festschrift — Poland: Philol. Wochenschrift*, 1932, c. 199-208, en *Philol. Wochenschrift*, 1934, c. 524-529. — W. Kolbe, *Forschungen über die Varusschlacht: Klio*, 25 (1932), blz. 141-168 (met een kaartje). — L. Schmidt, *Philol. Wochenschrift*, 1933, c. 396-399; *Geschichte der deutschen Stämme: Die Westgermanen*, I (1938), blz. 102-110. — A. Kornemann, *Staaten Völker Männer* (1934), blz. 117-143. — G. Lemcke, *Die Varusschlacht* (1936).

2) Waarschijnlijk moet men denken aan den broeder van Segestes en niet aan den vader van Arminius; beiden heetten Segimer.

stemming van dusdanige zorgeloosheid gebracht, dat hij zich meer als een praetor waande, die te Rome op het Forum als rechter optrad, dan als een legercommandant in een pas onderworpen land.

Volgens afspraak, brak eerst een opstand uit bij eenige ver afwonende volksstammen, vermoedelijk aan de Eems of in het oosten van ons land. De bedoeling was, Varus met zijn leger onverwacht op het lijf te vallen, wanneer hij niets kwaads vermoedend tegen deze volkeren optrok om hun verzet te breken. Het geschiedde, zoo-

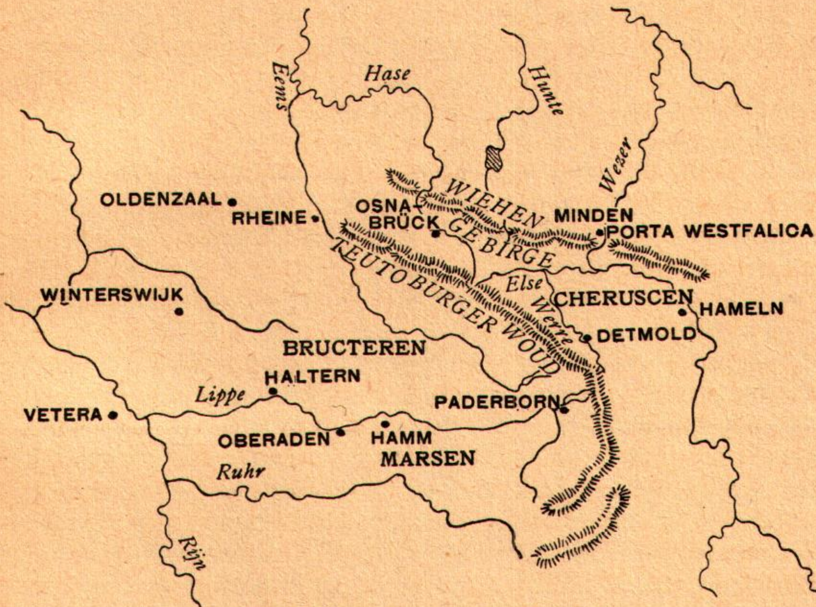

Fig. 6. De ondergang van Varus

als de samenzweerders het hadden gewenscht. Ja, zij wisten Varus over te halen een detachement van zijn troepen vooruit te zenden. Inmiddels naderde de herfst en het was voor Varus tijd om Germanië te verlaten. Hij brak dus met het geheele leger op om het naar de winterkwartieren aan den Rijn te leiden. Onderweg dacht hij den opstand te dempen. Daarvoor zou alleen een omweg noodig zijn. Het leger werd vergezeld door tal van vrouwen en knechts, de geheele bagage op wagens en een enorme tros met alles wat van het zomerverblijf naar het vaste kwartier moest worden medegevoerd.

Varus werd nog een eind weegs uitgeleide gedaan door Armi-

nius en Segimer; maar zij namen reeds spoedig hun afscheid onder voorwendsel, dat zij hulptroepen moesten halen, die zich bij het leger zouden aansluiten. Ondertusschen waren, toen het was bekend geworden dat Varus zijn legerplaats had verlaten, de door het land verspreid gelegerde Romeinsche troepen overvallen en afgemaakt. Verder had de hoofdmacht van de Germanen zich in hinderlaag gelegd in een boschrijk heuvelland om het Romeinsche leger, wanneer het zich in een ongunstige positie bevond, te overvallen. Arminius en Segimer voegden zich daar bij hun mannen.

Zonder eenig vermoeden van het gevaar, dat hem bedreigde, trok Varus op, alsof het geheele land in volle rust was. De tocht ging, al kort nadat het kamp was verlaten [1]), door een moeilijk begaanbare streek. Daar hij eerst nog de opstandige volkeren tot gehoorzaamheid wilde brengen, volgde hij niet den gewonen weg naar den Rijn, maar een minder goed bekenden, waarheen de samenzweerders hem met opzet hadden gelokt om gelegenheid te krijgen hun plan uit te voeren. Het terrein was heuvelachtig, met zwaar geboomte begroeid en door diepe valleien doorsneden. Een deel van de soldaten was bezig met het vellen van boomen en het slaan van bruggen om den weg voor het leger te banen. Door al de wagens en lastdieren, de vrouwen en andere non-combattanten die medetrokken, werd niet in een gesloten formatie gemarcheerd. De soldaten waren over de geheele lange colonne verdeeld. Bovendien viel er een heftige bui met zware regens en stormvlagen; boomen werden ontworteld en de bodem was zeer glibberig.

Toen het Romeinsche leger zich in deze hoogst ongunstige positie bevond, werd het plotseling van alle zijden overvallen door de Germanen, die uit het bosch te voorschijn kwamen. Eerst pasten zij de oude en beproefde taktiek toe door de Romeinen alleen uit de verte te bestoken met hun werptuigen en een gevecht van man tegen man te ontwijken. Maar al spoedig bleek het, dat de legioenen geen slagorde konden vormen, daar het verband geheel verbroken was door de wagens en den tros, die het leger vergezelden. Toen gingen de Germanen tot den onmiddellijken aanval over en brachten den Romeinen zware verliezen toe. Toch wist Varus een plaats te bereiken waar een kamp kon worden opgeslagen, en, hoewel dat kamp slechts aan zeer bescheiden eischen voldeed, — de wal was

---

1) Volgens onze bronnen, is Varus reeds overvallen op den eersten marschdag. Maar dat is niet wel mogelijk, omdat hij dan zeker naar zijn zomerkamp zou zijn teruggekeerd.

Afb. 17. Nero

Afb. 18. Galba

Afb. 19. Vitellius

Afb. 20. Maximinus

Afb. 21. Grafsteen van Marcus Valerius Celerinus, een Civis Agrippinensis oudgediende van Legio X

laag en de gracht zeer weinig diep —, was het leger althans voor den nacht veilig [1]).

Den volgenden dag braken de Romeinen op, nadat zij de wagens en alles wat niet onmisbaar was, hadden in brand gestoken. Veel moesten zij eenvoudig achter laten. Op die wijze was het mogelijk in een betere orde te marcheeren. Maar voortdurend werden nog verliezen geleden door de aanvallen der Germanen. Intusschen gelukte het een open terrein te bereiken. Daar werd rust gehouden en de troep werd althans voor een oogenblik niet lastig gevallen [2]). Toen van daar was opgebroken, kwam het leger al spoedig weer in de bosschen en de Germanen hernieuwden in het hun welbekende terrein de aanvallen. Het opstellen van een slaglinie was onmogelijk, daar er geen ruimte was voor de troepen. De legioensoldaten en de ruiterij hinderden elkander in hun bewegingen. Er werden zware verliezen geleden, totdat de duisternis een einde maakte aan het gevecht [3]). Gelegenheid om een kamp op te slaan was er niet, zoodat de troep in het open terrein zonder bescherming den nacht moest doorbrengen.

Toen de derde dag van het gevecht aanbrak [4]), begon het opnieuw te regenen met zware stormvlagen, zoodat het leger niet dan met moeite vooruit kwam. De zwaargewapende soldaten konden zich in het glibberige terrein nauwelijks bewegen. Hun schilden waren doorweekt en onhandelbaar; hun werptuigen konden zij niet gebruiken, omdat hun voeten geen steun vonden op den grond. Daarentegen hadden de Germanen, die veel lichter bewapend waren, geen last van die bezwaren. Zij konden aanvallen en terugwijken, naar het te pas kwam. Bovendien hadden zij verre de over-

---

1) In het verhaal van het bezoek aan de overblijfselen van dit kamp door Germanicus in het jaar 5, dat wij in de *Annales* van Tacitus lezen, wordt het vluchtig gebouwde kamp het tweede genoemd. Het zorgvuldig gebouwde kamp, dat Tacitus vermeldt, was, volgens een zeer aannemelijke onderstelling, het zomerkamp van Varus aan de Wezer.

2) Soms neemt men aan, dat daar een kamp is opgeslagen en de nacht doorgebracht. Het is mogelijk, dat dit is geschied. Maar onze bronnen spreken er niet van.

3) Volgens sommigen is de slag al op dezen dag beslist. De nacht wordt in onze bronnen niet vermeld. Maar het is niet goed mogelijk het verhaal te reconstrueeren zonder een onderbreking van het gevecht.

4) De tekst van Dio is op deze plaats slechts overgeleverd. Men leest soms „toen de vierde dag aanbrak" en men neemt dan aan, dat er één dag langer is gevochten, soms ook „toen de dag aanbrak". Maar in het laatste geval moet men aannemen, dat het leger den tweeden dag van het gevecht nog gedurende den nacht is opgebroken en dat is zeer onwaarschijnlijk.

hand door hun aantal. Want van alle kanten kwamen manschappen opzetten, aangelokt door de hoop op buit, terwijl de Romeinen groote verliezen hadden geleden. Op die wijze waren de Germanen in staat het Romeinsche leger van alle zijden in te sluiten. Zij behoefden de weerlooze mannen slechts neder te slaan. Voor de Romeinen was de toestand hopeloos. Varus zag dit in en verloor den moed. Hij zelf en een aantal van zijn officieren stortten zich in hun zwaard, uit vrees levend in de handen van de vijanden te vallen. Bovendien waren zij allen gewond.

Toen dit bekend werd, gaven de anderen, zelfs zij die nog de beschikking hadden over hun krachten, den strijd op. Eenigen volgden het voorbeeld van hun commandanten en doodden zich zelf. Anderen wierpen de wapens weg en lieten zich door de Germanen afmaken; want aan vluchten viel niet te denken. Sommigen gaven zich over en werden later ter dood gebracht of als slaven verkocht. De gevangen genomen officieren werden aan de goden geofferd. Een der commandanten, Gaius Numonius Vala, had met zijn ruiterij het voetvolk in den steek gelaten om naar den Rijn te vluchten, maar is onderweg omgekomen. De drie legioenen, volgens Velleius het krachtigste Romeinsche leger, het beste in krijgstucht, dapperheid en ervaring, waren vernietigd en bovendien drie afdeelingen ruiterij en zes cohorten voetvolk van de hulptroepen. Twee der legioensadelaars vielen in handen van de Germanen. De derde had de vaandeldrager, voordat de vijand er zich van had kunnen meester maken, losgerukt van den stok en was er mede in een moeras gesprongen.

De dienaren van Varus hadden nog een poging gedaan om zijn lijk te verbranden, ten einde hem een eervolle begrafenis te bezorgen. Maar dit plan mislukte. Want toen het lijk nog slechts half door het vuur was verteerd, viel het in handen van de Germanen. Het hoofd werd van den romp gehouwen en naar Marbod gestuurd als een zegeteeken. Marbod heeft intusschen dit geschenk niet aanvaard en zond het naar Augustus, zoodat ten minste het hoofd van Varus een plaats heeft gekregen in het graf van zijn geslacht. Aan andere officieren kon slechts een cenotaphium worden gewijd, als aan een centurio van Legio XVIII uit Bologna (Afb. 10). Voor hem en voor twee van zijn vrijgelatenen, die met hem zijn omgekomen, heeft zijn broeder een grafsteen opgericht, die ontdekt is bij Vetera en zich thans in het museum te Bonn bevindt [1]). Verder

1) M. Siebourg, *Das Denkmal der Varusschlacht: Bonner Jahrbücher,* 135 (1930), blz. 84-104.

wordt ons medegedeeld, dat de Germanen met wellust hun woede hebben gekoeld aan de lijken van de rechtsgeleerden. Blijkbaar hadden de advocaten zich bij hen bijzonder gehaat weten te maken.

De plaats, waar de Germanen deze groote nederlaag aan de Romeinen hebben toegebracht, is nog steeds niet met zekerheid bekend. Men kan zelfs geen poging doen om de route, die het leger gedurende de dagen van den strijd heeft afgelegd, terug te vinden, daar men niet weet, waar het zomerkamp van Varus aan de Wezer heeft gelegen, en evenmin, in welke richting hij door de Germanen is weggelokt. Het woudgebergte, waar de laatste slag heeft plaats gehad, wordt in het door Tacitus medegedeelde bericht als „Saltus Teutoburgiensis" betiteld. Sedert Melanchthon in de 16de eeuw het gevecht in het „Lippische Wald" meende te kunnen localiseeren, wordt dit gebergte het Teutoburger Woud genoemd. Maar er zijn daar geen moerassen, die in het bericht over den strijd worden vermeld. Om die reden denkt men thans wel aan het „Wiehengebirge" bij Osnabrück of aan een streek aan den middenloop van de Lippe tusschen Lippstadt en Hamm. Maar men kan met evenveel recht veronderstellen, dat de slag elders in het noorden van Westfalen, zelfs vrij dicht bij de Nederlandsche grens heeft plaats gehad. Het waarschijnlijkste is, dat Varus van plan was den weg te nemen van de Wezer over Osnabrück naar de Eems ongeveer bij Rheine om van daar naar den Rijn terug te keeren. De slag kan dan hebben plaats gehad aan den bovenloop van de Else of van de Hase. Het is ook niet mogelijk den tocht van Germanicus, die in 15 o.J. het slagveld heeft bezocht, te reconstrueeren. Alleen een toevallige vondst zou een oplossing van het vraagstuk kunnen brengen.

Na hun overwinning hebben de Germanen zich meester gemaakt van de Romeinsche forten, die in Germanië waren aangelegd. Alleen het fort te Aliso, dat men meent te kunnen identificeeren met de bij Haltern ontdekte sterkte [1]), bood weerstand. De commandant, Lucius Caecidius, verdedigde zijn vesting met groote vastberadenheid. Van hem wordt ook een krijgslist verhaald, die in de verzamelingen van dergelijke invallen een plaats heeft gekregen. Aangezien hij bang was, dat de Germanen gebruik zouden maken van het brandhout, dat in de buurt lag opgestapeld, om de palissade van het fort in brand te steken, liet hij 's nachts een gedeelte van dat hout door

1) Verg. Chr. Albrecht, *Bericht VI. Kongress für Archäologie 1939* (1940), blz. 550-555.

zijn soldaten weghalen, alsof zij gebrek aan brandstof hadden. De list had het gehoopte resultaat, daar de Germanen het hout toen uit de buurt van de sterkte verwijderden.

Caecidius had evenwel te kampen met gebrek aan levensmiddelen en moest zijn fort ontruimen. In een stormachtigen nacht brak hij op. Zijn troepen waren gering in aantal en bovendien vergezeld door vrouwen en kinderen. Ongehinderd kwamen zij door de eerste en de tweede linie der Germanen. Maar bij de derde werden zij opgemerkt, daar de vrouwen en kindlren, uit koude en angst, de soldaten telkens terugriepen. Bijna waren zij toen allen afgemaakt. Maar zij werden gered, doordat de Germanen aan het plunderen sloegen en Caecidius wederom een krijgslist te baat nam. Hij liet zijn trompetters een stormmarsch blazen. De Germanen dachten, dat een corps van den Rijn in aantocht was, en sloegen op de vlucht. Inderdaad kreeg hij ook hulp en op die wijze kon althans deze afdeeling de linie aan de rivier bereiken.

Dit was intusschen het eenige succes, dat de Romeinen konden boeken. Anders was hun nederlaag volkomen. Het geheele gebied rechts van den Rijn, met uitzondering van de kuststreek, die niet aan den opstand had medegedaan, was verloren. Voor de inwoners maakte de overwinning van zelf een einde aan de vernederende verdragen, waardoor zij als vazallen aan Rome waren gebonden. Terecht wordt Arminius door Tacitus de bevrijder van Germanië genoemd en als zoodanig werd hij ook later in heldenzangen vereerd. Maar hij had meer kunnen zijn. Want de overwinning had een nieuwe toekomst kunnen openen. Zeker mag men denken aan de mogelijkheid, dat deze groote krachtsinspanning zou zijn gevolgd door de vorming van een Germaansch vaderland met Arminius als zijn leider.

Het bleek echter, dat de tijd voor zulk een ontwikkeling nog niet was gekomen. Het zou ook nog lang duren, voordat die tijd daar was. Toen zestig jaar later een ander Romeinsch officier van Germaanschen stam, de Bataaf Civilis, een poging deed om een nationaal rijk te stichten, geschiedde dat vrijwel uitsluitend met medewerking van de volkeren binnen het Rijk. De stammen rechts van den Rijn hadden slechts weinig aandeel. Toen zou het blijken, hoe groot de opvoedende kracht was, die van het Romeinsche Rijk uitging. Ook de poging van Civilis is niet geslaagd en vooreerst is er daarna geen gelegenheid geweest voor een herhaling. Want niet alleen hadden de Germanen van de Romeinen geleerd, wat nationaal besef is; maar de Romeinen hadden door dien opstand ingezien, dat het nationale besef van de onderworpen volkeren een

gevaar kon worden voor het Rijk. Om die reden is het streven in later tijd geweest deze volkeren zooveel mogelijk aan Rome te assimileeren. Dit had ten gevolge, dat het Rijk hoe langer hoe meer Romeinsch werd, maar tevens, dat de nationale krachten vooreerst niet tot ontwikkeling kwamen. Pas veel later hebben de Germanen hun kans gekregen.

Bij den opstand van Arminius was het nog lang niet zoo ver. De vorming van een Germaansche eenheid is niet geslaagd. Anders zou de toestand gevaarlijk genoeg zijn geweest. Een rijk van Arminius onder de leiding van de Cheruscen aan de Wezer, verbonden met het rijk van Marbod in Boheme, zou een voortdurende bedreiging zijn geweest voor het Romeinsche bezit aan Rijn en Donau. Marbod hield zich evenwel, gelijk gezegd, afzijdig en ook in zijn eigen land vond Arminius niet voldoenden steun om de resultaten van zijn overwinning uit te buiten.

De indruk, dien de ondergang van Varus in Italië maakte, was verpletterend. Tiberius vernam het bericht vijf dagen na het einde van den opstand in Dalmatië en Pannonië. Terstond begaf hij zich naar Rome en vond daar alles in rep en roer. Augustus was zijn hoofd kwijt. De stad was in belegeringstoestand gebracht, alsof Arminius met zijn Germanen reeds in aantocht was. Men dacht aan een tweeden inval van de Cimbren en Teutonen. Alvast had Augustus zijn Germaansche lijfwacht ontbonden. Het leger werd versterkt door zelfs te Rome soldaten te lichten. Veteranen en vrijgelatenen werden bij de troepen ingelijfd.

Intusschen was die vrees ongegrond. Arminius moge zelf een oogenblik hebben gedacht aan een voortzetting van den oorlog buiten Germanië. Het gelukte hem evenwel niet de daarvoor noodige macht bijeen te brengen. De volkeren aan de Noordzee weigerden hun medewerking en, hoewel Arminius eenige van hun hoofden liet gevangen nemen, bereikte hij bij hen niets. Ook op Marbod kon hij niet rekenen. Ten slotte heeft het beleg van Aliso de Germanen zeer opgehouden en het doortastende optreden van Asprenas, die met de twee legioenen van het Overgermaansche leger uit Mainz naar den Neder-Rijn was gekomen, belette Arminius een aanval op Gallië te ondernemen.

In de lente van het jaar 10 verscheen Tiberius met een groote troepenmacht aan den Rijn. De verloren legioenen, de nummers XVII, XVIII en XIX, werden vervangen door oude beproefde afdeelingen: Legio V (Alaudae) uit Spanje, Legio XX (Valeria Victrix) uit Illyricum (Afb. 11) en Legio XXI (Rapax) uit het land aan den

Donau, terwijl aan het leger de pas in Italië opgerichte Legio I werd toegevoegd (Afb. 12). In het Overgermaansche leger bleven de beide door Asprenas gecommandeerde, Legio XIV (Gemina) en Legio XVI. Dat leger werd uitgebreid met Legio II (Augusta), die uit Spanje kwam, en Legio XIII (Gemina). Het aantal legioenen aan den Rijn werd dus op acht gebracht, zoodat elk der Germaansche legers van dien tijd af uit vier legioenen bestond, behalve de hulptroepen die daarbij waren ingedeeld. Deze troepenmacht is daar ruim dertig jaar intact gebleven.

Tiberius had de instructie medegekregen, met groote omzichtigheid te werk te gaan. Uit de gebeurtenissen had Augustus de les getrokken, dat het Rijk niet moest worden uitgebreid buiten de natuurlijke grenzen. De raad zich aan die grenzen te houden heeft hij ook aan zijn opvolgers nagelaten. In het noorden zou het Romeinsche gezag zich dus beperken tot het land, dat wordt omsloten door den Donau, den Rijn en den Oceaan. Augustus heeft de wederonderwerping van Germanië zeker niet gewild. In het reeds meermalen genoemde verslag over zijn regeeringsdaden spreekt hij alleen over de verovering van Germanië van den Oceaan tot de Elbe. Dat kon hij doen, daar ook na den ondergang van Varus het land van de Friezen en de Cauchen in Romeinsch bezit is gebleven. Maar van een Romeinsche provincie Germanië rept Augustus niet.

Vooreerst heeft Tiberius den Rijn zelfs niet overschreden. Hij gebruikte het jaar 10 voor de organisatie van de verdedigingslinie langs de rivier. Er werd een uitdrukkelijk verbod uitgevaardigd, den rechteroever te betreden, en een van de commandanten, die aan een vrijgelatene had toegestaan met een paar soldaten te gaan jagen aan den overkant, werd zwaar gestraft.

Een krijgstocht in Germanië werd pas ondernomen in het jaar 11. Tiberius was toen vergezeld door zijn neef en aangenomen zoon Germanicus (Afb. 6), den zoon van zijn broeder Drusus, die in het krijgsbedrijf moest worden ingewijd. Het was een strafexpeditie tegen den naastbijwonenden volksstam van beteekenis, de Bructeren, waarbij de weg langs de Lippe werd gevolgd. Met overdreven zorg bereidde Tiberius den tocht voor. Hij beperkte de bagage van het leger zoo veel, als het maar eenigszins mogelijk was, en controleerde zelf de wagens bij het overtrekken van den Rijn om na te gaan, of niet iets overbodigs werd meegenomen. De discipline werd met de grootste gestrengheid gehandhaafd. Tiberius legde zich persoonlijk ernstige ontberingen op om het goede voorbeeld te geven. Er werd een militaire weg aangelegd, bestaande uit een

breede open gekapte baan door het bosch, een limes [1]). Maar het kwam alleen tot het verwoesten en platbranden van boerderijen en hoeven. Er werden slechts kleine gevechten geleverd. Bij een van die gevechten verloor Flavus, de broeder van Arminius, die bij het Romeinsche leger was, een oog. Zelf werd Tiberius bijna door een sluipmoordenaar gedood. Tot den herfst bleef het leger in Germanië. Maar aan een overwintering in het vijandelijke land werd niet gedacht. De schrik voor de Germanen zat er bij de Romeinen nog in. Met het einde van het gunstige jaargetijde keerden de troepen naar de veilige linie achter den Rijn terug.

In het jaar 12 heeft Tiberius wederom een inval in Germanië gedaan. Ook bij die gelegenheid kwam het evenwel niet tot een werkelijken veldslag. De Germanen begrepen zeer goed, dat zij tegen gedisciplineerde Romeinsche afdeelingen onder een omzichtige leiding niet waren opgewassen. Voor de Romeinen was het vooral zaak hun prestige te herstellen en te toonen, dat de macht van Rome nog intact was. Op 16 Januari 13 hield Tiberius als triumphator over Pannonië en Germanië zijn intocht in Rome, een gebeurtenis waarvan, naar men gewoonlijk aanneemt, de groote gesneden steen te Weenen, de „Gemma Augustea" (Afb. 9) de herinnering bewaart [2]). Hij is daarna niet meer naar Germanië teruggekeerd. Met het commando aan den Rijn werd Germanicus belast; maar ook hij hield zich aan de gedragslijn, die Tiberius had gevolgd. Er hadden in dat jaar slechts kleine schermutselingen plaats. Toch behaalde hij zoo veel succes, dat Augustus voor de 21ste en Tiberius voor de 7de maal den titel van imperator aannamen. Tot ondernemingen van eenigen omvang is Germanicus evenwel eerst na den dood van Augustus overgegaan.

V. DE VELDTOCHTEN VAN GERMANICUS IN 14, 15 EN 16

Op 19 Augustus 14 is keizer Augustus te Nola in Campanië overleden, in den ouderdom van nagenoeg 76 jaren. Zijn opvolger werd Tiberius, die toen reeds 55 was en sedert eenigen tijd mederegent, in het bezit van de tribunicia potestas en het imperium proconsulare. Te Rome gaf de regeeringswisseling geen moeilijkheden. Maar bij de troepen in Pannonië en Germanië ontstond eenige on-

1) A. Oxé, *Der Limes des Tiberius: Bonner Jahrbücher*, 114-115 (1906), blz. 99-133. — W. Gebert, *Limes: Bonner Jahrbücher*, 119 (1910), blz. 158-205.

2) Dat is de gewone opvatting. Men moet intusschen liever denken aan den boven vermelden triumf van het jaar 7 v. Chr.

rust. Wellicht waren evenwel de grieven van de soldaten niet zoozeer veroorzaakt door de persoon van den nieuwen keizer als door misstanden bij den dienst. Het leger aan den Rijn, dat onder het opperbevel stond van Germanicus, was de grootste krijgsmacht van het Rijk en werd gevormd door twee afdeelingen, elk van vier legioenen, het Overgermaansche leger, gecommandeerd door Gaius Silius, die in 13 consul was geweest, met het hoofdkwartier te Mainz, en het Nedergermaansche leger, gecommandeerd door Aulus Caecina, consul van het jaar 6 en dus hooger in rang dan zijn collega, met het hoofdkwartier te Vetera. Bovendien behoorden bij deze legers talrijke hulptroepen, bij het Nedergermaansche ook de Rijnvloot.

De onlusten onder de troepen aan den Rijn zijn uitgebroken bij het Nedergermaansche leger, waarvan vier legioenen bijeen lagen in een zomerkamp aan den linkeroever van de rivier in het gebied van de Ubii, dat zich beneden Keulen tot bij Gellep uitstrekte, vermoedelijk in de buurt van Neuss. Het was hun wensch, dat Germanicus, hun opperbevelhebber, het hoogste gezag in den staat op zich zou nemen. Germanicus zelf was niet bij het leger, maar in Gallië, bezig met de voorbereiding van den census. Zoodra hij van het oproer had gehoord, kwam hij naar Germanië en wist de legioenen te bewegen naar hun winterkwartieren te vertrekken. Daar konden hij zelf, bij Legio I Germanica en XX Valeria Victrix te Ara Ubiorum (Keulen), en de legercommandant Caecina, bij Legio V Alaudae en XXI Rapax te Vetera (Xanten), de rust herstellen door geschenken en bedreigingen. Maar het was noodig allerlei concessies aan de soldaten te doen. In het Overgermaansche leger zijn de moeilijkheden veel minder groot geweest.

Bovendien kwam het bericht binnen, dat ook bij de bezettingstroepen in het land van de Cauchen een oproer was uitgebroken. Wèl had hun commandant, de praefectus castrorum Manius Ennius, door flink optreden den troep spoedig weder in de hand gekregen. Maar hij had het toch beter gevonden de soldaten naar het hoofdkwartier aan den Rijn terug te leiden. Blijkbaar vertrouwde hij hun stemming niet. Het is bij deze gelegenheid, dat wij iets vernemen over een bezetting in het land der Cauchen, en het blijkt op die wijze, dat niet alleen dit volk, maar zeker ook de andere stammen aan de kust, de Friezen, de Canninefates en natuurlijk ook de Bataven, nog tot de Romeinsche vazalstaten waren blijven behooren, nadat de ondergang van Varus aan het gezag van het Rijk in het gebied rechts van den Rijn een einde had gemaakt. Ons is niet bekend, of Tiberius wellicht nog kans heeft gezien met

enkele andere staten rechts van den Rijn de verdragen van vrede en vriendschap te hernieuwen ten einde de grens beter te verzekeren.

Hoewel Germanicus door zijn kloeke houding, eenige toegevendheid en een paar strenge straffen de troepen tot gehoorzaamheid had weten te brengen, leek het hem, bij de toch nog altijd onzekere stemming in het leger, niet geraden op deze wijze den winter in te gaan. Ten einde de krijgstucht te herstellen besloot hij, ondanks het vergevorderde seizoen, een expeditie in Germanië te ondernemen. Op dit besluit is zeker zijn wensch van invloed geweest, de geleden nederlaag te wreken en het werk van zijn vader Drusus, de onderwerping van Germanië, te voltooien. Over zijn persoonlijkheid zijn wij niet goed ingelicht. Zeker toonde hij tijdens de muiterij van de soldaten een krachtig en eerlijk karakter. De veldtochten, die hij ondernam, waren goed voorbereid. Maar een definitief succes heeft hij daarbij niet behaald, al gelukte het hem zijn vijanden herhaaldelijk te verslaan. Hij bezat denzelfden innemenden aard als zijn vader en een geest vol phantasie. Het was voor hem een behoefte te schitteren en naar buiten op te treden. Bovendien was hij een niet onverdienstelijk dichter. Op deze wijze waren botsingen met den nuchter berekenenden Tiberius wel haast onvermijdelijk. Voor den oorlog tegen Germanië heeft Germanicus intusschen zijn zin gekregen. De legioenen zelf, zoo wordt het ons medegedeeld en zoo heeft Germanicus het wellicht ook aan Tiberius voorgesteld, wenschten een nieuwen grooten oorlog om den smaad, die door hun muiterij op hen rustte, uit te wisschen.

Over de krijgstochten, die Germanicus in de jaren 14 tot 16 in Germanië heeft ondernomen, bezitten wij een vrij uitvoerig verslag in de *Annales* van Tacitus en verder alleen enkele korte berichten [1]). Tacitus heeft een schrijver als bron gebruikt, die blijkbaar over een grondige kennis van de feiten beschikte. Die bron gaf hij in het algemeen juist weer en hij heeft ook verder geprobeerd zijn kennis aan te vullen. Maar volgens zijn gewoonte dramatiseert Tacitus de feiten, die hij mededeelt. Hij zoekt naar sprekende effecten en om die reden geeft zijn geschiedverhaal een eenigszins gewrongen indruk. Ook maakt hij dikwijls van gebeurtenissen geen

1) Over de krijgstochten van Germanicus verg. F. Knoke, *Die Kriegszüge des Germanicus in Deutschland* (2de uitg. 1922). — Over de bronnen verg. F. A. Marx, *Die Quellen der Germanenkriege bei Tacitus und Dio: Klio*, 26 (1933), blz. 323-329; *Aufidius Bassus: Klio*, 29 (1936), blz. 94-101; *Zur Überlieferung der Germanenkriege besonders der augusteischen Zeit: Klio,* 29 (1936), blz. 202-218.

melding om op bepaalde details een krachtig licht te laten vallen. Men kan zijn verhaal nooit zonder meer navertellen. Steeds dient men een poging te doen om het aan te vullen.

Voor den veldtocht, dien Germanicus nog in het jaar 14 wilde ondernemen, was niet veel tijd meer beschikbaar, daar de maand September reeds voor een goed deel was verstreken. De tijd reikte nog slechts voor een korte expeditie. Germanicus liet bij Xanten een brug over den Rijn slaan en trok met de vier legioenen van het Nedergermaansche leger, een 12 000 man sterk, 26 cohorten voetvolk van de hulptroepen en 8 afdeelingen ruiterij Germanië binnen. In snelle marschen werd de in den tijd van Tiberius opengekapte baan door het woud gevolgd en op die baan een kamp opgeslagen, dat aan het front en in den rug met een wal en op de flanken met omgehouwen boomen was versterkt.

Van dit fort uit trok Germanicus verder door het bosch. Zijn doel was het land van de Marsen. Zij hadden hun woonplaatsen ongeveer tusschen Lippe en Ruhr, achter het gebied rechts van den Rijn dat door het vertrek van de Sugambren een ledige ruimte vormde, en waren dus de minst ver verwijderde volksstam in het binnenland. Germanicus had besloten op hen een aanval te doen, daar hij had gehoord, dat zij een feest vierden en in het geheel niet op gevaar rekenden. Hij volgde een moeilijken en weinig begaanbaren weg, die niet werd bewaakt, en op die wijze gelukte het hem de Marsen volkomen te verrassen. Zij hadden niet eens wachten uitgezet en werden bij het feestmaal overvallen. Daar behoefden de Romeinsche soldaten hen slechts af te maken. Om zijn overwinning nog te vergrooten verdeelde Germanicus zijn troepen in vier colonnes en liet het geheele land over een uitgestrektheid van 75 km verwoesten. Mannen, vrouwen noch kinderen werden gespaard. Dorpen, huizen en tempels gingen in vlammen op. Ook het heiligdom van de godin Tamfana, die bij alle stammen in de buurt een groote vereering genoot, werd verwoest. Blijkbaar was deze vorm van oorlog voeren er op berekend den Germanen zooveel mogelijk schade toe te bengen en schrik in te boezemen. Zij die de moordpartij overleefden, moesten naderhand wel van honger en ellende omkomen. Zeker is deze oorlog niet gevoerd om het land met een duurzame bezetting door de Romeinen te verzoenen.

Verontwaardigd over het bloedbad, dat bij de Marsen was aangericht, kwamen de naburige stammen te wapen. De Bructeren in Westfalen, de Tencteren tusschen de Lippe en de IJssel, de Tubantes ten noorden van dit laatste volk ongeveer in Twente, sloten zich

aaneen en bezetten het bergwoud, dat het leger bij zijn terugtocht moest doortrekken. Maar Germanicus had van hun plannen gehoord en nam zijn maatregelen. De geheele colonne liet hij in gevechtsorde oprukken, met een deel van de ruiterij en de hulptroepen aan de spits, vervolgens Legio I en daarna de bagage; de linker flank werd door Legio XXI en de recher door Legio V gedekt, terwijl de achterhoede door Legio XX werd gevormd en de stoet werd besloten door de rest van de hulptroepen. Deze opstelling voldeed aan de verwachtingen. Eerst lieten de Germanen niets van zich merken. Zoodra het leger echter geheel in het woudgebergte was, vielen zij aan, met geringe strijdkrachten aan het front en in de flanken, maar met een groote macht tegen de achterhoede. Inderdaad gelukte het hun de hulptroepen, die daar marcheerden, in verwarring te brengen. Toen deed Germanicus een aanval met Legio XX en wist de Germanen te verslaan. Tegelijkertijd kwam de ruiterij van de voorhoede aan het open terrein en daar werd een kamp opgeslagen. Verder werd het leger niet lastig gevallen en kon ongehinderd den Rijn bereiken. Daar betrokken de troepen de winterkwartieren, trotsch op hun gemakkelijk behaalde lauweren.

Toen het bericht van deze expeditie in Rome bekend was geworden, werd aan Germanicus een triumf toegestaan. Wellicht hoopte Tiberius, dat op die wijze aan zijn eerzucht zou zijn voldaan en dat hij van verdere krijgstochten zou afzien. Germanicus wilde evenwel zijn plannen niet opgeven. Tegen den zomer van het jaar 15 had hij een groote expeditie voorbereid in het land over den Rijn tegen de Cheruscen. Maar eerst deed hij in het vroege voorjaar een onverwachten inval in het land van de Chatten. Hij had namelijk reden te verwachten, dat de Germanen in twee partijen zouden uiteen vallen ten gevolge van de voortdurende oneenigheid tusschen Arminius en zijn landgenoot Segestes. Arminius was indertijd de voornaamste aanstoker geweest van den opstand tegen Varus, terwijl Segestes tot de partij had behoord, die met de Romeinen wilde samenwerken. Herhaaldelijk was Varus door Segestes gewaarschuwd, zelfs nog tijdens den laatsten maaltijd die vóór het vertrek uit het zomerkamp plaats had. Bij die gelegenheid had Segestes aangeraden, hem zelf en Arminius, benevens een aantal andere voorname Cheruscen gevangen te nemen. Was dat geschied, dan konden de Germanen niets ondernemen en Varus zou de gelegenheid hebben om rustig te onderzoeken, wie schuldig waren aan het complot tegen den Romeinschen staat. Wel had Segestes meegedaan aan den oorlog tegen de Romeinen. Want hij

was gebonden door het besluit tot den afval van Rome, dien de meerderheid van zijn stamgenooten wenschte. Maar hij bleef toch behooren tot de Romeinsch gezinde partij en de tegenstelling tusschen hem en Arminius was niet verminderd. Integendeel, er was nog ernstiger tweedracht tusschen hen ontstaan, omdat Arminius omstreeks het jaar 13 de dochter van Segestes, Thusnelda, die met een ander was verloofd, had geschaakt. Sedert dien was er een felle haat tusschen schoonzoon en schoonvader.

Van deze omstandigheden hoopte Germanicus gebruik te maken om den Romeinschen invloed in Germanië te versterken. Hij gaf aan Caecina opdracht Germanië binnen te trekken van Vetera uit teneinde de Marsen, voor zoover zij niet waren uitgeroeid, en de Cheruscen te beletten hun stamverwanten in het zuiden hulp te bieden. Voor dezen veldtocht kon hij beschikken over de vier legioenen van het Nedergermaansche leger, 5000 man hulptroepen en afdeelingen van Germanen uit het land links van den Rijn, Bataven, Sugambren, Tungri, Ubii, die nog niet op Romeinsche wijze waren geoefend en bewapend, maar op hun eigen wijze vochten. Dit is de eerste maal, dat Germaansche hulptroepen, die later in het Romeinsche leger een zoo groote beteekenis zouden krijgen, worden genoemd. Zelf trok Germanicus van Mainz op met de vier legioenen van het Overgermaansche leger en het dubbele getal van hulptroepen tegen de Chatten. Op de hoogte van den Taunus, het gebergte tusschen Rijn en Nidda dat bij deze gelegenheid voor de eerste maal wordt genoemd, bouwde hij een fort boven de overblijfselen van de sterkte, die daar door zijn vader Drusus was opgericht, en trok in snelle marschen het land van de Chatten binnen. Ook ditmaal had hij succes. Zijn overval kwam geheel onverwacht en hij kon een waar bloedbad onder de Chatten aanrichten. Mattium, hun hoofdstad bij het tegenwoordige dorp Metze, liet hij in brand steken en het land wijd en zijd verwoesten. Wèl waren de Cheruscen, die ten noordoosten van de Chatten hun gebied hadden, van zins te hulp te komen. Maar zij durfden hun land niet te verlaten, terwijl Caecina in hun buurt her- en derwaarts trok. Ook de Marsen, de westelijke naburen van de Cheruscen, waren niet in staat hulp te verleenen, daar zij in een gevecht door Caecina waren verslagen. Om die reden kon Germanicus, zonder te worden lastig gevallen, naar den Rijn terugkeeren.

Tijdens dien tocht ontving hij een bericht, dat hem noopte wederom Germanië binnen te trekken. Er kwam namelijk een noodkreet van de zijde van Segestes. De veete tusschen hem en zijn schoonzoon Arminius was tot een krisis gekomen, daar het aan Segestes

in den vorigen winter was gelukt Thusnelda te ontvoeren. Hij had zijn dochter meegenomen naar zijn burcht, die in het zuiden van het land der Cheruscen, niet ver van het gebied der Chatten, was gelegen, en daar werd hij op dat oogenblik door Arminius belegerd. Dit was de reden, dat hij de hulp der Romeinen inriep. Als pand voor zijn trouw zond hij zijn zoon Segimundus. De jonge man gevoelde zich geenszins op zijn gemak, toen hij bij Germanicus aankwam. Want hij was priester geweest bij het altaar van Roma en Augustus te Keulen en had, toen de opstand tegen Varus uitbrak, zijn waardigheid in den steek gelaten. Thans vreesde hij, dat de Romeinen hem dit zouden kwalijk nemen. Hij werd echter vriendelijk ontvangen en ergens in het land links van den Rijn geïnterneerd.

Gretig nam Germanicus deze gelegenheid te baat om zich op den grootsten vijand van Rome te wreken. Hij marcheerde zoo snel mogelijk naar het land van de Cheruscen, versloeg de belegeraars en maakte zich meester van den burcht van Segestes. Allen, die daar binnen waren, vielen in zijn handen, ook Thusnelda, die een kind van Arminius verwachtte, en Segestes, die de Romeinen door zijn kolossale gestalte zeer imponeerde. Ook werd een gedeelte van den buit, dien de Germanen na den ondergang van Varus hadden behaald, in den burcht aangetroffen. Segestes herinnerde aan zijn positie als Romeinsch burger en aan de trouw, die hij steeds aan de Romeinen had betoond. Hem, zijn kinderen en verwanten werd straffeloosheid toegezegd en een woonplaats in Gallië aangewezen. Thusnelda bracht daar een zoon ter wereld, die Thumelicus werd genoemd. Samen hebben zij in het jaar 17 den triumf van Germanicus opgeluisterd. Van het lot van den jongen is alleen bekend, dat hij te Ravenna is opgevoed en in 47 is overleden. Germanicus ontving voor dit wapenfeit, op voorstel van Tiberius, den titel van imperator.

Het gerucht, dat Segestes zich aan de Romeinen had overgegeven en welwillend was ontvangen, werd met opzet bij de Germanen verspreid. Arminius was buiten zich zelf, vooral omdat zijn echtgenoote en het kind, dat zij verwachtte, in handen van zijn vijanden waren gevallen. Niet alleen de Cheruscen, maar ook de naburige stammen wist hij tot den oorlog tegen de Romeinen te bewegen. Zijn oom Inguiomerus, die oorspronkelijk tot de Romeinsch gezinde partij had behoord, sloot zich bij hem aan en ook Segimer, de broeder van Segestes, na eenige aarzeling.

Germanicus werd door deze berichten verontrust en hij besloot de Germanen voor te zijn. Om niet met zijn geheele strijdmacht tege-

lijk op te rukken verdeelde hij het leger in drie afdeelingen. Op deze wijze was bovendien de proviandeering van de troepen gemakkelijker. Caecina kreeg de opdracht met de vier legioenen van het Nedergermaansche leger te marcheeren door het land van de Bructeren in Westfalen naar de rivier de Eems. De ruiterij ging onder commando van den praefectus Pedo Albinovanus door het land van de Friezen, dus langs een westelijker weg door de Graafschap Zutphen, Overijssel en Drente. Het was de bedoeling, dat hij voeling zou houden met de hoofdmacht, die onder leiding van Germanicus zelf per schip langs den Rijn, de Geldersche IJssel, de meren in het midden van ons land en de Waddenzee naar den mond van de Eems en verder deze rivier op werd getransporteerd. Aan de Eems, ongeveer bij Rheine, troffen het leger van Caecina, de ruiterij en de vloot met de hoofdmacht samen.

Deze tocht is zoo gemakkelijk verloopen, daar de Germanen in de Rijndelta, voornamelijk de Bataven en de Friezen, nog tot de Romeinsche vazalstaten behoorden. De Cauchen onderwierpen zich en boden aan troepen te leveren. Met hen werd een verdrag van vrede en vriendschap gesloten. Alleen de Bructeren boden tegenstand. Zij hadden zelf hun woningen verbrand en werden door den onderbevelhebber Lucius Stertinius verslagen. Tot den buit, bij die gelegenheid behaald, behoorde de adelaar van Legio XIX, die tijdens de nederlaag van Varus was verloren gegaan. Het noorden van het gebied der Bructeren en de streek tusschen Lippe en Eems werd verwoest, al het land in de buurt van het Teutoburger woud, waar Varus met zijn legioenen zes jaar geleden den ondergang had gevonden.

Toen hij daar was, achtte Germanicus het zijn plicht, het terrein, waar de slag had plaats gehad, te bezoeken als een blijk van piëteit tegenover de gesneuvelden. Caecina werd vooruit gezonden om het land te verkennen en de moerassen door knuppelwegen en dammen voor het leger toegankelijk te maken. Zelf volgde Germanicus met de hoofdmacht. In het terrein kon men het geheele verloop van den rampzaligen terugtocht nog herkennen, het eene kamp met de zorgvuldige schanswerken en het andere, dat den indruk maakte door verzwakte en vermoeide troepen te zijn aangelegd, ten slotte het slagveld zelf met de overblijfselen van het vernietigde leger. Soldaten, die aan de slachting waren ontkomen en toen bij de legioenen van Germanicus waren ingedeeld, konden aanwijzingen geven over het verloop van de gebeurtenissen. In het bosch werden ook de altaren aangetroffen, waar de stafofficieren en de hooge troepenofficieren door de Germanen waren geofferd. Een groote

grafheuvel werd aangelegd om aan de overblijfselen van de gevallenen een eervolle rustplaats te geven. Ongelukkigerwijze, zijn de mededeelingen van Tacitus niet uitvoerig genoeg om den tocht van Germanicus van de Eems naar het slagveld te reconstrueeren.

Eindelijk kwam het in de nabijheid tot een gevecht met het leger van Arminius. De ruiterij van de voorhoede en de hulptroepen werden daarbij eerst door de Germanen in verwarring gebracht en naar een moeras gedrongen. Maar toen Germanicus met de hoofdmacht aanrukte en de slagorde van de legioenen was geformeerd, waagde Arminius het niet verder te strijden en week terug. Op die wijze bracht ook dit gevecht geen beslissing. Tijd om de expeditie voort te zetten was er voor de Romeinen niet meer. Want het gunstige jaargetijde was nagenoeg verstreken. Germanicus besloot dus om te keeren en leidde het leger weder naar de Eems, zonder door de Germanen te worden lastig gevallen. Daar werd de terugtocht aanvaard op dezelfde wijze als het leger in den vroegen zomer was gekomen. Germanicus vergezelde het Overgermaansche leger, dat met de vloot werd getransporteerd. Een deel van de ruiterij kreeg last de schepen te begeleiden door over land langs de zeekust naar den Rijn te trekken. Onder commando van Caecina zou het Nedergermaansche leger direct op den Rijn aan marcheeren.

Caecina moest bij zijn tocht van de knuppeldammen gebruik maken, die door Lucius Domitius Ahenobarbus omstreeks het begin van onze jaartelling waren aangelegd. Het was een gevaarlijke weg. Want de knuppeldammen waren smal en voerden door een streek van plassen en moerassen, die door heuvelland was ingesloten. Bovendien had Arminius deze heuvels door zijn manschappen laten bezetten. Het was immers voor hem met zijn lichte troepen niet moeilijk geweest daar eerder te komen dan de Romeinen, die door hun bagage niet zoo snel konden marcheeren. Waar de knuppelwegen zich bevonden is ons niet bekend. Volgens sommigen lagen zij tusschen Meerholz en Brägel. In elk geval moet men denken aan een streek in Westfalen niet ver van de oostelijke grens van ons land.

Het was een moeilijke opgaaf, die aan Caecina was gesteld. Maar hij was een ervaren krijgsman, die zich in zijn veertigste dienstjaar bevond, en ook ditmaal wist hij, wat hem te doen stond. Hij moest tegelijkertijd den vijand terugslaan en den vervallen knuppelweg herstellen om vooruit te kunnen komen. Hij besloot ter plaatse een kamp te laten oprichten door een deel van zijn troepen en met de rest de Germanen zooveel mogelijk door gevechten afbreuk te doen. Zijn plan gelukte slechts gedeeltelijk; want waar het tot vechten

kwam, bleken de Germanen in het glibberige terrein de meerderen te wezen van de Romeinen, die door hun zware bewapening werden gehinderd en niet eens van het pilum, de werpspeer die hun beste wapen was, gebruik konden maken. De Cheruscen daarentegen, die aan zulk moerassig terrein gewend waren, konden hun zware lansen blijven slingeren. Met het einde van den dag werd het gevecht, dat een voor de Romeinen ongunstig verloop dreigde te nemen, afgebroken. Maar de Germanen gunden zich geen rust en leidden een paar beken af, waardoor het terrein van het kamp in het water kwam te staan.

Dien nacht was het zeer rumoerig. De Germanen dachten reeds zeker te zijn van de aanstaande overwinning en vierden feest; de Romeinen konden niet slapen wegens de ongunstige positie, waarin zij zich bevonden, en de sombere voorgevoelens voor de naaste toekomst. Het plan, dat Caecina ontwierp, bood intusschen kans op behoud. Hij ging daarbij uit van het denkbeeld, dat hij alleen zijn gewonden en de bagage voorwaarts kon laten komen, wanneer het gelukte de Germanen door gevechten in de bosschen vast te houden. Het terrein veroorloofde hem een opstelling van een colonne met de non-combattanten in het midden, Legio I in de voorhoede, Legio V aan de rechter en Legio XXI aan de linker flank, terwijl de achterhoede door Legio XX zou worden gevormd.

Bij het aanbreken van den volgenden dag trok het leger verder. De legioenen konden evenwel de hun aangewezen plaatsen niet innemen, maar moesten terstond het vrije terrein buiten de moerassen bezetten. Toch ging Arminius niet onmiddellijk tot den strijd over, maar wachtte een geschikte gelegenheid af. Die gelegenheid werd hem geboden, toen de tros in het moeras bleef steken en er een zekere verwarring bij de afdeelingen ontstond. Op dat oogenblik viel hij met zijn geheele macht aan. De toestand was voor de Romeinen hachelijk. Maar de Germanen begonnen te plunderen en tegen den avond konden de legioenen een open terrein en vasten grond bereiken. Daar werd met veel moeite een versterkt kamp opgeslagen. De stemming in den troep was intusschen zóó zenuwachtig, dat er door een losgebroken paard een paniek uitbrak, alsof de Germanen reeds in het kamp waren binnengedrongen. Met groote vastberadenheid wist Caecina evenwel, geholpen door de officieren, de orde te herstellen.

De eenige mogelijkheid voor de Romeinen om het leger te redden bestond in een snellen aanval op de Germanen, wanneer zij het kamp zouden bestormen. Met dit doel stelden Caecina en de officieren alle paarden, die in het leger aanwezig waren, ter beschik-

Afb. 22. Grafsteen van Vellaunus, ruiter van Ala Longiniana

Afb. 23. Grafsteen van Vonatorix, ruiter van Ala Longiniana

Afb. 24. Grafsteen van Oclatius, een Tunger, veldteekendrager van Ala Afrorum

king van de soldaten. De Germanen waren het niet eens. Arminius ried aan te wachten, totdat het leger het kamp zou verlaten, en dan in het bosch en de moerassen een nieuw gevecht te beginnen. Maar Inguiomerus wilde onmiddellijk een poging doen om het kamp stormenderhand in te nemen. Dit plan vond de meeste instemming, daar de Germanen dachten, dat de buit dan grooter zou zijn. Inderdaad werd bij het aanbreken van den dag een aanval op den wal ondernomen en eerst zag het er uit, alsof de Germanen succes zouden hebben. Zij vernielden de gracht, wierpen er rijshout in en begonnen de palissade te beklimmen, terwijl er zich boven slechts weinig verdedigers vertoonden. Toen deden de Romeinen op eens uit alle poorten tegelijk met groote ontstuimigheid een uitval en grepen hun vijanden in den rug aan. Daar zij de Germanen geheel onvoorbereid aantroffen, hadden zij geen moeite hen op de vlucht te drijven. Arminius ontkwam zonder letsel te hebben opgeloopen. Maar Inguiomerus werd zwaar gewond en veel Germanen bleven op het slagveld. Eerst met het invallen van den nacht keerden de legioenen naar het kamp terug. Wèl waren ook tal van Romeinsche manschappen gesneuveld en het gebrek aan levensmiddelen was zeer nijpend. Maar het bewustzijn de overwinning te hebben behaald gaf aan de troepen toch weer moed [1]).

Ondertusschen had zich bij de depottroepen aan den Rijn het gerucht verbreid, dat het leger in Germanië was omsingeld en dat de vijand in aantocht was tegen Gallië. Bijna had men de brug over den Rijn afgebroken; maar Agrippina, de gemalin van Germanicus, heeft dit door haar persoonlijk ingrijpen verhinderd. De troepen hadden voor haar als een kleindochter van Augustus, — zij was de dochter van Julia, de dochter van Augustus, en Marcus Agrippa —, veel ontzag en door haar optreden wist zij zich zeer populair te maken. Er wordt verhaald, dat zij haar driejarig zoontje Gaius, die later de opvolger van keizer Tiberius zou worden, liet rondloopen in een soldatenpakje, dat door de troepen zeer werd bewonderd. Vooral hadden de manschappen schik in zijn kleine laarsjes en daaraan dankte de jongen den bijnaam van Caligula (soldatenlaarsje). Ook toen de legioenen uit Germanië terugkwamen en over de brug Gallië binnentrokken, toonde Agrippina haar belangstelling door in persoon op het bruggehoofd aanwezig te zijn om de soldaten te danken voor hun daden. Bovendien deelde zij kleeding en ver-

1) Het verslag van deze krijgsbedrijven, dat wij bij Tacitus lezen, is zóó aanschouwelijk, voorzoover deze schrijver zijn bron ten minste niet in een te veel verkorten vorm weergeeft, dat wij moeten denken aan een ooggetuige, die dit verslag oorspronkelijk heeft te boek gesteld.

bandmiddelen uit. Dit werd, naar Tacitus uitdrukkelijk mededeelt, verhaald door Plinius in zijn werk over de oorlogen in Germanië. In het volgende hoofdstuk zullen wij nog herhaaldelijk gelegenheid hebben over dezen schrijver te spreken.

Ook Germanicus en de legioenen van het Overgermaansche leger hadden allerlei moeilijkheden bij den terugtocht. Legio II en XIV waren niet ingescheept, maar om de vloot zooveel mogelijk te ontlasten over land gezonden onder commando van Publius Vitellius, een der onderbevelhebbers van Germanicus, een oom van den lateren keizer. Uit onbekendheid met den toestand van het land werd een weg over een open gebied gekozen, dat voor den troep zeer gemakkelijk was, maar bij hoogen vloed onderliep. Inderdaad werden de legioenen daar overvallen door de zee, die onder den invloed van de Septemberstormen zeer hoog kwam opzetten. De soldaten geraakten op het ondergeloopen land in groote moeilijkheden. Velen verdronken en de anderen moesten den nacht doorbrengen op een terrein dat door de zee omspoeld was, zonder bedekking en zonder vuur. Bij het aanbreken van den dag bleek het water te zijn verdwenen en het leger bereikte een rivier, waarschijnlijk den Vliestroom [1]), waar Germanicus met de vloot op hen lag te wachten. Daarna werd de tocht te water vervolgd en het leger trok zonder verdere ongevallen naar den Rijn.

De resultaten van den veldtocht van het jaar 15 waren uiterst gering. Politieke successen had Germanicus niet behaald, met uitzondering van het verdrag dat met de Cauchen was gesloten. Aan de Cheruscen was ter nauwernood eenige schade toegebracht en het aanzien van Arminius was nog gestegen, vooral sedert zijn mededinger, Inguiomerus, door een verwonding buiten gevecht was gesteld. Er werd zelfs openlijk gesproken van de nederlagen, die Germanicus had geleden. Zoo weinig ontzag hadden de Germanen voor het Romeinsche leger, dat zij in den winter het beleg sloegen voor een fort aan de Lippe, waarschijnlijk Aliso, een vroeger door Drusus opgericht altaar omverwierpen en den pas gebouwden grafheuvel voor Varus vernielden. Overigens was het een troost, dat de verschillende staten in Gallië, Spanje en Italië wapens, paarden en geld zonden om de verliezen weder goed te maken. Toch kon Germanicus een rapport over zijn expeditie indienen, dat een zeer gunstigen induk maakte, en op grond van dit bericht, werden aan

---

1) In den tekst van Tacitus wordt de Wezer genoemd. Maar dit moet een vergissing zijn.

zijn onderbevelhebbers, die den rang van consularis hadden, Aulus Caecina, Lucius Apronius en Gaius Silius, de ornamenta triumphalia toegekend, naar aanleiding van hun krijgsbedrijven onder het opperbevel van Germanicus [1]).

Zonder twijfel heeft Germanicus in het bericht, dat hij over zijn veldtocht naar Rome zond, hoog opgegeven van de resultaten, die hij had behaald. Hij had daar alle reden toe. Want ondertusschen was er een oorlog uitgebroken met de Parthen en Tiberius wilde hem met de leiding van de zaken in het Oosten belasten. De keizer achtte zijn aanwezigheid daar noodzakelijker dan aan den Rijn. Maar Germanicus wenschte eerst den oorlog in Germanië tot een goed einde te brengen en kreeg werkelijk gedaan, dat Tiberius voorloopig van zijn voornemen afzag. Het kwam er nu op aan een krijgsplan voor het volgende jaar te maken, dat meer kans op succes bood. Het was niet zoozeer de Germaansche overmacht, die moeilijkheden opleverde. In het open veld waren de Romeinen verreweg de meerderen. Maar de aard van het terrein en het klimaat kwamen de Germanen te hulp. De bosschen en moerassen, de korte zomers en de vroeg invallende herfst maakten de oorlogvoering zoo lastig. Meer dan door gevechten werden de Romeinsche soldaten door de eindelooze marschen uitgeput. Daar kwam nog bij, dat het uiterst moeilijk was de noodige lastdieren te krijgen, terwijl de groote tros het leger zeer kwetsbaar maakte. Om die reden besloot Germanicus voor den veldtocht van het jaar 16 meer dan vroeger gebruik te maken van de vloot. De oorlog zou immers zeer worden vergemakkelijkt, wanneer het leger en de paarden per schip naar de monden van de rivieren in Germanië waren vervoerd.

In dien geest nam Germanicus zijn maatregelen. Hij zond zijn onderbevelhebbers Vitellius en Antias naar Gallië om de leiding van den census op zich te nemen. Caecina en Silius werden belast met den bouw van de vloot. Er werd gerekend op duizend schepen van verschillend model, sommige kort van bouw met een klein voor- en achterdek en een breed ruim om beter weerstand te kunnen bieden aan de deining, andere met een platten bodem om gemakkelijk over ondiepten te kunnen varen bij ebbe, vele met een doorloopend dek om geschut aan boord te kunnen nemen en ook geschikt om paarden en allerlei behoeften voor het leger te vervoeren, de meeste met stuurriemen zoowel aan den voor- als aan den achtersteven om

1) De andere onderbevelhebbers waren Publius Vitellius, Gaius Antias en Seius Tubero.

snel van richting te kunnen veranderen, alle zoowel van zeilen als van riemen voorzien. De Romeinsche legioensoldaten (Afb. 13), die voor allerlei werk geschikt waren, volbrachten ook deze taak met grooten ijver. Als verzamelplaats voor de vloot zou het eiland van de Bataven dienst doen, dat wil zeggen het groote stuk land in de Rijndelta, dat door de Waal en de Maas in het zuiden en door den Rijn in het noorden wordt begrensd. Daarheen zouden de schepen varen om de troepen aan boord te nemen. Waarschijnlijk was het punt, dat voor de inscheping was aangewezen te Vechten. Daar is ten minste in dezen tijd een kade gebouwd, waar schepen konden aanleggen, gelijk bij de opgravingen is gebleken. De inheemsche hulptroepen en de ruiterij zouden den weg over land nemen, voeling houdende met de vloot, en de rest van het leger in het land van de Friezen aan den mond van de Eems treffen.

Terwijl alles voor de expeditie ter zee in gereedheid werd gebacht, vond Germanicus het noodig nog twee tochten in het land aan den Rijn te ondernemen. Hij zond zijn onderbevelhebber Silius met een vliegende colonne naar het land van de Chatten. Er werden daarbij evenwel door plotseling losgebroken regenvlagen niet veel resultaten bereikt. Alleen kon Silius bij die gelegenheid de echtgenoote en de dochter van den vorst van de Chatten, en den priester Libes buit maken. Zij hebben later den triumf op 27 Mei 17 opgeluisterd. Zelf trok Germanicus van Vetera uit met zes legioenen over den weg langs de Lippe Germanië binnen om het fort aan die rivier, waarschijnlijk Aliso, dat door de Germanen werd belegerd, te ontzetten. Maar hij kreeg geen gelegenheid voor een gevecht. Want de belegaars namen op het gerucht van zijn aantocht de wijk. Germanicus liet ook het door zijn vader Drusus opgerichte altaar herstellen, dat de Germanen hadden omvergeworpen. Maar hij zag er van af den grafheuvel voor Varus en de andere in het jaar 9 gesneuvelden te laten hernieuwen. Blijkbaar achtte hij den afstand, dien hij daarvoor zou moeten afleggen, te groot en den tocht te gevaarlijk. De weg tusschen Aliso en den Rijn werd hersteld en beter begaanbaar gemaakt door open banen in het bosch te hakken en dammen over moerassige plekken te leggen.

Ondertusschen was de vloot gereed gekomen. De proviand en de bagage werden vooruit gezonden. De schepen werden aan de verschillende legioenen aangewezen en het leger, althans voor een deel, ingescheept te Vechten, waarbij de pas aangelegde kade goede diensten bewees.

Het aantal troepen was zóó groot, dat zij niet allen in het fort

konden worden opgenomen. Velen moesten buiten het fort worden gelegerd. Bij die gelegenheid is toen voor deze manschappen een aantal drinkwaterputten aangelegd (Afb. 14 en 15). Van daar voer Germanicus door den waterweg, dien zijn vader Drusus had laten verbeteren, en door de Vecht naar het merengebied in het midden van ons land, verder door den Vliestroom en de Waddenzee naar den mond van de Eems. Daar ontscheepte hij zijn troepen in het land van de Friezen op den linkeroever. Het was wellicht, gelijk men heeft opgemerkt, aangewezen geweest de rivier verder op te varen en de troepen op den rechteroever af te zetten. Want er gingen nu eenige dagen verloren door den bouw van bruggen. Maar Germanicus moest de komst afwachten van de hulptroepen, die over land marcheerden langs de wadden. Ook hun tocht heeft geen moeilijkheden opgeleverd. Alleen is weer eens de achterhoede van de colonne door den opkomenden vloed overvallen en daarbij zijn een aantal Bataven van het corps, dat uit leden van dit volk bestond en bij de achterhoede was ingedeeld, verdronken, toen zij hun bedrevenheid in de zwemkunst wilden toonen.

Van de Eems is Germanicus naar de Wezer getrokken [1]) zonder te worden lastig gevallen door de Germanen. De Cauchen aan de zeekust hadden reeds het vorige jaar het verdrag met Rome hernieuwd en waarschijnlijk hebben ditmaal ook de Angrivarii (ten zuiden van de Cauchen tusschen Eems en Wezer) hun onderwerping aangeboden, zoodat Germanicus zich in den rug gedekt achtte, toen hij de Wezer bereikte. Intusschen vielen de Angrivarii weer af, terwijl het leger bezig was met den aanleg van een kamp aan de rivier. Germanicus moest Stertinius met de ruiterij en licht bewapend voetvolk zenden om hen af te straffen.

Het kamp, dat men waarschijnlijk ergens in de buurt van Minden moet zoeken, was ondertusschen gereed gekomen en Germanicus zocht een gelegenheid om slag te leveren met de Cheruscen, die aan de overzijde van de Wezer stonden. Voordat het zoover kwam, had er een gesprek plaats tusschen Arminius en zijn broeder Flavus, die in het Romeinsche leger diende. Elk van hen had daarbij gelegenheid zijn standpunt uiteen te zetten. Merkwaardigerwijze had dit onderhoud, waarbij Flavus op den linker en Arminius op den rechteroever van de rivier stond, ten minste voor een deel in het Latijn plaats. Zoo verhaalt Tacitus het tenminste.

---

1) Wellicht heeft de verrassing door den vloed, waarvan zooeven sprake was, eerst toen plaats gehad. Het verhaal bij Tacitus, die zijn bron blijkbaar zeer verkort weergeeft, is in dit geval niet geheel duidelijk.

Daar de Cheruscen den rechteroever bezet hielden, zou het een te groot waagstuk zijn geweest de legioenen over de Wezer te laten gaan, tenzij er bruggen over de rivier waren geslagen en er door versterkingswerken behoorlijk voor de verdediging van die bruggen was gezorgd. Om de aandacht van de Germanen af te leiden liet Germanicus zijn ruiterij op doorwaadbare plaatsen de rivier oversteken. Het bevel had hij toevertrouwd aan Stertinius en aan een zekeren Aemilius, die vroeger eerste officier van een legioen was geweest, met de bedoeling dat zij van verschillende zijden de Germanen zouden aangrijpen. Op de plaats, waar de stroom het krachtigst was, trok Chariovalda, de aanvoerder van het corps Bataven, de rivier over. Door een schijnbare vlucht lokten de Cheruscen hem naar een vlakke plek, die door heuvels was ingesloten, en vielen daar de Bataven op het lijf. Er ontstond een heftige strijd. Maar het grootste deel van het corps wist zich te redden door een krachtige charge, waarbij Chariovalda en vele voorname Bataven sneuvelden, en door de hulp, die van de zijde van Stertinius en Aemilius kwam opdagen.

Intusschen had het ingrijpen van de ruiterij de gewenschte uitwerking gehad. Germanicus kon met zijn geheele leger de Wezer oversteken. De colonne, waarmede hij verder trok, was als volgt samengesteld. Voorop gingen de Gallische en Germaansche hulptroepen, daarna de boogschutters te voet, dan vier legioenen, vervolgens, begeleid door twee cohortes praetoriae van het garnizoen in Italië en een afdeeling ruiters als persoonlijke lijfwacht, de opperbevelhebber, dan weer vier legioenen, de lichtgewapenden met de bereden boogschutters en de overige hulptroepen. Het is voor ons doel niet noodig, de berichten over de gevechten, die wij bij Tacitus lezen, na te vertellen. Op de vlakte, Idistaviso genaamd, tusschen de Wezer en het gebergte, had een eerste slag plaats, die met een volledige overwinning van het Romeinsche leger eindigde. Arminius en Inguiomerus, de aanvoerders van de Cheruscen, ontkwamen. Op het slagveld riepen de troepen keizer Tiberius tot imperator uit en wierpen een heuvel op, waar de buitgemaakte wapens werden neergelegd als een tropaeum. Een inscriptie vermeldde de namen van de overwonnen volkeren.

Intusschen was de kracht van de Germanen geenszins gebroken. Aan den wal, die de gebieden van de Cheruscen en de Angrivarii scheidde, kwam het tot een tweeden slag. Ook deze slag verliep slecht voor de Germanen. Alleen het gevecht tusschen de afdeelingen ruiterij bleef onbeslist. Germanicus liet ook daar een monu-

ment ter eere van de overwinning oprichten, met een inscriptie waarin werd gesproken van de zegepraal over de volkeren tusschen Rijn en Elbe en de toewijding aan Mars, Juppiter en Augustus door het leger van Tiberius. Zijn eigen naam vermeldde hij niet. Vervolgens zond hij Stertinius naar de Angrivarii. Maar het was niet noodig hen te beoorlogen, daar zij zich onvoorwaardelijk overgaven. Dit was het eenige politieke succes van de geheele expeditie.

De zomer liep inmiddels ten einde en het werd tijd, de troepen naar de winterkwartieren te laten terugkeeren. Een deel der legioenen werd over land naar den Rijn gezonden. Bij hun tocht ondervonden zij geen moeilijkheden. De hoofdmacht leidde Germanicus naar de Eems en scheepte de troepen daar in op de vloot om over de Noordzee naar den Rijn te varen. Eerst ging de tocht voorspoedig; maar al spoedig brak een storm los met hevige hagelbuien. De vloot, die niet bijster zeewaardig was, werd uit elkander geslagen. Deels werden de schepen op het droge geworpen, deels bezweken zij onder het geweld van de golven. Het schip met Germanicus aan boord kon bij de Cauchen aan land komen. Toen de storm wat bedaard was, kwamen de meeste vaartuigen weer opzetten, meestal zeer beschadigd. Zij werden zoo goed mogelijk hersteld en uitgezonden naar de eilanden om daar schipbreukelingen op te halen. Sommigen waren naar ver verwijderde streken afgedreven, eenigen naar Britannië ,en zij die terugkwamen wisten wonder wat van hun avonturen te verhalen [1]). De verdere vaart verliep zonder rampen en Germanicus kon zijn troepen, zonder al te groote schade te hebben geleden, naar de linie aan den Rijn terugleiden.

Om de geruchten over de groote verliezen, die het leger zou hebben geleden, te logenstraffen ondernam Germanicus in den herfst nog twee expedities, de eene onder leiding van Silius, met 30.000 man en 3.000 ruiters, in het land van de Chatten, de andere onder zijn persoonlijke aanvoering, met een nog grootere strijdmacht in het gebied van de Marsen. Tegenstand werd niet geboden en een vorst van de Marsen, Mallovendus, onderwierp zich. Maar een grooter succes voor de Romeinen was het, dat nog een van de bij den ondergang van Varus buitgemaakte legioensadelaars werd teruggevonden en weer in hun handen kwam.

1) Waarschijnlijk is het deze storm, die wordt beschreven in een gedicht van Albinovanus Pedo, een officier uit het leger van Germanicus. Van dat gedicht vindt men 23 hexameters aangehaald in een geschrift van Seneca rhetor, den vader van den bekenden philosoof.

Toen werden de troepen in de winterkwartieren ondergebracht. Men achtte het zeker, dat de Germanen den oorlog moe waren en dat zij den volgenden zomer om vrede zouden verzoeken. Intusschen drong Tiberius er bij Germanicus op aan, den oorlog niet voort te zetten, maar naar Rome terug te keeren en daar den hem toegekenden triumf te vieren. Naar de meening van den keizer, was er voldoende krijg gevoerd. Men moest nu de Germanen maar aan hun binnenlandsche twisten overlaten. Tevergeefs verzocht Germanicus nog een jaar aan den Rijn te mogen blijven om zijn werk te voltooien. Tiberius weigerde dit, daar het, zooals hij schreef, zijn bedoeling was, dat Germanicus voor de tweede maal consul zou worden; de plichten van dit ambt moest hij persoonlijk waarnemen. Ten slotte heeft Germanicus toegegeven en verliet het leger aan den Rijn.

Tegen het einde van het jaar 16 werd ter eere van de terugkeer der veldteekens, die bij de nederlaag van Varus waren verloren gegaan, op het Forum bij den tempel van Saturnus een triumfboog opgericht. Aan de herinnering der overwinningen van Germanicus is de groote cameo van de Bibliothèque Nationale te Parijs gewijd (Afb. 16). Zijn daden werden op munten verheerlijkt en 26 Mei 17 hield hij zijn intocht te Rome als triumfator, met vijf van zijn kinderen op zijn zegewagen: Nero, Drusus, Gaius (Caligula, die eens keizer zou worden), Agrippina (de latere moeder van Nero) en Drusilla. Als de overwonnenen worden de Cheruscen, de Chatten, de Angrivarii en de andere volkeren, die tot aan de Elbe wonen, genoemd. In den stoet werden meegevoerd Segimundus, de zoon van Segestes uit den stam der Cheruscen, en zijn zuster Thusnelda, de echtgenoote van Arminius, met haar driejarig zoontje Thumelicus, verder Sesithacus, de zoon van Segimer, en zijn gemalin Ramis, de dochter van den vorst der Chatten, Libes, de priester der Chatten, benevens tal van andere voorname personen uit volksstammen, waarvan ten deele zelfs de namen alleen bij deze gelegenheid worden genoemd. Afbeeldingen van bergen, rivieren en veldslagen werden, als gewoonlijk, in den optocht medegedragen. Een vrij uitvoerige beschrijving danken wij aan Strabo; waarschijnlijk heeft hij zelf het feest medegemaakt.

Men heeft zich dikwijls met verwondering afgevraagd, wat toch wel de reden mag zijn geweest, dat de Romeinen, die nooit een nederlaag ongewroken lieten, van de onderwerping van Germanië

hebben afgezien[1]). Het is toch onaannemelijk, dat het Rijk niet de macht zou hebben bezeten om dat land te veroveren, wanneer de regeering te Rome het inderdaad zou hebben gewild. Evenmin kan men gelooven, dat Tiberius alleen uit angst voor de toenemende populariteit van Germanicus en uit jaloezie hem naar Rome heeft teruggeroepen en hem de definitieve overwinning niet heeft gegund, zooals het door Tacitus wordt voorgesteld.

Om een oplossing van dit raadsel te vinden moet men in de eerste plaats rekening houden met het eigenaardige karakter van Tiberius. De keizer was iemand zonder phantasie, met een koel berekenend verstand. Wat Germanië betreft, was hij tot de slotsom gekomen, dat de onderwerping de moeite niet waard was. Althans achtte hij de inspanning, die daarvoor noodig zou wezen, niet voldoende gecompenseerd door de voordeelen, die een overwinning wellicht zou opleveren. Het land was door gebergten en slecht begaanbare wegen zeer moeilijk toegankelijk van den kant van den Rijn en de vaart over zee bood gevaren, die in de laatste jaren duidelijk genoeg aan het licht waren gekomen. Ondanks de groote inspanning die de Romeinen zich hadden getroost, was het resultaat der veldtochten van Germanicus slechts zeer gering geweest. De Germanen konden, bij de door hen gevolgde methode van oorlog voeren, zeer moeilijk worden overwonnen. Voor de herovering van het land tusschen Rijn, Noordzee, Elbe en Main zouden meer tijd, meer troepen en meer geld noodig zijn, dan het bezit van Germanië waard was.

Bovendien waren de Romeinen, na de verovering van het gebied ten noorden van de Main, in de noodzakelijkheid, ook het midden en het zuiden te onderwerpen, onder andere het rijk van Marbod. Tiberius had zelf in het jaar 6 o.J. voor deze taak gestaan, toen de opstand in Illyrië uitbrak. Maar na tien jaar was de toestand geheel anders geworden. De Germanen hadden veel ondervinding opgedaan. Hun troepen begonnen zich langzamerhand de Romeinsche manier van vechten eigen te maken. Bovendien waren hun zelfgevoel en hun zelfvertrouwen toegenomen. Zij hadden niet alleen geleerd beter te vechten, maar ook niet te versagen na een nederlaag.

Keizer Tiberius was in alle zaken, die de provincies en de buitenlandsche politiek aangingen, een wijs en voorzichtig regent. De eigenschappen, die hem verhinderden een goed leider van den staat

1) E. Sadée, *Rom und Deutschland vor 900 Jahre: Bonner Jahrbücher,* 124 (1917), blz. 1-16.

te wezen, kwamen hem daar te stade. Wat te Rome besluiteloosheid en argwaan leek, werd voorzichtig beleid op het terrein van de buitenlandsche politiek. Dus besloot Tiberius, die Germanië van zijn eigen krijgstochten zeer goed kende, zich te houden aan den raad, dien Augustus aan zijn opvolgers had nagelaten, en speelde dien raad uit tegen allen, die iets anders wenschten. De Rijn moest de grens van het Rijk blijven. Dit waren de redenen, waarom Germanicus werd teruggeroepen. In Germanië kon hij voor het Rijk niets wezenlijks bereiken. Hij werd naar het Oosten gezonden, waar hij als troonopvolger veel zou kunnen leeren. Daar is hij enkele jaren later, op 10 October 19, in den ouderdom van 33 jaar, diep betreurd, overleden. Zijn tegenstander Arminius viel korten tijd later door sluipmoord. Aan geen van beiden is het vergund geweest, de taak, die zij zich hadden gesteld, te volbrengen. Beiden zijn zij, na een korte schitterende loopbaan, van het wereldtooneel verdwenen, de veel belovende Romeinsche prins en de Germaan, de bevrijder van zijn vaderland.

VI. DE TIJD VAN DE KEIZERS TIBERIUS EN GAIUS

De terugroeping van Germanicus in het jaar 16 beteekende een algeheele verandering in de Romeinsche politiek, wat het noordwesten van het Rijk betreft. Er werd geen nieuwe opperbevelhebber benoemd. De commandanten van de twee legers aan den Rijn, die te Mainz en te Keulen of Vetera hun hoofdkwartier hadden, werden met de zorg voor de verdediging van de grens belast. Bij het Overgermaansche leger kreeg Gaius Silius het commando, bij het Nedergermaansche de ons welbekende Aulus Caecina Severus, die de bekwaamste opperofficier van Germanicus was geweest. Veroveringsexpedities hadden vooreerst niet plaats. Blijkbaar hebben de commandanten instructie gekregen, den Rijn niet te overschrijden. De Romeinen bepaalden zich in Germanië tot diplomatieke besprekingen en intriges. Dit was een spel, dat zij uitstekend verstonden, en daarmede behaalden zij in de eerstvolgende jaren ook reeds een groot succes: de ondergang van hun beide voornaamste tegenstanders, Marbod en Arminius.

Tijdens de oorlogen van Germanicus had Marbod zich afzijdig gehouden. Eenige volksstammen waren van hem afgevallen. Maar hij had hulp gekregen van Inguiomerus, die niet onder zijn beroemden stamgenoot en neef wilde dienen. In het jaar 17 kwam het tot een botsing tusschen Marbod en Arminius. Er werd een gevecht geleverd, dat weliswaar niet met een besliste nederlaag voor Marbod

eindigde. Maar hij moest het slagveld aan Arminius laten en naar Boheme terugtrekken. Ten gevolge van deze gebeurtenis maakte een aantal volkeren zich van hem los en sloot zich bij de Cheruscen aan. Marbod vroeg tevergeefs om hulp aan Tiberius. De keizer zond alleen zijn zoon, den jongen Drusus, om het rijk van Marbod te liquideeren. Toen er weer een aanval op hem werd gedaan, moest Marbod vluchten en zich overgeven aan de Romeinen. Hij werd geïnterneerd te Ravenna. Daar heeft hij nog 18 jaar geleefd.

Zijn tegenstander Arminius verging het niet beter. De ondergang van Marbod opende voor hem de mogelijkheid, een groot rijk in Midden-Duitschland te stichten; maar door den tegenstand van zijn verwanten is hem dat niet gelukt. Het kwam tot een burgeroorlog en daarbij is Arminius in het jaar 19 (of liever in 21), door het verraad van zijn familieleden, om het leven gekomen. De koning van de Chatten, Adgandestrius of Gaudestrius, bij wien Inguiomerus na den val van Marbod een toevlucht had gevonden, heeft bij die gelegenheid een rol gespeeld, wellicht als agent van de Romeinen.

De burgeroorlog was evenwel na den dood van Arminius geenszins ten einde en door de onderlinge veeten en gevechten raakte de volksstam volkomen uitgeput. In 47 was het zóó ver gekomen, dat van de geslachten, die in aanmerking kwamen wanneer een vorst moest worden gekozen, nog slechts één lid in leven was, Italicus, de zoon van Flavus, den broeder van Arminius die de Romeinsche zijde had gekozen. Gelijk vroeger reeds is medegedeeld, werd Italicus door de Romeinsche regeering naar zijn land gezonden, voorzien van eenig geld en bekleed met het gezag, dat de steun van het Rijk in dien tijd voor de Germanen beteekende, meer als een Romeinsch stadhouder dan als een Cheruscisch vorst. In zijn land heeft hij grooten invloed gekregen en met zorg geregeerd. De Cheruscen waren onder zijn bewind gehoorzame vazallen in plaats van machtige vijanden.

Kent men den toestand in Germanië, dan begrijpt men ook de houding van de Romeinen. Voor actief ingrijpen was geen aanleiding. Het leger kon volstaan met de bewaking van het bezit. Tot dat bezit behoorde in dien tijd nog de geheele Rijndelta: de eilanden van de Bataven en Canninefates tusschen Rijn en Waal, de Marsaci, Sturii en Frisiavones in het zuiden, de Friezen in het noorden. Behalve de Friezen waren ook de Cauchen met het Rijk verbonden. Het was voor de Romeinen noodzakelijk dit gebied te blijven beheerschen ter wille van de manschappen, die de verschillende volkeren leverden voor het leger. De stammen van de Rijndelta waren directe onderdanen en stonden onder toezicht van

een Romeinschen commissaris. Wat de Friezen betreft, wordt ons dit uitdrukkelijk medegedeeld en wij weten, dat zij een schatting opbrachten, volgens het verdrag dat zij met Drusus hadden gesloten. De Bataven waren, eveneens volgens een verdrag met Drusus, van schatting vrijgesteld; maar bij hen werden des te meer manschappen gelicht. Waarschijnlijk was de verhouding met de Cauchen eenigszins anders. Er lag bij hen in het jaar 14 nog een garnizoen en leden van dit volk dienden in het Romeinsche leger; maar later was hun land, naar het schijnt, niet meer bezet. Intusschen moet het toch zeer gewenscht zijn geweest, daar eenigen invloed te houden, ten einde den zeeroof tegen te gaan. Bovendien had de geheele kuststreek groote beteekenis voor de zoutwinning en de visscherij [1]).

Langs den rechter oever van den Rijn hebben de Romeinen een breede strook land vrij gehouden van bewoning. Dat gebied was voor het leger gereserveerd, diende tot jacht- en oefenterrein, maar was vooral bestemd om de verdediging van de grens te vergemakkelijken. Waar geen of slechts een uiterst geringe bevolking aanwezig was, konden bewegingen van de Germanen veel spoediger worden gesignaleerd. Het was voldoende enkele toegangswegen met patrouilles te bewaken. Reeds bij de verplaatsing van de Ubii en de Sugambren hadden de Romeinen dit systeem toegepast. Wij moeten aannemen, dat zij eveneens de Chatten ten zuiden van het vroegere land der Ubii van den Rijn hebben teruggejaagd. Ook ten noorden van de Sugambren, aan den rechter oever van de Lippe en verder naar het noorden en westen, is de bevolking verdreven. Wij weten, dat daar Usipetes hebben gewoond, maar ook Chamaven en Tubantes. In ons land waren de geheele Graafschap Zutphen en een deel van Overijssel, de Veluwe, het heuvelland van Utrecht en het Gooi reeds in dezen tijd een vrijwel onbewoonde streek [2]).

Boven Vetera hield de rijksgrens zich nauwkeuriger aan den Rijn. Het onbewoonde land strekte zich daar, gelijk gezegd, langs den rechter oever van de rivier uit en er waren in die streek ook enkele bezette punten. Waarschijnlijk heeft het fort Aliso zijn garnizoen gehouden en waren er nog meer posten langs den weg, die van Vetera door het dal van de Lippe naar de landen van de Bructeren en de Cheruscen liep. Het is mogelijk, dat de namen van enkele van deze posten in het geografische werk van Ptole-

---

1) Over deze volksstammen en de politieke indeeling wordt gesproken in het volgende over de economische beteekenis in het Achtste hoofdstuk.
2) Dit blijkt uit de vondsten, die in het Zevende hoofdstuk worden besproken.

maios voor ons zijn bewaard, als Bogadium, Stereontium, Pheugarum, Luppia [1]). De voornaamste bruggen over den Rijn, te Vetera, Keulen, Bonn en Mainz, bleven in stand en werden zorgvuldig bewaakt. Ook het Taunusgebergte was door een Romeinsch fort bezet.

Was op deze wijze de verdediging van het onder Romeinsch gezag staande land uitstekend geregeld, binnen het Rijk was het tijdens de regeering van Tiberius allerminst rustig. In 21 kwam het zelfs tot een opstand in Gallië, vooral wegens de al te zwaar drukkende belastingen. Het eerste begin kon door Acilius Aviola, den stadhouder van Gallia Lugdunensis, gemakkelijk worden onderdrukt met hulp van de cohorte, die te Lyon in garnizoen lag, en van de troepen, die Gaius Visellius Varro, de commandant van het Nedergermaansche leger, ter beschikking had gesteld. Maar het bleek, dat de beweging zich verder uitstrekte, dan de Romeinen hadden gedacht, en over geheel Gallië was verbreid. De opstandelingen namen de wijk in de Ardennen en het was noodig de twee Germaansche legers tegen hen te mobiliseeren. Toen was het spoedig uit. De opstand eindigde in een bloedbad; want de Galliërs wisten niet, hoe zij zich moesten verdedigen. In enkele weken kon de commandant van het Overgermaansche leger, de ons als onderbevelhebber van Germanicus welbekende Gaius Silius, een einde aan het verzet maken. Maar te Rome had men zich weer eens erg zenuwachtig gemaakt. Men verbeeldde zich daar, dat alle 64 staten van Gallië waren afgevallen, dat de Germanen in aantocht waren en Spanje niet meer was te vertrouwen.

Meer succes had een opstand van de Friezen in het jaar 28 Gelijk bekend, waren zij in 12 v. Chr. onderworpen en, daar zij te arm waren om een schatting in geld op te brengen, was overeengekomen, dat zij elk jaar een bepaald aantal runderhuiden zouden leveren ten behoeve van het leger. Er was intusschen niet vastgesteld, welke afmetingen de runderhuiden moesten hebben. Op die wijze was het mogelijk, dat een zekere Olennius, die vroeger eerste centurio van een legioen was geweest en toen bij de Friezen als Romeinsch commissaris het bestuur voerde, een verordening uitvaardigde, waarbij voor de te leveren huiden het vel van den oeros als maatstaf werd vastgesteld. Dat zou een zeere zware belasting zijn geweest voor elk volk. Maar voor de Friezen was het een onmogelijke eisch, omdat in Germanië de oeros, het wilde rund, zeer groote afmetingen had, terwijl het tamme rund juist klein

1) Verg. A. Schulten, *Philologische Wochenschrift,* 1933, c. 28-30.

van stuk was. Op die wijze werden de Friezen, om de schatting te kunnen voldoen, gedwongen eerst al hun vee op te offeren en vervolgens hun akkers, ten slotte zelfs hun vrouwen en kinderen als slaven te verkoopen. Het is dus niet verwonderlijk, dat de Friezen, toen er geen verbetering in den toestand kwam, naar het zwaard grepen. Zij maakten zich meester van de soldaten, die voor het innen van de belasting in het land waren, en sloegen hen aan het kruis. Olennius zelf ontkwam aan de woede van zijn vervolgers door een toevlucht te zoeken in Flevum aan den Vliestroom, een van de forten die de Romeinen in het land van de Friezen hadden laten aanleggen. Er was daar een tamelijk groote bezetting van legioensoldaten en hulptroepen ter bewaking van de zeekust. Voor dit fort sloegen de Friezen het beleg.

Toen Lucius Apronius, die inmiddels Visellius Varro was opgevolgd als commandant van het Nedergermaansche leger, dit had vernomen, besloot hij onmiddellijk tot een strafexpeditie. Hij verzocht om hulp aan den commandant van het Overgermaansche leger en ontving van hem eenige detachementen legioensoldaten, benevens ruiterij en voetvolk uit de hulptroepen. Met beide legers voer hij den Rijn af en viel in het land der Friezen. Maar het beleg van het fort te Flevum was reeds opgebroken, daar de Friezen waren afgetrokken om hun eigen bezit te verdedigen. Apronius zag zich genoodzaakt een weg aan te leggen door het moerassige gebied met dammen en bruggen om zijn zware troepen het land te laten binnentrekken. Terwijl het leger met dit werk bezig was, werden doorwaadbare plaatsen ontdekt, waar de manschappen de stroomen konden oversteken. De commandant zond dus een afdeeling ruiterij, bestaande uit Canninefates, en al het Germaansche voetvolk, dat hij in zijn leger had, vooruit om de Friezen in den rug aan te vallen. Maar de Friezen sloegen deze troepen terug en evengoed de legioensruiterij, die te hulp was gezonden.

Ondanks deze nederlaag, zag Apronius niet in, dat hij zijn tegenstanders had onderschat, en in plaats van zijn geheele leger in te zetten voor den strijd, zond hij eerst drie cohorten van lichtgewapenden in het gevecht, daarna nog eens twee zulke afdeelingen en na eenigen tijd de geheele ruiterij van de bondgenooten. Deze afdeelingen hadden gemakkelijk de overwinning op de Friezen kunnen behalen, als zij gezamenlijk den strijd hadden aangebonden. Maar blijkbaar heeft de toestand van het terrein dat verhinderd. Nu bereikten zij na elkander het slagveld. De laterkomenden konden de voorsten, die reeds aan het wankelen waren gebracht, niet meer voldoende ondersteunen, terwijl zij zelf in de paniek van de reeds

verslagen troepen werden meegesleept. Het stond er dus bij de Romeinen niet goed voor.

Apronius belastte in deze omstandigheden Cethegus Labeo, den commandant van Legio V, met het bevel over alle nog beschikbare hulptroepen en gelastte hem een aanval op de Friezen te doen. Maar ook hij geraakte in moeilijkheden en verzocht om hulp van de legioensoldaten. Een algemeene aanval van het geheele leger was evenwel niet mogelijk en Apronius zond toen Legio V in den slag om haar commandant te hulp te komen. Inderdaad wist dit corps de Friezen op de vlucht te slaan. De cohorten en ruiterafdeelingen, die door haar verliezen niet meer tot het gevecht in staat waren, werden uit haar benarde positie gered. Maar de Romeinsche bevelhebber zag geen kans den vijand te vervolgen. Zelfs moest hij de lijken van de gevallenen onbegraven laten liggen, hoewel vele stafofficieren, commandanten van afdeelingen der hulptroepen en hooge legioensofficieren op het slagveld waren gebleven. Onverrichterzake keerde hij naar den Rijn terug. Later werd vernomen, dat er in het woud Baduhenna nog 900 Romeinen waren afgemaakt tijdens een gevecht, dat tot den volgenden dag had geduurd. Een andere afdeeling van 400 man had zich teruggetrokken in de hoeve van een zekeren Cruptorix, die vroeger in het Romeinsche leger had gediend. Daar hadden de soldaten, uit vrees door verraad in handen van den vijand te zullen vallen, elkander om het leven gebracht. Een poging om de Friezen te onderwerpen is vooreerst niet ondernomen. Zij behielden hun vrijheid. Het noorden van ons land was voor het Rijk verloren.

Keizer Tiberius, die zich reeds in het jaar 26 naar het eiland Capri had teruggetrokken, nam het verlies van een stuk Romeinsch gebied niet ernstig op. Apronius werd, ondanks zijn geringe succes, gehandhaafd als commandant van het Nedergermaansche leger; deze functie nam hij ten minste nog in het jaar 34 waar. Vermoedelijk heeft hij van den keizer order gekregen, de Friezen aan hun lot over te laten. Deze houding lag ook geheel in de lijn van de politiek, die Tiberius volgde.

Verder weten wij over de geschiedenis van Gallië gedurende dezen tijd niets. Er ligt over de gebeurtenissen in de laatste jaren der regeering van Tiberius een sluier van somberheid. De toestand van het Rijk werd beheerscht door de persoonlijkheid van den keizer, zijn zwaren ouden dag, zijn angst en zijn afkeer van het leven. Reeds onder den eersten opvolger van Augustus kwam de groote fout van het door hem geschapen regeeringsstelsel aan het licht. Het kon alleen goed functionneeren, wanneer de leiding van

den staat berustte bij een persoonlijkheid, zóó nauwgezet en zóó plichsgetrouw als Augustus was geweest. Onder Tiberius waren er voortdurend moeilijkheden met den Senaat, die den afgeleefden man op Capri evenzeer haatte als vreesde. Zijn krachten mochten afnemen, zijn geest bleef helder, zijn wantrouwen en zijn boosaardigheid namen toe. Hij vreesde den dood en hij heeft zelfs geen maatregelen genomen om te zorgen, dat de opvolging op een voor den staat aannemelijke wijze was geregeld. Was Tiberius inderdaad de bekwame en plichtmatige bestuurder, waarvoor hij gewoonlijk wordt gehouden, dan is deze nalatigheid welhaast onbegrijpelijk. Eindelijk, op 16 Maart 37, kwam het einde. In Rome voelde men den dood van Tiberius als een verlossing.

Keizer werd Gaius Caesar (Afb. 7), de eenige overlevende zoon van Germanicus en Agrippina, een aangenomen kleinzoon dus van Tiberius, dien men gewoonlijk, naar den bijnaam uit zijn kinderjaren toen hij aan den Rijn soldaatje speelde, Caligula noemt [1]). Hij is op 31 Augustus 12 o.J. geboren en was bij den dood van Tiberius 24 jaar oud. Behalve de latere keizer Claudius, die voor simpel gold, en Tiberius Gemellus, een kleinzoon van keizer Tiberius, was Gaius de eenige overgebleven prins uit het huis van Augustus. Hij was iemand met beperkte geestelijke vermogens en ten eenen male onvoorbereid op de zware taak, die hem wachtte. Noch van de militaire zaken, noch van de administratie van het Rijk was hij ook maar in het minst op de hoogte. Het is niet verwonderlijk, dat hij de regeering, waarvan hij niets begreep, volkomen verwaarloosde, evenmin, dat de welhaast onbeperkte macht, waarover hij de beschikking kreeg, hem naar het hoofd is gestegen. Gedurende zijn bewind heeft hij slechts aan zijn eigen genot en aan uiterlijk vertoon gedacht.

Met keizer Gaius begon een nieuwe politiek van expansie voor het Rijk aan de grenzen. Gallië en Germanië, waar zijn grootvader Drusus en zijn vader Germanicus hadden gevochten, trokken hem aan. Hij wilde, evenals zij, triumfen behalen. Maar hij miste talent van organiseeren en doorzettingskracht. De phantastische verbeelding en de onevenwichtigheid, die het karakter van zijn vader hadden gekenmerkt, waren zijn erfdeel en hij bezat niets van de flinkheid en plichtsgetrouwheid van zijn moeder, zijn grootvader Agrip-

---

1) Over keizer Gaius verg. H. Willrich, *Caligula: Klio,* III (1903), blz. 85-118, 288-317 en 397-470; J. P. V. D. Balsdon, *The emperor Gaius Caligula* (1934).

pa en zijn overgrootvader Augustus. In het jaar 39 vertrok hij naar Gallië en aanvaardde, op 1 Januari 40, te Lyon zijn derde consulaat met prachtige feesten. Hij dacht aan expedities in Germanië en naar Britannië om zijn betovergrootvader Caesar te evenaren en te overtreffen.

Wellicht is Gaius in Gallië gekomen naar aanleiding van een inval der Chatten, die kort te voren had plaats gehad. Zij hadden den Rijn overschreden op het gerucht van de samenzwering tegen den keizer onder leiding van Gnaeus Cornelius Lentulus Gaetulicus, die geruimen tijd commandant van het Overgermaansche leger was geweest. De samenzwering was op niets uitgeloopen en de Chatten waren teruggeslagen door Servius Sulpicius Galba, den lateren keizer die in October 39 tot opvolger van Gaetulicus was aangesteld. Intusschen heeft Gaius deze gelegenheid aangegrepen om een expeditie over den Rijn te ondernemen. Hij trok het gebied van de Chatten binnen en behaalde daar ook wel eenig succes [1]). Het Romeinsche bezit in het land van de Mattiaci werd uitgebreid en door den bouw van eenige forten, te Wiesbaden, Hofheim, Gross Gerau, nader bevestigd. Maar een schitterend wapenfeit was het toch allerminst.

In aansluiting bij dezen tocht heeft Gaius aan een expeditie tegen Britannië gedacht. Wellicht is hij bij die gelegenheid in ons land geweest. Men wist ten minste later te verhalen, dat een hoofd van den stam der Canninefates, uit de Hollandsche kuststreek, de vader van Brinno die in het begin van den opstand der Bataven in 69 een rol heeft gespeeld, met die expeditie den draak had gestoken. Het is intusschen ook mogelijk, dat de Canninefaat deel uitmaakte van een afdeeling hulptroepen, die tot het leger van Gaius behoorde. De gebeurtenis, waarover ons geen nadere bijzonderheden bekend zijn, kan dus ook aan het Kanaal hebben plaats gehad.

Van den tocht naar Britannië is niets gekomen. De keizer heeft de soldaten schelpen laten verzamelen aan het strand als buit op den Oceaan. Als eenig resultaat toonde men later een groot monument, dat Gaius had laten oprichten bij de voorbereiding van de expeditie als teeken van een overwinning op de zee en dat later als vuurtoren dienst deed. Men zoekt het in de buurt van Boulogne-sur-mer of bij Katwijk. In den laten zomer van het jaar 40 keerde Gaius naar Rome terug en hield een triumfantelijken intocht te paard (een ovatio). Hij is daar op 24 Januari 41 vermoord.

---

1) Verg. E. Ritterling, *Zum Germanenkrieg d.J. 39-41 n. Chr.: Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt,* VI (1913), blz. 1-4.

VII. DE TIJD VAN CLAUDIUS EN NERO

In de verwarring, die op den dood van Gaius volgde, is Tiberius Claudius Germanicus, een zoon van Drusus en dus een oom van den zoo juist vermoorde, door de troepen tot keizer uitgeroepen en, na een oogenblik van aarzeling, ook door den Senaat als zoodanig bevestigd. Claudius (Afb. 4 en 8) was tot dien tijd in het geheel niet op den voorgrond gekomen [1]). Hij miste de kwaliteiten van zijn vader Drusus en van zijn moeder Antonia Minor (de dochter van Marcus Antonius, den triumvir, en van Octavia, de zuster van Augustus). Als kind was hij achterlijk geweest en had daar veel van te lijden gehad. Hij was opgegroeid tot een kamergeleerde, verstrooid en onhandig, met lachwekkende hebbelijkheden en algemeen geminacht. Toen hij aan de regeering kwam, was hij in zijn vijftigste levensjaar, — hij is op 1 Augustus 10 v. Chr. te Lyon geboren —, en hij ontpopte zich, geheel onverwacht, als een vlijtig en onvermoeid regent. Vooral had hij plezier in de rechtspraak en in het houden van lange redevoeringen met historische uitweidingen, waarmede hij den Senaat af en toe danig verveelde.

Overigens stond hij geheel onder den invloed van zijn echtgenooten, eerst Messalina en later Agrippina, zijn nichtje, de zuster van keizer Gaius, en van zijn vrijgelatenen, vooral Narcissus en Pallas, de chefs van de afdeelingen der keizerlijke kanselarij. In elk geval is zijn regeering belangrijk om de hervormingen bij de administratie van het Rijk. Men mag het Claudius als een verdienste aanrekenen, dat hij zijn medewerkers, — behalve de genoemden moet men nog Lucius Vitellius, den vader van den lateren keizer, zijn collega als censor, vermelden —, hun gang liet gaan.

Wat de buitenlandsche politiek tegenover Germanië betreft, helde de regeering tijdens Claudius, den zoon van Drusus, wederom over tot een offensieve houding. Deze politiek, die onder de Flavische keizers en onder Traianus is voortgezet, heeft op den duur tot groote veroveringen geleid, evengoed in het Oosten en in Afrika, als in Britannië, aan den Rijn en aan den Donau. Reeds in het jaar 41 vocht Publius Gabinius Secundus, de commandant van het Nedergermaansche leger, tegen de Cauchen. Hij behaalde daarbij een overwinning en wist, naar wordt medegedeeld, nog een legioensade-

1) De voorstelling, die men in den laatsten tijd van Claudius geeft, is over het algemeen veel te gunstig; verg. A. Momigliano, *Claudius the emperor and his achievement* (1934); J. H. Thiel, *Keizer Claudius: Tijdschrift voor Geschiedenis,* 53 (1938), blz. 1-32.

laar, die bij den ondergang van Varus was verloren, terug te krijgen. Voor dit wapenfeit werd hij beloond met den bijnaam Cauchius, dien hij voortaan mocht voeren. Overigens weten wij van zijn veldtocht niets.

Tegelijkertijd behaalde Galba, de latere keizer die het Overgermaansche leger commandeerde, een overwinning op de Chatten. Ook in de volgende jaren van Claudius werd in Over-Germanië terrein op den rechteroever van den Rijn gewonnen. In 47 had een expeditie plaats tegen de Mattiaci en in 50 wederom tegen de Chatten, terwijl de troepen ook reeds in Baden doordrongen. Blijkbaar kostten deze veroveringen in Germanië niet veel moeite. Maar het belangrijkste was zeker de aanstelling van Italicus, den zoon van Arminius' broeder Flavus, tot koning der Cheruscen, waarvan wij boven hebben verhaald. Op die wijze drong de invloed van Rome hoe langer hoe meer in Germanië door. In Neder-Germanië kwam evenwel, merkwaardigerwijze, spoedig een einde aan de pogingen tot expansie. De omstandigheden, die daartoe aanleiding gaven, waren de volgende.

Omstreeks het jaar 47 waagden de Cauchen een aanval, die waarschijnlijk over zee plaats had. Zij zagen hun kans schoon, daar in een tijd, dat de Germanen onderling niet aan het vechten waren, de commandant van het Nedergermaansche leger Quintus Sanquinius Maximus was gestorven, terwijl zijn opvolger Gnaeus Domitius Corbulo zijn commando nog niet had aanvaard. Hun aanvoerder was Gannascus, een lid van den stam der Canninefates, die in het Romeinsche leger bij een corps hulptroepen had gediend, maar zijn afdeeling in den steek had gelaten om zich bij de Cauchische zeeroovers te voegen. Met hun lichte scheepjes plunderden en roofden zij aan de Gallische kust. Want zij wisten maar al te goed, dat het daar een welvarende streek was met een zeer weinig krijgshaftige bevolking.

Corbulo had zijn commando goed toegerust aanvaard en was begeerig een eclatant succes te behalen [1]). Hij verzamelde een aantal schepen, liet de zware vaartuigen van de Rijnvloot den hoofdarm van de rivier afvaren en andere lichtere vaartuigen door kreken en over de wadden. Door dit optreden wist hij de booten van de Cauchen in den grond te boren, verjoeg Gannascus en zuiverde het gebied, dat aan zijn zorgen was toevertrouwd, van vijanden. Boven-

1) H. de la Ville de Mirmont, *Cn. Domitius Corbulo: Revue historique,* 118 (1915), blz. 1-53.

dien trad hij, om de kracht van zijn leger te vergrooten, zeer streng op. Inderdaad gelukte het hem de oude discipline te herstellen en de legioenen wederom op peil te brengen. Hij versterkte op deze wijze niet alleen de Romeinsche macht; maar hij boezemde ook den volksstammen buiten het Rijk ontzag in.

Het moet hem een doorn in het oog zijn geweest, dat het land van de Friezen, zooals wij het boven hebben verhaald, nog geen twintig jaar geleden was verloren gegaan. Hij ondernam dus een expeditie tegen hen en bracht hen tot onderwerping. Wederom erkenden de Friezen de opperheerschappij van Rome en leverden gijzelaars. Corbulo stelde de grenzen van hun territorium vast, zette hun koningen af en gaf hun een bestuur naar Romeinschen trant met een raad en ambtenaren; tevens voerde hij het Romeinsche recht in. Blijkbaar heeft hij alle maatregelen getroffen om het land van de Friezen te annexeeren. Om hen in bedwang te houden heeft hij in hun gebied een fort gebouwd. Bovendien zond hij een gezantschap naar de Groote Cauchen aan de overzijde van de Eems om ook hun onderwerping te eischen. Plotseling begon de Romeinsche invloed meer en meer in Noord-Germanië veld te winnen.

Bovendien had het genoemde gezantschap de opdracht Gannascus, den aanvoerder van de Cauchische zeeroovers, met list om het leven te brengen. Zulk een optreden was tegenover een weggeloopen soldaat van het Romeinsche leger, — want als zoodanig werd Gannascus beschouwd —, naar men meende, alleszins gerechtvaardigd. Het plan gelukte en Gannascus werd gedood. Maar zijn moord maakte op de Cauchen een geheel verkeerden indruk. Hun geneigdheid om zich op vreedzame wijze bij de Romeinen aan te sluiten verdween en Corbulo moest tegen hen te velde trekken. Reeds had hij zijn troepen in het land van de Cauchen geleid en daar een legerplaats opgeslagen, toen hij het bevel ontving niet verder te gaan. Ook te Rome keurde men zijn optreden niet goed. Men achtte het beter geen oorlog te voeren in Germanië. Het kostte niet veel moeite keizer Claudius te overtuigen, dat een zoo roerige commandant een gevaar kon worden voor het Rijk, en aan Corbulo werd een order gezonden, zijn troepen terug te trekken op den linkeroever van den Rijn. Deze order moet tegelijk het verbod hebben ingehouden, ook in het vervolg een leger aan den rechteroever te laten opereeren. Te Rome wenschte men voor dergelijke avontuurlijke ondernemingen voor het vervolg gevrijwaard te zijn.

Men vraagt zich met eenige verwondering af, wat toch de oorzaak mag zijn geweest, dat de regeering zoo ontijdig een einde heeft gemaakt aan de expeditie van Corbulo, terwijl overal elders een

offensieve politiek werd gevoerd. Daarvoor kan men twee redenen noemen. In de eerste plaats denkt men aan de verovering van Britannië, waarvoor alle krachten in dat deel van het Rijk beschikbaar moesten blijven. Inderdaad was dat land, voor zoover het door Kelten was bezet en als een aanhangsel van Gallië kan worden beschouwd, voor de Romeinen veel belangrijker dan Germanië [1]. Een expeditie was naar Britannië gezonden in het jaar 45 onder leiding van Aulus Plautius. Al spoedig had deze bevelhebber belangrijke successen behaald en keizer Claudius zelf was hem naar Britannië gevolgd om aanwezig te zijn bij een beslissende overwinning, die onder zijn oogen werd behaald. Daarna was de keizer teruggekeerd naar Rome en had als triumfator over Britannië zijn intocht gedaan. De Senaat verleende hem den bijnaam Britannicus en onder dien naam is zijn in het jaar 41 geboren zoontje, dat later door Nero zou worden gedood, vooral bekend. Intusschen was de onderwerping van het land nog in het geheel niet voltooid. Plautius is daar nog tot 47 gebleven en ook zijn opvolgers hadden voortdurend te strijden tegen de volksstammen uit het noorden van het Britsche eiland. Het is dus wel begrijpelijk, dat in dezen tijd een oorlog in Germanië niet gewenscht was. In de tweede plaats is het niet ondenkbaar, dat men in de omgeving van den keizer beducht was, dat Claudius zelf naar Germanië zou willen gaan, wanneer op het gevechtsterrein, waar zijn vader en zijn broeder hadden gestreden, weer een succes van beteekenis werd behaald. Zulk een tocht van den keizer heeft men in zijn omgeving zeker allerminst gewild.

Hoe dit ook zij, Corbulo ontving de order en hij moest gehoorzamen, al ergerde hem dit ten zeerste. Hij liet zijn troepen terugtrekken en ontruimde het land van de Friezen. Dit volk bleef evenwel nog in een zekere betrekking tot het Rijk. In elk geval waren zij eenige jaren later, gelijk wij zoo aanstonds zullen vaststellen, op de een of andere wijze aan Rome onderdanig, waarschijnlijk als een vazalstaat. Maar een Romeinsch garnizoen was er bij hen, na het jaar 47, toch niet meer. Corbulo werd voor zijn gehoorzaamheid beloond met de ornamenta triumphalia, die Claudius hem verleende, hoewel hij hem het voeren van den oorlog had misgund.

---

1) Het is opmerkelijk, dat Camulodunum (Colchester), waar in 50 een Romeinsche colonia van veteranen is gesticht en dat als hoofdstad is gekozen, niet ver van de zee ongeveer tegenover den mond van den Rijn ligt.

Er was intusschen nog genoeg te doen om de verdediging van de grens te organiseeren na het terugtrekken van de troepen op den linker oever van den Rijn. Corbulo heeft deze taak met groote energie ter hand genomen. Van de werken, die hij ondernam, wordt er één in onze overlevering vermeld. Hij liet een kanaal aanleggen, als een verbinding voor de scheepvaart tusschen de monden van den Rijn en de Maas, om op dit traject de gevaarlijke tocht over de Noordzee te vermijden. Het kanaal werd gegraven aan de oostzijde van het gebied van duinen en geestgronden langs de veenstreek en strekte zich uit van den Rijn bij Leiden naar den breeden mond van de Maas, het Helinium in de buurt van Terheide. Waar dit kanaal nog in stand is, wordt het thans de Vliet genoemd [1]). Maar er zijn in dezen tijd nog tal van andere werken ontstaan. Door de opgravingen kennen wij de overblijfselen van een aantal versterkingen, die toen door Corbulo zijn aangelegd. De oudste forten te Utrecht, bij De Meern en te Valkenburg aan den Rijn dateeren uit deze periode. Blijkbaar maken zij deel uit van een groot systeem van vestingwerken, dat langs dezen Rijnarm bij de monding werd aangelegd. Het waren sterkten, bestemd voor één enkele cohorte van een 500 man. Dit zelfde systeem, de troepen niet meer in groote vestingen bijeen te houden, maar over een aantal kleinere versterkingen te verdeelen, heeft men ook elders opgemerkt als een principieelen grondslag voor de opstelling van de troepen aan de grenzen in den tijd van Claudius. Naar het schijnt, was deze ontwikkeling evenwel reeds in vroeger tijd voorbereid.

In Neder-Germanië lag de geheele militaire linie langs de rivier. Daar, aan den linkeroever en verbonden door een weg, waren de vestingen en de forten, waar de troepen lagen, en was dus de verdedigingslinie voor het bewaken van de grens. Aan dien weg is, zooals wij het weten, in den tijd van Claudius gewerkt. Er moeten ook wachtposten op een aantal plaatsen langs dien weg zijn geweest. Maar over zulke posten hebben wij geen bepaalde gegevens. Het denkbeeld, dat aan dit stelsel ten grondslag ligt, is defensief. Er is gestreefd naar een zoo volledig mogelijke afsluiting en beveiliging van de grens, niet aan een basis voor militaire operaties. In Over-Germanië heeft men een geheel ander systeem toegepast.

Het bevel, de troepen terug te trekken op den linkeroever van

---

1) A. A. Beekman, *De Fossa Corbulonis: Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap,* 33 (1916), blz. 813-826; 35 (1918), blz. 224-227; 42 (1925), blz. 818-823; verg. H. Hettema Jr., *Bijdragen Vaderl. Geschiedenis,* 7de R. VI (1936), blz. 80-86.

den Rijn, is voor het geheele gebied van Neder-Germanië naar de letter uitgevoerd. Wat ons land betreft, heeft de tak van de rivier, die toen is gekozen als de hoofdarm, tot op den huidigen dag den naam Rijn bewaard. Zooals uit de vondsten onweerlegbaar blijkt, liep de grens van het Rijk van den tijd van Claudius af langs den Rijn, den Krommen, den Leidschen en den Ouden Rijn, tot den mond bij Katwijk. Merkwaardigerwijze heeft men zich ook naderhand gehouden aan het verbod, de rivier te overschrijden met de Romeinsche legers. Dit had ten gevolge, dat later, toen in Over-Germanië het bezette gebied aan den rechter oever van de rivier werd omsloten door een versterkte linie, den limes, die linie bij den Rijn aansloot op een plaats tegenover de Vinxtbach, een stroompje dat aan den linker oever in den Rijn valt bij Rheinbrohl tusschen Andernach en Remagen. Dit stroompje dankt zijn naam aan het plaatsje Ad Fines, dat de grens aanduidde tusschen Over- en Neder-Germanië. Blijkbaar was inderdaad in Neder-Germanië geen land aan den rechteroever van den Rijn in Romeinsch bezit, toen daar in Over-Germanië de limes werd aangelegd.

Slechts op enkele punten zijn ook in Neder-Germanië aan den linkeroever bruggehoofden bezet gebleven. Alleen hebben de Romeinen er steeds voor gezorgd, dat een breede strook land aan de overzijde van den Rijn tegenover hun linie vrij bleef van bewoning. Boven hebben wij reeds over die strook gesproken en zoo aanstonds zullen wij nog gelegenheid hebben te vermelden, hoe menschen, die zich daar hadden neergezet, gewapenderhand zijn verwijderd. Maar, naar het schijnt, is de commandant van het Nedergermaansche leger tot dien maatregel eerst overgegaan, nadat hij daartoe door de regeering uitdrukkelijk was gemachtigd. Anders werd er in dat gebied door het leger alleen gepatrouilleerd en gejaagd. Wat ons land betreft, blijkt de afwezigheid van Romeinsche bezetting en van inheemsche bevolking, gelijk gezegd, uit het geringe aantal vondsten in de geheele streek rechts van den Rijn.

In verband met het nieuwe systeem van grensverdediging en de verdeeling van de troepen over een groot aantal garnizoensplaatsen staan ook de maatregelen, die tijdens de regeering van Claudius zijn genomen voor de uitbreiding van het civiele bestuur. De gewichtigste was het voorstel aan den Senaat, waarbij aan de voorname Galliërs het recht werd verleend Romeinsche ambten te bekleeden.

Voor ons is een andere daad van Claudius nog belangrijker: de

stichting van de eerste stad in Neder-Gemanië. Reeds Caesar had, gelijk het boven ter sprake is gekomen, in Gallië eenige steden laten vestigen, die als coloniae zijn naam droegen. Augustus had dit voorbeeld niet gevolgd. Eerst Claudius is weer tot de stichting van steden overgegaan, en wel in den vorm eener colonia van veteranen. Deze veteranen konden dienst doen als een soort van landstorm en werkten dus mede aan de verdediging van het land. In 50 is door dezen keizer een colonia gesticht te Ara Ubiorum, waar zijn gemalin Agrippina was geboren. Als stad heette die plaats sedert dien Colonia Agrippina of Agrippinensium. De inwoners werden Agrippinenses genoemd (Afb. 21), — deze naam heeft zich, zooals wij later zullen opmerken, op den duur uitgebreid over het geheele gebied van de Ubii, dat als territorium aan de stad was toegewezen —, en de plaats zelf Colonia, thans Keulen. De naam van Agrippina is ook verbonden aan een nederzetting in ons land, die op de Tabula Peutingeriana voorkomt, Praetorium Agrippinae, naar alle waarschijnlijkheid het zooeven genoemde fort uit den tijd van Claudius, dat te Valkenburg aan den Rijn is ontdekt.

Nog om een andere reden is de regeering van Claudius voor ons van groote beteekenis. In zijn tijd is immers de bekende Plinius in het land van de Rijndelta geweest als officier bij de ruiterij. Hij moet de expeditie van Corbulo naar de Cauchen hebben medegemaakt en heeft allerlei over die streek verzameld. Wat hij heeft waargenomen, verwerkte hij waar het te pas kwam in zijn geschriften. Daar hij een uitmuntend opmerker was, blijkbaar een kundig officier en iemand. die het land goed had leeren kennen, zijn de gegevens, die hij verstrekt, voor ons van groote waarde. Gelijk wij het beneden nog nader zullen uiteenzetten, danken wij aan Plinius verreweg het meeste, wat wij over den toestand van ons land in den Romeinschen tijd weten [1]). Hij verdient een plaats onder onze vaderlandsche historici.

Op 13 October 54 stierf Claudius en werd opgevolgd door Nero Claudius Caesar, zijn aangenomen zoon [2]). Nero (Afb. 17) was de zoon van Agrippina, de vierde echtgenoote van Claudius, en haar eersten man Lucius Domitius en heette eerst als zoodanig Lucius Domitius Ahenobarbus. Na haar huwelijk met Claudius, in 49, had Agrippina den keizer overgehaald haar zoon te adopteeren,

1) Deze gegevens zijn verwerkt in afdeeling I van het Vierde hoofdstuk.
2) B. W. Henderson, *The life and the principate of the emperor Nero* (1903). — E. Hohl, *Real-Encycl.* Suppl. III (1918), 349-394.

hoewel hij reeds zelf een zoon bezat, Tiberius Claudius Caesar Britannicus, een kind van Messalina, zijn derde echtgenoote. Ook had Claudius een dochter, Octavia, die in 53 met Nero is gehuwd.

Toen hij aan de regeering kwam, was Nero nog geen 17 jaar oud — hij was 11 December 37 geboren — en in geen enkel opzicht berekend voor de taak, die hem ten deel was gevallen. Toch gingen de zaken in het begin niet slecht. Want Agrippina, die een intelligente vrouw was, kon de keizer eenigszins leiden. Zij bezat den titel van Augusta en werd Julia Augusta genoemd. Bovendien liet Nero veel over aan Lucius Annaeus Seneca, den filosoof, die zijn leermeester was geweest, en aan den praefect van de garde, den commandant van het garnizoen in Italië, Sextus Afranius Burrus. Maar langzamerhand maakte Nero zich los van hun leiding. Britannicus werd in 55, Agrippina in 59 en Octavia in 62 uit den weg geruimd. Burrus stierf in 62 en Seneca maakte een eind aan zijn leven in 65. Weldra geraakte Nero volkomen onder den invloed van de groep vleiers, die hem omringde, en gaf zich geheel over aan een liederlijk bestaan.

De geschiedenis van Nero wordt door weinig gebeurtenissen gekenmerkt. In het Rijk was het stil. Alle geldmiddelen moesten ter beschikking staan om aan de luimen van den keizer te voldoen. Slechts enkele feiten kunnen wij verhalen, die op ons land betrekking hebben. Zij worden door Tacitus onder het jaar 58 medegedeeld, maar moeten tusschen 50 en 60 hebben plaats gehad. In den aanvang van die periode waren Pompeius Paulinus commandant van het Nedergermaansche en Lucius Antistius Vetus van het Overgermaansche leger. Daar er voor hen geen kans was krijgsroem te behalen en zij hun manschappen moesten bezighouden, wijdden zij zich aan de werken des vredes. Paulinus liet den dam of dijk, waarmede Drusus ongeveer 60 jaar geleden een aanvang had gemaakt, voltooien. Deze dam diende om den Rijn te dwingen meer water af te geven aan den noordelijken tak en damde de Waal dus gedeeltelijk af [1]). Antistius Vetus maakte plannen voor den aanleg van een kanaal, dat de verbinding zou wezen tusschen de Saône en de Moezel. Op die wijze zou een weg voor de scheepvaart tot stand komen van de Middellandsche zee langs de Rhône, de genoemde rivieren en den Rijn naar de Noordzee. Zulk een scheepvaartweg zou niet alleen de verpleging van de Germaansche legers zeer vergemakkelijken, maar ook voor den handel zijn nut hebben. De tot-

---

1) Over dezen dam vergelijke men hetgeen in afdeeling II van dit hoofdstuk is medegedeeld en verder afdeeling I van het Zevende hoofdstuk.

standkoming van het werk stuitte echter af op den tegenstand van Marcus Aelius Gracilis, den stadhouder van Belgica, over wiens gebied het kanaal zou gegraven moeten worden.

Eenigen tijd later, toen Lucius Dubius Avitus het commando aan den Neder-Rijn voerde, hebben de Friezen een poging gedaan om een stuk van het gebied in bezit te nemen aan den rechter oever van de rivier, dat door de Romeinen vrij werd gehouden van bewoning. Een deel van het volk verliet de kleistreek in het noorden. De jonge mannen trokken door de bosschen en moerassen; de ouden van dagen, de vrouwen en kinderen werden over de meren per schip vervoerd. Zoo bereikten zij de strook land aan den rechteroever van den Rijn, die voor legerdoeleinden was gereserveerd. Hun aanvoerders, Verritus en Malorix, kan men koningen noemen, indien men er mede rekening houdt, dat de koningen bij de Germanen geen absoluut gezag bezaten. Toen zij in de door hen uitgekozen streek, waarschijnlijk op de Veluwe of in het Gooi, waren aangekomen, richtten zij daar woningen op, bezaaiden akkers en bebouwden den grond, alsof het daar hun vaderlijk erfdeel was. Dat konden de Romeinen niet toelaten en de Friezen kregen de mededeeling, dat zij met wapengeweld zouden worden verdreven, indien zij niet naar hun vroegere haardsteden terugkeerden of van den keizer ergens anders een nieuwe woonplaats wisten te verkrijgen.

Verritus en Malorix vertrokken daarop naar Rome om hun belangen bij den keizer te bepleiten. Toen zij daar op een audiëntie wachtten, liet men hun de bezienswaardigheden van de stad zien en zij werden ook naar het Theater van Pompeius gebracht om hun te toonen, hoe groot in aantal het Romeinsche volk was. Natuurlijk begrepen zij van het tooneelspel niets en uit verveling begonnen zij het publiek te bekijken. Zij vroegen naar het onderscheid van de rangen, waar de ridders en de senatoren hun plaatsen hadden. Toen merkten zij eenige personen in buitenlandsche kleederdracht op, die een plaats hadden bij de senatoren, en vroegen, wie dat waren. Men lichtte hen in, dat zulke eereplaatsen werden gegeven aan de afgezanten van volkeren, die uitmuntten door hun dapperheid in den oorlog of door vriendschap voor Rome. Daarop riepen zij uit, dat geen volk op aarde de Friezen overtrof in krijgsmanschap of trouw, daalden de trappen van het theater af en namen plaats bij de senatoren [1]). Het publiek had daar schik in, omdat het er een opwelling in zag van eenvoudige lieden, die aan den goeden ouden

1) Volgens een mededeeling bij Suetonius heeft deze gebeurtenis onder Claudius plaats gehad. Tacitus spreekt van Nero.

tijd herinnerde. De keizer verleende hun het Romeinsche burgerrecht, maar gelastte, dat de Friezen het bezette terrein zouden ontruimen. Op die wijze moesten de afgezanten onverrichter zake naar hun land terugkeeren. De Friezen zijn het bevel niet nagekomen. Toen werden zonder verdere waarschuwing eenige afdeelingen bereden hulptroepen op hen afgestuurd om hen tot vertrek te dwingen. Wie weerstand bood, werd gevangen genomen of afgemaakt. De poging van de Friezen was op niets uitgeloopen.

Eenigen tijd later had een dergelijk voorval plaats. Ditmaal waren het Amsivarii, die zich in de militaire strook aan den rechter oever van den Rijn trachtten te vestigen. Hun trek was van meer belang, omdat zij talrijker waren dan de Friezen. Bovendien hadden zij de sympathie van de aangrenzende volksstammen, daar zij door de Cauchen uit hun gebied aan de Eems waren verjaagd, hun land hadden verloren en op den zoek waren naar een woonplaats. Als bepleiter van hun zaak trad Boiocalus op, een man die bij deze volkeren in hoog aanzien stond en zich ook tegenover de Romeinen verdienstelijk had gemaakt. Hij had namelijk bij gelegenheid van den afval onder Arminius de zijde van de Romeinen gekozen en was toen door de Cheruscen gevangen gezet. Daar hij in het Romeinsche leger had gediend onder Tiberius en Germanicus, kon hij wijzen op zijn trouw gedurende vijftig jaren aan de Romeinsche zaak. Thans bood hij de onderwerping van zijn volk aan en verzocht slechts een klein deel van het territorium, dat, naar hij zeide, vroeger aan de Chamaven, later aan de Tubantes en ten slotte aan de Usipetes, — in dien tijd sprak men van Usipi —, had behoord. Waarschijnlijk moeten wij denken aan het land tusschen Lippe en Geldersche IJssel.

Avitus antwoordde, dat hij niet in staat was het verzoek in te willigen, maar bood hem zelf als een ouden vriend van de Romeinen land aan. Dat aanbod sloeg Boiocalus met verontwaardiging af en de partijen gingen verbitterd uiteen. De Amsivarii riepen de hulp in van de Bructeren in Westfalen, van de Tencteren en zelfs van andere volkeren, die verder weg woonden. Avitus waarschuwde den commandant van het Overgermaansche leger, Titus Curtilius Mancia, en verzocht hem Germanië binnen te trekken om deze volkeren in den rug aan te vallen. Zelf ging hij met zijn leger van Vetera uit naar het land van de Tencteren en dreigde hen te zullen uitroeien, wanneer zij het bondgenootschap niet opgaven. De Tencteren lieten zich bang maken. Ook de Bructeren en andere volkeren moesten in deze omstandigheden van het verleenen van hulp afzien.

Op die wijze kwamen de Amsivarii alleen te staan en trokken terug naar het land van de Usipetes en de Tubantes, dat men in de buurt van Twente moet zoeken. Maar zij werden ook van daar verjaagd. Toen zochten zij een onderkomen bij de Chatten en later bij de Cheruscen. Zoo zwierven zij in ellende rond, totdat hun jonge mannen in de gevechten op vreemden bodem den dood hebben gevonden en het niet strijdbare deel van het volk als buit is verdeeld. Dit was het einde van den volksstam der Amsivarii.

Anders kunnen wij uit den tijd van Nero niets verhalen. Er werd geen oorlog meer gevoerd aan de grenzen. In Neder-Germanië is de expeditie van Corbulo de laatste poging geweest om land rechts van den Rijn te veroveren. Daarna hebben de Romeinen zich tot een zuiver defensieve houding bepaald. Men heeft den indruk, dat er gedurende de latere jaren van Nero in de provincies een apathische rust heerschte. Van het centrale gezag te Rome ging geen leiding en geen initiatief uit. Nero bekommerde zich niet om het Rijk; hij dacht alleen aan zich zelf. Intusschen drong het gerucht over zijn uitspattingen en zijn liederlijk gedrag langzamerhand ook tot de provincies door. Men verachtte hem, omdat hij als zanger voor het publiek placht op te treden en daarbij bedelde om den bijval van de menigte. Aan zijn portretten op de munten (Afb. 34) kan men opmerken, dat de keizer langzamerhand de trekken van een heldentenor begon te krijgen [1]). Hij nam ook alle onaangename allures van zulk een artiest aan.

Eindelijk brak in Maart 68 een opstand in Gallië uit onder leiding van den stadhouder van Gallia Lugdunensis, Gaius Julius Vindex, in den tijd toen Nero voorstellingen gaf te Napels. Het was geen verzet tegen Rome, maar tegen de persoon van Nero. Want Vindex proclameerde tot keizer Servius Sulpicius Galba (Afb. 18), den gouverneur van Hispania Tarraconensis dien wij reeds hebben leeren kennen als commandant van het Overgermaansche leger. De opstand verliep evenwel niet vlot. De stad Lyon deed niet mee en Vindex had geen legioensoldaten tot zijn beschikking. Alleen verwierf hij de medewerking van een groot deel van Gallië. Maar ook in dit geval was, door den onderlingen naijver van de Gallische staten, deze hulp vrijwel waardeloos. Toen het Overgermaansche leger onder Lucius Verginius Rufus in het veld kwam, duurde het niet lang, of het verzet stortte ineen. Wij weten, dat daarbij de troepen

1) Men vergelijke de reeks van gouden munten, die te Utrecht zijn ontdekt; zie *Opgravingen op het Domplein te Utrecht*, I-II (1934), pl. XX-XXI.

van de Aedui en Arverni door Bataafsche ruiterij zijn verslagen. Vindex doodde zichzelf. In April of Mei was alles afgeloopen.

Intusschen was toen de ontevredenheid al overgeslagen op de troepen van den Boven-Rijn. Zij weigerden langer Nero als hun opperbevelhebber te erkennen en wenschten Rufus als keizer. Maar hij begeerde die waardigheid niet en wilde de keus overlaten aan den Senaat en het Volk van Rome. Inmiddels had Galba reeds op 9 April 68 het hem door Vindex aangeboden keizerschap aanvaard. Te Rome ontstond een beweging tegen Nero en men wist het garnizoen voor Galba als keizer te winnen. Senaat en volk bekrachtigden de keus. Nero werd in den ban gedaan en op 8 Juni 68 liet hij zich door een van zijn dienaren dooden. Over den tijd van burgeroorlogen en verwarring, die toen volgde, zullen wij later spreken. Eerst moeten wij thans aandacht geven aan de innerlijke ontwikkeling van ons land gedurende de eerste periode van het Romeinsche bestuur.

VIERDE HOOFDSTUK

DE EERSTE PERIODE VAN HET ROMEINSCHE BESTUUR IN NEDERLAND

I. NEDERLAND NAAR DE BESCHRIJVING VAN DE ANTIEKE AUTEURS

De terugroeping van Germanicus in het jaar 16 o.J. werd gevolgd door een algeheele verandering in de politiek aan den Rijn. De Romeinsche regeering keerde terug tot den stelregel, dien Augustus in zijn laatste jaren had betracht en dien hij ook aan zijn opvolgers had aanbevolen: het Rijk niet uit te breiden buiten zijn natuurlijke grenzen, in dit geval dus, den Rijn niet te overschrijden. Die regel was in het jaar 47, wat Neder-Germanië betreft, nog verscherpt, toen Corbulo het bevel ontving, zijn troepen terug te trekken op den linkeroever van de rivier. Van dien tijd af was er rust aan de Germaansche grens. Noch van de Romeinen, noch van de Germanen ging vooreerst het initiatief voor een aanvallenden oorlog uit. Maar de gevolgen van dezen toestand waren aan de twee zijden van de grens geheel verschillend. In Germanië waren voortdurende beweging en onderlinge strijd. Er was oorlog van allen tegen allen en de Romeinen hebben dien oorlog, waar zij konden, aangewakkerd. Daarentegen heeft in het gebied onder het Romeinsche gezag de toestand zich geconsolideerd. Rust en vrede heerschten daar. Langzaam drongen de Romeinsche vormen van het bestuur, van het leven en van de beschaving door. De menschen veranderden er volkomen onder het vreemde gezag. Wil men zich rekenschap geven, hoe ingrijpend die verandering was, dan vergelijke men mannen als Civilis, den leider van den opstand in het jaar 69, en zijn medestanders met Arminius en de Germanen van zestig jaren te voren.

Van de rustpauze tusschen de perioden van oorlog willen wij gebruik maken om een voorstelling te geven van ons land in het algemeen op grond van de berichten der antieke auteurs. Dat wij daartoe in staat zijn, danken wij aan een drietal beschrijvingen, van

Strabo, van Mela en van Plinius. Zonder twijfel zijn de mededeelingen van Plinius het belangrijkst. Maar voordat wij ons met hem bezig houden, zullen wij eerst aandacht wijden aan de gegevens, die wij aan de twee oudere geografische werken kunnen ontleenen.

De berichten bij S t r a b o hebben wij reeds gebruikt voor het overzicht van de Noordgallische volkeren in afdeeling II van het Tweede hoofdstuk, daar deze den ethnografischen toestand uit den tijd van Caesar en uit de eerste regeeringsjaren van Augustus weergeven. De beschrijving van Germanië moet, gelijk vroeger werd opgemerkt, uit lateren tijd dateeren en is in elk geval te boek gesteld na den triumf van Germanicus in 17 o.J., daar Strabo een vrij uitvoerig verslag over dien triumf in zijn werk heeft opgenomen. Intusschen heeft hij van de kennis, die de Romeinen zich door de krijgstochten van Drusus, Tiberius en Germanicus hadden verworven, slechts weinig gebruik gemaakt. Voornamelijk vindt men een aantal mededeelingen over rivieren, bergen en volksstammen, met enkele maten en soms ook een nadere plaatsbepaling.

De voorstelling, die Strabo van Germanië geeft, wordt beheerscht door den loop van den Rijn en van de Elbe. Naar zijn meening, stroomen deze beide rivieren naar het noorden op een afstand van ongeveer 3000 stadiën (600 km) van elkander. Daar Augustus aan zijn veldheeren had verboden de Elbe te overschrijden, vormde deze rivier de oostelijke grens van het eenigszins bekende deel van het land. Van de andere rivieren, die eveneens in noordelijke richting loopen, komen ter sprake de Eems, waarop Drusus een gevecht met de Bructeren heeft geleverd, de Wezer en, merkwaardigerwijze, ook de Lippe. Verder vermeldt Strabo de Saale, waar Drusus den ongelukkigen val van zijn paard heeft gedaan, die de oorzaak is geweest van zijn dood. Van de eilanden voor de Friesche kust, die door Drusus zijn onderworpen, wordt alleen Byrchanis genoemd, zonder twijfel het eiland dat bij Plinius Burcana heet, naar alle waarschijnlijkheid Borcum.

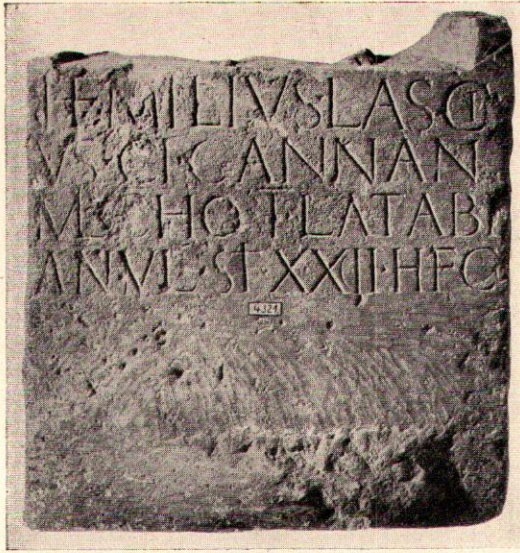
Het uitvoerigst zijn de mededeelingen over de volksstammen. Alleen is de opsomming eenigszins vaag en verward. Men kan intusschen wel ongeveer begrijpen, hoe Strabo zich de bewoning van het land voorstelde. Eerst wordt de strook langs den Rijn beschreven. De volkeren, die daar aan den rechteroever van de rivier woonden, zijn door de Romeinen voor een deel naar het land aan de overzijde verplaatst. Men denkt aan de Ubii en de Sugambren. Van de laatst genoemden verhaalt Strabo, dat zij met den oorlog tegen de Romeinen zijn begonnen onder hun koning Maelo, namelijk door hun inval in Gallië, waarbij zij den stadhouder

Lollius versloegen, en dat een deel van het volk aan den rechteroever is achtergebleven. Andere volkeren uit die streek hebben zich teruggetrokken naar het binnenland, onder anderen de Marsen. Uit deze mededeelingen moet men opmaken, dat er reeds in den tijd toen Strabo schreef langs den Rijn een grootendeels onbewoonde strook land was. Deze strook kan zich hebben uitgestrekt van de Lahn tot de Lippe, maar waarschijnlijk nog verder, tot de Geldersche IJssel of de Vecht. Dit is het belangrijkste bericht, dat wij bij Strabo vinden. De Bataven, de Friezen en de andere volkeren in de Rijndelta noemt hij in het geheel niet. Wat hij over de volksstammen ten oosten van ons land heeft mede te deelen, zal in afdeeling VIII van dit hoofdstuk ter sprake komen.

Iets meer kunnen wij ontleenen aan Pomponius Mela, wiens geschrift in het jaar 44 tijdens de regeering van keizer Claudius is uitgegeven. Maar ook dit werk bevat niet veel nauwkeurige mededeelingen, omdat voor dezen auteur de stijl en de manier van uitdrukken meer beteekenden dan de geografie. Bij de beschrijving van Gallië worden als het noordelijkste volk de Morini genoemd en hun havenplaats Gesoriacum (Boulogne-sur-mer). Mela laat daarop de belangrijke beschrijving volgen van den loop van den Rijn, vooral van het gebied aan zijn monding. Deze rivier, zoo zegt hij, stroomt over een grooten afstand in één bed, maar verdeelt zich niet ver van de zee in twee takken; de linker tak behoudt den naam Rijn; de rechter verbreedt zich tot een meer, dat Flevo wordt genoemd, omsluit een eiland van denzelfden naam, vernauwt zich weder tot een normale breedte en mondt zoo in de Noordzee uit. Duidelijk herkent men de Geldersche IJssel, het meer dat de plaats innam van de latere Zuiderzee, het eiland waarvan Urk een overblijfsel is, de monding door den Vliestroom [1]). Als zijarmen van den Rijn worden de Main en de Lippe genoemd, als rivieren die in de Noordzee stroomen de Eems, de Wezer en de Elbe.

Mela kent ook de Bocht van Helgoland voor den mond van de Elbe, de Waddenzee en de reeks van eilanden voor de Friesche kust. Als bewoners van een der eilanden voor de Sarmatische kust in de Oostzee noemt hij de Oeonae en de andere wonderbaarlijke wezens, die wij uit het hoofdstuk over de Maas en den Rijn in den tekst van Caesar en uit Plinius kennen. Wat over hen wordt medegedeeld stamt uit het een of andere Grieksche werk over ethnogra-

1) Voor de identificatie van de Romeinsche namen vergelijke men het voortreffelijke werk van H. Hettema Jr., *De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd* (1938).

Afb. 5. Grafsteen van Hemilius Lascius,
een Canninefaat

Afb. 26. Grafsteen van Flavus, een Bataaf, ruiter van Ala Afrorum

Afb. 27. Grafsteen van Sextus Valerius Genialis, een Fries, ruiter van Ala Thraecum

phische curiositeiten. Maar, zooals wij het in afdeeling IV van het Eerste hoofdstuk opmerkten is er altijd eenige verwarring bij de berichten, omdat deze wezens in verband worden gebracht met het land, waar het barnsteen wordt gevonden. De latere schrijvers dachten dan aan de Oostzee, terwijl men het oorspronkelijke bericht in de Noordzee moet localiseeren.

Veel meer kunnen wij aan Plinius ontleenen. Aan hem danken wij het, dat wij ons eenigszins een voorstelling kunnen maken van den toestand in Nederland gedurende den Romeinschen tijd. Gelijk wij het boven reeds mededeelden, is Plinius als jong officier in het gebied van de Rijndelta geweest omstreeks het midden van de eerste eeuw. Hij heeft den veldtocht van Corbulo tegen de Friezen medegemaakt en bij die gelegenheid is hij ook in het land van de Cauchen geweest. Gedurende zijn verblijf heeft hij zeer veel materiaal verzameld, dat hij naderhand voor zijn vele geschriften heeft gebruikt. Voor ons zijn van belang het werk in 20 boeken, waarin de oorlogen tegen de Germanen van den tocht der Cimbren af werden beschreven, en de algemeene geschiedenis in 31 boeken, waarschijnlijk den tijd van Claudius tot Vespasianus omvattend. Deze werken zijn verloren gegaan. Maar Tacitus citeert het eerst genoemde in zijn *Annales* en, zooals wij vroeger reeds mededeelden, heeft hij aan het tweede in elk geval zeer veel ontleend. Juist door de talrijke bijzonderheden, die van Plinius afkomstig zijn, heeft Tacitus voor de geschiedenis van ons land een zoo groote beteekenis.

Eén der werken van Plinius is tot ons gekomen, zijn „Natuurlijke Historie", een handboek der natuurwetenschap, samengesteld met hulp van een verzameling excerpten uit een zeer groot aantal schrijvers, maar waaraan de auteur ook allerlei eigen opmerkingen heeft toegevoegd. Op die wijze bevat het werk een schat van bijzonderheden. Alleen geeft het soms moeilijkheden, dat Plinius gegevens uit verschillende tijdperken naast elkander plaatst. Wij hebben dit reeds opgemerkt bij de bespreking van den tocht van Pytheas van Massilia in afdeeling IV van het Eerste hoofdstuk. De mededeelingen van Plinius in de *Naturalis Historia* over het grondgebied van Nederland zijn als berichten van een ooggetuige over den ethnographischen en geographischen toestand voor ons van de grootste waarde.

Wat de bronnen betreft, die Plinius voor de beschrijving van ons land heeft gebruikt, daarvan waren de voornaamste de wereldkaart van Agrippa en het voor deze kaart verzamelde materiaal, dat was

uitgegeven als de *Chorographia* of de *Commentarii* van Agrippa [1]. De kaart, die in afdeeling VIII van het Tweede hoofdstuk reeds een oogenblik ter sprake is gekomen, was een der groote ondernemingen uit den tijd van Augustus. Natuurlijk was het bezit van een kaart noodzakelijk om de ligging en de formatie van de verschillende landen te kennen, voor de verplaatsing en legering van troepen, voor het verkeer in het algemeen. Bij de groote uitbreiding van de kennis voor een aantal landen waren de kaarten, die de Grieksche geleerden van den Hellenistischen tijd hadden samengesteld, in den tijd van Augustus niet meer bruikbaar. De keizer besloot dus een nieuwe kaart te laten vervaardigen, en gaf aan Agrippa de opdracht daarvoor het materiaal te verzamelen. Intusschen moet men geenszins denken aan een opmeting van het voor de Romeinen toegankelijke deel van de wereld, zooals men wellicht uit sommige berichten zou willen opmaken. Wat Agrippa heeft bijeengebracht, waren beschrijvingen van reisroutes, met opgaaf van de afstanden tusschen de verschillende plaatsen. Op grond van die gegevens zijn de afmetingen van de landen berekend en is hun vorm bepaald, in aanpassing bij de voorstelling die de oude geographen van de wereld hadden gegeven. Bovendien heeft Agrippa een statistiek van het Rijk samengesteld. Daarin waren de provincies, de stedelijke departementen in die provincies en de aan Rome onderhoorige volksstammen opgesomd.

Dit is het materiaal, dat was uitgegeven in de *Commentarii* en verwerkt in de groote wereldkaart. Toen Agrippa in 12 v. Chr. stierf, was het voorbereidende werk nog niet voltooid. Augustus liet het afmaken en het geheel onder den naam van zijn voornaamsten helper in het licht geven. Van de kaart werd een afschrift gegrift in marmeren platen en aangebracht op den achterwand van een gaanderij te Rome, de Porticus Vipsania. Men kan zich van deze kaart een voorstelling maken met hulp van het stadsplan van Rome uit het begin van de derde eeuw, waarvan een aantal fragmenten is bewaard gebleven. Evenals op het stadsplan, waren op de kaart vele namen aangeteekend. Het geheel moest dienen om aan de menschen te Rome een indruk te verschaffen van de afmetingen en de beteekenis van het Rijk. Aan de statistiek, die in de *Commentarii* was opgenomen, heeft Plinius zijn overzicht van de onder-

1) Over de kaart en de *Commentarii* van Agrippa verg. D. Detlefsen, *Ursprung, Entwicklung und Bedeutung der Weltkarte von Agrippa* (1906); A. Klotz, *Die geographischen Commentarii des Agrippa: Klio*, 24 (1931), blz. 38-58 en 386-466; R. Uhde, *Zur Überlieferung der Weltkarte des Agrippa: Klio*, 26 (1933), blz. 267-278.

deelen der provincies ontleend. Deze gegevens zijn voor ons van buitengewoon belang.

In het geographische gedeelte van zijn *Naturalis historia* gaf Plinius een beschrijving van Europa te beginnen met het noorden. Na het hooge Noorden komt Germanië aan de beurt, vervolgens het land van de Rijndelta, dan Britannia en Gallia Belgica. De berichten, die ons land betreffen, vindt men dus in drie afdeelingen. Er is evenwel eenige verwarring in de beschrijving, omdat het niet altijd duidelijk is, wat Plinius met Germania bedoelt. Nu eens moet men uitsluitend aan het vrije Germanië denken, dan weer aan de strook land rechts van den Rijn, die onder het onmiddellijke gezag stond van de commandanten der beide Germaansche legers [1]), soms ook aan het geheele land ten oosten van den mond van de Schelde.

Plinius had een vrij juiste voorstelling van Noord-Duitschland, dat door de boven vermelde expeditie ter zee uit den tijd van Augustus was bekend geworden. Ten westen van het Cimbrische schiereiland, in de Noordzee, vermeldt hij 23 eilanden, de reeks langs de Friesche kust, die de Romeinen tijdens hun expedities naar Germanië hadden leeren kennen. Deze eilanden worden Glaesiae genoemd of, met een Griekschen naam Electrides, naar het barnsteen (glaesum of electrum) dat daar werd gevonden. De voornaamste eilanden zijn Burcana, dat de Romeinen Fabaria noemden naar een daar in het wild groeiende op een boon (faba) gelijkende vrucht, Glaesaria, zoo genoemd door de soldaten naar het barnsteen (in het Germaansch glaesum) dat er werd aangetroffen, maar dat bij de inheemsche bewoners Austeravia heette, en verder Actania. Van deze eilanden kan men Burcana, dat wij vroeger reeds hebben vermeld, identificeeren met Borcum; voor Austeravia denkt men aan Oostergo, Oosteroog of Ameland, maar daarbij heeft men niet de minste zekerheid.

In Noordwest-Duitschland plaatst Plinius de rivieren Elbe, Wezer, Eems, Rijn, Maas en Schelde. Als de westelijke grens van Germanië wordt nu eens de Rijn en dan weer de Schelde genoemd. In het werk van Agrippa werd de Rijn als de grens beschouwd, zooals uit de mededeelingen van Plinius duidelijk blijkt. Wat den Rijn zelf betreft, geeft Plinius van het gebied aan de monding een vrij aanschouwelijke beschrijving. Hij vermeldt drie hoofdtakken, waarvan de middelste den naam Rijn behoudt, de linker zich vereenigt met

1) Over het militaire district wordt in afdeeling IV van dit hoofdstuk gesproken.

de Maas en uitstroomt in den breeden Maasmond, het Helinium ten zuiden van Terheide, de rechter door het gebied van de meren in het midden van ons land loopt en in de Noordzee mondt door het Flevum, den Vliestroom. Voor den linkschen tak vindt men bij Tacitus, die, gelijk bekend, de hoofdwerken van Plinius heeft gebruikt, den naam Vahalis (of Vacalis). Men herkent de Waal, den Rijn en de Geldersche IJssel. Tusschen deze takken liggen de eilanden van de Rijndelta. Het voornaamste is, volgens de opgaaf van Plinius, ten naaste bij 150 km lang en wordt bewoond door de Bataven en de Canninefates. Als bewoners van de andere eilanden worden de Friezen, Cauchen, Frisiavones, Sturii en Marsaci genoemd. Met deze volkeren zullen wij ons beneden bezig houden.

Plinius verdeelt de volkeren van Germanië in vijf groepen, de Vandili in het noordoosten, de Inguaeones aan de Noordzee, de Istvaeones aan den Rijn, de Hermiones in het midden, de Peucini en de Bastarnae in het zuidoosten. Een dergelijke indeeling heeft Tacitus in zijn *Germania* toegepast. Voor ons doel zijn alleen van belang de stammen, die in of nabij ons land hebben gewoond. Wij noemen hier van de door Plinius vermelde volkeren de Cauchen, die tot de Inguaeones (of Ingaevones) worden gerekend, de tot de Istvaeones (of Istaevones) behoorende Sugambren aan den Rijn, dat wil zeggen, het deel van dit volk dat in Germanië is achtergebleven, ten slotte de Sueben, Chatten en Cheruscen, die deel uitmaken van de Hermiones (of Herminones). Het is opmerkelijk, dat Plinius slechts zoo weinig volkeren in Germania vermeldt. Blijkbaar heeft hij zich beperkt tot de stammen, die voor zijn lezers belangrijk waren. Op die wijze heeft zijn opsomming zeer aan overzichtelijkheid gewonnen.

In het gebied ten zuiden van de groote rivieren noemt Plinius een aantal volksstammen, de bewoners van Gallia Belgica. Deze lijst is ontleend aan de statistiek van het Rijk door middel van het werk van Agrippa. Wij sommen hier de volkeren op in de volgorde, die men bij Plinius aantreft, maar beperken ons tot het gebied, dat voor de geschiedenis van Nederland belang heeft. Eerst worden de volkeren aan de kust genoemd, van de Schelde af, de Texandri, de Menapii, de Morini [1]) en andere volkeren meer naar het westen. In het binnenland vindt men de Nervii (die als l i b e r i worden

1) Met de raadselachtige toevoeging, dat zij door den pagus Gesoriacus zijn verbonden met de Oromarsaci. Men herkent den naam van Gesoriacum en in het laatst genoemde volk heeft men den naam van de Marsaci gemeend te ontdekken.

aangeduid), de Tungri, de Sunuci, de Frisiavones, de Baetasii. Tot de derde groep behooren alleen de Romeinsche coloniae Equestris (te Nyon aan het Meer van Genève) en Raurica (Augst bij Bazel). De vierde groep wordt gevormd door de Germaansche volksstammen aan den Rijn, die uitdrukkelijk als bewoners van dezelfde provincie worden aangeduid, de drie volkeren aan den Middel-Rijn, de Nemetes, Triboci en Vangiones, verder de Ubii met de Colonia Agrippinensium (Keulen), de Cugerni (of Guberni), de Bataven en de andere reeds boven genoemde volksstammen op de eilanden in de Rijndelta. Later, in afdeeling VI en VII van dit hoofdstuk, zullen wij uitvoeriger over deze volksstammen spreken.

Van de talrijke op ons land betrekking hebbende bijzonderheden, die wij in de *Naturalis Historia* van Plinius aantreffen, vermelden wij er hier slechts enkele. Onder de planten trekken onze aandacht de platanen in het land der Morini, de appelen in het gebied van de Belgae, de c a s i a (wellicht wilde kaneel) die Plinius aan den rand van het Romeinsche Rijk in het Rijnland op bijenkorven heeft zien groeien, de verschillende soorten van kersen, een vrucht die door Lucullus uit Klein-Azië naar Italië is ingevoerd en waarvan later in Belgica en aan den Rijn de Lusitaansche variëteit werd geteeld. Vervolgens noemen wij eenige opmerkelijke dieren, de ganzen uit het land der Morini, die den tocht naar Rome op hun eigen voeten plachten te maken, en de bijzonder witte ganzen, door de Germanen g a n t a e genoemd, waarvan het dons door de Romeinen zeer hoog werd geschat, de zalmen in den Rijn, lijsters die men in Germanië vooral 's winters ziet, kropganzen in het land aan de Noordzee, oerossen in de bosschen van Germanië wier horens als drinkbekers werden gebruikt, dieren die volgens Plinius in uiterlijk gelijken op stieren, maar in afmetingen niet veel kleiner zijn dan een olifant. Andere bijzonderheden komen later. bij de beschrijving van de verschillende bestuurafdeelingen in het Achste hoofdstuk, nog ter sprake.

Het merkwaardigst is zonder twijfel de beschrijving, die Plinius geeft, van het gebied der Cauchen en Friezen met de terpen en de drijvende eilanden in de veenstreek. Daarbij blijkt duidelijk, dat hij in die streek is geweest en verhaalt wat hij met eigen oogen heeft aanschouwd. Plinius zegt het overigens zelf, dat hij de menschen, wier levenswijze hij in deze passage beschrijft, zelf heeft gezien. Wij geven zijn mededeelingen hier vrijwel woordelijk weer.

Bij de Cauchen, zoo verhaalt Plinius, vindt men menschen, die tot de armzaligste in de wereld behooren. Tweemaal per dag wordt

hun gebied door de zee overstroomd, zoodat men niet recht weet, of men het tot het land of tot het water moet rekenen. Daar woont dat ongelukkige volkje op kunstmatige heuvels, die zij zelf hebben opgeworpen tot een dusdanige hoogte, dat die heuvels ook boven den hoogsten vloed uitsteken. Op die heuvels hebben zij hun hutten gebouwd. Daar huizen zij als op schepen, wanneer het land in de omgeving ondergeloopen is, en zij gelijken op schipbreukelingen, wanneer het water bij ebbe is geweken. Dan maken zij bij hun hutten jacht op de visschen, die met het water wegvluchten. Vee kunnen zij niet houden om zich als de bewoners van het naburige vaste land met melk te voeden. Evenmin kunnen zij op jacht gaan, want heinde en ver zijn geen struiken, waar het wild een schuilplaats zou kunnen vinden. Hun netten vlechten zij van zeegras en biezen. Als brandstof gebruiken zij een soort van modder, die zij meer in den wind dan in de zon laten drogen, en daarmede koken zij hun eten en verwarmen zij hun verkleumde ledematen. Zij drinken alleen regenwater, dat zij in een kuil voor in hun woning bewaren.

Uit deze beschrijving leert men iets over de levenswijze van een volk op de waddeneilanden kennen. Men mag evengoed aan het noorden van ons land als aan de Oostfriesche eilanden denken. Plinius merkt zelf op, dat deze menschen geheel anders leefden, dan de bewoners der kleistreken van het naburige vaste land, wier levensomstandigheden door de opgravingen in de Friesch-Groningsche terpen, voornamelijk in de terp te Ezinge, zijn bekend geworden. Waren de laatsten veehouders en woonden zij in groote goed gebouwde huizen, waar ook hun beesten een onderkomen vonden, het door Plinius beschreven volk bestond uitsluitend van de vischvangst en gebruikte als brandstof opgebaggerde derrie. De regenbakken, die Plinius vermeldt, kent men ook uit de terpen. Daar zijn het vijvers in het midden van de heuvels, omdat het water voornamelijk voor het vee was bestemd. Het is duidelijk, dat Plinius de bewoners van de kleistreek bedoelt, wanneer hij spreekt over de naburen van de waddenbevolking, die zich met melk voeden.

Niet minder opmerkelijk is de beschrijving, die Plinius geeft, van de bosschen in de buurt van de zooeven vermelde Cauchen. Terwijl geheel Germanië door woud is bedekt, worden, naar Plinius verhaalt, de boomen in de streek, die van de Cauchen niet ver is verwijderd, buitengewoon hoog, vooral in de omgeving van een tweetal meren. Men mag daarbij denken aan het gebied in het midden van ons land, waar later de Zuiderzee is ontstaan. Langs de oevers van die meren groeien voornamelijk eiken en het komt voor, dat groote stukken grond door het water worden losgeslagen en door den wind

weggevoerd, tezamen met de boomen die er op groeien. Door de wortels wordt de grond dan vastgehouden en boven grijpen de takken zóó in elkander, dat het geheel in evenwicht blijft. De Romeinsche schepen zijn dikwijls in groote ongelegenheid gekomen, wanneer zij 's nachts voor anker liggend door dergelijke drijvende eilanden werden aangevaren. Want de bemanning wist niet, hoe zij zich in zulk een watergevecht tegen boomen moest verdedigen.

Blijkbaar hebben de Romeinen deze zonderlinge ervaring opgedaan in het veengebied, waar men dit verschijnsel door de bodemgesteldheid van de streek zeer goed kan verklaren. Zooals wij het in afdeeling II van het Eerste hoofdstuk hebben uiteengezet, had zich daar in den loop der eeuwen een machtig bosch ontwikkeld. Door den stijgenden waterstand, ten gevolge van het wassen van de zee, was het veen hier en daar onderspoeld en werd dan soms door den wind losgeslagen. Op die wijze ontstaan gemakkelijk drijvende eilanden en zulke eilanden kunnen voor schepen, die in de takken worden verward, een groot gevaar opleveren.

De verschillende gegevens, die Plinius over ons land wist mede te deelen, zullen wij later, bij de beschrijving van de bewoning in het Zesde en Zevende hoofdstuk, nog ter sprake brengen. Thans moeten wij ons bezig houden met de politieke indeeling. Dat wil zeggen, wij zullen nagaan, hoe de territoriën zijn geweest van de verschillende door ons genoemde volksstammen. Maar voordat wij tot de bespreking van die territoriën overgaan, is het noodig den grondslag te leeren kennen van de bestuursinrichting, die de Romeinen hebben ingevoerd. Wij beginnen met een beschouwing over de organisatie van Gallië door Caesar om daarna over te gaan tot het werk van Augustus op dit gebied en tot de ontwikkeling van het bestuur onder zijn opvolgers.

II. DE INRICHTING VAN HET BESTUUR DOOR CAESAR

Caesar heeft tijdens zijn commando in Gallië, gelijk het van zelf spreekt, tal van maatregelen genomen om het bestuur in het door hem veroverde land te organiseeren. Hoe dat is geschied, weten wij niet in bijzonderheden. Want in zijn boek over de Gallische oorlogen spreekt Caesar bijna nooit over de politieke gevolgen van zijn krijgsdaden. De vredesvoorwaarden, die hij heeft opgelegd, en de verdragen, die hij met de verschillende staten heeft gesloten, worden niet medegedeeld. Dat is begrijpelijk, wanneer men rekening houdt met den aard van Caesar's geschrift. Naar den vorm is

het een rapport over zijn oorlogen, dat hij door de publicatie richtte tot het Romeinsche volk, zooals hij dergelijke rapporten telkens na afloop van elk dienstjaar had uitgebracht aan den Senaat. Het zijn dus berichten over zijn krijgsdaden en voor den veldheer was officieel de taak afgeloopen met de overgaaf van den door hem overwonnen vijand. Zeker heeft Caesar in de praktijk, als eerste bestuurder van het nieuw verworven gebied, steeds maatregelen moeten treffen om dit gebied in het Romeinsche staatsverband op te nemen. Maar de Senaat was het lichaam, waaraan het recht toekwam verdragen te sluiten, en Caesar heeft in deze, toen hij zijn werk uitgaf, de autoriteit van den Senaat hoog willen houden.

Slechts in enkele gevallen kennen wij bijzonderheden over de verdragen, die tot stand zijn gekomen. Van het verdrag, dat met de Helvetii is gesloten, weten wij iets door de uitlating van Cicero, die in afdeeling I van het Tweede hoofdstuk ter sprake is gekomen. Zij werden *foederati*, gelijkberechtigde bondgenooten, van Rome. De Remi, het tweede volk dat zich aan Caesar heeft onderworpen, kregen een dergelijke positie. Ook in lateren tijd heeft hun staat den titel van een *civitas foederata* behouden. De andere volkeren kwamen er niet zoo goed af. Over het algemeen waren zij minder vrij; maar zij bleven ten minste onder het oppergezag van Rome bestaan. Men kan zeggen, dat de indeeling in volksstaten, die Caesar bij zijn komst in Gallië aantrof, de grondslag is gebleven voor de latere organisatie van het bestuur. Aan deze volksstaten moeten wij thans nog een oogenblik aandacht geven.

Steden, met de rechten die men in de Oudheid aan een stad toekent, waren er in Caesar's tijd alleen in de oude Romeinsche provincie, Galia Narbonensis. In de rest van Gallië bestonden er wèl versterkte plaatsen met een vaste bewoning. Maar die plaatsen bezaten geen bijzondere voorrechten en zij hadden ook geen eigen grondgebied. Gallië was verdeeld in staten, die naar de volksstammen werden genoemd. Want elke staat, of *civitas*, was niet anders dan het territorium van een volksstam, of *gens*.

Het territorium van een volksstam was verdeeld in districten, die aan een bepaald geslacht waren toegewezen[1]). Onder de Romeinsche instellingen kan men wellicht het best een vergelijking maken met de tribus uit den ouden tijd. Dit woord kan men evenwel voor

---

1) In het Grieksch wordt zulk een district om die reden als *phylon* betiteld; in het Latijn wordt het woord *pagus* gebruikt; men vergelijke de Umbrische term *plaga* voor het begrip, dat in het Latijn *tribus* heet. Voor *civitas* wordt in het Grieksch het woord *ethnos* gebezigd.

de districten niet gebruiken, omdat de tribus in Caesar's tijd al lang geen territoriale aanduiding meer was. Men sprak van een p a g u s, hoewel die term in Italië werd gebezigd voor kleinere onderdeelen, die geen politieke beteekenis bezaten en evenmin iets met de geslachten hadden uit te staan. Hoe de verhouding was van de pagi tot de civitates en hoe het bestuur van de pagi was ingericht, is ons niet bekend. In elk geval waren de begrippen civitas en pagus in Gallië ouder dan Caesar. Naar ons wordt medegedeeld, waren er drie- tot vierhonderd pagi in het geheele land. Als nederzettingen in de civitates noemt Caesar o p p i d a (versterkte plaatsen of volksburchten), v i c i (open dorpen), c a s t e l l a (dergelijke dorpen die door een muur waren omgeven) en a e d i f i c i a (afzonderlijk liggende hoeven of kasteelen).

Na zijn overwinning rustte op Caesar de taak, de Gallische volksstaten op te nemen in het Romeinsche Rijk. Hij behoefde daarbij geen rekening te houden met grootere eenheden. Want een eigenlijke bond van staten was er in Gallië niet. Hoogstens kwam er af en toe voor het voeren van een gemeenschappelijken oorlog een min of meer losse overeenkomst tot stand, zooals bij de Belgae voor den strijd tegen Caesar in 57 v. Chr. of voor geheel Gallië om Vercingetorix te hulp te komen in 52 v. Chr. Maar zulk een overeenkomst had steeds een tijdelijk karakter. Wèl was er een bepaald gevoel van samenhoorigheid en Caesar heeft van dit gevoel ook herhaaldelijk gebruik gemaakt om een algemeenen Gallischen raad, een bijeenkomst van de hoofden der Gallische staten, een c o n c i l i u m, bijeen te roepen. Deze instelling is later in stand gebleven en Augustus heeft getracht het Gallische samenhoorigheidsgevoel te ontwikkelen door den gemeenschappelijken cultus van den keizer bij het altaar voor Roma en Augustus te Lyon, waar alle Gallische staten waren vertegenwoordigd en waar ook de algemeene Gallische raad bijeenkwam [1]).

Caesar heeft bij zijn organisatie van het veroverde land, gelijk gezegd, de inheemsche instellingen vrijwel intact gelaten. Alleen in het zuiden, in de oude provincie, heeft hij het beproefde systeem toegepast van kolonies met Romeinsche veteranen om het land te beheerschen. Zulke kolonies werden in Gallia Narbonensis telkens één in het gebied van elken volksstam gesticht. Daarbij was het de bedoeling, dat de kolonie zou fungeeren als het centrum van dit

1) Over deze instellingen wordt in afdeeling II van het Achtste hoofdstuk gesproken.

gebied. De Gallische volksstaat werd het territorium van de Romeinsche hoofdstad. Op die wijze was de Italiaansche organisatie naar municipia ingevoerd in Zuid-Gallië. Bovendien deden de kolonies dienst als vestingen voor de verdediging van het land en als een eerste linie voor de bescherming van Italië.

Ook voor de rest van Gallië heeft Caesar een reeks van maatregelen genomen, die moesten strekken om de romaniseering te bevorderen. Gallische koningen en vorsten, officieren die hem trouw hadden gediend en andere voorname personen werden met het Romeinsche burgerrecht begiftigd. Aan velen van hen gaf hij zelfs een zetel in den Senaat. In het algemeen was het Caesar's bedoeling de bevolking van Italië en van de provincies te laten samensmelten tot een geheel om op deze wijze een homogeen rijk te vormen, waarover hij als een vorst zou heerschen. Om die reden heeft hij ook de assimilatie van Gallië zooveel mogelijk bevorderd.

Wat de politieke organisatie betreft, is Caesar voor het nieuw verworven gebied ten noorden van Gallia Narbonensis niet verder gekomen dan de eerste voorbereiding. Zelf heeft hij alleen Colonia Equestris, te Nyon (Noviodunum) aan het Meer van Genève in het gebied der Helvetii, als een Romeinsche kolonie gesticht, in 45 of 44 v. Chr. Elders bleven de oude volksstaten de eenheden van de administratieve indeeling. Dat beteekent, dat er vooreerst nog geen municipaal bestuur kwam. Wèl bezat elke civitas een centrale nederzetting. Maar zelfs als die plaats een stad was met Romeinsch of Latijnsch recht, is de oude politieke eenheid geen stadstaat geworden in antieken zin. Want naast het territorium van de stad bleef het gebied van den volksstam als civitas in stand. Waar geen nederzettingen aanwezig waren, die als hoofdplaats van de civitates konden dienst doen, wat in het grootste deel van Noord-Gallië het geval was, zijn zij onder den invloed van het Romeinsche bestuur spoedig ontstaan. Later kregen deze plaatsen, als middelpunten van de territoriale eenheden en als zetels van het bestuur, ook politieke beteekenis. Ten slotte hebben zij alle rechten van de steden in andere deelen van het Rijk verworven [1]). Maar in den tijd van Caesar bespeurt men nog nauwelijks het eerste begin van deze ontwikkeling.

Ook in het noorden van Gallië heeft Caesar de indeeling naar de volksstaten gehandhaafd en zijn opvolgers als bestuurders hebben

1) E. Kornemann, *Zur Stadtentstehung in den ehemals Keltischen und Germanischen Ländern des Römischen Reiches* (1898). — Over deze ontwikkeling wordt gesproken in afdeeling I van het Achtste hoofdstuk.

dezen toestand bestendigd. Maar nergens elders zijn, ten gevolge van Caesar's verdelgingsoorlogen en de komst van nieuwe volkeren, de veranderingen bij de bewoning zóó groot geweest als in het gedeelte, waartoe ons land behoort. Van de volksstammen, die in afdeeling II van het Tweede hoofdstuk zijn opgesomd, waren later alleen de Nervii en de Morini in het bezit van hun oude woonplaatsen. De Menapii hadden een onderkomen gevonden in het zuiden van Vlaanderen, in de buurt van Cassel (Castellum Menapiorum). Geheel verdwenen waren de Atuatuci, de Eburones, de Condrusi en de andere door Caesar als Germanen aangeduide stammen. In het westelijke deel van het land van deze volkeren vindt men later de Tungri, die gelijk de Eburones tot de Germanen behoorden. Langs den Rijn woonden eveneens Germaansche stammen, in het gebied van de delta de Bataven, hoogerop de Cugerni en Baetasii, in de buurt van Keulen de Ubii. Deze volksstammen zullen in de volgende afdeelingen van dit hoofdstuk ter sprake komen.

Op deze wijze begrijpt men, dat het niet goed mogelijk is uit te maken, hoe Caesar den toestand in het noordelijkste deel van Gallië heeft achtergelaten, toen hij die provincie in het begin van 49 v. Chr. verliet. Waarschijnlijk behoorde het gebied van de Menapii tot de door hem genoemde moerassige streken, die het Romeinsche oppergezag nog niet hadden erkend. Men kan aannemen, dat dit volk eerst na Caesar's vertrek door de Bataven uit zijn land is verdreven. Wellicht hebben de Menapii, met toestemming van den toenmaligen gouverneur van Gallië die verheugd was hun onderwerping te kunnen aanvaarden, een toevlucht gevonden in het zuiden van Vlaanderen. Wat de territoriën van de Atuatuci en de Eburones betreft, is deze streek mogelijk door Caesar aan de Nervii afgestaan en wordt dit laatste volk om die reden door Strabo genoemd onder de bewoners van het Rijnland. Hoe de Tungri in hun latere vaderland zijn gekomen, weten wij niet.

Behalve voor de politieke organisatie heeft Caesar ook voor de verdere ontwikkeling van Gallië moeten zorgen. Hij heeft daar de instellingen ingevoerd, die voor de onderdanen van Rome karakteristiek zijn: de dienstplicht en de belastingen. Zelf had hij gedurende zijn oorlogen veel gebruik gemaakt van Gallische hulptroepen, voornamelijk ruiterij. De manschappen dienden in door de Galliërs zelf samengestelde afdeelingen en onder hun eigen commandanten. Als jaarlijksche schatting had Caesar een bedrag vastgesteld van veertig miljoen sestertii (iets meer dan vier miljoen gulden in goud), voor dit groote gebied zeker een betrekkelijk gering bedrag. Maar Caesar had het land geweldig uitgeplunderd en

wellicht voorzag hij, dat hij in den eerst komenden tijd nog meer behoefte zou hebben aan betrouwbare soldaten dan aan geld.

Overigens was het land geheel uitgeput en verdoofd door de lange jaren van harden oorlog. Het kwam er voor de Romeinen vooral op aan, daar het leven weer op gang te brengen. Men kon ook gemakkelijk voorzien, dat Gallië niet lang in de positie van een overwonnene zou blijven. Gelijk eerst Latium, daarna Italië en ten slotte ook het door Kelten bewoonde noordelijke deel van het schiereiland Romeinsch waren geworden, zoo moesten op den duur ook de met de Noorditaliaansche Kelten verwante bewoners van Gallië gelijke rechten krijgen. Het proces, waardoor de staatkundige en geestelijke assimilatie tot stand is gekomen, nam reeds onder Caesar een aanvang.

Toen Caesar in het begin van 49 v. Chr. naar Italië vertrok, was Gallië nog niet geheel als provincie georganiseerd. Hij liet daar Decimus Brutus als bestuurder achter. Brutus was nog geen praetor geweest en heeft het gezag uitgeoefend als legatus pro praetore van Caesar. Als zoodanig was hij werkzaam tot 46. Toen is hij naar Rome vertrokken om daar de praetuur voor het jaar 45 te aanvaarden. Hij werd opgevolgd door een anderen onderbevelhebber van Caesar, Aulus Hirtius die in 46 praetor was geweest. Kort vóór zijn vermoording, in de eerste helft van Maart 44, heeft Caesar als stadhouder in Gallië aangewezen Lucius Munatius Plancus, die eveneens onder hem had gediend. Zijn ambtsgebied zou het nieuw veroverde land omvatten. Gallia Comata (waar men het haar lang laat groeien), in tegenstelling met de oude provincie, Gallia Togata (waar men de toga, het Romeinsche burgerkleed, draagt); daar zou Marcus Aemilius Lepidus als stadhouder optreden. Plancus heeft nog, op 17 Maart 44 v. Chr., in den Senaat straffeloosheid voor de moordenaars van Caesar voorgesteld en is korten tijd later naar zijn provincie vertrokken.

Plancus, die den titel van proconsul voerde hoewel hij het consulaat nog niet had bekleed, is door zijn werkzaamheid een der grondleggers geworden voor de romaniseering van Gallië. Zonder twijfel waren de maatregelen, die hij nam, door Caesar voorbereid. De belangrijkste betroffen de stichting van twee kolonies, waartoe de Senaat in 43 v. Chr. besloot, te Augst bij Bazel en te Lyon. De kolonie te Augst, in het land van de Rauraci aan den Rijn, eerst Colonia Raurica genoemd, lag op een strategisch bijzonder belangrijk punt dicht bij de Bourgondische poort, die van den Rijn af toegang geeft naar Gallië, en aan den weg van den Rijn naar de

Zwitsersche meren. Naderhand heette de stad Colonia Augusta Raurica (vandaar Augst.) Te Lyon stichtte Plancus de stad, die later Colonia Copia Augusta Lugdunensium werd genoemd, op de hoogte van Fourvières bij de samenvloeiing van Rhône en Saône. Er was ook daar een belangrijk kruispunt van wegen en al spoedig werd de stad het administratieve, commercieele en religieuse middelpunt van Gallië. Samen beheerschten de drie vestingen, te Augst, Nyon en Lyon, den weg van den Rijn naar de Rhône, dat wil zeggen den toegangsweg naar Italië in den tijd, toen de pas over den Grooten Saint-Bernard nog niet in handen van de Romeinen was. Ook op andere wijze heeft Plancus gewerkt voor de pacificatie van Gallië en het gelukte hem de rust in het land vrijwel volkomen te handhaven. Alleen tegen de Raeti heeft hij moeten vechten en daarbij heeft hij, naar het schijnt, succes gehad.

Nadat tusschen Marcus Antonius, den jongen Caesar Octavianus en Lepidus het accoord was tot stand gekomen, dat men het tweede driemanschap noemt, is Gallië, bij de overeenkomst die in November 43 te Bologna is gesloten, afgestaan aan Antonius, behalve Gallia Narbonensis dat onder het bestuur van Lepidus bleef. Bij het verdrag van Philippi in 42 kwam het geheel aan Antonius. Over zijn bestuur, dat hij aan legati overliet, is niets bekend. Toen Quintus Fufius Calenus, de stadhouder van Antonius in Gallië, was gestorven, heeft Caesar Octavianus het gezag over dat land aan zich getrokken en het door Quintus Salvidienus Rufus laten bezetten, naar hij voorgaf, om het leger, dat geen commandant had, voor Antonius onder zijn hoede te nemen. Antonius en Caesar Octavianus hebben daarop in den laten zomer van 40 v. Chr. een bijeenkomst gehad te Brindisi en daar is besloten, dat Gallië in het vervolg tot het machtsgebied van Caesar Octavianus zou behooren. Het volgende jaar is de nieuwe gezagvoerder zelf naar Gallië gegaan en heeft daar de organisatie ter hand genomen.

III. DE ORGANISATIE VAN GALLIË DOOR AUGUSTUS

De aanvaarding van de heerschappij in Gallië door Caesar Octavianus beteekende een ommekeer in de bestuurspolitiek. Niet alleen werd de regeering krachtiger en ingrijpender, maar het geheele systeem werd veranderd. De nieuwe machthebber trachtte het Romeinsche Rijk te hervormen tot een werkelijken staat. In dien staat wilde hij het gezag volledig in handen hebben, zooveel mogelijk in samenwerking met het oude apparaat en met den Senaat, het lichaam dat vroeger de regeering had gevoerd. De organisatie van

Gallië, waarmede toen een aanvang werd gemaakt, had ten doel het bestuur intiemer te maken en meer onmiddellijk. Tot dat tijdstip was er slechts een zwakke band, die de verschillende onderdeelen bijeenhield en elk van deze onderdeelen met Rome vereenigde. Caesar Octavianus streefde er naar het land tot een geheel te maken en meer ondergeschikt aan het Romeinsche gezag. Dat gezag moest zich laten gelden in alle bijzonderheden van de administratie, de rechtspraak, het economische leven. Ook de zedelijke ontwikkeling werd bevorderd, ten einde Gallië tot een rechtsstaat te maken in Romeinschen zin. Om dat doel te bereiken werden de middelen toegepast, waarmede vroeger Italië was geassimileerd. Alleen heeft Augustus geen militaire kolonies gesticht. De hervorming moest niet tot stand komen door het importeeren van vreemde elementen, maar door een langzame evolutie van binnen uit. Uitteraard zou het proces op die wijze wat langzamer verloopen. De verandering zou evenwel veel grondiger wezen.

Toen Caesar Octavianus in 39 v. Chr. naar Gallië ging, was hij, gelijk boven werd medegedeeld, vergezeld door Agrippa, dien hij daar als gouverneur van het land, als legatus met den rang van een praetorius, heeft achtergelaten. Over de militaire handelingen van Agrippa hebben wij reeds gesproken. Een zijner daden was de opneming van de Ubii in het Rijk. Van zijn werkzaamheid op administratief gebied was vooral belangrijk de aanleg van de groote wegen in Gallië, die in de zeer zaakkundige beschrijving van Strabo worden vermeld.

Het centrum van het wegenstelsel was Lyon, de nieuwe hoofdstad en tevens de plaats die het dichtst lag bij de oude provincie. Van daar uit gingen wegen naar alle kanten. Het verkeer naar het zuiden volgde het dal van de Rhône naar Marseille, met een verbinding over de Cottische Alpen naar Italië. Naar het westen liep een weg door de Cevennen in de richting van Aquitanië en Bordeaux. Een andere ging naar het oosten langs het dal van de Rhône naar het Meer van Genève en verder over Nyon en Augst bij Bazel naar den Rijn, met een verbinding door de Jura naar den weg in de richting van het Kanaal en den Neder-Rijn. Deze laatste liep naar het noorden tot het land der Lingones op het plateau van Langres; daar verdeelde deze weg zich in twee takken, een westelijke naar Gesoriacum aan het Nauw van Calais, door de landen van de Bellovaci (bij Beauvais) en de Ambiani (bij Amiens), en een oostelijke naar Trier, om zich daar opnieuw te splitsen in twee takken, de eerste langs het dal van de Moezel naar de buurt van Koblenz en de tweede door den Eifel naar Keulen en Neuss. Ook in andere

opzichten moet Agrippa de organisatie van het land hebben ter hand genomen. Maar wij kennen geen bijzonderheden van zijn bemoeiingen, die in de volgende jaren door zijn opvolgers zijn voortgezet. Wij weten alleen, dat het werk in het jaar 27 v. Chr. zoo ver was voltooid, dat toen de census van Gallië kon worden afgekondigd. Deze maatregel, waarvan wij de beteekenis later zullen uiteenzetten, onderstelt een volledige organisatie van het land tot in alle onderdeelen.

Toen na den val van Marcus Antonius en het einde van de burgeroorlogen de definitieve regeling van het bestuur in het Rijk werd gemaakt, in het begin van 27 v. Chr., behield Caesar Octavianus, die van dat tijdstip af Augustus werd genoemd, het commando over geheel Gallië. Krachtens het imperium proconsulare, dat aan hem als een bijzonder gezag was verleend, bezat hij het opperbevel over alle legers in het Rijk en dus, volgens oud-Romeinsch gebruik, ook het burgerlijke bestuur in de provincies, waar legers stonden. Augustus vertrouwde het commando in deze gewesten toe aan gouverneurs, met den titel van legatus pro praetore. Als zoodanig placht de keizer senatoren te benoemen, en wel oud-praetoren (praetorii) in de provincies, waar niet meer dan één legioen lag, en oud-consuls (consulares) in de provincies met een grooter garnizoen. Bij de nieuwe organisatie van het Rijk in 27 v. Chr. is Gallië in twee commandos verdeeld, waarvan het eene Aquitania en Narbonensis, het tweede de latere provincies Lugdunensis en Belgica omvatte. In elk van deze twee onderdeelen lag een garnizoen, dat uit drie legioenen bestond. Het ambtelijke toezicht op Gallia Narbonensis, de oude provincie in het zuiden waar reeds een geheel burgerlijk bestuur was gevestigd, werd in 22 v. Chr. overgedragen aan den Senaat. Dat wil zeggen, de gouverneur van dat gewest werd in het vervolg benoemd door den Senaat en was aan dat lichaam verantwoording schuldig voor zijn beheer.

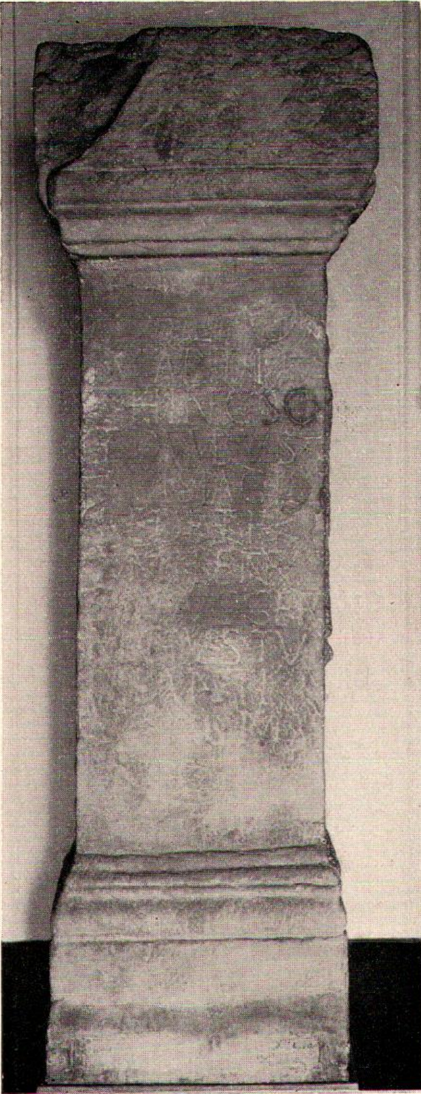
De rest van Gallië is onder het gezag van den keizer gebleven. Dat gebied omvatte de drie ons welbekende afdeelingen, overeenkomend met het stamverschil, dat reeds door Poseidonios was onderscheiden en dat Caesar aan zijn beschrijving van Gallië had ten grondslag gelegd: de Aquitani in het zuidwesten tusschen de oude provincie, de Pyrenaeën, den Oceaan en de Garonne, de Galli in het midden tot de Seine, de Marne en den Boven-Rijn, de Belgae in het noorden tusschen de Seine en den Rijn. Intusschen heeft Augustus zich ten behoeve van de nieuwe administratieve indeeling niet aan den ethnographischen toestand gehouden. De volksstammen

tusschen de Garonne en de Loire werden bij de Aquitani gevoegd; de Lingones op het plateau van Langres, de Sequani ten noordwesten van de Jura, de Rauraci in het noorden en de Helvetii in het midden van westelijk Zwitserland werden aangesloten bij de Belgae. Vermoedelijk werden deze groote afdeelingen vooreerst nog niet als afzonderlijke provincies bestuurd, maar meer als districten beschouwd.

Een tijd lang heeft het geheele land onder één enkelen gouverneur gestaan, die het beheer over de districten en het commando over de legers aan legati opdroeg. Maar dit gezag was te omvangrijk. Door de groote troepenmacht, waarover hij het bevel voerde, zou zulk een gouverneur voor den keizer gevaarlijk kunnen worden. Om die reden is Gallië in den eersten tijd herhaaldelijk bestuurd door leden van het keizerlijke huis, als Agrippa, Tiberius, Drusus en Germanicus, die soms zelf in het bezit waren van het imperium proconsulare, maar ondergeschikt aan den keizer. Na de terugroeping van Germanicus, in 16 o.J., is dit niet meer voorgekomen. Gallië werd sedert dien bestuurd door de stadhouders van de drie districten, die als afzonderlijke provincies werden beheerd, en door de commandanten van de legers, die in het land lagen. Al deze gezagvoerders stonden onmiddellijk onder den keizer.

Om de administratie te vergemakkelijken heeft Augustus van den aanvang af gestreefd naar de omzetting van de vroegere volksstaten in municipale eenheden. Daarbij kan men het principe opmerken zooveel mogelijk onderdeelen van gelijke grootte te scheppen. Omvangrijke territoriën werden gesplitst en kleine staten samengevoegd. De uitzonderingspositie van de volkeren, die door een verdrag als nominaal gelijken met Rome waren verbonden, werd zooveel mogelijk afgeschaft. Alleen de titel van foederati bewaarde in sommige gevallen nog de herinnering aan den ouden toestand. Wellicht beteekende de aanduiding liberi voor sommige volkeren, dat zij vroeger op den voet van gelijkheid met Rome hadden onderhandeld. De veranderingen, die in het noorden van Gallië sedert den tijd van Caesar hadden plaats gehad, hebben wij boven reeds vermeld. Later zullen wij een beschouwing wijden aan de verschillende volksstammen, hun territoriën en hun verhouding tot het Rijk. Wij moeten thans eerst nog eenige vragen van de algemeene politiek tegenover de volkeren van Gallië bespreken.

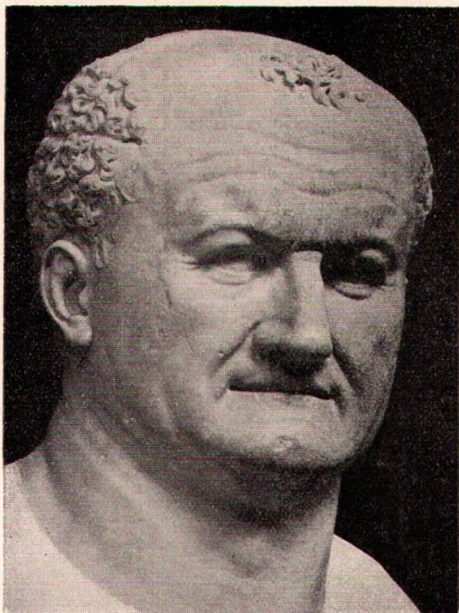
Augustus heeft voor elk der voorname onderdeelen van het land, waar dit eenigszins mogelijk was, een stad als centrum aangewezen. Door den naam, dien zij dragen, worden vele steden als stichtingen

Afb. 28. Altaar gewijd door Tuihanti

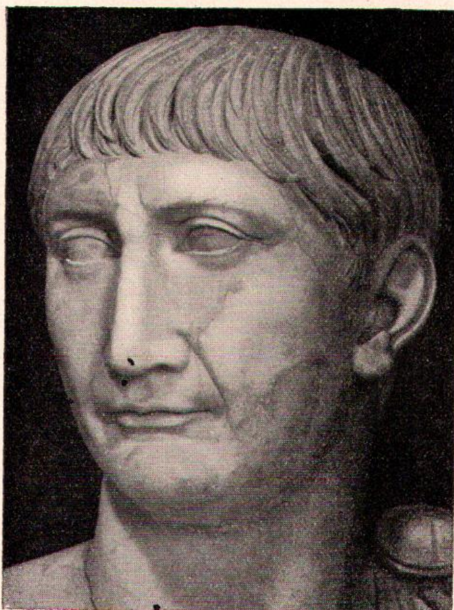
Afb. 29. Altaar gewijd door Tuihanti

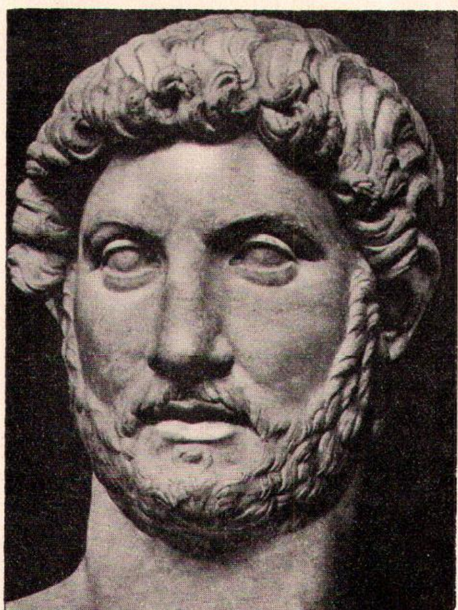
Afb. 30. Vespasianus

Afb. 31. Domitianus

Afb. 32. Traianus

Afb. 33. Hadrianus

van den keizer gekenmerkt: Augusta Suessionum (Soissons), Augusta Viromanduorum (Saint-Quentin), Augusta Treverorum (Trier), Augustodunum (Autun) en zooveel andere. De steden werden, als middelpunten voor het administratieve, het cultureele en het economische leven, meer en meer voorposten van den Romeinschen invloed in het land. Veelal vervingen zij oude centra, die ongunstig waren gelegen voor het verkeer, of nederzettingen op moeilijk toegankelijke plaatsen, waar de verdediging in geval van verzet tegen het Romeinsche gezag te gemakkelijk zou wezen.

Romeinsche kolonies heeft Augustus, gelijk gezegd, in Gallië niet gesticht. In dit opzicht paste hij een ander systeem toe dan Caesar; het nieuwe Gallië onderscheidde zich op deze wijze volkomen van de oude provincie. De keizer wenschte een zekeren afstand tusschen de Romeinen en de Galliërs. In het nieuw verworven gebied moest de organisatie rusten op de eigen krachten van het volk. De nationale eigenaardigheden werden geëerbiedigd en geleidelijk ontwikkeld. Ook dit was een manier om het land op den duur voor Rome te winnen.

Thans moeten wij nog een oogenblik aandacht geven aan het financieele beheer. De Romeinsche instelling, waartegen de Galliërs het meeste bezwaar hadden, was de census. Deze instelling omvatte de registreering van alle personen met hun bezittingen als den grondslag voor een rechtvaardige verdeeling van de schatting, die Gallië moest opbrengen. Het was, om zoo te zeggen, het sprekende bewijs voor de onderwerping van het land aan Rome. Augustus is in 27 v. Chr., nadat zijn positie in den staat was geregeld, tot de afkondiging van den census overgegaan. Maar dat kon, gelijk gezegd, eerst geschieden, nadat de administratieve indeeling gereed was en in alle districten de noodige gegevens waren verzameld. In 12 v. Chr. is de census herhaald en toen afgesloten tijdens de aanwezigheid van Drusus. Er was bij die gelegenheid wèl eenige ontevredenheid, maar geen spoor van werkelijk verzet. Ook Germanicus heeft in 14 o.J. een census bekend gemaakt. Blijkbaar heeft de regeering het wenschelijk geacht, dat bij dezen weinig populairen maatregel telkens een lid van het keizerlijke huis aanwezig was ten einde de bevolking in toom te houden.

Intusschen was de financieele druk in Gallië geenszins overmatig zwaar. Behalve den hoofdelijken omslag, waarvoor de census werd gehouden, moest de bevolking nog een aantal indirecte belastingen opbrengen, als successierechten, havengelden, rechten bij in- en uitvoer (de veertigste penning). Daarnaast waren nog verplichtin-

gen voor het presteeren van bepaalde werkzaamheden, als voor het onderhoud van wegen. Maar dat alles beteekende, naar onze begrippen, toch zeker geen zware last voor de bevolking. Hoogstens kon men soms terecht klagen over de manier, waarop de belastingen werden geïnd. Een zekere Licinius is berucht geweest om zijn afpersingen. Hij was een van de twee procuratores, die Augustus met het toezicht op het financieele beheer in Gallië had belast, de eerste voor Lugdunensis en Aquitania en de tweede voor Belgica. Ook het geldwezen, als de grondslag voor den handel, is door Augustus georganiseerd. Hij stichtte een inrichting voor het slaan van munten te Lyon. Verder liet de keizer op een aantal plaatsen groote geregelde markten vestigen ten behoeve van den handel.

De verschillende etappes, waarin deze organisatie is tot stand gekomen, kunnen wij niet goed overzien. Zonder twijfel zijn de richtlijnen vastgesteld door Augustus en Agrippa tijdens hun gemeenschappelijk verblijf in Gallië in 39 v. Chr. en heeft Agrippa gedurende zijn stadhouderschap van de eerstvolgende jaren de voornaamste maatregelen voorbereid. Waarschijnlijk was de organisatie in hoofdzaak voltooid, toen de census van het jaar 27 v. Chr. is afgekondigd. Maar Agrippa is in 19 v. Chr. nog eens in Gallië geweest, waarschijnlijk bekleed met het imperium proconsulare. Over zijn werkzaamheid van dien tijd is evenwel nagenoeg niets bekend. De nederlaag van Lollius, in het jaar 17 v. Chr., is voor Augustus aanleiding geweest om een verandering te brengen in de politieke gedragslijn, die hij tot dat tijdstip voor het noordwesten van het Rijk had gevolgd. Er kwam een nieuwe organisatie tot stand, voornamelijk het land aan den Rijn betreffende. Deze nieuwe organisatie wordt in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk besproken.

De afsluiting van de organisatie van Galië en, om zoo te zeggen, de inleiding van een nieuw hoofdstuk voor de geschiedenis van het land was de wijding van het altaar voor den cultus van Roma en Augustus door Drusus op 1 Augustus 12 v. Chr. Van den cultus van den keizer verbonden met de stad Roma verwachtte Augustus veel om de banden tusschen Gallië en het Rijk te verstevigen. Lyon werd op die wijze het geestelijke middelpunt van Gallië, zooals het dit reeds was voor het bestuur, voor het economische leven en voor het verkeer, door de groote wegen die Agrippa had laten aanleggen.

Intusschen beteekende de inwijding van het altaar te Lyon nog iets meer. Gallië was nu een zelfstandig lid van het Rijk geworden. Want het stond niet langer onder het onmiddellijke toezicht van de

Romeinsche legioenen. De plannen, die Augustus had voor de uitbreiding van het Rijk in Germanië, maakten een concentreering van de legermacht aan den Rijn noodzakelijk. Op die wijze begon ook voor het bestuur van het land aan deze rivier een nieuwe phase. Wij gaan thans tot een beschouwing van de organisatie in dat gebied over en naderen daarbij weder meer de geschiedenis van ons land.

IV. HET BEHEER VAN HET LAND AAN DEN RIJN

Om den toestand in het land aan den Rijn te begrijpen moet men bedenken, dat de macht van Rome steeds verder reikte dan het gebied, dat onmiddellijk onder het gezag van de magistraten der Stad stond. Zoowel binnen als buiten de eigenlijke grenzen van het Rijk waren er staten, die zich zelf bestuurden, maar die een verdrag met Rome hadden gesloten en daarbij het oppergezag van het Rijk erkend. Wij weten slechts zeer weinig over den inhoud van deze verdragen. Het is ons echter wel mogelijk de verhouding van die staten tot het Rijk te beoordeelen. Zij waren aan Rome onderdanig als een client aan zijn patroon. Om die reden spreekt men van clientenstaten of vazalstaten [1]). Deze term is gerechtvaardigd, omdat de Romeinen een volk dat zulk een verdrag had gesloten, aanduidden als een gens fida. Bij voorbeeld, wordt deze term gebruikt voor de Friezen, waarschijnlijk op grond van het verdrag dat zij met Drusus hadden gesloten. De leden van zulk een volk waren in fidem recepti, maar golden niet als onderworpenen (dediticii). Het begrip van de goede trouw stond bij een verhouding van dien aard op den voorgrond.

Het is wellicht dienstig hier de verschillende termen, die in het algemeen worden gebruikt voor de volksstammen en hun verhouding tot het Rijk, nader te omschrijven. De term dediticii duidt aan de leden van een volk, dat zich op genade of ongenade aan een Romeinschen veldheer heeft overgegeven. De term gentes wordt in het algemeen gebruikt voor volkeren, die in vrede en vriendschap met Rome leven. Men noemt gentiles de inwoners van staten, die min of meer afhankelijk zijn van het Rijk, liberi de leden van volkeren, die indertijd op den voet van gelijkheid met Rome hebben onderhandeld en een zekere onafhankelijkheid genieten. Wanneer een verdrag op dien voet is tot stand gekomen, dan

1) Verg. J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und Donau: Historische Untersuchungen, Breslau,* XIV (1934).

spreekt men van foederati[1]); een dergelijk verdrag kan worden beschouwd als een vriendschapsverdrag en de verhouding van Rome tot dit volk wordt aangeduid als amicitia. Voor de autonome zich zelf besturende municipale departementen binnen het Rijk wordt de term civitates gebruikt.

Het doel van de verdragen met de vazalstaten, die naar den geest vriendschaps- en onderdanigheidsverdragen zijn, was verschillend. Men moet onderscheid maken bij deze verdragen, naarmate zij gelden voor volkeren binnen of buiten de grenzen van het Rijk. Verdragen, gesloten met volkeren binnen het Rijk, zijn bestemd om de opneming in het kader van het provinciale bestuur voor te bereiden. Zulk een volk wordt voorloopig nog bestuurd door zijn eigen organen en volgens zijn eigen recht; het is schatplichtig en moet recruten leveren voor het Romeinsche leger, overeenkomstig de bepalingen van het verdrag. Het is de bedoeling zulk een volk langzamerhand voor het Rijk te winnen. Daarbij spelen de leden, die in het leger hebben gediend en na afloop van hun diensttijd als Romeinsche burgers in hun vaderland terugkeeren, een belangrijke rol.

In de meeste gevallen zijn de verdragen evenwel gesloten met volkeren, die hun woonplaats hebben tusschen het aan Rome onderdanige en het geheel onafhankelijke gebied. Zulke staten behouden, ook wanneer zij als vazalstaten kunnen worden beschouwd, hun eigen staatkundig leven en hun eigen recht. Steeds was het hun voornaamste plicht te zorgen voor de verdediging van de strook land aan den rand van het Rijk, waarvan zij de bescherming op zich hadden genomen. Soms was dit hun eigen gebied, soms een deel van het grensland. In het verdrag, dat zij met Rome hadden gesloten, was hun taak nauwkeurig omschreven. Het Rijk beloofde van zijn kant steun, indien de vazalstaat werd aangevallen. Soms werd die steun verleend in den vorm van een geldelijke subsidie. Maar oudtijds heeft Rome, naar het schijnt, zulke verplichtingen niet aanvaard. In het algemeen hebben de Romeinen zich om de vazalstaten buiten het Rijk zeer weinig bekommerd. Zij vroegen altijd meer dan zij gaven. Ook was de invloed van Rome op het leven en op de beschaving in deze staten zeer gering. Het konden koninkrijken zijn of door stamhoofden geregeerde volkeren (gentes). Steden in antieken zin (municipia) kwamen in zulke staten niet voor.

---

1) Verg. H. Horn, *Foederati* (Diss. Frankfurt, 1930).

Caesar heeft verdragen van dien aard met volkeren aan den Rijn gesloten. Men denke aan de positie, die hij aan de Helvetii verschafte, aan de verhouding van amicitia tot Ariovistus, aan zijn overeenkomst met de Ubii en andere Germaansche volksstammen. Augustus heeft die politiek voortgezet, maar in de verschillende perioden van zijn regeering niet altijd op dezelfde wijze. In het begin heeft hij, gelijk men zich zal herinneren, in samenwerking met Agrippa een reeks van randstaten langs den Rijn geschapen, de Helvetii en de Rauraci in Zwitserland, de Vangiones, de Nemetes en de Triboci aan den Middel-Rijn, de Ubii en wellicht de Cugerni aan den Neder-Rijn en, ten slotte, de Bataven en Canninefates in de Rijndelta. Later, toen het plan opkwam Germanië tot de Elbe te veroveren, is dit systeem opgegeven en aan den Rijn een andere regeling gemaakt. Toen zochten de Romeinen in Germanië zelf de medewerking van vazalstaten te verkrijgen. Hoezeer Augustus het belang van zulke verdragen heeft ingezien, blijkt uit de mededeelingen over de verhouding van amicitia tot volkeren buiten het Rijk, die de Keizer opnam in het verslag over zijn regeeringsdaden.

Wat het lot van zulke vazalstaten is geweest, weten wij in het algemeen niet. Sommige zijn op den duur bij de provincies ingelijfd, andere bleven in een los verband tot het Rijk staan. Gelijk gezegd, kennen wij den nauwkeurigen inhoud van geen enkel verdrag, dat Rome met een vazalstaat heeft gesloten. Slechts af en toe vernemen wij iets over de bepalingen. Wij weten, bij voorbeeld, dat de Bataven vrijgesteld waren van het betalen van schatting, maar in plaats daarvan meer manschappen moesten leveren voor het leger. In het verdrag, dat Drusus met de Friezen had gesloten, was bedongen, dat zij een schatting moesten opbrengen in den vorm van runderhuiden. Verder weten wij niets. Het is mogelijk, dat de verdragen in vele gevallen niet eens schriftelijk zijn vastgelegd. Zeker waren zij nooit uitvoerig. Men kan denken aan een soort van gewoonterecht, dat zich langzamerhand heeft gevormd voor het verkeer tusschen Rome en de staten aan de randen van het Rijk.

Het voornaamste was zonder twijfel, dat de verhouding van vriendschap door beide partijen plechtig werd bezworen. De twee partijen hebben dan evenwel onder „vriendschap" gewoonlijk iets anders verstaan. Was uitdrukkelijk aan een verhouding van onderdanigheid gedacht, dan werden door den vazalstaat als pand van zijn trouw gijzelaars gesteld. Het behoeft ons overigens niet te verwonderen, dat de berichten bij de antieke auteurs, die gewoonlijk zeer weinig belang stelden in de buitenlandsche volkeren, over deze verdragen zoo schaarsch zijn. Intusschen is het duidelijk, dat de

Romeinsche keizers, na de mislukking van de pogingen om Germanië te onderwerpen en tot een Romeinsche provincie te maken, het systeem van de vazalstaten hebben behouden, ten einde den invloed van Rome in het land rechts van den Rijn althans eenigszins te handhaven.

Tot de middelen, die de Romeinen toepasten om hun invloed bij de volkeren aan den rand van het Rijk te vestigen, behoorde de verleening van het burgerrecht. Men denke slechts aan de Friesche koningen, Verritus en Malorix, die dit recht van Claudius (of Nero) ontvingen bij gelegenheid van hun vergeefsche reis naar Rome. Een ander middel was de versterking van de koningsmacht bij zulk een volk. Uiteraard was de verhouding tot een koning, en vooral tot een koning die in zijn positie door Rome werd gesteund, altijd gemakkelijker en zekerder voor het Rijk dan tot den besturenden raad van een volksstam. Om die reden hebben de Romeinen bij een volk, dat zij als hun client beschouwden, veelal een koning aangesteld of in zijn positie bevestigd, doordat de Keizer hem een diadeem verleende en de insigniën van de Romeinsche magistraten om tegenover zijn onderdanen mede te pronken. Zij werden dan van het standpunt der Romeinen niet anders dan vazallen. Maar de koningen zelf hebben deze verhouding zeker evenmin erkend als Ariovistus dat deed tegenover Caesar. Het meest kenmerkende voorbeeld is zeker de positie van Italicus, den door Claudius aangestelden koning van de Cheruscen.

De verhouding tot de volkeren aan den Rijn en in Germanië is tijdens Augustus grondig gewijzigd door de verandering in de grenspolitiek, waartoe de keizer heeft besloten na de nederlaag van Lollius in het jaar 17 v. Chr. Ten gevolge van het plan tot uitbreiding en afronding van het Rijk ten noorden en noordoosten van Gallië werd de defensieve houding van vroeger opgegeven. De voorbereiding van de veldtochten, die noodig waren om het land over den Rijn te veroveren, bracht een geheel andere organisatie en opstelling van de krijgsmacht met zich. In deze omstandigheden was het niet mogelijk te volstaan met het geringe aantal troepen, dat tot dusverre aan den Rijn was gelegerd. Er moest ook een einde worden gemaakt aan de betrekkelijke vrijheid van de Germaansche staten, die aan deze rivier de verdediging van een gedeelte der grens op zich hadden genomen. Een volkomen verandering van de bestuursorganisatie was noodzakelijk en die verandering heeft haar sporen zelfs in veel later tijd nagelaten. De maatregelen, die toen werden genomen, betroffen voornamelijk Gallia Belgica, het ge-

deelte van Gallië waartoe ook ons land behoorde. Om die reden moeten wij er wat langer bij stilstaan.

Gallia Belgica omvatte, gelijk bekend, het vroegere gebied van de Belgae, dat ongeveer werd begrensd door de Noordzee, het Kanaal, de Seine, de Marne en den Rijn, met dien verstande dat ook westelijk Zwitserland er toe behoorde [1]). De gouverneur van dat district zetelde te Durocortum (Reims), de hoofdstad van het gebied der Remi. Waarschijnlijk was hij tot de reorganisatie van de jaren 16 tot 12 v. Chr. tevens de commandant van het leger in het noordoosten van Gallië. Dit leger lag, naar men aanneemt, grootendeels in het land van de Lingones op het plateau van Langres. Waarschijnlijk omvatte dit leger drie legioenen.

Ter voorbereiding van de veldtochten in Germanië werden twee nieuwe legers geformeerd, die Exercitus Germanicus Superior en Inferior werden genoemd. Het Overgermaansche leger had zijn hoofdkwartier te Mogontiacum (Mainz) en het Nedergermaansche te Vetera (Birten bij Xanten). Naar men aanneemt, waren de troepen meestal zóó ingedeeld, dat in het hoofdkwartier twee legioenen lagen onder het commando van een afzonderlijken legatus, terwijl een derde afdeeling van dien aard, eveneens onder het commando van een legatus, in het gebied van het leger elders was gestationeerd. Elke legercommandant had dus twee legati onder zich.

Op die wijze waren er in Belgica drie hooge gezagvoerders, de twee legercommandanten en de gouverneur van de provincie. De legercommandanten waren als consulares hooger in rang dan de gouverneur, die uit de praetorii werd benoemd. Deze toestand was evenwel geenszins altijd gelijk. Wanneer, zooals in den eersten tijd herhaaldelijk is voorgekomen, een lid van het keizerlijke huis in Gallië gouverneur-generaal was, trad hij uiteraard ook op als algemeen gezagvoerder over de troepen. Alleen voor de belastingen en alle financieele aangelegenheden bleef Belgica een geheel en deze toestand is later steeds gehandhaafd.

Volgens Romeinsch gebruik hadden de legercommandanten ook het burgerlijke gezag in het gebied, waar hun troepen lagen. De instelling van de linie langs den Rijn en de nieuwe organisatie van het bevel maakten het noodzakelijk het gebied, dat deze legercommandanten onder zich hadden, nauwkeurig af te grenzen. Met dit doel is een district gevormd, dat onder volkomen militair beheer

1) Verg. F. Stähelin, *Die Schweiz in römischer Zeit* (2de uitg. 1931), blz. 107; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland* (1932), blz. 4-10.

stond, gesplitst in twee afdeelingen, het gebied van het Overgermaansche en van het Nedergermaansche leger. Dit district omvatte de legioensvestingen met haar territoriën, het land waar de militaire linies, forten, wegen en waterwerken lagen, maar bovendien de territoriën van de volksstammen, die langs den Rijn woonden. Het is noodig aan de samenstelling van dit district, waartoe ook een deel van ons land behoorde, bijzondere aandacht te besteden [1]).

De voornaamste Romeinsche plaatsen waren de legioensvestingen, groote militaire kampementen, maar tevens belangrijke onderdeelen voor de administratie. Zulke nederzettingen hebben behoefte aan veel levensmiddelen en het is voornamelijk het land in de buurt, dat die levensmiddelen moet verschaffen. Om die reden wordt de onmiddellijke omgeving aangewezen als territorium van de vesting en onder het beheer gesteld van den commandant der daar gelegerde troepen [2]). Maar bovendien is het gewenscht, dat in de nabijheid gelegenheid bestaat voor het verkeer met de burgerbevolking in een nederzetting, die als markt- en winkelplaats dienst kan doen. Eerst is zulk een nederzetting niet anders dan een groep van tenten en barakken; daar wonen zoetelaars, marketensters en ander volk, dat het leger pleegt te vergezellen. Men spreekt van canabae; de bewoners worden canabenses of canabarii genoemd. Maar al spoedig vestigden zich er andere Romeinsche kooplieden en oudgedienden, zoodat men kan spreken van een dorp. In het jaar 69 hadden de canabae van Vetera al vrijwel het karakter van een stad. Elders vindt men een dergelijke ontwikkeling [3]).

De Romeinsche legioenskampen, met hun territorium en de burgerlijke nederzetting vóór hun poorten, waren belangrijke elementen voor de verbreiding van de Romeinsche beschaving in de provincie. De canabae trokken niet alleen handelaars uit het zuiden; maar zij werkten mede om de vormen van het Romeinsche leven, het huisraad en de architectuur, de zeden en gewoonten, ook het gebruik van de Latijnsche taal bij de omgeving ingang te doen vinden. De menschen in de provincie trachtten de Romeinen zooveel mogelijk in alles na te volgen. Zij streefden er ook naar het Romeinsche burgerrecht te verkrijgen. Op die wijze ontstond in de canabae een belangrijke groep van Romeinsche burgers. Zij ver-

---

1) A. Schulten, *Die Territorien in den beiden Germanien: Bonner Jahrbücher*, 103 (1898), blz. 30-36.
2) A. Schulten, *Das Territorium Legionis: Hermes*, 29 (1894), blz. 481-516.
3) Th. Mommsen, *Die Römischen Lagerstädte: Hermes*, 7 (1873), blz. 299-326 = *Gesammelte Schriften*, VI, blz. 176-203.

eenigden zich daar tot een conventus civium Romanorum, met een curator aan het hoofd. Maar deze Romeinsche burgers hielden er alleen verblijf (de term daarvoor is consistere). Zij hadden er niet hun domicilium; zij waren er niet thuis. Want de canabae vormden een vicus; zij bezaten wèl het recht van corporatie, maar nooit het karakter van een stad (municipium). Stad en legerplaats kunnen immers niet op het zelfde territorium naast elkander bestaan; zij sluiten elkander in het algemeen uit.

Intusschen hebben de canabae zich op den duur soms ontwikkeld tot een gemeente met stadsrecht. Naar men aanneemt, is Traianus de eerste geweest, die aan een nederzetting in de buurt van een legerplaats stadsrechten heeft gegeven zonder het legioen te verplaatsen. Dat is geschied, toen hij de nederzetting bij Xanten tot een municipium en wellicht zelfs tot een colonia verhief, maar Legio XXX daar in garnizoen liet. Zonder twijfel is toen evenwel het territorium van het legioen verkleind ten voordeele van de nieuw gestichte stad. Hadrianus, Marcus Aurelius en Septimius Severus zijn in deze zelfde richting werkzaam geweest. Vóór Traianus achtte men een dergelijk samengaan van stad en legioenskamp niet mogelijk. Toen Ara Ubiorum tot een colonia is verheven, waren de twee daar gelegerde legioenen reeds naar Bonn en Neuss verplaatst. Waarschijnlijk heeft de burgerlijke nederzetting bij het legioenskamp te Nijmegen ook eerst stadsrecht gekregen, nadat het daar gelegerde legioen zijn vesting had verlaten.

Het is evenwel niet volkomen zeker, dat de genoemde steden zich inderdaad uit de canabae der legioenen hebben ontwikkeld. Men kan ook denken aan oorspronkelijke inheemsche nederzettingen, die behalve de canabae naast de legioensvestingen hebben bestaan, en den oorsprong van de latere steden in zulke nederzettingen zoeken [1]). Is deze laatste opvatting juist, dan zullen de Romeinsche burgers, die zich in de canabae ophielden, hun verblijf naar de nieuwe stad hebben verplaatst bij het vertrek van het legioen, voorzoover zij ten minste het legioen niet hebben vergezeld. Om dit vraagstuk te beslissen zijn uitvoerige onderzoekingen in den bodem noodig, zoowel op het terrein van de canabae der legioenen, als op het gebied der latere steden. Voorzoover het bekend is, pleiten de opgravingen voor een derde opvatting, daar vondsten uit den tijd vóór de stichting op het terrein der steden veelal geheel ontbreken. In dat geval moet men aannemen, dat voor de nieuwe stad ook een

1) Dit is de opvatting van O. Bohn, *Rheinische Lagerstädte: Germania,* X (1926), blz. 25-36.

nieuw terrein is uitgezocht. Daar hebben zich dan zoowel burgers uit de canabae en uit de omgeving als oudgedienden gevestigd. Dat was, bij voorbeeld, te Nijmegen het geval. De Romeinsche praktijk is ook het meest met de laatste opvatting in overeenstemming.

Met de legioensvestingen hebben wij ons eenigszins uitvoerig beziggehouden wegens het groote belang, dat deze militaire nederzettingen voor de geheele ontwikkeling van het bestuur hebben gehad. Wat den verderen omvang betreft van het militaire district, dat door Augustus in de jaren 16 tot 13 v. Chr. van de provincie Belgica is afgescheiden, tasten wij in het duister. In elk geval behoorden er toe de terreinen van de forten en andere werken, die waren aangelegd als een basis voor de aanvallen op Germanië, maar bovendien de territoriën van de volksstammen, die Plinius langs den Rijn opsomt [1]).

Wij kunnen op die wijze vaststellen, dat de militaire strook uit de volgende deelen was samengesteld. Voor het gebied van het Nedergermaansche leger: de territoriën van de Canninefates en de Bataven, wellicht ook van de Frisiavones, de Sturii en de Marsaci, verder van de Cugerni (het deel der Sugambren dat door Tiberius is opgenomen in het land rechts van den Rijn) en de Ubii, benevens een strook langs den Rijn, die van het gebied der Treveri was afgenomen. In en tusschen deze territoria der volksstaten lagen de territoria van de legioensvestingen en kleinere kampen. De zuidelijke grens werd gevormd door de Vinxtbach, een riviertje dat tusschen Remagen en Andernach in den Rijn uitmondt. Ten zuiden van de Vinxtbach begon het gebied van het Overgermaansche leger. De strook langs het dal van den Rijn zette zich voort tot Mainz. Daarna volgden de territoriën van de Nemetes, de Vangiones en de Triboci, het gebied van de Colonia Augusta Raurica (Augst) en wederom een strook langs den Rijn tot aan de grens van Raetia, waarin het gebied lag van de vesting te Vindonissa (Windisch), bij de samenvloeiing van de Aare en de Reuss.

Gewoonlijk neemt men aan, dat het militaire district uitgebreider was [2]). In Neder-Germanië zouden dan de Baetasii en de Sunuci, maar bovendien de Tungri er toe hebben behoord, in Over-Germanië behalve de Rauraci ook de Helvetii, de Sequani en de Lingones.

---

1) Men vergelijke de uiteenzetting over deze passage in afdeeling I en de beschouwingen over de verschillende volksstammen in afdeeling VI en VII van dit hoofdstuk.

2) Verg. Jullian, *Hist. de la Gaule*, IV, blz. 135 n. 1; Stähelin, *Die Schweiz*, blz. 229 noot 4 en 5; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 3 noot 6.

Dit geheele gebied zou dan niet meer het karakter van een militair district hebben gehad en van de provincie Belgica was niet veel overgebleven. Het is evenwel niet mogelijk deze problemen thans te bespreken. Daarbij moet men rekening houden met de stichting van de provincies Germania Inferior en Superior, die in den tijd van Domitianus zijn tot stand gekomen, en met den omvang van deze provincies. Wij komen dus later op het vraagstuk van het militaire district terug [1].

Na de groote overwinningen van Drusus en Tiberius, vooral na de veldtochten van den laatsten in de jaren 4 tot 6 o.J., kon Germania Magna als een onderworpen land en als een deel van het Romeinsche Rijk gelden. Dit gebied stond onder het gezag van den commandant der Germaansche legers, die aan den Rijn hun vaste kwartieren hadden. Hoe de toestand in het algemeen was, kunnen wij het best beoordeelen naar de positie, die Varus in Germanië bezat. Hij had het bevel over de beide Germaansche legers. Bij den slag in het Teutoburger Woud was hij, zooals vroeger is verhaald, vergezeld door de drie legioenen, die tot het Nedergermaansche leger behoorden, en de twee legati, die onder hem over deze legioenen het bevel voerden, den commandant van de twee legioenen uit Vetera en den commandant van het legioen, dat te Neuss of te Keulen lag. De twee legioenen van het Overgermaansche leger waren toen te Mainz, onder het bevel van den legatus, tevens den neef van Varus, Lucius Nonius Asprenas. Mogelijk omvatte het laatst genoemde leger nog een derde legioen, dat dan wellicht te Vindonissa of bij Straatsburg heeft gelegen.

In Germanië trad Varus op als burgerlijk gezagvoerder. Hij vorderde belastingen en sprak recht volgens de Romeinsche regels. Tot ergernis van de Germanen vertoonde hij zich in de toga, het gewaad van den Romeinschen burger, optredend als een Romeinsche magistraat. Het is niet zeker, hoe de verhouding van het land tot Rome op dat oogenblik was. Sommige van de Germaansche volksstaten waren onderworpen, nadat zij zich op genade of ongenade hadden overgegeven. Andere, die zich vrijwillig hadden aangesloten en het oppergezag van Rome erkend, kan men als vrije vazalstaten beschouwen.

Wat beter op de hoogte zijn wij van den toestand der Cheruscen. Uitdrukkelijk wordt medegedeeld, dat in 4 o.J. een verdrag tusschen

1) Over de provincies Germania Inferior en Superior, verg. afdeeling I van het Achtste hoofdstuk.

Tiberius en dit volk is tot stand gekomen. Zij hadden zich dus op vreedzame wijze bij het Rijk aangesloten en behoorden tot de voornaamste steunpunten van de Romeinsche macht in Midden-Duitschland, zooals de Bataven in de Rijndelta. Tiberius, die niet veel menschenkennis had, meende op de Romeinsch gezinde partij in dit volk te kunnen vertrouwen en hoopte het geheel voor Rome te kunnen winnen. Inderdaad hebben vele voorname leden van den stam onder hem gediend, bij voorbeeld de zoons van Segimer, die de Romeinen Arminius en Flavus [1]) noemden, als commandanten van troepenafdeelingen, die uit de Cheruscen waren samengesteld. Segestes bezat het Romeinsche burgerrecht. Arminius had als praefectus van een militair corps den rang van ridder.

Het is de vraag, of Germania niet zelfs tot een Rominsche provincie is geproclameerd. Is dat het geval geweest, dan moet er een formeel senaatsbesluit zijn tot stand gekomen, waardoor het nieuw veroverde gebied als een afzonderlijke afdeeling van bestuur is geconstitueerd en bij het Romeinsche Rijk ingelijfd [2]). De overlevering zwijgt en dat is begrijpelijk. Want in de eerste plaats hadden de antieke auteurs voor zaken, die de administratie betreffen, niet veel belangstelling en in de tweede plaats is Germania in het jaar 9 o.J. vrijwel geheel verloren gegaan. Intusschen vinden wij in de overlevering wel eenige mededeelingen, die ons in staat stellen over deze vraag tot een oordeel te komen. Er wordt gesproken van den wensch, dien Augustus zou hebben gehad, Germanië tot een provincie te maken en dat hij daarin zou zijn geslaagd, indien de Romeinen wat minder fouten tegenover de Germanen hadden begaan. Volgens een ander bericht zou Tiberius met zijn expedities van de jaren 8 tot 6 v. Chr. reeds zooveel succes hebben behaald, dat Germanië welhaast tot een schatplichtige provincie is gemaakt. Dat is toen dus niet geschied en er wordt ook niet gezegd, dat hij

---

1) Wellicht is naar dezen Gaius Julius Flavus de Ala Gallorum Flaviana genoemd; verg. E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten,* blz. 137.

2) Over het vraagstuk van de Romeinsche provincie Germania verg. Jullian, *Histoire de la Gaule,* IV, blz. 135 n. 1; U. Wilcken, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie,* 1932, blz. 233 noot 2; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten* (1932), blz. 2 noot 5; J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten* (1934), blz. 11-17. — E. Kornemann, *Staaten, Völker, Männer* (1934), blz. 118-121. — Volgens Kornemann is Varus in 6 of 7 o.J. naar Germanië gekomen als de bestuurder van een Romeinsche provincie — De berichten, die uit de Oudheid tot ons zijn gekomen, spreken daar niet voor: Augustus, *Res gestae* 26; Velleius II 97, 4 en II 108, 1; Florus II 30, 22; Cassius Dio 56, 18, 1.

dit na zijn veldtochten van 4 tot 6 o.J. wèl zou hebben gedaan. Het is eerst Varus geweest, die een begin heeft gemaakt met de invordering van belastingen. Bij een derden schrijver, Cassius Dio, die over zeer goede bronnen beschikte, lezen wij, dat de Romeinen in den tijd van Varus slechts enkele deelen van het land werkelijk bezet hielden, niet een goed samenhangend gebied, maar alleen de stukken, die volkomen waren onderworpen; de Romeinsche invloed begon er pas door te dringen. Augustus zelf, ten slotte, vermeldt in het verslag over zijn regeeringsdaden de onderwerping van de provincies Gallië en Spanje en van het land Germanië, aan den Oceaan van Cadix tot aan den mond van de Elbe. Inderdaad kon hij dat, toen hij in 14 o.J. stierf, zeggen; want er lag in dat jaar nog een Romeinsch garnizoen bij de Cauchen. Maar het is opmerkelijk, dat de keizer in zijn zeer nauwkeurig geformuleerde redactie het woord provincie voor Germanië niet heeft gebruikt.

Uit onze bronnen kan men dus niet afleiden, dat Germanië ooit tot een Romeinsche provincie is geproclameerd. Mogelijk is het intusschen wèl, dat dit toch is geschied en dat men dit feit later eenigszins heeft verdoezeld. Gewoonlijk noemt men als een doorslaand bewijs voor de stichting van de provincie de aanwezigheid van een altaar voor Roma en Augustus te Keulen, dat voor Germanië dezelfde beteekenis moet hebben gehad als het altaar te Lyon voor Gallië. Dit altaar kan zijn gewijd in 9 v. Chr., tijdens de aanwezigheid van Tiberius na den dood van Drusus, — maar toen was er zeker geen aanleiding voor, — of in de jaren 4 tot 6 o.J., na de overwinningen van Tiberius in Germanië, of in den tijd van Varus in 7 of 8. Overigens weten wij van het altaar te Keulen slechts zeer weinig [1]).

Het is evenwel twijfelachtig, of de stichting van het altaar te Keulen inderdaad de inrichting van een provincie Germania veronderstelt. Men herinnere zich, dat het altaar te Lyon is ingewijd in 12 v. Chr., toen de census van Gallië werd afgekondigd. Er is geen sprake van, dat zoo iets in Germanië mogelijk zou zijn geweest. Het land was daarvoor veel te weinig georganiseerd; maar het was ook nog geen afgerond geheel. Om een behoorlijke provincie te kunnen vormen was niet alleen een veel verder voortgeschreden onderwerping noodig geweest, maar bovendien de verovering van het rijk van Marbod en van het zuiden, tusschen den Donau en het Duitsche Middelgebergte. Juist toen Tiberius met deze taak zou be-

---

1) Over het altaar te Keulen zal worden gesproken in afdeeling II van het Achtste hoofdstuk.

ginnen, brak de opstand in Pannonië uit. Daarna was er voor de inrichting van een provincie Germanië geen aanleiding meer.

Er zijn evenwel eenige andere redenen, die het niet waarschijnlijk maken, dat een provincie Germania Magna ooit is tot stand gekomen. In de eerste plaats is, naar het schijnt, het Germaansche district langs den Rijn vertegenwoordigd gebleven bij het altaar te Lyon. Was er inderdaad een provincie Germania geweest, dan had men dezen toestand zeker niet bestendigd. Dan was immers de grens tusschen Gallia Belgica en Germania definitief afgebakend en was het militaire district geheel van Gallië losgemaakt. In de tweede plaats is het zeker, dat er omstreeks het midden van de eerste eeuw geen provincie Germania bestond. Er waren toen aan den Rijn de territoriën van de twee Germaansche legers, die eerst onder Domitianus als provincies zijn georganiseerd. Het is niet aannemelijk, dat de Romeinsche regeering een provincie eenvoudig zou hebben laten ophouden te bestaan, wanneer zich nog een belangrijk deel onder het gezag van Rome bevond, zooals dat na den ondergang van Varus toch het geval was.

Wij hebben ons met het vraagstuk van de provincie Germania Magna zoo lang beziggehouden, omdat het van belang is vast te stellen, of ons land als geheel ooit werkelijk tot de Romeinsche provincies heeft behoord. Onze conclusie is, dat dit voor het noordoostelijke deel nooit het geval is geweest. Met de provincie Germania Magna zijn de Romeinen niet verder gekomen dan de eerste voorbereiding. Na den ondergang van Varus zijn zij uiteraard met dit werk niet voortgegaan. De territoriën van de Cauchen, Friezen, Canninefates, Bataven en eenige andere volksstammen van geringer beteekenis bleven onder het gezag van den commandant van het Nedergermaansche leger. Toen Tiberius, in 16 o.J., het plan om Germanië te veroveren definitief opgaf, bleef het district in stand. Maar tegelijkertijd begon een geheel nieuwe politiek tegenover Germanië. In plaats van de militaire verovering trad de vreedzame penetratie.

V. DE ONTWIKKELING VAN HET BESTUUR NA HET VERTREK VAN GERMANICUS

Toen Germanicus in het najaar van 16 het commando aan den Rijn had neergelegd en naar Italië terugkeerde om een taak in het Oosten te aanvaarden, was de verhouding met Germanië allerminst duidelijk. De Romeinsche macht werd in de eerste plaats vertegen-

woordigd door de twee, elk uit vier legioenen bestaande legers aan den Rijn. Bij die legers was een groot aantal hulptroepen ingedeeld. Al deze afdeelingen hadden haar vaste garnizoen in een district aan den linkeroever van de rivier, dat onder onmiddellijk militair gezag stond. Als basis voor de verdediging van het land diende een goed georganiseerde linie langs den Rijn, bestaande uit groote vestingen en kleinere kampementen, die door een met vaste posten bewaakten weg waren verbonden. Van deze linie uit konden aanvallen in het land rechts van de rivier worden ondernomen. Daarvoor waren met forten versterkte wegen, die naar het binnenland van Germanië voerden, beschikbaar. Een van deze wegen liep van Vetera uit langs het dal van de Lippe, met een fort aan den oorsprong van deze rivier, ad caput Lupiae, dat men in de buurt van Paderborn moet zoeken. Een breede zone aan den rechteroever van den Rijn, die vrij van bewoners werd gehouden, vergemakkelijkte de bewaking. Eenige ten oosten van deze zone wonende volkeren waren door een verdrag met Rome verbonden en hadden op deze wijze de opperheerschappij van de Stad erkend. Maar alleen in de delta van den Rijn strekte de werkelijke macht van het Rijk zich verder uit. Daar behoorde ten minste het land van de Friezen nog tot het Romeinsche bezit.

Aan den anderen kant was in Germanië een aantal machtige volkeren, die zeer vijandig tegenover de Romeinen stonden, als de Cheruscen, de Chatten, de Bructeren, de Marsen. Zij hadden tegen de legers van Germanicus gevochten. Hun land was herhaaldelijk verwoest en geplunderd. Hun troepen hadden zware nederlagen tegen de Romeinen geleden. Maar zij waren niet tot onderwerping gebracht. Andere volkeren hadden wèl verdragen met de Romeinen gesloten, als de Cauchen en de Angrivarii. Na het vertrek van Germanicus en nadat de offensieve politiek tegen Germanië was opgegeven, was de positie van deze laatste volkeren volkomen onzeker.

Het had toen voor de hand gelegen, een definitieve regeling te maken voor het bestuur van het deel van Germanië, dat in Romeinsch bezit bleef. Dat is evenwel niet geschied. Tiberius, die sedert hij keizer was geworden, slechts uiterst moeilijk tot het nemen van een besluit kwam, liet de zaak op haar beloop. Het militaire district langs den Rijn bleef bestaan; de verhouding tot Belgica werd niet geregeld. Wellicht heeft Tiberius aan de mogelijkheid gedacht, dat hij later de verovering van Germanië toch nog eens ter hand zou nemen; maar dat is niet waarschijnlijk. Definitief was alleen de deeling van het commando. Sedert het vertrek van Ger-

manicus werd het bevel over het Nedergermaansche en het Overgermaansche leger niet meer door één opper-officier gevoerd. Het altaar te Keulen voor den cultus van den Keizer, dat dienst had moeten doen voor geheel Germanië, bleef in stand, zooals blijkt uit den naam van die plaats, het centrum van het gebied van de Ubii, die eerst Oppidum Ubiorum en later Ara Ubiorum heette. De naam Ara is in de betiteling van de daar gestichte colonia bewaard.

De hoofdstad der Ubii was bestemd het administratieve middelpunt te worden van het gebied, dat Augustus had willen veroveren, een door hem te stichten provincie Germania Magna. Germanicus had er bij voorkeur geresideerd. Een van zijn dochtertjes, Agrippina, die later met keizer Claudius zou huwen, was er geboren en te harer eere is Keulen, kort nadat zij keizerin was geworden, in het jaar 50, tot een Romeinsche kolonie verheven. Dit is de belangrijkste verandering in het bestuur van het district der Germaansche legers, die men tusschen het vertrek van Germanicus en den opstand der Bataven kan vermelden. Vóór de stichting van de kolonie werd daar een aantal veteranen gevestigd. Het was een kolonie naar Romeinsch recht, die ten minste in de derde eeuw in rang was gelijkgesteld met de steden in Italië. Waarschijnlijk had Keulen deze positie van oudsher. Haar naam was Colonia Claudia Augusta Ara Agrippinensium [1]). Reeds eenigen tijd te voren waren de twee legioenen, die te Keulen in garnizoen lagen, verplaatst: Legio I naar Bonn [2]) en Legio XX naar Neuss [3]). De territoriën, die aan de legioensvestingen te Bonn en Neuss werden toegewezen, beteekenden de grens van het gebied der colonia te Keulen in het zuiden en het noorden. In elk geval behoorden tot Keulen nog Tolbiacum (Zülpich) en Marcodurum (Düren).

Keulen is de oudste stad van het land aan den Rijn, met uitzon-

---

1) In dezen volledigen vorm komt de naam op inscripties niet voor; verg. CIL. IX 1584: Col(onia) Claud(ia) Aug(usta) Agrippinensium. — Voor een kolonie naar Romeinsch recht; verg. O. Hirschfeld, *Sitzungsberichte Akad. Wien*, 1883, blz. 319-328: *Kleine Schriften*, blz. 88-95, en E. Kornemann, *Real-Encycl.* IV, c. 543. — Voor Keulen als colonia iuris Italici; verg. Paulus, *Digesta* 50, 15, 8, 2. — J. Klinkenberg, *Das Römische Köln: Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, VI (1906); *Bonner Jahrbücher*, 140-141 (1936), blz. 259-298. — R. Schultze, *Die Stadtanlage der Colonia Agrippinensis, Bonner Jahrbücher*, 130 (1925), blz. 254-261.

2) Over het Romeinsche Bonn verg. E. Sadée, *Das römische Bonn* (1925); H. von Petrikovits, *Germania*, XXI (1937), blz. 233-235.

3) Over het Romeinsche Neuss verg. H. Nissen en anderen, *Novaesium: Bonner Jahrbücher*, 111-112 (1904).

dering van Augusta Rauracorum (Augst bij Bazel). Als territorium is aan de stad het gebied van de Ubii, of wellicht slechts een deel van dat gebied, toegewezen [1]). Maar dit territorium had geen gelijke rechten. Het was ondergeschikt aan de stad en had geen eigen magistraten en geen eigen jurisdictie. Langzamerhand is de naam van de Ubii in onbruik geraakt. Zoowel de stedelingen als de bewoners van het platteland zijn zich in later tijd Agrippinenses gaan noemen (Afb. 21). Op den duur zijn de peregrini verdwenen. Alle leden van den stam der Ubii werden in den loop van den tijd tot stadsburgers. Van de bestuursorganen wordt de stadsraad, het concilium Agrippinensium, tijdens den opstand der Bataven genoemd. Wil men zich duidelijk maken, welke veranderingen aan den Rijn hebben plaats gehad in de eerste eeuw na het begin onzer jaartelling, dan vergelijke men de lijsten van plaatsen bij Plinius en bij Ptolemaios [2]). Het blijkt dan, dat in de tweede eeuw de Ubii en de Cugerni geheel waren vervangen door de Agrippinenses en de Traianenses.

Van de andere bestuursafdeelingen, behalve Keulen, is ons uit den tijd vóór den opstand der Bataven niets bekend. Wèl valt nog het een en ander te verhalen over de verhouding tusschen het district aan den Rijn en Germanië. Nog altijd waren de landen aan den rechter- en den linkeroever van de rivier door allerlei belangen met elkander verbonden. Het is intusschen wel zeer merkwaardig, dat de Romeinsche heerschappij en de langdurige oorlogen zoo uiterst weinig sporen in het eigenlijke Germanië hebben achtergelaten. Voor de beschaving van het land schijnen de jaren van Drusus tot Germanicus, welhaast zonder beteekenis te zijn geweest. Dichter bij de rivier was de invloed van Rome grooter. Daarbij moet men evenwel onderscheid maken tusschen Over- en Neder-Germanië.

In Over-Germanië waren nog vrij groote stukken land aan den rechter oever van den Rijn onder Romeinsch gezag gebleven na het vertrek van Germanicus, bij voorbeeld, het land der Mattiaci. Ten tijde van Gaius en Claudius zijn ook weer pogingen gedaan om dat gebied uit te breiden. De grensweg, de limes, begon daar al vroeg de rivier als afsluiting te vervangen. In Neder-Germanië was het bezit van het Rijk rechts van den Rijn in den eersten tijd veel

1) Verg. A. Schulten, *Die Territorien in den beiden Germanien: Bonner Jahrbücher*, 103 (1898), blz. 30-36.
2) Over Ptolemaios wordt gesproken in afdeeling I van het Achtste hoofdstuk.

grooter. De zooeven genoemde weg langs het dal van de Lippe, die met forten was versterkt, voerde diep in het Germaansche land, terwijl aan de Noordzeekust de Friezen en de Cauchen nog steeds het oppergezag van Rome erkenden. Bij de Friezen lagen Romeinsche troepen, onder andere in het Castellum Flevum aan den Vliestroom. Dit volk had zijn oude bestuursorganen behouden en was gesteld onder het toezicht van een Romeinschen commissaris [1]. Maar in 28 heeft het zich bevrijd, en de expeditie van Corbulo in het jaar 47 is geëindigd met de terugtrekking van de Romeinsche troepen op bevel van de regeering te Rome.

Uit de berichten over deze veldtochten vernemen wij iets meer over de Friezen. Toen Corbulo hen had onderworpen, heeft hij, zooals boven is verhaald, een nieuwe staatsregeling bij hen ingesteld en het Romeinsche recht ingevoerd. Zonder twijfel bleven zij ook met het Rijk verbonden door een verdrag, dat Corbulo vóór zijn aftocht met hen heeft gesloten. Maar de nieuwe staatsinstellingen, die zoo weinig in overeenstemming waren met hun nationale opvattingen, zijn niet in stand gebleven. Eenige jaren later werden de Friezen ten minste al weer geregeerd door koningen. Schatting betaalden zij niet meer. Wellicht hebben zij echter nog wel manschappen voor de Romeinsche legers geleverd. Bovendien werd handel met hen gedreven. De producten van hun land hadden beteekenis voor de verpleging van de Romeinsche troepen en van hun kant kochten de Friezen gaarne de voortbrengselen van de Romeinsche nijverheid. Dat bewijzen de stukken aardewerk en de bronzen voorwerpen, huisraad en godenbeeldjes, die men in de terpen van Friesland en Groningen aantreft. Verder liep de weg voor den handel van de Rijndelta naar het noorden van Germanië door hun land. De Romeinen hebben ook het recht van de visscherij bij de Friezen gepacht. Maar de inscriptie, die ons daarover inlicht, dateert mogelijk uit den tijd van Corbulo [2]. Zonder twijfel was de Romeinsche invloed in het land van de Friezen ook na het midden van de eerste eeuw nog zeer groot. Een deel van het Romeinsche Rijk was dit gewest na het jaar 47 toch definitief niet meer.

Corbulo heeft niet alleen zijn nieuwe veroveringen moeten opgeven, maar bovendien alle troepen terugtrekken uit het land aan den rechteroever van den Rijn. Over zijn geheele ambtsgebied heeft

---

1) Zijn titel was „praepositus gentis Frisiorum"; verg. de inscriptie, aangehaald in *Germania,* 1917, blz. 132.

2) Over de vondsten in Friesland wordt gesproken in afdeeling VI van het Zevende hoofdstuk. Op hun geschiedenis komen wij terug in afdeeling VII van dit hoofdstuk en in afdeeling VIII van het Achtste.

hij deze opdracht met groote nauwgezetheid uitgevoerd. De forten aan de Lippe in het land van de Friezen werden ontruimd. In de delta van den Rijn werd de middelste tak uitgekozen om als grens te dienen. Ook de latere commandanten van het Nedergermaansche leger hebben zich aan de door Corbulo ontvangen order moeten houden.

Een onbewoonde strook land langs den rechteroever van den Rijn in Neder-Germanië diende voor militaire doeleinden, ter bewaking en afsluiting van de grens. Boven hebben wij verhaald, hoe de Friezen en de Amsivarii, die pogingen deden om zich in deze strook te vestigen, zijn teruggejaagd. Daarbij is het opmerkelijk, dat de Friezen, die een verdrag van vrede en vriendschap met de Romeinen hadden gesloten, anders werden behandeld dan de Amsivarii. Maar ook de Friezen mochten in de gereserveerde strook niet blijven. Deze toestand is later bestendigd. Alleen waren er langs de rivier eenige wachtposten gevestigd, waarvan de sporen op het Montferland, de Duno, bij Wageningen en op den Grebbeberg zijn aangetroffen. Bovendien heeft reeds vroeg in het land aan de overzijde van den Rijn de Tegularia Transrhenana bestaan, een groote pannenbakkerij ten behoeve van het Romeinsche leger [1]).

In de jaren, toen geen oorlogen werden gevoerd, hebben de Romeinsche commandanten hun troepen allerlei werken laten uitvoeren. Aan den linkeroever van den Rijn werd in den tijd van Claudius een reeks van versterkingen aangelegd. Deze forten, waarvan wij boven eenige overblijfselen hebben genoemd, deden dienst ter onmiddellijke beveiliging van de grens. Maar ook in het binnenland zijn dergelijke sterkten gebouwd. Te Heerlen is, naar men aanneemt, in den tijd van Claudius een Romeinsche vesting aangelegd. Verder herinnerde later de naam van Praetorium Agrippinae, de plaats in de kuststreek van Zuid-Holland, nog aan de gemalin van dezen keizer. Niet minder belangrijk waren enkele waterwerken, die het Romeinsche leger heeft uitgevoerd. Behalve het kanaal, dat Corbulo heeft laten graven in Zuid-Holland ter verbinding van den mond van den Rijn bij Leiden met den mond van de Maas, het Helinium bij Terheide, kan men de voltooiing van den dam van Drusus noemen. Gelijk men zich zal herinneren, had Drusus dien dam laten aanleggen om het water van den Rijn te dwingen zooveel

1) Verg. H. Lehner, *Bonner Jahrbücher*, 111-112 (1904), blz. 291-296; H. Dragendorff, *Bericht Römisch-Germanische Kommission*, 1904, blz. 28-29; CIL. XIII pars 6, blz. 129-131; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 101-102.

mogelijk langs den middelsten tak af te vloeien. Dit werk is in de vijftiger jaren voltooid. Men heeft den indruk, dat het bezighouden van den troep de voornaamste taak voor de legercommandanten is geweest.

In dezen zelfden tijd ging in Gallië de romaniseering van het land snel verder. Meer en meer werd daar het bestuur naar Romeinschen trant ingericht. De oude titels van de stedelijke magistraten verdwenen en werden vervangen door Latijnsche. Op groote schaal werd aan de Galliërs het Romeinsche burgerrecht verleend. Zelfs kon Claudius in het jaar 48 het voorstel doen aan de voorname Galliërs het recht te verleenen Romeinsche ambten te bekleeden. De redevoering, die de keizer bij die gelegenheid in den Senaat heeft gehouden, is op een bronzen plaat gegrift om te worden opgesteld bij het altaar voor den cultus van den keizer te Lyon. Daar is een groot stuk van die plaat teruggevonden, zoodat wij de rede voor een belangrijk deel kennen [1]). In het militaire district langs den Rijn is de ontwikkeling vooreerst nog niet zoo ver gegaan. Alleen de stichting van de Romeinsche kolonie te Keulen maakte een uitzondering. Anders overheerschte daar nog het Romeinsche leger.

Gedurende deze geheele periode waren in het militaire district acht legioenen, vier voor elk van de twee Romeinsche legers [2]). Behalve met deze afdeelingen moet men rekening houden met een groot aantal hulptroepen en de vloot op den Rijn. De legioenen, die in Neder-Germanië dienst deden, hebben wij boven opgesomd. Van enkele monumenten die deze corpsen hebben achtergelaten, zijn hier reproducties opgenomen (Afb. 11, 12 en 35). Bij de hulptroepen vragen vooral de ruiterafdeelingen, de alae, onze aandacht. Wij bezitten een aantal zeer opmerkelijke monumenten, die van deze afdeelingen afkomstig zijn (Afb. 22, 23 en 36). Bovendien vermelden wij nog de trosknechten, de dienaren en slaven van de soldaten, de hofhouding en de staf van de commandanten, de zoetelaars en kooplieden, de vrouwen en kinderen, ten slotte de veteranen die niet van hun oude corps hadden kunnen scheiden, tezamen een menigte van ten minste 200 000 zielen.

Slechts een klein deel van deze menschen waren Italianen. Alleen de legioensoldaten kwamen nog voornamelijk uit het zuiden. De

---

1) F. Fabia, *La Table claudienne de Lyon* (1929). — De redevoering is, in een eenigszins vrij résumé, weergegeven door Tacitus in zijn *Annales* XI 24.

2) Voor de dislocatie van deze afdeelingen verg. E. Ritterling, *Legio: Real-Encyclopaedie,* XII (1925), c. 1211-1829, en beneden, in afdeeling I van het Vijfde hoofdstuk.

hulptroepen bestonden bijna geheel uit Galliërs en Germanen. Want de Romeinen waren er in dezen tijd nog niet voor beducht de afdeelingen te laten in het land, waaruit zij stamden. Bij de leden van de noordelijke volkeren waren de glorie van Rome en de eer Rome te mogen dienen machtiger factoren dan hun nog zoo weinig ontwikkeld nationaal gevoel. Na afloop van hun diensttijd in de hulptroepen werden zij beloond met het Romeinsche burgerrecht, tezamen met de vrouwen en kinderen die zij bezaten. De aanvoerders der afdeelingen, die in den regel tot denzelfden stam behoorden als de manschappen, waren steeds Romeinsche burgers en meestal opgenomen in den ridderstand. De dienstplicht, die welhaast als een voorrecht werd beschouwd, was een van de voornaamste middelen om de volksstammen in de provincie voor het Rijk te winnen en hen rijp te maken voor de invoering van een burgerlijk Romeinsch bestuur. Wij gaan thans over tot de bespreking van deze volksstammen, voorzoover zij op het grondgebied van Nederland woonden.

VI. DE VOLKSSTAMMEN IN HET ZUIDEN VAN NEDERLAND

Wij moeten thans een poging doen om vast te stellen, hoe de indeeling voor het bestuur is geweest in het gedeelte van het Romeinsche Rijk, dat tot het Nederlandsche grondgebied behoorde. Dat wij tot een dergelijk onderzoek in staat zijn, danken wij vooral aan de mededeelingen van Plinius, die in afdeeling I van dit hoofdstuk zijn ter sprake gekomen. Het gaat daarbij, gelijk men zich zal herinneren, om twee passages, de lijsten van de volksstammen in de Rijndelta en in Gallia Belgica. Allereerst merken wij op, dat twee volkeren, de Marsaci en de Frisiavones, in beide lijsten voorkomen. Daarbij behoeven wij niet te denken aan een vergissing van Plinius. Zulk een vergissing is niet waarschijnlijk, omdat deze auteur van den toestand zeer goed op de hoogte was. Mogelijk heeft hij de eerste lijst samengesteld op grond van zijn eigen aanteekeningen en de tweede overgenomen uit de Commentarii van Agrippa. Wij mogen aannemen, dat de lijsten de namen bevatten van de volkeren, die aan Rome verbonden waren door verdragen. Mogelijk hebben zoowel de Marsaci als de Frisiavones land bezeten aan beide oevers van de Waal en komen zij om die reden evengoed voor in de lijst van de volkeren in de Rijndelta als in de opsomming aangaande Gallia Belgica.

De mededeelingen van Plinius kunnen wij nog eenigszins toelich-

ten met gegevens, die wij bij Ptolemaios vinden. Daar de laatstgenoemde rekening hield met de indeeling naar civitates, kunnen wij door de vergelijking van de twee lijsten vaststellen, bij welke volkeren in den tijd van Plinius een stedelijke organisatie nog niet was ingevoerd. Ptolemaios kende in het gebied ten zuiden en ten westen van den Rijn overal een communaal bestuur. Bij hem vinden wij de civitates van de Morini en de Menapii in het kustgebied, van de Nervii en de Tungri in het binnenland, van de Agrippinenses, de Traianenses en de Bataven aan den Rijn [1]).

Op grond van de lijst bij Plinius moet men aannemen, dat in den tijd toen hij zijn gegevens verzamelde, de stedelijke organisatie was ingevoerd bij de Morini, de Menapii, de Nervii en wellicht ook bij de Tungri, maar nog niet bij de overige volksstammen. Naast de colonia van de Agrippinenses met haar territorium bestonden nog de volksstaten van de Ubii en de Sunuci. De Baetasii waren nog niet vereenigd met de Cugerni en evenmin de Bataven met de andere stammen in de Rijndelta, te weten de Canninefates, de Marsaci, de Sturii en de Frisiavones, terwijl de Texandri waarschijnlijk op den duur zijn ingedeeld bij de Tungri of wellicht bij de Nervii. Naast deze autonome bestuursafdeelingen waren er in het land aan den Rijn nog de gebieden, die onder onmiddellijk militair gezag stonden, bij de legioensvestingen en de kleinere sterkten. Deze gebieden werden bestuurd door de commandanten der verschillende troepenafdeelingen.

Hier dient nog het een en ander te worden gezegd over de geschiedenis van de genoemde volksstammen. De Morini, de Menapii en de Nervii zijn reeds boven ter sprake gekomen, in afdeeling II van het Tweede hoofdstuk. Evenals met de Tungri (Afb. 24) zullen wij ons nog met hen bezig houden in afdeeling II van het Achtste hoofdstuk, dat is gewijd aan de lotgevallen van de civitates, waartoe deelen van Nederland hebben behoord. Ook de Ubii zijn in het voorafgaande reeds herhaaldelijk genoemd. Overigens heeft, zooals later zal blijken, geen stuk van hun territorium zich uitgestrekt tot het Nederlandsche grondgebied. Aan de andere volksstammen moeten wij hier een oogenblik aandacht geven [2]). Wij beginnen met degenen, die ten zuiden van de groote rivieren woonden.

1) De lijst van Ptolemaios zal in afdeeling I van het Achtste hoofdstuk ter sprake komen.

2) N. J. Krom, *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus* (Diss. Leiden, 1908). — L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme* (1934 en volg.). — J. Scharf, *Studien zur Bevölkerungsgeschichte der Rheinlande* (1938).

De Texandri (of Texuandri) hadden hun gebied in het westen van Noord-Brabant, waar later de gouw Taxandria hun naam bewaarde. In de antieke overlevering worden zij uitsluitend

Fig. 7. De volksstammen in Nederland

genoemd in de vroeger vermelde passage van Plinius. Verder komen zij voor op inscripties; maar die inscripties betreffen alleen leden van dezen volksstam, die in afdeelingen van het Romeinsche leger hebben gediend [1]). Op deze wijze blijkt de naam van de Texandri

1) Over leden van de Germaansche stammen in ons land, die tot het Romeinsche leger hebben behoord, wordt gesproken in afdeeling V van het Achtste hoofdstuk.

nog in de eerste helft van de tweede eeuw in gebruik te zijn geweest. — De woonplaatsen van de Marsaci moet men zoeken op de Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden. Zij worden beschouwd als een deel van de Marsi, die naar de Rijndelta zijn uitgeweken, evenals de Bataven oorspronkelijk een deel vormden van de Chatten. In de geschiedenis van den opstand der Bataven worden zij nog eens terloops genoemd tezamen met de Canninefates, die het land aan de kust ten noorden van hen in bezit hadden. Overigens vindt men hun naam alleen op inscripties om de herkomst aan te duiden van enkele soldaten, die dienden in afdeelingen van de hulptroepen en in het keurcorps van de equites singulares. Ook godinnen, de Matres Marsacae, bewaarden later de herinnering aan hun naam [1]).

De Sturii worden in de literatuur slechts vermeld in de boven besproken passage van Plinius. Het is mogelijk, dat men hun naam moet aanvullen op een inscriptie; maar dit is volkomen onzeker. Zij woonden, naar men mag aannemen, in de buurt van de Marsaci. Een nauwkeuriger aanduiding van hun verblijfplaats is evenwel niet mogelijk. — De Frisiavones (of Frisiaevones) moeten een deel zijn geweest van de Friezen, dat zich in de streek van de groote rivieren heeft gevestigd. Wellicht worden zij bedoeld met de Kleine Friezen, die Tacitus in zijn *Germania* vermeldt. Deze volksstam heeft blijkbaar een vrij groote beteekenis gehad. Want er is meer dan één afdeeling van hulptroepen naar hen genoemd. Wij kennen ook den grafsteen van een zekeren Hilarus, die tot dezen stam behoorde en deel heeft uitgemaakt van de persoonlijke lijfwacht van Nero Caesar (niet de keizer, maar waarschijnlijk een van de zoons van Germanicus), en een betrekkelijk groot aantal grafschriften voor ruiters uit het corps der equites singulares, de lijfwacht van de keizers uit de tweede eeuw. Ten slotte vermelden wij nog godinnen, wier naam aan dit volk herinnert, de Matres Frisiavae.

De Sunuci woonden in de streek van Zülpich en Aken, tusschen de Tungri en de Ubii, vlak ten oosten van de Nederlandsche grens. In de literatuur worden zij, behalve in de aangehaalde plaats van Plinius, slechts vermeld door Tacitus in het verhaal van den opstand der Bataven. Zij behoorden wellicht tot de Germaansche volksstammen aan den linker oever van den Rijn, waarvan Caesar spreekt. Maar liever zal men aannemen, dat zij eerst naderhand, tegelijk met de Tungri, in hun latere woonplaatsen zijn gekomen. Vroeger verbleven daar de Eburones en de Condrusi. Blijkbaar

---

1) De godsdienst komt ter sprake in afdeeling VII van het Achtste hoofdstuk.

vormden zij nog een zelfstandigen volksstaat, toen het door Plinius gebruikte materiaal werd verzameld. Later zijn zij opgegaan in de civitas van de Agrippinenses. Wij kennen een naar dezen stam genoemde legerafdeeling, die in de eerste helft van de tweede eeuw behoorde tot het leger van Britannia, en eenige inscripties, waarop uit dezen stam afkomstige soldaten worden genoemd. Bovendien bezitten wij een aantal monumenten, gewijd aan Sunuxal, de voornaamste godheid van dit volk. Zij werd voornamelijk vereerd in de streek van Aken, Eschweiler en Zülpich.

De Baetasii hebben ten noorden van de Sunuci gewoond, in het land aan den rechteroever van de Maas, ongeveer in de buurt van Gennep, Goch en Geldern. Een troep manschappen uit dit volk, bijeengebracht door Claudius Labeo, een neef van Civilis, komt ter sprake bij Tacitus in het verhaal van den opstand der Bataven. Ons is een naar dit volk genoemde legerafdeeling bekend, die in de eerste helft van de tweede eeuw diende in het leger van Britannia en in dat land nog in den laten keizertijd aanwezig was. Verder vindt men Baetasii op inscripties, onder anderen een zekeren Phoebus, die behoorde tot de lijfwacht van keizer Nero, en eenige ruiters uit het corps van de equites singulares. De laatsten worden aangeduid als Traianenses Baetasii. Op deze wijze blijkt het, dat de Baetasii waren opgenomen in de civitas van de Traianenses, die haar middelpunt had in de Civitas of Colonia Traiana bij Xanten.

De volksstam, die gewoonlijk Cugerni wordt genoemd, heet op de besproken plaats van Plinius Guberni. Deze vorm van den naam komt ook elders voor. Op de inscripties vindt men de vormen Cugerni en Cuberni. Mogelijk wordt met dezen naam dezelfde volksstam aangeduid; maar men kan ook aan twee verschillende volkeren denken. — De Cugerni, gelijk wij hen zullen noemen, woonden aan den Rijn tusschen de Ubii en de Bataven. Wij weten evenwel niet, waar wij de grenzen van hun territorium moeten zoeken. Waarschijnlijk behoorden Gelduba (Gellep bij Mörs), Asciburgium (Asberg bij Krefeld), Burginatium (bij Kalkar), en Quadriburgium (wellicht Qualburg bij Kleef) nog tot hun gebied. Maar Novaesium (Neuss) lag zeker in het land van de Ubii. Het territorium van de legioensvesting bij die laatste plaats heeft, gelijk gezegd, de grens gemarkeerd tusschen de gebieden van de Traianenses en de Agrippinenses. De Cugerni zijn voortgekomen uit de Sugambren, die door den lateren keizer Tiberius, vermoedelijk in de jaren 8 of 7 v. Chr., van het land aan den rechteroever van den Rijn naar den linkeroever zijn overgebracht. Wellicht waren zij, evenals de Baetasii, een

onderdeel van den grooten stam der Sugambren. In dit verband is het opmerkelijk, dat Strabo, in zijn beschrijving van het Rijnland, Sugambren vermeldt op de plaats, waar later de Cugerni woonden. Tijdens den opstand der Bataven hebben zij zich bij Civilis aangesloten. Zij worden door Tacitus nog eens uitdrukkelijk genoemd in het bericht over den slag bij Vetera, waar Civilis door Cerealis is verslagen. Een naar dit volk genoemde legerafdeeling behoorde in de eerste helft van de tweede eeuw tot het leger van Britannia. Toen keizer Traianus de naar hem genoemde stad stichtte in de nabijheid van het tegenwoordige Xanten, werden de territoriën van de Cugerni en van de Baetasii aan deze stad toegewezen. De bewoners noemden zich voortaan Traianenses, evenals de Ubii later als Agrippinenses bekend waren.

VII. DE VOLKSSTAMMEN IN DE RIJNDELTA

De Bataven (Afb. 26) bewoonden eenige eilanden in de Rijndelta, voornamelijk het naar hen genoemde eiland tusschen Waal en Rijn. Maar hun gebied strekte zich ook verder naar het zuiden uit, over het Rijk van Nijmegen en het noorden van Noord-Brabant. Wellicht behoorde eertijds ook de Veluwe aan hen. Evenals hun naburen in het westen, de Canninefates, stamden zij af van de Chatten en maakten dus een deel uit van de groote groep der Herminones. Zij waren wegens oneenigheid met hun stamgenooten weggetrokken uit hun oorspronkelijke vaderland om zich te vestigen in de onbewoonde streek in het noorden van Gallië aan den Rijn en in de Rijndelta. Zoo wordt het ons ten minste medegedeeld. Wanneer deze uittocht van de Bataven heeft plaatsgehad, weten wij niet. Gelooft men, dat de mededeeling in Caesar's berichten over zijn Gallische oorlogen, waar over de Bataven wordt gesproken, een invoegsel van den schrijver zelf is of uit zijn tijd, dan zijn zij reeds vóór het midden van de eerste eeuw v. Chr. naar Nederland uitgeweken. Eerder zal men moeten aannemen, dat dit in wat later tijd is geschied. De streek, waar naderhand de Bataven woonden, heeft naar het schijnt, in Caesar's tijd aan de Menapii behoord. Waarschijnlijk was de Betuwe toen nog vrijwel geheel onbewoond. Zeker weten wij, dat de Menapii land aan den rechteroever van den Rijn in bezit hadden in de Graafschap Zutphen of wat verder naar het zuidoosten, in den tijd toen de Usipetes en de Tencteren hun inval in Gallië hebben gedaan, dus in den winter van 56 op 55 v. Chr.

Wij vernemen niets van de Bataven vóór het jaar 12 v. Chr., toen

Drusus van hun land uit zijn eersten krijgstocht naar Germanië heeft ondernomen [1]). Intusschen moeten zij reeds vóór dien tijd een verdrag hebben gesloten, waarbij zij de opperheerschappij van Rome erkenden. Dit verdrag was voor hen zeer gunstig. Want zij behoefden geen belastingen te betalen; alleen moesten zij manschappen leveren voor het leger. Op grond van dit verdrag heeft Drusus door hun gebied het kanaal laten aanleggen, waardoor een veiliger vaarweg ontstond van den Rijn naar de meren in het midden van ons land en naar de Waddenzee, en een dam laten bouwen om een betere verdeeling te maken van het water, dat door den Rijn wordt aangevoerd. Bovendien heeft hij in het land van de Bataven eenige versterkingen opgericht als een onderdeel van de linie aan den Rijn. Sporen van zulke forten meent men te kunnen aanwijzen bij Rindern, te Nijmegen en te Vechten.

De verandering van de Romeinsche politiek tegenover Germanië na het jaar 16 o.J. en ook de opstand van de jaren 69 en 70 hebben in de verhouding van de Bataven tot het Rijk geen verandering gebracht. In zijn *Germania* spreekt Tacitus van een a n t i q u a s o c i e t a s, een bondgenootschap dat van oudsher dateert. Zij hadden zich in den tijd van Drusus vrijwillig bij het Rijk aangesloten en zijn na den opstand op dezelfde voorwaarden in het Rijk teruggekeerd. In hun land kwamen dus geen Romeinsche belastingambtenaren. Zij waren vrij van heerendiensten, van leveranties ten behoeve van het leger en van werkzaamheden voor het onderhoud van wegen. Alleen als soldaten droegen zij in ruime mate bij tot de verdediging van het Rijk. Op deze wijze staan zij vrijwel alleen. Want ook de volkeren, die f o e d e r a t i worden genoemd, betaalden wel degelijk belastingen. Intusschen wordt de band, die hen met Rome bond, aangeduid als een f o e d u s, bondgenootschap, maar ook als een verhouding van afhankelijkheid, o b s e q u i u m.

De bijzondere positie van de Bataven wordt voor een groot deel verklaard door de ligging van hun land op een zeer kwetsbare plaats aan de grens van het Rijk. Het beheerschte de moeilijk toegankelijke Rijndelta en de monden van de rivieren, waarlangs het verkeer van den Rijn naar het Kanaal en naar Britannië ging. Dit gebied had groote beteekenis voor de ravitailleering van de legers en de vestingen aan den Rijn, maar ook voor de aanvallende krijgstochten, eerst naar Germanië en daarna naar Britannië, nog later voor de

1) Het denkbeeld, dat Caesar reeds een verdrag met de Bataven heeft gesloten en dat Bataven hebben deelgenomen aan den oorlog tusschen Caesar en Pompeius (verg. Lucanus, *Pharsalia* I 431), berust op een misvatting.

verbinding tusschen de Germaansche en Britannische legers. Hoezeer de leiding van den staat het gewicht van deze positie heeft ingezien, blijkt uit het groote aantal forten, dat in die streek is aangelegd. De zwaar versterkte linie van Vechten en Utrecht naar Katwijk moest niet alleen dienst doen ter verdediging van den weg langs den Rijn, maar voornamelijk als bescherming van de verbinding per schip langs de zuidelijke rivierarmen.

Vooreerst waren evenwel nog niet de doode verdedigingswerken het belangrijkst, maar de Romeinsche troepen, die in het land waren gelegerd, en de afdeelingen van de Bataven zelf. Reeds in 28 worden corpsen van Bataven genoemd, die intusschen nog niet op Romeinsche wijze waren ingedeeld en geoefend. Maar al spoedig deden de Bataafsche troepen in kracht niet onder voor de beste afdeelingen van het Romeinsche leger. Vooral waren beroemd en berucht de acht cohorten van Bataven en Canninefates, die eerst in Britannia, later tijdens de oorlogen over de troonopvolging na den dood van Nero en ten slotte in de geschiedenis van den opstand een zoo belangrijke rol hebben vervuld. In dien tijd waren er nog verschillende andere corpsen, die uit Bataven waren samengesteld. Civilis was de commandant van een dezer afdeelingen. Door de geschiedenis van den opstand, waaraan het volgende hoofdstuk is gewijd, komt de beteekenis van de Bataven als soldaten zeer duidelijk uit. De Romeinsche legioenen konden alleen door hun overmacht in aantal ten slotte de overwinning behalen.

Ook in later tijd waren de Bataven zeer sterk vertegenwoordigd in de Romeinsche legers. Dat blijkt uit de talrijke afdeelingen, die naar dit volk zijn genoemd, maar ook uit de inscripties met de namen van Bataven, die dienden bij de troepen te Rome en elders in Italië (de cohortes praetoriae), de legioenen, de afdeelingen voetvolk en ruiterij van de bondgenooten, ook in het keurcorps van de equites singulares [1]). Een zeer bijzondere plaats hadden de Bataven in de persoonlijke lijfwacht van de keizers uit de eerste eeuw, die voornamelijk uit Germanen was samengesteld (de corpore custodes). Deze lijfwacht behoorde niet tot het leger, maar tot het personeel van het keizerlijke huis. Er zijn inscripties bekend van Bataven, die in dit corps hebben gediend onder Claudius en onder Nero. Hun grafschriften zijn, bij voorbeeld, te Rome ontdekt bij de plek, waar de vrijgelatenen en slaven van keizer Claudius werden bijgezet.

---

1) Verg. H. D. J. van Schevichaven, *Epigraphie der Bataafsche krijgsknechten* (1881).

De Canninefates (Cannanefates, Cannenefates en in een groot aantal andere vormen) bewoonden het gedeelte van de eilanden in de Rijndelta ten westen van de Bataven, dat aan de Noordzee grenst, dus in de duinstreek en op de geestgronden ten noorden van den breeden Maasmond, het Helinium (afb. 25). Oorspronkelijk hadden zij waarschijnlijk ook het land ten noorden van den Rijnmond bij Katwijk in bezit. Maar toen de Romeinsche legers werden teruggetrokken op den linker oever van de rivier, hebben de Canninefates hun woonplaatsen ten noorden van den Rijn moeten ontruimen. Zij stamden, evenals de Bataven, af van de Chatten, spraken dezelfde taal en muntten uit door hun dapperheid. In de geschiedenis zijn zij nauw met de Bataven verbonden. Toen in de Rijndelta de organisatie naar civitates werd ingevoerd, behoorden de twee volkeren tot hetzelfde departement, maar, gelijk wij het later zullen opmerken, bezaten de Canninefates een zekere zelfstandigheid.

Waarschijnlijk maakten zij deel uit van het Romeinsche Rijk sedert Drusus. Maar het is mogelijk, dat zij eerst in het jaar 4 o.J. door Tiberius zijn onderworpen. Intusschen zijn de namen in de passage van den geschiedschrijver Velleius Paterculus, waaruit men dit zou kunnen opmaken, zóó slecht overgeleverd, dat men over deze vraag geen zeker oordeel kan hebben. Uit hun verdere geschiedenis zijn slechts enkele feiten bekend. Een ruiterafdeeling, bestaande uit Canninefates, wellicht een deel van hun landstorm, wordt vermeld in den oorlog tegen de Friezen van het jaar 28. Bij den aanval van de Cauchen, die de aanleiding is geweest voor de expeditie van Corbulo in het jaar 47, behoorde de aanvoerder van deze Cauchen, Gannascus, die vroeger in een afdeeling hulptroepen van het Romeinsche leger had gediend, tot hun stam. Maar zij zelf zijn, evenmin als de Bataven, in dien oorlog betrokken geweest. Door hun gebied heeft Corbulo, nadat hij zijn expeditie tegen de Cauchen had moeten afbreken, het naar hem genoemde kanaal laten graven, dat een verbinding voor de scheepvaart moest tot stand brengen tusschen de mondingen van den Rijn en de Maas. Een zekere vermaardheid heeft het lid van dit volk Brinno, die de leiding had bij het uitbreken van den opstand der Bataven in 69. Zijn vader, wiens naam ons niet wordt medegedeeld, heeft, naar Tacitus verhaalt, ongestraft den draak gestoken met de expeditie van keizer Gaius in het jaar 39.

De Canninefates hebben dikwijls in dezelfde afdeelingen gediend als de Bataven. De acht beroemde cohorten, die een rol hebben gespeeld in den tijd van den opstand, waren uit leden van beide volks-

stammen samengesteld. Het is ook mogelijk, dat één van deze afdeelingen uitsluitend uit Canninefates bestond. Er was in dien tijd evenwel nog een ander naar dit volk genoemd corps en later was de Ala I Cannanefatium civium Romanorum een der bekendste ruiterafdeelingen van het leger. Ook uit andere berichten blijkt het, dat dit volk ruimschoots zijn aandeel heeft gehad in de verdediging van het Romeinsche Rijk.

De Friezen (Afb. 27) worden, in tegenstelling met de Bataven en de Canninefates, beschouwd als een transrhenana gens, een volk dat thuis hoort aan de rechterzijde van den Rijn. Hun woonplaatsen lagen op de kleigronden van Noord-Holland, Friesland en Groningen, aan de Noordzeekust achter de wadden, ten noorden van het gebied der meren in het midden van ons land, waar later de Zuiderzee is ontstaan. In het westen grensden zij aan de Canninefates, die de Hollandsche duinstreek in hun bezit hadden, in het oosten aan de Cauchen, den volksstam in Oost-Friesland die van de Friezen door de Eems was gescheiden, en in het zuidoosten aan de bewoners van de hooge gronden in Overijssel, Drente en Groningen, waarschijnlijk de Amsivarii. Het land van de Friezen was in het zuiden en zuidoosten geheel afgesloten door de meren en veenmoerassen, waarvan Plinius een zoo aanschouwelijke beschrijving geeft. Zelfs te water moet het verkeer daar, door de steeds wisselende waterloopen, langs de killen en kreken, met de losgeslagen stukken veen die als eilanden ronddreven, zeer bezwaarlijk zijn geweest.

Bij de Romeinsche schrijvers worden verschillende Friezen onderscheiden. Evenals de Cauchen en de Bructeren, waren zij verdeeld in de Groote en de Kleine Friezen. Men zoekt de Kleine Friezen ten westen en de Groote ten oosten van den Vliestroom. De reeds bovengenoemde Frisiavones waren mogelijk een deel van den stam, dat om de een of andere reden naar het zuiden van de Rijndelta was uitgeweken, wellicht oorspronkelijk de bewoners van het Friesche gebied in Holland, dat voor militaire doeleinden op last van de Romeinen was ontruimd.

Voor zoover wij het weten, zijn de Friezen voor het eerst met de Romeinen in aanraking gekomen bij gelegenheid van de expeditie van Drusus in het jaar 12 v. Chr. Zij zijn toen onderworpen en hun is een verdrag opgelegd. Volgens de bepalingen van dit verdrag waren zij verplicht een schatting op te brengen, bestaande uit runderhuiden ten behoeve van het Romeinsche leger, en soldaten te leveren. Die schatting was gering, in overeenstemming met de economische omstandigheden van de Friezen. Zooals de opgra-

vingen in de terpen het ons hebben geleerd, bestond hun eenige bezit van waarde inderdaad uit vee. Maar door die opgravingen is het eveneens duidelijk geworden, dat de Friezen geenszins armelijk leefden. Integendeel bezaten zij reeds vóór den Romeinschen tijd vrij aanzienlijke woningen. Ook het aantal soldaten, dat de Friezen leverden, is, naar het schijnt, niet groot geweest. Wij vernemen evenwel, dat al dadelijk tijdens den eersten veldtocht van Drusus een hulpcorps uit dit volk de vloot over land heeft begeleid en goede diensten bewees, toen de schepen bij ebbe op de ondiepten bleven steken.

Door het verdrag met de Friezen wilde Drusus zich het ongestoorde verkeer voor zijn schepen naar het noorden van Germanië verzekeren. Zijn kanaal, de Fossa Drusiana, had hij laten aanleggen om een betrouwbare verbinding te verkrijgen door middel van de Vecht tusschen den Rijn en de meren in het midden van ons land. Verder ging de vaart waarschijnlijk door den Vliestroom. Langs dien scheepvaartweg zijn ook enkele forten gebouwd. De naam van een van die forten, Castellum Flevum, is ons uit Tacitus bekend. Waar het lag, wordt niet gezegd en ook de gegevens, die men bij Ptolemaios vindt, helpen ons niet verder. In elk geval lag het aan den Vliestroom en, zooals uitdrukkelijk wordt vermeld, niet ver van de zee [1]), wellicht dus bij de plaats, waar de Vliestroom in de Waddenzee uitmondde. Van de andere forten in het land van de Friezen, die alleen terloops worden genoemd, weten wij in het geheel niets. Bovendien kreeg het eiland Burcana (of Byrchanis, zooals het bij Strabo heet), dat men met Borcum mag identificeeren, een Romeinsche bezetting. Blijkbaar is Drusus met de grootste zorg te werk gegaan.

Deze scheepvaartweg met zijn versterkingen komt overeen met een weg te land, zooals door Tiberius is aangelegd, een limes. Maar het is volkomen buitengesloten, dat de limes van Tiberius door het land van de Friezen zou hebben geloopen, gelijk men het heeft ondersteld [2]). Het terrein was daar voor zulk een open gekapte baan ten behoeve van het verkeer voor de Romeinsche troepen ten eenen male ongeschikt. Wèl was het mogelijk met bereden afdeelingen door het land van de Friezen te trekken. In de jaren 15 en 16 o.J. heeft de praefectus Pedo ten minste de ruiterij van het leger van Germanicus door die streek geleid.

1) Om die reden is het niet mogelijk Castellum Flevum te identificeeren met het bij Vechten ontdekte Romeinsche fort.

2) Deze opvatting is verdedigd door E. Kornemann, *Klio*, IX (1909), blz. 422-449.

Na de onderwerping van de Friezen werd het toezicht bij hen van wege het Romeinsche gezag uitgeoefend door een commissaris, benoemd door den commandant van het Nedergermaansche leger, zooals dat gebruikelijk was bij volksstammen, die geen geregeld bestuur met een behoorlijke administratie bezaten. Zulke ambtenaren waren vergezeld door eenige troepen en een kleinen staf van beambten. Zij oefenden het politietoezicht uit, spraken recht en controleerden het bestuur. Hun macht was vrijwel onbeperkt en zij maakten zich dikwijls schuldig aan afpersingen en allerlei willekeurige handelingen. Het optreden van zulk een commissaris, een zekere Olennius, oud-hoofdofficier van een legioen, bij de Friezen in het jaar 28 was aanleiding voor een opstand, die met de bevrijding van de Friezen is geëindigd.

In 47 heeft Corbulo de Friezen nog eens tot onderwerping gebracht en op plechtige wijze is bij die gelegenheid aan hem, als den vertegenwoordiger van den Romeinschen staat, het bezit van het land overgedragen. Dit geschiedde door het aanbieden van gras door de overwonnenen, ten teeken, dat zij afstand deden van den bodem en wat daarop groeit. Deze ceremonie wordt door Plinius vermeld. Wellicht is hij er zelf bij aanwezig geweest. Als onderpand voor hun trouw moesten de Friezen gijzelaars leveren. De onderwerping ging, zooals boven is verhaald, gepaard met een verandering in den regeeringsvorm. Deze maatregelen bewijzen, dat Corbulo zich niet wilde vergenoegen met een verhouding van de Friezen tot het Rijk als een vazalstaat, maar dat hij het land wilde annexeeren. Bovendien heeft hij een versterkt kamp aangelegd voor een vast garnizoen. Gelijk bekend, liepen zijn plannen echter op niets uit, daar hij uit Rome order kreeg zijn troepen terug te trekken.

Intusschen waren de Friezen na het vertrek van Corbulo nog niet geheel vrij. Natuurlijk heeft de Romeinsche veldheer er voor gezorgd, dat zij bij verdrag het oppergezag van Rome erkenden. Wel hebben zij de Romeinsche instellingen na het vertrek van de troepen zoo spoedig mogelijk opgeruimd. Enkele jaren later waren zij ten minste weer in het bezit van „koningen". Maar die koningen waren toch niet geheel onafhankelijk. Want zij zijn niet lang vóór 57, tijdens de regeering van keizer Claudius (of wellicht van Nero), naar Rome getrokken om land voor hun volk te vragen. Hun verzoek werd geweigerd; maar zij werden begiftigd met het Romeinsche burgerrecht, een bewijs dat de regeering hen aan het Rijk wenschte te binden.

De Friezen hebben deelgenomen aan den opstand van het jaar 69. Daarna vernemen wij vooreerst niets meer over hen. Mogelijk

Afb. 34. Gouden munten, gevonden bij de opgravingen te Utrecht

Afb. 35. Grafsteen van Gaius Marius, een ruiter van Legio I

Afb. 36. Grafsteen van Marcus Aemilius Durises, een ruiter van Ala Sulpicia

zijn zij in een verhouding van afhankelijkheid tot het Rijk teruggekeerd. Daarvoor zou de te Beetgum gevonden inscriptie spreken, waarin sprake is van het pachten der visscherij in de Friesche wateren, indien dit monument uit den tijd na 70 dateert. Maar het kan evengoed uit den tijd omstreeks het midden van de eerste eeuw stammen. Wij weten ook niet veel van Friezen, die in het Romeinsche leger hebben gediend. Tot dit volk behoorde een soldaat van de keizerlijke lijfwacht, die waarschijnlijk bij Nero, den zoon van Germanicus, heeft dienst gedaan. Een bereden afdeeling van Friezen, een Cuneus Frisiorum, is ons uit de derde eeuw bekend. In elk geval waren er, zooals uit de vondsten in de terpen blijkt, in de tweede en derde eeuw levendige handelsbetrekkingen tusschen Friesland en het Romeinsche Rijk [1]).

VIII. DE VOLKSSTAMMEN IN HET OOSTEN

Het onderzoek betreffende de volksstammen, die in het oosten van ons land hebben gewoond, gaat met groote moeilijkheden gepaard. Daar wij geen mededeelingen van eenige beteekenis bij Plinius vinden, beschikken wij in dit geval alleen over de gegevens, die wij aan Strabo, aan de *Germania* van Tacitus en aan Ptolemaios kunnen ontleenen. Maar deze gegevens dateeren uit verschillende perioden en wij moeten rekening houden met een voortdurend heen en weer trekken van de volkeren. Wij beschikken slechts over één enkel direct bericht. Toen de Amsivarii zich in de jaren omstreeks 55 of 60 o.J. wilden vestigen in een deel van het militaire district rechts van den Rijn, beweerden zij, dat die landstreek eerst was bewoond geweest door de Chamaven, daarna door de Tubantes en nog later door de Usipi (waarschijnlijk dezelfden, die vroeger Usipetes werden genoemd). Het is ons bekend, dat de Usipetes ten tijde van Drusus het gebied tusschen de Lippe en de Geldersche IJssel, wellicht ook de Veluwe in bezit hadden. Wij kunnen dus ook ongeveer vaststellen, waar eertijds de Tubantes en daarvoor de Chamaven hebben gewoond. Maar wij begrijpen niet goed, wanneer dat is geweest. Ook valt het moeilijk te bepalen, welke volkeren in Twente en in Drente met de omgevende hooge gronden hebben gehuisd. Om ons althans eenigszins een oordeel te kunnen vormen, moeten wij aandacht geven aan de bewoners van het geheele noordwesten van Germanië.

1) De vondsten komen in afdeeling VI van het Zevende hoofdstuk, de beteekenis van de Friezen in afdeeling VIII van het Achtste hoofdstuk ter sprake.

Wat wij bij Strabo lezen, brengt ons niet veel verder. Zijn beschrijving van de volksstammen in Germanië is tamelijk verward. Zooals hij het zelf zegt, dankt hij zijn kennis aan de gegevens, die zijn bijeengebracht tijdens de veldtochten onder Augustus. Wellicht heeft hij daar nog het een en ander aan toegevoegd, dat hij bij gelegenheid van den triumf van Germanicus heeft vernomen. Slechts van enkele stammen deelt hij iets meer mede. De Sugambren zijn, naar Strabo verhaalt, gedeeltelijk door de Romeinen overgebracht naar het land aan den linkeroever van de rivier, maar voor een klein deel in hun oude gebied gebleven. In dien tijd zijn de Marsen, die tusschen de Lippe en de Ruhr woonden, teruggeweken naar het binnenland. Strabo bericht verder, dat de Bructeren aan de Eems woonden, waar zij door Drusus zijn verslagen, de Kleine Bructeren aan den bovenloop van de Lippe, de Sueben tusschen Rijn en Elbe, maar gedeeltelijk ook ten oosten van laatstgenoemde rivier. Bovendien vinden wij in den tekst van Strabo een groot aantal namen van volkeren, die blijkbaar slecht zijn overgeleverd. Van enkele dezer volkeren kennen wij de woonplaatsen. De Chasuarii hooren thuis aan de Haase, een zijrivier van de Eems. Wellicht zijn zij het volk, dat ook Chattuarii wordt genoemd. De Cheruscen hadden hun land tusschen Elbe en Wezer, maar ook nog ten westen van de laatstgenoemde rivier, ten noorden van de Harz. Verder herkennen wij de namen van de Chatten, de Cauchen, de Usipi, de Tubantes, de Dulgubnii. Merkwaardigerwijze noemt Strabo geen van de volkeren in de Rijndelta, noch de Bataven, noch de Canninefates, noch de Friezen.

Iets meer kunnen wij ontleenen aan de *Germania* van Tacitus, omdat deze schrijver bij zijn beschouwingen over de volkeren steeds iets mededeelt over hun woonplaatsen. Ten noorden van den Taunus woonden de Mattiaci en, in aansluiting bij dit volk aan de zijde van den Rijn, eerst de Usipi en dan de Tencteren; achter deze volkeren van den Rijn af was het gebied der Chatten. Bij de Tencteren, die men ongeveer ter hoogte van Keulen moet plaatsen, sloten de Bructeren aan. Maar hun land was aan het einde van de eerste eeuw, kort voordat Tacitus zijn Germania schreef, veroverd door de Angrivarii en de Chamaven, die het van het noordoosten uit hadden aangevallen. Achter deze laatste volkeren woonden de Dulgubnii en de Chasuarii, vóór hen de Friezen, verdeeld in de Groote en de Kleine Friezen, tot aan de Noordzee. In het noorden was het land van de Cauchen, dat zich van de Friezen tot de Chatten uitstrekte. Bij de Cauchen en de Chatten sloten de Cheruscen aan, die kort vóór den tijd van Tacitus door de Chatten waren verslagen. Zoo

ongeveer kan men ten minste de mededeelingen van Tacitus over het gebied, dat onze aandacht heeft, verklaren.

Ten slotte moeten wij de lijst der volkeren bespreken, die wij aantreffen in het geographische werk van Ptolemaios[1]). Deze geleerde, die in de tweede helft van de tweede eeuw schreef, heeft de meeste van de door hem medegedeelde gegevens overgenomen uit het werk van zijn ouderen tijdgenoot Marinos van Tyros. Op zijn

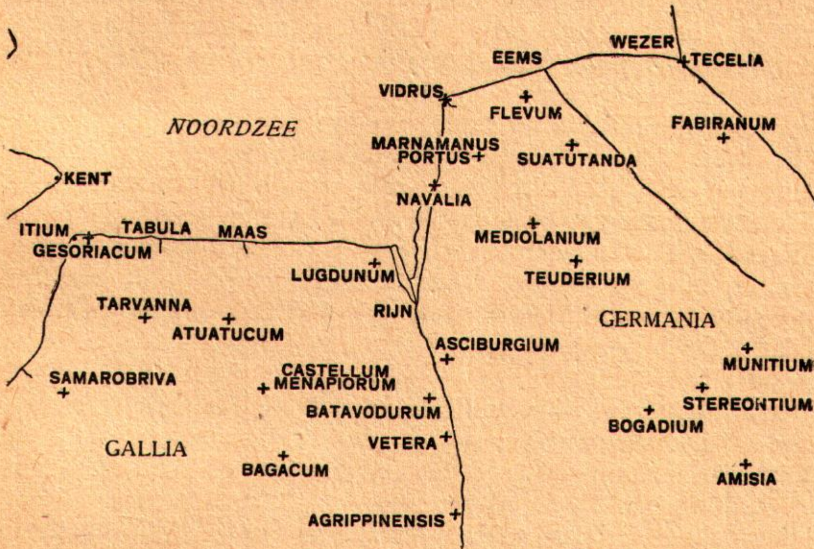

Fig. 8. Noord-Gallië en Noordwest-Germanië naar Ptolemaios

beurt heeft laatstgenoemde veel materiaal ontleend aan een geschiedenis van de oorlogen der Romeinen tegen de Germanen, waarschijnlijk het reeds vermelde boek van Plinius. Om die reden is Ptolemaios een bron van beteekenis, juist voor het tijdvak dat thans onze aandacht heeft.

Er moeten intusschen in zijn opgaven allerlei fouten schuilen. Die fouten worden voor een deel veroorzaakt door de verkeerde voorstelling, die Ptolemaios had van het land. Dit blijkt, wanneer men zijn kaart reconstrueert met hulp van de mededeelingen over de geografische lengte en breedte van de plaatsen, die men in zijn

1) G. Holz, *Über die germanische Völkertafel des Ptolemaios* (1894). — O. Cuntz, *Die Geographie des Ptolemaios: Galliae Germania*, etc. (1923).

geschrift aantreft [1]). Deze getallen berusten slechts voor een zeer klein deel op waarnemingen met astronomische instrumenten. Bijna altijd zijn zij berekend op grond van beschrijvingen van reisroutes en van de getallen, die daarbij worden opgegeven voor de afstanden tusschen de verschillende plaatsen. Onder de namen, die men bij Ptolemaios vindt, zijn er enkele, die wij uit geen andere bron kennen. Zeker zijn zij evenwel aan Romeinsche schrijvers ontleend. Voor een deel zijn zij door de overlevering van den tekst geheel bedorven. Behalve de namen van volkeren vindt men ook namen van plaatsen in Germanië, oude Romeinsche forten, handelsposten en dorpen, wellicht ook van Germaansche versterkingen. Wij bepalen ons hier tot de volkeren.

Zeer duidelijk zijn de mededeelingen over de volkeren aan de Noordzee. Zooals Ptolemaios het uitdrukkelijk zegt, strekte het land van de Friezen zich daar oostwaarts uit tot aan de Eems. In oostelijke richting volgden dan de Kleine Cauchen tusschen Eems en Wezer, de Groote Cauchen tusschen Wezer en Elbe [2]) en de Saksen, die op deze plaats voor het eerst in de overlevering optreden, ten oosten van de Elbe tot het begin van het Cimbrische schiereiland. De beschrijving van de rest van Germanië is minder begrijpelijk.

Als bewoners van het land rechts van den Rijn noemt Ptolemaios, van het noorden naar het zuiden, eerst de Kleine Bructeren en de Sugambren, daarna de Tencteren en vervolgens de Usipi. Deze laatsten sluiten aan bij het vroeger door de Helvetii bewoonde, maar later geheel verlaten gebied ten zuiden van de Main. Achter de Kleine Bructeren en de Sugambren wordt aan de Langobardische Sueben een plaats gegeven; maar deze volksstam kan men daar toch niet goed onderbrengen. De Sueben strekten zich uit tot aan de Elbe en ook nog ten oosten van die rivier. Tusschen de Kleine Cauchen en de Sueben woonden de Groote Bructeren, tusschen de Groote Cauchen en de Sueben de Angrivarii. Bij de Bructeren sluiten aan de eene zijde de Friezen en aan de andere zijde de Chaimai aan. De laatste naam zegt ons niets; wellicht moet men aan de Chamaven denken. De Chamaven worden evenwel later genoemd tezamen met de Cheruscen en nog eens met de Chatten en de Tu-

---

1) Ptolemaios gaf de lengtemaat naar de meridiaan van Alexandrië. — Voor een reconstructie van zijn kaart verg. *Geschiedkundige atlas van Nederland: de Romeinsche en Frankische tijd* (1929), Blad 4. — Een uittreksel uit deze kaart is hier als Fig. 8 gereproduceerd.

2) Volgens Tacitus (*Germania* 35) woonden de Groote Cauchen tusschen Eems en Wezer en de Kleine Cauchen tusschen Wezer en Elbe.

bantes. Ook de Chasuarii komen in den tekst van Ptolemaios voor [1]).

Volgens Ptolemaios woonden dus in de streek, die overeenkomt met het oosten van ons land en het westen van Duitschland, van het noorden naar het zuiden, eerst de Kleine Cauchen, vervolgens de Groote en dan de Kleine Bructeren, de laatsten in de nabijheid van den Rijn. Het is evenwel opmerkelijk, dat de Bructeren, volgens de mededeeling van Tacitus, reeds vóór het einde van de eerste eeuw als volk waren vernietigd. — Wij zullen thans aan deze verschillende volksstammen, voorzoover zij voor de geschiedenis van ons land belang hebben, afzonderlijk aandacht geven.

De Cauchen (gewoonlijk geschreven Chauci, maar wellicht het best als Chauchi) woonden aan de kust van de Noordzee tusschen de Eems en de Elbe, verdeeld in verschillende stammen. Door de Eems werden zij van de Friezen gescheiden en door de Elbe van de Saksen. Ten zuiden van hen woonden de Amsivarii aan de Eems, de Chasuarii aan de Haase, de Angrivarii en de Cheruscen tot aan de Elbe. Zij behoorden tot de belangrijkste Germaansche volkeren. Zoowel Velleius als Tacitus spreken van hun groote aantal en van hun voortreffelijke eigenschappen. Vooral hun trouw wordt geprezen.

Voor het eerst treden zij in de geschiedenis op tijdens de krijgstochten van Drusus, die hen trachtte te winnen, zooals hij het de Friezen had gedaan. Maar zij zijn pas onderworpen door Tiberius in het jaar 5 o.J. Na den ondergang van Varus bleven zij onder Romeinsch gezag. Er lag ten minste nog een garnizoen bij hen in 14. Gedurende de veldtochten van Germanicus bewezen de Cauchen goede diensten. Zij leverden ook troepen, het eenige corps uit dit volk, voor zoover wij het weten, dat ooit in het Romeinsche leger heeft gediend.

Het is niet bekend, wanneer de Cauchen hun vrijheid hebben herkregen. Mogelijk is dit geschied in 14 of in 28, tegelijk met de Friezen. In 41 hebben zij een aanval gedaan op het Romeinsche gebied, waarschijnlijk over zee met hun lichte scheepjes, en dien

1) Waarschijnlijk heeft Ptolemaios (of Marinos) verschillende bronnen gebruikt. Een van die bronnen vereenvoudigde den toestand, doordat de kleinere volkeren als onderdeelen van de grootere werden opgevat, de Amsivarii bijvoorbeeld als een deel van Cauchen, terwijl de Sueben evengoed de Cheruscen en de Chatten als een aantal andere volkeren omvatten. Maar in een andere bron werden die kleinere volkeren wèl genoemd en dus hebben zij toch een plaats in het werk van Ptolemaios gekregen.

aanval hebben zij in 47 herhaald. Deze laatste gebeurtenis was de aanleiding voor de bekende expeditie van Corbulo. Bij die gelegenheid is Plinius in hun land geweest en heeft hij het materiaal verzameld voor zijn beschrijving van het Cauchische visschersdorpje aan de Waddenzee, waaraan wij in afdeeling I van dit hoofdstuk het een en ander hebben ontleend. Dezelfde schrijver vermeldt ook hun schepen, bestaande uit een enkelen grooten boomstam, die wel dertig man konden bevatten.

Korten tijd na de expeditie van Corbulo begon de groote expansie van de Cauchen. Tacitus verhaalt, hoe zij de Amsivarii uit hun woonplaatsen aan de Eems hebben verdreven. Waarschijnlijk zijn ook de Chasuarii door de Cauchen uit het land aan de Haase verjaagd. Dit laatste volk heeft een toevlucht gevonden aan den bovenloop van de Lippe en later nog verder naar het zuiden. Tijdens den opstand der Bataven heeft Civilis herhaaldelijk hulp van Cauchische troepen gehad. Na dien tijd wordt hun naam slechts enkele malen vermeld. Toch zijn zij het vermoedelijk geweest, die kort vóór het einde van de eerste eeuw de Angrivarii hebben verdreven, en op die wijze werden zij de oorzaak voor den ondergang van de Bructeren. Daarna grensden zij aan de Chatten, zoodat zij vrijwel geheel Noordwest-Duitschland onder hun gezag hadden, en dit groote gebied was niet alleen in het bezit van de Cauchen, maar, zooals Tacitus het uitdrukt, zij wisten het ook te vullen. In de tweede helft van de tweede eeuw worden zij nog eens genoemd als aanvallers op het Romeinsche gebied. Daarna komt hun naam alleen voor als een herinnering aan lang vervlogen tijden. Want zij zijn dan geheel opgegaan in het groote stamverband van de Saksen.

De A m s i v a r i i (of Ampsivarii), woonden, zooals hun naam het aanduidt, aan beide oevers van de Eems, waarschijnlijk aan den benedenloop van de rivier, dus ook in het zuidoosten van Groningen en wellicht in Drente. In hun land lag de Romeinsche sterkte Amisia. Drusus heeft hen in 12 v. Chr. onder het gezag van het Rijk gebracht en het bij die gelegenheid gesloten verdrag is in 5 o.J. door Tiberius vernieuwd. Tijdens den opstand der Cheruscen van het jaar 9 o.J. hebben zij de partij van de Romeinen gekozen en hun aanvoerder Boiocalus is door Arminius gevangen gezet, omdat men hem in de omgeving van Varus had aangetroffen. Ook in den tijd van Germanicus waren de Amsivarii op de hand van het Rijk. Opgejaagd door de Cauchen, trachtten zij zich, niet lang vóór 58, te vestigen in het militaire gebied rechts van den Rijn, vermoedelijk in de Graafschap Zutphen. Maar zij zijn ook van daar verdreven

en, volgens Tacitus, eenigen tijd later op hun zwerftocht door Germanië volkomen vernietigd. Intusschen moet een deel van het volk een woonplaats hebben gevonden aan den bovenloop van de Lippe, niet ver van den Rijn. Van daar uit hebben zij de grenzen van Gallië onveilig gemaakt. De latere keizers hebben den vrede hersteld en een verdrag met de Amsivarii gesloten. Krachtens dit verdrag leverden zij manschappen voor het Romeinsche leger. Een naar hen genoemde afdeeling van de auxilia palatina moet uit dien tijd dateeren. Naderhand zijn zij opgegaan in de Franken.

De Chasuarii (of Casuarii) hadden hun land aan de Haase, een zijrivier van de Eems. In het westen grensden zij aan de Amsivarii en in het oosten, tezamen met de Dulgubnii, aan de Angrivarii en de Chamaven. Ook de Chasuarii zijn verdreven door de Cauchen. Daarna vindt men hen, evenals de Usipi, vóór den limes en toen waren zij aan Rome onderdanig. — Wellicht waren de Chattuarii hetzelfde volk; maar gewoonlijk beschouwt men hen als een deel van de Chatten, dat was uitgeweken naar het land aan de Ruhr. Zij vormden later een afzonderlijken stam van de Ripuarische Franken.

De Angrivarii, die ten zuiden van de Cauchen aan de Wezer woonden, behoeven ons niet lang op te houden. Opgejaagd door de Cauchen, hebben zij kort vóór het einde van de eerste eeuw, tezamen met de Chamaven, de Bructeren vernietigd. Sedert dien tijd woonden zij in Westfalen. — Ook over de Cheruscen kunnen wij zeer kort zijn. Hun gebied lag aan beide oevers van de Wezer en strekte zich in het oosten uit tot aan de Elbe noordelijk van de Harz. Ten tijde van Arminius hadden zij hun grootsten bloei; maar al spoedig daarna zijn zij door innerlijke twisten in verval geraakt. Omstreeks het midden van de eerste eeuw behoorden zij onder hun koning Italicus tot de Romeinsche vazalstaten. Tegen het einde van die eeuw waren zij als de machtigste stam van Midden-Germanië vervangen door de Chatten.

De Bructeren waren, evenals de Friezen en de Cauchen, verdeeld in de Groote en de Kleine Bructeren. De Kleine Bructeren woonden dichter bij den Rijn, in Westfalen van de Lippe af naar het westen en ook nog in het oosten van ons land, de Groote Bructeren meer naar het noorden aan de Eems. Na de nederlaag, die zij tegen Drusus hadden geleden, trokken zij zich verder naar het binnenland terug. Maar toen de Sugambren naar het land over den Rijn waren verplaatst en de Tencteren naar het zuiden waren opgeschoven, zijn de Bructeren hen gevolgd.

In 4 o.J. zijn zij door Tiberius onderworpen. Zij hadden een groot aandeel in de nederlaag van Varus en kregen als deel van den buit den adelaar van Legio XIX, dien Germanicus hun weder afhandig maakte. In 11 is hun land door Tiberius verwoest; in 14 namen zij deel aan den oorlog tegen Germanicus en hadden in 15 een inval te verduren. Tijdens de moeilijkheden met de Amsivarii omstreeks 57 werden zij door een Romeinsch leger in bedwang gehouden. Nadat de Usipi hun land hadden verlaten, hebben de Bructeren ook dat gebied bezet. Dit kan alleen zijn geschied met goedvinden van de Romeinen Er moet dus een verdrag hebben bestaan, waardoor zij eenigszins onderdanig waren aan het Rijk.

De Bructeren waren tijdens den opstand der Bataven de belangrijkste volksstam uit het vrije Germanië, die bij deze gebeurtenis was betrokken. Samen met de Tencteren verschenen zij voor Keulen en namen deel aan de slagen bij Trier en Vetera. Vooral hun zieneres Veleda heeft, door het algemeene aanzien dat zij genoot, in dien tijd een rol van beteekenis gespeeld. Na dezen opstand hebben de Bructeren spoedig hun beteekenis verloren. Zij voerden nog oorlog tegen de commandanten van het Nedergermaansche leger en ten slotte hebben zij iemand, dien de Romeinen hun opdrongen, moeten aanvaarden als hun koning. Toen was hun rol uitgespeeld. Nog vóór het jaar 97 zijn zij vernietigd door een coalitie van Angrivarii en Chamaven. Volgens de mededeeling van Tacitus, kwamen bij die gelegenheid niet minder dan 50 000 Bructeren om het leven. De overblijfselen van het volk hebben een toevlucht gevonden in de streek tusschen Lippe en Ruhr; maar spoedig daarna zijn zij uit de geschiedenis verdwenen.

De Chamaven worden voor het eerst genoemd in het verhaal van de gebeurtenissen in het jaar 58, als vroegere bewoners van de militaire strook rechts van den Rijn, die na hen door de Tubantes en nog later door de Usipetes is bezet geweest. Wij moeten denken aan het land tusschen de Geldersche IJssel en de Lippe. Het is niet bekend, hoe de Chamaven uit die streek zijn verdwenen, en wij kennen ook hun latere verblijfplaats niet, totdat zij zich omstreeks 95 hebben meester gemaakt van een deel van het land der Bructeren. Daarna woonden zij in Westfalen en Overijssel tot aan de Geldersche IJssel. Als een onderdeel van de Salische Franken hebben de Chamaven later in de geschiedenis nog een belangrijke rol gespeeld. — Wellicht waren de Tuihanti (Afb. 28 en 29), de volksstam waaraan het landschap Twente zijn naam dankt, een deel van hen. Wij kennen dit volk intusschen alleen door twee

inscripties uit den tijd van keizer Severus Alexander, die in Engeland zijn gevonden. In die inscripties worden leden van dezen volksstam genoemd, die dienden in den Cuneus Frisiorum, waarschijnlijk een afdeeling gerecruteerd uit volkeren van buiten het Rijk.

De *Tubantes*, die men wel eens met de Tuihanti in verband brengt, zijn in de geschiedenis opgetreden tezamen met de *Usipetes* en de *Tencteren*. In den tijd van Augustus vormden de drie volkeren een groep, die aan de Romeinen veel last bezorgde. Zij woonden ongeveer aan den benedenloop van de Lippe. Toen Drusus met zijn krijgstochten begon, bezaten de Usipetes (of Usipi, gelijk zij later meestal werden genoemd) het land tusschen de Geldersche IJssel en de Lippe aan den rechteroever van den Rijn, tegenover het eiland van de Bataven. De andere volksstammen woonden verder naar het oosten. Na hun onderwerping door de Romeinen en hun bevrijding door Arminius, traden zij op tijdens de oorlogen met Germanicus, die bij zijn terugtocht van de expeditie aan de Lippe in het jaar 14 werd aangevallen door Bructeren, Tubantes en Usipetes. Uit het verhaal van de gebeurtenissen in 58 blijkt, dat deze volkeren toen verder naar het zuiden woonden. De Amsivarii werden tenminste, volgens dat verhaal, verjaagd door de Bructeren en de Tencteren; daarna vluchtten zij naar de Usipetes en de Tubantes. Waar het land van deze volkeren was gelegen, kan men opmaken uit de gebeurtenissen tijdens den opstand der Bataven. De Tencteren hadden hun gebied toen tegenover Keulen en de Usipi meer naar den kant van Mainz. Later waren deze volkeren, die vóór den limes woonden, onderdanig aan het Rijk. Wij kennen tenminste een Cohors Usiporum, die in den zomer van 83 op transport naar Britannia aan het muiten is geslagen, en afdeelingen van Tubantes in de legers van den lateren Keizertijd. Naderhand zijn deze volksstammen opgegaan in de Ripuarische Franken.

De *Sugambren* hebben reeds een rol gespeeld in den tijd van Caesar. Zij woonden toen in het land aan den rechteroever van den Rijn ten zuiden van de Lippe. Het gebied ten noorden van die rivier hebben zij in 55 v. Chr. afgestaan aan de overblijfselen van de Usipetes en de Tencteren, die aan de troepen van Caesar waren ontkomen. Drusus is in hun land gevallen en waarschijnlijk in 8 of 7 v. Chr. is het grootste deel van het volk overgebracht naar de overzijde van den Rijn en gevestigd in het vroegere gebied van de Menapii. Naar ons wordt medegedeeld, hebben toen 40 000 zielen als *dediticii* een nieuwe woonplaats gekregen. Een deel van het volk bleef evenwel aan de overzijde van den Rijn achter en is daar langzamerhand in andere volksstammen opgenomen.

De Marsen moeten oorspronkelijk een Germaansche stam van groote beteekenis zijn geweest, daar hun naam werd gebruikt om een groep van volkeren aan te duiden. Hun woonplaatsen lagen aan den bovenloop van de Lippe en aan de Ruhr. Toen de Sugambren zijn verplaatst naar de overzijde van den Rijn, hebben de Marsen zich in het binnenland van Germanië teruggetrokken. Zij hebben in 9 o.J. meegevochten tegen Varus en een van de bij die gelegenheid buitgemaakte legioensadelaars in hun bezit gekregen. In 14 deed Germanicus een inval in hun land en verwoestte het heiligdom van de godin Tamfana, het middelpunt van een wijd en zijd verbreiden cultus. Behalve door de Marsen zelf werd deze godin ook vereerd door de Tubantes, de Usipi en de Bructeren. De Marsen zijn in 15 nog eens beoorlogd door Caecina en in 16 door Germanicus. Zij waren vertegenwoordigd bij den triumf van dezen laatsten veldheer in het jaar 17. Daarna worden zij niet meer vermeld.

Uit het voorafgaande blijkt, dat wij slechts zeer weinig met zekerheid kunnen zeggen aangaande de Germaansche volksstammen, die in het oosten van ons land hebben gewoond. Het best zijn wij op de hoogte van den toestand geheel in het noorden. De kleistreek van Friesland en Groningen tot aan de Eems was in het bezit van de Friezen. Ten oosten van de Eems behoorde het kustgebied aan de Cauchen. Aan den benedenloop van deze rivier vond men de Amsivarii. Men mag aannemen, dat de bevolking in het zuidoosten van de tegenwoordige provincie Groningen tot hen behoorde. Wellicht waren zij ook de bewoners van Drente en de aangrenzende hooge gronden. Men zou ook kunnen denken aan de Groote Bructeren, die later door de Chamaven zijn vervangen. Het is evenwel zeer goed mogelijk, dat dit geheel afgesloten land in het bezit was van een volksstam, waarvan de naam ons niet is overgeleverd.

In Twente kunnen wij de Tuihanti plaatsen; maar hun naam is ons eerst uit de derde eeuw bekend. Vermoedelijk waren zij niet anders dan een onderdeel van de Chamaven, die de streek tot aan de Geldersche IJssel tegen het einde van de eerste eeuw hebben veroverd. Vóór dien tijd moeten daar Bructeren hebben gewoond. Het land dichter bij den Rijn, voornamelijk de Graafschap Zutphen, was in den tijd van Drusus bezet door de Usipetes of Usipi, zooals zij later werden genoemd. Merkwaardigerwijze wordt ons medegedeeld, dat daar vroeger Tubantes en nog eerder Chamaven hadden gewoond. In den tijd van Caesar behoorde dat gebied aan den rechteroever van den Rijn tot het bezit van de Menapii. Tenminste

van het midden der eerste eeuw o.J. af was deze geheele streek onbewoond. Wanneer de ontruiming heeft plaats gehad, is ons niet bekend. Over de bevolking van de Veluwe, het heuvelland van Utrecht en het Gooi zijn wij in het geheel niet ingelicht. Het was daar evenwel, evenals in de Graafschap Zutphen, omstreeks het jaar 55 o.J. een vrijwel volkomen verlaten oord.

Het is dus uiterst weinig, wat wij over de geschiedenis van de volksstammen in het oosten van ons land kunnen mededeelen. Ook over hun beschaving valt niet veel te zeggen; want de vondsten uit dit gebied, die in afdeeling IV en V van het Zevende hoofdstuk ter sprake zullen komen, zijn zeer gering in aantal en verschaffen ons weinig licht. Van hun wezen en hun mentaliteit kunnen wij ons in het geheel geen voorstelling maken. Dat geldt intusschen voor alle inheemsche bewoners van ons land, totdat zij naar voren treden als handelende personen tijdens de gebeurtenissen, die bekend zijn als de opstand der Bataven. De geschiedenis krijgt dan in eens een geheel andere kleur. Tot die periode gaan wij thans met ons verhaal over.

VIJFDE HOOFDSTUK

DE OPSTAND DER BATAVEN EN ZIJN GEVOLGEN

I. HET VIERKEIZERJAAR

Door den dood van Nero, op 9 Juni 68, stond de weg naar het keizerschap voor Galba open. Hij werd evenwel nog niet dadelijk algemeen als leider van den staat erkend. In Italië was Legio XIV Gemina, die Nero tezamen met de bij haar ingedeelde Bataafsche cohorten uit Britannië had laten komen, niet op zijn hand. Dit legioen kon echter niets ondernemen, omdat de Bataafsche cohorten, die op dat tijdstip ook nog in Italië waren, Galba als keizer wenschten. De legers in Germanië wilden in het geheel niets van hem weten. Wederom werd daar een poging gedaan om van Verginius Rufus de toestemming te verkrijgen, dat hij zich tot keizer zou laten uitroepen; maar ook ditmaal weigerde hij. Alleen Fabius Valens, een der legioenscommandanten van het Nedergermaansche leger, trad als pleitbezorger van Galba op. Ten slotte heeft eerst het Nedergermaansche en daarna ook het Overgermaansche leger hem als hun opperbevelhebber aanvaard. Intusschen geschiedde dat niet van harte en de gevolgen van de ontstemming, die bij de troepen aanwezig bleef, zouden zich al spoedig laten gevoelen.

G a l b a (Afb. 18) was een opper-officier van 72 of 73 jaar, die een lange carrière achter den rug had, toen hij aan de regeering kwam. Als commandant van het Overgermaansche leger in de jaren omstreeks 40 hebben wij hem reeds leeren kennen. Blijkbaar had hij geen goede herinneringen bij de troepen achtergelaten. In zijn nieuwe waardigheid toonde hij terstond zijn gebrek aan menschenkennis en zijn onhandigheid in de binnenlandsche politiek. Hij verstond niet de kunst zijn omgeving voor zich te winnen en was ongelukkig in de keus van zijn medewerkers. Al spoedig verspeelde hij de sympathie, die hij als een van Nero zoo volkomen verschillende persoonlijkheid gemakkelijk had kunnen verwerven. Den Senaat maakte hij tegen zich door een reeks van veroordeelingen zonder vorm van proces. Te Rome ergerde men zich aan het wangedrag van de menschen, dien hij zijn vertrouwen schonk, en men werd gehinderd door zijn overmatige zuinigheid.

Ook de benoemingen, die Galba deed, wekten ontevredenheid. De commandanten van de twee Germaansche legers moesten worden vervangen. Fonteius Capito, die het Nedergermaansche leger had aangevoerd, was gedood door den reeds genoemden Fabius Valens en door Cornelius Aquinius, een anderen legioenscommandant, omdat hij tegen den keizer ageerde. In zijn plaats werd door Galba benoemd Aulus Vitellius (Afb. 19), een zoon van Lucius Vitellius, den vertrouweling van keizer Claudius, met wien hij tezamen censor was geweest. Dat was ook zijn eenige aanbeveling. Hij stak diep in de schulden en was berucht om zijn liefde voor het dobbelspel en voor tafelgenot. Maar hij gold voor een ongevaarlijke persoonlijkheid en had om die reden de voorkeur van den keizer.

Verginius Rufus, aan wien Galba voor een groot deel zijn waardigheid dankte, werd op eervolle wijze van zijn commando ontheven en vervangen door Hordeonius Flaccus, een ziekelijken man die door de jicht werd geplaagd, waarschijnlijk alleen omdat de keizer meende, dat van hem niets was te vreezen. Bij het Overgermaansche leger bezat Flaccus geen gezag en toch was het juist noodig geweest aan het hoofd van die onrustige troepen een bijzonder krachtige persoonlijkheid te plaatsen. Bovendien had Galba zich bij het Nedergermaansche leger Fabius Valens, die zich gepasseerd achtte, tot vijand gemaakt.

Op 24 December 68 werd Galba 73 of 74 jaar oud en men verwachtte algemeen, dat hij bij die gelegenheid iemand als zoon zou adopteeren en op die wijze tot opvolger aanwijzen. Degene die het meest in aanmerking kwam, was Marcus Salvius O t h o. Vroeger had hij tot den kring van Nero behoord. Maar in 58 was hij als stadhouder naar Lusitanië in het westen van het Iberische schiereiland gezonden, daar Nero hem van zijn echtgenoote, Poppaea Sabina, wilde verwijderen. Nadat een scheiding was bewerkstelligd, is Nero met haar gehuwd. Maar Otho is niet uit Spanje teruggekeerd, ook niet na het overlijden van Poppaea. Toen Galba tot keizer was uitgeroepen, had Otho zich onmiddellijk bij hem aangesloten en was in zijn gevolg naar Italië gekomen. Hij gold voor iemand, die bij Galba in de gunst stond, en hij had zich vooral bij de garde zeer geliefd gemaakt door zijn vrijgevigheid. Maar Galba, die een eigenzinnige oude heer was, wilde zich niet laten overhaasten en ook op den 1sten Januari 69, bij de aanvaarding van het consulaat dat hij voor dat jaar zou bekleeden, sprak hij niet over een adoptie.

Het was toen trouwens al te laat. Want dien zelfden dag hadden de troepen van het Overgermaansche leger geweigerd den eed van

trouw aan Galba te hernieuwen en een anderen keizer geëischt. Pompeius Propinquus, de procurator van de provincie Belgica die een aanhanger van Galba was, had dit terstond naar Rome bericht. Daar vatte men de gebeurtenis evenwel niet zoo ernstig op, omdat geen ander tot keizer was uitgeroepen, maar de keus was overgelaten aan den Senaat en het Volk van Rome. Intusschen maakte Galba, terstond nadat hij deze tijding had vernomen, op 10 Januari 69, bekend, dat hij Lucius Calpurnius Piso Licinianus, een nog jongen man van 30 jaar, als zoon had aangenomen.

Otho was diep teleurgesteld en gegriefd. Onmiddellijk stelde hij zich in verbinding met de praetorianen en liet zich op 15 Januari tot keizer uitroepen. Galba en Piso werden op het Forum vermoord en de Senaat kon niet anders doen dan de keus van de soldaten bekrachtigen. Inmiddels was ook Vitellius te Keulen tot keizer uitgeroepen en op die wijze stonden voor het eerst in de geschiedenis van het Rijk twee keizers tegenover elkander. Een burgeroorlog, als sedert een eeuw niet had plaats gehad, was onvermijdelijk. Daarbij kon Otho rekenen op den steun van de troepen in Italië en van de hoofdstad. Van zijn kant had Vitellius de beschikking over de meest geduchte legers van het Rijk. Wij moeten thans eerst verhalen, hoe zijn verheffing tot keizer was tot stand gekomen.

De twee legers aan den Rijn telden tezamen zeven legioenen, waarvan er vier aan den Neder- en drie aan den Boven-Rijn lagen. Het is goed de geschiedenis van deze afdeelingen, die in het vervolg van ons relaas een belangrijke rol zullen spelen, hier nog eens op te halen. In Neder-Germanië lag de voornaamste troepenmacht, bestaande uit twee legioenen, te Vetera (Birten), even ten zuiden van Xanten. Legio V Alaudae was daar sedert 14 gelegerd, eerst tezamen met Legio XXI Rapax en, nadat deze afdeeling in 43 naar Over-Germanië was vertrokken, met Legio XV Primigenia. Legio V nam de eereplaats, de rechter zijde, van de groote vesting in. In de gevechten met de Friezen van het jaar 28 had dit legioen zich onderscheiden. Wij hebben toen haar commandant Cethegus Labeo leeren kennen. In 69 stond Legio V onder bevel van Fabius Fabullus. Legio XV was geformeerd door keizer Gaius bij de voorbereiding van zijn expeditie aan den Rijn, had eerst korten tijd in Over-Germanië gelegen, maar was zeker reeds in 45 te Vetera. Daar zijn haar staf en haar adelaar in 69 achtergebleven, terwijl een groot detachement van haar manschappen voor den oorlog tegen Otho naar Italië is gezonden. Haar commandant was Munius Lupercus.

Van de beide andere Nedergermaansche legioenen lag Legio XVI

te Novaesium (Neuss), onder het bevel van Numisius Rufus. Deze afdeeling was reeds tijdens Drusus in Germanië, lag in 14 te Mainz en is in 43 naar Novaesium overgeplaatst, ter vervanging van Legio XX Valeria Victrix (Afb. 11), die toen naar Britannia is vertrokken. In 69 zijn de staf en de adelaar in Germanië achtergebleven. Het vierde legioen, Legio I Germanica (Afb. 12), was na den ondergang van Varus opgericht, had eerst tezamen met Legio XX te Ara Ubiorum (Keulen) gelegen en was omstreeks 40 naar Bonna (Bonn) overgeplaatst. In het begin van 69 stond dit legioen onder het bevel van den ons reeds bekenden Fabius Valens en, nadat deze laatste als een der legeraanvoerders van Vitellius naar Italië was vertrokken, onder het commando van Herennius Gallus.

De voornaamste troepenmacht van het Overgermaansche leger lag te Mogontiacum (Mainz), bestaande uit Legio IV Macedonica, die werd gecommandeerd door Aulus Caecina Alienus, en Legio XXII Primigenia, die onder het bevel stond van Gaius Dillius Vocula. Het derde legioen, Legio XXI Rapax lag te Vindonissa (Windisch, aan de samenvloeiing van de Aare en de Reuss) in Zwitserland; wie toen de commandant van dit corps was, is niet bekend. — In de geschiedenis van den opstand der Bataven zullen deze legioenen en hun commandanten herhaaldelijk ter sprake komen.

In de twee Germaansche legers was de stemming onder de manschappen slecht. De soldaten van de legioenen voelden zich als Romeinsche burgers en zij konden het niet verkroppen, dat Galba keizer was geworden buiten hun medewerking. Vooral ergerden zij zich, dat dit was geschied door toedoen van Vindex, tegen wien het Overgermaansche leger had gestreden. Door Caecina en Valens, die grieven tegen den nieuwen keizer hadden, werden zij opgestookt.

Hordeonius Flaccus, die wellicht op de hand van Galba was, had niet het minste gezag en Vitellius trachtte op alle manieren de gunst van de troepen t winnen. Terstond nadat hij, in het begin van December 68, aan den Neder-Rijn was aangekomen, had hij een bezoek aan de verschillende legerafdeelingen gebracht. Door het opheffen van straffen en het herstellen van onrecht, waaraan zijn voorganger zich volgens de meening der soldaten had schuldig gemaakt, wist hij zich al dadelijk bemind te maken. Hij heeft ook, naar alle waarschijnlijkheid, reeds kort na zijn aankomst met Caecina en Valens in verbinding gestaan en van hun plannen afgeweten.

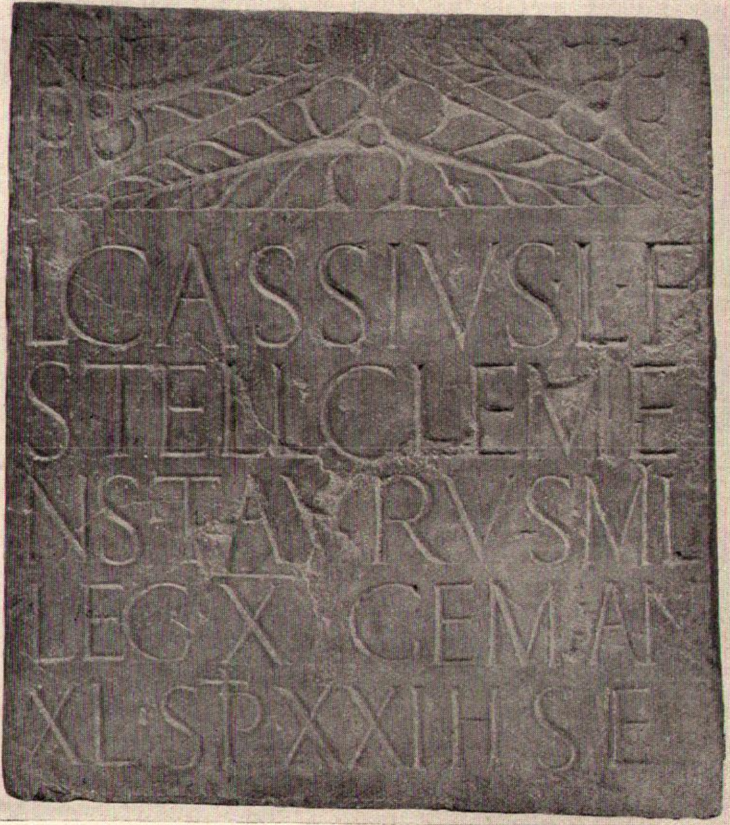
Het verzet tegen Galba is, gelijk reeds werd medegedeeld, uit-

gebroken op 1 Januari 69. Bij gelegenheid van den Nieuwjaarsdag moest, zooals gebruikelijk was, de eed van trouw aan den keizer door de troepen worden hernieuwd. De legioenen te Mainz weigerden dien eed af te leggen. Zij rukten de beeltenissen van Galba van de veldteekens en zwoeren trouw aan den Senaat en het Volk van Rome. Voorloopig wist Hordeonius Flaccus hen evenwel nog in toom te houden. In Neder-Germanië legden de troepen den eed wèl af, maar na eenige aarzeling. Er werden zelfs steenen tegen de portretten van Galba geworpen.

Waarschijnlijk hadden de manschappen te Mainz reeds dadelijk Vitellius, die als een soldatenvriend gold, tot keizer willen uitroepen. De adelaardrager van Legio IV, dat wil zeggen degene die steeds als de vertrouwensman van de manschappen optrad, is ten minste nog op 1 Januari naar den Neder-Rijn gereden. Na een kort oponthoud te Bonn, waar hij Valens van het voorgevallene op de hoogte heeft gesteld, bereikte hij in den nacht van 1 op 2 Januari Keulen en vond daar den legercommandant aan een feestmaal. Terstond werden boden gezonden naar de verschillende legioenskampen, te Vetera, Neuss en Bonn, om te melden, wat was geschied. Den volgenden dag verscheen Valens met een aantal ruiters uit Bonn te Keulen en riep Vitellius tot keizer uit. Weldra volgden de andere afdeelingen dit voorbeeld. De legioenen te Mainz hebben reeds op 3 Januari trouw aan Vitellius gezworen.

De nieuwe regeering begon met eenige veroordeelingen. De procurator van Belgica, Pompeius Propinquus, een aanhanger van Galba die de gebeurtenissen van den 1sten Januari te Mainz dadelijk naar Rome had overgebriefd, werd gedood, evenals een zekere Crispinus, de officier dien de soldaten voor schuldig hielden aan den moord op Capito. Julius Burdo, de commandant van de vloot op den Rijn, werd gevangen gezet. Daarentegen werd Julius Civilis 1), de commandant van een cohorte Bataven, uit de gevangenschap ontslagen. Hij stond in hoog aanzien bij zijn volk. Maar bovendien wilde Vitellius de gevoeligheid van de acht Bataafsche cohorten ontzien. Deze afdeelingen, die onder het commando van den praefectus castrorum Alfenus Varus stonden, behoorden tot de beste troepen van het Romeinsche leger en waren, gelijk bekend, oorspronkelijk ingedeeld bij Legio XIV. In het voorjaar van 68 waren zij evenwel van dit corps gescheiden, omdat zij op

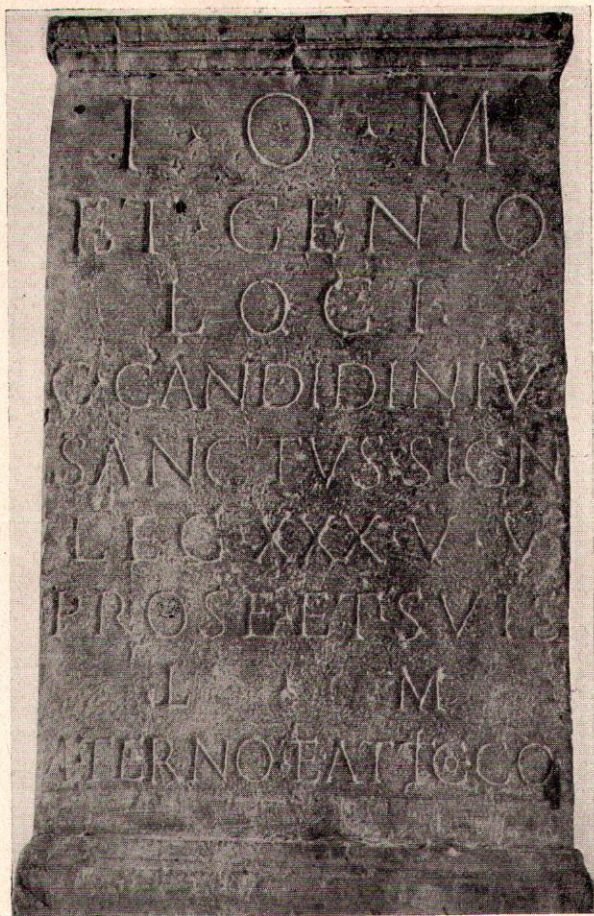
1) Zoo luidde zijn naam. Waar die gebeurtenis door Tacitus wordt verhaald, vindt men den naam in dezen vorm, evenals bij Frontinus en Plutarchus. Alleen in Tacitus, *Historiae* IV 13, bij het begin van het verhaal van den opstand, is in het handschrift sprake van Claudius Civilis.

Afb. 37. Grafsteen van Lucius Cassius Clemens,
een soldaat van Legio X

Afb. 38. Grafsteen van Julius Paternus,
een soldaat van Legio XXII

Afb. 39. Altaar van Juppiter, opgericht door Gaius Candidinius Sanctus, een veldteekendrager van Legio XXX

Afb. 40 Sarkofaag van Gaius Severinius Vitealis, een oudgediende van Legio XXX

de hand van Vindex waren. Legio XIV behoorde tot de afdeelingen, die het langst aan Nero waren trouw gebleven. De Bataafsche cohorten waren door Galba teruggezonden naar hun vroegere standplaats in Britannia en bevonden zich op dat oogenblik in Gallië in het gebied der Lingones op het plateau van Langres. Het was zaak deze cohorten, waarop Vitellius meende te kunnen rekenen, niet van zich te vervreemden. Al spoedig vielen van Galba af Valerius Asiaticus, de stadhouder van Gallia Belgica wien Vitellius zijn dochter tot vrouw gaf, en Julius Blaeso, de stadhouder van Gallia Lugdunensis, met Legio I Italica, een afdeeling die Nero had laten formeeren uit soldaten van de vloot, en de Ala Tauriana, die te Lyon in garnizoen lag. Britannië, Spanje en Raetia volgden. Maar het Oosten, ook de provincies aan den Donau, verklaarden zich voor Otho.

Vitellius had de beschikking over een groote krijgsmacht en besloot onmiddellijk van dit voordeel gebruik te maken, omdat zijn tegenstander, — hij rekende met Galba, — zijn troepen nog moest concentreeren. Er werden twee legers geformeerd. Het eerste, onder het commando van Caecina, bestond uit 30 000 man, met de geheele Legio XXI uit Vindonissa en sterke detachementen uit de legioenen te Mainz, het tweede, dat door Valens werd aangevoerd, uit 40 000 man van het Nedergermaansche leger, met Legio V, een aantal afdeelingen ruiterij en voetvolk van de hulptroepen. In beide corpsen waren Germaansche formaties aanwezig en Vitellius vulde zooveel mogelijk de afdeelingen, die aan den Rijn zouden blijven, met Germanen aan. Caecina, die het eerst op weg kon gaan, had opdracht de kortste route naar Italië te volgen, door westelijk Zwitserland en over den Grooten Saint-Bernard. Valens moest marcheeren door Gallië, langs Lyon en over den pas van den Mont Genèvre. Nog in Januari begaven de troepen zich op weg. Vitellius zou later met de hoofdmacht volgen.

De tocht naar Italië ging zeer voorspoedig. Valens ontving het bericht over de troonsbestijging van Otho, toen hij in het land van de Leuci, bij de Boven-Marne en de Moezel, was aangekomen. Noch voor de soldaten van het leger van Vitellius, noch voor de Galliërs maakte de troonswisseling te Rome eenig verschil. De laatsten vreesden de troepen, die in hun land waren, en erkenden om die reden Vitellius terstond. Valens kon eerst de acht Bataafsche cohorten en daarna Legio I Italica en de Ala Tauriana in zijn leger opnemen. Het kwam evenwel al dadelijk tot twisten tusschen de Bataven en de legioensoldaten, waartegen Valens zeer krachtig moest optreden.

Eenige schermutselingen hadden alleen plaats in de Zee-Alpen tusschen soldaten van de vloot, die door Otho naar Zuid-Frankrijk waren gezonden, en twee cohorten van Tungri uit het leger van Valens, benevens vier eskadrons ruiterij en de geheele Ala Treverorum, die onder commando van Julius Classicus stond. Dezen laatsten zullen wij later nog ontmoeten als een der leiders van het verzet in Gallië. De gevechten hadden geen gunstig verloop voor de troepen van Vitellius, maar verhinderden den opmarsch van het leger toch niet. De commandanten van de beide afdeelingen der Tungri kwamen daarbij om het leven. Een grafsteen van een soldaat van Cohors II Tungrorum, die bij deze gevechten moet zijn gesneuveld, is te Vienne ontdekt.

Inmiddels was Caecina reeds Italië binnengerukt. De tocht over de Alpen in het slechte jaargetijde heeft het leger blijkbaar niet veel moeite gekost. In de Po-vlakte was de Ala Siliana, de eenige troepenafdeeling die daar aanwezig was, terstond naar hem overgeloopen en zijn voorhoede had de Po reeds bereikt. De rivier herinnerde de Bataven en de andere Germaansche soldaten aan den Rijn en, uitnemende zwemmers als zij waren, gingen zij dikwijls over den stroom en deden de troepen van Otho afbreuk. Met de hoofdmacht had Caecina echter minder succes. Hij had kans gezien de rivier over te steken; maar een door hem ondernomen aanval op Placentia mislukte en hij moest weer naar den linker oever terugkeeren. Daar trok hij in oostelijke richting naar Cremona. Onderweg sloot Julius Briganticus, de commandant van de Ala Singularium, een geboren Bataaf dien wij naderhand nog zullen ontmoeten, zich bij hem aan. Ook voor Cremona had Caecina geen succes. Hij leed daar zelfs een nederlaag, die evenwel voor de partij van Vitellius geen verdere gevolgen had.

Valens was in dien zelfden tijd in Italië aangekomen en had Ticinum (Pavia) bezet. Daar kreeg hij weer moeilijkheden met de Bataafsche cohorten. De manschappen van deze troepenmacht waren even lastig voor hun medesoldaten als voor hun commandant wegens hun matelooze zelfingenomendheid en hun gebrek aan discipline. Valens had een deel van hen naar Zuid-Gallië willen zenden om de troepen, die daar door de manschappen van de vloot waren verslagen, bij te staan. Maar dit plan moest hij opgeven ten gevolge van de ontevredenheid, die het zoowel bij de Bataven als bij de andere legerafdeelingen wekte. Kort daarop vereenigde hij zich met Caecina.

Otho had tijdens deze gebeurtenissen de troepen, waarop hij kon rekenen, voornamelijk de cohortes praetoriae, verzameld en was in Boven-Italië aangekomen. In zijn omgeving was men het niet eens over de te volgen gedragslijn. De meest ervaren krijgsman, Suetonius Paulinus, raadde aan den oorlog te rekken, daar troepen uit Pannonië in aantocht waren en de tegenpartij geen noemenswaardige krijgsmacht uit het noorden meer kon verwachten. Bovendien meende hij, dat de Bataven en de andere Germanen het klimaat van Italië op den duur slecht zouden verdragen. Anderen, ook Otho zelf, waren er evenwel voor, spoedig een beslissing uit te lokken.

Bij de schermutselingen, die in die dagen aan de Po plaats hadden, wordt een gevecht vermeld tusschen de Bataven van Alfenus Varus en een troep gladiatoren, die tot het leger van Otho behoorden. Daarbij behaalden de Bataven door hun groote bedrevenheid in het zwemmen de overwinning. Otho had intusschen de hoop, dat hij de legers van Vitellius zou kunnen tegenhouden, totdat de hulp, die hij uit Illyricum verwachtte, was aangekomen. Met dit doel liet hij zijn leger de Po oversteken. Het kwam bij Bedriacum, een 30 km ten oosten van Cremona, op 15 April tot een gevecht. Daarbij gaven de Bataven onder Alfenus Varus, nadat zij de gladiatoren uit het leger van Otho hadden verslagen, een beslissende wending aan den strijd. Het werd een volledige overwinning voor de partij van Vitellius. Otho, die niet bij den slag was aanwezig geweest, doodde zich zelf den volgenden dag en op 19 April werd Vitellius door den Senaat als keizer erkend.

Vitellius was ondertusschen, nog voordat hij het bericht over de zege van zijn legers had vernomen, opgebroken naar het zuiden. Hem vergezelde het grootste deel van de troepen in Germanië, onder andere de geheele Legio XXII uit Mainz en 8000 uitgelezen manschappen van het leger in Britannia. In de legerkampen aan den Rijn liet hij slechts weinig oudgediende soldaten achter. Met grooten spoed werden in Gallië recruten gelicht om de legioenen aan te vullen. Het geheele commando over de linie langs den Rijn had Vitellius opgedragen aan Hordeonius Flaccus. Weinige dagen, nadat hij zich op weg had begeven, vernam hij de overwinning van zijn legers en dat de oorlog door den dood van Otho was geëindigd.

Langzaam trok Vitellius naar Rome en deed daar in het begin van Juli zijn intocht, omgeven door de adelaars van vier legioenen, de vaandels der detachementen van vier andere, de veldteekens van 12 afdeelingen ruiterij en van 34 cohorten der hulptroepen, voornamelijk van Germaansche stammen. De Bataafsche cohorten, die in den veldtocht tegen Otho een zoo belangrijke rol hadden gespeeld,

waren daar niet bij. Zij waren al vroeger naar Britannië teruggestuurd tezamen met Legio XIV. Deze laatste afdeeling had deel uitgemaakt van het leger van Otho, maar was bij den slag van Bedriacum alleen vertegenwoordigd geweest door een klein detachement. Het legioen beschouwde zich dus niet als overwonnen. Om die reden wenschte Vitellius het niet in Italië te laten. Hij had het wederom vereenigd met de Bataafsche cohorten, die er ook oorspronkelijk bij waren ingedeeld, in de meening, dat de twee corpsen, wanneer zij tezamen optrokken, door hun oude rivaliteit voor hem ongevaarlijk zouden zijn. Maar die rivaliteit was zóó groot, dat het in Turijn tot een regelrecht gevecht kwam tusschen de Bataven en het legioen. Aan dat gevecht werd eerst een einde gemaakt door het ingrijpen van twee cohortes praetoriae, die de zijde van Legio XIV kozen. Vitellius heeft het legioen daarop over Ivrea, Aosta, den Kleinen Saint-Bernard, Chambéry en Lyon naar Gallië gezonden om door te gaan naar Britannia. Want hij wilde het niet over den Mont Genèvre, Grenoble en Vienne laten marcheeren, daar hij de laatst genoemde stad niet vertrouwde. Maar op den duur kon hij het ook niet vinden met de Bataven en, na een oproer te Pavia, zond hij de cohorten naar Germanië. Daar zullen wij dit corps later terugvinden. Ook Legio XIV heeft nog een rol in de geschiedenis van den opstand der Bataven gespeeld.

Intusschen had Vitellius weldra met veel ernstiger moeilijkheden te kampen. Op 1 Juli 69 is Titus Flavius Vespasianus (Afb. 30), de veldheer die met de leiding van den oorlog tegen de Joden was belast, te Alexandrië tot keizer uitgeroepen. De provincies in het Oosten hebben hem spoedig erkend onder de leiding van Gaius Licinius Mucianus, den gouverneur van Syrië. Ook de legers van de Balkanlanden sloten zich bij hem aan. Marcus Antonius Primus, de commandant in Pannonië, maakte zich onmiddellijk gereed naar Italië op te rukken en drong door tot de buurt van Padua en Este. Ook Mucianus was in aantocht.

Van de zijde van Vitellius werden slechts aarzelend tegenmaatregelen genomen. Wèl ontbood de keizer troepen uit Germanië, Britannia en Hispania. Maar nergens toonde men veel bereidheid hem te steunen. Zelfs Hordeonius Flaccus draalde met het zenden van hulp, daar hij de Bataven niet vertrouwde en beducht was, dat hij binnenkort zelf in Germanië een oorlog zou moeten voeren. De afdeelingen, waarmede Caecina, Valens en Vitellius naar Italië waren gekomen, hadden veel te lijden gehad. Er was dus geen behoorlijke krijgsmacht in dat land. Bovendien was Valens ziek,

zoodat de leiding van het leger aan Caecina moest worden overgelaten. Deze laatste trachtte evenwel zijn troepen door overrompeling voor Vespasianus te winnen en werd door zijn eigen manschappen gevangen gezet. Van de verwarring, die daarop volgde, maakte Antonius Primus gebruik om een aanval te doen. Het leger van Vitellius werd in October 69, wederom bij Bedriacum, verslagen en capituleerde den volgenden dag. Daarmede was het lot van Vitellius als keizer beslist.

Na deze overwinning werd Alpinius Montanus, uit den stam der Treveri, de commandant van een cohorte die tot de partij van Vitellius had behoord, naar Germanië gezonden om daar in persoon de nederlaag van den keizer te berichten. Tegelijkertijd werden de passen over de Alpen bezet ten einde te beletten, dat troepen uit Germanië aan Vitellius te hulp zouden komen. Valens, die eerst kort te voren had kunnen opbreken, trachtte nog den overgang van de Apennijnen te verdedigen. Toen dat was mislukt, scheepte hij zich te Pisa in om in Gallië en Germanië een leger voor Vitellius op de been te gaan brengen. Maar hij werd door den procurator van de Zuid-Gallische provincie gevangen genomen en aan den legercommandant van Vespasianus uitgeleverd. In Urbino is hij ter dood gebracht.

Inmiddels rukte Antonius Primus naar Rome op zonder ernstigen tegenstand te ontmoeten. Er werden onderhandelingen aangeknoopt en Vitellius verklaarde zich bereid afstand van de regeering te doen. Maar zijn troepen en het volk van Rome hebben hem dat belet. Toen probeerden de aanhangers van Vespasianus door een opstand onder leiding van Flavius Sabinus zich van het gezag meester te maken. Zij bezetten het Capitool, maar werden overmeesterd. Bij die gelegenheid ging de Tempel van Juppiter Capitolinus in vlammen op. Antonius Primus verscheen den volgenden dag, op 20 December 69, voor de Stad en drong daar onder bloedige gevechten binnen. Vitellius werd op gruwelijke wijze gedood en de Senaat erkende terstond Vespasianus als keizer. Korten tijd later kwam Mucianus te Rome aan en nam het bestuur uit naam van Vespasianus op zich. Als vertegenwoordiger van de dynastie trad Domitianus, de jongste zoon van den nieuwen keizer, op. Intusschen was reeds eenige maanden te voren aan den Neder-Rijn de opstand der Bataven uitgebroken. Wij gaan thans over tot het verhaal van deze voor de geschiedenis van Nederland zoo uiterst belangrijke episode.

II. HET BEGIN VAN DEN OPSTAND

Een uitvoerig verslag van de gebeurtenissen, die wij den opstand der Bataven noemen, vinden wij in de *Historiae* van Tacitus. Deze geschiedschrijver heeft dien strijd gewichtig genoeg gevonden om er in de inleiding van zijn werk op te zinspelen. Verder blijkt zijn belangstelling door de uitvoerigheid van zijn verhaal. Het bevat veel meer bijzonderheden dan, bij voorbeeld, het relaas over den oorlog tegen de Joden. Het is bovendien duidelijk, dat Tacitus de beschikking heeft gehad over een voortreffelijke bron, het boek van iemand die de krijgsbedrijven van nabij moet hebben meegemaakt of althans een verslag uit de eerste hand heeft gebruikt. Maar Tacitus heeft, naar zijn gewoonte, de gegevens, die hij aan die bron ontleende, op een zeer persoonlijke manier bewerkt. Hij vertelt in episodes, brengt bepaalde feiten naar voren, die hij in sprekende trekken kan teekenen, en tracht op die wijze krachtige effecten te bereiken. Voor hem is het pakkende moment van meer beteekenis dan het doorloopende verhaal. Hij zoekt juist afwisseling in het tempo door de gebeurtenissen nu eens uitvoerig te schilderen en dan weer met enkele woorden alleen even aan te stippen. Wie een verhaal van Tacitus tracht na te vertellen, zal zelf uit de door hem beschreven episodes een doorloopende geschiedenis moeten opbouwen [1]).

De schrijver van het werk, dat door Tacitus als de voornaamste bron voor de geschiedenis van den opstand der Bataven is gebruikt, was een militair deskundige, naar alle waarschijnlijkheid niemand anders dan de ons welbekende Plinius. Op die wijze kan men het gemakkelijk verklaren, dat de feitelijke gegevens, die het verhaal bevat, zoo opvallend juist zijn. Intusschen heeft Tacitus in elk geval voor het relaas van de gebeurtenissen, die onmiddellijk aan den opstand voorafgingen, nog een anderen auteur gebruikt. Uit deze tweede bron stammen, bij voorbeeld, de mededeelingen over de lotgevallen van de acht Bataafsche cohorten en over de arrestatie van Civilis. Het trekt de aandacht, dat later, als de cohorten en Civilis wederom ter sprake komen, met geen woord van de vroegere vermelding wordt gerept.

Er zijn nog twee andere bijzonderheden, die onze aandacht verdienen. In de eerste plaats spreekt Tacitus zoo min mogelijk over

---

1) Over de geschiedenis van den opstand verg. H. Nissen, *Bonner Jahrbücher,* 111-112 (1904), blz. 60-80; C. Jullian, *Histoire de la Gaule,* IV (1913), blz. 202-217; A. Stein, *Real-Encyclopädie,* X (1917), c. 550-567; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme: Die Westgermanen,* II (1940), blz. 150-161.

Domitianus. Uit enkele berichten, die wij bij andere schrijvers, voornamelijk bij Frontinus, vinden, blijkt het bestaan van een traditie, waarin Domitianus een veel belangrijker rol heeft gespeeld. Mogelijk heeft ook Plinius zich in dien zin geuit en heeft Tacitus om die reden de voorgeschiedenis naar een ander werk verhaald. Men kan evenwel nog een tweede verschil van opvatting vaststellen bij de auteurs, die door Tacitus zijn gebruikt. In het verslag van de gebeurtenissen, die aan den opstand voorafgingen, wordt de opvatting gehuldigd, dat het voornamelijk een strijd was tusschen verschillende afdeelingen van het leger. Deze strijd zou dan zijn veroorzaakt door gebrek aan discipline en aan organisatie, het gevolg van de verwaarloozing van het leger door de regeering. Deze opvatting stamt uit den kring van den Senaat, waar men den opstand weet aan de militaire politiek van het principaat. Maar in de geschiedenis van den opstand zelf worden de gebeurtenissen veeleer voorgesteld als een bevrijdingsoorlog van de Galliërs en Germanen. Dit is ook de geest, waarin Tacitus zijn verslag heeft opgesteld. Hij maakt een aanvang met dit verslag, nadat hij de verovering van Rome door de partijgenooten van Vespasianus heeft medegedeeld, den dood van Vitellius, op 20 December 69, en den intocht van Mucianus in Rome, enkele dagen later. Voor het verhaal van hetgeen in Germanië is geschied moet hij dan ettelijke maanden teruggaan.

Door de ongeregelde toestanden in het Rijk na den dood van Nero, voornamelijk door het terugtrekken van een groot deel der troepen aan den Rijn door Vitellius, is de mogelijkheid ontstaan voor een van de grootste en gevaarlijkste opstanden van onderdanen, waarmede Rome te kampen heeft gehad. Deze opstand is uitgegaan van de Bataven, den Germaanschen volksstam, die de eilanden in de Rijndelta tusschen den westelijken en den middelsten tak van de rivier in hun bezit hadden. De bewoners van de streek aan de kust van de Noordzee in dat gebied werden Canninefates genoemd. Waarschijnlijk waren zij niet anders dan een onderdeel van de Bataven; zij waren althans in elk opzicht aan deze laatsten gelijk. Zooals men zich zal herinneren, hadden de Bataven een bevoorrechte positie, daar zij als onderdanen van het Rijk geen belasting behoefden te betalen, maar alleen soldaten leverden voor het Romeinsche leger. Als krijgslieden waren zij beproefd in de oorlogen onder Drusus, Tiberius en Germanicus. Ook tijdens Gaius en Claudius hadden zij voor de Romeinen gevochten. Maar den grootsten krijgsroem hadden zij behaald tijdens de oorlogen in Britannië door

de daden van de acht Bataafsche cohorten, die in het voorafgaande herhaaldelijk zijn genoemd. Deze cohorten behoorden tot de beste troepen van het Romeinsche leger. Ook in het stamland waren nog eenige afdeelingen, voornamelijk van ruiterij die was geoefend om in gesloten formatie rivieren over te zwemmen. Al deze afdeelingen werden gecommandeerd door aanzienlijke leden van den volksstam.

In de laatste jaren van keizer Nero waren Julius Paulus en Julius Civilis verreweg de voornaamsten van de Bataven [1]). Zij stamden af van de vroegere koningen en reeds hun vader moet het Romeinsche burgerrecht hebben bezeten. Paulus was, waarschijnlijk in verband met den opstand van Vindex, beschuldigd van hoogverraad en, na een veroordeeling door den legercommandant Fonteius Capito, ter dood gebracht. Civilis was bij die gelegenheid gevangen genomen en naar Rome gezonden om door Nero te worden gevonnist. Door Galba was hij vrijgesproken en in zijn commando hersteld; maar nadat Vitellius tot keizer was uitgeroepen, verkeerde hij wederom in gevaar. De legioensoldaten hadden niet vergeten, dat hij tegen Nero had geageerd en eischten, dat hij ter dood zou worden gebracht.

Civilis had dus alle reden om de Romeinen te haten. In het Vierkeizerjaar voerde hij het bevel over een cohorte, bestaande uit Bataafsche manschappen. Waarschijnlijk had hij den rang van ridder, maar dit wordt nergens vermeld. Bij het begin van den opstand had hij 25 dienstjaren en was in het bezit van een niet-volwassen zoon. Hij was dus omstreeks 45, hoogstens 50 jaar oud en is kort vóór 25 geboren. Naar ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld, was hij verstandiger dan de meeste Germanen en dat wordt ook door zijn optreden bewezen. Hij miste een oog, evenals Hannibal en Sertorius, en dacht een dergelijke rol te kunnen spelen als deze geduchte tegenstanders van de Romeinen.

In de voor den staat zoo moeilijke omstandigheden na den dood van Nero werd van verschillende kanten geïntrigeerd om zijn medewerking te verkrijgen. Blijkbaar kende men zijn bekwaamheid en hoopte men van zijn invloed gebruik te kunnen maken. Antonius Primus had hem geschreven en hem verzocht te bewerkstelligen,

---

1) In het handschrift van Tacitus leest men bij het begin van het verhaal van den opstand: „Iulius Paulus et Claudius Civilis". Elders wordt hij, gelijk boven reeds is medegedeeld, Julius Civilis genoemd. Mogelijk heette hij Julius Claudius Civilis. — De naam Julius bewijst, dat zijn vader het Romeinsche burgerrecht heeft gekregen van een van de keizers van Caesar tot Gaius; verg. H. Dessau, *Geschichte der Römischen Kaiserzeit,* II 1 (1926), blz. 377.

dat de Bataafsche hulptroepen, die Vitellius had ontboden, niet zouden worden gezonden. Bovendien had hij hem opgedragen een aanval van de zijde der Germanen uit te lokken om te verhinderen, dat de legioenen van den Rijn naar Italië zouden vertrekken. Aan den anderen kant had ook Hordeonius Flaccus, de commandant van de Germaansche legers, dergelijke aanwijzingen aan Civilis doen toekomen. Flaccus was op de hand van Vespasianus. Maar bovendien achtte hij het een ramp voor Italië, wanneer zooveel troepen naar dat land zouden worden gezonden en daar de burgeroorlog opnieuw zou uitbreken. Waarschijnlijk heeft hij vooral gedacht aan de acht Bataafsche cohorten, die door Vitellius uit Italië naar Germanië waren gezonden; op dat tijdstip was dit corps te Mainz.

Wat Civilis zelf betreft, hij zag een kans om zijn volk te bevrijden van de Romeinsche overheersching. Het leger aan den Rijn was zeer verzwakt en hij had de beschikking over eenig betrouwbaar voetvolk en ruiterij uit zijn eigen stam. Maar bovendien meende hij te mogen rekenen op de medewerking van de acht Bataafsche cohorten, op den steun van de Germanen buiten het Rijk, de stamverwanten van zijn volk, en op de hulp van de Galliërs, die de Romeinsche heerschappij-moede waren. Verder wist hij, dat een opstand in Germanië aan een partij onder de Romeinen niet onwelkom zou wezen. Bij een slechten afloop, zoo redeneerde hij, zou het altijd mogelijk zijn de schuld op Vespasianus te schuiven. Had hij succes, dan was hij aan niemand verantwoording schuldig.

Intusschen meende Civilis goed te doen, zijn ware bedoeling, de definitieve bevrijding van zijn volk, zoo lang mogelijk verborgen te houden. Dat hij van den aanvang af er naar heeft gestreefd de heerschappij van Rome in Germanië te breken, is de opvatting, die Tacitus aan Plinius heeft ontleend. Naar alle waarschijnlijkheid, was de vriendschap voor Vespasianus, die hij voorwendde, slechts een middel om zijn ware gezindheid te verbergen. Ondertusschen nam hij zijn maatregelen en bereidde het uitbreken van den opstand voor. De aanleiding om te kunnen losslaan, waarnaar hij uitzag, liet niet lang op zich wachten.

In den zomer van 69 kwam er een bevel van Vitellius, die dringend troepen noodig had voor den oorlog tegen Vespasianus, om manschappen voor den krijgsdienst te lichten bij de Bataven. Een dergelijk bevel was altijd onaangenaam voor het betrokken volk. Maar het werd nog veel hinderlijker door de manier, waarop het in den regel werd uitgevoerd. Want de ambtenaren, die met het lichten van de troepen waren belast, plachten zich aan allerlei wandaden schuldig te maken. Zij hadden de gewoonte oudere mannen en nog

niet volwassen knapen voor den dienst in te lijven. Daarbij was het hun bedoeling zich te laten betalen om zulke vergissingen te herstellen. Bovendien maakten zij zich schuldig aan vergrijpen tegen de zeden. Het bevel over het lichten van manschappen werd dus met groot misnoegen bij de Bataven ontvangen en de leiders van den opstand, waartoe in principe reeds was besloten, hadden weinig moeite hun mannen te overreden, dat zij zich tegen den maatregel zouden verzetten. Civilis riep de voornaamste hoofden en de meest vastberaden leden van den stam bijeen in een bosch onder voorwendsel van een heiligen maaltijd. Daar zette hij uiteen, waarom de kansen voor een opstand op dat oogenblik gunstig waren. Hij kon hen gemakkelijk overtuigen en allen verbonden zich op de voorvaderlijke wijze plechtig tot wapenbroederschap. Er werden boden gezonden naar de Canninefates om hen uit te noodigen zich bij den opstand aan te sluiten. Verder stelde Civilis zich heimelijk in verbinding met de Bataafsche cohorten te Mainz.

De opstand is in Augustus 69 uitgebroken bij de Canninefates. Als leider was daar Brinno gekozen. Hij was iemand, die uitmuntte zoowel door zijn dapperheid als door zijn afkomst. Want zijn vader had indertijd ongestraft den draak gestoken met de expeditie van keizer Gaius, gelijk wij dat reeds vroeger hebben verhaald. Naar oud gebruik, werd Brinno op een schild geplaatst, dat de mannen op hun schouders tilden, en op die wijze tot aanvoerder verheven. Terstond zond hij boden naar de Friezen over den Rijn om hen te verzoeken hulp te zenden.

Al dadelijk hadden de Canninefates succes. Zij vielen het winterkamp aan van twee cohorten, dat in de kuststreek was gelegen. De aanval kwam volkomen onverwacht. Maar het was toch voor de bezetting niet mogelijk geweest, zich op voldoende wijze te verdedigen, omdat een groot deel van de manschappen was weggetrokken voor den veldtocht naar Italië. Zonder veel moeite konden de Canninefates het kamp veroveren en verwoesten. Waar het was gelegen, is ons niet bekend. Want tot nu toe zijn geen sporen van een fort van dergelijke afmetingen in de kuststreek ontdekt. Vervolgens overvielen de Canninefates en de met hen verbonden stammen de kooplieden en winkeliers, die zich in dat gebied ophielden, alsof het volle vrede was, en doodden allen, die zij daar aantroffen. Zij bedreigden ook de andere grensforten in de omgeving. Die forten konden al evenmin met eenige kans op succes worden verdedigd en de commandanten besloten dus hun versterkingen in brand te steken. Bij die gelegenheid zijn, bij voorbeeld, de forten, waar-

van de overblijfselen te Utrecht en te Vechten zijn ontdekt, door de Romeinsche troepen verlaten. Een schat van een vijftigtal gouden munten, meestal van Nero en speciaal uit den laatsten tijd van dezen keizer, die in de overblijfselen van het fort te Utrecht zijn gevonden (Afb. 34), bewijzen, ten duidelijkste, wanneer dit is geschied[1]. Vrijwel zonder slag of stoot was het geheele gebied van de Canninefates bevrijd.

De Romeinsche troepen, die op deze wijze beschikbaar kwamen, met de vaandels en de standaards van de verschillende afdeelingen en met het geheele verdere personeel, werden samengetrokken in het oostelijke deel van het eiland der Bataven. Als hun bevelhebber fungeerde een zekere Aquilius, een der fortcommandanten die vroeger eerste officier van een legioen was geweest. Maar deze troepen hadden niet veel militaire waarde, omdat Vitellius de beste soldaten naar Italië had medegenomen en de afdeelingen waren aangevuld met manschappen, die bij de Nervii, de Tungri en de andere Germaansche stammen in de buurt waren gelicht. Daar in de Over-Betuwe was Civilis aanwezig met de cohorte Bataven, waarover hij het bevel voerde. Deze afdeeling was, evenals de Ala Batavorum die wij aanstonds zullen vermeldden, in Germanië achtergebleven. Bij de Bataven was het nog rustig. Civilis achtte het beter vooreerst het masker niet af te werpen. Zelfs verweet hij den commandanten, dat zij hun forten hadden verlaten, en trachtte hen over te halen weer naar hun posten terug te keeren. Hij gaf voor, dat hij met de afdeeling, waarover hij het bevel voerde, de Canninefates weer spoedig tot gehoorzaamheid zou brengen.

Intusschen gingen de Romeinsche commandanten niet op het voorstel van Civilis in. Zij begrepen heel goed, dat het veel gemakkelijker zou wezen hun afdeelingen te overweldigen, wanneer zij verspreid waren. Bovendien kwam het al spoedig uit, dat niet Brinno maar Civilis de eigenlijke leider van den opstand was, door uitlatingen van de Germanen, die, krijgslustig als zij zijn, nu eenmaal niet gemakkelijk een geheim verborgen kunnen houden. Civilis moest de aangenomen houding spoedig opgeven en ging openlijk tot de tegenstanders van de Romeinen over. Het was zijn plan zoo veel mogelijk een slag te leveren, voordat de troepen in de Betuwe versterking konden krijgen. Met dit doel trok hij alle

1) De bij de opgraving van het fort te Utrecht gevonden overblijfselen van insecten bewijzen, naar men aanneemt, dat dit fort reeds omstreeks 1 Mei is verwoest; verg. L. A. W. C. Venmans, *Mnemosyne,* 3ª s. III (1935-'36), blz. 83-87. Deze datum is evenwel niet in overeenstemming met de andere gegevens, waarover wij beschikken.

manschappen, waarover hij de beschikking had, uit de Canninefates, Friezen, Bataven en wellicht ook nog uit andere volksstammen in de buurt, samen tegen de Romeinsche afdeelingen.

Civilis had evenwel niet voldoende vertrouwen in zijn troepen om den slag, dien hij moest leveren, uit te vechten met een linie naar Romeinschen trant. Zijn manschappen waren niet goed bewapend. Slechts weinigen bezaten pantsers, helmen en metalen schilden. Meestal waren hun schilden van hout of van vlechtwerk, overtrokken met leder. De lange lansen, waarover zij beschikten, waren moeilijk te hanteeren en hun korte speer, de f r a m e a, was een veel minder geducht wapen dan het p i l u m van de Romeinen. Civilis stelde de manschappen van de verschillende stammen afzonderlijk op in colonnes, dus in diepe formaties waarbij de flanken gemakkelijk kunnen worden gedekt, omdat ook naar de zijden front kan worden gemaakt. De Romeinen kozen de opstelling in een lange linie, een slagorde die groote voordeelen biedt, zoolang de flanken voldoende zijn beschermd. Hun rechter vleugel sloot aan bij den Rijn en moest daar worden ondersteund door de vloot, die na de ontruiming van de forten in het westen bij de Betuwe was gestationneerd. Op den linkervleugel was een cohorte van Tungri opgesteld.

Het verloop van het gevecht was zeer gunstig voor Civilis. Bij den aanvang liep de cohorte van de Tungri over naar de Germanen en op die wijze werd de linkervleugel van de Romeinen ontredderd, omdat de soldaten daar geheel onverwachts zoowel tegen hun vijanden als tegen hun vroegere krijgsmakkers moesten vechten. Ook de rechtervleugel van de Romeinen had het zwaar te verantwoorden. Daar lagen de schepen van de vloot met den voorsteven naar de Germanen gekeerd om zoo noodig te kunnen ingrijpen. Maar ook dit onderdeel maakte gemeene zaak met de partij van Civilis. De roeiers, die meestal uit Bataven bestonden, begonnen de bewegingen van de matrozen en zeesoldaten te hinderen, eerst alsof zij de bevelen niet begrepen, maar al spoedig in openlijk verzet. Zij hielden van den linkeroever af, met het gevolg, dat de verbinding met het leger werd verbroken, en richtten het zóó in, dat de schepen met den achtersteven tegen den rechteroever kwamen te liggen. Ten slotte doodden zij de stuurlieden en de officieren, die zich niet bij hen wilden aansluiten, en de geheele vloot van 24 schepen liep over of werd door de Germanen buitgemaakt. Op die wijze waren beide vleugels der Romeinsche linie van hun dekking beroofd. Het was toen voor de Germanen gemakkelijk de slagorde van hun tegenstanders te verbreken. Een groot deel van de Romeinsche troepen werd in de pan gehakt. De rest sloeg op de vlucht. Ten gevolge

van deze nederlaag, die omstreeks het einde van Augustus heeft plaats gehad, hebben de Romeinen de Betuwe ontruimd.

De indruk, die de overwinning van Civilis maakte, was zeer groot. Reeds zag men in hem den bevrijder van Gallië en Germanië. Zijn leger werd voorzien van wapens en schepen, waaraan hij groote behoefte had. De Germanen zonden gezanten om hulp aan te bieden. Voor Civilis was het evenwel van het grootste belang Gallië voor zijn plannen te winnen. De manschappen van de afdeelingen, waartegen hij had gestreden, waren voor het grootste deel uit dat land afkomstig. Om die reden zond hij de commandanten, die hij had gevangen genomen, naar hun volk terug. Aan de soldaten werd de keus gelaten, eveneens te vertrekken dan wel zich bij de Germanen aan te sluiten. Civilis kon hun een fraaie toekomst voorspiegelen en een gemakkelijke overwinning. Aan den Rijn waren immers, naar zijn zeggen, geen troepen van beteekenis meer en de Romeinen werden in beslag genomen door den burgeroorlog tusschen Vitellius en Vespasianus. De Bataven hadden daarentegen in de oorlogen van de laatste jaren altijd veel succes gehad. Zij waren het geweest, die in den strijd tegen de troepen van Vindex de beslissende overwinning hadden behaald en thans konden zij den steun verwachten van de vermaarde uit hun landgenooten bestaande cohorten.

Hordeonius Flaccus, die op dat oogenblik het bevel voerde over de legers aan den Rijn, had eerst Civilis zijn gang laten gaan, waarschijnlijk omdat hij meer vertrouwen in Vespasianus had dan in Vitellius. Maar toen berichten binnenkwamen over de verovering van forten, over den ondergang van legerafdeelingen bij den slag in de Betuwe en over de ontruiming van dat land door de Romeinsche troepen, moest hij wel in actie komen. Hij zond een order aan Munius Lupercus, den commandant van Legio XV die het bevel voerde over de troepen te Vetera, tegen de Bataven op te trekken. Lupercus beschikte over de manschappen van Legio V en XV, voorzoover zij aan den Rijn waren achtergebleven, hulptroepen van de Ubii, ruiterij van de Treveri en de Ala Batavorum, die werd aangevoerd door Claudius Labeo, een neef van Civilis. De laatst genoemde afdeeling veinsde nog trouw aan de Romeinen om later met des te meer succes te kunnen overloopen.

In aller ijl liet Lupercus zijn troepen oversteken naar het eiland van de Bataven om zoo spoedig mogelijk een einde aan het verzet te maken. Daar stootte hij op de legermacht van de Germanen. Civilis had de veldteekens, die in den vorigen slag waren buitgemaakt, laten bijeenbrengen en opstellen bij de plaats, waar hij de

bewegingen van zijn manschappen leidde. Op die wijze hoopte hij het vertrouwen van zijn eigen soldaten te vergrooten en zijn vijanden schrik in te boezemen. Bovendien had hij achter de Germaansche linie de vrouwen en kinderen verzameld om de mannen door hun geschreeuw aan te vuren. De slag, die ongeveer begin September 69 heeft plaats gehad, nam een dergelijk verloop als de vorige. Terstond bij het begin keerde de Ala Batavorum, die aan den linkervleugel was opgesteld, zich tegen de Romeinsche linie. Er ontstond een groote verwarring. Weliswaar hielden de legioensoldaten stand; maar de Ubii en de Treveri sloegen op de vlucht. Daar de Germanen zich vooral tegen hen keerden, konden de legioensoldaten zonder veel verliezen naar Vetera terugtrekken. Intusschen had Civilis den aanval glansrijk afgeslagen. Met zijn neef Claudius Labeo kon hij het evenwel niet vinden. Voor alle zekerheid werd Labeo bij de Friezen geïnterneerd. Later zou hij nog een rol spelen.

De behaalde overwinningen van Civilis hadden zeer veel beroering verwekt bij de bekende acht cohorten van Bataven en Canninefates. Zij waren op dat oogenblik te Mainz en stonden op het punt naar Italië te vertrekken volgens van Vitellius ontvangen orders. Nadat zij vernomen hadden wat er gaande was, begonnen zij eischen te stellen: een gratificatie in geld voor den tocht naar het zuiden, verdubbeling van soldij, vermeerdering van het aantal bereden manschappen per cohorte. Dit alles was hun reeds toegezegd door Vitellius; maar zij stelden hun eischen niet zoozeer om ze ingewilligd te krijgen, als wel om een aanleiding te hebben voor muiterij. Door toe te geven bereikte Flaccus alleen, dat zij nog meer gingen vragen en verlangens uitten, waarvan zij wisten, dat hij ze niet kon vervullen. Eindelijk zegden zij de gehoorzaamheid op en vertrokken naar Neder-Germanië om zich daar bij Civilis aan te sluiten.

Hordeonius Flaccus belegde daarop een krijgsraad met de officieren van zijn staf en van de legioenen, die te Mainz in garnizoen lagen, om te overleggen, of hij iets tegen de opstandige afdeelingen zou ondernemen. Zelf was hij allesbehalve een held. Zijn onderbevelhebbers vertrouwden de stemming van de hulptroepen niet en vreesden, dat de kort geleden bij de legioenen ingelijfde manschappen nog niet voldoende waren geoefend om een gevecht te wagen. Om die reden werd eerst besloten, het leger niet tegen de Bataven te laten uitrukken. Maar al spoedig zag men in, dat een dergelijke houding toch onwaardig was, en Flaccus zond een bode aan Herennius Gallus, den commandant van Legio I te Bonn, met de order,

tegen de Bataven in het veld te komen; hij zelf, de opperbevelhebber, zou met het leger uit Mainz het muitende corps in den rug aanvallen. Dit plan had heel goed succes kunnen hebben en de Bataafsche cohorten zouden zeker zijn verslagen, wanneer zij door de troepen van Flaccus en van Gallus waren ingesloten. Maar Flaccus gaf het denkbeeld weer op en zond een nieuwe order aan Gallus, met het bevel de Bataven bij hun doortocht niet te hinderen. Op die wijze laadde hij de verdenking op zich, dat hij den oorlog wilde aanwakkeren. Daarna konden de Romeinen alles wat geschiedde, zooals Tacitus het uitdrukt, wijten aan het verraad van hun commandanten en niet aan de slapheid van hun soldaten of aan de dapperheid van de Germanen.

Toen de Bataafsche cohorten in de buurt van de legioensvesting te Bonn waren aangekomen, zonden zij een bode naar Gallus met het bericht, dat zij geen strijd wenschten met de Romeinen, voor wie zij zoo dikwijls hadden gevochten. Het was alleen hun wensch naar hun vaderland terug te keeren, daar zij het oorlogvoeren moe waren. Zij vroegen dus een onbelemmerden doortocht. Werd dit verzoek geweigerd, dan zouden zij geweld gebruiken. Gallus aarzelde een oogenblik, maar werd door zijn soldaten gedwongen te vechten. Er waren in het kamp 300 legioensoldaten, eenige afdeelingen van Belgae, die niet op Romeinsche wijze waren geoefend, en een aantal landeigenaars en handelaars, een troep die niet de minste militaire waarde bezat, maar des te overmoediger was vóór den strijd. De eenige bruikbare weg liep door een betrekkelijk nauw terrein tusschen de legioensvesting en een moerassig gebied aan den voet van de heuvels [1]. Toen de Bataafsche cohorten daar waren aangekomen, werd door de troepen uit de vesting door alle poorten tegelijk een uitval gedaan. Het was daarbij de bedoeling de Bataven, die geringer in aantal waren, te omsingelen. Maar de aangevallenen, doorkneed in den krijgsdienst als zij waren, stelden zich op in diepe colonnes, die naar alle zijden front konden maken, en braken gemakkelijk door de dunne Romeinsche slaglinie heen. De Belgae werden uiteengeslagen en de legioensoldaten moesten overhaast terug wijken naar het kamp. Het werd een wilde vlucht naar de poorten en er kwamen nog meer manschappen om in de gracht en door hun eigen wapens dan in het gevecht waren gevallen. De Bataven trokken zich verder van de bezetting van Bonn niets aan, marcheerden in een grooten boog om Keulen heen en begingen verder geen krijgsbedrijven. Zij verontschuldigden zich voor het ge-

---

1) Verg. E. Sadée, *Das Römische Bonn* (1925), blz. 18 en 41.

vecht bij Bonn met de mededeeling, dat zij daartoe waren gedwongen, nadat zij zelf om een vreedzamen doortocht hadden verzocht. De commandant van Vetera waagde het niet hen verder lastig te vallen en ongehinderd konden zij zich met de krijgsmacht van Civilis vereenigen.

III. HET BELEG VAN VETERA

Nadat de Bataafsche cohorten omstreeks half September 69 waren aangekomen, had Civilis de beschikking over een ware legermacht. Hij wilde evenwel nog niet openlijk tegen Rome optreden, daar hij de macht van het Rijk kende. Om die reden liet hij zijn troepen den eed van trouw aan Vespasianus afleggen en zond een bode naar Vetera om de twee legioenen, die daar de wijk hadden genomen, over te halen zich bij hem aan te sluiten. Er kwam een hooghartig antwoord terug. De Romeinsche legioenen, zoo werd gezegd, verwachtten geen raad van verraders of vijanden; zij beschouwden Vitellius als hun keizer, voor wien zij tot hun laatsten ademtocht zouden vechten; een Bataafsche rebel diende zich niet te bemoeien met hun zaken, maar moest alleen zijn verdiende straf afwachten. Toen deze poging op niets was uitgeloopen, besloot Civilis tot een aanval op Vetera. Hij riep het geheele volk der Bataven te wapen en ontving hulp van de Bructeren en Tencteren, die aan den bovenloop van de Eems en van de Lippe woonden. Verder noodigde hij alle Germaansche volksstammen uit zich bij hem aan te sluiten, ten einde buit en krijgsroem te behalen.

Munius Lupercus, de bevelhebber te Vetera waar Legio V met den staf van dit corps en een aantal daar achtergebleven manschappen van Legio XV lagen, en Numisius Rufus, de commandant van Legio XVI te Neuss, brachten tegenover deze oorlogsbedreiging hun vestingen zoo goed mogelijk in staat van tegenweer. De wal en de palissade werden versterkt. Bij Vetera werd de burgerlijke nederzetting, die in de buurt van de vesting was ontstaan, neergehaald. Maar er was aan de soldaten toegestaan de voorwerpen van waarde, die bij dit werk werden aangetroffen, voor hen zelf te houden en op die wijze werd er niet voldoende voor gezorgd, allen leeftocht binnen het kamp te brengen. Wij weten nog het een en ander van de toen genomen maatregelen door de vondsten bij de opgravingen. Te Neuss zijn grafsteenen aan het licht gekomen, die bij het opruimen van het terrein vóór de legerplaats zijn gebroken. Men heeft binnen de vesting de sporen gevonden van haastig gebouwde korenschuren. In de overblijfselen van die schuren, die in Februari 70 bij

de verovering door de Germanen in vlammen zijn opgegaan, werd veel verkoold graan ontdekt [1]).

Al spoedig, nog in de tweede helft van September, verscheen Civilis met zijn troepen voor Vetera. De kern van zijn leger werd gevormd door de Bataven, voornamelijk de acht cohorten van oudgedienden. Verder liet hij aan beide oevers van den Rijn Germaansche afdeelingen optrekken, ten einde aan de Romeinen schrik in te boezemen. Zijn ruiterij vertoonde zich in de geheele omgeving. Ten slotte verscheen de buitgemaakte vloot op den Rijn voor de vesting. Het was een wonderlijk schouwspel, daar de vaandels van de Bataafsche cohorten uit het Romeinsche leger te zien optrekken naast de afbeeldingen van wilde dieren, de veldteekens der Germanen die uit de heiligdommen in de oerwouden waren te voorschijn gehaald. Dit tafereel maakte op de bezetting van Vetera een verbijsterenden indruk, omdat men in tweestrijd was, of een Romeinsch dan wel een vreemd leger tegen de sterkte optrok.

Bovendien was de toestand te Vetera verre van gunstig. In de vesting, die voor een bezetting van twee legioenen was aangelegd, waren niet meer dan 5000 Romeinsche gewapenden aanwezig. Alleen werd dit getal nog eenigszins aangevuld door handelaars, die binnen de omwalling een toevlucht hadden gevonden en daar van wapens waren voorzien. Maar ook de ligging van de vesting was niet bijzonder sterk [2]). De omwalling was gebouwd tegen een zwakke helling en gedeeltelijk zóó, dat men de palissade over een vlak terrein kon naderen. De aanleg dateerde oorspronkelijk uit de jaren kort vóór 12 v. Chr., toen de veldtochten van Drusus werden voorbereid. Het was toen alleen de bedoeling geweest een winterkamp te maken voor de legers, die in Germanië zouden opereeren. Later was de vesting telkens op die zelfde plaats herbouwd en sedert de regeering van Claudius met bijzondere zorg ingericht. Men had evenwel nooit ernstig aan de mogelijkheid gedacht, dat Romeinsche troepen daar zouden worden belegerd. Om die reden was niet uitgezien naar een plaats, die minder ongunstig lag voor de verdediging, of er aan gedacht de verdedigingswerken te verbeteren. Vetera had als eenige bescherming een aarden wal met een palissade. Steeds had men uitsluitend vertrouwd op de kracht van de Romeinsche legers. Dat wreekte zich bij deze gelegenheid, toen een regelrecht beleg voor de vesting werd geslagen.

---

1) Over de opgravingen te Neuss verg. *Bonner Jahrbücher,* 111-112 (1904).
2) Over de opgravingen te Vetera verg. H. Lehner, *Vetera* (1930). — Zie het plan bij F. Koepp, *Die Römer in Deutschland,* afb. 6, en *Germania Romana,* I, pl. I.

Intusschen hadden de Germanen slechts zeer weinig ervaring in de belegeringskunst. Daarbij pasten zij dezelfde taktiek toe als in hun veldslagen. De Bataven en de stammen van over den Rijn, de Friezen, de Bructeren, de Tencteren, hadden zich bij deze gelegenheid afzonderlijk opgesteld, om de beteekenis van de verschillende stammen duidelijker te laten uitkomen. In deze formatie begonnen zij den eersten aanval op de vesting. De bestorming werd ingeleid door een beschieting met werptuigen. Al spoedig bleek het evenwel, dat met deze manier van strijden niet veel succes viel te behalen. De schichten van de Germanen bleven in de torens en de tinnen van den houten muur steken, terwijl de aanvallers door de steenen, die de belegerden tegen hen slingerden, gemakkelijk werden getroffen. Ook met den stormloop tegen de palissade, die volgde, bereikten de Germanen hun doel niet. Zij trachtten met ladders en door op elkanders schilden te klimmen boven te komen. Maar zij die op den muur kwamen, werden door de verdedigers naar beneden geworpen en aan den voet van de omwalling met speerworpen gedood. Op die wijze werd de aanval op Vetera afgeslagen.

Anders dan gewoonlijk gaven de Germanen na dezen eersten tegenslag den strijd niet op. Zij zetten de belegering voort en begonnen met den bouw van allerlei toestellen, die moesten dienst doen om den wal te veroveren. Zelf hadden zij daarvan geen verstand. Maar zij lieten zich door overloopers en gevangenen voorlichten. Op die wijze zagen zij kans een toren te bouwen op rollen, met een brug die op den muur kon worden neergelaten, ten einde den wal van beneden te ondergraven en tegelijkertijd de palissade van boven aan te vallen. Bovendien construeerden zij allerlei schermen en schilden, die de manschappen bij het naderen van de versterking moesten beschutten.

De Romeinen waren evenwel bekend met de middelen tegen dergelijke belegeringstoestellen. Zij vernielden den toren met steenen kogels van hun geschut en de schermen werden door werptuigen uit de catapulten, waaraan fakkels waren bevestigd, in brand gestoken. Toen ook deze pogingen mislukt waren, besloten de Germanen zich voorloopig te bepalen tot een insluiting van de vesting. Het was hun bekend, dat er in Vetera slechts weinig levensmiddelen aanwezig waren. Bovendien bevonden zich binnen de omwalling een groot aantal lieden, die niet in staat waren oorlog te voeren. De Germanen hoopten op verraad ten gevolge van de slechte voeding, op de onbetrouwbaarheid van de slaven en op de wisselvalligheid van den krijg.

Ondertusschen had de opperbevelhebber aan den Rijn, Hordeonius Flaccus, te Mainz bericht gekregen over de belegering van Vetera en hij begon maatregelen te nemen om de vesting te ontzetten. Naar de verschillende staten in Gallië werden boden gezonden, ten einde hulp te vragen. Een leger werd samengesteld uit de troepen van Over-Germanië. Met het bevel werd Dillius Vocula, de commandant van Legio XXII, belast en hij kreeg order met geforceerde marschen naar het noorden op te rukken. Zelf volgde Flaccus per schip, daar hij aan podagra leed. Bij de soldaten was hij niet gezien. Hij werd veracht om zijn kwaal en men meende, dat hij het met Vespasianus hield en om die reden zoo weinig krachtig tegen Civilis optrad. Daar hadden de soldaten wel reden voor. Want Flaccus had een brief van Vespasianus, waarin om medewerking werd verzocht, voor den troep laten voorlezen, om te ervaren, welken indruk die brief zou maken. Intusschen had hij, toen hij bespeurde, dat bij het leger geen neiging bestond om van Vitellius af te vallen, de boden die den brief hadden overgebracht, laten gevangen zetten en naar Vitellius gezonden. Op die wijze waren de manschappen althans voorloopig eenigszins gekalmeerd. Maar de stemming in het leger was toch zeer slecht en oproerig.

De bezetting van Bonn, waar Legio I in garnizoen lag, was nog heftiger op Flaccus gebeten, daar de soldaten hem de schuld gaven van de nederlaag, die zij kort tevoren tegen de Bataafsche cohorten hadden geleden. Toen Flaccus daar aankwam, werd hij onmiddellijk lastig gevallen. De soldaten verweten hem, dat hij de ernst van den toestand niet elders had bekend gemaakt en om hulp had verzocht ten einde den opstand spoedig meester te worden. Om den storm te bezweren wist Flaccus niet beter te doen dan voor het front de minuten te laten voorlezen van de brieven, waarin hij had verzocht troepen te zenden uit Gallië, Britannië en Spanje. Bovendien deed hij de zonderlinge toezegging, dat alle binnenkomende brieven zouden worden overhandigd aan den adelaardrager, die als de vertrouwensman van den troep optrad, om ze aan de legioensoldaten voor te lezen, zelfs voordat zij aan de officieren werden bekend gemaakt. Bovendien liet hij een van de raddraaiers gevangen zetten, meer om indruk te maken op de soldaten dan omdat een enkeling schuld had aan de onrust in het leger.

Vervolgens werd opgerukt naar Keulen. Daar sloot een aantal hulptroepen uit Gallië zich bij het leger van Flaccus aan. Eerst had men nogal wat animo getoond om met de Romeinen tegen de Germanen te vechten. Maar toen Civilis eenig succes had behaald, verminderde die animo sterk en de meeste staten namen de wapens

op tegen Rome, in de hoop de vrijheid te herkrijgen en wellicht zelf over anderen te heerschen. In deze omstandigheden nam de oproerigheid bij de soldaten nog steeds toe. Zij waren allerminst afgeschrikt door de gevangenneming van één hunner. Bovendien beweerde de man, dat hij brieven had overgebracht tusschen Flaccus en Civilis en dat Flaccus hem alleen als een lastigen getuige uit den weg wilde ruimen. Dat was dus een openlijke beschuldiging van verraad tegen den opperbevelhebber. Toen greep Vocula in en liet den soldaat ondanks zijn geschreeuw ter dood brengen. Dat imponeerde de manschappen. De rust werd hersteld en op algemeen verlangen droeg Flaccus het opperbevel van het leger aan Vocula over.

Er waren evenwel nog allerlei andere redenen voor de soldaten om ontevreden te wezen: gebrek aan geld om soldij uit te betalen, schaarschte aan broodgraan, de weigering van Gallië om schatting op te brengen en om troepen te leveren, ten slotte de ongewoon lage waterstand van den Rijn. De toestand was zóó, dat de scheepvaart op de rivier bijna geheel was gestremd, met het onaangename gevolg, dat er geen toevoer te water mogelijk was. Bovendien was het noodzakelijk, overal langs den linkeroever wachtposten te stationneeren om te verhinderen, dat de Germanen de rivier zouden doorwaden en rooftochten in Gallië ondernemen. De soldaten dachten aan een wonder, alsof de goden zelf dit verdedigingsmiddel waardeloos hadden gemaakt en het Rijk in den steek lieten.

In die stemming zette het leger den tocht naar het noorden voort en bereikte Neuss. Daar ontving Vocula de medewerking van Legio XVI, die het garnizoen vormde, en van den commandant Herennius Gallus. De bevelhebbers waagden het evenwel niet onmiddellijk tegen de Germanen op te rukken, maar sloegen een kamp op bij Gelduba (Gellep, niet ver van Krefeld), op een 18 km van Neuss en 36 km van Vetera. De oorlog werd met bijzonder weinig energie gevoerd. Er was behalve de slechte stemming onder de soldaten ook een bepaalde tegenstelling tusschen de officieren en den troep. Terwijl de commandanten en de stafofficieren op de hand waren van Vespasianus, dien zij als den beteren leider van den staat beschouwden, hielden de manschappen het met hun vroegeren opperbevelhebber Vitellius, dien zij tot keizer hadden uitgeroepen. Dit gaf aanleiding tot onderling wantrouwen. Voortdurend waren er wrijvingen, groote en kleine botsingen, muiterijen en straffen.

Daar de zenuwachtige spanning in het leger alle actie onmogelijk maakte, was het in de eerste plaats noodig de discipline bij den troep te herstellen. De bevelhebbers trachtten dit te doen door de soldaten

te oefenen in het gevechtsexerceeren en in pionierswerk. Bovendien ondernam Vocula een plundertocht in de naburige districten van de Cugerni die zich bij Civilis hadden aangesloten. Gallus bleef met een deel van de troepen in het kamp achter. Daar kwam het tot een ernstige uitbarsting. Een schermutseling tusschen de Romeinen en de Germanen om een schip met koren, dat op een ondiepte was blijven steken, werd de aanleiding. De Germanen trachtten dat schip naar den rechteroever weg te sleepen en inderdaad gelukte hun dat. Bij die gelegenheid kwam een vrij groot aantal Romeinsche soldaten om het leven. Ook nu weer kreeg de commandant de schuld. In hun zinnelooze woede haalden de manschappen Gallus uit zijn tent, scheurden hem de kleeren van het lijf en ranselden hem af. Zij beschuldigden hem een handlanger te zijn van Hordeonius Flaccus, den verrader, en zij hadden hem gedood, wanneer hij niet zelf onder dreigementen de beschuldiging als juist had erkend. Hij werd gevangen gezet en eerst door de terugkomst van Vocula bevrijd. Den volgenden dag werden de leiders van de muiterij ter dood gebracht, zonder dat de soldaten zich daartegen verzetten. Zoo groot was de wankelmoedigheid bij het leger.

In dien tusschentijd was de macht van Civilis aangegroeid, vooral door de hulp die hij uit Germanië had gekregen. Met tal van volkeren had hij een verdrag gesloten en deze verdragen waren door het uitwisselen van gijzelaars bevestigd. Behalve aan de Bructeren en de Tencteren, die ongeveer tegenover Vetera en Keulen woonden, moet men denken aan de Chatten, de Usipi en de Mattiaci, uit de buurt van Over-Germanië. Deze laatste volkeren ondernamen een strooptocht in het gebied van de Ubii en de Treveri. Van zijn kant zond Civilis een expeditie over de Maas om het land van de Menapii en van de Morini in het noorden van Gallië, die aan Rome waren trouw gebleven, te brandschatten. Bij deze twee tochten werd veel buit behaald. Vooral de Ubii hadden het moeten ontgelden. Op hen waren de Germanen zeer gebeten, omdat zij hun afkomst verloochenden en zich met den Romeinschen naam Agrippinenses noemden, naar hun hoofdstad, de door Claudius gestichte Colonia Agrippina. Het ergst voor hen was de vernietiging van hun cohorten te Marcodurum (Düren), waar zij geheel onverwacht werden overvallen en in de pan gehakt, omdat zij zich daar, ver van den Rijn, veilig waanden. Om zich te wreken vielen gewapende afdeelingen van de Ubii in het land van de Tencteren en plunderden daar. Maar ook deze afdeelingen werden vernietigd. Over het algemeen hebben de Ubii zich in dezen oorlog meer onderscheiden door hun trouw aan de Romeinsche zaak dan door hun geluk.

Het was inmiddels October geworden en Civilis voelde zich door de nederlagen, die de Ubii hadden geleden, zekerder van zijn zaak. Zijn prestige was toegenomen en zijn krijgsmacht was aangegroeid. Hij achtte het nu noodig, de belegering van Vetera met meer energie ter hand te nemen en liet de vesting streng door patrouilles bewaken om te verhinderen, dat de bezetting iets vernam over de hulp, die uit het zuiden naderde. Nu hij over een zoo groot aantal manschappen beschikte, meende hij ook een nieuwen aanval op de sterkte te moeten ondernemen, in de hoop Vetera te veroveren, voordat het ontzettingsleger te dicht was genaderd. Aan de Bataven droeg hij op met de nieuw gebouwde belegeringsmachines een beslissenden aanval te ondernemen. De Germanen van over den Rijn kregen tot taak door herhaalde stormloopen de bezetting af te matten.

De eerste dag van het verscherpte beleg werd uitsluitend gevuld door bestormingen van den wal door de Germanen. Telkens als zij afgeslagen waren, keerden zij weer terug. Verliezen kwamen er bij hen niet veel op aan, daar zij zoo groot in aantal waren, en bovendien konden zij gemakkelijk door anderen worden vervangen. Het invallen van den nacht maakte geen einde aan de gevechten. Er werden vuren ontstoken en maaltijden aangericht. Onder den invloed van den wijn sprongen de Germanen telkens op om een nieuwen stormloop te ondernemen. Succes behaalden zij daarbij niet. Want door de duisternis waren zij niet in staat te zien, waarheen zij hun werptuigen richtten. De Romeinen daarentegen vermochten door het schijnsel van de vuren hun aanvallers duidelijk te onderscheiden en waren op die wijze zeer in het voordeel. Civilis begreep dit en beval de vuren te dooven. Daarna werd in het donker gevochten, zonder dat de aanvallers en de aangevallenen elkander konden zien. Maar ook op deze wijze hadden de Romeinen het gemakkelijker, omdat zij konden hooren, waar ladders werden neergezet, en zij de Germanen van boven met steenen en speren, die zij naar beneden wierpen, konden treffen.

Toen de dag aanbrak, rolden de Bataven een houten toren van twee verdiepingen aan tegen de poort aan de westzijde van de vesting, waar het terrein vlak was en de wal het gemakkelijkst kon worden benaderd. De Romeinen hadden evenwel hun maatregelen genomen en een afweermachine opgesteld. Op die wijze gelukte het dezen toren met zware balken stuk te rammeien, voordat schade aan den wal was toegebracht. Velen van de bezetting van den toren vonden daarbij den dood. Toen de Germanen door dit verlies in verwarring waren gebracht, deden de Romeinen een onverwachten uitval en vergrootten nog hun voordeel. Bovendien hadden de

legioensoldaten, die in dit soort van werken bedreven waren, ook van hun kant allerlei machines geconstrueerd. Den grootsten schrik hadden de Germanen voor een soort van kraan, waardoor een of meer aanvallers werden gegrepen en door een omzwaai binnen de omwalling neergesmakt. In de literatuur over zulke machines wordt dit toestel een „tollens" genoemd. Eindelijk gaf Civilis de aanvallen op en bepaalde zich tot een nauwe insluiting van de vesting. Hij deed evenwel ondertusschen allerlei pogingen om de trouw van de bezetting door schoone beloften aan het wankelen te brengen.

Korten tijd later, in het begin van November, kwam de tijding over den slag te Bedriacum en de zware nederlaag, die het leger van Vitellius daar tegen het einde van October had geleden. Antonius Primus, de aanvoerder van de troepen die voor Vespasianus streden, deelde het bericht aangaande zijn overwinning mede in een aan het Germaansche leger gerichten brief. Bij dien brief was gevoegd de proclamatie van den consul Caecina, die van Vitellius was afgevallen, met den raad aan de burgerij en aan de troepen, Vespasianus als keizer te erkennen. Deze documenten werden overgebracht, zooals reeds boven werd medegedeeld, door Alpinius Montanus, een lid van den stam der Treveri die de commandant van een cohorte in het leger van Vitellius was geweest. In persoon kon hij de nederlaag van de partij, waarvoor hij had gestreden, bevestigen.

Hordeonius Flaccus kwam zelf naar het leger te Neuss om de soldaten over te halen, zich voor den zegevierenden keizer te verklaren. Bij de troepen was de stemming verdeeld. De Gallische afdeelingen, die geen voorkeur hadden, maakten zich op aandrang van hun commandanten terstond van Vitellius los. De legioensoldaten aarzelden. Ten slotte legden ook zij onder den invloed van Flaccus en van de stafofficieren den eed van trouw aan Vespasianus af, maar zonder de minste geestdrift en meestal zonder den naam van den nieuwen keizer te noemen. Bovendien kregen de troepen een brief van Antonius Primus aan Civilis te hooren. Deze brief maakte de argwaan van de soldaten gaande en griefde hen. Want daarin werd Civilis toegesproken als een bondgenoot, terwijl tegen het Romeinsche leger in Germanië vijandige gevoelens werden geuit. Deze gebeurtenissen herhaalden zich bij de troepen, die te Gelduba lagen. Ook daar was niet het geringste enthousiasme voor Vespasianus.

Vervolgens werd Montanus naar Civilis gezonden om hem den brief van Antonius Primus te overhandigen en hem te gelasten den strijd te staken. Indien hij immers terecht had voorgegeven alleen

ten voordeele van Vespasianus te vechten, dan had hij zijn doel bereikt. Er was dus vóór hem geen reden meer den strijd voort te zetten. Deed hij dat toch, dan zou hij laten blijken, dat hij in werkelijkheid tegen het Romeinsche Rijk ten oorlog was gegaan. Civilis gaf eerst een ontwijkend antwoord. Maar toen hij begreep, dat Montanus niet ongenegen was zich bij hem aan te sluiten, begon hij hem op te stoken. Hij wees eerst op al het onrecht, dat hem zelf was aangedaan, hoe hij na een krijgsdienst van vijfentwintig jaren was beloond door den doodstraf van zijn broeder, gevangenschap voor hem zelf en den eisch van de soldaten ook hem ter dood te brengen. Vervolgens bracht hij Montanus onder het oog, wat al ellende de Treveri en de andere onderworpen volkeren te verduren hadden: de krijgsdienst, de eeuwig durende belastingen, de roedenbundels en de bijlen van de Romeinsche beulen, de ondragelijke willekeur van de commandanten. Ten slotte maakte hij Montanus duidelijk, hoe gunstig het oogenblik was om van de Romeinen af te vallen. Hij zelf, Civilis, de praefectus van één enkele cohorte, had tezamen met de Bataven en de Canninefates, die toch niet meer dan een miniem deel van Gallië waren, een aantal Romeinsche vestingen deels veroverd en deels ingesloten. Hoeveel gemakkelijker zou de oorlog wezen, wanneer geheel Gallië zich bij hem aansloot! Gevaar was er niet te duchten. Bij een overwinning was de vrijheid verzekerd. Na de nederlaag kon het voor hen niet ongunstiger worden, dan het was geweest. Op deze wijze bracht hij Montanus het hoofd op hol. Hij gaf hem evenwel opdracht zich zeer omzichtig tegenover de Romeinen uit te laten. Toen Montanus terugkwam, berichtte hij alleen, dat zijn zending was mislukt, maar deelde niets mede over wat verder was besproken. Dat zou intusschen spoedig genoeg aan het licht komen.

IV. DE BEVRIJDING VAN GERMANIË

Omstreeks half November besloot Civilis gebruik te maken van de slechte stemming bij de Romeinsche troepen om een aanval op het leger te Gelduba te doen. Zelf bleef hij met een deel van zijn manschappen voor Vetera ter bewaking van de vesting. Voor den strijd tegen Vocula zond hij de acht Bataafsche cohorten van oudgedienden en de meest krijgshaftige Germaansche afdeelingen onder het bevel van Julius Maximus en Claudius Victor, den zoon van zijn zuster. Onderweg verwoestten deze troepen het winterkamp van een afdeeling ruiterij, de Ala Moesica, te Asciburgium (Asberg, tegenover den mond van de Ruhr) en zij verschenen zóó onverwacht

voor Gelduba, dat Vocula geen gelegenheid had zijn troepen in slagorde op te stellen en toe te spreken. Hij kon alleen order geven, dat de legioensoldaten zich in het centrum moesten opstellen en de hulptroepen aan de flanken.

De slag, die zich daarop ontwikkelde, had eerst een ongunstig verloop voor de Romeinen. Hun ruiterij werd bij een aanval teruggeslagen en bracht door haar vlucht verwarring in de gelederen. De cohorten van Nervii, die in 69 door Vitellius waren gelicht, sloegen, hetzij uit verraad, hetzij uit lafheid, op de vlucht en ontblootten een der flanken van de slagorde. Zoo konden de Germanen de legioensoldaten aangrijpen en drongen hen achteruit. Reeds hadden de Romeinsche troepen hun veldteekens in den steek moeten laten en waren teruggeworpen in het kamp, toen de krijgskans keerde. Toevallig waren eenige cohorten van Vascones in aantocht, die door Galba waren gelicht en naar Gelduba werden gedirigeerd. Op het gerucht van den strijd kwamen zij in den looppas aanzetten en vielen de Germanen, die daar in het geheel niet op verdacht waren, in den rug aan. Zij veroorzaakten een veel grooteren schrik dan door hun aantal gerechtvaardigd was, omdat de aangevallenen dachten, dat de troepen uit Neuss of het geheele leger uit Mainz in aantocht was. De Romeinen schepten weer moed en het gelukte hun de Bataafsche kerntroepen te verslaan. De ruiterij van de Germanen ontkwam evenwel met de veldteekens en de gevangenen, die tijdens het begin van den slag waren buitgemaakt. Voor de Romeinen waren de verliezen ten slotte het grootst. Maar de Germanen hadden hun beste troepen verloren.

Men kan zeggen, dat beide aanvoerders waren te kort geschoten en niet het juiste gebruik hadden gemaakt van de omstandigheden. Het is welhaast onbegrijpelijk, dat Civilis niet zelf het commando over het expeditiecorps op zich heeft genomen en dat hij niet meer troepen heeft gezonden. Had hij dat gedaan, dan zou zijn leger niet door een zóó klein aantal cohorten zijn overrompeld en had hij het kamp van Gelduba kunnen veroveren. Van zijn kant had Vocula zich nooit mogen laten verrassen. Bovendien draalde hij, nadat hij de overwinning had behaald, met de vervolging. Was hij terstond de vluchtende Germanen achterna opgerukt, dan had hij Vetera in één aanloop kunnen ontzetten. Nu hij dit naliet, kon Civilis nog een poging doen om de bezetting van Vetera te intimideeren door de veldteekens en de gevangenen, die hij vóór de vesting liet paradeeren, alsof de Germanen de overwinning op de Romeinen hadden behaald. Intusschen riep een der gevangenen aan de belegerden toe, wat was geschied. Wèl werd hij onmiddellijk neergestooten. Maar

de manschappen te Vetera waren toch gewaarschuwd en bovendien bespeurden zij spoedig in de verte den rook van brandende hoeven en begrepen op die wijze, dat inderdaad een Romeinsch leger in aantocht was.

Toen hij in het zicht van Vetera was gekomen, gaf Vocula order halt te houden en een kamp op te slaan. Het was zijn wensch een beslissenden slag te leveren, nadat hij de bagage en de bepakking van de troepen daar had gedeponeerd. Maar de soldaten waren door hun recente overwinning overmoedig geworden. Zij eischten dat terstond zou worden gevochten, en zij waren gewoon hun verlangens met bedreigingen door te zetten. Zelfs gunden zij zich geen tijd voor de opstelling van een behoorlijke slaglinie, maar vielen in marschorde aan. Zoo begeerig waren zij zich op de Germanen te wreken. Ook Civilis was niet ongenegen te vechten, daar hij evenzeer rekende op de fouten van zijn tegenstanders als op de dapperheid van zijn manschappen. De strijd bleef lang onbeslist, totdat de belegerden een uitval deden en de Germanen in den rug aanvielen. Het toeval wilde, dat Civilis juist toen van zijn paard viel, en het gerucht verspreidde zich in beide legers, dat hij was gedood of ernstig gewond. De Germanen geraakten in verwarring en sloegen op de vlucht. Daarmede was de slag beslist. Vetera was ontzet.

Ook na dit gevecht, dat omstreeks 20 November 69 moet hebben plaats gehad, verzuimde Vocula zijn kans. Hij vervolgde de Germanen niet en verspeelde op die wijze de mogelijkheid reeds toen een einde aan den oorlog te maken. Zoo herhaaldelijk liet hij na de vruchten van zijn overwinningen te plukken, dat men hem wel moest verdenken den oorlog te willen rekken. Hij besteedde den tijd met de versterking van de palissade en de torens van Vetera, alsof een nieuwe belegering dreigde. Na het ontzet van de vesting had hij de beschikking over een 30 000 man; maar met die troepen ondernam hij niets.

Intusschen moet men rekening houden met de groote moeilijkheden, waarmede Vocula te kampen had voor de proviandeering van het leger. Zelfs moest hij het besluit nemen de bagage en de non-combattanten naar Neuss te zenden en van daar uit koren te laten aanvoeren. Dat moest over land geschieden, daar de Germanen de rivier beheerschten, sedert zij de Rijnvloot hadden buitgemaakt. Een eerste transport van dien aard kwam ongehinderd te Vetera aan. Er werd vooreerst niets ondernomen door de tegenpartij, omdat Civilis, die in elk opzicht de leider van den opstand was, zich nog niet van zijn val had hersteld. Maar reeds het tweede

transport ondervond groote moeilijkheden. De Germanen hadden in de buurt van Gelduba eenige bruggen en nauwe plaatsen bezet en overvielen daar het transport, dat met onvoldoende veiligheidsmaatregelen optrok. Tusschen de cohorten, die het transport bewaakten, en de Germanen werd eenigen tijd zonder resultaat gevochten, totdat de nacht inviel en een einde aan den strijd maakte. Wèl kon het transport te Gelduba, waar het kamp door een bezetting werd bewaakt, in veiligheid worden gebracht. Maar het was toch duidelijk geworden, dat een proviandeering van de troepen te Vetera op deze wijze niet mogelijk was.

Vocula nam in deze omstandigheden het besluit met een groot deel van het leger terug te trekken naar den Middel-Rijn. In Vetera blijven kon hij niet. De winter stond voor de deur. De Germanen waren nog een te ernstige bedreiging en het was bij een zoo lange etappelijn niet mogelijk het groote aantal soldaten op behoorlijke wijze te verzorgen. Er was evenwel nog een andere reden, die Vocula noodzaakte naar Mainz terug te gaan. De beweging onder de Germanen, die aan den Neder-Rijn reeds zoo groote afmetingen had aangenomen, dreigde over te slaan naar het zuiden. In het najaar waren aan den Middel-Rijn eenige Germaansche stammen in het Romeinsche gebied gevallen. De Chatten uit Hessen, de Mattiaci uit den Taunus, de Usipi uit het land tusschen Lahn en Sieg waren den Rijn overgestoken, gebruikmakend van de afwezigheid der Romeinsche troepen, en hadden het beleg voor Mainz geslagen. Wèl hadden zij geen doorslaand succes behaald. Mainz hadden zij niet kunnen veroveren. Zelfs hadden zij zware verliezen geleden en zij waren ook weer naar hun land teruggekeerd. Maar zij hadden grooten buit behaald en vooral de Treveri hadden veel van hen te lijden gehad. Het gevaar bleef evenwel bestaan, dat zij zouden terugkeeren en de Treveri hadden met het oog op deze mogelijkheid hun grens met een wal en een palissade versterkt.

Er was dus kans, dat het leger in Neder-Germanië van zijn basis zou worden afgesneden, en voor Vocula bleef geen andere mogelijkheid dan terug te trekken. Maar hij kon het toch ook niet over zijn hart verkrijgen Vetera geheel op te geven. Er was intusschen geen voldoende leeftocht voor een behoorlijk aantal troepen. Om die reden gelastte Vocula, dat nog duizend man van de legioenen V en XV, die het garnizoen van de vesting vormden, met hem mee zouden gaan. De rest zou als bezetting achterblijven om Vetera te bewaken, totdat het leger in het voorjaar zou terugkeeren. In de vesting lagen krachtige en goed geoefende troepen; maar zij waren ontevreden en slecht gedisciplineerd, bovendien onhandelbaar, om

dat zij geen vertrouwen hadden in hun commandanten. Van krijgstucht bij deze afdeelingen kan men nauwelijks meer spreken. Toen Vocula uit Vetera vertrok, gingen er meer manschappen mede, dan hij had gelast, uit angst voor gebrek en uit afkeer van hun officieren. Zij die achterbleven klaagden, en niet ten onrechte, dat zij werden opgeofferd. Die weggingen waren onbruikbaar wegens hun ontevredenheid. Men begrijpt, dat in deze omstandigheden de verdediging van het land aan den Rijn door de Romeinen spoedig geheel is ineengestort.

Civilis, die uitteraard kennis droeg van den toestand bij het Romeinsche leger, volgde Vocula op den voet. Maar hij achtte het beter thans geen aanval te doen. Hij begreep, dat hij weldra vrijwel zonder strijd van zelf meester van het terrein zou worden. Terstond sloeg hij wederom het beleg voor Vetera en het gelukte hem ook Gelduba te bezetten. Novaesium heeft hij evenwel nog niet ingenomen. Toen zijn ruiters zich voor die plaats vertoonden, werden zij teruggeslagen. De Romeinen konden de belangrijke vesting, waardoor Keulen werd gedekt, niet opgeven.

Intusschen was de stemming bij de troepen ook daar zeer slecht, vooral nadat, in het begin van December, de manschappen van de legioenen V en XV uit Vetera waren aangekomen en de bezetting met deze ontevreden en oproerige elementen was versterkt. Het kwam tot een zeer ernstige uitbarsting, toen bekend was geworden, dat er een zending met geld was aangekomen. Het was het geld, dat Vitellius vóór zijn nederlaag had afgezonden, om te dienen voor een geschenk aan het leger bij zijn troonsbestijging. De soldaten eischten, dat dit geschenk thans onmiddellijk zou worden uitbetaald, en Flaccus, die nog te Neuss was, durfde dit niet te weigeren. Maar hij liet het geld uitkeeren uit naam van Vespasianus. Dit was een nieuwe reden voor ontevredenheid, daar de soldaten op een tweede geschenk van dezen keizer hadden gerekend. Den volgenden nacht werd feest gevierd en onder den invloed van den wijn laaide de wrok tegen Flaccus weer op. Zonder dat de legioenscommandanten en de stafofficieren zich er tegen durfden verzetten, werd de opperbevelhebber uit zijn kwartier gesleept en doodgeslagen. Vocula zou hetzelfde lot hebben ondergaan, als hij niet onder bedekking van de duisternis en in de kleeding van een slaaf was ontsnapt.

Op die wijze was het leger zonder eigenlijke aanvoerders en er heerschte de grootste verwarring. De opwinding was intusschen spoedig voorbij en de angst voor de Germanen kreeg weer de overhand. Er werden officieren gezonden naar de verschillende staten

in Gallië ten einde om hulptroepen en geld te verzoeken. Toen op een gegeven oogenblik het gerucht werd verspreid, dat Civilis in aantocht was, maakte het leger zich eerst klaar om slag te leveren. Maar terstond werd van dit voornemen weer afgezien en alles in gereedheid gebracht om overhaast naar het zuiden te vertrekken. Wat daarna is geschied, weten wij niet. Er kwam evenwel, zooals het gaat, spoedig oneenigheid onder de troepen. De legioenen IV en XXII van het Overgermaansche leger scheidden zich van de andere af en plaatsten de portretten van Vitellius, dien zij als den rechtmatigen keizer beschouwden, weer op de veldteekens. Hetzelfde geschiedde ook bij de naburige staten van de Belgae, hoewel Vitellius, die op 20 December 69 was gedood, toen reeds niet meer tot de levenden behoorde. Korten tijd later kwam ook Legio I, die haar garnizoen te Bonn had, tot inkeer. Deze drie afdeelingen stelden zich wederom onder het commando van Vocula en legden in zijn handen den eed van trouw aan Vespasianus af. Hij keerde vervolgens met het Overgermaansche leger naar Mainz terug en kwam daar nog vóór het einde van het jaar 69 aan. Zijn gezag reikte tot Bonn en Keulen. Maar over de troepen van het vroegere Nedergermaansche leger, die te Neuss waren achtergebleven, had hij op dat oogenblik niets te zeggen.

Met het begin van 70 waren Vespasianus en zijn oudste zoon Titus als consuls opgetreden, hoewel zij niet te Rome aanwezig waren. Uit hun naam werd daar, gelijk bekend, geregeerd door Mucianus, terwijl de jongste zoon van Vespasianus, Domitianus, optrad als vertegenwoordiger van het keizerlijke huis. Een der eerste daden van de nieuwe regeering was een bevel aan een deel van het overwinnende leger naar Germanië te gaan ten einde aan den opstand een einde te maken. Het zou evenwel nog geruimen tijd duren, voordat die troepen daar aankwamen.

In Gallië en Germanië was ondertusschen bekend geworden, dat Rome door de troepen van Vespasianus was ingenomen en dat Vitellius bij die gelegenheid was gedood. De positie van de Romeinen was tengevolge van die berichten nog slechter geworden. Want Civilis verklaarde, dat hij niet langer als een partijgenoot van Vespasianus moest worden beschouwd, maar als een tegenstander van de Romeinsche heerschappij. Het gedeelte van het leger, dat de gehoorzaamheid aan Vocula had opgezegd, beweerde liever de slaven te willen wezen van de Germanen dan Vespasianus als hun opperbevelhebber te aanvaarden. Het merkwaardigst was evenwel de omslag van de stemming in Gallië. Daar ging het gerucht, dat

de legioensvestingen aan den Donau, in Moesia en Pannonia, door de Sarmaten en de Daciërs werden belegerd, dat ook het Romeinsche gezag in Britannia wankelde. Maar vooral de brand van het Capitool, tijdens de gevechten die aan de bezetting van Rome door de troepen van Vespasianus waren voorafgegaan, had een geweldigen indruk gemaakt. Men herinnerde aan de verovering van de Stad door de Galliërs, vier en een halve eeuw geleden. Toen was het Capitool voor de Romeinen behouden gebleven. Thans beteekende, volgens de Druïden, de brand van den Tempel van Juppiter, dat de heerschappij over de wereld aan de volkeren ten noorden van de Alpen zou komen. Bovendien wist men te vertellen, dat de voorname Galliërs, die door Otho tegen Vitellius waren uitgezonden, voordat zij te velde trokken, hadden afgesproken, dat zij tezamen voor de bevrijding van Gallië zouden vechten, indien de krachten van het Romeinsche volk door de voortdurende burgeroorlogen waren gebroken.

Vóór den dood van Hordeonius Flaccus was er niets aan het licht gekomen, dat op een samenwerking tusschen de Galliërs en de Germanen wees. Maar na die gebeurtenis gingen er voortdurend boden heen en weer tusschen Civilis en enkele voorname Galliërs. De belangrijkste persoonlijkheid was Julius Classicus, de commandant van de Ala Treverorum. Hij stamde af van de koningen van zijn volk en was zeer vermogend. Zijn geslacht was vermaard door zijn verdiensten in oorlogs- en in vredestijd. Zelf beroemde hij zich meer op zijn voorouders, die tegen de Romeinen hadden gestreden, dan op hen, die trouw aan het Rijk waren geweest. Verder moeten Julius Tutor en Julius Sabinus worden vermeld. Tutor was een lid van den stam der Treveri, die door Vitellius was belast met het toezicht van het verkeer langs den Rijn [1]). Sabinus behoorde tot de Lingones en beroemde zich er op af te stammen van een bastaard van Caesar.

Deze drie hadden de leiding en zij stelden zich zooveel mogelijk op de hoogte van de stemming in Gallië, ten einde overal medewerkers voor de bevrijding van het land te krijgen. Er had een samenkomst plaats in een particuliere woning te Keulen, omdat de stedelijke regeering daar niets met hun plannen wilde te maken hebben. Intusschen waren toch eenige Ubii en ook Tungri aanwezig. Maar het hoogste woord hadden de Treveri en de Lingones. Op die bij-

---

1) Zijn titel was „praefectus ripae Rheni". Wat met dezen titel werd bedoeld, is niet zeker. Men kan ook denken aan een zuiver militaire functie voor de bewaking van de grens.

eenkomst kwam men tot de volgende conclusie. Het was niet noodig langer met een opstand te wachten, daar er bij de Romeinen een zoo groote oneenigheid heerschte. Door den burgerkrijg waren eenige legioenen vernietigd. Zelfs was Italië veroverd en Rome verbrand. Alle Romeinsche legers waren door oorlogen in beslag genomen. Men behoefde er slechts voor te zorgen, dat de passen van de Alpen werden bezet om een onafhankelijk Gallisch rijk te stichten. Wat de overblijfselen van het vroegere leger van Vitellius betreft, zou het niet noodig zijn de manschappen te dooden. Veeleer was het mogelijk deze soldaten, die voor een groot deel uit Galliërs (voornamelijk uit Noord-Italië) bestonden, als bondgenooten te werven, nadat hun commandanten uit den weg waren geruimd. Uit angst voor de gevolgen van hun misdaden en op hoop van straffeloosheid zouden zij zich zeker gaarne bij de Galliërs aansluiten.

Op grond van deze overwegingen kwam men tot een overeenkomst en er werden boden uitgezonden om de medewerking van de andere Gallische staten te verkrijgen. Vooreerst veinsden zij intusschen nog trouw aan Rome, met de bedoeling om Vocula, die het leger aan den Rijn commandeerde, onverhoeds te kunnen aanvallen. Wel werd Vocula gewaarschuwd. Maar hij kon niets ondernemen tegen de samenzweerders, daar hij zijn troepen niet vertrouwde. Intusschen gaf hij blijk een man te zijn van moed en van karakter. Hij begreep, dat hij zeer snel moest handelen, wilde hij den toestand redden, en om die reden begaf hij zich nog in Januari van het jaar 70 met zijn leger naar Keulen.

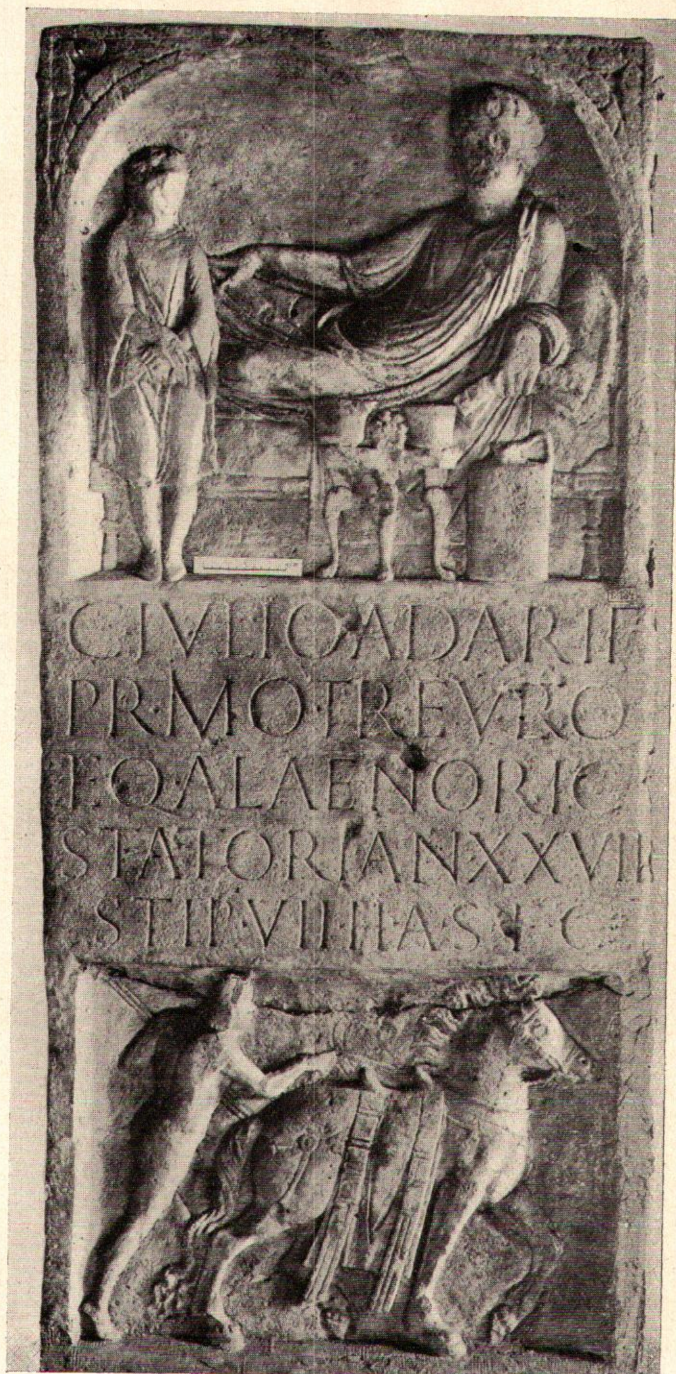
Daar in Keulen vond hij een onverwachten bondgenoot. Claudius Labeo kwam zijn hulp aanbieden. Zooals boven is verhaald, was deze laatste de aanvoerder geweest van een afdeeling Bataven en op last van Civilis in het land van de Friezen geïnterneerd. Daar had hij zijn bewakers omgekocht, was naar Keulen gevlucht en stelde zich toen met Vocula in verbinding. Hij gaf voor kans te zien het grootste deel van de Bataven voor Rome te winnen, wanneer troepen tot zijn beschikking werden gesteld. Inderdaad gaf Vocula hem eenige ruiters en wat voetvolk; maar hij durfde tegen de Bataven niets te ondernemen. Hij verwierf alleen hulp van een aantal Nervii en Baetasii. Met deze lieden ondernam hij strooptochten in het land aan de kust, bij de Canninefates en Marsaci, maar behaalde daarbij geen resultaten van eenige beteekenis.

Vocula had de overtuiging, dat hij althans vooreerst van de Galliërs niets behoefde te vreezen. In zooverre hadden Classicus en de

zijnen hun rol uitnemend gespeeld. Op grond van dien indruk werd besloten nog eens een poging te doen Vetera te ontzetten. Vocula moet geweten hebben, dat daar groote nood heerschte, en wilde zijn belofte van den vorigen herfst, dat hij zoo spoedig mogelijk zou terugkeeren, gestand doen. In het begin van Februari trok hij van Keulen op met zijn leger, dat behalve uit de legioenen van Mainz en Bonn ook uit een groot aantal Gallische hulptroepen bestond. Bij die gelegenheid moet hij zijn gezag weer hebben herkregen bij de bezetting van Neuss. Civilis was intusschen van den toestand in het leger op de hoogte en rekende op de medewerking van de Galliërs, zoodra Vocula zich ver genoeg naar het noorden had gewaagd. Om die reden zag hij van tegenstand af.

Het Romeinsche leger kon op die wijze ongehinderd tot in de buurt van Vetera oprukken. Toen het daar was aangekomen, gingen Classicus en Tutor vooruit, onder voorwendsel van een verkenningstocht, en sloten een definitieve overeenkomst met de aanvoerders van de Germanen. Dien dag voor het eerst scheidden de Gallische afdeelingen zich van de rest van het leger af en sloegen een afzonderlijk kamp op. Het werd toen duidelijk, dat zij niet langer onder de bevelen van Vocula wenschten te staan. Tevergeefs trachtte de opperbevelhebber hen tot gehoorzaamheid te brengen door te herinneren aan de opstanden van Sacrovir onder Tiberius en van Vindex onder Nero, die de Romeinen indertijd zoo gemakkelijk hadden bedwongen. Hij bereikte evenwel niets met deze pogingen en, toen hij inzag, dat Classicus en Tutor op hun stuk bleven staan, keerde hij met de legioenen, die hem trouw waren gebleven, terug naar Neuss. De Galliërs volgden hem op den voet en betrokken een eigen kamp op een half uur van de Romeinsche vesting.

Tusschen Novaesium en het kamp der Galliërs was er een voortdurend heen en weer gaan van officieren en manschappen. De soldaten werden op allerlei manieren, met geld en beloften, bewerkt, dat zij zich van den gehaten keizer Vespasianus zouden losmaken en zich bij de Galliërs zouden aansluiten. Als onderpand voor hun trouw werd gevraagd, dat zij hun commandanten zouden dooden of gevangen nemen. De stemming in het leger was dusdanig, dat men daar wel ooren naar had. Algemeen werd Vocula geraden te vluchten; maar dat wilde hij niet. Hij besloot nog een laatste poging te doen om den toestand te redden en liet den troep aantreden. In de toespraak, die hij tot de manschappen hield, wees hij op het ongehoorde feit, dat Classicus en Tutor, de aanvoerders van Gallische hulptroepen, het bevel over het leger zouden verkrijgen en dat wellicht onder hun commando Romeinsche legioensoldaten

Afb. 41. Grafsteen van Gaius Julius Primus uit Trier,
een ruiter van Ala Noricorum

Afb. 42. Grafsteen van Marcus Traianius Gumattius,
een oudgediende van Ala Afrorum

een aanval op Italië zouden doen. Verder herinnerde hij er aan, dat Neuss niet alleen goed was versterkt, maar ook op voldoende wijze van levensmiddelen was voorzien om den oorlog te kunnen rekken, totdat hulp uit de naburige provincies kwam opdagen. Het mocht niet baten. Vocula was niet bij machte den oproerigen geest in het leger baas te worden. Toen hij begreep, dat hij niets had bereikt, wilde hij een einde aan zijn leven maken; maar dat werd hem door zijn vrijgelatenen en slaven belet. Ten slotte werd hij door Aemilius Longinus, een deserteur van Legio I die door Classicus op hem was afgezonden, gedood. Herennius Gallus, de commandant van Bonn, en Numisius Rufus, de commandant van Neuss, werden gevangen gezet.

Nadat op deze wijze de opperofficieren van het leger uit den weg waren geruimd, verviel het commando aan Classicus. Inderdaad verscheen hij weldra, met de insigniën van het imperium, als opperbevelhebber in de vesting. Hij miste intusschen het aplomp de troepen met een redevoering toe te spreken en las alleen het formulier van den eed voor. De soldaten, die aanwezig waren, zwoeren daarbij niet trouw aan een keizer of aan den Senaat en het Volk van Rome, maar aan het Rijk der Galliërs (pro Imperio Galliarum). Overigens geschiedde alles in de regelmatige vormen, zooals het bij het Romeinsche leger gebruikelijk was.

Alle verzet was daarmede bij het leger aan den Rijn gebroken en de nieuwe machthebbers konden zonder moeite hun taak voltooien. Tutor en Classicus verdeelden het werk. Classicus nam op zich Vetera tot onderwerping te brengen. Met dat doel zond hij eenige Romeinsche soldaten, die hij meende te kunnen vertrouwen, naar de belegerden om hun voor te spiegelen, hoe goed zij het zouden hebben, als zij zich overgaven, en hen te wijzen op den honger en den zekeren ondergang, die hen wachtten, als zij weigerden zich bij de Galliërs aan te sluiten.

In Vetera stond het slecht. De levensmiddelen waren uitgeput. De paarden en lastdieren waren al lang opgegeten. Gras, wortels en onkruid waren het eenige voedsel voor de belegerden. Kans op ontzet bestond er voor hen in afzienbaren tijd niet. In die omstandigheden lieten zij zich ten slotte overhalen onderhandelaars naar Civilis te zenden ten einde om lijfsbehoud te verzoeken. Civilis weigerde evenwel met hen te spreken, voordat zij den eed van trouw van het Gallische Rijk hadden afgelegd. Nadat zij dat hadden gedaan, werd overeengekomen, dat alle haven en goed aan de Germanen zou vervallen. De bezetting zou dan zonder wapens of bagage ongehinderd mogen aftrekken.

Civilis zond eenige vertrouwde personen om het geld en de andere bezittingen in ontvangst te nemen. Tevens zouden deze mannen de troepen begeleiden. Daarop verlieten de soldaten, zooals was afgesproken, zonder babage het kamp en marcheerden af naar het zuiden. Toen zij evenwel bij den vijfden mijlpaal van Vetera af waren gekomen, werden zij overvallen door de Germanen, die zich daar hadden opgesteld. De dappersten zijn ter plaatse gedood, anderen op de vlucht. Velen wisten de vesting weder te bereiken; maar dat baatte hun niet. Want de palissade werd in brand gestoken; het geheele kamp ging in vlammen op en zij kwamen om in het vuur. Civilis beweerde, dat de Germanen tegen zijn wensch de overeenkomst hadden verbroken. Het is evenwel niet zeker, of hij inderdaad een poging heeft gedaan hen tegen te houden.

Welhaast nog meer succes had Classicus. Hij ging eerst naar Keulen, dat door een groote troepenmacht was ingesloten, en wist de stad over te halen zich voor de Galliërs te verklaren. Vervolgens reisde hij door naar Over-Germanië. Ook de troepen van het leger te Mainz legden den eed van trouw aan het Rijk der Galliërs af. Alleen liet hij daar de stafofficieren dooden en den plaatselijken commandant verjagen, daar zij zich tegen hem hadden verzet. Blijkbaar hadden de Romeinsche troepen door de langdurige burgeroorlogen hun geestkracht en het vertrouwen in de macht van het Rijk verloren. Alle legerkampen, zoo goed van de legioenen als van de hulptroepen, werden door de bezetting ontruimd en daarna verwoest. Bij de opgravingen te Neuss heeft men de sporen van den brand der vesting duidelijk kunnen herkennen. Een uitzondering werd alleen gemaakt voor de vestingen te Mainz en te Windisch. Wellicht hebben de troepen, die daar lagen, geweigerd hun kwartieren te verlaten. In elk geval konden de Galliërs, zooals uit het vervolg van het verhaal zal blijken, op deze troepen niet rekenen. Wij zijn evenwel over deze phase der geschiedenis van den opstand slecht ingelicht. Want het verslag, waarover wij beschikken, is vrijwel tot de gebeurtenissen in Neder-Germanië beperkt. Zooveel is althans duidelijk, dat het Romeinsche gezag in het geheele gebied van den Rijn tot de Alpen in deze dagen is weggevaagd. Germanië was inderdaad volkomen bevrijd.

V. DE EERSTE TEGENSLAGEN

Terstond na de overwinning kwam de tegenstelling tusschen de Galliërs en de Germanen aan het licht. Men zal zich herinneren, dat Classicus optrad als een Romeinsche bevelhebber. Bij de Galliërs was de cultuur van Rome blijkbaar reeds zoo ver doorgedrongen, dat zij zich het gezag alleen in Romeinsche vormen konden denken. Civilis daarentegen bracht de nationale eigenaardigheden naar voren. Bij het begin van den opstand had hij zijn haar rood laten verven en de gelofte afgelegd, dat hij het zou laten groeien, totdat hij de overwinning had behaald. Hij wilde op die wijze tegenover zijn manschappen den nadruk leggen op het Germaansche karakter van zijn partij. Na den val van Vetera en den ondergang van de troepen, die daar het garnizoen hadden gevormd, had hij zijn haar weer laten knippen. Bovendien verhaalt men, dat hij zijn kleinen jongen zich liet oefenen in het schieten met pijl en boog en in het slingeren van werpschichten op Romeinsche krijgsgevangenen als doelwit. Ook op die manier wilde hij het verschil laten uitkomen tusschen de Germaansche en Romeinsche opvatting van wat in zulke gevallen geoorloofd was. Men wordt herinnerd aan de martelingen, die de krijgsgevangenen na den ondergang van Varus moesten verduren.

Verder zond hij Munius Lupercus, den commandant van de troepen te Vetera, met andere geschenken naar Veleda, een priesteres, die tot den volksstam der Bructeren behoorde. Zij had zeer veel gezag bij de inwoners van een omvangrijk gebied en werd door de Germanen welhaast als een godin vereerd, daar de vrouwen, die de toekomst voorspellen, bij deze menschen in zeer groot aanzien stonden. Haar gezag was nog toegenomen, omdat zij de overwinning van de Germanen en den ondergang van Vetera had voorspeld. Intusschen bereikte Lupercus haar niet; want hij werd onderweg door zijn geleide gedood. Van de andere legioensofficieren en stafofficieren hield Civilis er eenige, die uit Gallië stamden, bij zich als onderpand voor de trouw der Galliërs. Het was immers geenszins zijn bedoeling volledig met hen mede te gaan. Hij sloot zich ook niet aan bij het Gallische rijk, dat Classicus wilde stichten. Noch hij zelf, noch de Bataven legden den eed aan dat Rijk af. Hij rekende op de kracht van de Germanen en op zijn eigen veel grooteren roem en kunde. Desnoods kon hij het op een strijd met de Galliërs laten aankomen. Zijn wensch was het een eigen onafhankelijk Germaansch rijk te stichten. Voordat het evenwel zoo ver kon komen, moesten nog eerst allerlei moeilijkheden uit den weg worden geruimd.

Het was voor de nieuwe machthebbers een probleem, wat diende te geschieden met de Romeinsche troepen, die den eed aan het Gallische rijk hadden afgelegd. In elk geval moesten zij van hun oude vestingen worden verwijderd. Legio XVI kreeg dus het bevel, met de hulptroepen die bij dit corps waren ingedeeld, de vesting Neuss op een bepaalden dag te ontruimen en naar Trier te vertrekken. De manschappen waren niet gerust. Zeker hebben velen van hen gevreesd, het lot der bezetting van Vetera te zullen ondergaan. Als aanvoerder trad op Claudius Sanctus, waarschijnlijk de vestingcommandant van Neuss, een weinig gedistingeerde persoonlijkheid wien een oog ontbrak. Intusschen bleek het eerst, hoe wonderlijk de toestand was, toen het legioen de vesting had verlaten. Er werd gemarcheerd met veldteekens, waarvan het portret van den keizer was afgerukt, hier en daar zelfs met Gallische vaandels. Te Bonn werd de colonne uitgebreid met de manschappen van Legio I. Van alle kanten kwam het landvolk aangeloopen om het schouwspel te zien van de legioenen, waarvoor men vroeger had gesidderd en die nu naar de Galliërs waren overgeloopen. De hoonende opmerkingen van die toeschouwers waren te veel voor een afdeeling ruiterij, de Ala Picentina, de eenige die uit Italianen was samengesteld. Zonder acht te slaan op de bedreigingen en de beloften van Sanctus, liet deze afdeeling den troep in den steek en vertrok in de richting van Mainz. Onder weg kwamen zij Aemilius Longinus, den moordenaar van Vocula, tegen. Zij herkenden hem en doodden hem met hun werpsperen. Intusschen trokken de legioenen naar Trier en sloegen daar voor de muren van de stad een kamp op.

Een ander vraagstuk was, wat moest geschieden met Keulen. Civilis en Classicus dachten er over de stad door hun manschappen te laten plunderen en verwoesten. Want de Germanen konden aan de inwoners verwijten, dat zij de nationale zaak hadden verraden, omdat zij Agrippinenses, dat wil zeggen Romeinen, waren geworden. Twee meeningen stonden tegenover elkander. Aan den eenen kant lieten de woeste natuur van de Germanen en de begeerte naar buit zich gelden. Maar aan den anderen kant stond de overweging, dat het om politieke redenen niet raadzaam was de stad te verwoesten, omdat zulk een daad aan het nieuwe rijk zeker een slechten naam zou bezorgen. Civilis liet zich bovendien leiden door het persoonlijke motief, dat zijn zoon weliswaar bij het begin van den opstand te Keulen was gevangen gezet, maar daar met onderscheiding was behandeld. De Germanen van over den Rijn waren daarentegen afgunstig op den bloei en den rijkdom van Keulen. Naar hun meening, moest de stad hetzij voor alle Germanen openstaan, hetzij wor-

den verwoest, met het gevolg, dat de Ubii evenals alle andere Germanen niet achter stadsmuren zouden wonen.

Ook in dit opzicht waren de verschillende bondgenooten het niet eens. De tegenstelling kwam duidelijk aan het licht tijdens een bijeenkomst, die te Keulen plaats had. Daar uitte de extreme opvatting zich, toen de afgezant van de Tencteren, den volksstam die ongeveer tegenover Keulen aan den rechter oever van den Rijn woonde, de meening van zijn lastgevers vertolkte. Allereerst kwam hij voor den dag met de grieven van de Germanen, voornamelijk dat de Ubii te Keulen zich gedroegen als Romeinen en in een stad woonden, waar de muren om zoo te zeggen de rivier, het land en de lucht buitensluiten. Verder beklaagde hij zich er over, dat de Germanen alleen ongewapend, onder bewaking van een soldaat en tegen tolgeld in Keulen werden toegelaten. Hij stelde den eisch, dat de Keulenaars de muren van de stad, die hij als de banden van hun slavernij beschouwde, zouden slechten. Zij moesten alle Romeinen in hun gebied dooden en de bezittingen van de Romeinen ten algemeenen bate verbeurd verklaren. In het vervolg moest er vrij verkeer wezen tusschen de beide oevers van den Rijn. Ten slotte verlangde hij, dat de Keulenaars tot de voorvaderlijke zeden en levenswijze van de Germanen zouden terugkeeren.

De Keulenaars verzochten eenig uitstel om te kunnen beraadslagen, voordat zij antwoord gaven. Want zij waren bevreesd om de eischen in te willigen met het oog op de toekomst, maar ook om te weigeren in verband met den toestand van dat oogenblik. Na overleg te hebben gepleegd betoogden zij, dat het niet verstandig zou zijn hun stadsmuren af te breken. Eerder moesten zij de muren nog versterken, vooral nu de Romeinen bezig waren legers bijeen te brengen voor den oorlog tegen de Germanen. Wat den eisch de Romeinen te dooden betreft, verklaarden zij, dat de vreemdelingen reeds lang uit hun stad waren vertrokken of als slachtoffer van den krijg waren gevallen. De Romeinen daarentegen, die van oudsher in Keulen verblijf hielden, waren door banden van bloedverwantschap met de inwoners verbonden en men kon toch niet van hen verlangen, dat zij hun ouders, broeders en kinderen zouden dooden. Zij verklaarden zich bereid den handel vrij te geven en alle tollen af te schaffen. Maar het verkeer moest worden beperkt tot den dag en tot ongewapenden, zoolang de toestand zich niet had geconsolideerd. Ten slotte stelden zij voor, dat Civilis en Veleda als arbiters over de geschilpunten tusschen de twee partijen zouden optreden. Met dit voorstel verklaarden de Tencteren zich accoord en er werden vertegenwoordigers van de Keulenaars en de Tencteren naar

Civilis en Veleda gezonden. Zij legden hun de geschilpunten voor en ontvingen een beslissing overeenkomstig de wenschen van de Keulenaars. Intusschen kregen zij Veleda niet te aanschouwen. Want de zienares woonde in een toren en vertoonde zich niet aan bezoekers, ten einde op die wijze haar gezag te vergrooten. Het verkeer met haar ging door tusschenpersonen, die de vragen en de antwoorden overbrachten.

Op die wijze waren de Keulenaars tot de Germaansche groep toegetreden en de macht van Civilis was door hun medewerking zeer toegenomen. Hij besloot dus een poging te doen om de naburige staten voor zich te winnen. Eerst maakte hij zich meester van het gebied der Sunuci, die ten westen van de Ubii aan den bovenloop van de Roer woonden, en deelde hun jongelingschap in militaire afdeelingen in. Vervolgens wilde hij verder in westelijke richting oprukken; maar daarin werd hij verhinderd door Claudius Labeo, zijn ons welbekenden stamgenoot die nog steeds in de oppositie was. Hij had ongeregelde troepen van de Baetasii, Tungri en Nervii verzameld en was Civilis tegemoet getrokken. Bij een brug over de Maas, vermoedelijk bij Maastricht, nam hij een sterke positie in. Het kwam tot een gevecht, dat langen tijd onbeslist bleef, daar er geen ruimte was om de troepen te ontwikkelen, totdat een deel van de Germanen de Maas overzwom en Labeo in den rug aanviel. Op dat oogenblik maakte Civilis een einde aan het gevecht en stelde een bondgenootschap voor. Zijn voorstel werd door Campanus en Juvenalis, de aanvoerders van de Tungri, aanvaard. Maar Labeo wist ook ditmaal door te vluchten zich aan de macht van zijn stamgenoot te onttrekken. Het gelukte Civilis daarop ook de medewerking te verkrijgen van de Baetasii en de Nervii. Hun manschappen voegde hij bij zijn troepen. Op dat tijdstip beheerschte hij Noord-Gallië, met uitzondering van de staten aan de kust ten zuiden van den mond van de Schelde. Het geheele Germaansche gebied van Neder-Germanië en Belgica was in zijn macht.

De Gallische aanvoerders van den opstand behaalden minder succes. Julius Sabinus had overal de teekens van het Romeinsche gezag laten verwijderen en matigde zich den titel van Caesar aan, alsof hij de keizer was van een Gallisch rijk. Intusschen was zijn gezag zeer beperkt. Een aantal staten wilde niets van hem weten. Zooals gewoonlijk, verhinderde de onderlinge naijver van de Galliërs het totstandkomen van de noodige samenwerking. De Lingones, die door Sabinus werden aangevoerd, hadden ook niet voldoende autoriteit om de leiding te nemen. Reeds dadelijk waren de Sequani, hun

zuidelijke naburen, op de hand van de Romeinen. Sabinus deed een poging om hen met geweld tot aansluiting bij het Gallische rijk te dwingen. Met een groote macht van ongeregelde troepen viel hij in hun land, maar werd verslagen. Op die wijze was het lot van zijn partij beslist. Sabinus was bang voor de gevolgen van zijn optreden, liet een van zijn hoeven in brand steken en het gerucht verspreiden, dat hij in het vuur den dood had gezocht. In werkelijkheid had hij zich in een onderaardsche schuilplaats verborgen en leefde daar nog negen jaar, voordat hij werd ontdekt. Toen eerst boette hij zijn afval van de Romeinen door den dood.

De nederlaag van de Lingones tegen de Sequani vormt een keerpunt in de geschiedenis van den opstand. De partij van het Gallische rijk verloor haar invloed en de Romeinsch gezinde staten begonnen weer moed te scheppen. Op initiatief van de Remi kwam er bij hen een congres bijeen om te beraadslagen over de te volgen gedragslijn. De Remi hebben altijd tot de trouwste aanhangers van de Romeinen in Gallië behoord. Alleen reeds het feit, dat men hun leiding aanvaardde, beteekende een toename van het ontzag voor het Rijk. Daar was ook alle reden toe; want er waren machtige Romeinsche legers in aantocht om den opstand te bedwingen.

Te Rome had men in dien tusschentijd niet stilgezeten. De berichten over den opstand, die daar binnenkwamen, stelden de gebeurtenissen nog ongunstiger voor, dan zij reeds waren. Mucianus, die voor Vespasianus de regeering leidde, meende alle krachten te moeten inspannen om een einde aan het verzet te maken. Vroeger had hij Appius Annius Gallus als commandant van het Overgermaansche leger en Quintus Petillius Cerialis als aanvoerder van de troepen in Neder-Germanië aangewezen voor den oorlog tegen de Galliërs en de Germanen. Hij meende evenwel, dat zij, ondanks hun voortreffelijke eigenschappen, niet zouden opgewassen zijn tegen de moeilijkheden, en maakte zich gereed zelf naar het oorlogsterrein te vertrekken, ten einde, zoo noodig, onmiddellijk te kunnen ingrijpen. Domitianus nam hij mede. Want in de eerste plaats was de jonge man zelf begeerig om aan den strijd deel te nemen en aan den anderen kant kon hij niet zonder toezicht in Rome worden achtergelaten. Intusschen maakte Mucianus geen haast om te vertrekken. Wellicht vreesde hij, dat Domitianus, door zijn onstuimigen aard en onder den invloed van slechte raadgevers, een verkeerden invloed op den gang van zaken zou hebben. Domitianus was immers noch voor de politiek noch voor de krijgskunde opgeleid en het gevaar bestond, dat hij, als hij eenmaal bij het leger was, de

leiding op zich zou willen nemen. Wij zijn evenwel niet goed op de hoogte van hetgeen is geschied. Want Tacitus was Domitianus zeer slecht gezind en trachtte de rol, die de jonge prins heeft gespeeld, te verkleinen. In onze andere bronnen, die aan de werkzaamheid van Domitianus meer aandacht hebben besteed, vinden wij maar weinig bijzonderheden. Het is zeker, dat Mucianus zich ten slotte toch met Domitianus naar Gallië heeft begeven. Later zullen wij hun aanwezigheid daar nog vermelden.

Inmiddels werden groote toebereidselen gemaakt voor den oorlog tegen de Galliërs en de Germanen. Het leger, dat tegen hen werd uitgezonden, bestond uit de legioenen VIII Adiutrix, XI Claudia en XIII Gemina van de afdeelingen, die zoo juist de overwinning voor Vespasianus hadden behaald, verder uit Legio XXI Rapax, die te Vindonissa thuis hoorde en met Vitellius naar Italië was gekomen, en uit de pas opgerichte Legio II Adiutrix. Deze troepen werden gedeeltelijk over den Grooten en den Kleinen Saint-Bernard, gedeeltelijk over den Mont Genèvre naar Germanië gezonden. Bovendien werden uit Britannia Legio XIV Gemina, die vroeger al herhaaldelijk is genoemd, benevens uit Spanje Legio VI Victrix en Legio X Gemina opgecommandeerd. Het was een geweldige legermacht, die op deze wijze werd samengetrokken, wel een bewijs, dat de regeering te Rome den toestand in Germanië als zeer ernstig beschouwde. Volgens het krijgsplan zouden deze toepen deels door westelijk Zwitserland naar den Boven-Rijn marcheeren, deels door oostelijk Gallië en over Lyon naar den Middel-Rijn. Legio XIV moest van Britannië uit tezamen met de vloot van het Kanaal de Bataven van het westen en over zee aanvallen. De Spaansche legioenen, die niet zoo spoedig op het gevechtsterrein aanwezig konden zijn, zouden als reserve dienst doen.

In Gallië moet men kennis hebben gehad van deze toebereidselen. Het groote leger, dat in aantocht was, heeft, gelijk reeds werd opgemerkt, zijn invloed laten gelden op de stemming van de Gallische afgevaardigden, die te Reims bijeen waren. Wèl trachtte de delegatie van de Treveri, die onder leiding stond van Julius Valentinus, de Galliërs tegen Rome op te stoken. Maar Julius Auspex, de woordvoerder van de Remi, raadde ernstig aan, geen stappen te doen. Daarbij kon hij vooral de naderende legioenen als argument gebruiken. Bovendien wilden de Gallische staten niet weten van de Treveri en de Lingones, daar deze volksstammen een paar jaar geleden, tijdens den opstand van Vindex, de zijde van de Romeinen en van Verginius Rufus, den commandant van het Overgermaansche

leger, hadden gekozen. Ook was men bang voor den naijver van de Gallische staten, waardoor alle samenwerking onder hen steeds de grootste moeilijkheden opleverde. Het was duidelijk, dat onder deze omstandigheden niet kon worden gedacht aan een gemeenschappelijken oorlog tegen Rome. Er werd dus namens de conventie een brief aan de Treveri gericht, met den raad het verzet op te geven. Maar op aanstoken van Valentinus besloten de Treveri in hun houding te volharden. Blijkbaar hebben de leiders van den opstand den toestand niet zoo ernstig ingezien.

Dat blijkt ook uit de houding, die zij aannamen. De tegen Rome verbonden staten troffen geen van de maatregelen, die in de gegeven omstandigheden toch voor de hand lagen, en er was niet de minste samenwerking tusschen de aanvoerders. Civilis trok met zijn troepen rond in de ontoegankelijke streken van het land der Belgae om te trachten zijn stamgenoot Claudius Labeo gevangen te nemen of te verjagen, Classicus ondernam in het geheel niets en genoot van zijn waardigheid als Caesar, alsof er geen gevaar dreigde. Tutor, die het commando in het zuiden van Germanië had, verzuimde zelfs den weg langs den bovenloop van den Rijn en de Alpenpassen te bezetten. Op die wijze was het mogelijk, dat Legio XXI onder commando van Sextilius Felix ongehinderd naar Over-Germanië doordrong. Het legioen had een weg door Raetia naar Vindonissa genomen, waarschijnlijk over den Brenner, waaraan niemand had gedacht. Dit moet in April 70 zijn geschied. Bij de hulptroepen, die het legioen vergezelden, was de Ala Singularium, een afdeeling ruiterij die door Vitellius was geformeerd en later naar Vespasianus was overgegaan. Deze afdeeing werd gecommandeerd door Julius Briganticus, den zoon van een zuster van Civilis, die het evenwel met zijn oom niet goed kon vinden.

Door de bezetting van Vindonissa lag de weg naar Germanië voor de Romeinen open en Tutor kon alleen nog maar een poging doen om de verdediging aan den Middel-Rijn te organiseeren. Hij had zijn troepen versterkt met manschappen, die hij bij de Germaansche stammen uit die streek had gelicht, en met soldaten van de legioenen uit Mainz. Intusschen kon hij op zijn mannen geen staat maken. Wèl hebben de vroegere legioensoldaten een door Felix vooruitgezonden cohorte in de pan gehakt. Maar toen zij tegenover het Romeinsche leger kwamen te staan, dat naar het noorden was opgerukt, liepen zij naar hun vroegere kameraden over en de manschappen uit de Overgermaansche volksstammen volgden hun voorbeeld. Tutor, die nog slechts over de Treveri beschikte, moest terugtrekken. Mainz, waar de troepen de gehoorzaamheid aan het Gallische Rijk hadden

opgezegd, vermeed hij en stelde zich op in de buurt van Bingen. Daar meende hij een sterke stelling te hebben, omdat hij de brug over de Nava (Nahe) had laten afbreken.

In Mei is in de buurt van Bingen een gevecht geleverd. Tutor verloor dien slag, daar hij in den rug werd aangevallen door afdeelingen, die een doorwaadbare plaats in de rivier hadden ontdekt [1]). Ten gevolge van die nederlaag was Trier niet meer beschermd en er maakte zich een groote verwarring van de bevolking meester. De bewoners vluchtten naar het platte land om zich daar te verbergen. Een aantal van de voorname leden van den stam begaven zich naar de Gallische staten, die aan Rome trouw waren gebleven, om duidelijk te maken, dat zij van verzet niet wilden weten. De legioenen uit Bonn en Neuss, die bij Trier in een kamp lagen, legden den eed van trouw aan Vespasianus af. Dit alles geschiedde tijdens de afwezigheid van Valentinus. Toen hij evenwel was teruggekeerd, zag hij kans de orde te herstellen. De legioenen werden gezonden naar het gebied van de Mediomatrici, de naburen en bondgenooten van de Treveri, in de buurt van Metz. Om er den schrik in te houden werden toen Herennius Gallus en Numisius Rufus, de legioenscommandanten die tot dat oogenblik waren gespaard, ter dood gebracht. Samen organiseerden Valentinus en Tutor de verdediging van Trier.

VI. HET EINDE VAN DEN OPSTAND

Zoo was de stand van den oorlog, toen Cerialis, tegen het midden van Mei 70, te Mainz aankwam. Hij was belast met het bevel over het leger, dat in Neder-Germanië moest opereeren, en het was dus voornamelijk zijn taak aan den opstand een einde te maken. Waarschijnlijk is hij over Lyon en oostelijk Gallië naar Germanië gekomen. Cerialis was een energieke persoonlijkheid, niet voorzichtig van aard, maar eerder geneigd zijn tegenstanders te onderschatten. De soldaten wist hij vooral door zijn vurige redevoeringen mede te sleepen. Een van zijn eerste maatregelen betrof een zuivering van het leger. Op de troepen, die hij te Mainz aantrof, voornamelijk Legio IV Macedonica, kon hij geen staat maken. Hij zond dus de manschappen, die kort geleden in Gallië waren gelicht, naar hun haardsteden terug. Daarbij bereikte hij twee dingen. In de eerste plaats ontdeed hij zich van onbetrouwbare elementen en tevens verwierf hij den dank van de Galliërs. Bovendien zou dat land eerder

1) Over dit gevecht verg. K. Schumacher, *Mainzer Zeitschrift*, VI (1911), blz. 15-17.

bereid zijn belastingen op te brengen, wanneer de jongelingschap was teruggekeerd.

Civilis en Classicus hadden ondertusschen de nederlaag van Tutor en den ondergang van het leger der Treveri vernomen. Zij begrepen, dat de zaak voor de Galliërs en Germanen slecht stond. In aller ijl verzamelden zij troepen en stuurden bode op bode aan Valentinus om hem aan te manen toch nog niet dadelijk een beslissenden slag te wagen, maar hun komst af te wachten. Des te meer haastte Cerialis zich. Hij zond officieren naar het land van de Mediomatrici om het commando op zich te nemen van de daar aanwezige legioenen en die afdeelingen tegen de Treveri te mobiliseeren. Zelf trok hij, met zijn leger waarvan de hoofdmacht uit Legio XXI bestond, langs den weg over Simmern en Kirchberg in de richting van Trier. Op den vierden marschdag is hij aangekomen in de buurt van Rigodulum (Riol) aan de Moezel. Daar had Valentinus in het heuvelland stelling genomen met een groote troepenmacht van de Treveri om de hoofdstad te dekken en zijn positie nog bevestigd met grachten en barricades van veldsteenen [1]). Cerialis liet deze versterking onmiddellijk door zijn voetvolk aangrijpen en zijn ruiterij een omtrekkende beweging maken door het gebergte. Hoe de aanval heeft plaats gehad, weten wij niet. Zooveel is zeker, dat het plan gelukte. De Treveri lieten zich verrassen; zij werden in den rug aangevallen en volkomen verslagen. Valentinus en een aantal andere voorname personen uit Noord-Gallië werden gevangen genomen.

Den volgenden dag, — het was ongeveer einde Mei, — deed Cerialis zijn intocht in Trier. Zijn soldaten wenschten de stad te plunderen. Maar Cerialis verhinderde dat, omdat hij begreep, dat zulk een handelwijze een zeer slechten indruk in Gallië zou maken. Hij stond ook voor het probleem, wat moest geschieden met de legioenen van het Nedergermaansche leger, die inmiddels uit het land van de Mediomatrici te Trier waren aangekomen. Het was zeker, dat deze afdeelingen, die een tijd lang met de Galliërs gemeene zaak hadden gemaakt, niet in stand konden blijven. Voorloopig nam Cerialis de manschappen in genade aan, waarschijnlijk verheugd, dat hij zijn leger op zoo gemakkelijke wijze kon versterken. Zij werden zelfs in één kamp met Legio XXI en de andere afdeelingen vereenigd en Cerialis verbood bij legerorder deze troepen om hun nederlaag en hun ontrouw te hoonen.

---

1) Over het terrein verg. K. Schumacher, *Mainzer Zeitschrift*, VI (1911), blz. 17-19; *Germania*, 1920, blz. 22.

Zoo spoedig mogelijk riep Cerialis vertegenwoordigers van de Treveri en de Lingones in een vergadering bijeen en sprak hen toe. Bij die gelegenheid laat Tacitus hem de redevoering houden, waarin de verhouding van Rome tot de provincies en tot de onderdanen van de Stad wordt uiteengezet. Deze redevoering geeft de opvatting weer van de Romeinen uit den tijd van Traianus, die bij voorbeeld ook blijkt uit de correspondentie van Plinius met dezen Keizer. Intusschen maakt het betoog ons duidelijk, hoe de denkbeelden van Tacitus over de gebeurtenissen waren. De Romeinen beschouwden zich in de eerste plaats als de bewaarders van de orde in Gallië, waar zonder hun aanwezigheid door de oneenigheid bij de bevolking een voortdurende strijd zou heerschen. In de tweede plaats traden zij op als de beschermers van het land tegen de Germanen. Volgens het door Cerialis gehouden betoog, zijn de Romeinen, die de Cimbren en Teutonen hebben overwonnen evengoed als Ariovistus, de aangewezen verdedigers tegenover het op dat oogenblik dreigende gevaar van de zijde van Civilis en de Bataven. Steeds zijn de Germanen in Gallië gevallen uit begeerte naar buit. De belastingen, die de Romeinen opleggen, dienen uitsluitend, zoo betoogde Cerialis, om de kosten van de verdediging te dekken.

Terwijl hij nog bezig was de zaken bij de Treveri te regelen, kreeg Cerialis een brief van Civilis en Classicus, waarin zij hem mededeelden, dat Vespasianus was gestorven, maar dat die gebeurtenis geheim werd gehouden. Rome en Italië zouden in een burgeroorlog zijn gewikkeld; Mucianus en Domitianus hadden daar niets meer te zeggen. In deze omstandigheden boden Civilis en Classicus aan, dat zij Cerialis als keizer in Gallië zouden erkennen, indien hij hen in hun eigen land ongemoeid wilde laten. Weigerde hij dit aanbod, dan waren zij bereid voor hun vrijheid te vechten. Cerialis liet den brief onbeantwoord en zond den man, die het geschrift had overgebracht, naar Domitianus als den vertegenwoordiger van den keizer.

Deze poging van de Galliërs en Germanen was dus op niets uitgeloopen en, toen zij dat inzagen, trokken zij hun troepen samen om de tegenweer te organiseeren. Hun legerleiding was het intusschen niet eens over de gedragslijn, die moest worden gevolgd. Volgens het oordeel van Civilis, was het zaak te wachten op de troepen, die uit Germanië in aantocht waren. Maar Classicus achtte het beter, terstond over te gaan tot den aanval, daar hij voor een groote versterking van de Romeinsche legermacht beducht was. Reeds was Legio XIV uit Britannië in Gallië geland. Uit Spanje waren Legio VI Vic-

trix en X Gemina ontboden en andere afdeelingen waren op marsch uit Italië. Bovendien moest men er rekening mede houden, dat dit geen ongeoefende soldaten waren, maar oud-gediende en in het oorlogvoeren doorkneede troepen. Wat de Germanen van over den Rijn betreft, op die manschappen kon men weinig staat maken. Intusschen was het leger, waarover Cerialis op dit oogenblik beschikte, niet veel waard. Vooral de legioenen, die al eens waren verslagen en den eed van trouw aan het Gallische rijk hadden afgelegd, waren zonder beteekenis. Het beduidde niet veel, dat Cerialis met deze manschappen onlangs Valentinus had verslagen. Bovendien konden de Germanen, zoodra zij zich maar vertoonden, rekenen op de hulp van de Treveri en de Lingones. Tutor ondersteunde de meening van Classicus en omstreeks half Juni werd besloten, dat het Gallisch-Germaansche leger naar het zuiden zou oprukken om een aanval op de Romeinen, die nog bij Trier lagen, te doen.

Cerialis was in dezen tijd niet zeer actief geweest. Waarschijnlijk wilde hij eerst de zaken in Gallië regelen om in zijn rug gedekt te zijn. Bovendien waren de versterkingen, die hij wachtte, nog niet aangekomen. Zeker heeft hij gemeend, dat hij vooreerst niets van de Galliërs en Germanen had te duchten. Men verweet hem, dat hij niet terstond naar het noorden was opgetrokken, waar hij de verschillende troepen van zijn tegenstanders gemakkelijk had kunnen vernietigen, voordat zij zich hadden vereenigd. Hij had alleen, toen hij besloten was niet terstond naar Neder-Germanië te vertrekken, het Romeinsche kamp bij Trier laten versterken met een wal en een gracht. Tot dat tijdstip had hij het zelfs niet noodig geacht zijn leger op deze wijze te beveiligen.

In elk geval werd Cerialis, toen het Gallisch-Germaansche leger in de buurt van Trier kwam opdagen, volkomen verrast. Die troepenmacht had den weg door den Eifel over Zülpich (Tolbiacum), Jünkerath (Egorigium) en Bitburg (Beda) genomen en een kamp opgeslagen op eenigen afstand van Trier; men moet het in de buurt van het dorp Sirzenich ten westen van de stad in het heuvelland zoeken [1]). Het is niet wel mogelijk, dat Cerialis van hun aanwezigheid geen kennis heeft gekregen. Maar waarschijnlijk heeft hij niet aan onmiddellijk gevaar gedacht. Alleen werd eenige ruiterij uitgezonden om de Germanen te bewaken. Waarschijnlijk zijn ook een paar cohorten gestationeerd in het heuvelland ten westen van Trier. Intusschen deden de Germanen reeds dadelijk op den dag na hun aankomst in den vroegen morgen een aanval op de Romeinen.

1) Verg. E. Sadée, *Die Örtlichkeit der Schlacht bei Trier: Bonner Jahrbücher*, 132 (1927), blz. 163-184, met een uitvoerige kaart.

Die aanval kan alleen uit westelijke en zuidwestelijke richting hebben plaats gehad, over de heuvels ten westen van de stad en langs den linkeroever van de Moezel. Als eerste doel stond den Germanen voor oogen de bezetting van de brug, die Trier met den linkeroever van de rivier verbond, en de verovering van het kamp der legioenen. Die brug moet niet ver van de tegenwoordige oude brug hebben gelegen en het kamp een weinig hoogerop, aan den linkeroever van de Moezel in de vlakte van Euren. De Germanen lieten hun troepen zóó oprukken, dat de Ubii en de Lingones in het midden marcheerden; de Bataafsche cohorten, die het beste deel van de troepen waren, vormden den rechter vleugel, de Bructeren en de Tencteren den linker. De laatsten, die aan moeilijk terrein waren gewend, namen hun weg over de heuvels; de Bataven kwamen opzetten door het terrein tusschen den linkeroever van de Moezel en den weg naar het zuiden om een directen aanval op het legioenskamp te doen.

Het Romeinsche leger werd volkomen overrompeld en het eerste succes was voor de aanvallers zeer groot. In het voorterrein werd de Romeinsche ruiterij, die den aanval trachtte tegen te houden, op de vlucht geslagen; de cohorten in het heuvelland werden onder den voet geloopen; de Germanen van over den Rijn maakten zich meester van de brug over de Moezel en de Bataven zagen kans in het legioenskamp binnen te dringen. Cerialis bracht den nacht niet door in het kamp zelf, maar in de stad, waar eveneens troepen gelegerd waren. Daar moest hij uit zijn bed worden gehaald en ontving het bericht van den aantocht der Germanen tegelijk met de tijding over de nederlaag van zijn troepen. Zonder zich den tijd te gunnen zijn wapenrusting aan te trekken, wist hij door zijn persoonlijk optreden de situatie te redden.

Allereerst heroverde Cerialis met een groep uitgelezen manschappen de brug en liet daar een noodversterking opwerpen. Vervolgens begaf hij zich naar het kamp. Daar hadden de legioenen uit Neuss en Bonn zich wèl opgesteld in de onderdeelen. Maar er ontbraken nogal wat soldaten en het praetorium, waar zich de legioensadelaars bevonden, was al bijna omsingeld door de Germanen. Met hulp van de stafofficieren en de commandanten van de afdeelingen gelukte het Cerialis ook daar de verdediging te organiseeren. Het was intusschen niet mogelijk een behoorlijke slaglinie op te stellen. Er moest worden gevochten in het kamp zelf, tusschen de tenten, de wagens en de bagage, waar de troepen niet konden worden ontwikkeld. Tutor, Classicus en Civilis vuurden hun manschappen op alle mogelijke manieren aan en het stond er voor de Romeinen zeer

slecht voor, toen de krijgskans keerde. Het gelukte aan Legio XXI, die over wat meer ruimte beschikte, zich te ontplooien, de aanvallers tegen te houden en terug te drijven. Plotseling sloegen zij op de vlucht. De Romeinen dachten aan een wonder. Van hun kant beweerden de Germanen, dat zij verschrikt waren door de verschijning van de afdeelingen, die in het begin van den strijd waren verslagen, maar zich weer hadden verzameld, op de heuvels in het westen boven het legioenskamp. Zij dachten, naar zij voorgaven, dat er nieuwe hulp voor de Romeinen kwam opdagen. Maar in werkelijkheid waren zij in verwarring geraakt, omdat zij elkander den buit niet gunden. Nog dien zelfden dag maakte Cerealis zich meester van het kamp der Germanen.

Ditmaal gunde Cerealis zijn troepen geen rust, maar rukte terstond op naar het noorden. Zijn aanwezigheid daar was dringend noodzakelijk, omdat de Keulenaars hun onderwerping aanboden en om hulp verzochten. Zij beloofden de echtgenoote en de zuster van Civilis en de dochter van Classicus uit te leveren, die bij hen als gijzelaars waren achtergelaten. Inmiddels hadden zij reeds eenige Germanen, die in Keulen vertoefden, gedood en zij waren bevreesd, dat de bondgenooten, als zij zich van hun nederlaag hadden hersteld, zouden komen om hun stamverwanten te wreken. Inderdaad maakte Civilis zich daarvoor gereed en de uitvoering van dit plan zou hem niet moeilijk zijn gevallen. Want de meest geduchte van zijn troepenafdeelingen, die uit Cauchen en Friezen was samengesteld, had van de nederlaag bij Trier niet geleden en bevond zich op dat oogenblik te Tolbiacum (Zülpich) in het gebied van de Agrippinenses. Intusschen gelukte het den Keulenaars deze afdeeling te vernietigen. Zij maakten gebruik van een tijdstip, toen de manschappen onder den indruk waren van een al te overdadigen maaltijd en van den wijn, sloten de deuren van het gebouw, waarin zij bezig waren met feestvieren, en staken er den brand in. Maar bovendien naderde Cerialis met snelle dagmarschen en kwam korten tijd later te Keulen aan.

Civilis moest verder nog rekening houden met Legio XIV, die uit Britannië in aantocht was. Fabius Primus, de commandant van dat legioen, trok met zijn troepen langs den weg, die van Gesoriacum over Bavai naar Tongeren voerde. Reeds had hij de Nervii en de Tungri weder onderworpen en bedreigde het land der Bataven met een directen aanval door het dal van de Maas. Het Gallisch-Germaansche leger moest dus terugtrekken. Intusschen werd het meest dreigende gevaar afgewend, daar de Canninefates in een gevecht

tegen de vloot het grootste deel van de schepen wisten te vernietigen of buit te maken. Maar bovendien versloegen zij een troep Nervii, die ten voordeele van de Romeinen ten oorlog waren getrokken en een aanval op het kustgebied van Holland hadden gedaan. Omstreeks midden Juni werd Neuss door de Romeinen bezet. Maar Classicus wist een overwinning te behalen op de ruiterij, die naar die plaats was vooruitgezonden. Het waren niet meer dan kleine tegenslagen, die de Romeinen te lijden hadden. Zij verduisterden evenwel den glans van het kort tevoren behaalde succes.

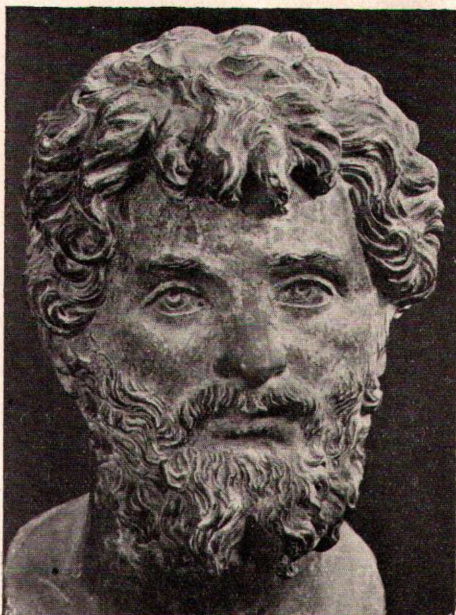
Inmiddels hadden Domitianus en Mucianus nog in Italië bericht gekregen van den slag bij Trier, terwijl zij op weg waren naar Gallië. Als teeken van zijn overwinning had Cerialis den gevangen genomen Valentinus gezonden; hij werd ter dood gebracht. Domitianus verlangde zelf naar het oorlogsterrein te gaan, in de hoop door een overwinning op de Germanen krijgsroem te behalen. Maar Mucianus wist hem dat denkbeeld uit het hoofd te praten. Hij beduidde den jongen man, dat het niet aanging tusschenbeide te komen, wanneer de oorlog al bijna was afgeloopen, en aan den bevelvoerenden veldheer den roem voor het voltooien van zijn overwinning te ontnemen. Bovendien was het alleen een keizer waardig in het veld te komen, wanneer het ging om de redding van het Rijk of om de verdediging van Gallië zelf. Een oorlog tegen Canninefates en Bataven moest hij aan lagere commandanten overlaten. Domitianus liet zich bepraten; hij ging dus niet verder dan Lyon om van daar uit het verloop van den strijd te volgen.

Onder den indruk van het gevaar dat door het naderen van Legio XIV dreigde, had Civilis zich ondertusschen teruggetrokken tot bij Vetera. Zijn leger had hij hersteld en aangevuld met troepen Germanen van over den Rijn. Bij Vetera had hij een sterke stelling bezet in het moerassige dal van den Rijn en de herinnering aan de daar vroeger behaalde overwinning vermeerderde het vertrouwen van zijn troepen. Ook Cerialis had versterkingen gekregen. Uit Italië was Legio II Adiutrix aangekomen en uit Spanje Legio VI Victrix. Bovendien had Legio XIV zich met zijn troepen vereenigd. Op die wijze was zijn legermacht ongeveer verdubbeld, daar hij tot dat tijdstip behalve over Legio XXI alleen beschikte over de manschappen van de legioenen I, IV en XVI. Verder waren de afdeelingen voetvolk en ruiterij van de hulptroepen, die hij uit Gallië had ontboden, na het bericht van de bij Trier behaalde overwinning, in groote haast komen aanrukken.

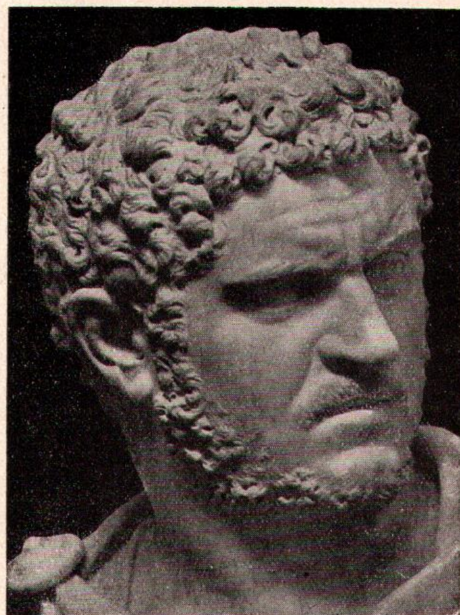
In den loop van de maand Juli is ook Cerialis in de buurt van

Afb. 43. Altaar, opgericht ter eere van keizer Antoninus Pius

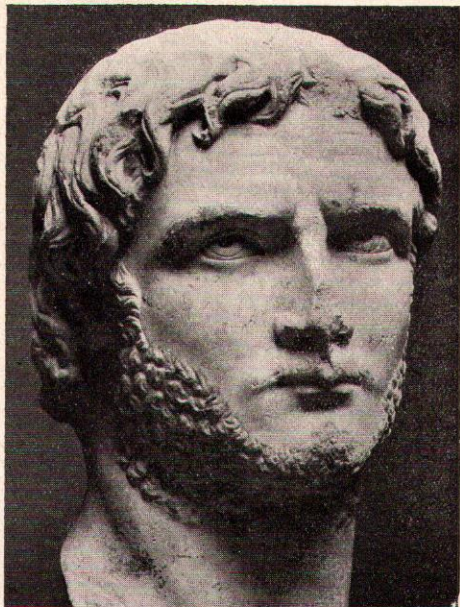
Afb. 44. Septimius Severus

Afb. 45. Caracalla

Afb. 46. Gordianus III

Afb. 47. Gallienus

Vetera aangekomen. Geen van de twee bevelhebbers had er belang bij de beslissing uit te stellen. Intusschen maakte de aard van het terrein, waar slag moest worden geleverd, het niet gemakkelijk tot een gevecht te komen. De Romeinen hadden den hoogen oever bezet; maar Civilis hield zijn leger in het dal van de rivier. In het lage gebied, met zijn moerassen en waterloopen, waren zijn Germanen de meerderen van de Romeinen. Bovendien had hij die streek nog in zijn voordeel veranderd door een krib in den Rijn aan te leggen, zoodat een deel van het dal blank kwam te staan. In die omstandigheden ondervonden de zwaar gewapende Romeinsche soldaten, die zich zeer ongaarne te water begaven, allerlei bezwaren. De Germanen daarentegen, die uitnemende zwemmers waren, hadden het voordeel van hun lichte bewapening en van hun groote lichaamslengte.

Hoe ongunstig het daarbij voor de Romeinsche soldaten stond, bleek al dadelijk bij de eerste schermutseling tusschen de Germanen en de dapperste afdeelingen van het leger hunner tegenstanders, die zich van den hoogen oever in het lage gebied hadden gewaagd. Bij de Romeinen bleven de zwaar gewapende soldaten en de paarden in het moeras steken, terwijl de Germanen, die de doorwaadbare plaatsen kenden, de afdeelingen in de flanken en in den rug konden aanvallen. Het kwam evenwel niet tot een geregeld gevecht en evenmin tot een resultaat, omdat de Germanen het niet waagden uit het dal van de rivier te komen. Alleen had deze verkenning ten gevolge, dat de beslissing werd verhaast.

Den volgenden dag stelde Cerialis zijn leger op, in de hoop dat de Germanen den slag, dien hij aanbood, zouden aannemen. De Romeinsche bevelhebber plaatste de ruiterij en de afdeelingen van hulptroepen in het front. De legioenen hield hij in tweede linie. Een groep uitgelezen manschappen bleef in reserve voor onvoorziene omstandigheden. Van zijn kant schaarde Civilis zijn troepen niet in een lange linie, maar in colonnes met een diepe opstelling. De Bataven en de Cugerni namen den rechtervleugel in, die aansloot bij den hoogen oever, de troepen van over den Rijn den linkervleugel, aan de zijde van de rivier. Vooreerst kwamen de Germanen niet uit het lage land en vermeden het den hoogen oever te betreden. Zij begonnen den strijd door steenen, kogels en andere werptuigen te slingeren, in de verwachting, dat de Romeinen op deze wijze zouden worden gedwongen het hooge terrein te verlaten en, evenals den vorigen dag, in het moerassige Rijndal zouden afdalen. Maar Cerialis wist zeer goed, dat zijn troepen in dat gebied niet tegen de Germanen opkonden, en hield zijn manschappen terug.

Toen de voorraad werptuigen was uitgeput, konden de Germanen zich niet langer inhouden en ondernamen een stormloop tegen den hoogen oever. Daarbij hadden zij het voordeel van hun grootere lichaamslengte en van hun lange lansen, waardoor zij hun tegenstanders uit de verte konden treffen. Tegelijk kwam een afdeeling Bructeren, die tot den linkervleugel van de Germaansche linie behoorde, van de krib, die Civilis had laten aanleggen, door het water aanzwemmen en bracht den rechtervleugel van de Romeinen in verwarring. Reeds begonnen de afdeelingen der hulptroepen te wijken, toen de legioenen te hulp kwamen en de slaglinie herstelden.

Inmiddels had Cerialis van een Bataafschen overlooper vernomen, dat de mogelijkheid bestond den rechtervleugel van de Germanen in den rug aan te vallen, wanneer hij ruiterij zond naar een wat hooger gelegen terrein aan den rand van het Rijndal en de Cugerni, die daar waren opgesteld, deze beweging niet bemerkten. Deze list gelukte. Twee afdeelingen ruiterij werden met den overlooper gezonden langs den door hem aangewezen weg en zij konden inderdaad de Germanen onverhoeds in den rug aangrijpen. Toen door het rumoer bij de achterhoede van de Germanen bleek, dat het plan was geslaagd, vielen de legioenen met volle kracht in het front aan. De Bataven en de Cugerni, die door den aanval van de andere zijde reeds eenigszins in verwarring waren geraakt, konden den schok niet weerstaan en weken in de richting van den Rijn. Intusschen werd het geen beslissende overwinning voor de Romeinen. Het was mogelijk geweest het Germaansche leger geheel te vernietigen, wanneer de Rijnvloot haar plicht had gedaan en spoedig genoeg in den slag had ingegrepen. Bovendien zette de ruiterij de vervolging niet met voldoende kracht door, omdat er plotseling zware regenbuien losbraken en de nacht een einde aan het gevecht maakte. Op die wijze zag Civilis kans een groot gedeelte van zijn manschappen te redden.

Cerialis zond den volgenden dag Legio XIV naar Over-Germanië ter aanvulling van het leger, dat Annius Gallus daar onder zijn commando had. Van zijn werkzaamheid in dat gebied is ons niets bekend. Inmiddels kreeg Cerialis weer versterking door de aankomst van Legio X Gemina uit Spanje. Ook Civilis ontving hulp van troepen uit het land van de Cauchen. Niettemin gevoelde hij zich niet tegen de Romeinen opgewassen en besloot al het land ten zuiden van de Waal op te geven. Zelfs ontruimde hij Oppidum Batavorum, den vluchtburcht van de Bataven die waarschijnlijk op den hoogen oever van de Waal ten oosten van Nijmegen was gelegen. Want hij

zag geen kans die plaats tegen de Romeinen te verdedigen. Alle tilbare have liet hij wegvoeren en stak daarna de vesting in brand[1]. Vervolgens nam hij de wijk naar het eiland van de Bataven. Hij werd daarbij vergezeld door Tutor en Classicus, benevens 113 leden van den grooten raad der Treveri, onder anderen de vroeger genoemde Alpinius Montanus en zijn broeder Alpinius Decimus.

Het was aan Civilis bekend, dat de Romeinen geen schepen bezaten om een brug over de rivier te slaan, en hij wist ook, dat zij het niet zouden wagen zonder brug de rivier over te trekken. Om hun dit nog moeilijker te maken liet Civilis den dam doorsteken, die in den tijd van Drusus was aangelegd in het dal van den Rijn ongeveer uitgaande van Kleef in noordelijke richting. Op die wijze bereikte hij, dat een grootere hoeveelheid water dan tevoren afvloeide door de Waal, terwijl tusschen het eiland der Bataven en het vrije Germanië slechts een onbeteekenende stroom overbleef.

Cerialis moest alle krachten inspannen om te trachten den oorlog nog vóór het einde van den zomer, waarvan reeds een groot deel was verstreken, te beëindigen. Eerst bezette hij het geheele gebied ten zuiden van de Waal en liet daar een reeks van forten voor de hulptroepen en vestingen voor de legioenen aanleggen als basis voor een definitieven aanval op het eiland van de Bataven. Bovendien bracht hij schepen bijeen en begon met den bouw van een brug te Batavodurum in de buurt van Nijmegen.

Intusschen was de kracht van de Bataven nog geenszins uitgeput. Zelfs zag Civilis kans op één dag aanvallen te organiseeren tegen vier versterkte kampen van de Romeinen, te Arenacum, bij Rindern waar Legio X was gelegerd, te Batavodurum, bij Nijmegen waar Legio II haa kamp had, en op de forten van hulptroepen te Grinnes en te Vada. Deze laatste plaatsen lagen aan de Waal ten westen van de zooeven genoemde. Naar men uit het vervolg van het verhaal meent te kunnen opmaken, bevonden zij zich bij elkander, vermoedelijk aan de eerste samenvloeiing van Maas en Waal, bij Heerewaarden en Rossum. Als aanvoerders van de vier colonnes, die met de aanvallen waren belast, traden op, behalve Civilis zelf, Verax, de zoon van een zijner zusters, Tutor en Classicus. Civilis kon moeilijk verwachten, dat hij op al die plaatsen een succes van beteekenis zou behalen. Maar hij rekende op het geluk, dat de stoutmoedigen pleegt bij te staan. Bovendien hoopte hij zich te kunnen meester

1) Vermoedelijk is dit de door Holwerda opgegraven sterkte, die in afdeeling V van het Zesde hoofdstuk wordt beschreven.

maken van Cerialis, die, onvoorzichtig als hij was, nu eens hier en dan weer daar aanwezig placht te wezen.

De Bataven, die Arenacum aanvielen, begrepen heel goed, dat zij niet aan een beleg van de legioensvesting konden denken. Zij vergenoegden zich met een aanval op de manschappen, die buiten het kamp bezig waren hout te hakken. Daarbij doodden zij den vestingcommandant, vijf hoofdofficieren en enkele soldaten. De anderen verdedigden zich achter den wal van de sterkte. Tegelijkertijd deed een tweede troep Germanen een aanval op Batavodurum. Het doel was de vernietiging van de brug, waarmede juist een aanvang was gemaakt. Intusschen had het gevecht geen resultaat en het eindigde met het invallen van den nacht.

Ernstiger was de strijd bij Vada, waar Civilis de leiding van de Bataven had, en bij Grinnes, dat door Classicus werd aangevallen. Bij deze plaatsen, die blijkbaar niet ver van elkander lagen, dreigde een nederlaag voor de Romeinen, nadat eenige van de voornaamste aanvoerders waren gesneuveld, onder anderen Julius Briganticus, de commandant van een afdeeling ruiterij, de reeds vroeger genoemde neef van Civilis die zijn oom haatte en aan de Romeinsche zaak trouw was gebleven. Maar toen Cerialis zelf met een troep uitgelezen ruiters op het terrein van het gevecht verscheen, keerde de krijgskans en de Germanen werden teruggedreven naar de rivier. Civilis werd herkend, terwijl hij zijn vluchtende manschappen trachtte tegen te houden, en van alle kanten werden werptuigen op hem gericht. Intusschen wist hij zich te redden door zijn paard in den steek te laten en zwemmende bereikte hij den overkant van de Waal. Op dezelfde wijze ontkwam Verax. Tutor en Classicus staken in bootjes de rivier over. Ook in dit geval schoot de vloot in haar plicht te kort. Zij was niet bij den strijd aanwezig, zooals toch was gelast. Maar de soldaten van de vloot waren bang en de roeiers waren niet op hun post, omdat zij voor ander werk werden gebruikt. Wat dit onderdeel van zijn legermacht betreft, wist Cerialis blijkbaar zijn berekeningen niet goed te maken en handhaafde hij de tucht niet krachtig genoeg.

Tijdens een andere episode, die ons uit de gevechten bij het land der Bataven wordt verhaald, ontkwam Cerialis ternauwernood aan het gevaar te worden gevangen genomen. Ongeveer begin September was hij naar Neuss en Bonn vertrokken. Daar was men bezig met den herbouw van de forten, die voor de bewaking van de grens en als winterkwartieren voor de legioenen moesten dienst doen. Cerialis maakte den tocht per schip, maar hij liet de discipline ver-

slappen en lette er niet op, of de wachters hun plicht deden. De Germanen hadden daar kennis van gekregen en beraamden een heimelijken aanval op het kamp, waar Cerialis verblijf hield. Zij wachtten een donkeren nacht af en lieten zich met den stroom langs de rivier afdrijven om geen geluid te maken. Ongemerkt wisten zij den wal van het kamp te beklimmen, waarbij de schepen van Cerialis op dat oogenblik lagen.

Binnen het kamp gekomen, sneden de Germanen eerst de touwen door van de tenten en sloegen zooveel mogelijk soldaten dood, die onder het zeildoek bedolven lagen. Anderen maakten kabels vast aan de achterstevens van de schepen, die op het strand aan den oever van den Rijn lagen, en trokken de vaartuigen te water ten einde ze te kunnen wegsleepen. Eerst waren zij zoo stil mogelijk geweest om niet te worden opgemerkt. Maar toen hieven zij om den schrik te vermeerderen een luid geschreeuw aan. In het kamp heerschte een geweldige verwarring. De Romeinen, die door den aanval waren wakker geworden, zochten naar hun wapens en renden door de straten van het kamp, slechts enkelen geheel gewapend; de meesten hadden alleen het ontbloote zwaard in de hand en den mantel om den linker arm gewikkeld als beschutting.

Cerialis ontkwam door een toeval. Want de Germanen zagen kans het vlaggeschip weg te slepen, dat door een standaard kenbaar was, in de meening dat de legercommandant daar aan boord was. Maar Cerialis had den nacht elders doorgebracht, naar werd verhaald, in het gezelschap van Claudia Sacrata, een Ubische. De wachters verontschuldigden hun onoplettendheid door te beweren, dat zij hadden nagelaten elkander aan te roepen om hun commandant niet te storen en toen in slaap waren gevallen. Bij klaarlichten dag voeren de Germanen met de buitgemaakte schepen weg. Het vlaggeschip werd de Lippe opgetrokken en als een geschenk aan Veleda vereerd.

Om den oorlog met succes te kunnen voortzetten had Cerialis schepen noodig. Alleen wanneer hij het verkeer op de Waal en den Rijn beheerschte, kon hij een aanval op het eiland der Bataven wagen. Inderdaad gelukte het hem een voldoende aantal vaartuigen bijeen te brengen om den strijd met de Bataafsche zeemacht te wagen. Waarschijnlijk heeft hij hulp gekregen uit Britannië en van de vloot op het Kanaal. Civilis had zijn schepen verzameld in het zeegat, waardoor zoowel de Maas als de Rijn in de Noordzee uitmondden, den breeden stroom ten zuiden van Terheide, waarvoor ons elders de naam Helinium wordt medegedeeld. Van daar uit kon hij het verkeer op de groote rivieren verhinderen en den toevoer

van Gallië en Britannië over zee bemoeilijken. Zijn vloot bestond uit vaartuigen met één en met twee rijen roeiers, verder een groot aantal booten, uitgerust als de Liburnische zeilschepen, die een dertig of veertig man konden vervoeren, en de buitgemaakte schepen, die met veelkleurige mantels in de plaats van zeilen waren uitgerust, wat een zeer vroolijk effect maakte. Cerialis beschikte over een geringer aantal schepen; maar zij waren in het voordeel door de geoefendheid van de roeiers, de ervaring van de stuurlieden en hun grootere afmetingen. Hij besloot dus zijn geluk bij een watergevecht te beproeven en stelde zijn schepen tegenover de vloot van Civilis op. Voor den strijd hadden de Romeinen het voordeel van den stroom. De Germanen hadden daarentegen den wind mede. Tot een eigenlijke slag kwam het niet. De schepen voeren aan elkander voorbij en wisselden alleen lichte werptuigen. Daarbij bleek het, dat de Romeinen de meerderen waren. Civilis durfde het niet op een gevecht te laten aankomen, omdat hij begreep, dat hij daarbij de nederlaag zou lijden. Dus was hij genoodzaakt het eiland der Bataven prijs te geven en week terug over den Rijn.

Cerialis kon toen ongehinderd de Waal oversteken en verwoestte het Bataafsche land. Alleen had hij, volgens de bekende taktiek van de veldheeren, last gegeven de akkers en de hoeven, die het eigendom van Civilis waren, te sparen. Terwijl het Romeinsche leger aldus in de Betuwe huishield, braken de herfststormen los, die met heftige regenvlagen gepaard gingen. De rivieren traden buiten haar oevers en veranderden het moerassige en laag gelegen eiland in een groote watervlakte. De Romeinsche vloot was niet in de buurt, de toevoer van levensmiddelen bleef uit en het kamp van het leger, dat in het open veld lag, dreigde door het geweld van den stroom te worden medegesleept.

Het was toen wellicht mogelijk geweest de legioenen te vernietigen en de Germanen drongen er ook op aan, dat een poging daartoe zou worden gedaan. Maar Civilis beweerde later dat te hebben verhinderd, in de overtuiging dat hij binnenkort op gunstige voorwaarden vrede zou kunnen sluiten. Waarschijnlijk is deze mededeeling in overeenstemming met de waarheid en waren er reeds in het geheim onderhandelingen aangeknoopt. Want enkele dagen later hebben de Bataven zich inderdaad overgegeven. Cerialis had daarvoor op alle mogelijke manieren gewerkt. Naar de Germaansche stammen over den Rijn had hij boden gezonden. Veleda en haar omgeving liet hij herinneren aan de wisselvalligheid van den oorlog, dat hij de Treveri had vernietigd, de Ubii gewonnen en het land der Bataven veroverd. Civilis, zoo liet hij betoogen, was niet meer dan een

balling die buiten zijn land rondzwierf; voor de Germanen dreigde de wraak van de Romeinen, indien zij hem nog verder zouden bijstaan.

Aan de Bataven had Cerialis gunstige vredesvoorwaarden aangeboden. Civilis kreeg de verzekering, dat hij weer in genade zou worden aangenomen, indien hij thans een einde aan het verzet maakte. Het was ook duidelijk, dat de Bataven, nu zij hun land hadden verloren, den strijd moede waren en dat zij niet meer konden rekenen op de hulp van hun bondgenooten. De stemming bij hen was tegen voortzetting van den oorlog en de voorname leden van den volksstam begonnen tegen Civilis te ageeren. Zij gaven hem de schuld van de nederlaag en dachten er over hem op te offeren als zondebok. Civilis, die zijn menschen kende, had van zijn kant al lang begrepen, dat er voor de Bataven geen kans meer was. Het was hem gelukt den oorlog te rekken, totdat het ongunstige jaargetijde was aangebroken. Thans, nu de winter in aantocht was, kon hij gemakkelijk betrekkelijk gunstige voorwaarden bedingen.

In deze omstandigheden was het voor Civilis en Cerialis niet moeilijk tot een vergelijk te komen. Er had, waarschijnlijk ongeveer midden October 70, een samenkomst plaats, waarbij elk van hen op het hoofd stond van een afgebroken brug over de Nabalia (of Navalia), een rivier waarvan de ligging ons niet bekend is. Tijdens het onderhoud beriep Civilis zich op zijn oude vriendschap met Vespasianus. Naar zijn zeggen, was hij met den oorlog begonnen op verzoek van Hordeonius Flaccus. Hij had niet anders gehandeld dan de gouverneurs der provincies, die ten behoeve van Vespasianus ten oorlog waren gegaan, Mucianus in Syrië, Marcus Aponius Saturninus in Moesia en Lucius Tampius Flavianus in Pannonia ...

Midden in zijn redevoering wordt het verhaal, dat Tacitus in de *Historiae* over den opstand ten beste geeft, afgebroken. De rest van het handschrift, waarop onze overlevering berust, is verloren gegaan. Uit het voorafgaande blijkt evenwel, dat tijdens deze samenkomst de vrede tusschen de Bataven en de Romeinen is tot stand gekomen. Het verdrag, dat toen werd gesloten, was voor de Bataven zeer voordeelig. Zij traden wederom op de oude voorwaarden als vazalstaat toe tot het Rijk. Evenmin als vroeger zouden zij belasting behoeven te betalen. Alleen waren zij verplicht manschappen te leveren voor het leger. Zij behoorden sedert dien tot de trouwste onderdanen van Rome.

VII. DE TIJD VAN DE FLAVISCHE KEIZERS TOT MARCUS AURELIUS

De periode, die zich uitstrekt van het optreden der Flavische keizers tot den dood van Marcus Aurelius (70 tot 180), kan men den bloeitijd van het Romeinsche keizerrijk noemen. De mannen, die gedurende deze periode de leiding hebben gehad, waren zonder uitzondering personen van beteekenis. Allen, ook Domitianus, dien men anders zeker geen goeden keizer kan noemen, bezaten zij een krachtig gevoel voor de verantwoordelijkheid, die zij moesten dragen. Elk naar zijn aard, hebben zij het Rijk op voortreffelijke wijze bestuurd: Vespasianus als de tweede schepper van den staat na Augustus, Traianus als de groote veroveraar, Hadrianus als de zorgvuldige organisator, Marcus Aurelius als de wijze regent.

Na de gebeurtenissen van het Vierkeizerjaar was het dringend noodig, dat een krachtige figuur aan het hoofd kwam te staan om de orde te herstellen. De opstand van de soldaten in 68 was gericht geweest tegen de persoonlijkheid van Nero, niet tegen de staatsregeling als zoodanig. Het zou ook niet mogelijk zijn geweest het principaat door een anderen regeeringsvorm te vervangen. Vooral in de provincies was het gezag van den keizer onmisbaar. Het is een onschatbaar voorrecht voor het Romeinsche Rijk geweest, dat de man, die ten slotte meester van den staat is geworden, een zoo bezonnen heerscher bleek te wezen.

Titus Flavius Vespasianus (Afb. 30) was geboren in het jaar 9 o.J. te Reate in de Sabijnsche bergen. Zijn vader was iemand van nederige afkomst. De nieuwe keizer miste dus ten eenen male de autoriteit en het aanzien, dat de leden van de oude Romeinsche geslachten bezaten. Hij had de gewone reeks van militaire en civiele ambten doorloopen en was eerst in 66 meer naar voren gekomen, toen Nero hem met de leiding van den oorlog tegen de Joden had belast. Blijkbaar had hij zich als officier onderscheiden en meende de keizer, dat van hem als iemand zonder familierelaties geen gevaar was te duchten. Hij is, zooals boven is verhaald, op 1 Juli 69 tot keizer uitgeroepen en op 20 December door den Senaat erkend. De omstandigheid, dat hij twee zoons bezat, Titus, die toen 30 jaar oud was, en Domitianus, een jongmensch van 18 jaar, strekte tot aanbeveling. Vespasianus was geen man van fijne beschaving, maar begaafd met een natuurlijk gezond verstand. Naar men verzekert, beschikte hij over het vermogen, de problemen waarvoor hij kwam te staan zich duidelijk voor te stellen en op nuchtere wijze tot een oplossing te brengen. Verder bezat hij begrip voor zuinig en om-

zichtig beheer. Deze gaven, die hij aan zijn boerenafkomst dankte, kwamen hem meer te pas dan een brillante persoonlijkheid en een geraffineerde smaak.

Vooreerst heeft Vespasianus de regeering te Rome laten waarnemen door Mucianus, terwijl Domitianus daar optrad als vertegenwoordiger van de dynastie. De keizer kwam zelf eerst in het najaar van 70 in de Stad, nadat hij het bevel in het Oosten aan Titus had overgedragen. Op 26 September was Jeruzalem gevallen en korten tijd later maakte Cerialis een einde aan den opstand der Bataven. De poort van Janus werd daarna gesloten, omdat de oorlog op alle fronten was geëindigd. Vespasianus kon toen met zijn taak, de nieuwe ordening van het Rijk, een aanvang maken.

De moeilijkheden, waarvoor de keizer stond, waren zeer groot. Er was overal opstand geweest en de provincies moesten weer worden gewend aan het gezag. Het was noodig de discipline in het leger te herstellen. De schatkist was leeg, het vertrouwen in het keizerschap geschokt. De materieele, maar vooral ook de moreele schade van de oorlogsjaren moest worden goed gemaakt. Intusschen had Vespasianus toch een minder zware taak dan indertijd Augustus. Het Rijk zelf was intact en ook de organisatie van het bestuur, die Augustus had geschapen. Vespasianus, die met zijn verantwoordelijkheidsgevoel en zijn ernstige zekerheid, de eerste waardige opvolger van Augustus is geweest, behoefde den eersten princeps slechts na te volgen. Als keizer kon hij zich alleen handhaven, als hij de menschen te Rome op zijn hand kreeg. Om dat te bereiken diende er een goede verhouding te bestaan tusschen den keizer en het voornaamste orgaan van de publieke opinie, den Senaat. Vespasianus heeft het respect van dat lichaam weten te verkrijgen door hard te werken voor het welzijn van den staat. Op die wijze heeft hij zich snel een goede positie verworven. Hij behoefde zijn persoonlijkheid niet op den voorgrond te laten komen. Energiek en scherpzinnig als hij was, had hij geen andere eerzucht dan de eerste ambtenaar te wezen van het Rijk. Zijn opvolgers hebben hun taak opgevat als hij.

Vespasianus heeft een reeks van doortastende maatregelen genomen. De financiën werden door groote zuinigheid en door nieuwe belastingen hersteld. Aan de oppositie, bestaande uit enkele senatoren, idealisten en filosofen, werd een einde gemaakt. Nieuwe personen, ook uit de provincies, werden naar voren gebracht. Met zorg werden de legercommandanten en de gouverneurs voor de verschillende gewesten uitgezocht. De keizer heeft in weinige jaren de orde

in het leger en in het bestuur hersteld. Toen hij op 24 Juni 79 stierf, was het Rijk opnieuw georganiseerd. Titus, die hem opvolgde, heeft het werk van zijn vader voortgezet. Gedurende zijn korte regeering, — hij stierf op 13 September 81, — heeft hij zich de algemeene achting verworven.

Titus had geen zoons. De aangewezen opvolger, Domitianus (Afb. 31), was de jongere zoon van Vespasianus [1]. Nog op den sterfdag van Titus werd hij door de praetorianen tot keizer uitgeroepen en den volgenden dag door den Senaat in die waardigheid bevestigd. Hij was vóór dien tijd steeds eenigszins op den achtergrond gehouden, waarschijnlijk omdat Vespasianus niet had voorzien, dat Titus reeds zoo spoedig zou sterven; hij had ook geen opleiding genoten om het Rijk te leiden. Niet begaafd met het goede humeur en de opgewektheid van zijn vader en evenmin met de beminnelijkheid van zijn broeder, miste Domitianus het vermogen om met den Senaat op een goeden voet te blijven. Hij ging met veel minder omzichtigheid te werk en prikkelde de gevoeligheid van dat altijd nog machtige lichaam door personen van lageren rang op voorname posten te benoemen. Bovendien wenschte hij aan zijn keizerlijke waardigheid het uiterlijk te geven van goddelijkheid en het aanschijn van een monarchie. Als god en heerscher plaatste hij zich boven de menschen en liet zich aanspreken als Dominus et Deus. Toch is Domitianus zeker als administrator geen slechte keizer geweest. Door zijn zorg voor de financiën, door de strenge controle van het beheer, door de schepping van een corps voortreffelijke ambtenaren, door zijn zorg voor de provinciën, heeft hij in den geest van zijn vader en broeder het Rijk bestuurd.

Vespasianus was de eerste keizer sedert Tiberius, die een militaire opleiding had genoten. Door hem is het voortreffelijke oorlogsinstrument geschapen, waarop de veiligheid van het Rijk tot Marcus Aurelius heeft gerust. Eerst heeft hij het leger gezuiverd en de discipline hersteld. Aan uitbreiding viel niet te denken wegens de moeilijkheden met de recruteering. Italië en de eenigszins geromaniseerde streken leverden weldra geen soldaten meer. Langzamerhand werden de afdeelingen uitsluitend aangevuld met manschappen uit het gebied, waar zij lagen. Ook de taak van het leger veranderde. Van mobiele corpsen werden de legioenen tot een troepenmacht, die uitsluitend voor de verdediging van de grenzen was bestemd. Zij kregen vaste garnizoenen op plaatsen, die minder voor

1) S. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien* (1894).

een aanvallende strategie van belang waren dan voor een verdedigende. Ook de hulptroepen, samengesteld uit manschappen die het Romeinsche burgerrecht niet bezaten, veranderden van aard. Reeds lang waren het geen ongeregelde afdeelingen, maar goed gedrilde corpsen. Thans kregen ook zij vaste garnizoensplaatsen in stevig gebouwde forten. Op den duur kwamen er wel nieuwe mobiele troepen, de numeri, maar zij zijn, naar het schijnt, eerst onder Hadrianus geschapen. Men kan zeggen, dat de Flavische keizers meer zorg hebben besteed aan de doode verdedigingswerken, wegen, forten, linies en stellingen dan aan de levende. Ook in ons land kennen wij een aantal sterkten, die in deze periode zijn gebouwd. Op die wijze hebben de Flavii de politiek van Hadrianus voorbereid.

Aan den Rijn waren nog steeds acht legioenen. De legioenen I Germanica, IV Macedonica en XVI zijn in den winter van 70 opgeheven. Bij Nijmegen was Legio II Adiutrix gelegerd en, nadat deze afdeeling in het voorjaar van 71 met Cerialis naar Britannië was vertrokken, Legio X Gemina, die eerst haar kamp te Rindern had gehad (Afb. 21 en 37). Verder lag Legio XXII Primigenia bij Xanten (Afb. 38), Legio VI Victrix bij Neuss, Legio XXI Rapax bij Bonn, Legio I Adiutrix en Legio XIV Gemina Martia Victrix te Mainz, Legio VIII Augusta te Straatsburg en Legio XI Claudia te Windisch. Legio XIII Gemina was terstond na het einde van den opstand naar Pannonia teruggekeerd. Bij deze legioenen behoorden talrijke afdeelingen van hulptroepen (Afb. 41 en 42). Zij dienden als bezetting voor de forten langs de grens. Later zullen wij nagaan, wat ons over de inrichting van deze verdedigingslinie bekend is. In Over-Germanië zijn de Romeinen in dezen tijd begonnen met den opmarsch in het land tusschen Rijn en Donau, ten einde het gevaar, dat zou kunnen dreigen voor de Elsas en voor den toegang tot Gallië bij Belfort, zoo goed mogelijk af te wenden [1]). Vespasianus heeft den grondslag voor deze organisatie gemaakt; Domitianus is hem daarbij gevolgd.

De houding van de Romeinen tegenover de vrije Germanen was volkomen veranderd. Tijdens den opstand van de Bataven was gebleken, dat de provincies van die zijde niets te vreezen hadden. Geen Cimbren of Usipetes, geen Ariovistus of Arminius bedreigden de grens van het Rijk. Germanië scheen in een apathische rust te zijn verzonken. Dientengevolge wijzigden de Romeinen ook hun politiek. Die politiek was evenwel niet dezelfde in Over- als in Neder-Ger-

1) E. Fabricius, *Die Besitznahme Badens durch die Römer* (1905).

manië. In Over-Germanië begon, gelijk gezegd, gedurende dezen tijd het langzame oprukken in het land aan den rechter oever van den Rijn; maar in Neder-Germanië werden geen veroveringen gemaakt. Daar kwam in plaats van de militaire expansie de economische. Romeinsche kooplieden begonnen in Germanië op te treden, terwijl de soldaten achter de linies bleven. Het is de handel geweest, die het land aan de Noordzee ten noorden van den Rijnmond voor de Romeinen heeft ontsloten. Sedert het einde van de eerste eeuw drongen de kooplieden door in de streek aan de Waddenzee tot aan de Eems. Wij vinden hun sporen in de Friesche en de Groningsche terpen [1]). In den loop van de tweede eeuw kwamen zij nog verder, naar het oosten langs de kust, de dalen van de rivieren op, langs de Eems, de Wezer, de Elbe, naar Jutland en Noorwegen, ja zelfs aan de Oostzee tot Memel, naar Zweden en Gotland [2]).

Deze handelsbeweging, die wij later nog zullen vervolgen [3]), was niet mogelijk geweest, wanneer aan het mondingsgebied van den Rijn, het uitgangspunt voor dezen handel, geen volkomen rust en zekerheid hadden geheerscht. Dat is gedurende de laatste decenniën van de eerste en gedurende bijna de geheele tweede eeuw het geval geweest. Eerst tegen het einde van die eeuw, zijn er aanwijzingen, dat de Romeinen daar niet meer geheel veilig waren.

In den tijd van de Flavische keizers is slechts oorlog gevoerd tegen de Bructeren in Westfalen. Zij waren de noordelijke naburen van de Tencteren en woonden aan de Boven-Lippe tot de Eems. Aan den opstand der Bataven hadden zij deelgenomen. Hun priesteres Veleda heeft daarbij een rol gespeeld. Blijkbaar is in dien tijd ook met hen een verdrag gesloten en stonden zij in een slechts weinig drukkende verhouding van afhankelijkheid tot Rome. Toch is een expeditie tegen hen ondernomen tijdens Vespasianus, waarvan wij overigens slechts weinig weten, in den laten zomer van het jaar 77 [4]). Deze expeditie werd geleid door Gaius Rutilius Gallicus, den commandant van het Nedergermaansche leger. Bij die gelegenheid is, zooals wij het uit een gedicht van Statius weten, Veleda zelf buit gemaakt. In 92 heeft de priesteres Ganna, de opvolgster van Veleda,

1) Over de vondsten in deze streek verg. afdeeling VI van het Zevende Hoofdstuk.
2) H. Aubin, *Der Rheinhandel in römischer Zeit: Bonner Jahrbücher,* 130 (1925), blz. 1-37; *Historische Zeitschrift,* 141 (1930), blz. 1-22.
3) Verg. afdeeling VI van het Achtste hoofdstuk.
4) E. Ritterling, *Korrespondenzblatt Westdeutsche Zeitschrift,* 25 (1906), c. 20-28.

haar opwachting bij Domitianus gemaakt. Door een tweede expeditie, onder Vestricius Spurinna, zijn de Bructeren gedwongen een koning, dien zij hadden verjaagd, weder te aanvaarden. Blijkbaar was deze koning op de hand van de Romeinen en men moet aannemen, dat zij toen opnieuw het oppergezag van het Rijk hebben erkend. Niet lang daarna, kort vóór 97, zijn de Bructeren door een coalitie van volksstaten, die hun naburen waren, volkomen vernietigd. Dit was voor de Romeinen een zeer groot succes, daar op die wijze hun voornaamste vijand in die streek uit den weg was geruimd.

In Over-Germanië is onder Domitianus oorlog gevoerd tegen de Chatten. Zij hadden tijdens den opstand der Bataven, tezamen met de Mattiaci en de Usipi, een aanval op Mainz gedaan, een episode waarvan ons niet veel bekend is. Wij vernemen eerst weder iets meer over de Chatten door de expeditie, die tegen hen in het voorjaar van 83 is ondernomen. Daarvoor is Domitianus zelf aan den Rijn geweest. Er waren talrijke troepen voor samengetrokken. Legio I Minervia, die later zoo lang in Neder-Germanië zou liggen, is in dien tijd geformeerd. Ook Legio XXI Rapax heeft aan den krijgstocht deelgenomen. Bij dezen oorlog is de bekende Sextus Julius Frontinus aanwezig geweest, de eenige van wien wij eenige betrouwbare berichten over de krijgsbedrijven bezitten. Tegen het einde van 83 heeft Domitianus een triumf over de Chatten gevierd. Maar de strijd is nog eenige jaren voortgezet. Het resultaat was de onderwerping van de Chatten, waardoor zij tot het land ten noorden van den Taunus werden beperkt.

In het jaar 84 hebben de Chatten een aanval gedaan op de Cheruscen, hun oude vijanden, en den koning van dat volk, Chariomerus, verdreven. Deze laatste, die wellicht de zoon van den opvolger was van den ons welbekenden Italicus, riep de hulp in van de Romeinen. Op die hulp kon hij zich beroepen, daar hij het oppergezag van Rome had erkend en gijzelaars had geleverd als onderpand voor zijn trouw. Maar Domitianus zond hem alleen eenig geld. Wat het lot van Chariomerus is geweest, weten wij niet. De Cheruscen hadden hun beteekenis reeds lang verloren. Kort daarna verdwijnen zij uit de historie. Wat latere geschiedschrijvers van hen vertellen, berust op hun vroegere vermaardheid als tegenstanders van de Romeinen.

Uit den tijd van Domitianus dateert waarschijnlijk oók de eigenaardige verhouding van de Mattiaci tot het Rijk. Gelijk Tacitus het in zijn *Historiae* mededeelt, betaalden zij evenmin als de Bataven belasting, maar leverden alleen manschappen voor het Romeinsche

leger [1]). Hun land was wellicht bestemd om te dienen als operatiebasis om van daar uit veroveringstochten in Germanië te ondernemen. Maar het gebied van de Mattiaci heeft later altijd zijn belang behouden voor de uitbreiding van de Romeinsche macht over den Rijn, terwijl de staat der Bataven in dezen tijd reeds alle militaire beteekenis had verloren.

De Chatten hebben nog een rol gespeeld tijdens den opstand van Lucius Antonius Saturninus, den commandant van het Overgermaansche leger, tegen Domitianus in den winter van 88 op 89. Waarschijnlijk is Saturninus op 1 Januari 89 door zijn soldaten tot keizer uitgeroepen; op 12 Januari verliet Domitianus Rome om tegen hem te velde te trekken; maar reeds op 25 Januari had een feest plaats om de nederlaag van Saturninus te vieren. Want de commandant van het Nedergermaansche leger, Lucius Appius (of Lappius) Maximus Norbanus, had zijn troepen tegen zijn collega gemobiliseerd. Saturninus had gemeend op de Chatten te kunnen rekenen, die hem over den toegevroren Rijn te hulp zouden komen. Maar de dooi viel in; de Chatten bleven uit en Saturninus werd verslagen.

Toch ging Domitianus wederom naar het noorden om de deelnemers aan den opstand te bestraffen. Maximus had evenwel de papieren van Saturninus, die voor vele personen compromitteerend materiaal bevatten, laten verbranden. Te Mainz trad Domitianus zeer streng tegen de aanhangers van den usurpator op. De afdeelingen van het Nedergermaansche leger ontvingen ter belooning de eerenamen p i a f i d e l i s D o m i t i a n a. Het waren in de eerste plaats de legioenen I Minervia (die in 83 de plaats van Legio XXI Rapax had ingenomen), VI Victrix, X Gemina (Afb. 37) en XXII Primigenia (Afb. 38), verder een groot aantal afdeelingen der hulptroepen en de Germaansche vloot. Den naam Domitiana hebben deze afdeelingen na den dood van dezen keizer weer afgelegd.

Ten gevolge van den opstand van Saturninus heeft Domitianus allerlei maatregelen genomen om den invloed van de legercommandanten te verzwakken. Waarschijnlijk zijn ook in dezen tijd de twee provincies, Germania Inferior en Superior, geschapen om de plaats in te nemen van de districten der twee Germaansche legers [2]). De bedoeling moet zijn geweest, een burgerlijke organisatie voor te

---

1) Verg. A. Riese, *Germania,* 1920, blz. 60-62.
2) Deze maatregel wordt nader besproken in afdeeling I van het Achtste hoofdstuk.

bereiden; op die wijze zouden de militaire gouverneurs een deel van hun macht verliezen. Ten slotte verzekerde Domitianus nog de positie van het Rijk tegenover de Chatten. Er kwam een nieuw verdrag met hen tot stand, waarbij zij het oppergezag van het Rijk erkenden. Later is de grens daar nog verder naar voren geschoven, zoodat ook het bekken van Neuwied en de mond van de Lahn onder direct Romeinsch bestuur kwamen. Dit gebied werd door een gordel van versterkingswerken beveiligd. Op een dergelijke wijze is het Romeinsche bezit ten zuiden van de Main uitgebreid. In 96 was de occupatie voltooid in de streek tusschen Rijn en Donau, van Rheinbrohl tot Regensburg. Daar was toen reeds een l i m e s aangelegd, een opengekapte baan door het woud, met versterkingen voorzien, waarlangs de Romeinsche troepen konden patrouilleeren, hetzij om een inval te doen in het vijandelijke gebied, hetzij ter bewaking van de grens. Over de verdere ontwikkeling van dezen aanleg zullen wij zoo aanstonds spreken.

Overigens is gedurende meer dan een eeuw, tot den tijd van Caracalla, de vrede aan den Rijn niet meer verstoord. De toestand heeft zich daar dus verder rustig kunnen ontwikkelen. In Neder-Germanië gaf de Rijn de grens aan van het Rijk. Buiten die grens aan den rechteroever was daar altijd nog de strook land, die vrijgehouden was van bewoning, en daarachter een reeks van volksstammen, die door verdragen als vazalstaten met Rome waren verbonden. In ons land behoorden de Friezen tot die vazalstaten. Het aantal troepen aan den Rijn kon weldra worden verminderd. Reeds in 92 is de vesting te Neuss ontruimd. Legio VI Victrix, die daar in garnizoen lag, werd overgeplaatst naar Vetera, terwijl de bezetting van die plaats, Legio XXII Primigenia, Neder-Germanië verliet. Ook in Over-Germanië is een legioen vertrokken. Korten tijd later zijn bovendien de vestingen te Nijmegen en Vindonissa door de bezetting verlaten.

Men kan niet zeggen, dat Domitianus voor de provincies een slecht regent is geweest. Alleen werd hij in zijn laatste regeeringsjaren gekweld door een onoverkomelijk wantrouwen tegenover iedereen. Processen, confiscaties van bezittingen, executies volgden elkander in een onafgebroken reeks op. Weldra was niemand meer zeker van zijn leven. Te Rome was de toestand op den duur onhoudbaar. Een samenzwering van personen uit de naaste omgeving van den keizer heeft aan dit schrikbewind een einde gemaakt. Op 16 September 96 is Domitianus door een vrijgelatene overhoop gestoken.

Na den dood van Domitianus werd Marcus Cocceius Nerva als keizer aangewezen. Hij was een invloedrijk senator, op dat oogenblik 66 jaar oud, maar niet iemand, die tot dien tijd bijzonder op den voorgrond was getreden. Zeker was hij de man om de tegenstellingen in den staat, die door het bruske optreden van Domitianus waren ontstaan, eenigszins te verzachten. Een zoon, die hem zou kunnen opvolgen, bezat hij niet. Het was evenwel dringend noodzakelijk terstond iemand te benoemen, die bij het overlijden van den keizer de regeering zou kunnen overnemen. De keus viel op Marcus Ulpius Traianus, een senator van Spaansche herkomst die toen gouverneur van Over-Germanië was. Hij werd door Nerva als zoon aangenomen en benoemd tot consors imperii. Samen zouden Nerva en Traianus het consulaat voor het jaar 98 bekleeden. Maar reeds op 27 Januari van dat jaar stierf de keizer en Traianus kon onmiddellijk de opvolging aanvaarden.

Traianus (Afb. 32), die op 18 September 53 was geboren, bezat zoowel gezag in het leger als sympathie bij den Senaat[1]). Hij beschikte over de gaven als politiek leider, die aan Domitianus ten eenen male hadden ontbroken. Zijn voornaamste verdiensten liggen op het gebied van het bestuur. Met hoeveel zorg hij voor de belangen van de provincies waakte, blijkt uit de ambtelijke correspondentie, die in de brievenverzameling van den Jongeren Plinius is bewaard. Zijn roem dankt hij evenwel aan zijn groote oorlogen en aan de bouwwerken, die hij te Rome heeft laten oprichten.

Het bericht van zijn troonsbestijging ontving Traianus te Keulen door zijn neef Hadrianus, die zijn opvolger zou worden. Ondanks den aandrang van den Senaat, die zijn aanwezigheid te Rome wenschte, ging de nieuwe keizer nog niet aanstonds naar Italië. Hij wilde eerst de zaken aan den Rijn regelen. Daarbij is het zijn doel geweest, een goede verstandhouding te krijgen met de Germanen, ten einde zijn legers vrij te hebben voor de krijgsbedrijven op den Balkan tegen de Daciërs en in het Oosten tegen de Parthen. Hij streefde niet naar een formeele onderwerping van Germanië, maar naar de erkenning van het Romeinsche oppergezag door de Germanen. Met deze opvatting strookt ook de *Germania* van Tacitus, een werkje dat in 98 is verschenen, toen Traianus aan den Rijn was. Het kan zeer zeker niet de bedoeling van den schrijver zijn geweest, den keizer op te wekken om Germanië te gaan veroveren. Integendeel wilde Tacitus de vreedzame politiek van Traianus rechtvaardigen en ondersteunen. Opmerkelijk is het, dat toen blijkbaar defi-

1) R. Paribeni, *Optimus Princeps* (1926-1927).

nitief het denkbeeld is opgegeven Noord-Germanië te veroveren. Alleen tusschen Rijn en Donau werd nog een offensieve politiek gevoerd, ten einde de belangrijke verbinding tusschen de legers in het noorden van het Rijk te verzekeren.

In verband met de oorlogen tegen de Daciërs staan eenige veranderingen bij het bezettingsleger aan den Rijn. Legio X Gemina vertrok uit Nijmegen en is daar niet meer door een afdeeling van gelijke beteekenis vervangen. Bovendien hebben nog de volgende legioenen Germanië verlaten: I Adiutrix uit Mainz, VI Victrix uit Xanten, en XI Claudia uit Vindonissa. Sedert Traianus bestond de bezetting van Germanië uit de legioenen XXX Ulpia Victrix, een nieuw geformeerde afdeeling die te Vetera in garnizoen kwam (Afb. 39 en 40), I Minervia te Bonn, XXII Primigenia te Mainz en VIII Augusta te Straatsburg. Wèl was er in die twee provincies bovendien een groot aantal hulptroepen (Afb. 41 en 42); maar door het vertrek van zoo veel legioenen was de aard van het leger geheel veranderd. Voor ons is het belangrijk, dat in Nederland sedert dien tijd geen legioen meer was gelegerd. Er zijn alleen nog detachementen geweest van de legioenen, waarvan de staf zich te Vetera en te Bonn bevond.

Met de vermindering van het bezettingsleger door Traianus hing ook een verandering bij de organisatie van het bestuur samen. In dezen tijd zijn aan den Neder-Rijn twee steden gesticht: Colonia (of Civitas) Ulpia Traiana bij Xanten en Civitas Ulpia Noviomagus bij Nijmegen[1]). De aanleg van deze steden staat in verband met een grootsch plan voor een nieuwe organisatie van den Romeinschen staat, waarbij een belangrijke rol aan de steden was toegedacht. In het algemeen liet het bestuur van de steden veel te wenschen over en verkeerden zij in een zeer slechten financieelen toestand. Het Rijk bezat niet de mogelijkheid hulp te verleenen. Want door de groote uitgaven van Domitianus was de schatkist uitgeput. Eerst na den tweeden Dacischen oorlog, toen Traianus de beschikking had gekregen over den goudschat van het Dacische rijk, kon de keizer zich belangrijke uitgaven veroorlooven[2]). Groote bouwwerken werden in dien tijd ondernomen. Maar ook de steden werden daarna beter ondersteund. Met dit werk stond de keizer niet alleen. De voorname personen in het Rijk volgden zijn voorbeeld. Het was een periode van weldoen, van schenkingen,

1) Over de organisatie van het bestuur en de beteekenis van deze steden wordt gesproken in afdeeling I en II van het Achtste hoofdstuk.

2) J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romain* (1934), blz. 73-86.

subsidies en voorschotten door particulieren aan de gemeenten, voor het stichten van gebouwen en openbare werken of alleen voor het delgen van schulden.

Traianus was een krachtige persoonlijkheid, een uitstekend generaal en een voortreffelijk administrator. Maar tijdens zijn regeering heeft hij te veel van het Rijk gevergd. Dat bleek, toen in 113 de oorlog tegen de Parthen uitbrak. Ook zich zelf heeft de keizer niet gespaard. Nadat hij den oorlog vrijwel had beëindigd, is hij in Juli 117 als een gebroken man uit Syrië naar Italië teruggekeerd. Onderweg is hij op 9 Augustus gestorven. Zijn neef Hadrianus, dien hij als commandant van het leger in Syrië had achtergelaten, heeft hij op zijn doodsbed geadopteerd, maar niet direct als zijn opvolger aangewezen.

Publius Aelius H a d r i a n u s (Afb. 33), die op 24 Januari 76 was geboren, stond onmiddellijk voor groote moeilijkheden. Hij was een gunsteling van zijn tante Plotina, de echtgenoote van Traianus, en had deelgenomen aan de oorlogen tegen de Daciërs en de Parthen. Terstond nadat het overlijden van Traianus was bekend geworden, werd hij door de troepen in Syrië, die hij commandeerde, tot keizer uitgeroepen en in het geheele Rijk als zoodanig erkend. De nieuwe keizer moest eerst de orde herstellen in Libyë, Egypte en Palestina, waar oproer was. Ook elders, in Mauretanië, Britannië en aan den Donau, heerschte groote onrust. Om de veiligheid aan de grenzen te verzekeren heeft Hadrianus stukken land aan vazalvorsten afgestaan. Hij beriep zich daarbij op geheime instructies van Traianus. Toen dit werk was voltooid, kon hij zich gaan wijden aan de organisatie van den staat.

Geheel anders dan zijn voorganger, zag Hadrianus zijn taak niet in het voeren van oorlogen. Hij zocht den vrede en wilde dien vrede gebruiken om de eenheid van het Rijk te bevorderen en om het te doordringen met de Grieksch-Romeinsche beschaving. Voor ons doel is het voldoende, aandacht te geven aan zijn maatregelen op het gebied van de administratie. Hadrianus is voor de geschiedenis in de eerste plaats belangrijk, omdat hij het is geweest, die het bestuursapparaat van het Rijk heeft voltooid. Sedert zijn tijd vormden de ambtenaren der verschillende departementen van bestuur te Rome, met al hun vertakkingen in de provincies, een hiërarchie, die geheel van den keizer afhankelijk was [1]). Deze ambtenaren behoor-

1) Over dit bestuursapparaat wordt gesproken in afdeeling III en IV van het Achtste hoofdstuk.

den tot den ridderstand en zij hebben op den duur de senatoren in de bestuursfuncties geheel vervangen, totdat in de derde eeuw, onder Gallienus, ook de militaire loopbaan voor de senatoren is gesloten. Als het hoofd van de beambtenhiërarchie had de keizer een oppermachtigen invloed in den staat.

Ook het leger werd op een dergelijke wijze georganiseerd. Waarschijnlijk is het Hadrianus geweest, die een lijfwacht voor de keizers heeft ingesteld, bestaande uit ruiters, de equites singulares, een afdeeling die onze bijzondere belangstelling vraagt, omdat er veel leden van de Nederlandsche volksstammen in hebben gediend. De cohortes praetoriae, de troepen in Italië, moesten een keurcorps vormen, als het opleidingsinstituut voor de officieren, die in de provincies zouden dienen. De legers in de provincies werden bij voorkeur aangevuld met recruten uit het land, waar zij lagen. Op die wijze deden de manschappen dienst ter verdediging van hun eigen vaderland. Aan de grens lagen nationale afdeelingen, die op hun eigen manier waren bewapend, als een soort van landstorm. Gelijk de bureaucratie moest het leger een volkomen betrouwbaar instrument in de handen van den keizer worden.

De voornaamste taak voor het leger werd sedert Hadrianus in nog sterker mate niet meer de aanvallende oorlog, maar de verdediging van het Rijk. In de dislocatie van de afdeelingen kwam deze taak tot uiting. De hulptroepen werden langs de grenzen gelegd. Waar geen natuurlijke afscheiding aanwezig was, werd de grens nauwkeurig afgebakend, soms alleen door een palissade, die zorgvuldig werd bewaakt. Zulk een linie had niet veel waarde voor de verdediging, maar bezat wèl degelijk een groote moreele beteekenis, zoowel voor den afweer van degenen die het Rijk zouden willen binnenvallen als om vertrouwen te wekken bij de inwoners. Bovendien kon, dank zij deze linie, de burgerlijke organisatie met steden (municipia), die zich zelf bestuurden, worden uitgebreid tot vlak achter de grens en in het geheele gebied van het Rijk de cultuur op gelijke wijze tot ontwikkeling worden gebracht.

Deze geheele organisatie draagt het stempel der eigenaardige persoonlijkheid van Hadrianus. Hij was een onvermoeibare werker, maar tevens een idealistische romanticus, een fijn beschaafde geest met een persoonlijken smaak en een overtuigd Hellenist. Het was zijn eerzucht het geheele Rijk persoonlijk te leeren kennen. Met dit doel heeft hij in de jaren van 121 tot 125 en van 128 tot 133 groote reizen ondernomen. Daarbij werd hij vergezeld door ingenieurs en architecten om te herstellen wat beschadigd was en te vernieuwen wat in verval lag. Gedurende de eerste reis heeft Ha-

drianus Raetia, Germanië en Gallië bezocht. Toen moet hij ook in ons land zijn geweest. De plaats Forum Hadriani, in het kustgebied van Zuid-Holland, bewaarde daar nog later de herinnering aan zijn bezoek [1]). Behalve den naam van deze plaats kunnen wij geen onmiddellijke sporen van zijn werkzaamheid in Nederland noemen. De militaire verdedigingswerken langs den Rijn, die de grens markeerden, dateeren bij ons zeker reeds uit den tijd van de Flavische keizers.

Steeds heeft Hadrianus een bijzondere belangstelling voor de steden gehad. Hij dacht zich de stad als een Helleensche polis, een kleinen staat en een zelfstandig lid van het groote geheel, onder de opperheerschappij van Rome, in het machtige Rijk, waar de Helleensche beschaving zou heerschen. Met dit doel was het noodig het zelfbewustzijn van de verschillende volkeren te verhoogen. Zij moesten zich voelen als individueele vrije onderdeelen en de leiding van Rome aanvaarden, genietend van de bescherming door het leger en van het ordenende toezicht door de keizerlijke ambtenaren.

De belangstelling van Hadrianus richtte zich op alle onderdeelen van het Rijk. Aan zijn taak als bestuurder heeft hij zich geheel gegeven. Het was een taak, die voor één man veel te zwaar was, ten minste voor iemand die zijn plichten zóó nauwgezet waarnam als deze keizer. Toen zijn gezondheid reeds zeer slecht was, heeft hij op 25 Februari 138 Titus Aurelius Antoninus als zoon aangenomen, nadat Antoninus op zijn beurt Marcus Annius Verus, den lateren keizer Marcus Aurelius, had geadopteerd. Op die wijze was voor twee generaties in de troonopvolging voorzien. Spoedig daarna, op 10 Juli 138, stierf Hadrianus, nog geen 52 jaar oud.

Antoninus, dien men als keizer gewoonlijk A n t o n i n u s P i u s (Afb. 43) noemt, was een geheel andere persoonlijkheid dan zijn voorganger. Hij was een passieve natuur. Voor oorlog voelde hij al even weinig als voor administratief werk. Hij was evenwel een voortreffelijk mensch en een uitstekend bestuurder. Maar wat ging ontbreken, was de kracht die het Rijk domineert, de actie die leven schenkt en bezieling. Hoe langer hoe meer kreeg de politiek aan de grenzen het karakter van een passieve verdediging. Het ontzag voor het Rijk verminderde en voor het eerst sedert jaren gaven de Germanen weder moeilijkheden. Intusschen zou eerst zijn opvolger de bezwaren ondervinden van dit zwakke bestuur. Marcus Aurelius, die

1) Over deze plaats wordt gesproken in afdeeling III van het Zevende hoofdstuk.

al sedert 146 mederegent was geweest, aanvaardde na den dood van Antoninus Pius, op 7 Maart 161, onmiddellijk het keizerschap. Meer en meer nam het Rijk de vormen aan van een monarchie.

Keizer Marcus, die op 26 April 121 was geboren en al gedurende 16 jaar had deelgenomen aan de regeering, was volkomen voorbereid om de leiding op zich te nemen. Het was hem duidelijk, dat die taak niet door één man kon worden vervuld, en reeds dadelijk na den dood van zijn voorganger nam hij Lucius Aelius Verus, die eveneens door Antoninus Pius was geadopteerd, als mederegent aan en verhief hem tot Augustus. Reeds sedert het begin van den keizertijd hadden soms twee heerschers aan het hoofd gestaan; maar toen voor het eerst droegen zij denzelfden titel en hadden zij gelijke rechten. Terwijl Lucius zijn taak niet zwaar opvatte, nam Marcus zijn plichten zeer nauwgezet waar. De geheele periode van de tweede helft der tweede eeuw staat onder den invloed van zijn persoonlijkheid. Ook zijn generaals, die na den dood van zijn zoon Commodus om de heerschappij in den staat hebben gestreden, handelden veelal in zijn geest.

Bij Marcus, iemand van een door en door rechtschapen karakter, overheerschte steeds de drang naar wetenschap en cultuur. Zijn wijsgeerige opvatting leidde hem door het leven, dat hij als een hem opgelegde zware, maar schoone taak vervulde. Met opoffering van al zijn krachten heeft hij zich aan die taak gegeven. De verantwoordelijkheid voor zijn daden heeft hij diep gevoeld en tegenover zich zelf heeft hij met groote ernst rekenschap afgelegd van al zijn handelingen. Op die wijze heeft hij meer geregeerd als een filosoof dan als een staatsman, die zijn weg scherp afgebakend voor zich ziet. Marcus is een der groote figuren onder de Romeinsche keizers geweest, wellicht degene die op de waardigste wijze die hooge post heeft bekleed.

Reeds spoedig na het begin van zijn regeering begonnen de moeilijkheden, die door buitenlandsche oorlogen werden veroorzaakt. Bovendien is tijdens den oorlog tegen de Parthen, van 162 tot 166, in het Romeinsche leger een pestziekte uitgebroken, die zich over een groot deel van het Rijk heeft verbreid. Het gevaarlijkst waren de oorlogen tegen de Germanen. In het jaar 166 is er, zonder dat men eenige aanleiding kon bespeuren, een beweging onder dien stam ontstaan. Een groote troep, voornamelijk Marcomannen en Quaden, viel over den Donau in de Romeinsche provinciës en drong door tot vóór Aquileia. Van de Oostzee tot de Zwarte Zee trokken de volkeren op. Marcus Aurelius heeft met inspanning van alle krachten het gevaar voor het Rijk afgewend. Maar welhaast gedurende zijn ge-

heele regeering, met uitzondering van de jaren 175 tot 178 heeft hij tegen de Germanen aan den Donau moeten vechten. Er was slechts één afdoend middel tegen dit gevaar, te weten de verovering van Boheme en Moravië door de uitbreiding van het Rijk tot de Elbe. Marcus heeft dit plan willen uitvoeren; maar eerst de opstand van Avidius Cassius, in 175, en later zijn dood, in 180, hebben hem dit onmogelijk gemaakt.

In het westen van Germanië was het gevaar veel minder groot. Maar ook daar hebben de gouverneurs der provincies enkele aanvallen moeten afslaan. In de jaren 162 tot 165 heeft Aufidius Victorinus, de gouverneur van Over-Germanië, gestreden tegen de Chatten. Eenigen tijd later is dezelfde volksstam doorgedrongen tot Belgica en is daar verslagen door den lateren keizer Didius Julianus, die van 172 tot 174 gouverneur van deze provincie is geweest. In dien zelfden tijd moest hij ook vechten tegen de Cauchen, die waarschijnlijk van den mond van de Schelde over zee in Belgica waren doorgedrongen. Voor dezen laatsten strijd heeft Didius Julianus gebruik gemaakt van ongeregelde troepen, die uit de inwoners van de provincie waren gerecruteerd. De schade, die bij die gelegenheid is aangericht, moet belangrijk zijn geweest. Men vermoedt ten minste, dat vrij veel van de in Belgica ontdekte muntvondsten uit dien tijd dateeren [1]. Er kunnen evenwel nog meer rampen van dien aard in dit gebied zijn voorgevallen. De inval der Cauchen is ons immers uitsluitend bekend, omdat Didius Julianus later als keizer is opgetreden en een bericht over dien inval is opgenomen in zijn levensbeschrijving. Door de opgravingen weten wij, dat korten tijd later, omstreeks het begin van de derde eeuw, tal van landhuizen in Zuid-Limburg door de bewoners zijn verlaten [2]. Blijkbaar was het toen op het platte land in Noord-Gallië niet meer veilig.

De regeering van keizer Marcus beteekent een keerpunt in de geschiedenis van het Romeinsche Rijk. Economisch en moreel ging de staat achteruit. De oorlogen en de pest decimeerden de bevolking. Er kwam gebrek aan manschappen voor het leger. De menschen gingen troost zoeken bij Oostersche godsdiensten. Ook het Christendom won meer en meer aanhang. Het noodlot, dat den keizer dwong voortdurend oorlog te voeren aan de grenzen, heeft hem weggenomen, voordat hij zijn taak had volbracht. Bovendien kreeg hij een

---

1) H. Schuermans, *Invasion des Chauques: Bulletin des commissions d'art et d'archéologie,* 29 (1890), blz. 189-206.

2) Over deze landhuizen wordt gesproken in afdeeling II van het Zesde hoofdstuk.

volmaakt onwaardigen erfgenaam. Lucius Verus was reeds in 169 gestorven en de keizer bestemde zijn zoon Commodus, die op 31 Augustus 161 was geboren, tot zijn opvolger. Reeds in 176 was Commodus tot mederegent verheven. De vader heeft blijkbaar niet ingezien, dat zijn zoon geen van de eigenschappen bezat, die hem zelf sierden. Op 17 Maart 180 stierf Marcus Aurelius, nog niet ten volle 59 jaar oud. Met zijn dood wordt de bloeiperiode van den Romeinschen keizertijd afgesloten.

VIII. VAN COMMODUS TOT GALLIENUS

Commodus, die in 180 als keizer optrad, verwaarloosde zijn plichten. Hij dacht alleen aan zijn eigen genot en aan de middelen om zich de gunst van het volk in Rome te verzekeren. Al zijn aandacht schonk hij aan de openbare spelen, waarbij hij zelf als gladiator optrad en zijn geweldige kracht ten toon spreidde. Verder gedroeg hij zich als een Oostersch despoot en liet zich vereeren als den god Hercules. Onder zijn regeering verslapte het centrale gezag. Er ontstond verwarring in de administratie. Soldaten deserteerden uit hun corpsen en zwierven als roovers door het land. Gallië werd in dien tijd door benden van plunderaars gebrandschat. Maar de volkeren buiten het Rijk hielden zich rustig. De gouverneurs der provincies, die in de school van Marcus Aurelius waren gevormd, verdedigden de grenzen. Onder Commodus is Didius Julianus, dien wij boven noemden, gouverneur van Neder-Germanië geweest, van omstreeks 181 tot 183, waarschijnlijk als de onmiddellijke voorganger van Clodius Albinus, die later eveneens korten tijd keizer zou wezen. De geest van Marcus Aurelius zorgde nog gedurende de regeering van zijn zoon voor het Rijk. Eindelijk is Commodus, deze onwaardige keizer, op 31 December 192, door eenige personen uit zijn naaste omgeving uit den weg geruimd [1]).

Na zijn dood heerschte te Rome eerst Publius Helvius Pertinax, een algemeen geacht senator die omstreeks 160 commandant van de vloot op den Rijn was geweest en zich later in de oorlogen van Marcus Aurelius had onderscheiden. Hij werd evenwel reeds op 28 Maart door de praetorianen gedood en vervangen door den ons welbekenden Didius Julianus. Maar ook deze laatste is na korten tijd verdrongen door Lucius Septimius Severus, die als gouverneur van Over-Pannonië door zijn troepen te Carnuntum (bij Weenen) tot

1) Over den tijd van Commodus tot Diocletianus verg. F. Altheim, *Die Soldatenkaiser* (1939).

keizer is uitgeroepen. Zijn tegenstanders, die eveneens als keizer waren opgetreden, versloeg hij, ten slotte ook Clodius Albinus, den keizer van het Westen, in een grooten slag voor de poorten van Lyon, op 19 Februari 197. De oorlog tusschen de twee keizers was een ramp voor Gallië, daar de strijd lang heeft geduurd en Severus na zijn overwinning een streng strafgericht hield. Wellicht hebben ook de Germanen van deze omstandigheid gebruik gemaakt om een inval in Gallië te doen [1]. In elk geval was het met de veiligheid in dat land vooreerst gedaan.

Septimius Severus (Afb. 44) was in 146 geboren te Lepcis Magna in Libyë en had een eervolle loopbaan in het leger achter zich [2]. Evenals Vespasianus vóór hem, moest hij er in de eerste plaats voor zorgen, dat het vertrouwen in het keizerschap werd hersteld. Om zijn positie te legitimeeren liet hij zich door een fictieve adoptie opnemen in het geslacht der Antonini. Hij noemde zich een zoon van Marcus Aurelius en een broeder van Commodus. Als regent was hij een streng en werkzaam heerscher. Vooral heeft hij goed gezorgd voor de reorganisatie van het leger. Een van zijn eerste regeeringsdaden was de ontbinding van de oude cohortes praetoriae, die bij de verheffing van verschillende personen tot keizer een rol hadden gespeeld. Deze afdeelingen werden vervangen door een corps, dat voornamelijk was samengesteld uit manschappen van het leger aan den Donau.

De keizer ondernam groote inspectiereizen langs de grenzen om den toestand van de verdedigingswerken na te gaan. Tijdens zijn regeering is in ons land een aantal forten in steen herbouwd. Sporen van zulk een hernieuwing kennen wij thans door de opgravingen te Vechten, Utrecht, De Meern, Roomburg en Valkenburg aan den Rijn [3]. Waar de volkeren aan de grens niet te vertrouwen waren, werd een inval in hun land gedaan. De schrik zat er bij die volkeren zóó in, dat geen hunner het vooreerst heeft gewaagd het Rijk binnen te trekken.

Voor het leger heeft Septimius Severus getracht de nationale

---

1) De inscriptie van het jaar 197 (CIL. XIII 6800) kan evenwel geen betrekking hebben op een belegering van Trier door de Chatten, als wel eens is ondersteld; verg. O. Hirschfeld, *Historische Zeitschrift*, 43 (1897), blz. 472: *Kleine Schriften*, blz. 427 noot 6.

2) Verg. M. Platnauer, *The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus* (1918); J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus* (1921).

3) Over deze plaatsen verg. afdeeling II en III van het Zevende hoofdstuk.

krachten in het Rijk dienstbaar te maken. Wellicht is hij het geweest, die het nieuwe type van hulptroepen, de numeri van het voetvolk en de cunei van de ruiterij, systematisch heeft ontwikkeld en er meer gebruik van heeft gemaakt. Althans komen deze afdeelingen eerst sedert zijn tijd in groot aantal voor [1]). Zij werden toen voornamelijk gerecruteerd uit volksstammen, die nog niet geromaniseerd waren, en deden in den regel dienst ver van hun vaderland. De manschappen behielden hun eigen taal en zeden. Zij werden ook aangevuld uit het oorspronkelijke land van herkomst. Op deze wijze waren zij een volkomen betrouwbaar instrument in de hand van hun commandanten. Wij kennen de namen van enkele dezer afdeelingen, die uit leden van Nederlandsche stammen waren samengesteld, een Cuneus Frisiorum, waarin Tuihanti (uit Twente) dienden (Afb. 28 en 29), en een Numerus Condrusorum (uit het weinig geromaniseerde bergland in de buurt van Luik en Namen), beide behoorend tot het bezettingsleger van Britannië. Een Numerus exploratorum Batavorum, die in den tijd van Septimius Severus in het Romeinsche fort te Roomburg lag, kan evenwel niet tot die soort van afdeelingen worden gerekend, evenmin als de Numerus exploratorum Germanicianorum, waarin alle exploratores van Germaansche herkomst behalve de Bataven waren opgenomen, te Deutz.

Ook op andere wijze heeft Septimius Severus voor de ontwikkeling van het nationale leven gezorgd. Hij liet, bijvoorbeeld, in Gallië de Romeinsche wegen afbakenen volgens Gallische mijlen (leugae, van anderhalve normale mijl). Uit zijn tijd dateert de voorbereiding van de nieuwe groote kaart van het Rijk, waarvan een afschrift in marmer te Rome werd aangebracht, in den trant van het groote stadsplan, dat in fragmenten is bewaard gebleven. Deze kaart is waarschijnlijk onder zijn zoon en opvolger Caracalla gereed gekomen. Voornamelijk zijn van deze kaart de gegevens afkomstig, die wij over de Romeinsche wegen bezitten.

Septimius Severus heeft met groote zorg zijn opvolging geregeld. Van zijn echtgenoote, Julia Domna, een Syrische die grooten invloed op hem uitoefende, had hij twee zoons. De oudste, die toen waarschijnlijk tien jaar oud was, kreeg in 196 den naam Marcus Aurelius Antoninus en den titel van Caesar. In 198 werd de jongen tot Augustus verheven en als mederegent aangewezen. Men spreekt gewoonlijk van Caracalla, naar zijn bijnaam, het woord voor den Gallischen mantel dien hij te Rome invoerde. De tweede zoon,

---

1) Voor de numeri verg. E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper* (1932), blz. 233 en volg.

Publius Septimius Geta, die den familienaam behield, werd in 198 Caesar en in 209 Augustus. Voor het eerst in de geschiedenis van het keizerrijk waren er toen drie Augusti. Septimius Severus overleed op 4 Februari 211 te Eburacum (York) in Britannië en zijn twee zoons volgden hem op. Maar Geta is reeds het jaar daarna op last van zijn broeder vermoord.

Caracalla (Afb. 45) was geenszins onbekwaam. Hij bezat het krachtige en strenge karakter van zijn vader. Maar opvliegend en brutaal van aard als hij was, miste hij het vermogen zich aan te passen en verstond de kunst van regeeren niet. Voor de gewone staatszaken had hij geen belangstelling. Het bestuur liet hij gaarne over aan zijn moeder en aan een soort van rijksraad, waarin eenige groote juristen, onder anderen Papinianus en Ulpianus zitting hadden. Zijn naam is verbonden aan de constitutio Antoniniana, een edict van het jaar 212, waarbij aan alle ingezetenen van het Rijk het Romeinsche burgerrecht werd verleend, voor zoover zij tot de municipale organisatie behoorden, met uitsluiting van bepaalde categorieën. Deze maatregel is de voltooiing van de politiek, die de vroegere keizers hadden gevolgd. Door Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius was gewerkt om de eenheid van het Rijk tot stand te brengen; Septimius Severus had vooral de militaire organisatie bevorderd. Door het edict van Caracalla werd het Romeinsche burgerrecht niet langer een voorrecht van enkelen, maar een bezit van alle gezeten inwoners.

Wellicht is er een samenhang tusschen deze hervorming en de nieuwe namen, die de stedelijke departementen van Gallië kregen. Men kan namelijk opmerken, dat in dezen tijd de namen van het volk, waarnaar een territorium werd genoemd en van de hoofdstad van zulk een gebied in elkander opgingen. Reeds vroeger waren de namen van de Ubii en van de Cugerni vervangen door de Agrippinenses en de Traianenses, naar de hoofdsteden van de territoria. Iets dergelijks is later in Gallië geschied, met dien verstande, dat daar de hoofdstad haar ouden naam verloor en in het vervolg werd genoemd naar den beter bekenden naam van het territorium. De hoofdstad der Parisii, Lutetia, werd Parijs, de hoofdstad der Remi, Durocortum, Reims; de hoofdstad der Tungri, Aduatuca, kreeg den naam Tongeren. Het is duidelijk, dat de volksstam de stad ging overheerschen. De oudste vermelding van zulk een nieuwen stadsnaam staat op een mijlpaal van het jaar 237. Mogelijk zijn deze namen officieel pas door Constantius Chlorus of Constantinus I ingevoerd; maar het begin van de ontwikkeling moet veel ouder zijn.

Caracalla heeft weer eens tegen de Germanen moeten vechten. Met hun talrijke ruiterij hadden de Alamannen, die bij deze gelegenheid voor het eerst worden vermeld, een inval gedaan in het Romeinsche gebied. In het voorjaar van 213 trok de keizer tegen hen te velde en overschreed op 11 Augustus den limes om de Germanen te bestrijden. Hij behaalde een overwinning in het land ten noorden van de Main en trok daarop in de richting van den Rijn. Daarbij werd hij in een gevecht gewikkeld met de Chatten. Wat het resultaat is geweest, weten wij niet. Volgens Cassius Dio, een tijdgenoot die Caracalla zeer slecht gezind was, heeft de keizer den doortocht moeten koopen en hebben zelfs stammen aan den mond van de Elbe, zeker de Cauchen en de Saksen, met oorlog gedreigd, als hun vriendschap niet door geld werd verworven. Vermoedelijk heeft Caracalla in dezen tijd met een groot aantal stammen verdragen gesloten en is hij bij die gelegenheid nogal vrijgevig geweest met subsidies en geschenken. In elk geval was het resultaat van de expeditie, dat het in den eersten tijd rustig bleef aan den limes.

Een der gevolgen van den veldtocht was, dat zeer veel Germanen werden opgenomen in het Romeinsche leger en in de lijfwacht van den keizer. Verder is er in dezen tijd met groote energie gewerkt voor de versterking van de verdedigingsmiddelen aan de grens [1]). Ook het wegennet werd daar uitgebreid en de innerlijke organisatie bevorderd. Deze periode was in het land aan den Rijn voor langen tijd de laatste van veiligheid en rust.

Caracalla is op 8 April 217 vermoord tijdens een veldtocht tegen de Parthen, op aanstichting van den praefectus der garde Marcus Opellius Macrinus, die zelf voor zijn leven vreesde. Enkele dagen later is Macrinus tot keizer uitgeroepen en als zoodanig ook door den Senaat erkend. Het gelukte hem evenwel niet de gunst van de soldaten te verwerven. Vooral het leger in Syrië was ontevreden. Daar leefden nog eenige leden van het huis der Severi te Emesa, Julia Maesa, de zuster van Julia Domna die haar zoon slechts kort had overleefd, met haar dochters Julia Soaemias en Julia Mamaea. Op 16 Mei 218 werd de veertienjarige zoon van Soaemias, Varius Avitus Bassianus, die priester van den zonnegod Elagabalus was, tot keizer uitgeroepen als Marcus Aurelius Antoninus, de derde van dien naam, en spoedig als zoodanig in het Oosten erkend. Tevergeefs trachtte Macrinus zich te handhaven. Hij werd op 8 Juni 218 verslagen en tijdens zijn vlucht gedood.

1) W. Barthel, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission,* 1910-'11, blz. 169.

De nieuwe keizer is een der wonderlijkste figuren, die de leiding van den Romeinschen staat hebben gehad [1]. Ter wille van de legitimiteit werd hij tot een zoon van Caracalla verklaard en op zijn beurt adopteerde hij zijn neef, den zoon van Julia Mamaea, die van dien tijd af Marcus Aurelius Alexander werd genoemd. Elagabalus, zooals hij in de geschiedenis bekend staat, is priester van zijn god gebleven en leefde als zoodanig. Op een voor de Romeinen onbegrijpelijke wijze gaf hij zich in dien cultus aan allerlei sexueele uitspattingen over. De regeering werd gevoerd door zijn grootmoeder en moeder. Er heerschte ook geen anarchie in het Rijk en aan de grenzen was het rustig. Maar na eenige jaren duldden de soldaten het liederlijk gedrag van den keizer niet langer. Tegelijk met zijn moeder, is hij in Maart 222, eerst achttien jaar oud, gedood.

Zijn neef, die hem opvolgde, noemde zich Marcus Aurelius Severus Alexander. Hij was nog geen veertien jaar en een volkomen andere persoonlijkheid. De fouten van zijn voorganger trachtte hij te herstellen en met zorg het Rijk te besturen; maar hij was niet opgewassen tegen die zware taak. Ook voor hem hebben eerst zijn grootmoeder en, na haar dood in 226, zijn moeder geregeerd. Moeilijkheden waren er vooral met het leger, waarin de discipline zeer had geleden. Onder Severus Alexander is er een belangrijke hervorming bij de grenstroepen tot stand gekomen. Het werd toen gebruik aan de soldaten land af te staan in het gebied, waar zij gelegerd waren, en dat land ging, tezamen met den plicht om in het leger te dienen, over op hun zoons. Men verwachtte, dat de soldaten de verdediging met meer energie zouden voeren, wanneer zij hun eigen grond moesten beschermen.

Inderdaad was een krachtiger houding aan de grenzen dringend noodzakelijk. De toestand in Germanië begon voor het Romeinsche bezit gevaarlijk te worden. Reeds in de eerste regeeringsjaren van Severus Alexander dreigden aanvallen op den limes, die tot versterking van enkele forten noopten. Waarschijnlijk is de oorlog met de Perzen, die in 231 uitbrak, het sein geworden voor een algemeenen stormloop. Ook aan den Neder-Rijn is toen gevochten, gelijk blijkt uit de inscriptie van het jaar 231, waarin sprake is van een overwinning, behaald door Legio I Minervia. De aanvallen van de Alamannen in Over-Germanië hebben, naar de inscripties en de muntvondsten te oordeelen, in 233 en 234 plaats gehad. Het leger aan de grens, dat veel troepen voor den oorlog in het Oosten had moeten afstaan, was te zwak om voldoende weerstand te bieden.

1) Aan hem is de roman gewijd van Louis Couperus, *De berg van licht*.

In deze omstandigheden is de keizer zelf naar Germanië gegaan, terstond nadat hij van het front tegen Perzië was teruggekeerd. In het begin van 235 was hij aan den Rijn en overschreed de rivier in de buurt van Mainz. Eenigen tijd heeft hij met de Germanen gevochten zonder veel succes te behalen. Bij een opstootje van de soldaten is hij, in Februari of Maart, tezamen met zijn moeder vermoord.

Met den dood van Severus Alexander begint een der meest bewogen perioden van de Romeinsche geschiedenis, een tijdperk dat wordt gekenmerkt door zware binnenlandsche oorlogen en door aanvallen op de grensprovincies van volkeren buiten het Rijk. Het was een tijd, waarin de geheele antieke beschaving dreigde te worden vernietigd. Hier beperken wij ons tot het verhaal van de gebeurtenissen, die samenhangen met de ineenstorting van het verdedigingsysteem aan den Rijn om later terug te komen op het herstel van het Rijk en zijn legermacht.

De nieuwe keizer Gaius Julius Verus Maximinus (Afb. 20), een Thraciër dien de troepen na den dood van Severus Alexander hadden uitgeroepen, was een kundig bevelhebber [1]). Allereerst wilde hij de Germanen afstraffen. Met dit doel trok hij een groote troepenmacht samen, ging over den Rijn, verjoeg de vijanden uit het land binnen den limes en drong diep in Germanië door. Maar de Germanen, die goed wisten, dat zij tegen de Romeinsche legers niet waren opgewassen, weken terug in hun bosschen en vermeden den strijd. De gevangenen, die hij maakte, nam Maximinus in zijn leger op. Met veel buit keerde hij naar den Rijn terug, liet de forten aan den limes herstellen en de wegen verbeteren. Zijn ambitie ging evenwel verder. Hij heeft er over gedacht Germanië te gaan veroveren tot den Oceaan, zooals dat onder Augustus was geschied en zooals Marcus Aurelius er het plan voor had opgevat. Maar zijn aanwezigheid werd aan andere fronten vereischt. Bovendien maakte hij zich gehaat bij den Senaat en moest vechten tegen binnenlandsche vijanden. Met de uitvoering van zijn plannen om Germanië te veroveren had hij, toen hij in 238 werd vermoord, zelfs nog geen begin gemaakt.

De volgende jaren worden gekenmerkt door pogingen om den invloed van den Senaat te herstellen. Dat lichaam had onder Severus Alexander weder veel te zeggen gehad en het verdroeg een militaire dictatuur als onder Maximinus slecht. Het was noodig een samen-

1) Verg. E. Hohl, *Klio,* XXXIV (1941), blz. 264-289; W. Ensslin, *Rheinisches Museum,* 90 (1941), blz. 1-17.

werking tot stand te brengen tusschen den Senaat en het leger. Eenigen tijd rust bracht het opreden van Gordianus III (Afb. 46), in Juli 238. Hij was een zwakke knaap. Maar sedert 241 regeerde voor hem Gaius Furius Timesitheus, zijn schoonvader, de praefectus van de garde. Timesitheus had een lange ambtenaarsloopbaan achter den rug, dien hij grootendeels in Gallië had doorgebracht. In het begin der regeering van Severus Alexander was hij procurator rationis privatae voor Belgica en de twee provincies Germania geweest, omstreeks 234 of 235 plaatsvervangend procurator patrimonii voor het zelfde gebied en tegelijkertijd plaatsvervangend praeses van Germania Inferior, omstreeks 238 procurator van Lugdunensis en Aquitania [1]. Zonder twijfel was hij een der kundigste ambtenaren van zijn tijd en zijn bestuur heeft er toe bijgedragen om het verval nog eenigen tijd tegen te houden. Maar ook Gordianus III is niet lang keizer gebleven. Timesitheus stierf in 243 en zijn opvolger als praefectus van de garde, Marcus Julius Philippus, die uit het oosten van Syrië afkomstig was, — men noemt hem den Arabier, — liet den keizer in 244 vermoorden en nam zelf de hoogste waardigheid in het Rijk op zich.

Philippus Arabs heeft eenige jaren voor de verdediging van het Rijk gewerkt en werd in 249 vervangen door Traianus Decius, een aanzienlijk senator, die in 251 in een gevecht tegen de Gothen sneuvelde. Toen riep het leger Trebonianus Gallus tot keizer uit. Deze laatste bracht een vergelijk tot stand met de Gothen, die tot diep in den Balkan waren doorgedrongen, tegen een hooge jaarlijksche afkoopsom. Reeds in 253 sneuvelde hij tegen Aemilianus, die in Moesia tot keizer was uitgeroepen. Maar Aemilianus werd nog in den zomer van dat zelfde jaar vermoord door zijn soldaten en het keizerschap ging over op Publius Licinius Valerianus, den gouverneur van Raetia. Deze laatste verhief zijn zoon Publius Licinius Egnatius Gallienus (Afb. 47) tot mederegent. In het najaar van 253 waren de nieuwe keizers meester van Italië.

Gedurende vijftien jaren, van 253 tot 268, zijn Valerianus en Gallienus de eenige keizers geweest, die te Rome werden erkend. Zij hebben samen geregeerd, totdat Valerianus, in 260, door de Perzen is gevangen genomen. Daarna bestuurde Gallienus het Rijk alleen. Zijn tijd is de periode van de zwaarste krisis geweest [2]. Door roof-

1) Over deze ambten verg. afdeeling IV van het Achtste hoofdstuk.
2) L. Homo, *L'empereur Gallien et la crise de l'empire romain au IIIe siècle: Revue historique*, 113 (1913), blz. 1-22 en 225-267. — A. Alföldi, *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hel-*

tochten van buitenlandsche volkeren, afval van generaals in de provincies die tot keizer werden uitgeroepen, en groote economische moeilijkheden dreigde de staat geheel te gronde te zullen gaan.

De keizers hebben terstond de verdediging met groote energie ter hand genomen. Valerianus zelf kreeg het Oosten voor zijn rekening en belastte Gallienus met de bescherming van het Westen. In 256 of 257 is Gallienus van het land aan den Donau naar den Rijn gegaan [1]). Daar is hij eenigen tijd met succes werkzaam geweest. Maar reeds in 258 moest hij weder naar Pannonië terug om Ingenuus, die daar tot keizer was uitgeroepen, te bestrijden. Na zijn vertrek had een algemeene aanval op de grenzen van het Rijnland plaats. De streek achter den limes in Over-Germanië is toen door de Romeinsche troepen ontruimd. In ons land is niet alleen het gebied ten noorden van de Waal, maar ook een strook ten zuiden van die rivier opgegeven. Wellicht zijn de bewoners daar evenwel reeds vóór de aanwezigheid van Gallienus teruggetrokken. Intusschen berust alles, wat wij van deze gebeurtenissen weten, uitsluitend op de resultaten van het onderzoek in de Romeinsche forten en nederzettingen. Het is dus noodzakelijk, dat wij eerst nagaan, wat ons over de bewoning van ons land en over de lotgevallen van de verschillende plaatsen bekend is. Dat zal geschieden in het Zesde en het Zevende hoofdstuk. Daarna, in het Negende hoofdstuk, zullen wij het geschiedverhaal weder opnemen.

---

lenismus unter Gallienus: Fünf und zwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission (1930), blz. 11-51. — Voor de chronologie verg. A. Alföldi, *Zeitschrift für Numismatik,* XXXVIII (1928), blz. 156-203; *Berytus,* IV (1937), blz. 41-68; V (1938), blz. 47-91; A. Stein, *Laureae Aquincenses,* I (1938), blz. 256-266.

1) G. Elmer, *Die Münzprägung in Viminacium: Bericht über den VI. Kongress für Archäologie* (1940), blz. 574-582.

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

FIGUREN IN DEN TEKST

AFBEELDINGEN BUITEN DEN TEKST

Afb.

I Latabi(ensium), an(norum) VL, stip(endiorum) XXII; h(eres) f(aciendum) c(uravit)." — *CIL.* XIII 8316; *Exc. Rom.* II, blz. 398 nr. 938 (Blz. 205).

26. Grafsteen van Flavus, een Bataaf, ruiter van Ala Frontoniana, omstreeks 100, gevonden te Aquincum, thans in het Museum aldaar. — Tekst van de inscriptie: „Fla(v)us Blandi f(ilius), domo Bata[us], eques Al(ae) Front[on]ianae [h(ic) s(itus) e(st)]." — *Mnemosyne*, 3a s. VI (1938), blz. 222-224 (Blz. 202).
27. Grafsteen van Sextus Valerius Genialis, een Fries, ruiter van Ala Thraecum, waarschijnlijk eerste eeuw, gevonden te Watermore bij Cirencester (Gloucestershire). — Tekst van de inscriptie: „Sextus Valerius Gen[i]alis, eq(u)es Alae Thraec(um), civis Frisiaus, tur(mae) Genialis, an(norum) XXXX, [stip(endiorum)] XX, h(ic) s(itus) e(st). (H)e(res) f(aciendum) c(uravit)." — *CIL.* VII 68; *Exc. Rom.* II, blz. 393 nr. 921 (Blz. 206).
28. Altaar, gewijd door Tuihanti, omstreeks 230, gevonden te Housesteads (Borcovicium) in Engeland. — Tekst van de inscriptie: „Marti et duabus Alaisiagis et n(uminibus) Aug(ustorum) Ger(mani) cives Tuihanti Cunei Frisiorum ve(te)r(anorum) Se(ve)r(iani) Alexandriani votum solveru[nt] libent[es merito]". — *Exc. Rom.* II, blz. 495 nr. 1286 (Blz. 216 en 297).
29. Altaar, gewijd door Tuihanti, omstreeks 230, gevonden te Housesteads (Borcovicium) in Engeland. — Tekst van de inscriptie: „Deo Marti Thingso et duabus Alaisiagis, Bed(a)e et Fimmilen(a)e et n(uminibus) Aug(ustorum) Germ(ani) cives Tuihanti v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)". — *Ecx. Rom.* II, blz. 495 nr. 1287 (Blz. 216 en 297).
30. Vespasianus, naar een buste in het Museum te Napels (Blz. 280).
31. Domitianus, naar een buste in het Museo Mussolini te Rome (Blz. 282).
32. Traianus, naar een buste in het Museum van het Vaticaan (Blz. 288).
33. Hadrianus, naar een buste in het Museum van het Vaticaan (Blz. 290).
34. Gouden munten, gevonden bij de opgravingen te Utrecht (Blz. 156).
35. Grafsteen van Gaius Marius, ruiter van Legio I Germanica, omstreeks 40, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. — Tekst van de inscriptie: „G(aius) Marius L(uci) f(ilius) Vol(tinia tribu), Luco Augusto (domo), eques Leg(ionis) I, annor(um) XXX, stipen(diorum) XV, h(ic) s(itus) e(st). Sex(tus) Sempronius frater facien(dum) curavit". — *CIL.* XIII 8059 (Blz. 196).
36. Grafsteen van Marcus Aemilius Durises, ruiter van Ala Sulpicia, omstreeks 100, gevonden te Keulen, thans in het Museum te Bonn. — Tekst van de inscriptie: „M(arcus) Aem[i]lius Durises, eq(ues) Al(ae) Sulp(iciae), tur(mae) Nepotis, an(norum) XXXVI, stip(endiorum) XVI. Heredes ex t(estamento) f(aciendum) c(uraverunt)". — *CIL.* XIII 8311; *Exc. Rom.* II, blz. 416 nr. 1010 (Blz. 196).
37. Grafsteen van Lucius Cassius Clemens, soldaat van Legio X Gemina, omstreeks 80, gevonden te Nijmegen, thans in het Museum aldaar. — Tekst van de inscriptie: „L(ucius) Cassius L(uci) f(ilius) Stell(atina tribu) Clemens, Taurus, mil(es) Leg(ionis) X Gem(inae), an(norum) XL, stip(endiorum) XXI, h(ic) s(itus) e(st)". — *CIL.* XIII 8734; *Exc. Rom.* II, blz. 117 en 349, nr. 135 en 752 (Blz. 283 en 286).
38. Grafsteen van Julius Paternus, soldaat van Legio XXII Primigenia, omstreeks 100, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. — Tekst van de inscriptie: „D(is) M(anibus). Iul(io) Paterno mil(iti) Leg(ionis) XXII

K 1652

NEDERLAND
IN DEN ROMEINSCHEN TIJD

DOOR

Dr. A. W. BYVANCK

TWEEDE DEEL

Met 82 afbeeldingen op 40 platen en 25 fig. in den tekst
waaronder 13 kaarten

TWEEDE DRUK

LEIDEN
E. J. BRILL
1944

ZESDE HOOFDSTUK

HET LAND EN DE BEWONING IN HET ZUIDEN

I. INLEIDING

In dit hoofdstuk en het volgende zal een poging worden gedaan om een voorstelling te geven van Nederland gedurende den Romeinschen tijd en van de bewoning in dat gebied. Daarbij ontmoet men evenwel allerlei eigenaardige bezwaren. Het kost immers veel moeite zich een beeld te vormen van het land en zijn natuurlijke gesteldheid [1]. Maar bovendien moet men, om te begrijpen hoe het werd bewoond, gebruik maken van een zóó groot aantal ongelijksoortige gegevens, dat alleen reeds het bijeenbrengen en het schiften van het materiaal een zekere inspanning vereischt.

Wat de antieke geographie betreft, bezitten wij ten minste eenige oudere geschriften en niet lang geleden is het resultaat van het onderzoek op een bezadigde wijze samengevat in het boek van Hettema [2]. Daarbij kunnen wij dus kort zijn. Minder goed staat het met de studie van de bewoning. Wèl beschikken wij over de oudheidkundige kaart in den Geschiedkundigen atlas van Nederland [3]. Maar de tekst bij die kaart voldoet, wat de bibliographie aangaat, slechts aan zeer bescheiden eischen [4]. Intusschen ligt een volledige lijst van de Romeinsche vondsten in Nederland gereed om te worden uitgegeven in het derde deel van de *Excerpta Romana*. Met het drukken van dit deel is onlangs een begin gemaakt en de hoop bestaat, dat het dit of het volgende jaar zal verschijnen. Dientengevolge kunnen de verwijzingen naar de literatuur in het volgende overzicht, dat op de genoemde lijst berust, tot de voornaamste publicaties worden beperkt. Het is ook niet noodig hier uiteen te zetten

1) Verg. F. J. Faber, *Nederlandsche landschappen* (1942).
2) H. Hettema Jr., *De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd* (1938).
3) Met tekst van J. H. Holwerda, uitgegeven in 1924.
4) De vondsten uit den tijd sedert 1920 zijn opgesomd in overzichten, verschenen in het *Oudheidkundig Jaarboek;* verg. laatstelijk 4de serie XII (1943), bl. 65—79.

op welke wijze het materiaal is bijeengebracht; men zal dit in de inleiding van het derde deel der *Excerpta Romana* kunnen lezen.

Het werk is evenwel met het verzamelen van het materiaal geenszins afgeloopen. Want men kan zich uitsluitend een beeld van de bewoning vormen, wanneer men een eenigszins duidelijke voorstelling bezit van den toestand van het land en van de mogelijkheid voor het leven aldaar gedurende den Romeinschen tijd. Deze kennis kan echter alleen worden verworven door een bijzondere studie. Voor het ontwerpen van een volledig beeld van het geheel zou dus een reeks van onderzoekingen door plaatselijke kenners ter beschikking moeten staan. Intusschen bezitten wij zulk een onderzoek slechts voor één enkel landschap, te weten voor Friesland, dank zij het boek van Boeles [1]). Verder hebben wij althans een algemeenen indruk van het te Nijmegen ontdekte door een verhandeling van De Waele [2]). In de laatst genoemde plaats vermeerderen de vondsten zich echter zóó snel, dat elke samenvatting reeds zeer spoedig aanvulling behoeft. Er zou dus een reeks van publicaties over Nijmegen noodig zijn. Het plan voor zulk een reeks bestaat, maar met de uitvoering is men nog niet verder gekomen dan het begin. Voor Zuid-Limburg kan men verwijzen naar het werk van de heeren Beckers, dat evenwel meer een verslag is van een aantal vondsten en onderzoekingen [3]); de samenvattende studie over dit gewest in den Romeinschen tijd, die wij noodig hebben, ontbreekt ons nog.

Het overzicht, dat hier wordt geboden, moet dus vrij onvolledig wezen. Mogelijk is het alleen, omdat slechts weinig gebieden in Nederland gedurende den Romeinschen tijd een eenigszins dichte bewoning hebben bezeten. Deze gebieden zijn de volgende: Zuid-Limburg, het land langs de Maas, Nijmegen en omgeving, de Betuwe, de strook langs den Rijn in Utrecht en Zuid-Holland, de geestgronden bij de kust, de kleistreek van Friesland en Groningen. Elders kennen wij alleen vondsten van geringe beteekenis, als in Brabant, Zeeland en Drente. Maar die vondsten bewijzen, dat daar gedurende den Romeinschen tijd een inheemsche bevolking is geweest, die in verbinding heeft gestaan met de Romeinen, en die bevolking heeft voor ons zeer bijzondere beteekenis. In het land rechts van den Rijn, in de Graafschap Zutphen, de Veluwe, de heuvels van Utrecht en het Gooi, de duinstreek ten noorden van den

1) P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw* (1927).
2) F. J. de Waele, *Noviomagus Batavorum* (1931).
3) H. J. Beckers en G. A. G. Beckers Jr., *Voorgeschiedenis van Limburg* (1940).

mond dezer rivier bij Katwijk, zijn de vondsten uiterst gering. Het is bekend, dat het Romeinsche bestuur in dat gebied geen geregelde

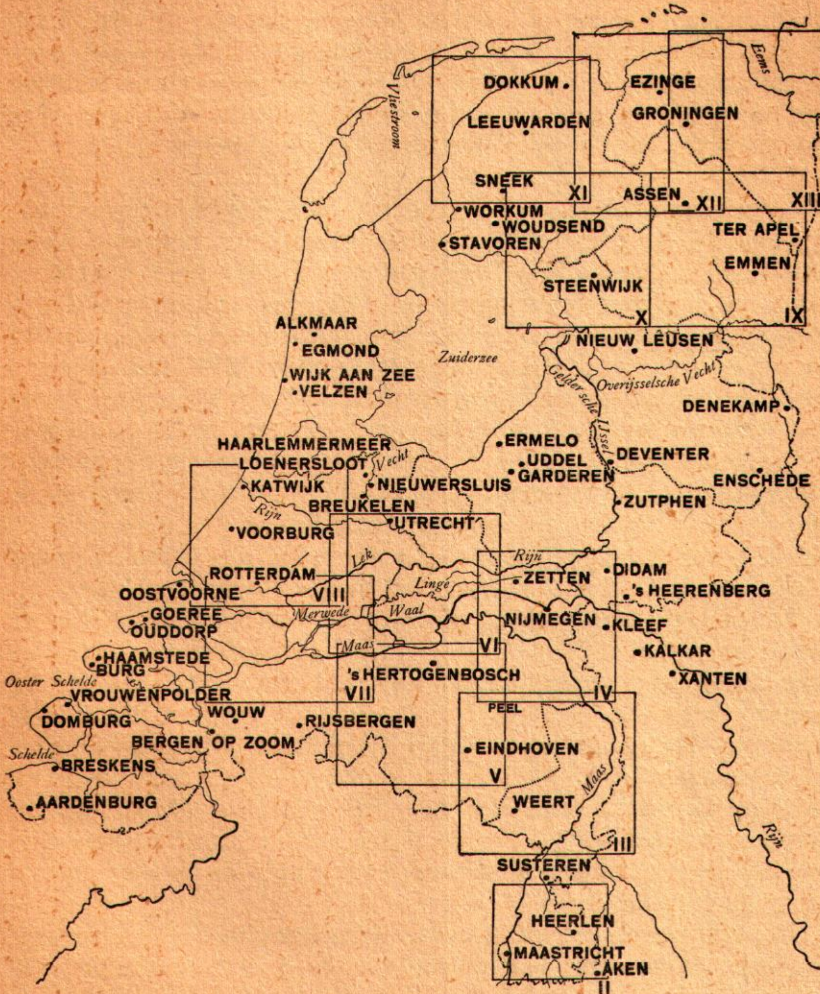

Fig. 9. Kaart I: Nederland, met aanwijzingen over de detailkaarten

bewoning heeft geduld[1]). Deze landstreken vallen voor ons overzicht dus vrijwel geheel uit.

Bij de volgende beschrijving begeven wij ons in het algemeen

1) Verg. boven, in het Derde Hoofdstuk, Deel I, blz. 150-151.

van het zuiden naar het noorden en van het oosten naar het westen. Verder maakt de plaats, die dit overzicht in het boek heeft, het noodig niet alleen te verwijzen naar de historie, die reeds is verhaald, maar in sommige gevallen ook naar het vervolg, dat in het Negende en het Tiende hoofdstuk wordt besproken. Intusschen moet de geschiedenis van den lateren tijd meer dan de vroegere berusten op de vondsten. Om die reden was het noodzakelijk met deze hoofdstukken het doorloopende relaas te onderbreken.

Enkele opmerkingen van algemeenen aard mogen hier nog voorafgaan. Bij de geschiedenis van de monumenten kan men veelal drie perioden vaststellen. Deze perioden worden gescheiden door twee belangrijke gebeurtenissen, te weten den opstand der Bataven, in de jaren 69 en 70, en de ineenstorting van het Romeinsche gezag, kort na het midden van de derde eeuw. In de eerste periode heeft de regeering van keizer Claudius nog een bijzondere beteekenis bezeten om de belangrijke veranderingen, die er in de provincie plaats hadden, en om de nieuwe organisatie van het bestuur. De opstand der Bataven was een plotselinge onderbreking van de ontwikkeling, waarvan de gevolgen zich hebben laten gevoelen tot den tijd van Traianus. Eerst onder dezen laatsten keizer en onder Hadrianus is de organisatie van het burgerlijke bestuur hervat.

Een nieuwe onderbreking kan men omstreeks het begin van de derde eeuw vaststellen. Wat er is geschied, weten wij niet. Men kan alleen waarnemen, dat in dien tijd een aantal nederzettingen op het platte land in Zuid-Limburg is verlaten. Er is toen waarschijnlijk een inval van Germanen geweest, waarover wij geen mededeelingen bij de antieke auteurs vinden. Zeker heeft men zich later op het platte land niet meer veilig gevoeld. De belangrijke werken voor het herstel van de forten aan de grens uit het begin van de derde eeuw zijn ondernomen om dergelijke invallen zooveel mogelijk te verhinderen.

Intusschen was het verval van de Romeinsche macht destijds reeds begonnen. Omstreeks het midden van de derde eeuw hebben de legers de streek ten noorden van de Waal verlaten. Evengoed als de troepen heeft de geromaniseerde burgerbevolking zich bij die gelegenheid teruggetrokken naar veiliger oorden in het zuiden. Omstreeks 250 of 260 hebben de Romeinen eveneens het deel van Over-Germanië ontruimd, dat door den limes werd beschermd. Hun macht was toen ook in Neder-Germanië zeer verzwakt. Later, omstreeks het midden van de tweede helft der derde eeuw, is door eenige krachtige persoonlijkheden op den keizerstroon de positie

van het Rijk weliswaar hersteld. Maar het gebied rechts van den Rijn en ten noorden van de Waal is niet heroverd. Wellicht had de streek tusschen Rijn en Waal voor de Romeinen niet veel beteekenis meer, omdat de stijgende waterstand den akkerbouw daar zeer bemoeilijkte.

Deze toestand is bestendigd, ook nadat het deel ten zuiden van de Waal in handen van de Franken was gekomen. Dit volk was door een verdrag met Rome verbonden en zijn land gold als een deel van het Rijk. Intusschen wordt de grens van het werkelijk door de Romeinen beheerschte gebied ongeveer aangeduid door den weg, die van Keulen over Gulik, Heerlen en Maastricht naar Tongeren en verder over Bavai naar de havens aan het Kanaal liep. De vestingen langs dien weg moeten nog langen tijd een Romeinsche bezetting hebben gehad. Maar de strook noordelijk van dien weg tot den Rijn werd nog steeds als een deel van het Romeinsche Rijk beschouwd, ook nadat in het begin van de vijfde eeuw de troepen van de grens waren teruggetrokken. Van een Romeinsche bewoning was daar toen toch in het geheel geen sprake meer. Voor zoover wij het kunnen nagaan, is Maastricht de eenige plaats in ons land, waar een zekere continuïteit bestaat van den Romeinschen tijd naar de Middeleeuwen. Voornamelijk door den christelijken godsdienst is in die stad de doorloopende lijn nooit geheel afgebroken. Elders beteekende het ophouden van het Romeinsche gezag een duidelijke breuk in de historische ontwikkeling.

II. ZUID-LIMBURG

Het zuidelijkste gedeelte van de provincie Limburg onderscheidt zich door een bijzondere formatie van den bodem [1]). Daar is het gebied van de Löss of Limburgsche klei, die dit gebied tot de buurt van Sittard bedekt en aan het landschap een eigen karakter verleent. Het uiterlijk van de streek kan sedert den Romeinschen tijd niet veel zijn veranderd. Alleen was de Maas waarschijnlijk een grootere rivier en ook de beken vervoerden meer water. Op de löss kan geen dicht woud ontstaan en de bebossching, waardoor de natuur in den Romeinschen tijd zich elders van den tegenwoordigen toestand onderscheidde, is dus in Zuid-Limburg niet aanwezig geweest. Natuurlijk was het land evenwel minder bebouwd en ook de bewoning is veel ijler geweest. Groote gebieden waren onontgonnen en slechts voor de jacht in gebruik. Anders was het een liefelijke streek. Men woonde er gaarne buiten, zooals blijkt uit het groote

1) Verg. het boven aangehaalde werk van Faber, blz. 317-363.

aantal landhuizen en hoeven, waarvan de overblijfselen in den bodem zijn teruggevonden.

Vrijwel al het oudheidkundige werk is in Limburg verricht door onderzoekers uit het gewest zelf. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft vooral pastoor Habets zich verdienstelijk gemaakt door

Fig. 10. Kaart II: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Zuid-Limburg

het verzamelen van gegevens over het Romeinsche verleden; hij heeft ook enkele opgravingen verricht, die beneden ter sprake komen. Later is door Dr. W. Goossens in denzelfden geest gearbeid en zijn uitgebreide onderzoekingen ondernomen door Dr. Beckers [1]).

1) Men vergelijke het boven aangehaalde boek van de heeren Beckers.

Over den grondslag van de bevolking worden wij door de voorhistorische overblijfselen ingelicht [1]. Reeds in zeer vroege tijden hebben daar menschen gewoond. Men denke slechts aan de vindplaats van Sint-Geertruid bij Rijkholt ten zuiden van Maastricht, waar gedurende het Palaeolithicum vuursteen werd bewerkt. Maar het meeste dateert toch uit het Neolithicum. Tot die zelfde periode behooren nederzettingen, die worden gekarakteriseerd door een bijzonder soort van aardewerk, „de bandceramiek", en op grond van dit aardewerk moet men aannemen, dat deze nederzettingen afkomstig zijn van een volksstam, die zich van het land aan den Donau uit heeft verbreid over een groot deel van Midden-Europa. Behalve de menschen van de Donau-cultuur is waarschijnlijk ook een tweede stam gedurende het neolithische tijdperk naar Zuid-Limburg gekomen. Deze laatste stam behoorde tot de „Westelijke" cultuur, die wordt gekarakteriseerd door paalwoningen en een eigenaardige onversierde ceramiek, de „tulpenbekers". Maar men bezit tot nu toe alleen een vage mededeeling over een paaldorp, dat in de buurt van Maastricht zou zijn ontdekt [2].

Tezamen met de oorspronkelijke inwoners, van wie ons slechts zeer weinig bekend is, hebben deze stammen den grondslag voor de bevolking in Zuid-Limburg gevormd. Enkele groepen van menschen, die tot de cultuur der bekers behoorden, zijn tot dit gebied doorgedrongen. Anders zijn er evenwel geen veranderingen geweest, ook niet gedurende den Bronstijd. Eerst met den IJzertijd bespeuren wij opnieuw invloed van elders. Wel zijn er weinig sporen van de beschaving der urnenvelden. Maar zeker is de cultuur, die naar den Hunsrück en den Eifel wordt genoemd, tot Zuid-Limburg doorgedrongen. Een vorstengraf uit de vijfde eeuw v. Chr., dat is ontdekt te Eygenbilzen aan den weg van Maastricht naar Hasselt, is een getuige voor de aanwezigheid van Kelten. Verder bewijzen de voorbeelden van La Tène-ceramiek, dat althans de invloed van de Keltische beschaving niet gering is geweest. Intusschen woonde in die streek tijdens Caesar een stam, die als zuiver Germaansch geldt, de Eburones. Ook hun graven en woningen meent men thans te kennen [3], evenals de nederzettingen van de inheemsche bevolking

---

1) Over de voorhistorische vondsten vindt men meer gegevens in de *Voorgeschiedenis van Nederland* (3de druk, 1944).

2) Vondsten in het Bosscherveld, gedaan bij het graven van de Zuid-Willemsvaart en bij het delven van grind; verg. C. Ubaghs, *Publications de Limburg,* XXI (1884), blz. 58-67. — Het is evenwel niet mogelijk deze mededeeling te controleeren.

3) Graven op de Graetheide en bij Stein, hutten te Beek; verg. Beckers, *Zuid-Limburg,* blz. 181-197.

uit later tijd, de Tungri en de Sunuci [1]). Bovendien zijn de overblijfselen van een burcht, die aan de inheemsche bevolking wordt toegeschreven, door opgravingen aan het licht gebracht. Scherven van Romeinsch aardewerk, die in de laatst genoemde vindplaatsen zijn ontdekt, bewijzen, dat zij bewoond waren in den tijd, toen de Romeinen in Zuid-Limburg heerschten. In het vervolg bepalen wij ons tot de sporen van de Romeinsche beschaving.

Een belangrijke nederzetting in Zuid-Limburg bevond zich zonder twijfel te M a a s t r i c h t [2]). In de Oudheid wordt de naam van de plaats niet vermeld. Eerst sedert de zesde eeuw verneemt

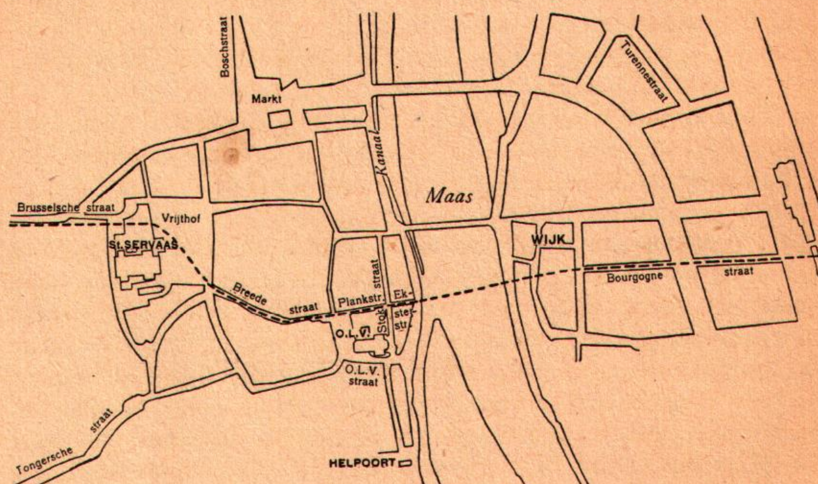

Fig. 11. De loop van den Romeinschen weg door Maastricht

men van Traiectum ad Mosam of Urbs Traiectensis. Maar waarschijnlijk is dit de oude naam, afgeleid van het overtrekken der rivier langs een met keien bestrate doorwaadbare baan. In den Romeinschen tijd was daar een vaste brug.

Maastricht is gesticht op een kleine natuurlijke verhevenheid aan de uitmonding van de Jeker in de Maas, waar twee wegen elkander kruisen, de weg langs de rivier van het zuiden naar het noorden en de weg van het westen naar het oosten, van Tongeren naar Heerlen en Keulen (Fig. 11). Reeds in de eerste eeuw o.J. is

1) Deze vondsten zullen beneden nog ter sprake komen.
2) W. Goossens, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg: De monumenten in de gemeente Maastricht,* I (1926), blz. 26-53.

daar een vrij belangrijke Romeinsche nederzetting geweest. Dat wordt bewezen door de vondsten van Romeinsch aardewerk uit dien tijd in een gebied, dat men kan omschrijven als een vierkant, waarvan de hoeken liggen bij de Helpoort, in de Stadhuisstraat bij het Kanaal, in de Helmerstraat en bij de oude muziekschool [1]). Wat van deze vondsten is bekend gemaakt, stamt uit het midden van de eerste eeuw. Men kan dus vermoeden, dat daar een nederzetting van eenig belang is ontstaan in den tijd van Claudius.

Dat Maastricht ook in de tweede eeuw is bewoond geweest, wordt bewezen door de grafvelden in de omgeving, die wij zoo aanstonds zullen noemen. De nederzetting had zich toen ook reeds uitgebreid op den rechter oever van de rivier. Er is evenwel geen enkel bewijs, dat deze nederzetting is versterkt geweest. Het was in Gallië en Germanië achter de krachtig verdedigde grenslinies zóó veilig, dat stadsmuren daar volkomen overbodig waren.

Deze toestand is in de derde eeuw veranderd. Toen zijn de landhuizen op het platte land verlaten, daar de voorname lieden zich in de steden terugtrokken. Welhaast alle plaatsen van eenige beteekenis in Gallië en Germanië zijn in dien tijd met stadsmuren omgeven [2]). Onder de regeering van Diocletianus werd het geheele gebied systematisch beveiligd door middel van vestingen en forten met vaste garnizoenen. Ook Maastricht heeft in de derde eeuw muren gekregen. Het was noodig de brug over de Maas op zorgvuldige wijze te beschermen, in verband met het bijzondere belang van den weg, die de verbinding vormde van de havens aan het Kanaal over Maastricht naar Keulen. Deze weg bereikte Maastricht van het westen uit over Riempst en Wilre bij het Emmaplein, liep door de stad waarschijnlijk langs de Brusselsche straat en dwars over het Vrijthof, volgde dan de Breedestraat, de Plankstraat en het Eksterstraatje tot de Maas en stak daar de rivier over. Binnen de muren van deze nederzeting heeft zich de bekende bisschop in de civitas der Tungri, Sint Servatius, in de tweede helft van de vierde eeuw teruggetrokken [3]). Hij is daar begraven „iuxta ipsum pontem aggeris publici", totdat zijn gebeente werd verheven en een plaats kreeg in de naar hem genoemde kerk.

Alleen van de sterkte uit de vierde eeuw kennen wij eenige bij-

---

1) W. Vermeulen, *Maasgouw*, 1935, blz. 60-64.

2) A. Blanchet, *Les enceintes romaines de la Gaule* (1907), blz. 336-338; verg. A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, I (1931), blz. 403 en volg.

3) B. H. M. Vlekke, *St. Servatius de eerste Nederlandsche bisschop* (Diss. Nijmegen, 1935).

zonderheden. Door toevallige vondsten en opgravingen heeft men een gedeelte van den vestingmuur en van de torens, die rond van vorm waren, kunnen onderzoeken in de buurt van de O. L. Vrouwekerk [1]). De muur, die omtrent 1½m dik was, en de torens, die een doorsnee hadden van 8 tot 9 m, waren soms op palen gefundeerd. De vesting moet in het oosten zijn begrensd door de Maas, in het zuiden door de O. L. Vrouwestraat, in het westen door het O. L. Vrouweplein en in het noorden door de Smedenstraat. Bij het sloopen van de O. L. Vrouwepoort in 1868 werden de overblijfselen ontdekt van een waterpoortje, waarvan de plaats in de O. L. Vrouwekade is aangegeven. Zonder twijfel zijn er in den bodem van Maastricht nog meer sporen van den laat-romeinschen vestingmuur aanwezig.

Ook van de woningen binnen de ommuring kennen wij het een en ander. Het belangrijkst zijn de overblijfselen, die in 1840 zijn ontdekt aan de Stokstraat [2]): een stookplaats, een bassin voor heet water en eenige door hypokausten verwarmde vertrekken. Blijkens de munten en andere voorwerpen, die daar zijn gevonden, dateert dit gebouw uit het einde van de derde en uit de eerste helft van de vierde eeuw. Later zijn in de buurt nog meer overblijfselen van woningen ontdekt, veelal met een inrichting voor de verwarming. Er was daar dus een kwartier, waar hooge ambtenaren of rijke particulieren verblijf hielden. Ook onder de O. L. Vrouwekerk en aan de zuidzijde van het O. L. Vrouweplein zijn sporen van huizen aan het licht gekomen, evenals op verschillende andere plaatsen in de stad. Maar het is nog niet mogelijk zich een eenigszins duidelijke voorstelling van de bewoning te maken.

Iets meer spreken de vondsten in de grafvelden, die rondom de stad worden aangetroffen; blijkbaar zijn zij in hoofdzaak aangelegd langs de wegen, die de nederzetting naar verschillende richtingen verlieten. In het zuiden heeft men Romeinsche begraafplaatsen ontdekt op het terrein van het voormalige kerkhof der parochie van Sint Pieter aan de Maas en op den Pietersberg. In het plaatsje Sint Pieter zelf zijn Romeinsche oudheden gevonden en aan den weg naar Canne de overblijfselen van een Romeinsch landhuis [3]).

---

1) W. Goossens, *Oudh. Meded.* 1923, blz. 45-55.

2) C. Leemans, *Romeinsche oudheden te Maastricht* (1843), blz. 38-61; de oorspronkelijke teekeningen van den stadsbouwmeester M. Hermans worden bewaard in de stadsbibliotheek van Maastricht.

3) Het was niet mogelijk alle plaatsen, die worden genoemd, op de in dit werk opgenomen kaartjes aan te teekenen. Men vindt deze plaatsen evenwel gemakkelijk met hulp van de kaarten 1:200.000 van den A.N.W.B.

Ten westen van de oude stad kent men graven aan de Tongersche straat, maar vooral achter de Sint Servaaskerk en aan het Sint Servaasklooster. De publicatie van een merkwaardig graf, uit de tweede helft van de derde of uit het begin van de vierde eeuw, dat met zijn volledigen inhoud werd ontdekt [1]), was aanleiding om de verschillende daar in de buurt verrichte vondsten op te sommen. Naar men moet aannemen, dateeren de meeste graven van de vierde eeuw. Uit deze begraafplaats stammen een Romeinsche en een paar Christelijke grafsteenen met inscripties, die onder de St. Servaaskerk zijn ontdekt.

Ook aan de Boschstraat, waarlangs de weg naar het noorden liep, is een Romeinsche begraafplaats aan het licht gekomen. Men kan dien weg verder in noordelijke richting vervolgen, door de overblijfselen op het Bosscherveld bij Caberg en te Smeermaas, waar wederom sporen zijn opgemerkt.

Evenals aan den linkeroever van de Maas kent men ook Romeinsche overblijfselen aan den rechter, te Wijk. Wij hebben reeds opgemerkt, dat de Romeinsche weg de Maas waarschijnlijk heeft bereikt langs het tegenwoordige Eksterstraatje. Daar heeft men in de rivier een soort van dam of krib ontdekt, bestaande uit palen en zware steenen, ongeveer 10 tot 12 m breed, wellicht een overblijfsel van het bruggehoofd aan den linker oever van de rivier. Aan de overzijde, tegenover het Eksterstraatje, was te Wijk een straat, die later is volgebouwd en in het verlengde van die straat heeft men de bedding van den weg, naar men meent, kunnen herkennen.

Anders zijn de overblijfselen uit den Romeinschen tijd te Wijk niet talrijk. Men kent de fundamenten van gebouwen aan de Rechtstraat en op het terrein van de Sint Maartenskerk. Het Waterpoortje, dat in 1890 is afgebroken, kan, als het inderdaad uit den Romeinschen tijd dateert, wat allerminst zeker is, slechts als de toegang tot een kade aan de rivier hebben dienst gedaan. Het was in geen geval de poort naar de brug over de Maas; daarvoor lag het te laag en was het ook te smal. Buiten Wijk heeft men grafvelden ontdekt, in het oosten op het terrein van het voormalige station, in het noorden aan de Turennestraat achter de Ambachtschool en aan den weg naar Meerssen. Nog wat verder naar het noorden, te Limmel, is een tamelijk belangrijke Romeinsche begraafplaats aan het licht gekomen.

Al deze vondsten bewijzen, dat Maastricht een nederzetting van

---

1) Goossens, *Oudh. Meded.* 1927, blz. 55-59.

beteekenis is geweest. Wij weten evenwel van die vondsten in het algemeen slechts zeer weinig. Door een nauwkeuriger onderzoek en een uitvoeriger studie moet het mogelijk wezen de geschiedenis van de stad beter te leeren kennen. Men zal op die wijze zeker een vollediger inzicht kunnen krijgen in de historie van de eerste eeuw o.J. af tot de vierde eeuw. Door de plaatselijke oudheidkundigen kan op dit gebied nog zeer nuttig werk worden verricht.

In den Romeinschen tijd heeft de bewoning op het platte land zich meestal aangesloten bij de wegen. Dit kan men ook in Zuid-Limburg vaststellen. Onze beschrijving zal dus zooveel mogelijk de wegen volgen. Later zal er dan nog gelegenheid wezen voor een algemeene beschouwing. — De voornaamste Romeinsche weg in deze streek, die van Tongeren over Maastricht en Heerlen naar Gulik en Keulen liep [1]), is reeds boven ter sprake gekomen. Gelijk bekend, doorsneed deze weg Maastricht, stak daar met een brug, die de plaats had ingenomen van de voorde, de rivier over en verliet het stadsgebied door Wijk. Het vervolg van den weg zal zoo aanstonds ter sprake komen. Eerst zullen wij nog twee andere van Wijk uitgaande wegen moeten bespreken, naar het zuiden langs den rechter oever van de Maas en naar het oosten in de richting van Aken. Deze wegen zijn blijkbaar van minder beteekenis geweest; in onze overlevering worden zij ten minste niet vermeld.

Het punt ten oosten van Wijk, waar de verschillende wegen uiteengingen, heeft in den Romeinschen tijd een vrij belangrijke bewoning gehad. Uit de aangrenzende gemeenten, Heer en Amby, worden tal van vondsten vermeld. De voornaamste is zeker het groote landhuis, dat in 1879 en 1880 is opgegraven door Habets te Backerbosch tegen de helling van den Keerderberg onder Heer [2]). Het was een groot luxueus complex, uit verschillende gebouwen bestaande. Van het hoofdgebouw waren de fundamenten uit steen opgemetseld; bij de andere bestonden zij uit gestampte kiezels. De woning was met bijzondere zorg ingericht. Er behoorde een gemetselde kelder toe en een badinrichting. Het huis bezat een

---

1) Verg. Bijvanck, *Geschiedkundige atlas* (1929), blz. 29 en volg., de kaart in *Oudheidk. Jaarboek*, 1941, blz. 13, en Fig. 12 in dit boek. Voor de wegen in het aangrenzende Duitsche gebied verg. J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz* (1931); voor de wegen in België verg. A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, I, (1930), blz. 380-388, en R. de Maeyer, *De Romeinsche villa's in België* (1937), vooral kaart I.

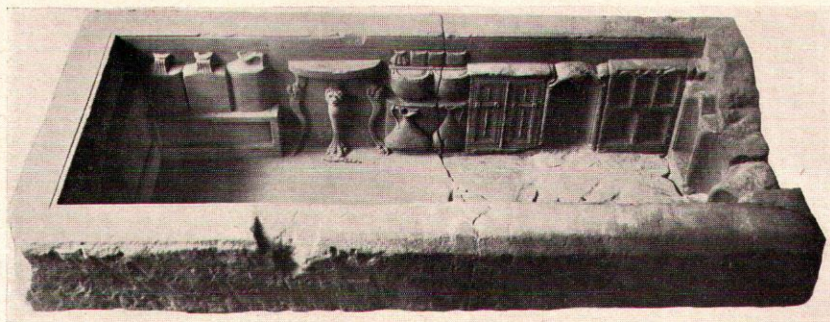
2) J. Habets, *Publications de Limbourg*, XVIII (1881), blz. 288-291; XXXII (1895), blz. 267-296.

Afb. 48. Villa te Lemiers: de fundamenten

Afb. 49. Villa te Lemiers: het badhuis

Afb. 50. Sarkophaag, gevonden te Simpelveld

Afb. 51. Sarkophaag, gevonden te Simpelveld

toestel voor de verwarming, door middel van verhitte lucht die onder de vloeren en door buizen langs de wanden werd geleid. Stukken vensterglas en brokken beschilderd pleisterwerk, die werden gevonden, bewijzen, dat het een comfortabel verblijf moet zijn geweest. Van het huisraad werden allerlei voorwerpen van dagelijksch gebruik en voor het bedrijf ontdekt, onder andere een groot bronzen mengvat. De gevonden terra-sigillata dateert uit de tweede eeuw; verder zijn er bronzen munten van Vespasianus tot Marcus Aurelius en een zilveren munt van Septimius Severus voor den dag gekomen. Men mag dus aannemen, dat het huis gedurende de geheele tweede eeuw is bewoond geweest. Aan het einde van die eeuw of in het begin van de derde is het verlaten en daarna niet meer betrokken.

Deze villa was niet de eenige in de buurt. Men kent overblijfselen van andere landhuizen uit het Pannenstuk onder Heer, bij Bemelen ten noorden van den weg van Maastricht naar Aken en op een paar plaatsen bij Amby. Ook een aantal graven, die Romeinsche voorwerpen bevatten, is in die streek gevonden.

Volgt men den weg van Wijk langs den rechter oever van de Maas naar het zuiden, dan ontmoet men herhaaldelijk overblijfselen van Romeinsche landhuizen, sommige blijkbaar niet anders dan eenvoudige boerderijen, andere met meer zorg gebouwde hoeven. Men kent zulke overblijfselen te Gronsveld, te weten op het Veldhof ten noordwesten van de kerk en op het landgoed „Het Prieel", verder op het kerkhof bij de kapel van het gehucht Maarland en bij den „Steenen Toren" te Oost, ten slotte te Mesch, op het terrein van de school op het Caesterveld vlak bij de Belgische grens. Bovendien zijn in die streek eenige grafvelden ontdekt. Dit alles boeit ons evenwel weinig. Blijkbaar is daar in den Romeinschen tijd alleen een landbouwende bevolking geweest, maar geen nederzetting van eenige beteekenis.

Men kan hetzelfde opmerken voor het eerste gedeelte van den weg in de richting van Aken. Naar men aanneemt, heeft deze weg geloopen langs de plaatsen Bemelen, IJzeren, Gulpen, Wittem, Vijlen, Lemiers en Vaals. Op enkele plaatsen zijn in die streek graven voor den dag gekomen, te Blankenberg, bij het kasteel Neuborg en onder Wittem. Maar een eenigszins belangrijke bewoning treft men eerst aan, wanneer men Aken nadert. Al dadelijk trekken daar de landhuizen te Mamelis en Lemiers onze aandacht [1]. Vooral het laatste was een flinke woning met een vertrek, dat ver-

---

1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1934, blz. 18-28.

warmd kon worden en een afzonderlijk staand badhuis, waarvan de inrichting goed kon worden bestudeerd (Afb. 48 en 49). Evenals de meeste andere in deze streek is de laatst genoemde villa gedurende de geheele tweede eeuw bewoond geweest en tegen het begin van de derde verlaten.

Het is duidelijk, dat zich in die streek tegen de hellingen van het dal en op de heuvels in de nabijheid gedurende de tweede eeuw een vrij talrijke bevolking heeft gevestigd. Zonder twijfel waren het welvarende menschen, die daar woonden. Het allerduidelijkst blijkt dat door de merkwaardige sarkophaag, die te Simpelveld is opgegraven [1]). Dit monument, met zijn decoratie in sculptuur (Afb. 50 en 51), die zich aan de binnenzijde bevindt, is het werk van een waarschijnlijk Keulschen beeldhouwer uit het derde kwart van de tweede eeuw. Wij kennen van zijn hand nog een zeer fraai altaar voor de Matres Aufaniae, gedateerd op 164, dat is ontdekt bij de opgravingen onder de Munsterkerk te Bonn (Afb. 105). In de buurt zijn nog een paar andere sarkophagen zonder decoratie ontdekt en zijn opgravingen verricht in landhuizen [2]). Verder is een groote villa opgegraven te Vlengendaal onder Bocholtz [3]), die van het begin van de tweede tot het begin van de derde eeuw is bewoond geweest. Het geheel omvatte eenige schuren voor het bedrijf en een luxueus ingerichte woning, met verschillende gaanderijen en vertrekken, een gemetselden kelder en een toestel voor verwarming. De wanden waren met schilderwerk versierd en de vloeren met mozaïeken bedekt. Er werden fragmenten van beeldhouwwerk en van marmeren platen in de bouwvallen gevonden. In de nabijheid zijn nog meer overblijfselen van dien aard voor den dag gekomen, evenals in de omgeving van Aken.

Veel belangrijker dan de zooeven beschreven wegen was de verbinding van Tongeren over Maastricht en Heerlen naar Keulen [4]). Deze weg verliet Wijk langs de Bourgognestraat, liep dwars over het stationsterrein en volgde daarna den Scharnerweg tot Scharn, om zich voort te zetten langs den Bergerweg tot boven op den

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* XII Suppl. (1931), blz. 27-48. — Verg. *Mnemosyne*, 3a S. III (1933), blz. 88-94.
2) Braat, *Oudh. Meded.* 1941, blz. 40-51.
3) Goossens, *Internat. Archiv für Ethnographie*, XXIV (1916), blz. 1-22.
4) Over dezen weg verg. H. Hardenberg, *De Maasgouw*, 1942, blz. 1-6 en 23-29; Hardenberg neemt aan, dat de afstanden langs den weg in de civitas der Tungri waren opgegeven in mijlen van 1⅛ normale mijl, daar in deze civitas de „pes drusianus" (van 1⅛ normale voet) in gebruik was; verg. Hyginus, *De condicionibus agrorum* (*Exc. Rom.* I, blz. 283).

Rasberg en verder naar Vilt. Voorbij de laatste plaats valt de Romeinsche weg waarschijnlijk samen met den Rijksweg en daalt even vóór den Cauberg af naar Valkenburg.

Intusschen heeft men ook de sporen ontdekt van een anderen Romeinschen weg, die Valkenburg van het westen uit door het Geuldal bereikte. Deze laatste weg was een weinig langer, maar gemakkelijker, daar er geen sterke hellingen in voorkwamen. Naar

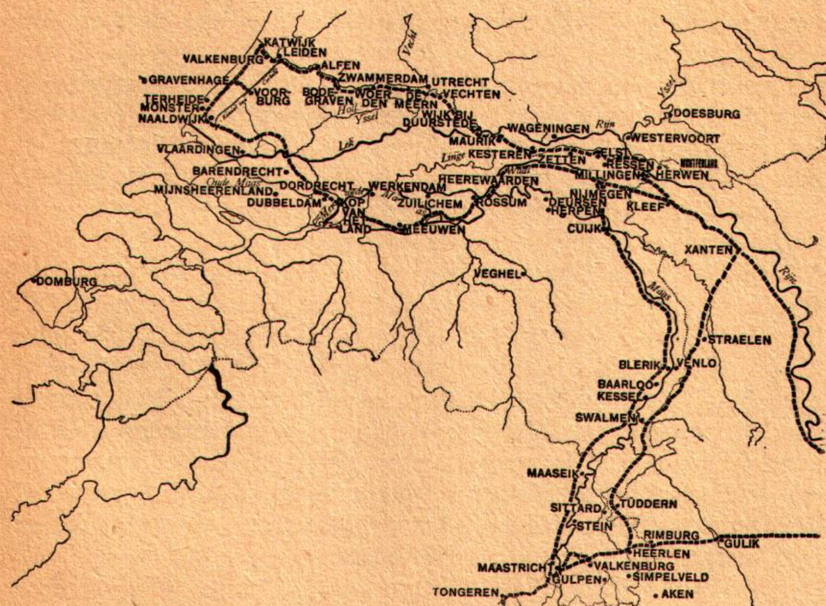

Fig. 12. De Romeinsche wegen in Nederland

men aanneemt, liep deze weg na Wijk te hebben verlaten door het veld van Amby, om de hoogte van Berg en Terblijt heen en bereikte het Geuldal door het Meerssener Broek. Herhaaldelijk heeft men sporen van dezen weg in het Geuldal teruggevonden ten zuiden van den tegenwoordigen, onder andere tusschen Meerssen en Houthem, in de Putsteeg en te Strabeek bij Houthem. Ook de constructie van den weg heeft men kunnen vaststellen. De baan was meestal gefundeerd op grind; eerst waren dan eenige lagen van zware keien aangebracht, waarbij de openingen met fijn grind waren aangevuld. Voor den bouw, die met groote kennis en zorg is uitgevoerd, heeft men steeds rekening gehouden met den toestand van het terrein. In moerassige plekken was de weg gefundeerd op hou-

ten onderliggers, die door palen op hun plaats werden gehouden. Zulke fundeeringen kennen wij, bij voorbeeld, op enkele plaatsen in de buurt van Heerlen.

Hoe de weg de laatst genoemde nederzetting van Valkenburg uit bereikte, is niet geheel zeker. Volgens Habets werd het Geuldal reeds vóór Valkenburg verlaten door af te slaan naar links om over Heek, Klimmen en Cortenbach, in een vrijwel rechte lijn Heerlen te bereiken. Langs deze route zijn op enkele plaatsen Romeinsche graven ontdekt. Hardenberg neemt echter aan, dat de weg door Valkenburg liep en uitmondde in een landweg, die in de Middeleeuwen den naam Steenstraat droeg. De Steenstraat werd gevolgd over den Goudsberg door het gehucht Walem en verder over Koulen, Ransdaal en Kunrade regelrecht naar Heerlen. Alleen een onderzoek in het terrein zal kunnen uitmaken, welke route de juiste is.

Van de vondsten langs den weg vermelden wij in de eerste plaats een aantal graven bij de openbare school te Amby, op de Wippelsche heide boven Geulem en te Meerssen. Meer aandacht verdienen de overblijfselen van landhuizen, die daar zijn ontdekt, bij Meerssen in het gebied genaamd „De Steenkuil" tusschen Meerssen en Bunde, op de plaats genaamd „De Putsteeg", bij de parochiekerk en te Herkenbergh. Intusschen zijn alleen over de vondsten op de laatst genoemde plaats eenige bijzonderheden bekend gemaakt [1]. Het was een zorgvuldig gebouwde woning met een badinrichting en een gemetselden kelder. Stukken marmer en beeldhouwwerk, die daar aan het licht kwamen, bewijzen, dat het huis ook tamelijk rijk was gedecoreerd.

Veel belangrijker is intusschen de groep van landhuizen, die bij elkander liggen, wat verder naar het noordoosten aan den rechteroever van de Geul tegen de heuvels op een terrein aan de grens van de gemeenten Houthem, Schimmert en Hulsberg (Fig. 13). Eenigszins afzonderlijk ligt het landhuis van het Rondenbosch, op een vooruitspringenden heuvel van waar men een wijd uitzicht heeft, ten noorden van St. Gerlach. Bij de opgravingen, onder de leiding van Schuermans [2], kwamen de overblijfselen van een goed ingericht huis aan het licht, met een gemetselden kelder, een toestel voor de verwarming en beschilderd pleisterwerk. Het huis is gedurende de tweede eeuw bewoond geweest en omstreeks het einde van die eeuw door brand verwoest. Zeer opmerkelijk is het, dat daar, ge-

1) Habets, *Publ. de Limbourg.* VIII (1871), blz. 379-428.
2) H. Schuermans, *Bull. des Commissions*, VI (1867), blz. 111-168.

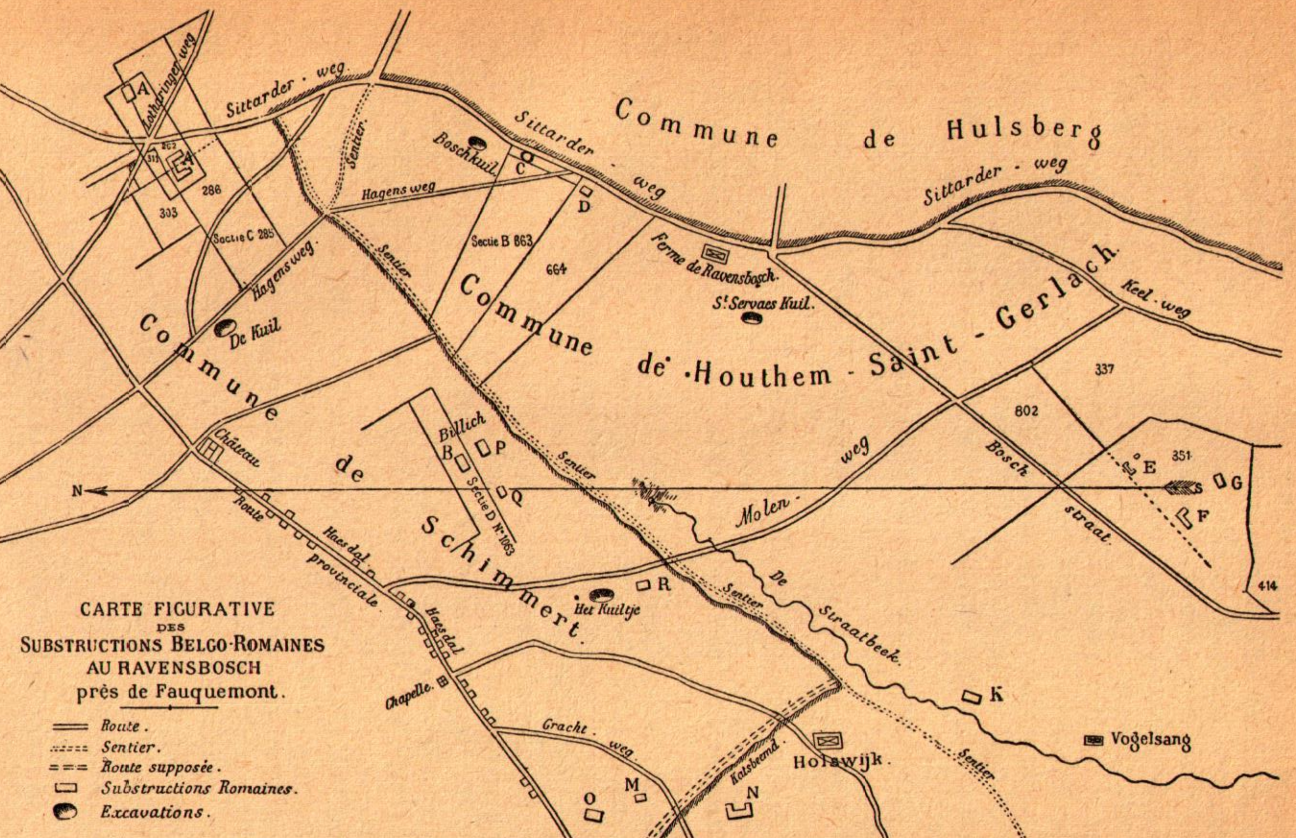

Fig. 13. De Romeinsche landhuizen in het Ravensbosch

ruimen tijd nadat het landhuis is verlaten, in de vierde eeuw, een versterkt blokhuis is aangelegd. Wij zullen zoo aanstonds nog gelegenheid hebben blokhuizen van dien aard, die uit denzelfden tijd dateeren, te vermelden op den Goudsberg bij Valkenburg en een weinig verder naar het oosten, even voorbij Heerlen. Het waren versterkte torens, die als uitkijkposten dienst deden, ter bescherming van den grooten weg van Tongeren naar Keulen, in den tijd toen deze weg de grens markeerde van het onmiddellijk door de Romeinen beheerschte gebied. Uitteraard moeten er toen veiligheidsmaatregelen zijn genomen, die volkomen overbodig waren, toen de grens langs den Rijn door een krachtig versterkte linie werd verdedigd.

Een weinig meer naar het noorden, in het Ravensbosch en zijn omgeving onder Houthem, Hulsberg en Schimmert, bevindt zich een groep van dicht bijeen liggende Romeinsche landhuizen [1]). Tot dit complex behoort ook een klein heiligdom, dat in 1850 en in 1917 is onderzocht [2]). Het ligt op het plateau aan den Sittarderweg, vlak bij het klooster Ravensbosch. Ontdekt zijn daar de fundamenten, bestaande uit een dikke laag in leem gestampte kiezels, van een rond gebouw met een middellijn van omstreeks 16 m; op dit fundament lagen zware blokken van mergelsteen. Naar men aanneemt, was het een rond tempeltje. In de buurt zijn eenige uit platen van mergelsteen samengestelde kisten ontdekt, met scherven van Romeinsch aardewerk, de sporen van een begraafplaats.

Janssen, die het onderzoek in 1850 heeft verricht, vond in de buurt van het tempeltje de overblijfselen van een Romeinsch bouwwerk. Dergelijke overblijfselen stelde hij eveneens vast een eind verder naar het zuiden, meer naar het noorden op het terrein genaamd „Steenland", en ten westen van het tempeltje, waar Habets later het landhuis van den „Billich" ontdekte. In de onmiddellijke nabijheid heeft hij de bouwvallen van de villa van het Ravensbosch opgemerkt, die in 1907 is opgegraven door Holwerda [3]). Verder naar het zuidwesten, in het dal tusschen Haesdal en Houthem, heeft Habets een onderzoek verricht in de villa van „Brummenkoul". Daar in de buurt heeft hij ook sporen van andere gebouwen waargenomen. Vermoedelijk is in een van die gebouwen in 1773 het stempeltje van den oogarts Gaius Lucius Alexander gevonden, dat door

---

1) Habets, *Bull. des Comm.* XVII (1878), blz. 108-136. — A. E. Remouchamps, *Oudh. Meded.* 1925, blz. 41-79; verg. de kaart op blz. 40.
2) Holwerda, *Publ. de Limbourg*, 54 (1918), blz. 1-5.
3) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1907, blz. 25-44.

Saxe is gepubliceerd. Iets meer naar het zuiden ligt de villa van het Rondenbosch, die zooeven werd genoemd.

Ten slotte vermelden wij nog het landhuis aan de Straatbeek, een weinig meer naar het zuidoosten, dat Remouchamps heeft opgegraven, bekend als de villa van Vogelenzang; door het zorgvuldige verslag van de opgraving zijn wij van dit landhuis het best op de hoogte [1]). Het was tegen de helling van een heuvel aangebouwd met het front naar het noordwesten. Aan de fassade bevond zich een gaanderij, geflankeerd door twee torens. Het bezat een gemetselden kelder en een door verhitte lucht verwarmde badinrichting. De groote ruimte achter de gaanderij, die men in dit soort woningen gewoonlijk aantreft en die men wel als een open hof placht te verklaren, was in dit geval zeker overdekt. Aan het slot van deze afdeeling zullen wij nog over dien aanleg spreken.

Onder de vondsten, die bij de opgraving werden gedaan, trekken vooral twee bronzen plaatjes met inscripties onze aandacht. In die inscripties worden twee personen vermeld: een zekere Marcus Vitalinius, die decurio (lid van den stedelijken raad) is geweest van Colonia Ulpia Traiana bij Xanten, quaestor en duumvir quinquennalis, benevens Titus Tertinius, die in dezelfde plaats de functies heeft bekleed van decurio, duumvir (stedelijk magistraat) en aedilis. Op een der plaatjes wordt ook de Pagus Catualium vermeld, waarvan Tertinius de patronus was. Dezen laatsten naam vindt men ook op de Tabula Peutingeriana voor een plaats aan den weg van Tongeren over Maastricht en Cuyk naar Nijmegen. In de volgende afdeeling van dit hoofdstuk zal deze plaats, die men bij Heel, ten westen van Roermond, zoekt, ter sprake komen. Wellicht heeft Tertinius, nadat hij in Colonia Traiana lid van den stadsraad is geweest, zich in dit landhuis gevestigd; hij was daar waarschijnlijk de laatste bewoner. De villa is omstreeks het begin van de tweede eeuw gebouwd; in den loop van die eeuw zijn er nog eenige veranderingen in aangebracht; tegen het begin van de derde eeuw is het gebouw verlaten en daarna niet meer betrokken.

De villa van Vogelenzang aan de Straatbeek is het belangrijkste van de in deze streek ontdekte landhuizen; de villas van den „Billich" en van het Ravensbosch waren niet meer dan groote hoeven. Wellicht is de aanleg op het Steenland wat uitgebreider geweest; maar over dit bouwwerk zijn wij slecht ingelicht. De hoeve van den Heihof, die met moderne hulpmiddelen is ontgraven, was niet meer dan

---

1) Remouchamps, *Oudh. Meded.* 1925, blz. 44-47.

een boerenhofstede[1]. Verder kunnen wij nog hutten van de inheemsche bevolking vermelden, ontdekt te Schimmert, die blijkens het daar gevonden aardewerk uit den Romeinschen tijd dateeren, en puin op het kerkhof te Hulsberg, dat waarschijnlijk van een Romeinsch landhuis afkomstig is.

Onze belangstelling wordt evenwel nog meer gewekt door de overblijfselen op den Goudsberg onder Heek bij Waelem. Daar is, op een punt van waar men een goed uitzicht had op het Geuldal een versterkte Romeinsche wachtpost ontdekt, bestaande uit een vierkanten steenen toren met een bovenbouw van hout, omgeven door een wal met een palissade en een gracht. De munten van Claudius II Gothicus en Licinius, benevens het aardewerk, bewijzen, dat deze toren gedurende het laatst van de derde en een gedeelte van de vierde eeuw bezet is geweest[2]. Zonder twijfel maakte deze wachtpost deel uit van een reeks van dergelijke versterkingen langs den weg van Tongeren naar Keulen, gelijk wij er reeds één bij het Rondenbosch boven St. Gerlach hebben vermeld.

Van den toren op den Goudsberg overzag men de plaats, waar de Romeinsche weg het Geuldal verliet om, zooals wij het boven hebben uiteengezet, hetzij over Klimmen hetzij over Ransdaal door te loopen naar Heerlen. De laatste plaats werd bereikt door het „Doodeleger". Daar heeft men den weg op een paar plaatsen teruggevonden, soms als een laag kiezelsteenen, soms als een fundeering van liggende boomstammen. Hier en daar zijn langs den weg Romeinsche graven aan het licht gekomen. Maar in het algemeen zijn de overblijfselen in dit gedeelte niet zeer merkwaardig. Er is wellicht een Romeinsch landhuis geweest op het terrein van de Eerste Nederlandsche Kalkmaatschappij bij het kasteel Haeren ten zuiden van den rijksweg tusschen Klimmen en Kunrade. Ten noorden van het kasteel Haeren heeft Habets de bouwvallen van een uitgebreid Romeinsch landhuis opgegraven, dat bekend is als de „Villa van Voerendaal". Wij vernemen, dat dit gebouw met zorg was ingericht; maar over deze vondst is nooit een uitvoerig verslag bekend gemaakt. Evenmin weten wij iets over de onderzoekingen, die naderhand op dit terrein zijn verricht. Verder naar het zuiden, te Ubagsberg in het Stockveld, is nog een eenvoudige Romeinsche hoeve aan het licht gebracht door Remouchamps; de daar ontdekte oudheden dateeren van het einde der eerste tot het begin van de

1) Holwerda en Goossens, *Oudh. Meded.* 1907, blz. 10-23.
2) Holwerda, *De Katakomben Rome-Valkenburg* (omstreeks 1916), blz. 137-150.

derde eeuw [1]). Met deze hoeve zijn wij reeds dicht bij Simpelveld en de daar gevonden landhuizen, die wij boven hebben besproken.

Wij keeren thans terug naar den grooten Romeinschen weg en gaan over tot de beschrijving van H e e r l e n, de belangrijkste vindplaats van Romeinsche oudheden in Zuid-Limburg (Fig. 14).

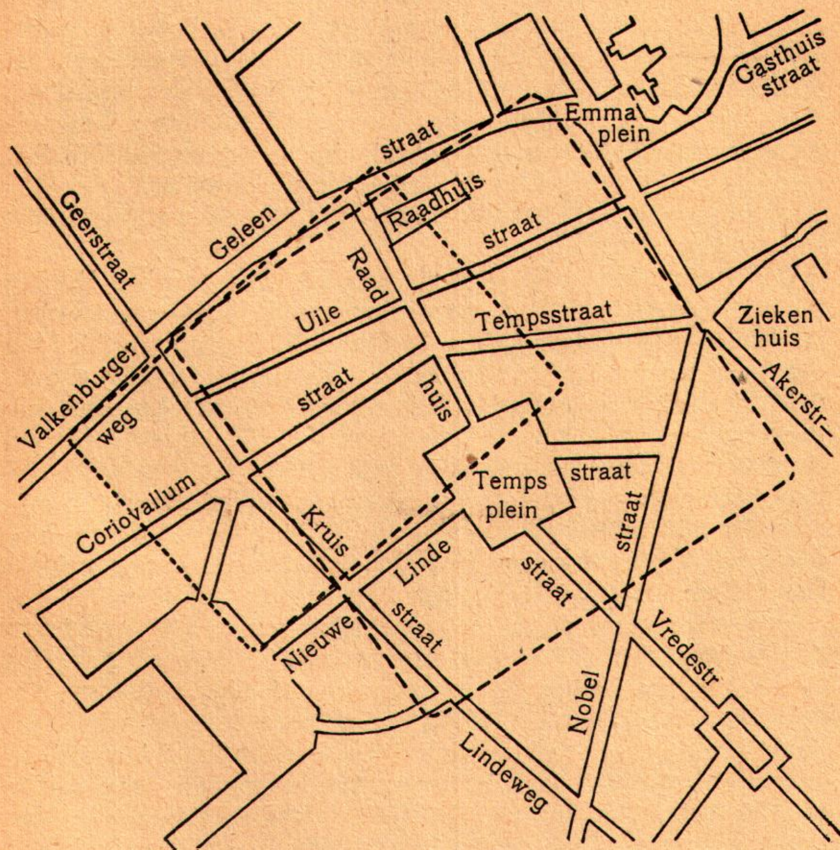

Fig. 14. De Romeinsche forten te Heerlen

Heerlen heette in den Romeinschen tijd C o r i o v a l l u m, een naam die niet door de antieke auteurs wordt genoemd, maar die uitsluitend voorkomt op de Reiskaart en in het Reisboek. Er was daar een kruispunt van wegen, den grooten weg van Keulen over

1) Remouchamps, *Oudh. Meded.* 1923, blz. 64-77.

Gulik, Heerlen, Maastricht en Tongeren, een weg van Heerlen naar Xanten, die waarschijnlijk ook dienst deed als een directe verbinding met Nijmegen, en een weg naar Aken, die van minder beteekenis is geweest. Door de overblijfselen uit den Romeinschen tijd, die te Heerlen zijn ontdekt, en op grond van de getallen, die voor de afstanden langs de wegen worden genoemd, kan men de identificatie van de Romeinsche nederzetting met de plaats Coriovallum als volkomen zeker beschouwen. Ook over den aard van de nederzetting hebben de vondsten ons ingelicht. Het was een fort, dat voor de verdediging van dat belangrijke kruispunt was aangelegd. Vooral in de late Oudheid, toen de weg van Keulen naar Tongeren de grens aanduidde van het gebied, dat onder onmiddellijk Romeinsch gezag stond, moet de sterkte een groote militaire beteekenis hebben gehad. Bij het fort sloot ook in dit geval een burgerlijke nederzetting aan.

Coriovallum lag in het centrum van het tegenwoordige Heerlen bij het Tempsplein [1]). Daar was een natuurlijke hoogterug tusschen de dalen van de Geleen en van de Caumerbeek. De grafvelden ten oosten en ten westen van de plaats waren aan de overzijde van de dalen der beken aangelegd. Bij de nederzetting zelf kan men drie perioden onderscheiden, de eerste voornamelijk uit de eerste en de tweede uit de tweede eeuw, terwijl ook de laat-romeinsche tijd door belangrijke overblijfselen is vertegenwoordigd. Daar de vondsten nog niet voldoende zijn doorgewerkt, kennen wij de geschiedenis van Coriovallum niet in bijzonderheden. De groote trekken van die geschiedenis staan evenwel reeds vast.

Den omvang van de eerste nederzetting kan men op grond van de vondsten met vrij groote nauwkeurigheid bepalen. Het was een fort met een muur en een gracht, rechthoekig van vorm, ten naaste bij 300 m lang en 250 tot 300 m breed. De aanleg was met de hoeken ongeveer naar de windstreken gericht; het zuidwestelijke front wordt bepaald door de Kruisstraat, het noordwestelijke door de Geleenstraat en het noordoostelijke door de Akerstraat. Van dezen aanleg zijn ook détails bekend. Den westelijken hoek van het fort zoekt men bij den hoek van de Kruisstraat en de Geleenstraat. Bij den hoek van de Geleenstraat en de Akerstraat, aan het Emmaplein, zijn de muur en de gracht, benevens de kiezelbedding van een weg buiten de gracht teruggevonden. Aan de westzijde

---

1) Onze kennis van het Romeinsche Heerlen berust voornamelijk op de onderzoekingen van P. Peters, gepubliceerd in het blad *De Maasgouw;* verg. het grondplan *Maasgouw,* 1933, blz. 15.

van de Akerstraat heeft men den muur op een paar plaatsen gezien op een afstand van 6 m van de rooilijn. Bij grondwerken voor de drukkerij van het Limburgsch Dagblad aan de Nobelstraat bij de Akerstraat is waarschijnlijk de oostelijke hoek van de vesting met de gracht ontdekt. Men kon daar vaststellen, dat de muur een breedte had van ongeveer 1½ m en gebouwd was van Kunrader kalksteen, terwijl de naar beneden spits toeloopende gracht 6½ m breed en ongeveer 2 m diep was. Verder weet men, dat de gracht aan de zuidoostzijde van de vesting de Raadhuisstraat dicht bij de Nobelstraat heeft gekruist. Hoe het zuidwestelijke front ten opzichte van de Kruisstraat lag, schijnt niet nauwkeurig vast te staan.

De ligging van de tweede nederzetting is minder goed bekend. Naar men aanneemt, was het een vesting van wat kleiner afmetingen, ongeveer ruim 300 m lang en ruim 200 m breed, vrijwel georiënteerd als de eerste, maar een weinig naar het zuidwesten verschoven. Het best is men ingelicht over het zuidoostelijke front. Op eenigen afstand ten noorden van de Lindestraat kon men den muur en de gracht over een 200 m volgen. De muur was omstreeks 1 m dik, de gracht ruim 7 m breed en ruim 2 m diep. De gracht liep van het Tempsplein ongeveer in dezelfde richting als de Lindestraat, sneed de Kruisstraat en liep door het Lindeplein. In den grond, waarmede de gracht was gevuld, werd aardewerk ontdekt uit den tijd van het begin van de tweede tot het midden van de vierde eeuw. Het H. Hartbeeld, midden op het Tempsplein, staat op de aanvulling van de gracht. Het noordoostelijke front wordt bepaald door de huizen 14-18 in de Tempsstraat en het zuidwestelijke door de huizen 37-39 in de Coriovallumstraat, terwijl het noordwestelijke ongeveer samenvalt met de Valkenburgerstraat en de Geleenstraat.

De nederzetting van de derde periode komt eenigszins overeen met de tweede, maar was waarschijnlijk nog iets kleiner, niet veel grooter dan het gedeelte, dat eveneens door het eerste fort werd ingenomen. In elk geval zijn in dat gebied vooral de munten uit de vierde eeuw en andere vondsten uit later tijd gedaan. Sporen van de gracht zijn, naar men meent, op enkele plaatsen ontdekt. Maar wij weten nog niet nauwkeurig, hoe de vorm van die sterkte is geweest.

Evenmin hebben wij zekerheid over de dateering van de verschillende perioden. Er zijn geen sporen van een inheemsch dorp, dat aan de Romeinsche vestiging voorafging. Het moet dus een nieuwe stichting zijn geweest, waarschijnlijk bedoeld als een post ter bescherming van het verkeer langs den Romeinschen weg. Zeker zijn

daar reeds Romeinen geweest omstreeks het begin van de eerste eeuw. Dat wordt bewezen door eenige stukken aardewerk uit vroegen tijd, die zijn gevonden in de buurt van het Raadhuis. Maar de munten uit de eerste helft van de eerste eeuw zijn weinig talrijk. Met de periode der Flavische keizers neemt het aantal toe en zij loopen door tot het begin van de vijfde eeuw. De laatste thans bekende munt is van keizer Arcadius (395-408).

De mededeelingen over het gevonden aardewerk zijn niet zóó nauwkeurig, dat men daaruit veel gevolgtrekkingen mag maken. In het algemeen kan men zeggen, dat de vondsten uit de eerste helft van de eerste eeuw ontbreken, maar dat zij eerst na het midden van die eeuw in aantal toenemen. De bloeitijd van de nederzetting moet evenwel omstreeks het midden en in de tweede helft van de tweede eeuw zijn geweest. Verder is de toestand van belang, waarin de grachten uit de verschillende perioden zijn ontdekt. De gracht uit de eerste periode vertoont een duidelijk wigvormig profiel en was dus vermoedelijk slechts korten tijd in stand. Het wijde profiel van de gracht uit de tweede periode bewijst daarentegen, dat deze laatste lang heeft open gelegen.

Op grond van deze en enkele andere gegevens meent men de volgende dateering voor de verschillende perioden van de vesting te kunnen vaststellen. De oudste nederzetting, die tot het begin van de eerste eeuw moet teruggaan, heeft geen sporen achtergelaten. Over den aard kan men dus niet oordeelen. De eerste vesting moet zijn gesticht omstreeks het midden van de eerste eeuw, waarschijnlijk dus onder de regeering van Claudius, toen de Romeinsche troepen uit het land rechts van den Rijn waren teruggetrokken. Tijdens den opstand der Bataven, in de jaren 69 en 70, is deze vesting te gronde gegaan. De tweede vesting is gebouwd kort na den opstand en heeft waarschijnlijk bestaan tot eenigen tijd na het midden van de derde eeuw. In dien tijd van onrust en invallen schijnt ook deze nederzetting te zijn verwoest. De derde sterkte, ten slotte, is een fort geweest, dat tegen het einde van de derde eeuw is gebouwd en tot het begin van de vijfde eeuw heeft bestaan.

Gebouwen uit de eerste periode van de vesting zijn vooral ontdekt bij den aanleg van een verbinding tusschen de Akerstraat en de Raadhuisstraat door de Temps, een gedeelte van de bijna geheel verdwenen gracht van het oude kasteel uit de 13de eeuw. In die nieuwe straat, de Tempsstraat, vond men fundamenten van gebouwen, veel Romeinsch puin, fragmenten van dakpannen en baksteenen, scherven van aardewerk, die evenwel voor het grootste deel uit de tweede en derde eeuw stammen. Maar van den aanleg van die ge-

bouwen kon men niet veel herkennen. Wat beter staat het in dit opzicht met een bouwwerk in een blok ten noorden van het Tempsplein, dat verder door de Raadhuisstraat en de Tempsstraat wordt begrensd. Het was een ongeveer vierkant gebouw, waarin zuilen hebben gestaan, en men vermoedt, dat daar het praetorium van de legerplaats is ontdekt. Naast dit gebouw meent men ook de woning van den commandant te kunnen aanwijzen. Wat verder naar het zuidwesten, in het blok dat wordt begrensd door de Kruisstraat, de Lindestraat, de Raadhuisstraat en de Coriovallumstraat, is een complex gevonden, waarbij vooral een groote en goed bewaarde badinrichting de aandacht trekt. Wellicht zal het mogelijk wezen, na het onderzoek van dit gebouw, een beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van de plaats.

Naast de militaire vesting vragen te Heerlen vooral de overblijfsels van pottenbakkersovens onze belangstelling. Er moet daar in den Romeinschen tijd een bloeiende industrie zijn geweest, die de geheele omgeving van aardewerk voorzag. De ovens, waarvan er reeds een twintigtal zijn ontdekt, lagen in een kring om de vesting heen. Zij zijn opgegraven op het terrein van het Ziekenhuis, bij den bouw van de drukkerij voor het Limburgsch Dagblad aan den hoek van de Akerstraat en de Nobelstraat, aan de Lindestraat bij de Nobelstraat, in de buurt van het Lindeplein, aan de Valkenburgerstraat [1]). Behalve de stookplaatsen, — van den bovenbouw, den eigenlijken oven, is nooit iets bewaard gebleven —, heeft men afvalskuilen met misbaksels gevonden en steeds zeer veel scherven van aardewerk. Voor het bedrijf werd klei van de Brunssummer heide gebruikt. De vondsten bewijzen, dat deze industrie van de tweede helft van de eerste tot de eerste helft van de derde eeuw heeft bestaan.

Van groote beteekenis zijn ook de grafvelden, die in de omgeving van Heerlen zijn ontdekt. Zij waren aangelegd in de nabijheid van elk der vier Romeinsche wegen, die naar die plaats voerden. De weg uit het westen, van Maastricht, die boven ter sprake kwam, bereikte Heerlen langs den Valkenburgerweg door het dal van de Geleen en de Doodeleger. Met dezen laatsten naam wordt een moerassig gebied aangeduid met stilstaande waterplassen. Daar in het moeras heeft men den weg teruggevonden, gefundeerd op drie

1) Slechts over een enkele van deze vondsten zijn berichten bekend gemaakt: W. Goossens en M. A. Evelein, *Oudh. Meded.* 1909, blz. 71-80; 1911, blz. 125-131. — H. Martin, *Bull. Oudh. Bond*, 1915, blz. 32-51.

lagen van balken, waarvan de middelste in de richting van den weg en de beide andere overdwars lagen. Het geheel was met groote in den grond gedreven palen bevestigd en verder met steenen en kiezels verzwaard. De graven bevonden zich aan de overzijde van het dal, aan weerszijden van den weg naar Kunrade, over een afstand van 300 m. Maar bijna alles is daar zonder eenige controle opgeruimd. Een aantal gevonden voorwerpen bevindt zich in het museum van de Catacomben-Stichting te Valkenburg.

De weg naar het noorden, in de richting van Broek-Sittard, volgde ongeveer de Geerstraat. Aan die straat en ten westen van het station zijn Romeinsche graven gevonden met aardewerk uit de tweede eeuw [1]). Verderop bij Heerlerheide liggen de overblijfselen van een Romeinsch landhuis.

Belangrijker zijn de vondsten aan den weg naar het oosten, in de richting van Schaesberg, Gulik en Keulen. Deze weg loopt van het Tempsplein uit, steekt de Akerstraat over in de richting van het Ziekenhuis, ligt daar onder de Kapel en het St. Rochuspaviljoen, gaat verder door het dal van de Caumerbeek en het plantsoen van het Sanatorium, opstijgend door de Oude Scheidtergracht (een holle weg in de richting van Scheidt, dat is Schaesberg) of Landgraaf naar den Voskuilenweg, waar de bedding van den Romeinschen weg werd gevonden. De graven beginnen eerst aan de overzijde van het dal van de Caumerbeek op het terrein van het Sanatorium. Daar is, onder andere, het bovenstuk van een grafsteen met een reliëf gevonden. Het meest wordt de aandacht getrokken door het terrein van de Gebrs. Simons aan het oostelijke einde van de Scheidtergracht bij den Voskuilenweg, voornamelijk door een steenen kist, met een zeer rijken inhoud, fraai glaswerk, voorwerpen van goud en van gesneden barnsteen (Afb. 52 en 53). Dit graf dateert uit den tijd tegen het einde van de tweede eeuw [2]). Niet ver van daar, op een hoog punt van waar men een overzicht heeft over de omgeving, zijn de fundamenten van een Romeinschen wachttoren gevonden. Blijkbaar was het een uitkijkpost ter beveiliging van den weg, gebouwd in den tijd toen deze weg ongeveer de grens beteekende van het onder onmiddellijk Romeinsch gezag staande gebied.

Naar het zuiden, in de richting van Aken, liep de Romeinsche weg ongeveer langs den Lindeweg, den Bekkerweg en de Akerbaan. Aan den Lindeweg is een grafsteen ontdekt voor een ontslagen soldaat van Legio V Alaudae, dateerend uit den tijd vóór het

---

1) Verg. P. Peters, *Oudh. Meded.* 1929, blz. 1-4.
2) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* 1930, blz. 1-13.

jaar 70, het eenige monument met een inscriptie dat in de buurt is voor den dag gekomen. Aan den Lindeweg en bij Heerlerbaan is de kiezelbedding van den Romeinschen weg ontdekt; bij de laatste plaats vond men de fundeering, rustend op een rooster van dwars over elkander gelegde eiken balken. Graven zijn daar op verschillende plaatsen gevonden. Te Boven-Caumer, ten oosten van het dal van de Caumerbeek, zijn weer de fundamenten van een Romeinsch landhuis opgegraven, met een inrichting voor de verwarming; dit huis is ongeveer van het midden van de tweede tot het midden van de derde eeuw bewoond geweest.

Bij onze verdere beschrijving van de vondsten volgen wij thans weder de verschillende wegen, die van Heerlen uitgingen, en wel in de eerste plaats den weg in zuidoostelijke richting naar Aken. Deze weg, die ongeveer den tegenwoordigen volgt, wordt in de nabijheid van Heerlen door graven en landhuizen begeleid. Verderop, te Spekholzerheide, is een Romeinsch landhuis ontdekt met een badinrichting en een verwarmingstoestel, te Kaalheide de overblijfselen van een kleine hoeve [1]) en bij Kerkrade op verschillende plaatsen Romeinsche graven. De vondsten te Simpelveld en te Bocholtz, ten westen van den weg op Nederlandsch grondgebied, zijn reeds vroeger ter sprake gekomen. Uit Duitschland zijn nog vondsten uit Richterich en Laurensberg bekend [2]). Deze weg wordt in onze overlevering niet beschreven en, merkwaardigerwijze, wordt ook Aken nergens in de antieke literatuur vermeld, hoewel daar ter plaatse toch in den Romeinschen tijd een nederzetting moet zijn geweest [3]).

Ook aan den grooten weg, die Heerlen in noordoostelijke richting verlaat, over Rimburg en Gulik naar Keulen, kan men geen belangrijke vondsten vermelden. De weg zelf liep over Nieuwenhagen en Groenstraat, waar sporen van de bedding zijn ontdekt, naar Rimburg. Bij het aanleggen van den weg van Heerlen naar Schaesberg is een groote Romeinsche grafheuvel opgeruimd, waarin versierde bronzen voorwerpen zijn te voorschijn gekomen; maar van deze ontdekking is anders niets bekend. Wij vernemen ook het een en ander over de sporen van landhuizen en graven, die in de buurt van den weg op verschillende plaatsen zijn gevonden. Wat meer beteekenis hebben de Romeinsche pottenbakkersovens van de Brunssummer heide bij het pompstation voor de waterleiding van de mijn

1) Verg. W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1941, blz. 39-40.
2) Hagen, *Römerstrassen*, blz. 254.
3) J. Schneider, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 12 (1890), blz. 148-162; 14 (1892), blz. 16-37, met een archaeologische kaart.

„Emma" ten noorden van Waubach. Er werden daar vooral dakpannen gebakken, van geelwitte klei die later rood werd geverfd.

Te Rimburg volgde de Romeinsche weg de Dorpstraat; in de weiden tusschen het dorp en de Worm is de oude bestrating gevonden. Verder heeft men in het dorp eenige sporen van een nederzetting ontdekt, die op een nader onderzoek wachten. Dit onderzoek belooft gewichtige resultaten te zullen opleveren in verband met de vondsten aan den rechteroever van de Worm op Duitsch grondgebied [1]). Daar zijn immers sedert het jaar 1926 merkwaardige overblijfselen opgegraven. In de eerste plaats dienen wij een houten brug over de rivier te vermelden. Deze brug rustte op jukken, die telkens werden gedragen door pijlers, samengesteld uit vier houten palen en een schuin geplaatsten balk. Ook het dek van de brug, bestaande uit zware in de richting van den weg gelegde balken, werd teruggevonden. Men kan ten minste twee bouwperioden onderscheiden, waarvan de jongste tot het einde van de derde eeuw in gebruik is gebleven. In het begin van de vierde eeuw is de brug, waarschijnlijk omdat de Worm haar bed verder naar het westen had verplaatst, vervangen door een dam.

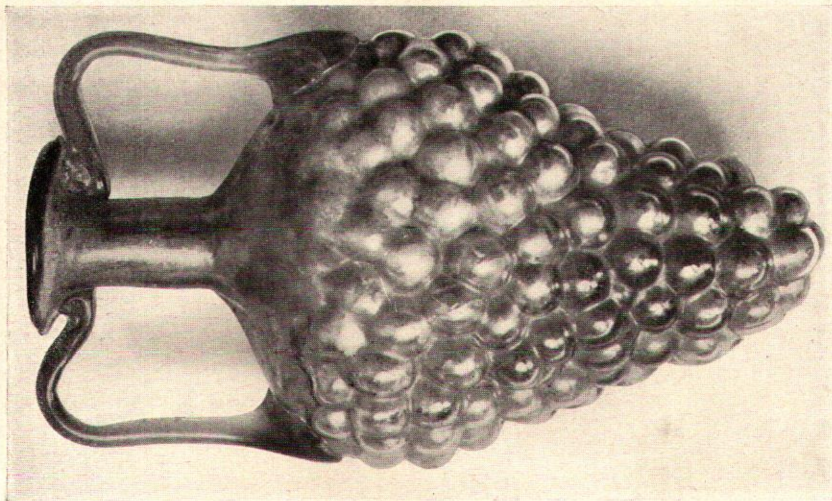
Bij de brug sloot een weg aan, die gedeeltelijk op een rooster van houten palen en gedeeltelijk op zware steenen was gefundeerd, een aanleg die dateert uit den tijd omstreeks 270. Waarschijnlijk is toen, na het herstel van het Romeinsche gezag, de weg opnieuw gebouwd of verbeterd. Als materiaal voor dit werk heeft men grafsteenen en doodkisten van een begraafplaats uit de nabijheid gebruikt, evenals een brokstuk van een mijlpaal. Verder naar het oosten bestond de weg uit lagen kiezelsteenen. Daarbij kon men ten minste één vernieuwing vaststellen. De jongste periode heeft in elk geval nog gedurende de vierde eeuw dienst gedaan. Aan den weg werd een kleine nederzetting (een vicus) opgegraven, met enkele huizen, een pottenbakkerij en winkeltjes, de gewone vorm van een klein dorpje, gelijk men het zoo dikwijls aan de Romeinsche wegen vindt. De huizen zijn van de eerste tot de vierde eeuw bewoond geweest. — Het vervolg, over Gulik en Thorr naar Keulen, waarvan de baan meestal in bijzonderheden bekend is, behoeft ons hier niet bezig te houden.

Eindelijk moeten wij nog den weg bespreken, die van Heerlen in noordelijke richting naar Xanten liep. Deze weg verliet Heerlen, gelijk boven werd opgemerkt, door de Geerstraat en is verderop in de heide tusschen Heerlen en Brunssum als een hooge baan in

1) Verg. *Oudh. Jaarboek*, 1936, blz. 105.

Afb. 52. Relief van barnsteen, uit een graf bij Heerlen

Afb. 53. Glazen fleschje, uit een graf bij Heerlen

Afb. 54. Altaar voor Mars Halamardhus, gevonden te Horn

het terrein te herkennen. Verder naar het noorden heeft men den weg weer ontdekt bij Broek-Sittard. Het vervolg zal in de derde afdeeling van dit hoofdstuk ter sprake komen. Ook langs dezen weg kan men een aantal vondsten vermelden. Grafvelden, die bewijzen dat die streek in den Romeinschen tijd is bewoond geweest, kent men uit Schinveld, Merkelbeek, Amstenrade en Schinnen. Opmerkelijk is een groep van landhuizen. De villa te Schuureyck onder Hoensbroek, met sporen van mozaïeken, beschilderd pleisterwerk en een

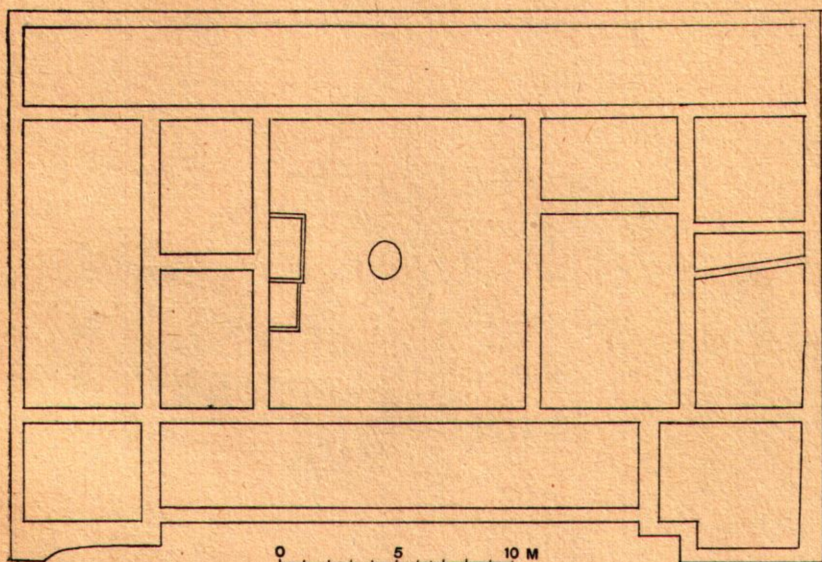

Fig. 15. Grondplan van het Romeinsche landhuis te Vaasrade

inrichting voor de verwarming, moet een luxueus geheel zijn geweest. Andere landhuizen zijn ontdekt op de hoogte Ruiling of Ruelinck dicht bij den weg van Vaasrade naar Oirsbeek onder Nuth, bij het kasteel Reymersbeek aan de Geleen en bij de hoeve Nijthuize onder Wijnandsrade. De villa aan den weg tusschen Vaasrade en Amstenrade (Fig. 15 en 16), ongeveer op gelijken afstand van elk dezer plaatsen is op wetenschappelijke wijze onderzocht en bekend gemaakt [1]). Het is opmerkelijk, dat ook in dit geval deze nederzettingen daar in een groep bijeen liggen.

Thans rest nog de bespreking van de Romeinsche overblijfselen

1) Braat, *Oudh. Meded.* 1934, blz. 28-32.

ten noorden van Maastricht aan den rechter oever van de Maas. De belangrijke vondsten, die daar zijn gedaan, maken het waarschijnlijk dat aan dezen kant van de rivier, evengoed als aan de overzijde, een Romeinsche weg liep. Er bestaan intusschen geen mededeelingen over. Het kan ook geen belangrijke verkeersweg zijn geweest, hoogstens een verbinding van Maastricht met de heirbaan van Heerlen naar Xanten, die alleen voor de plaatsen in die streek beteekenis bezat.

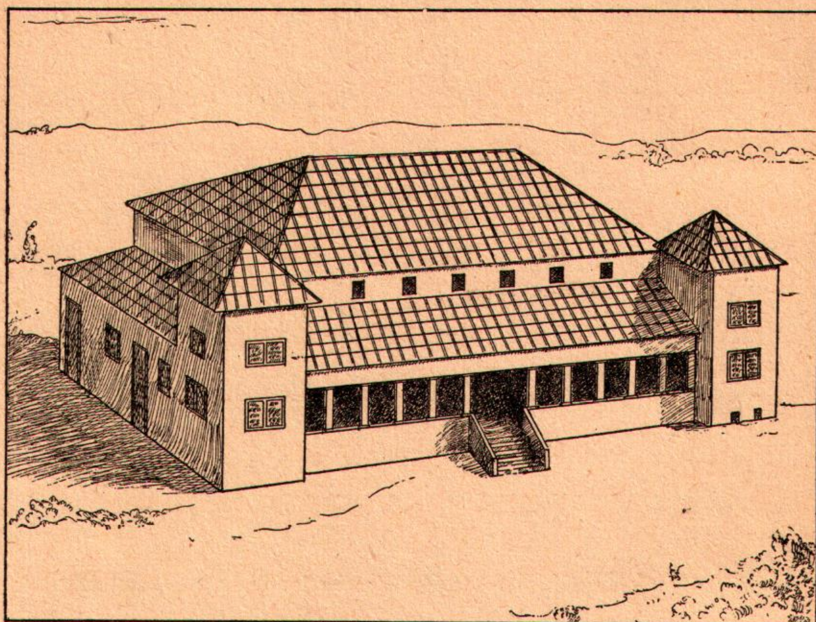

Fig. 16. Reconstructie van het Romeinsche landhuis te Vaasrade

Van de reeks van vondsten behooren de overblijfselen te Borgharen, Itteren en Bunde nog tot de omgeving van Maastricht en Meerssen. Daarbij sluiten terstond aan de sporen van landhuizen op den Blomenbergh en den Snijdersberg onder Geulle, benevens de fundeeringen van Romeinsche gebouwen en het Romeinsche aardewerk, die bij het graafwerk voor het Julianakanaal in de buurt van Bunde en Geulle voor den dag zijn gebracht. Tusschen Geulle en Elsloo komen de heuvels zoo dicht bij de Maas, dat daar voor bewoning geen ruimte blijft. Bij de laatst genoemde plaats zijn wederom eenige Romeinsche brandgraven ontdekt, op een terrein van den spoorweg en in den Hoogenbosch.

Merkwaardiger is een vondst aan den weg van Elsloo naar Meers langs de Maas. Daar werd bij het graafwerk voor het Julianakanaal de vroeger vermelde inheemsche nederzetting uit den Romeinschen tijd doorsneden. Jammer genoeg, heeft bij de ontdekking een voldoende toezicht ontbroken, zoodat ons alleen van een gedeelte iets meer bekend is [1]). Daar zijn de overblijfselen van niet minder dan 54 hutten vastgesteld, terwijl in het noordelijker stuk, waar niets werd aangeteekend, een minstens even groot aantal is vernield. Over de ligging van de hutten tegenover elkander is het een en ander bekend, maar in het geheel niets over haar bouw. Wij weten, dat er Romeinsch aardewerk in de overblijfselen is gevonden; maar ons wordt niet medegedeeld, uit welken tijd dat aardewerk dateert. Intusschen zijn de verkregen gegevens zeer welkom, omdat wij op die wijze althans iets vernemen over de inheemsche bevolking in den Romeinschen tijd.

Wat verder naar het oosten, te Beek, zijn wederom sporen van Romeinsche bewoning aan het licht gekomen: de overblijfselen van een paar landhuizen en van eenige graven. Belangrijker zijn de vondsten te Stein aan de Maas. Even ten noorden van het dorp schijnt daar een Romeinsche nederzetting van wat grooteren omvang te zijn geweest [2]). Er werd ten minste een begraafplaats ontdekt, waarin de sporen van een groot aantal graven voor den dag kwamen, benevens twee steenen sarkophagen met haar inhoud van glas, aardewerk en verschillende voorwerpen. Een van deze sarkophagen trok de aandacht om de nissen, die in de dikke wanden zijn aangebracht. De laatst genoemde bevatte, behalve het gewone aardewerk, een glazen fleschje met draadversiering, dat uit een Keulsche fabriek stamt, een voorwerp in den vorm van een staf, bestaande uit barnsteenen kralen die aan een bronzen draad waren geregen, en een munt van keizer Traianus. De geheele begraafplaats dateert uit de eerste helft van de tweede eeuw.

Daar in de buurt werd een zeer merkwaardig gebouw ontdekt [3]). Het was vrijwel volkomen symmetrisch, van rechthoekigen vorm, 48 m lang en 30 m breed, met den ingang in het midden van een der korte zijden, in het westen (Fig. 17). Daar het terrein, waarop dit gebouw was aangelegd, zacht glooiend oploopt van het westen naar

---

1) Beckers, *Zuid-Limburg*, blz. 209-224; verg. de kaarten op blz. 215 en 385.
2) Holwerda, Remouchamps en Beckers, *Oudh. Meded.* 1926, blz. 10-19; 1928, blz. 3-50.
3) *Oudh. Meded.* 1925, blz. 4-9; verg. Beckers, *Zuid-Limburg*, blz. 208.

het oosten, lag het achterste deel een weinig hooger. Van den ingang kwam men door een vestibule en een voorhal met nevenvertrekken in een hof van 14 bij 10 m, die door gaanderijen aan drie zijden was omgeven. Aan de achterzijde, waar de gaanderij ontbrak, was een groote zaal, eveneens van 14 bij 10 m, die door heete lucht onder den vloer kon worden verwarmd. Deze zaal eindigde in een absisvormigen ronden uitbouw. Rechts en links aan de fassade waren

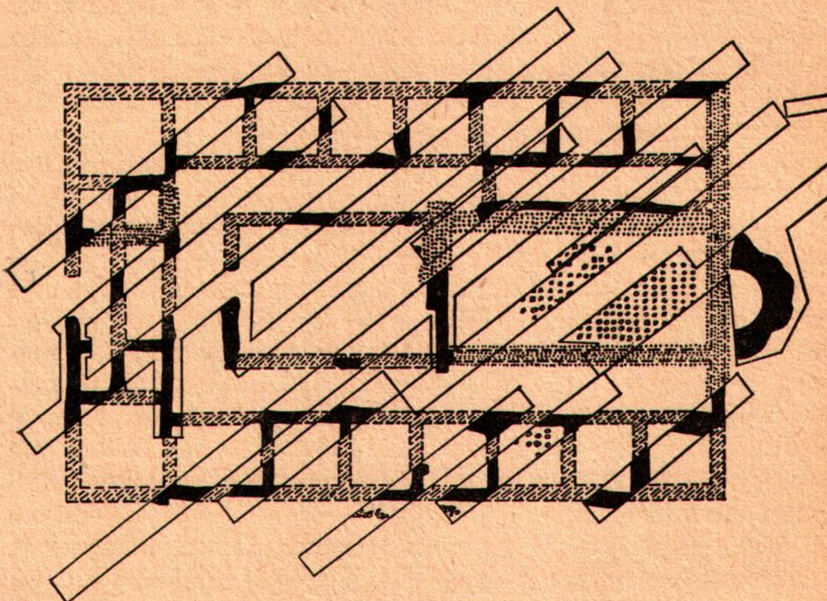

Fig. 17. Het praetorium te Stein (L.)

twee groote vertrekken. Verder werd de geheele zijkant aan weerszijden ingenomen door kleine kamers, van meestal 4½ m in het vierkant. Enkele van deze kamers konden worden verwarmd.

Van het gebouw waren alleen de fundamenten, in den vorm van een met klei vermengde grindbedding, bewaard gebleven met enkele brokken van de uit mergelblokken opgetrokken muren en stukken van de verwarmingsinrichting. Verder werden deelen van den bovenbouw gevonden, als spijkers en dakpannen, maar bovendien pleisterwerk met overblijfselen van een vrij zorgvuldig geschilderde decoratie. Het gebouw moet dus een bijzondere beteekenis hebben gehad en inderdaad bewijst de vorm van het grondplan, dat het een „praetorium" is geweest, dat wil zeggen, een gebouw waar voor-

name reizigers een onderkomen konden vinden aan den weg [1]. Hoe goed voor hen gezorgd was, blijkt door de verwarming en de versiering. Uit de vondsten kan men opmaken, dat dit bouwwerk in ieder geval gedurende de tweede eeuw in gebruik is geweest; maar er zijn ook ceramiek en enkele munten uit de vierde eeuw in gevonden.

Op korten afstand achter het gebouw lag een lichter geconstrueerd landhuis van den gewonen vorm met een gaanderij. Hier was geen luxueuse inrichting aanwezig. Alleen de uit kleine mergelblokken opgebouwde kelder verraadt een zekere zorg. Een 200 m naar het noorden werden nog andere Romeinsche gebouwen ontdekt, waarin aardewerk uit de vierde eeuw voorkwam, maar vooral sporen van hutten, die aan leden van de inheemsche bevolking moeten worden toegeschreven, met eenig Romeinsch aardewerk en scherven van La Tène-ceramiek. Het Romeinsche aardewerk in deze laatste nederzetting is deels uit het begin van de eerste, deels uit het begin van de tweede eeuw.

Deze vondst krijgt nog een bijzondere beteekenis, omdat op ongeveer 1 km verder naar het noorden, op een naar voren uitspringend deel van den heuvelrand de reeds boven vermelde oveblijfselen van een inheemschen burcht zijn ontdekt [2]. Aan de westzijde stroomt daar langs den heuvelrand het riviertje de Ur, terwijl aan de noordzijde het terrein van den burcht wordt begrensd door een ravijn met steil afvallende wanden. De burcht zelf was aan den kant van de helling door een palissade en aan de andere zijden door een wal met een houten bovenbouw omsloten. Het geheel had een onregelmatig rechthoekigen vorm van ongeveer 150 bij 50 m. Binnen de omwalling werden sporen van hutten gevonden en scherven van aardewerk, zoowel van La Tène-ceramiek en van de „Germaansche" urnen met gekartelden rand, als van Romeinsche waar, uit de eerste en de tweede eeuw. Ook wat de vondsten betreft, herinnert deze omwalling aan den burcht op de heuvels ten oosten van Nijmegen, die naar den Kopschen Hof wordt genoemd.

Wat verder naar het oosten kan men de overblijfselen vermelden van Romeinsche landhuizen ten westen van Lutterade en bij de kerk van Geleen. Een belangrijk centrum van Romeinsch leven was er

---

1) Men verg. het praetorium van Heddernheim: *Germania Romana* (2de uitg.) II, pl. XIII 2; H. Mylius, *Bonner Jahrbücher,* 140-141 (1936), blz. 299-324. — Voor afbeeldingen van eenige andere praetoria verg. *Oudheidk. meded.* 1921, pl. VI.

2) *Oudh. Meded.* 1928, blz. 15-22; verg. Beckers, *Zuid-Limburg,* blz. 208, afb. 69 en 70.

weer in de buurt van Limbricht, Obbicht, Born, Grevenbicht en Buchten. Bij Limbricht zijn Romeinsche graven ontdekt op de hoogte genaamd De Wielder, ten zuidwesten van Buchten de overblijfselen van twee Romeinsche landhuizen [1]), te Obbicht een belangrijk Romeinsch graf en de overblijfselen van verschillende hoeven met veel scherven van aardewerk en van dakpannen, te Grevenbicht in een boomgaard aan de Houtstraat een monumentale put met een borstwering van zandsteen [2]) en de fundamenten van een Romeinsch gebouw, de baan van een Romeinschen weg, bestaande uit twee lagen van zware keien afgedekt door een laag grind, en een groote Romeinsche grafheuvel [3]).

Overziet men de vondsten in Zuid-Limburg in haar geheel, dan trekt als voornaamste vindplaats vooral Heerlen, het oude Coriovallum, de aandacht als een militaire sterkte, gelegen aan het kruispunt van twee wegen, waar blijkbaar steeds eenige bezetting lag. Vooral in de vierde eeuw moet de plaats beteekenis hebben bezeten voor de verdediging van het Rijk, toen de weg van Keulen naar Tongeren de grens markeerde van het gebied, dat nog onder het Romeinsche gezag stond. Ook de nederzetting te Maastricht heeft in dien tijd een ommuring gekregen ter verdediging van de brug over de Maas. Voordien had die plaats waarschijnlijk geen militair belang.

De bewoning bevond zich overigens bij voorkeur langs de wegen, die het land in verschillende richtingen doorsneden. Het belangrijkst zijn eenige groepen van hoeven en landhuizen, die voornamelijk in de tweede eeuw zijn bewoond geweest. De grootste lag tegen en op de heuvels aan de noordzijde van het Geuldal bij Houthem en Valkenburg. Een tweede groep vindt men bij Simpelveld en Bocholtz, een derde bij Amstenrade en een vierde in de buurt van Grevenbicht geheel in het noorden van het hier besproken gebied. Behalve deze nederzettingen, die een vrijwel volkomen Romeinsch karakter dragen, herinneren wij nog aan de dorpen van de inheemsche bevolking, bij Elsloo en Stein aan de Maas.

Ten slotte moeten wij nog eenige aandacht geven aan den bouw van de Romeinsche landhuizen. Men heeft vroeger wel de meening uitgesproken, dat deze landhuizen waren aangelegd om een open hof, en daarbij meende men dan overeenkomst op te merken met den

---

1) *Oudh. Meded.* 1928, blz. 2.
2) Goossens, *Oudh. Meded.* 1924, blz. 53-57.
3) Over deze vondsten verg. Beckers, *Zuid-Limburg,* blz. 248-249 (met een kaart op blz. 119).

bouw van de tegenwoordige hoeven in Zuid-Limburg, alsof deze laatste in constructie van de Romeinsche landhuizen afstamden. Op grond van de onderzoekingen in den laatsten tijd kan men verklaren, dat deze meening niet juist is [1]). Want de ruimte in de Romeinsche landhuizen, die men vroeger voor een open hof hield, blijkt een groote overdekte zaal te zijn geweest. Men vergelijke, bijvoorbeeld, het grondplan en de reconstructie van het boven genoemde landhuis te Vaasrade, dat door Braat is opgegraven (Fig. 15 en 16). Deze zaal, een groote hal met een haard in het midden, herinnert eenigszins aan de centrale ruimte van het zoogenaamde Saksische boerenhuis en aan de woningen te Ezinge, die in afdeeling VI van het Tiende hoofdstuk worden besproken, of aan het Grieksche megaron. Landhuizen van dit type kent men eveneens uit Italië.

III. HET LAND LANGS DE MAAS IN LIMBURG EN BRABANT

In noordelijk Limburg had, naar het schijnt, de Maas een grootere beteekenis voor het verkeer dan in het Zuiden. Reeds te Grevenbicht hebben wij de sporen van een eenigszins belangrijke nederzetting vermeld. Zulke sporen vindt men eveneens verder naar beneden langs de rivier. Ook de voorwerpen, die uit de Maas zelf worden opgehaald, nemen in aantal toe. Zonder twijfel hangt deze verandering samen met de nieuwe formatie: de Limburgsche klei met de heuvels maakt plaats voor het vlakkere land van de Limburgsch-Brabantsche zandstreken, die tot het Hoog-Terras behooren [2]). Het aspect van de natuur is kalmer, minder romantisch dan in Zuid-Limburg. Lage heuvels, heidevelden, dennenbosschen, veenmoerassen en vennen zijn de karakteristieke elementen van het landschap. In den Romeinschen tijd moet het, behalve langs de rivier, een moeilijk toegankelijk gebied zijn geweest. Afgelegen streken zijn daar zonder twijfel slechts uiterst weinig met het Romeinsche gezag en met de Romeinsche beschaving in aanraking gekomen. Alleen het dal van de Maas, als een verkeersweg en als een wat beter bewoonbare streek, is eenigszins geromaniseerd. Bovendien hebben ook nog die wegen, die door het dal liepen, beteekenis gehad voor de bewoning.

De bevolking is niet dezelfde als in Zuid-Limburg. Noch de men-

1) Verg. F. Oelmann, *Germania*, V (1921), blz. 64-73; *Bonner Jahrbücher*, 133 (1928), blz. 51-140. — F. Fremersdorf, *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf* (1933). — Braat, *Oudh. Meded.* 1934, blz. 32-37.
2) Faber, *Nederlandsche landschappen*, blz. 290-316.

schen van de „bandceramiek", noch de dragers van de „westersche" beschaving zijn, voor zoover wij het weten, zoo ver naar het noorden doorgedrongen. Daarentegen vindt men meer sporen van de cultuur der bekers. Vooral in het Noorden, waar men het gebied van de

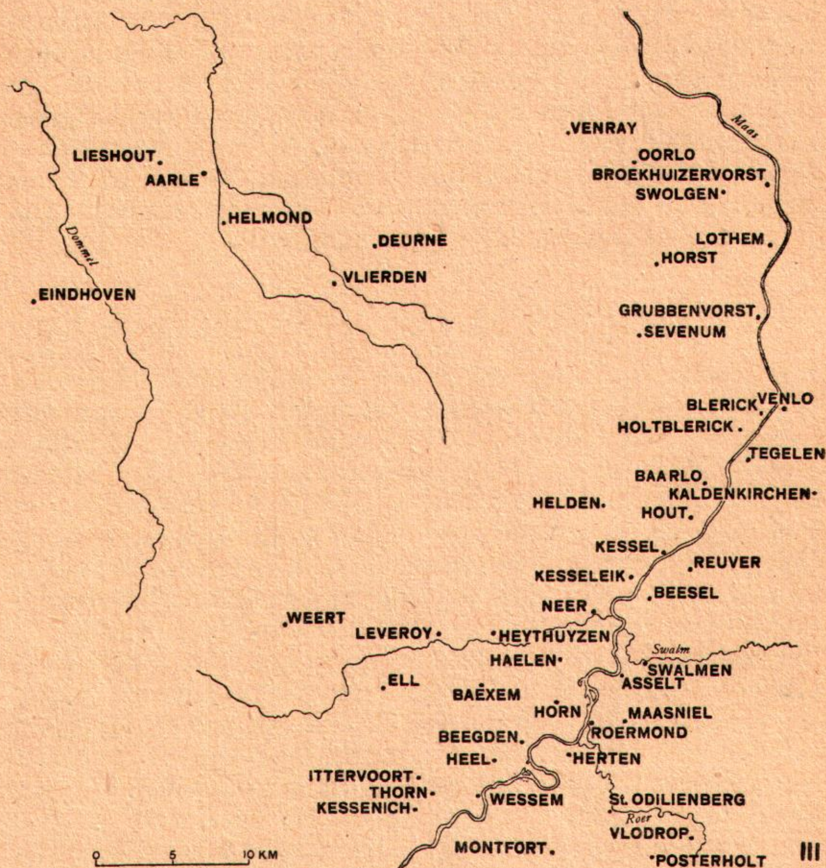

Fig. 18. Kaart III: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Limburg en Noord-Brabant

groote rivieren nadert, zijn enkele bewijzen voor de aanwezigheid van Kelten. Anders zijn in deze streek de overblijfselen van de urnenvelden het talrijkst. Blijkbaar hebben zich daar eerst in den tijd, toen deze begraafplaatsen zijn aangelegd, meer menschen gevestigd. Ook de Germanen, die van het noordoosten uit naar dit land zijn doorgedrongen, hebben het dal van de Maas reeds in een

vroege periode bereikt, blijkens het voor dezen stam karakteristieke aardewerk, de ruwe „Germaansche” urnen. In den tijd van Caesar woonde er een volk, dat als volkomen Germaansch geldt, de Eburones; zij hadden de oudere bewoners hetzij verjaagd, hetzij geheel in zich opgenomen.

Onze beschrijving begint met het land aan den rechteroever van de Maas. Daar liep, op eenigen afstand van de rivier, de groote Romeinsche weg van Heerlen naar Xanten. Het eerste gedeelte, van Heerlen langs Brunssum naar Broek-Sittard, is reeds boven beschreven. Tusschen Broek-Sittard en Tüddern (Theudurum van het antieke reisboek), in Duitschland, waar de weg een moeras moest oversteken, was een veenbrug noodig. Deze brug, die men herhaaldelijk heeft waargenomen, bestond over een lengte van 1250 m uit vierkant behouwen eiken balken en sparren, die met grind waren overdekt, over houten onderleggers. Bij Tüddern werd ook de baan van den weg zelf gevonden, bestaande uit een laag zand, waarop men eerst fijn grind met leem had gestort en daarna grof grind met een bindmiddel, zoodat een voor regenwater ondoordringbare laag was ontstaan.

Verder naar het noorden komt de weg weer op Nederlandsch grondgebied en loopt door het Echterbosch, waar op verschillende plaatsen Romeinsche oudheden zijn ontdekt, evenals onder Montfort, Posterholt en Vlodrop, waar men ook een paar vondsten van munten heeft gedaan. Belangrijker moet de nederzetting bij St. Odiliënberg zijn geweest, blijkens de monumenten die daar zijn ontdekt: een altaar, gewijd aan de Matronae, en een tweede met de afbeeldingen van Apollo en Minerva, die vroeger waren ingemetseld in den muur van de kerk. In den heuvel, waar de kerk op staat, en op het kerkhof zijn Romeinsche baksteenen en scherven van aardewerk gevonden. Allerlei oudheden onder andere veel munten, kwamen in de buurt aan het licht en ook de sporen van den weg, evenals te Melick, aan den anderen oever van de Roer. Daar ergens heeft de weg het riviertje overschreden. Bij St. Odiliënberg en Melick moet in elk geval een vrij belangrijk centrum van Romeinsche bewoning zijn geweest, waarvan ons intusschen slechts zeer weinig bekend is. Wellicht moet men aan het poststation Mederiacum denken.

Verder liep de weg ten oosten van Roermond langs Maasniel, waar telkens Romeinsche oudheden zijn ontdekt, en overschreed de Swalm, een weinig boven het plaatsje Swalmen. Daar werd onlangs, niet ver van de Duitsche grens, de baan gevonden en kwamen de

overblijfselen van een Romeinsch landhuis met vondsten uit de tweede eeuw voor den dag. De weg volgt daarna de Nederlandsch-Duitsche grens langs den Prinsendijk over de heuvels aan den rand van het Maasdal en loopt tusschen Venlo en Kaldenkirchen langs het grafveld van De Hamert, dat uit den vóór-romeinschen tijd dateert. In die streek zijn op de heide ook de overblijfselen van Romeinsche graven aan het licht gekomen. Vervolgens gaat het over Duitsch gebied langs Herongen en Zand naar het noorden. Het poststation Mediolanum zoekt men gewoonlijk in de buurt van Straelen; wellicht lag het evenwel bij Pont of bij Geldern. Ten zuiden van Pont, aan het Hagelkreuz bij Dartmanshof is in elk geval een nederzetting van eenig belang geweest. Daar is ook de grafsteen gevonden van Priminius Tullius, een oud-gediende van Legio XXX.

Uit het land onmiddellijk aan de Maas valt niet veel te vermelden. Wij kennen enkele vondsten uit een reeks van plaatsen langs de rivier, onder andere te Herten, waar in de muren van de kerk steenen van een Romeinsch gebouw zijn ingemetseld. Maar eerst in de omgeving van Asselt en Swalmen vindt men de sporen van een eenigszins belangrijke bewoning. Te Asselt bespeurt men in de muren van het kerkje Romeinsche baksteenen en ander materiaal, afkomstig van een bouwwerk, dat daar in de nabijheid moet hebben gelegen. In de buurtschap Middelhoven tusschen Asselt en Swalmen zijn drie kleine pannenovens ontdekt en bij Swalmen zelf, aan den rechteroever van de Swalm, een klein dorpje met eenvoudige vierkante hutten, waarin Romeinsche wapens en instrumenten zijn gevonden, benevens terra-sigillata en ander aardewerk uit de tweede eeuw. Te Beesel, wat verder naar het noorden, kwamen munten en andere overblijfselen van Romeinsche beschaving aan het licht. Een nederzetting van wat meer beteekenis heeft men vastgesteld op een terrein tusschen Beesel en Reuver; deze nederzetting dateert uit den tijd omstreks het einde van de tweede en het begin van de derde eeuw. Behalve sporen van gebouwen is daar ook de aanwezigheid van een grafveld uit den tijd omstreeks 200 vastgesteld.

Te Tegelen zijn uit pannen gebouwde ovens opgegraven, waarin dakpannen en ander aardewerk werden gebakken. Daar is dus gedurende eenigen tijd een kleine industrie geweest en in de buurt, op de Oelesheide, zijn ook leemgroeven gevonden, waaruit de grondstof voor deze industrie kan zijn opgediept. Een daar ontdekte baksteen met het stempel van Legio XXX, een munt van Marcus Aurelius en eenig aardewerk bewijzen, dat in die groeven inderdaad door

Romeinen is gewerkt. Uit Venlo kent men een muntenschat, met geldstukken uit den tijd van de late Republiek en van de keizers tot Marcus Aurelius. Ook daar is een Romeinsche pannenoven opgegraven [1]).

Verder naar het noorden worden de vondsten aan den rechter oever van de Maas uiterst schaarsch. Alleen zijn te Bergen, Afferden, Heijen, Gennep en Middelaar enkele Romeinsche oudheden ontdekt, benevens een grafveld te Plankraai tusschen Middelaar en Mook, waaruit allerlei voorwerpen voor den dag zijn gekomen. In de buurt van Mook worden de vondsten weer talrijker. Daar is aan de Maas het een en ander aangetroffen; men ontmoet er ook weer Romeinsche graven. Een van die graven bevatte een steenen kist, waarin een bronzen fleschje versierd met email, een bronzen lampje en een kandelabertje, het oor van een bronzen kan en een kruikje uit de tweede eeuw lagen. Uit deze vondst blijkt, dat er daar in de omgeving een bewoning van eenige beteekenis is geweest. Inderdaad kent men van den Sint-Jansberg en den Kloosterberg bij de Plasmolen de overblijfselen van eenige Romeinsche landhuizen. Vooral het bouwwerk op den Kloosterberg was zeer aanzienlijk [2]). Het vertoont het type van de villa urbana, als tot dusverre uit ons land niet bekend was, voorzien van een toestel voor de verwarming en met wandschilderingen. Er moet daar een vermogende persoon hebben gewoond. De villa kan omstreeks 125 zijn gebouwd en in het begin van de derde eeuw zijn verlaten.

Voordat wij overgaan tot de ontdekkingen uit het land beneden Mook, zullen wij eerst aandacht geven aan de vondsten in het gebied aan den linker oever van de Maas. Daar liep langs de rivier de groote weg, van Tongeren en Maastricht naar Nijmegen, de belangrijke verbinding van het zuiden naar laatst genoemde stad. Het verwondert ons niet, dat wij daar op verschillende plaatsen Romeinsche overblijfselen van beteekenis aantreffen.

Boven hebben wij den Romeinschen weg reeds vermeld, die Maastricht verliet in noordelijke richting om langs Smeermaas te loopen en zoo het Nederlandsche grondgebied te verlaten. Te Smeermaas kan men de baan gemakkelijk herkennen als een zwaren dijk, bestraat met een laag kiezel van 30 cm dikte. Ook verder vervolgt men dien weg zonder veel moeite tot Cuyk. De baan bestaat nog voor een groot deel, soms als een dijk en soms als een veldweg, in zoo-

1) F. C. Bursch, *Oudh. Meded.* 1940, blz. 25-28.
2) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1934, blz. 4-13.

veel mogelijk rechte stukken, maar toch steeds zich ongeveer aansluitend bij de oevers van de rivier.

Van Smeermaas loopt de weg, die daar den naam Oude Steenstraat draagt, achter Neerhaeren over Belgisch gebied, langs Opgrimby, Mechelen, Vucht en Eysden naar Mulhem. Daar vermoedde Habets, die dit traject zorgvuldig heeft onderzocht, het poststation, dat als „F e r e s n e" op de kaart staat aangeteekend. Verder gaat de route tusschen Lanklaer en het kanaal door, laat Kessenich rechts liggen en bereikt te Borg onder Ittervoort het Nederlandsche gebied [1]). Van daar af volgen wij de baan met hulp van de belangrijke vondsten, die in deze streek zijn gedaan. Te Thorn en onder Wessem zijn sporen van den weg gezien en in beide plaatsen heeft men Romeinsche oudheden gevonden. Belangrijker zijn de vondsten te Heel. Daar zijn in vroeger tijd de overblijfselen van een niet onbelangrijke nederzetting ontdekt, de fundamenten van gebouwen, dakpannen en baksteenen, verder munten van den vroegen keizertijd af tot het begin van de 5de eeuw (onder andere een munt van Theodosius II), glas, ijzer en zeer veel aardewerk. Men vermoedt, dat daar C a t u a l i u m heeft gelegen, een plaats die niet alleen wordt genoemd op de Tabula Peutingeriana, maar ook op het boven vermelde bronzen plaatje, dat in de villa van Vogelenzang is ontdekt.

Bij Beegden heeft Habets den weg wederom onderzocht; maar verderop was het minder gemakkelijk de baan te vinden. Waarschijnlijk ging de route langs het kasteel Horn en van daar in een rechte lijn op Melenborg bij Haelen aan. Te Horn zijn allerlei oudheden gevonden. In den muur van de kerk, die in 1838 is afgebroken, waren twee altaren ingemetseld met Latijnsche inscripties, voor Mars Halamardhus (Afb. 54) en Mercurius Arvernus. Mogelijk waren deze inscripties te M e l e n b o r g gevonden, want daar heeft zeker een Romeinsche nederzetting gelegen. Janssen en notaris Guillon hebben er in 1848 en 1849 gegraven; ook in 1919 zijn er nasporingen gedaan [2]). Men heeft de sporen ontdekt van een Romeinschen wachtpost op een vrij hoog punt aan de Maas, fundamenten en deelen van den bovenbouw, allerlei voorwerpen en aardewerk uit de tweede helft van de eerste eeuw, voorts munten uit den tijd omstreeks het midden van de tweede eeuw. Vermoedelijk was deze wachtpost dus opgericht in den tijd van de Flavische keizers en is hij ook nog in de tweede eeuw bezet geweest.

Het vervolg, langs Neer, waar een Romeinsch grafveld aan het

1) Over vondsten in België verg. R. De Maeyer, *De Romeinsche villa's in België* (1937 en 1940).

2) W. Goossens, *Oudh. Meded.* 1919, blz. XXVII-XXXIII.

licht is gekomen, naar Kessel, waar de baan te Kesseleik is aangetroffen, staat alleen in groote trekken vast. Te Kessel zelf waren in de kerk een altaar voor Hercules, Juno en Minerva ingemetseld (Afb. 55), benevens Romeinsche baksteenen. Er is ook een schat ontdekt met munten van keizers uit de vierde eeuw. Tusschen Kessel en Blerick zijn bovendien eenige belangrijke onderzoekingen verricht, die ons, in verband met waarnemingen uit vroeger jaren, tamelijk veel inlichtingen over de Romeinsche bewoning verschaffen [1]. Bij Hout ligt een akker, die de „Goudakker" wordt genoemd, omdat men daar vroeger gouden munten heeft gevonden. Bij een opgraving in dat terrein kwamen evenwel geen sporen van bewoning voor den dag, maar wel nog twee dergelijke munten, van Valentinianus I en van Valens. Er was daar dus blijkbaar geen nederzetting; alleen heeft men in de tweede helft van de vierde eeuw op dat terrein een schat begraven of verloren. Mogelijk stamt van daar ook de gouden munt van Arcadius, waarvoor als vindplaats een plek tusschen Kessel en Baarlo wordt opgegeven.

In de buurt, wat dichter bij de Maas, is een pottenbakkersoven ontgraven. Er werd in dien oven een soort van grijs aardewerk vervaardigd van laat-Romeinschen vorm, dat men waarschijnlijk als een product van de nijverheid der Franken uit den vroegen Volksverhuizingstijd moet beschouwen. De weg, die daar langs loopt, heet een Romeinsche weg te wezen en door een nader onderzoek werd deze onderstelling bevestigd. Het profiel vertoont de volgende lagen: eerst de vaste grond bestaande uit Maasklei, bedekt door een laagje opgespoeld of opgestoven zuiver zand, daarna twee lagen van kunstmatige ophoogingen, vervolgens een bedding van kiezelsteenen, overdekt door een laag baksteengruis, dat waarschijnlijk van Romeinschen oorsprong is, en ten slotte ophoogingen uit lateren tijd. Deze bedding van kiezelsteenen is dezelfde, die men uit tal van plaatsen in Limburg als overblijfsel van een Romeinsche heirbaan kent. Men kan dezen weg verder vervolgen tot bij Baarlo, waar tegenover de kerk in 1830 een belangrijke vondst van Romeinsche munten is gedaan.

Wat op zijde van den weg, bij Helden, zijn allerlei merkwaardige dingen ontdekt. In de eerste plaats dient te worden herinnerd aan het kleine zilveren schild, dat daar in een moeras is gevonden [2]. Het is een product van Keltische kunst, onder oostelijken, Skythischen

1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1936, blz. 47-52.
2) Vroeger in de verzameling van Guillon, thans in het museum te Leiden. — F. Drexel, *Jahrb. arch. Inst.* 1915, blz. 12-14; W. A. von Jenny, *Keltische Metallarbeiten* (1935), blz. 22 en 49-50; Byvanck, *Vóórgeschiedenis van Nederland* (3e druk, 1943), blz. 193, afb. 54.

en Iraanschen invloed, dat dateert uit de eerste eeuw v. Chr. Maar bovendien zijn in de buurt op verschillende plaatsen overblijfselen uit Romeinschen tijd aan het licht gekomen: munten, terra-sigillata uit de tweede eeuw en ander aardewerk.

Tusschen Baarlo en Blerick maakte de Maas indertijd een groote bocht naar het westen. Waarschijnlijk liep de rivier langs de plaats te Holtblerick, waar in 1872 het bekende bronzen schild met het hoofd van Medusa is aangetroffen, dat in het Museum-G. M. Kam wordt bewaard (Afb. 56). Daar ligt een terrein, genaamd Veldenkamp, met veel Romeinsch puin. Bij een opgraving kon men evenwel slechts zeer weinig over het gebouw, dat daar heeft gestaan, te weten komen. Waarschijnlijk was het een landhuis, dat van omstreeks 75 tot 200 is bewoond geweest, en zijn in dat landhuis het genoemde schild en versierselen van paardentuig voor den dag gekomen. De vondsten van Holtblerick en andere, die in de buurt van Blerick zijn gedaan, maken het waarschijnlijk, dat daar ergens het poststation Blariacum, dat op de Tabula Peutingeriana staat aangeteekend, moet worden gezocht.

Het vervolg van den Romeinschen weg is wederom onzeker. Naar Habets vermoedde, liep de baan langs Grubbenvorst en Lothem, waar een fragment van een Romeinsch altaar, met beeldhouwwerk en eenige letters van een Latijnsche inscriptie, is ontdekt, benevens sporen van gebouwen en enkele munten, en dáarna over Broekhuizervorst, waar wederom munten en andere Romeinsche voorwerpen zijn aangetroffen, om bij Geijsteren, van waar men eenig aardewerk bezit, de grens van de provincies Limburg en Noord-Brabant te bereiken.

Op het grondgebied van Noord-Brabant zijn de sporen van den Romeinschen weg, die Tongeren en Maastricht met Nijmegen verbond, zorgvuldig nagespeurd door Hermans [1]). Bij Maashees is de baan zelf gevonden en daar in de buurt zijn, ten westen van den provincialen weg, Romeinsch aardewerk en munten ontdekt, die wellicht afkomstig zijn van een kleine nederzetting. Ook uit Vierlingsbeek, Groeningen en Boxmeer zijn Romeinsche munten bekend, terwijl op de grens van Boxmeer en Beugen op een kwartier afstand van de Maas een Romeinsch grafveld, met munten van Nerva tot Marcus Aurelius en allerlei aardewerk, voor den dag is gekomen. Te Beugen is een gouden munt van Arcadius gevonden en aan den

1) C. R. Hermans, *Noordbrabant's oudheden* (1865), blz. 16-29: De Romeinsche heirbaan in het land van Cuyck.

provincialen weg onder Oeffelt, niet ver van de grens van Cuyk, Romeinsch aardewerk, glas, voorwerpen van brons en ijzer, wellicht de overblijfselen van een gebouw.

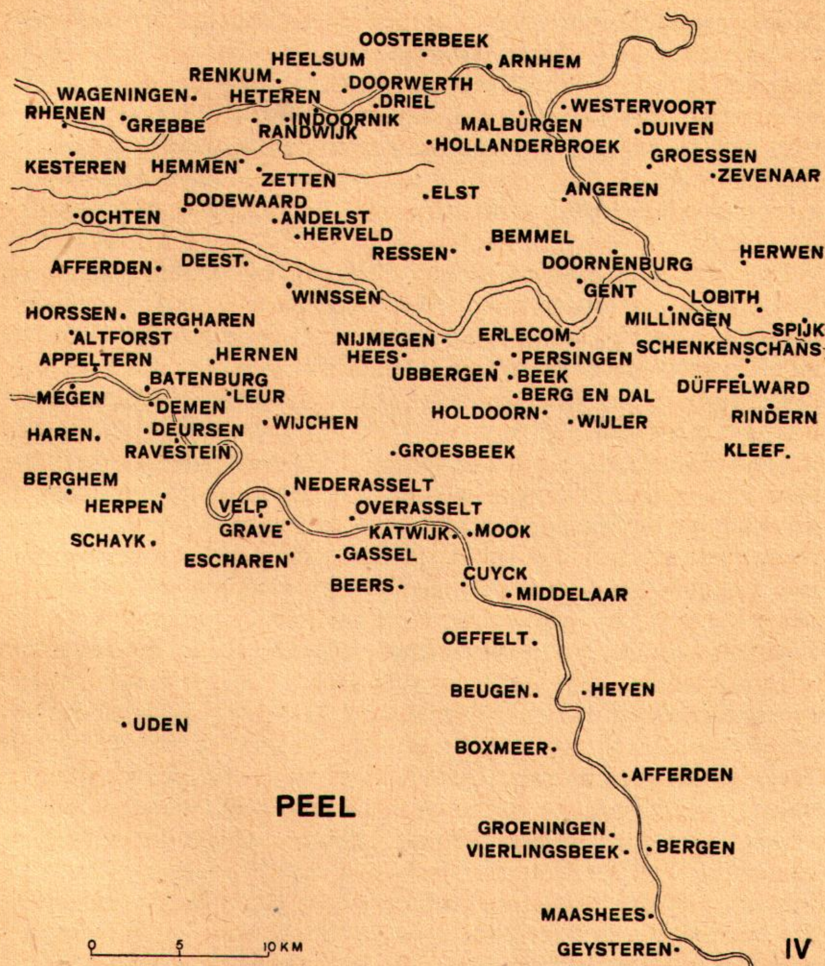

Fig. 19. Kaart IV: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Limburg, Noord-Brabant en Gelderland

Zonder twijfel de belangrijkste vindplaats van Romeinsche oudheden in die streek is Cuyk. Daar moet een Romeinsche nederzetting zijn geweest, waarschijnlijk de plaats die op de Tabula Peutingeriana als Ceuclum staat aangeteekend. Veel vondsten

zijn gedaan bij den bouw van de nieuwe Roomsch-Katholieke kerk achter de Protestantsche kerk. De ontdekte voorwerpen dateeren uit den tijd van de eerste tot ongeveer het midden van de derde eeuw, enkele ook uit de vierde; maar het meeste aardewerk stamt uit de tweede eeuw. Er zijn munten gevonden van den tijd van Augustus tot Valentinianus I, Valens, Gratianus en Theodosius I. In de Maas, beneden de oude kerk, werden fundamenten van Romeinsche gebouwen vastgesteld, verder in den bodem geheide palen, waartusschen men muntjes uit den laten Romeinschen keizertijd heeft opgediept. Bovendien liggen ten zuiden en ten westen van Cuyk de overblijfselen van uitgestrekte grafvelden met veel vondsten, voornamelijk aardewerk.

Ons inzicht is intusschen zeer verhelderd door de opgravingen, die in 1937 en 1938 onder leiding van Van Giffen te Cuyk zijn ondernomen [1]). Daarbij is het terrein onderzocht tusschen den toren van de oude kerk en den kademuur langs de Maas, waar vroeger de kerk heeft gestaan. Behalve de fundamenten van eenige kerkgebouwen, die daar achtereenvolgens zijn geweest, kwamen belangrijke sporen uit den Romeinschen tijd aan het licht van verschillende perioden. Men kan er drie onderscheiden, de oudste van de eerste eeuw, de volgende uit de tweede en derde eeuw, de laatste uit de vierde eeuw, zonder dat tot nu toe is vastgesteld, hoe de nauwkeurige scheiding dezer perioden is geweest. Behalve een groot aantal munten werden overblijfselen van schilderingen op pleisterwerk gevonden en veel scherven van aardewerk uit de eerste vier eeuwen na het begin van onze jaartelling. Zelfs werd een stuk van een inscriptie ontdekt met een gedeelte van den naam van keizer Traianus. Het moet de wijdingsinscriptie zijn geweest voor een bouwwerk uit de tweede periode der nederzetting. Opvallend groot is het aantal scherven van terra-sigillata met rolstempels, die karakteristiek zijn voor de vierde eeuw. Juist in dien tijd was Cuyk een plaats van belang als een station aan den weg van Maastricht naar Nijmegen, waarschijnlijk een fort dat een doorwaadbare plaats in de Maas verdedigde. De beteekenis van de nieuwe vondsten wordt door het vroeger ontdekte, voornamelijk door de grafvelden, nog nader toegelicht.

Beneden Cuyk zijn aan beide oevers van de Maas op tal van plaatsen Romeinsche oudheden aan het licht gekomen, de meeste bij de werken voor de reguleering van de rivier, voor een deel zeker voorwerpen die bij de scheepvaart zijn verloren gegaan, voor een ander deel afkomstig van nederzettingen in de vruchtbare streek aan de

1) *Handelingen Gen. in N. Brabant,* 1933-1937, blz. 99.

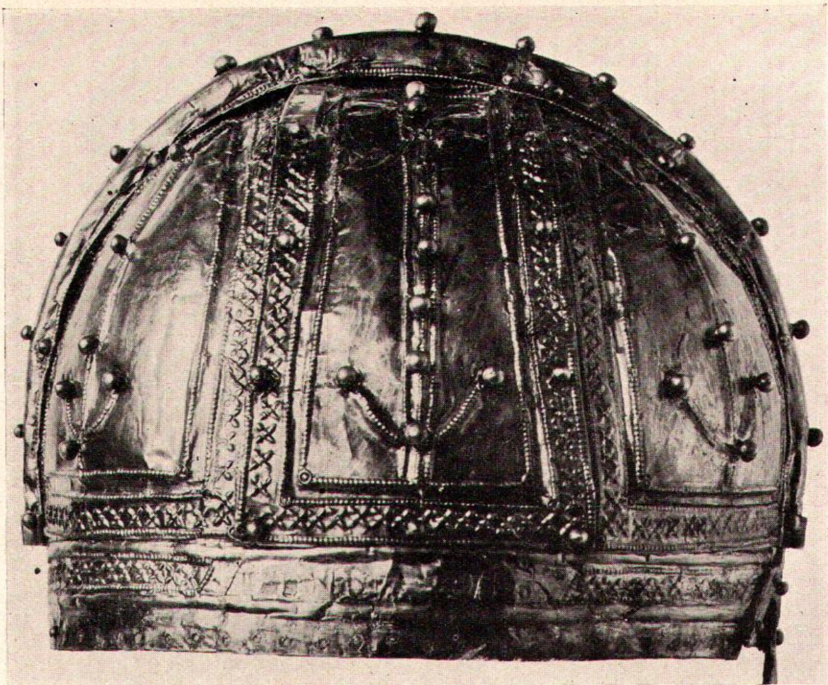

Afb. 55. Altaar, gewijd aan Minerva, Juno en Hercules, gevonden te Kessel

Afb. 56. Bronzen schild, gevonden te Blerick

PL.
XXX

Afb. 57. Helm, gevonden in de Peel onder Deurne

Afb. 58. Helm, gevonden in de Peel onder Deurne

oevers van de rivier. Een eenvoudige opsomming van de vondsten maakt duidelijk, hoe betrekkelijk dicht de bewoning moet zijn geweest in de streek van Cuyk tot het punt, waar Maas en Waal elkander voor het eerst ontmoeten. Waarschijnlijk heeft ook daar langs de Maas een Romeinsche verkeersweg geloopen in de richting van Rossum. De weg, die in onze overlevering wordt vermeld, liep door naar Nijmegen.

Bij het verlagen van de traversen voor de Beersche Maas werd Romeinsch aardewerk ontdekt; eenige andere voorwerpen kwamen tusschen Cuyk en Beers voor den dag. Overblijfselen van een Romeinschen weg zijn aangetroffen bij Katwijk aan de Maas; wellicht heeft daar de weg naar Nijmegen de rivier overgestoken. Romeinsche munten zijn gevonden te Gassel, Escharen, Velp, Schayk en in een groot aantal te Grave. In de buurt van Escharen zijn ook Romeinsch aardewerk en andere voorwerpen aan het licht gekomen, die wellicht van een nederzetting afkomstig zijn. Zulke voorwerpen kent men eveneens uit Grave en, aan de overzijde van de rivier, uit Overasselt en Nederasselt.

Belangrijker zijn de overblijfselen te Wychen. Daar, op het hooge land, is blijkbaar in den Romeinschen tijd een plaats van beteekenis geweest, de voortzetting van een oudere nederzetting, want men kent uit de omgeving even goed aardewerk van den bekertijd, dat wil zeggen uit de eerste helft van het tweede millennium vóór het begin onzer jaartelling, als aardewerk behoorend tot de La Tène-beschaving. Naast de sporen van huizen der inheemsche bevolking, heeft men te Wychen op verschillende plaatsen Romeinsche overblijfselen gevonden, aardewerk en tegels. Er is een Romeinsch grafveld met brandgraven ontdekt en zelfs, tusschen deze plaats en Overasselt, een klein landhuis met een badinrichting, fragmenten van beschilderd pleisterwerk, dakpannen en ceramiek [1]. Ook andere overblijfselen bewijzen, dat daar een Romeinsche nederzetting moet hebben gelegen. De heuvels boven de Maas zijn blijkbaar als woonplaats in trek geweest. Meer naar het noordwesten, te Leur, Hernen Bergharen, Horssen en Altforst, heeft men in het heuvelland hier en daar Romeinsch aardewerk en allerlei oudheden aangetroffen. Aan de Maas zijn munten en andere voorwerpen aan het licht gekomen te Batenburg en te Appeltern.

Aan den linker oever van de rivier wordt onze aandacht getrokken door Herpen, waar bij het afgraven van een woerd de overblijfselen van een inheemsche nederzetting zijn ontdekt, overeenkomend met

1) Braat, *Oudh. Meded.* 1934, blz. 13-18.

de nederzettingen op de woerden in de kleistreek tusschen Waal en Rijn. Daarbij kwamen ook Romeinsche oudheden aan het licht. Zulk een woerd werd indertijd aangetroffen op het Steenwerk onder Deursen; voorwerpen van daar afkomstig bevinden zich in het museum te 's-Hertogenbosch, voornamelijk inheemsche scherven, maar ook munten van Antoninus Pius en Pertinax en enkele Romeinsche voorwerpen. Andere Romeinsche oudheden kent men uit Ravestein, uit Demen een gouden munt van Justinus, tal van munten verder uit Haren, Megen, Lith en Maren; allerlei voorwerpen uit Megen, Alphen, Lith, verder het land in uit Berghem nog een gouden munt van Ju tinus en uit Oss een gouden munt van Hadrianus, uit de Ossche Meer te Oss een groot aantal munten, onder andere van Augustus. Al deze vondsten worden intusschen in de schaduw gesteld door de ontdekkingen in de buurt van Heerewaarden en bij Rossum; daar heeft een belangrijke Romeinsche nederzetting gelegen in de streek, waar Maas en Waal elkander voor het eerst ontmoeten. Deze plaatsen zullen wij evenwel later bespreken, in afdeeling VI van dit hoofdstuk, bij de beschrijving van de vondsten aan de Waal.

IV. DE ZANDSTREEK VAN LIMBURG EN NOORD-BRABANT

De hooge gronden van Limburg en Brabant hebben in den Romeinschen tijd een volkomen ander karakter gehad dan tegenwoordig. Het was een moeilijk toegankelijk gebied met dichte, maar niet hooge bosschen, afgewisseld door vennen en moerassen. Dit gebied werd doorsneden door de beken, die veel waterrijker waren dan thans. De bevolking was er dun. Alleen aan de oevers van de stroompjes konden wat meer menschen een plaats vinden. Ook in de vroegere perioden moet de bewoning schaarsch zijn geweest. Ziet men af van de vondsten, die uit het Mesolithicum en wellicht uit het Palaeolithicum dateeren, dan kent men slechts enkele grafteekens uit den Bekertijd, dat wil zeggen uit het laatst van het Neolithicum, en uit den Bronstijd.

Wat talrijker is de bevolking geworden in de periode van de urnenvelden [1]). Vooral uit de buurt van Eindhoven zijn vrij veel voorbeelden van deze soort van begraafplaatsen bekend. Onze aandacht wordt getrokken door een groot monument, het „vorstengraf" van Oss, dat wellicht is opgericht voor den aanvoerder van een groep zwervende Kelten, en door de voorbeelden van ceramiek, behoorende

---

1) F. C. Bursch, *Oudh. Meded.* N.R. XXIII (1942), blz. 48-77.

tot de beschaving van La Tène, die afkomstig zijn uit het westen van Noord-Brabant en uit de streek aan de groote rivieren. Dit aardewerk rechtvaardigt het vermoeden, dat Kelten tot die streken zijn gekomen. Elders kan men het binnendringen van Germanen vaststellen met hulp van het voor dezen stam karakteristieke aarde-

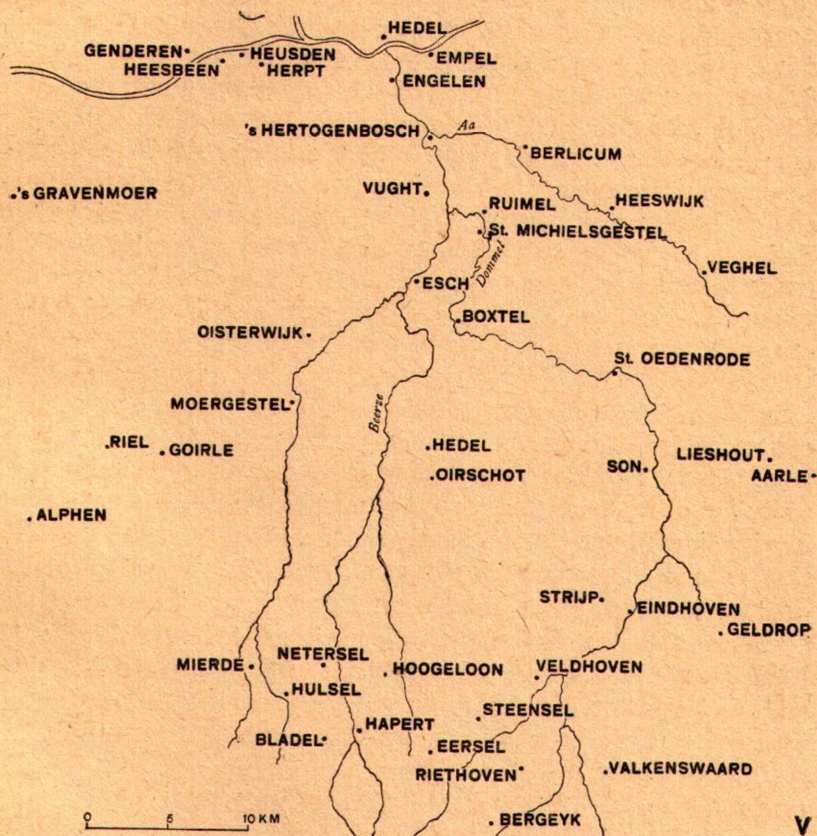

Fig. 20. Kaart V: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Noord-Brabant

werk. In Caesar's tijd woonden in het grootste deel van dit gebied de Eburones, die als een Germaansche stam worden beschouwd, in westelijk Noord-Brabant de Nervii en in het noorden, langs de rivieren, de Keltische Menapii.

Het is niet gemakkelijk een overzicht te geven van de vondsten in dit deel van ons land. Blijkbaar zijn de Romeinen er slechts zelden

in doorgedrongen; het was een streek, die zij vrijwel geheel aan de inheemsche bevolking overlieten. Wij beginnen onze bespreking met een opsomming van de vondsten in het gedeelte van de provincie Limburg, dat nog niet onze aandacht heeft gehad.

Te Weert zijn enkele Romeinsche bronzen voorwerpen ontdekt, te Leveroy scherven, te Ell eenig aardewerk en te Baexem munten. Wat meer vondsten kennen wij uit de buurt van Heythuijzen; daar zijn op den Houwenberg Romeinsche fragmenten en een munt van Septimius Severus voor den dag gekomen, op het terrein van de St. Aloysius-Stichting „De Heibloem" Romeinsche scherven en de overblijfselen van gebouwen, uit de Heythuijzer beek ook nog scherven. Verder naar het noorden zijn te Sevenum munten van Constans, Valentinianus en Honorius gevonden, te Horst een munt van Hadrianus, te Swolgen een munt van Traianus en te Oorlo onder Venray Romeinsch aardewerk en een mantelspeld. Men kan daar dus alleen van verspreide vondsten spreken, die ons geen enkelen indruk geven van de bewoning.

In Noord-Brabant is het tenminste mogelijk eenige richtlijnen te onderscheiden, wanneer men de beken volgt. Zooals begrijpelijk is, heeft het verkeer zich bij de oevers van deze stroompjes aangesloten en de bewoners hebben zich daar ook bij voorkeur gevestigd. Later, in afdeeling VI van dit hoofdstuk, zullen wij spreken over de vondsten te 's-Hertogenbosch. Volgt men van die laatste plaats de Aa, dan verneemt men van munten uit den tijd van Vespasianus tot Commodus en van Romeinsch wapentuig, die uit dat riviertje bij Berlicum zijn opgebaggerd. Dergelijke vondsten kent men te Heeswijk, te Veghel en te Uden. In de laatst genoemde plaats zijn aan de Leigraaf een gouden munt van Domitianus en andere Romeinsche geldstukken voor den dag gekomen en, bij een opgraving in een urnenveld op de Stabroeksche heide, verschillende Romeinsche mantelspelden uit de eerste helft van de eerste eeuw na het begin onzer jaartelling.

Bij Lieshout zijn, tijdens het graven van het nieuwe kanaal, overblijfselen van een Romeinsche nederzetting gevonden, eenige houten tonputten en Romeinsch aardewerk; maar over den aard van deze nederzetting is niets bekend. Romeinsche munten zijn ook aangetroffen te Aarle en bij Helmond. Bij de laatste plaats was het een vrij omvangrijke schat, met munten van Vespasianus tot Gordianus, een typische vondst die afkomstig is uit den veelbewogen tijd in de tweede helft van de derde eeuw, toen de Romeinen uit Noord-Gallië

moesten wijken. Allerlei Romeinsche voorwerpen zijn aan het licht gekomen op de heide bij Vlierden en bij Deurne, Romeinsche scherven ook op eenige zandplaten in het veen. Maar de merkwaardigste vondst uit deze streek is gedaan in de Peel onder de laatst genoemde plaats. Daar is een laat-Romeinsche paradehelm ontdekt, van verguld zilver (Afb. 57 en 58), met een aantal munten van Constantinus I en eenige voorwerpen, voornamelijk lederwerk, die bewijzen, dat daar in de vierde eeuw een voornaam ruiter in het moeras is verongelukt [1]).

Gaat men de Dommel langs, dan kan men eerst Romeinsche munten vermelden, die te Vught zijn ontdekt. Daar heeft ook een gebouw met een inrichting voor de verwarming gelegen, wellicht een landhuis. Bijzonder wordt onze aandacht getrokken door een tweetal steenen monumenten met inscripties, de grafsteen van Gaius Ianuarinius Sextus en het altaar voor Hercules Magusanus (Afb. 59), die zijn gevonden te Ruimel, een klein groepje huizen in de buurt van het dorp St. Michielsgestel, niet ver van 's-Hertogenbosch. Deze monumenten worden het eerst vermeld in de correspondentie van den geleerde Gisbert Cuper (1644-1717), die in de bibliotheek te 's-Gravenhage worden bewaard. Cuper heeft er in het begin van het jaar 1679 kennis van gekregen door brieven van den rechtsgeleerde Hendrik Copes (± 1650-1708), secretaris en schepen te 's-Hertogenbosch. Later heeft Copes teekeningen van de monumenten, vervaardigd door den rector Noorberge, aan Cuperus gezonden en naar een van die teekeningen heeft Cuperus den grafsteen gepubliceerd. Zijn verhandeling over het altaar heeft Cuperus evenwel eerst kunnen voltooien, nadat hij het van Copes ten geschenke had ontvangen. Dit laatste altaar is in de woning van Cuperus te Deventer bewaard gebleven en in de 19de eeuw voor het museum te Leiden aangekocht. De grafsteen is overgebracht naar 's-Hertogenbosch, maar is, voor zoover bekend, verloren gegaan.

Jammer genoeg, zijn wij niet met volkomen zekerheid ingelicht over de vindplaats. In de correspondentie wordt van Ruimel gesproken; maar het vermoeden, dat de steenen zouden zijn gevonden op den Kapelberg, is eerst later geopperd. De Kapelberg is een kleine, waarschijnlijk door menschenhand opgeworpen hoogte aan den rechter oever van de Dommel, waar een kapel voor St. Willibrordus heeft gestaan. In 1797 en ook later zijn daar opgravingen verricht.

---

1) M. A. Evelein, *Oudh. Meded.* 1911, blz. 132-151.

Daarbij vond men wel enkele stukken van het fundament der oude kapel, maar geen overblijfselen uit het Romeinsche verleden.

Hoogerop aan de Dommel zijn Romeinsche oudheden niet talrijk. Zij zijn bekend uit St. Michielsgestel en uit St. Oedenrode. In een aantal grafheuvels, die waarschijnlijk aan de inheemsche bevolking moeten worden toegeschreven, bij Heult onder Boxtel zijn Romeinsch aardewerk uit de tweede eeuw en eenige ijzeren voorwerpen ontdekt. In de Dommel bij Son is een zilveren munt van Traianus gevonden, bij Strijp eenige scherven van Romeinsch aardewerk en een vrij groote muntenschat met geldstukken van Nerva tot Philippus Arabs en Traianus Decius, die daar kort na het midden van de derde eeuw moet zijn verstopt [1]), verder te Eindhoven een paar munten evenals te Leende in het urnenveld van Valkenswaard.

Ook uit het stroomgebied van de Beerze kan men niet veel vermelden: eenige munten uit Esch, uit een meertje tusschen Oisterwijk en Moergestel een paar munten van de derde eeuw, uit Hedel bij Oirschot wederom eenige munten. Meer vondsten zijn verder naar het zuiden gedaan: te Hulsel onder Mierde eenige Romeinsche voorwerpen in een vrij uitgestrekt Germaansch grafveld, te Netersel en Bladel een munt van Traianus, kruiken van de tweede eeuw en scherven van ander aardewerk te Hapert, te Hoogeloon, tusschen Eersel en Veldhoven en bij de steenbakkerij „De Heibloem" aan den weg van Steensel naar Veldhoven. Blijkbaar is daar op de heide een wat dichter bewoning geweest, wellicht een centrum van de inheemsche bevolking in den Romeinschen tijd.

In dit verband krijgen de vondsten in het gehucht H e e r s ten zuiden van Eindhoven een eenigszins andere beteekenis. Daar waren reeds vroeger allerlei Romeinsche voorwerpen ontdekt, munten van de eerste tot de derde eeuw, aardewerk en sporen van bewoning. Later zijn op die plaats opgravingen verricht [2]) en toen bleek, dat daar inderdaad een Romeinsche nederzetting is geweest, en wel een versterkte wachtpost of een klein militair fort, waarschijnlijk ter bewaking van de genoemde inheemsche nederzetting. Uit de vondsten kan men opmaken, dat het fort twee maal door troepen is bezet geweest, de eerste maal omstreeks het einde van de eerste en het begin van de tweede eeuw, de tweede maal tegen het einde van de tweede eeuw of in het begin van de derde. Munten van Traianus en van Septimius Severus duiden den tijd der bezetting nog nauwkeuriger aan; door het ontdekte aardewerk worden deze gegevens nog nader be-

1) M. Daniëls, *Oudh. Meded.* 1920, blz. 34-37.
2) *Oudh. Meded.* 1910, blz. 43-48; 1931, blz. 21-25.

vestigd. Dakpannen, ijzerwerk, spijkers, glas en terracottas bewijzen, dat daar werkelijk Romeinsche gebouwen hebben gestaan, in tegenstelling met een vindplaats uit de buurt, die blijkbaar aan de inheemsche bevolking moet worden toegeschreven. Daarmede zijn ook de vondsten te Riethoven en Bergeyk in overeenstemming.

Wat in het westen van Noord-Brabant is te voorschijn gekomen, geeft ons een dergelijk beeld van de bewoning. Op een enkele uitzondering na zijn het niet anders dan verspreide vondsten. Muntschatten kennen wij uit 's-Gravenmoer, met zilveren geldstukken uit het midden van de derde eeuw en eenige munten van Diocletianus en Constantinus II, en uit Terheijden, met 12 gouden munten van Nero en een gelijk aantal van Traianus. Te Breda en te Rijen zijn wederom enkele munten en andere oudheden ontdekt, op de heide tusschen Alphen en Riel een geldschat, te Goirle een gouden munt van Constantinus II.

Belangrijker is een vondst te Rijsbergen. Daar kwam in 1812, bij den aanleg van den weg van Breda naar Antwerpen, in een akker bij Tiggelt, niet ver van de grens van Zundert, tezamen met enkele dakpannen, een groot altaar voor den dag, gewijd aan de godin Sandraudiga, die ons overigens volkomen onbekend is, door „cultores templi" (Afb. 60). Bij opgravingen in het jaar 1842 werden de overblijfselen van een Romeinsch bouwwerk ontdekt: fundamenten, stukken pleisterwerk met beschildering; baksteenen, dakpannen, ijzerwerk, spijkers en aardewerk uit de eerste en tweede eeuw, munten van Vespasianus en Marcus Aurelius. Men krijgt den indruk, dat op die plaats een landhuis of Romeinsche wachtpost heeft gestaan. In 1924 is daar opnieuw een opgraving verricht[1]). Er werd toen wel eenig puin ontdekt, maar geen sporen meer van een gebouw, vrij veel inheemsch en een weinig Romeinsch aardewerk, verder een bronzen munt van Lucilla. Men kan dus ook aan een inheemsche nederzetting denken en in overeenstemming daarmede zijn de overblijfselen van een Germaansch grafveld met urnen, die de sporen van lijkbrand bevatten. Het *templum,* dat door de inscriptie wordt vermeld, is niet anders geweest dan een omheinde plek, wellicht in den vorm van de „lange bedden", die men veelal in de unrnenvelden aantreft. Maar eenige zekerheid daaromtrent gaf de opgraving niet. — Ten slotte vermelden wij nog munten, gevonden te Heerle bij Wouw, en Romeinsch aardewerk, ontdekt bij Bergen op Zoom, waarschijnlijk niet anders dan voorwerpen, die toevallig zijn verloren gegaan.

---

1) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* 1925, blz. 86-92.

V. NIJMEGEN EN OMGEVING

De omgeving van Nijmegen bestaat hoofdzakelijk uit zandheuvels, de overblijfselen van een wal, die door het ijs van de derde glaciale periode is opgestuwd en later door de rivieren voor een groot deel is afgebroken. Ook in dit gebied hebben sedert den Romeinschen tijd groote veranderingen plaats gehad. Van de oude zware bebossching is nog slechts weinig over. Maar vooral is de toestand gewijzigd door de Waal; in den Romeinschen tijd had deze rivier een gemiddelden waterstand van ten minste 3 m lager dan tegenwoordig en er waren zeer veel ondiepten in de bedding. Bovendien was evenwel de loop van de rivier eenigszins anders. Evenals thans, kwam de Waal met een grooten boog uit het noorden, maar bereikte het heuvelland wat verder naar het oosten, ongeveer waar de inheemsche burcht, die naar den Kopschen Hof wordt genoemd, op de hoogte ligt. Bovendien bevond de zuidelijke oever ten westen van Nijmegen zich verder naar het noorden. Daar is door de rivier veel land verloren gegaan. Dat is van belang, omdat juist op dit terrein de Romeinsche nederzetting uit de tweede en de eerste helft van de derde eeuw heeft gelegen.

N ij m e g e n is verreweg de belangrijkste Romeinsche vindplaats in ons land [1]). Reeds sedert de zestiende eeuw hebben deze oudheden de aandacht getrokken en de belangstelling is sedert dien nooit geheel verdwenen. De geschiedenis van de studie, die men van het daar gevondene heeft gemaakt, moet dus tamelijk lang wezen. De eerste, die een Romeinsch monument uit Nijmegen vermeldt, is Willem van Berchem, een Geldersman uit de tweede helft van de 15de eeuw. In zijn *Chronicon Gelriae,* dat is opgesteld tusschen 1465 en 1470, maakt hij melding van een Latijnsche inscriptie en betoogt op grond van die inscriptie, dat Nijmegen is gesticht door Gaius Iulius Caesar, die daar een tempel heeft opgericht. Hij gaf een afschrift van deze inscriptie, die in zijn tijd was ingemetseld in den voorgevel van de oude, nog bestaande kapel op het Valkhof. Intusschen zijn afschrift en verklaring geheel foutief. Het monument, dat nog in het museum te Nijmegen wordt bewaard, is een grafsteen voor Gaius Iulius Pudens, die had gediend in Legio X Gemina toen dit legioen in Nijmegen lag (van 70 tot omstreeks 105). Blijkbaar heeft de naam Iulius den kroniekschrijver op een dwaalspoor ge-

1) F. J. de Waele, *Noviomagus Batavorum: Romeinsch Nijmegen* (1931); *Real-Encyclopädie,* X (1936), col. 1204-1213. — Verg. H. van Buchem, *De fibulae van Nijmegen,* I (1941).

bracht. Maar toch is deze poging om de geschiedenis door middel van zulk een gedenkteeken te verrijken uiterst opmerkelijk.

Petrus Montanus (uit 's-Heerenberg) en Gerard Geldenhauer (die naar zijn vaderstad Noviomagus wordt genoemd) hebben zich in het begin van de 16de eeuw met die inscriptie bezig gehouden. Omstreeks 1600 waren intusschen aan Petrus Scriverius en aan Paulus

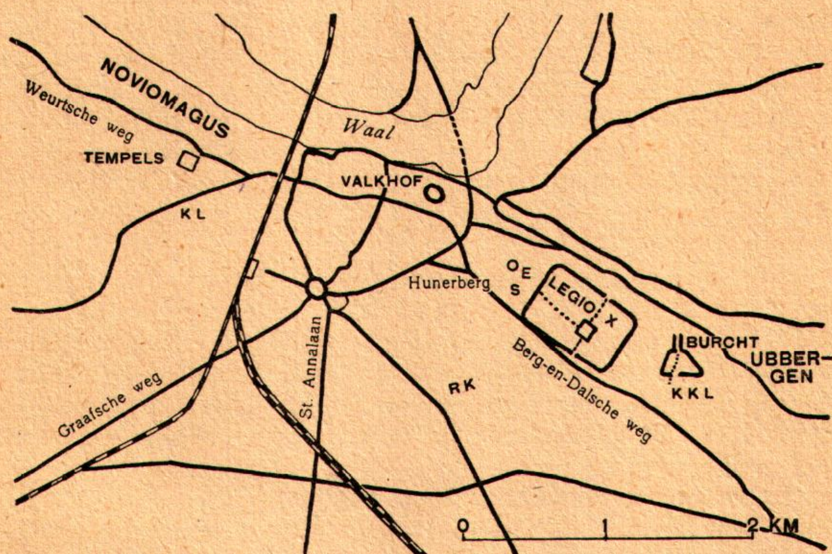

Fig. 21. Romeinsche nederzettingen en grafvelden te Nijmegen

Merula nog niet meer dan vijf in Nijmegen gevonden inscripties bekend. Zooals uit de beschrijving van Merula blijkt, waren deze inscripties deels op het Raadhuis aanwezig, deels ingemetseld in de wanden van de kapel op het Valkhof. In de 17de eeuw moet er te Nijmegen een levendige belangstelling zijn geweest voor het Romeinsche verleden. Het waren voornamelijk twee predikanten, Ds. J. Smith, Johannes Smetius, zooals hij zich noemde (1590-1651), en zijn gelijknamige zoon (1637-1704), die zich door het bijeenbrengen en in druk publiceeren van oudheden verdienstelijk hebben gemaakt [1]).

Een verzameling van te Nijmegen gevonden voorwerpen bestond reeds omstreeks het midden van de 17de eeuw op het Raadhuis.

1) J. Smetius, *Oppidum Batavorum seu Noviomagum* (1644); *Antiquitates Neomagenses* (1678).

Grootendeels waren deze oudheden op de waarden ten westen van de stad ontdekt. Daar heeft Guicciardini in 1565 bouwvallen gezien en in het begin van de 17de eeuw stond er nog de ruïne van een tempeltje met een gewelf. Dit gewelf heeft men uitgebroken en gebruikt voor de zoldering van de kanselarij in het stadhuis. In 1630 zijn onder de puinhoopen eenige Romeinsche beelden gevonden, onder andere een Priapus, die zeer veel verontwaardiging wekte. Enkele jaren later, in 1635, heeft Smetius moeite gedaan om zijn collectie door de stad te laten aankoopen. Maar men had er toen geen belangstelling voor. Zelfs is veel van hetgeen in het bezit van de stad was, in 1660 ten geschenke gegeven aan Johan Maurits van Nassau, den Braziliaan, die toen gouverneur van Kleef was, voor de versiering van zijn grafmonument te Berg en Dal bij Kleef. Op deze wijze zijn eenige sarkophagen en beelden voor Nijmegen verloren gegaan.

Intusschen is de stedelijke verzameling spoedig weer verrijkt, voornamelijk door geschenken van Smetius, en reeds den 1sten April 1670 konden op de Galerij van het Raadhuis, met enkele andere gedenkstukken der Oudheid, een twaalftal Latijnsche inscripties worden geplaatst. Zonder twijfel was het daarbij de bedoeling deze monumenten in het openbaar ten toon te stellen, als getuigen voor het eerbiedwaardige verleden van de stad. Men kan van de eerste stedelijke historische verzameling in ons land spreken. Enkele monumenten, die men blijkbaar niet heeft kunnen verwerven, waren door kopieën op houten platen vertegenwoordigd. Toch kon de stedelijke galerij zich in rijkdom en verscheidenheid niet meten met de verzameling van Smetius.

Deze verzameling bevatte, behalve enkele inscripties en andere steenen monumenten, voornamelijk aardewerk, bronzen en andere voorwerpen. Er was ook een gedeelte bij van een militair paspoort op brons (een *diploma militare*), dat in 1658 te Nijmegen was gevonden en thans in het museum te Darmstadt berust, en een steentje uit de medicijnkist van een Romeinschen oogarts, dat in 1671 op een waard ten westen van de stad was ontdekt. Bovendien bevatte de verzameling enkele voorwerpen, die als niet-antiek moeten worden beschouwd. Blijkbaar is er in dien tijd te Nijmegen reeds handel gedreven in oudheden en zijn er voor dien handel eenige monumenten gefabriceerd. Behalve Smetius zijn ook anderen de dupe geworden van vervalschers. Enkele heeft men herkend; maar andere falsificaties zijn door Smetius en door den geleerden Gisbert Cuper, in bijvoegsels van zijn werken, gepubliceerd.

De verzameling van Smetius is evenwel door de weduwe van den

zoon in 1704 in haar geheel verkocht aan den Keurvorst van de Palts. Toen zijn de oudheden overgebracht naar Dusseldorf en later naar Mannheim [1]). Daar moeten zij, althans voor een deel, nog aanwezig zijn; andere voorwerpen uit die collectie bevinden zich evenwel zeker te Darmstadt en wellicht ook te München. Maar hun beteekenis voor de historie hebben zij toch verloren.

Na den dood van Smetius was er vooreerst te Nijmegen niemand, die zich aan het Romeinsche verleden wijdde. Otto Frederik graaf van Lijnden van de Voorst, burggraaf, richter en dijkgraaf van het Rijk van Nijmegen (1716-1788), burgemeester C. W. Vonk (1724-1768), Justinus de Beyer hebben zeker eenige belangstelling getoond; maar, voorzoover bekend, heeft niemand er aan gedacht een verzameling van Romeinsche oudheden aan te leggen. Wellicht is er in de 18de eeuw ook niet meer zooveel aan het licht gekomen.

Eerst tegen het einde van die eeuw heeft Mr. Johannes In de Betouw (1732-1820) het werk van Smetius, het verzamelen en bekend maken van te Nijmegen gevonden oudheden, weder opgevat. In 1782 ondernam hij een opgraving op den Hunerberg en ontdekte bij die gelegenheid den grafsteen van een oud-gediende van Legio X Gemina met een inscriptie. De fragmenten van de Latijnsche inschriften, die bij het afbreken van den burcht voor den dag kwamen, liet hij verzamelen en inmetselen in de wanden van de oude kapel op het Valkhof, die bij de afbraak gespaard bleef. Toen koning Lodewijk Napoleon, bij een bezoek aan Nijmegen in 1808, den wensch te kennen gaf, dat er daar opgravingen zouden plaats hebben, noemde In de Betouw Holdoorn als de plaats, waar zulke opgravingen de beste resultaten zouden opleveren. Hij leidde ook het onderzoek, dat toen op last van den koning plaats had. Daarbij kwamen vooral baksteenen met stempels aan het licht. Zijn geschriften bevatten veelal de uitgaaf van brieven van geleerden, die over Nijmeegsche oudheden hebben geschreven, en berichten over vondsten, die te Nijmegen en in de omgeving zijn gedaan. Wat tijdens zijn leven aan zulke oudheden voor den dag kwam, verzamelde hij en op die wijze kon hij een groote collectie bijeen brengen. Maar, jammer genoeg, is ook deze collectie niet voor Nijmegen bewaard gebleven. Alles is na zijn dood te Amsterdam in 1822 geveild. Bij die gelegenheid kon ten minste het een en ander voor het museum te Leiden worden aangekocht.

Intusschen is de belangstelling voor het Romeinsche verleden te

---

1) G. F. Graeff, *Das grossherzogliche Antiquarium in Mannheim* (1839); verg. H. van Buchem, *t.a.p.* blz. 22-25.

Nijmegen voortdurend levendig gebleven. Een belangrijke verzameling is nog eens bijeengebracht door H. D. J. van Schevichaven Sr. (1790-1831), die veel uit de collectie van In de Betouw had gekocht. De verzameling is na zijn dood (in 1831) overgenomen door den echtgenoot van zijn weduwe, P. C. G. Guyot (1800-1861); als geschenk van Guyot kwamen de voorwerpen in 1850 aan de stad [1]. Zij vormden den grondslag voor de collectie van het stedelijke museum. Dit museum werd al dadelijk ten zeerste verrijkt door de talrijke voorwerpen, die voor den dag kwamen bij den aanleg van de nieuwe haven omstreeks het midden van de 19de eeuw. Het gevondene stamt van de waarden ten westen van de stad, de Winseling, de Lennepekamer, de Roomsche Voet, waar eens de Romeinsche burgerlijke nederzetting had gelegen. Daar was ook in vroeger tijden steeds het meeste gevonden [2].

Ten slotte valt nog de verzameling van G. M. Kam te vermelden, die in het begin van de 20ste eeuw is bijeengebracht. De voorwerpen uit deze verzameling stammen voornamelijk uit de grafvelden, die bij de werken voor de uitbreiding van de stad werden omgewoeld. Toezicht is er bij die ontdekkingen niet uitgeoefend [3]. Voor zijn verzameling heeft Kam een museum gebouwd en dit museum met den inhoud aan het Rijk ten geschenke gegeven. Sedert 1938 worden daar ook de Romeinsche oudheden van de stedelijke collectie bewaard.

Uit de 20ste eeuw dateeren de eerste systematische opgravingen, die te Nijmegen zijn ondernomen, van den inheemschen burcht bij den Kopschen Hof, in het legioenskamp op den Hunerberg, in de grafvelden ten westen van de stad, te Holdoorn in het oosten en op enkele andere plaatsen. Helaas heeft men verzuimd om, toen dit nog mogelijk was, een uitvoerig onderzoek in te stellen naar de overblijfselen van de Romeinsche stad aan de Waal beneden Nijmegen.

Te Nijmegen heeft in den Romeinschen tijd een aantal nederzettingen van verschillenden aard gelegen en deze nederzettingen zijn ook in verschillende perioden bewoond geweest [4]. Ten einde een overzicht te krijgen zal het noodig wezen eerst aan het geheel

---

1) Verg. het levensbericht door M. F. A. G. Campbell, *Handelingen M.pij Ned. Letterkunde,* 1861, blz. 144-152.

2) De verzameling is beschreven in een catalogus, die herhaaldelijk is hernieuwd.

3) M. A. Evelein, *Gids van het Rijksmuseum-G. M. Kam* (1930).

4) Byvanck, *Bulletin Oudh. Bond,* 1918, blz. 76-92 en 101-118.

eenige aandacht te geven. Daarbij onderscheidt men de volgende perioden en vindplaatsen (Fig. 21). De oudste sporen van bewoning, die dateeren uit den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling tot den grooten opstand van 69 en 70, vindt men op het Valkhof en het aansluitende deel van den Hunerberg, waar de begraafplaats uit die periode lag. Uit denzelfden tijd dateeren de inheemsche burcht bij den Kopschen Hof op de heuvels ten oosten van Nijmegen en het in de nabijheid ontdekte inheemsche dorpje. De bewoning was in die periode dus ten oosten van de latere stad.

De groote opstand beteekent een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van het Romeinsche Nijmegen. Na deze gebeurtenis is de bewoning uit het oosten verdwenen. Op den Hunerberg werd het groote legioenskamp voor Legio X Gemina aangelegd; deze afdeeling heeft daar van 70 tot omstreeks 105 gelegen. Een tweetal begraafplaatsen in de buurt, maar op een behoorlijken afstand van het kamp gelegen, bij het R.K. kerkhof en bij de hofstede den Kleinen Kopschen Hof, diende niet alleen om de overleden manschappen uit het leger bij te zetten, maar ook voor al degenen die zich bij zulk een kamp plachten te vestigen. Waar deze menschen woonden, is nog niet met zekerheid uitgemaakt. Men neemt aan, dat er een nederzetting bij het R.K. kerkhof is geweest.

De burgerbevolking heeft zich evenwel, voorzoover zij niet met de legioensvesting te maken had, teruggetrokken naar het westen. Daar hadden zich, blijkens de begraafplaats op het Heessche veld, zeker reeds vóór het jaar 70 menschen gevestigd. Op de waarden aan de Waal beneden de latere stad is in het laatste kwart van de eerste eeuw een vrij belangrijke nederzetting ontstaan. Het was deze nederzetting, die na het vertrek van Legio X stadsrechten heeft gekregen, toen het eenmaal vast stond, dat het legioen niet door een andere afdeeling van dezelfde beteekenis zou worden vervangen. Op grond van de vondsten in de graven moet men aannemen, dat de bewoning van die plaats gedurende de eerste helft van de derde eeuw steeds geringer is geworden. Tegen het midden van die eeuw is, naar het schijnt, de bevolking weggetrokken. Waarschijnlijk hebben in dezen tijd niet alleen de bezettingstroepen, maar alle geromaniseerde inwoners het land ontruimd. Wij zullen de bewijzen voor deze onderstelling ook op andere plaatsen vinden.

Uit later tijd, uit het einde van de derde en uit de vierde eeuw, dateeren sporen van bewoning op het Valkhof en in de nabijheid van die plaats. Bij de nederzetting, die daar moet zijn geweest, behooren wederom graven op den Hunerberg. Men moet aannemen, dat op de hoogte van het Valkhof in den laat-Romeinschen tijd een fort is ge-

weest, hoewel men van zulk een sterkte geen zekere sporen kent. Vermoedelijk hebben de menschen in de vroege Middeleeuwen van de muren gebruik gemaakt voor den burcht, dien zij daar hebben gevestigd.

Bij deze archaeologische gegevens kunnen wij de mededeelingen, die wij over de geschiedenis van Nijmegen in den Romeinschen tijd bezitten, althans eenigszins aansluiten. Het zijn niet veel meer dan eenige namen, die wij kunnen vermelden; maar die namen verhelderen toch ons inzicht. — In het verhaal van den opstand der Bataven spreekt Tacitus van Oppidum Batavorum, den Burcht der Bataven, dien Civilis na zijn nederlaag bij Xanten in den zomer van 70 niet meer durfde verdedigen. De Burcht werd in brand gestoken en Civilis trok zich over de Waal op het eiland der Bataven terug. Onmiddellijk na de ontdekking van de inheemsche sterkte bij den Kopschen Hof heeft Holwerda de meening uitgesproken, dat deze burcht met Oppidum Batavorum moet worden vereenzelvigd. Waarschijnlijk is die meening juist.

In het vervolg van het verhaal komt een plaats genaamd Batavodurum ter sprake; daar hadden de Romeinen een begin gemaakt met den bouw van een brug en heeft Civilis een aanval ondernomen. Meestal neemt men aan, dat met dezen naam dezelfde plaats wordt bedoeld, die even tevoren als Oppidum Batavorum was aangeduid, omdat Batavodurum eveneens Burcht van de Bataven beteekent. Maar men zal toch liever moeten denken aan een plaats wat dichter bij de rivier. Zonder twijfel was Batavodurum de naam van de nederzetting of van het Romeinsche fort, dat men in de buurt van het Valkhof moet zoeken. Deze laatste naam komt ook voor bij Ptolemaios, die zijn gegevens voor een groot deel aan Tacitus dankt.

Ten slotte moeten wij nog spreken over den naam Noviomagus, dien men uitsluitend aantreft op de Tabula Peutingeriana en op eenige inscripties, om de herkomst aan te duiden van soldaten, voornamelijk behoorend tot de bereden lijfwacht van de keizers uit de tweede eeuw, de equites singulares. Zulk een soldaat wordt dan Ulpia Noviomago Batavus (een Bataaf uit Ulpia Noviomagus) genoemd. Daarbij dankt Nijmegen den naam Ulpia aan keizer Traianus, door wien het stadsrecht werd verleend. Deze Romeinsche stad uit de tweede eeuw bij Nijmegen kan niet anders zijn geweest dan de nederzetting op de waarden aan de Waal in het westen. Daarvoor spreken de aard en de tijd van de vondsten ten duidelijkste. De naam Noviomagus moet in het laatst van de derde eeuw zijn overgegaan op de nederzetting, die toen wederom bij het

Valkhof is ontstaan. Op die wijze is deze naam voor de Middeleeuwsche en de latere stad bewaard gebleven [1]).

Wij gaan thans over tot de bespreking van de vondsten uit den Romeinschen tijd te Nijmegen; daarbij volgen wij de topografische orde. — Uit de stad zelf kennen wij alleen de overblijfselen van graven (Afb. 66), enkele doodkisten, baksteenen met stempels van legerafdeelingen en munten uit den tijd van Augustus tot Nerva. Men heeft daar dus af en toe begraven gedurende de eerste eeuw. Er is geen sprake van, dat de tegenwoordige stad, zooals men dat vroeger heeft vermoed, uit een Romeinsch legerkamp is ontstaan; althans wordt deze onderstelling door geen enkel positief gegeven gerechtvaardigd. Veel belangrijker zijn de ontdekkingen in het oosten van de oude stad, op het Valkhof en daar in de buurt.

Het Valkhof is altijd als een belangrijke vindplaats van Romeinsche oudheden bekend geweest. Ons wordt medegedeeld, dat daar al in de Middeleeuwen eenige inscripties zijn ontdekt en tal van munten, uit den tijd van Augustus tot Marcus Aurelius en van Diocletianus tot Valentinianus. Bij het sloopen van den burcht in 1796 zijn wederom fragmenten van inscripties voor den dag gekomen en munten uit den keizertijd tot Theodosius. Verder is uit de Waal aan den voet van het Valkhof een aantal bronzen en zilveren voorwerpen opgediept, meestal dateerend uit het begin van de eerste eeuw. Maar deze voorwerpen leeren ons op zich zelf niet veel over den aard van de nederzetting, die op het Valkhof heeft gelegen. De belangrijkste vondsten zijn afkomstig van de opgravingen, die in 1910 en 1911 zijn ondernomen, en van toevallige ontdekkingen, die met zorg zijn nagegaan, voornamelijk tijdens de werken voor de toegangswegen naar de nieuwe brug over de Waal [2]).

Bij het materiaal, waarover wij beschikken, kan men terstond twee perioden onderscheiden, de oudste uit den vroegen keizertijd en de jongste uit het laatst van de Romeinsche periode. Al dadelijk kan men opmerken, dat deze zelfde tegenstelling bestaat bij de voorwerpen uit de grafvelden een weinig verder naar het oosten op den Hunerberg, die in het Museum-Kam worden bewaard. Ook uit deze grafvelden kent men zoowel aardewerk van de eerste als van de vierde eeuw. De oudste vondsten komen overeen met wat te Haltern in Westfalen is ontdekt: terra-sigillata uit Arrezzo en vroeg „Belgisch" aardewerk; daarnaast treft men ceramiek aan, overeenkomend

1) J. L. A. Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen* (Diss. Amsterdam, 1917).
2) Men dankt een bewerking van het toen ter tijde bekende materiaal aan M. Daniëls, *Oud. Meded.* 1921, blz. 6-36; 1927, blz. 65-115.

met de voorwerpen uit Hofheim en terrasigillata uit Zuid-Gallië, die men in het midden van de eerste eeuw moet dateeren. Eenige stukken stammen uit de tweede helft van deze eeuw. Maar uit de tweede en derde eeuw is er op het Valkhof, evenals elders in de omgeving, nagenoeg niets uit den tijd, nadat Legio X Nijmegen had verlaten.

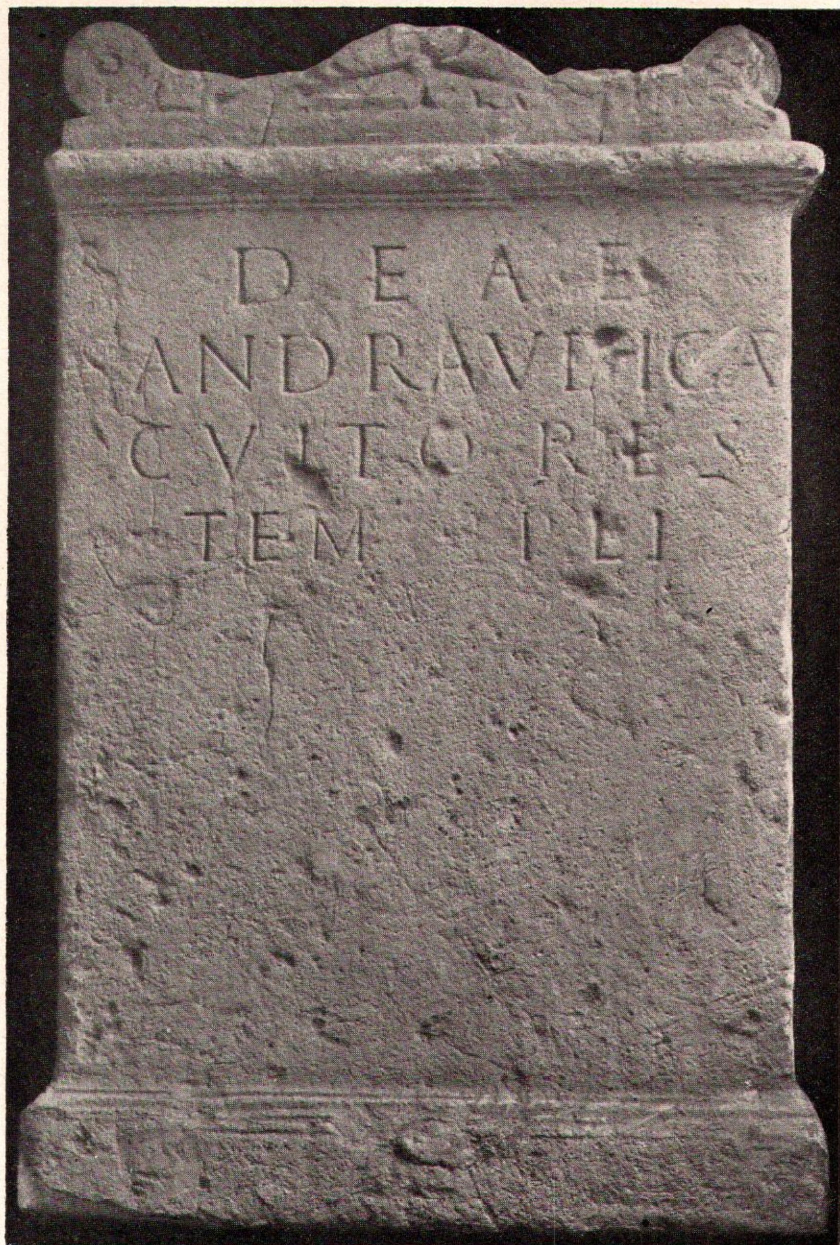
Aan den anderen kant treft men op het Valkhof vondsten aan, overeenkomend met de voorwerpen uit Alzei, een vesting die van omstreeks 330 tot het einde van de vierde eeuw is bezet geweest. Het meest opvallend is daarbij de ceramiek uit de Argonnen, die door de oranjegele kleur herkenbaar is, soms versierd met een patroon van blokjes en soms geheel glad. Daarnaast vindt men roodbruin aardewerk van dezelfde soort en grove ceramiek, herinnerend aan de late vondsten uit het fort van Niederbieber, dat tot omstreeks 260 is bezet geweest. De terrasigillata uit den laten tijd behoort tot de periode van de vierde eeuw, toen dit aardewerk nog eens een bloeitijd heeft gekend. Met de scherven komen ook de munten overeen. Men vindt geldstukken van de keizers Diocletianus en Constantius I, zeer veel kleine muntjes uit de vierde eeuw, die men moeilijk kan determineeren, en een twintigtal van Arcadius. Dit alles is voldoende om duidelijk te maken, dat op het Valkhof een nederzetting is geweest in den tijd van omstreeks het einde van de derde tot het begin van de vijfde eeuw. Waarschijnlijk was het een grensvesting, bestemd om den weg, die langs de Maas naar het zuiden voerde, af te sluiten en om de positie aan de Waal te beschermen. Met deze vesting heeft de versterkte toren van Heumensoord, ten zuiden van Nijmegen, die zoo aanstonds ter sprake zal komen, in verband gestaan.

Het op het Valkhof ontdekte stamt meestal uit kuilen, waarin men reeds in de Oudheid allerlei afval heeft weggestopt. De mogelijkheid heeft daar, voor zoover bekend, ontbroken om overblijfselen van nederzettingen waar te nemen. In dit opzicht is men gelukkiger geweest op het Gerardt-Nootplein in de nabijheid. Daar heeft men de sporen van een palissadeering gevonden en aardewerk uit den tijd niet lang na het begin onzer jaartelling: kruiken uit Italië en vroege terrasigillata. Het is mogelijk, dat daar en op het terrein van het Kelfensbosch een nederzetting heeft gelegen in de eerste periode van de Romeinsche bezetting. Wellicht was het een klein fort uit den tijd van Drusus en Germanicus. Zekerheid daaromtrent zou alleen een opzettelijk ondernomen opgraving kunnen verschaffen. Voorloopig moet men zich tot vermoedens bepalen.

Dat er evenwel ergens daar in de buurt een nederzetting van

Afb. 59. Altaar voor Hercules Magusanus, gevonden te Ruimel

Afb. 60. Altaar voor de godin Sandraudiga, gevonden te Rijsbergen

eenige beteekenis in de eerste eeuw heeft gelegen, wordt bewezen door de grafvelden op den Hunerberg, die zooeven ter sprake kwamen. Het grootste deel van het daar gevondene wordt bewaard in het Museum-Kam. Dit alles heeft Kam verzameld in een tijd, toen niemand anders daar eenige belangstelling voor had; op die wijze heeft hij zich groote verdiensten voor de wetenschap verworven. Verder bevindt zich een aantal voorwerpen in het Canisius-College. Alleen deze laatste collectie is behoorlijk gepubliceerd [1]) en wij kunnen dus althans over dit deel van het ontdekte goed oordeelen. Wat in het Museum-Kam wordt bewaard, is nog slechts zeer onvolledig bekend [2]).

De verschillende terreinen, waaruit de vondsten afkomstig zijn, worden in het Museum-Kam aangeduid met letters, die op de voorwerpen zijn aangebracht. Op die wijze onderscheidt men een terrein E aan de Museum-Kamstraat, die vroeger Eleonorastraat heette, een terrein S, dat behoorde aan de Gebroeders Smith, en een terrein O op het oostelijk deel van den Hunerberg.

Wat bij het Canisius-College is ontdekt en daar ook wordt bewaard, wordt met de letters CC aangeduid. Het is opmerkelijk, dat de oudste vondsten, die uit den laatsten tijd van keizer Augustus en van Tiberius dateeren, worden aangetroffen in het terrein O, dat het verst naar het westen ligt. Men zal dus de nederzetting, waartoe de graven behooren, nog verder westelijk moeten zoeken. De onderstelling, die wij zooeven hebben uitgesproken, dat die nederzetting bij het Valkhof, het Gerard Nootplein en het Kelfkensbosch heeft gelegen, is met dit gegeven in overeenstemming. Wat de andere terreinen betreft, beginnen de vondsten in E met den tijd van Tiberius en de vondsten in S omstreeks het jaar 30. De inhoud van een graf, dat in het gebied van het veld E is ontdekt, vindt men hierbij gereproduceerd (Afb. 62). Tot dit graf behoorde een kist van kalksteen, die met een deksel van hetzelfde materiaal was afgesloten. In de kist lagen verbrande beenderen en daartusschen een balsamarium van licht groen glas. Borden van terrasigillata, kruiken, een urn, glaswerk en een metalen spiegel behoorden tot dezelfde bijzetting. Dit alles moet in de jaren 40 tot 70 worden geda-

---

1) W. G. J. R. Vermeulen, *Een Romeinsch grafveld op den Hunerberg te Nijmegen* (1932).

2) M. A. Evelein, *Gids van het Rijksmuseum-G. M. Kam* (1930). — M. A. Evelein, *Beschrijving van de verzameling van het museum-G. M. Kam: de Romeinsche lampen* (1928). — J. H. Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen* (1941).

teerd [1]). Bij O sluiten nog twee andere terreinen aan; het veld O H (Oost-Hunerberg) bevat overwegend vroege vondsten; in O O zijn de voorwerpen uit veel jonger tijd. Dit laatste grafveld, dat, naar men moet aannemen, skeletgraven bevatte, behoort bij de nederzetting op het Valkhof uit de vierde eeuw.

Het best zijn wij, gelijk gezegd, op de hoogte van hetgeen op het veld CC vlak ten westen van het Canisius-College is ontdekt. Op dit terrein zijn met groote zorg opgravingen verricht door Pater Leydekkers en de resultaten van dit onderzoek zijn op voorbeeldige wijze bekend gemaakt door Pater Vermeulen. Uit dit terrein kent men twee soorten van vondsten, in de eerste plaats graven, die ouder zijn dan het jaar 70, en in de tweede plaats kuilen met afval, die dateeren uit de laatste decennia van de eerste eeuw. De kuilen bevatten materiaal, dat van het legerkamp afkomstig is en buiten het kamp is begraven. De oudste graven dateeren ten minste uit de laatste jaren van keizer Tiberius, de jongste uit den tijd van Nero. Er is geen enkel graf uit den tijd, toen het legerkamp door Legio X was bezet. Waarschijnlijk is dit kamp juist daar aangelegd, waar de begraafplaats eindigde.

Uit den aard van de vondsten in de graven meent men te kunnen opmaken, dat zij zijn aangelegd voor twee soorten van menschen. Naast een cultureel minder ontwikkelde laag van de bevolking moet een in beschaving aanmerkelijk hooger staande worden aangenomen. Men kan denken aan de inheemsche bevolking, dus aan Bataven die slechts weinig waren geromaniseerd, naast Romeinen of geheel geromaniseerde provincialen. Ten slotte moeten wij nog vermelden, dat op het besproken terrein behalve graven ook sporen van bewoning zijn aangetroffen. Maar tot nu toe is het niet gelukt den aard van deze bewoning nader vast te stellen. Wellicht moet men alleen denken aan enkele winkeltjes langs een weg.

De groote vesting voor Legio X Gemina sloot, gelijk gezegd, onmiddellijk oostelijk bij de zooeven beschreven grafvelden aan. Reeds vroeger had men, op grond van eenige in de buurt van Nijmegen gevonden inscripties, vermoed, dat dit legioen daar in garnizoen had gelegen; maar de plaats van het legerkamp is eerst in 1915 ontdekt [2]). Het lag op een zwak glooiend plateau, dat aan de noordzijde wordt begrensd door de helling van de heuvels; het zuidelijke

---

1) M. A. Evelein, *Bulletin ant. beschaving,* V (1930) 2, blz. 8-10.
2) Holwerda, *Bijblad Ned. Anthropol. Vereeniging,* 1917; *Oudh. Meded.* 1920, blz. 1-26; 1921, blz. 57-78. — J. Breuer, *Oudh. Meded.* 1931, blz. 27-121.

front liep op korten afstand evenwijdig met den Berg-en-Dalschen weg, het westelijke op 60 m ten oosten van de Museum-Kamstraat, terwijl het oostelijke ongeveer wordt aangegeven door den Beekmansdalschen bergweg. De gebouwen van het Canisius-College nemen den zuidwestelijken hoek van het legerkamp in en de groep huizen, die bekend is als het Roode Dorp, de zuidoostelijke. Het geheel beslaat een terrein van omstreeks 690 bij 430 m.

De omwalling van de vesting bestond uit een muur, samengesteld uit twee houten schuttingen, die door zware palen werden gesteund en waarbij de tusschenruimte was aangevuld met zand, en uit één of twee grachten (Afb. 63). Deze grachten ontbraken evenwel aan de noordzijde, waar zij door de sterke helling overbodig waren. Langs die helling werd alleen een fundamentgreppel gevonden en men heeft het vermoeden geopperd, dat daar een zware muur stond en dat die muur gedeeltelijk langs het oostelijke front doorliep. Op die wijze zou evenwel de aanleg een hoogst abnormaal karakter hebben gehad en het is zeer te betreuren, dat het onderzoek niet is voortgezet, totdat de problemen, die deze muur stelt, eenigszins meer waren verhelderd. Evenmin is het duidelijk, hoe het met de gracht of de grachten staat. Men heeft zich vergenoegd op enkele plaatsen vast te stellen, dat twee grachten aanwezig waren. Maar de vesting vertoont dan een zeer onregelmatigen vorm, zoodat het vermoeden is uitgesproken, dat de grachten aan verschillende perioden moeten worden toegeschreven. Ook dit probleem is niet geheel tot een oplossing gebracht [1]).

De plaats van de westelijke poort is nauwkeurig bepaald. Daar werd de toegang tot het kamp gevormd door een aarden dam met een weg, dien men kan herkennen als een hard ingeloopen strook in het verlengde van een onderbreking in de grachten. De toegang tot de vesting werd daar rechts en links geflankeerd door stukken van de omwalling, die als torens waren uitgebouwd; maar alleen de sporen van de gaten, waarin de palen voor die torens hebben gestaan, zijn bewaard gebleven. Aan de overzijde heeft men op de overeenkomstige plaats een constructie van palen ontdekt, die wellicht bestemd was om een naar de poort voerenden weg te ondersteunen als een terrasmuur. Men heeft den indruk, dat dit kamp in verband met den bijzonderen toestand van het terrein allerlei eigenaardigheden vertoonde.

De plaats van het praetorium of hoofdkwartier, het heiligdom en

1) W. Vermeulen, *Oudh. Meded.* 1931, blz. 123-132; verg. *Oudh. Jaarboek*, 1936, blz. 107 n. 163; — Holwerda, *Oudh. Meded.* 1936, blz. 17-18.

het centrum voor de administratie, is nauwkeurig bekend. Het was een groot gebouw, opgetrokken van steen, waarvan allerlei puin en dakpannen zijn ontdekt; maar ook dit gebouw is niet volledig onderzocht. Waarschijnlijk is daar de kop gevonden, die Braat als een portret van Caesar heeft herkend [1]); de sculptuur vertoont de kenmerken van den tijd der Flavische keizers, is dus vermoedelijk voor het heiligdom van de legioensvesting vervaardigd en behoorde tot een beeld van Caesar, dat daar was opgesteld (Afb. 65).

Door opgravingen op het terrein van het Canisius-College weten wij, dat de hoofdweg door het legerkamp, die van de westelijke poort naar het praetorium liep, eenigszins naar het zuiden afboog. Het praetorium lag een 50 m verschoven in die richting ten opzichte van de aslijn van de legerplaats. Van den anderen hoofdweg, de via principalis, die vóór het praetorium langs liep, is weinig bekend, maar althans zóó veel, dat men de plaats van de poorten ongeveer kan bepalen. Intusschen is door den bouw van moderne villas, sedert de opgravingen hebben plaats gehad, een nader onderzoek zeer bemoeilijkt. Alleen heeft men nog enkele sporen van andere gebouwen in het kamp kunnen vaststellen. Het is zeer te betreuren, dat men indertijd niet alle krachten heeft ingespannen om dezen merkwaardigen aanleg zoo volledig mogelijk te onderzoeken.

De dateering staat volkomen vast. Het legerkamp is gebouwd in het jaar 70 of zeer kort daarna en het is opgegeven toen Legio X naar Pannonië is overgeplaatst, omstreeks 105. Wat in dit kamp is gevonden, bevindt zich deels in het Canisius-College, het Museum-Kam en de stedelijke verzameling van Nijmegen, deels in het Museum van Oudheden te Leiden. De grafsteenen van een aantal soldaten, die in dit kamp hebben gediend, waren reeds vroeger in de omgeving van den Hunerberg aangetroffen. Van één van die grafsteenen, die thans in het Museum-Kam wordt bewaard, is de vindplaats nauwkeurig bekend. Dit monument is ontdekt op het terrein van de hofstede den Kleinen Kopschen Hof. Op dat zelfde terrein bevond zich ook een grafveld, waaruit tal van voorwerpen in het Museum-Kam stammen. Daar deze vondsten doorloopen tot het begin van de tweede eeuw, — er zijn munten ontdekt van Augustus tot Traianus —, ligt het vermoeden voor de hand, dat daar de begraafplaats van het legerkamp is geweest. In een ander grafveld, dat eveneens niet ver van het legerkamp verwijderd ligt in de buurt van de R. K. begraafplaats, overweegt het aardewerk van de tweede eeuw. Dit laatste grafveld is dus nog na het verlaten van de legioensvesting in gebruik geweest.

1) Braat, *Oudh. Meded.* 1939, blz. 24-28.

Een geheel ander karakter vertoont de burcht, die nog een weinig verder naar het oosten aan den rand van het heuvelland boven het Hotel Valk onder Ubbergen is ontdekt. Deze burcht had een driehoekigen vorm met eenigszins uitbuigende zijden, de noordelijke langs den rand van het plateau, de westelijke van noord naar zuid en de derde in noordoostelijke richting loopend, in aansluiting bij het terrein en ongeveer de hoogtelijn van 60 m volgend. Ter verdediging was een zware wal, maar geen gracht aanwezig; de vorm van den wal is intusschen niet nauwkeurig vastgesteld. Wèl zijn in den bodem sporen van zware palen aangetroffen en van liggende balken, waarmede die palen waren verbonden. Op die wijze meent men de overblijfselen van een walmuur te herkennen met een dikte van ongeveer 7 m. Verder bespeurde men greppels, waarin een palissade heeft gestaan en uit deze verschillende elementen heeft Holwerda een wal gereconstrueerd, die ongeveer 15 tot 16 m breed zou moeten zijn. Verder trachtte hij in den bodem de sporen van bastions en van een uitgebreid poortgebouw bij den voornaamsten toegang, die in het zuiden was gelegen, aan te wijzen. Dit alles is evenwel volkomen onzeker en de reconstructie is zeer weinig overtuigend.

De aanleg is slechts door middel van een aantal proefgreppels onderzocht. Met dit systeem is het wèl mogelijk een oppervlakkigen indruk van het monument, dat men wil bestudeeren, te verkrijgen; maar men kan geen volledig inzicht geven van de constructie, vooral niet bij een zóó vreemdsoortig object als deze burcht en in een periode, toen men van dergelijke burchten nog weinig wist. Een veel uitvoeriger en nauwkeuriger onderzoek was noodzakelijk geweest [1]. Zooveel is intusschen duidelijk, dat de burcht geen overeenkomst vertoont met de vestingen, die door de Romeinen zijn aangelegd. Het is een bouwwerk van inheemschen aard, dat volgens een zeer gecompliceerd plan uiterst knap is uitgevoerd, een merkwaardig voorbeeld van Germaansche of wellicht Gallo-Germaansche vestingbouwkunst en om die reden een monument, dat onze belangstelling ten zeerste gaande maakt. Gelijk reeds werd opgemerkt, was deze burcht naar alle waarschijnlijkheid het door Tacitus genoemde „Oppidum" van de Bataven, dat door Civilis in brand is gestoken, toen hij voor de overmacht van de Romeinsche legers naar de Betuwe moest wijken [2].

---

1) Voor dergelijke burchten verg. F. Kutsch, *Bericht VI. Intern. Kongress für Archäologie 1939* (1940), blz. 538-546.
2) Holwerda, *Germania,* I (1917), blz. 105-111.

Behalve de voornaamste toegang, die aan den zuidelijken hoek was gelegen, bevond zich nog een kleinere poort ongeveer in het midden van het noordelijke front. Deze twee openingen in de omwalling waren door een vrijwel rechten weg, die met keien was geplaveid, verbonden. Aan weerszijden van dien weg was een aantal gebouwen, woningen of heiligdommen, geconstrueerd van hout en vlechtwerk, die verschillende vormen vertoonen; maar het is slechts in enkele gevallen mogelijk geweest het grondplan en den aard van den opbouw eenigszins vast te stellen. In het geheel waren er niet meer dan vijftien van zulke gebouwen aanwezig. Verder vindt men op het geheele terrein, dat een oppervlakte had van bijna 8 ha, geen spoor van woningen.

Er is dus een inderdaad verwonderlijke tegenstelling tusschen de machtige omwalling en de geringe overblijfselen van bewoning daar binnen. Op deze wijze kan men niet denken aan een gewone vesting of aan een fort, maar wèl aan een burcht, die bestemd was te dienen als een toevluchtsoord voor een betrekkelijk groot aantal menschen uit de omgeving in tijden van gevaar. Alleen voor enkele voorname personen zijn daar huizen geweest en wellicht heiligdommen voor de goden.

Wat de vondsten in den burcht betreft, daarbij was een vrij groot aantal scherven van inheemsch, zoogenaamd Bataafsch aardewerk. Maar het talrijkst waren toch de fragmenten van Romeinsche ceramiek. Om die reden heeft men wel eens aan het inheemsche karakter van den aanleg getwijfeld. Veeleer zal men moeten aannemen, dat de burcht is gebouwd door menschen, die sterk onder den invloed van de zuidelijke cultuur stonden. Het Romeinsche aardewerk dateert uit den tijd van Augustus tot Nero. Tot de jongste in den burcht ontdekte voorwerpen behoort een vondst van Romeinsch aardewerk, dat zeker niet lang vóór het jaar 70 is vervaardigd [1]). Na dit jaar is de sterkte niet meer in gebruik geweest. Op deze wijze wordt de onderstelling, dat daar het in 70 verbrande Oppidum Batavorum ligt, nog nader bevestigd.

Op geringen afstand, tegen de zuidelijke helling van het plateau, is onlangs een inheemsch dorpje ontdekt. Blijkens het gevonden Romeinsche aardewerk, is deze nederzetting reeds in de vroege eerste eeuw bewoond geweest. Intusschen ontbreken nog nadere berichten over dit onderzoek. Ook over de verhouding tot den burcht en tot de andere overblijfselen uit het verleden in de buurt weten wij tot nu toe niets.

---

1) Verg. *Oudheidk. meded.* 1921, blz. LXII.

Ten slotte moeten wij nog aandacht geven aan de ontdekkingen in het gebied ten westen van Nijmegen, waar de Romeinsche stad Ulpia Noviomagus heeft gelegen. Onze kennis van die stad is evenwel gering. Wij vernemen, dat er in de 16de en 17de eeuw op de waarden nog ruïnes van steenen bouwwerken stonden. Veel is in den loop van den tijd vernield; een en ander werd tijdens het beleg van 1672 ernstig beschadigd; het meeste is weggespoeld door de Waal, die haar bedding sedert de 16de eeuw een eind naar het zuiden heeft verplaatst. Toch bezitten wij veel voorwerpen, die van dit terrein afkomstig zijn. Wat in oude Nijmeegsche collecties aanwezig was, stamt voor een belangrijk deel uit dat gebied. Een groot aantal oudheden is aan het licht gekomen bij het graven van de haven en heeft een plaats gekregen in de stedelijke verzameling. Ook worden nog telkens voorwerpen uit de Waal opgebaggerd, die van de oude stad afkomstig zijn. Meestal zijn het bronzen of zilveren voorwerpen, huisraad en wapens, bij voorbeeld enkele zeer fraaie Romeinsche helmen [1]). Van een dezer helmen kon een reproductie worden opgenomen (Afb. 67).

Intusschen was het niet lang geleden nog mogelijk op het terrein van het antieke Noviomagus opgravingen te ondernemen. Thans bestaat de gelegenheid daarvoor niet meer. Het gebied, dat niet door de Waal was weggespoeld, wordt nu vrijwel geheel ingenomen door dijken, straten, fabrieken en woonwijken. Men moet het ten zeerste betreuren, dat de gelegenheid om iets te weten te komen aangaande de belangrijkste, in ons land aanwezige Romeinsche burgerlijke nederzetting is verzuimd. Gelukkig danken wij aan de oplettendheid en aan den speurzin van Daniëls, dat wij althans van enkele monumenten, die in dit gebied voor den dag kwamen, eenigszins op de hoogte zijn [2]). Intusschen lagen deze monumenten, naar alle waarschijnlijkheid, buiten het gebied van de Romeinsche stad.

Op een terrein, dat thans ongeveer wordt begrensd door de Waalstraat, de Biezenstraat, de Waterstraat en de Kanaalstraat, werd een complex van gebouwen gevonden, bestaande uit twee naast elkander gelegen ongeveer vierkante hoven, elk van omstreeks 40 bij 50 m, en in het midden van iederen hof een klein gebouwtje, dat eenigszins anders dan deze hof was georiënteerd (Fig. 22). Deze gebouwtjes kan men reconstrueeren als een vrijwel vierkante cella, van 6.25 bij 5.25 m, die aan de vier zijden door een breede gaanderij met zuilen was omgeven. Op deze wijze verkrijgt men den gewonen

---

1) Verg. Braat, *Oudh. Meded.* 1939, blz. 32-36.
2) M. Daniëls, *Oudh. Meded.* 1927, blz. 65-111.

vorm van den Keltischen tempel [1]), die ook voor Germaansche godheden in het door de Romeinen bezette gebied werd gebruikt. Van deze gebouwen werd niet veel meer gevonden dan enkele stukken van het fundament of de greppels, waaruit de steenen van het fun-

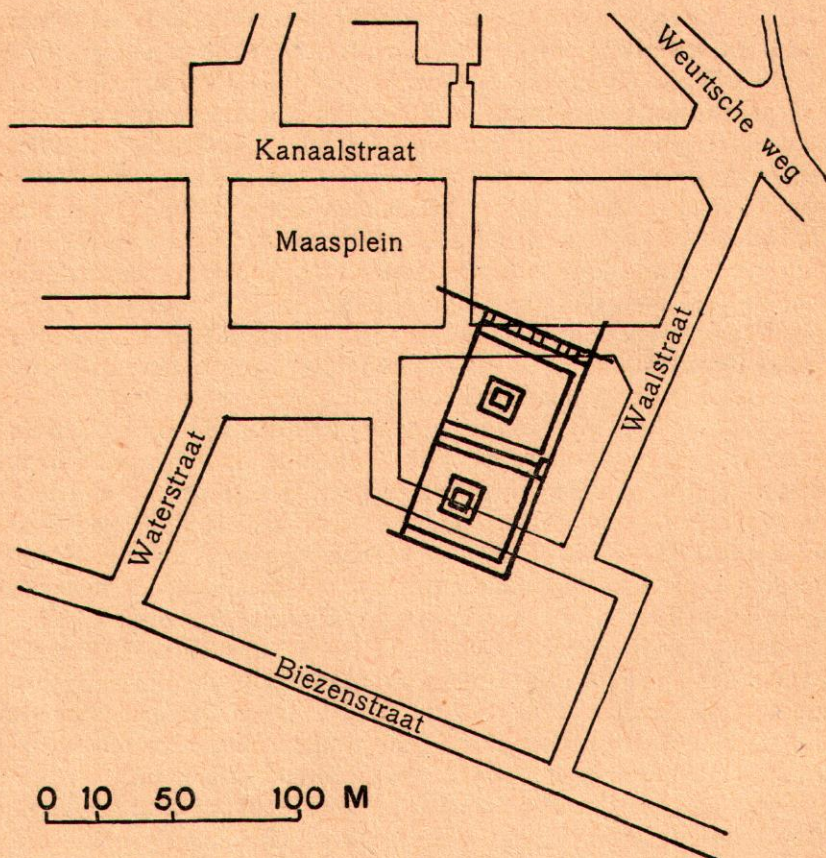

Fig. 22. De tempels bij Noviomagus

dament waren weggebroken (Afb. 64). Het gevondene is evenwel voldoende om ons een indruk te geven van hetgeen daar heeft gestaan.

Ten westen van het tempelcomplex, aan het Maasplein, werd een

1) F. Oelmann, *Germania,* 17 (1931), blz. 169-181. — H. Koethe, *Bericht Röm.-Germ. Kommission,* 23 (1933), blz. 10-108.

groot aantal misbaksels van aardewerk gevonden, blijkbaar afkomstig van een pottenbakkerij, die daar in de buurt moet zijn geweest. Veel is over deze vondst nog niet bekend. Men weet alleen, dat er verschillende soorten van aardewerk zijn ontdekt, die ook elders in Nijmegen zijn voor den dag gekomen. Naar men aanneemt, is de bakkerij op het einde van de eerste en in het begin van de tweede eeuw in bedrijf geweest.

Over de andere op het terrein van de stad Noviomagus gevonden oudheden moeten wij kort zijn. Zoolang het materiaal niet eenigszins is doorgewerkt, heeft een opsomming geen zin. Wij weten alleen met zekerheid, dat er daar reeds in de eerste eeuw menschen hebben gewoond. Verder is het van belang, dat de reeks van munten doorloopt van den tijd der Republiek tot Philippus Arabs (244-249) en Traianus Decius (249-251); daarna zijn Saloninus en Postumus (258-268) ieder nog door één munt vertegenwoordigd. Er is ook geen aardewerk ontdekt, dat later is dan het midden van de derde eeuw. Blijkbaar is toen de stad, zooals wij het vroeger al hebben vermeld, door de bewoners verlaten. Opmerkelijk is het evenwel, dat daar eenige terrasigillata uit vroeger tijd, zelfs uit Italië geïmporteerde, is gevonden. Reeds in het begin van de eerste eeuw is die streek dus bewoond geweest. Ook de Latijnsche inscripties, die er zijn ontdekt, leeren ons niet veel. Men treft de gewone wijdingen aan voor de Romeinsche goden, Juppiter, Mercurius en Minerva, maar ook voor inheemsche godheden, als de Matres Aufaniae en de Matres Mopates [1]).

Wat beter zijn wij op de hoogte van de begraafplaatsen, die bij de Romeinsche stad behoorden. Zij lagen ten zuiden en zuidwesten van de zooeven beschreven tempels aan den Weurtschen weg en de Voorstadslaan op het Heessche veld. Onze kennis danken wij aan de opgravingen van Kam en aan een zorgvuldig onderzoek van Brunsting [2]). Zonder de opgravingen van Kam zouden wij van deze begraafplaats nagenoeg niets weten. Zeker droegen die onderzoekingen geen wetenschappelijk karakter; het toezicht was onvoldoende en er is geen moeite gedaan om de vondsten uit de verschillende graven bijeen te houden; alleen de gave of vrijwel ongeschonden voorwerpen zijn verzameld. Maar van dit alles kan men den Heer

---

1) Over den godsdienst wordt gesproken in afdeeling VIII van het Achtste hoofdstuk.
2) H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen* (Diss. Amsterdam, 1937).

Kam geen verwijt maken. Anderen deden in het geheel niets en de officieele autoriteiten, die leiding hadden moeten geven, hielden zich afzijdig.

De voorwerpen in het Museum-Kam, die van de genoemde opgravingen op het stuk land van notaris Klaassen afkomstig zijn (gemerkt met KL), worden nog aangevuld met vondsten van terreinen aan den Weurtschen weg (gemerkt met WW), die Kam door aankoop heeft verworven. Eenige voorwerpen uit dit zelfde gebied bevinden zich in het museum te Leiden. Het geheele materiaal is bewerkt door Brunsting, die zelf ook een kleine opgraving heeft ondernomen. Wat bij dit laatste onderzoek voor den dag is gekomen, heeft een plaats gekregen in het Allard Pierson-Museum te Amsterdam (Afb. 68 en 69).

Op grond van deze bewerking kan men vaststellen, dat op dit terrein is begraven van het laatste kwart der eerste eeuw af, gedurende de geheele tweede en nog een deel van de derde eeuw. Dit wordt bewezen door de overeenkomst met de vondsten in het fort van Niederbieber, dat van 190 tot 260 is bezet geweest. Alleen ontbreken te Hees de jongste vormen van de laatst genoemde plaats, die intusschen wel vertegenwoordigd zijn in het grafveld OO van den Hunerberg.

Wat de munten betreft, zijn in het grafveld de keizers Gordianus III (238-244), Philippus Arabs (244-249), Postumus (258-268), Constantius II (337-340) en Constans (337-350) de laatsten, die zijn vertegenwoordigd, maar ieder door niet meer dan één munt. Daar ook uit het gebied van de stad Ulpia Noviomagus, gelijk boven werd opgemerkt, de jongste munten uit het midden van de derde eeuw dateeren, kan men wel zeker wezen, dat de bewoning daar zich niet langer dan tot dat tijdstip heeft gehandhaafd. Toen zijn de bewoners naar het zuiden vertrokken. Mogelijk heeft een deel van hen een toevlucht gezocht in een sterkte op het Valkhof, die gemakkelijker kon worden verdedigd. Bovendien is het door de vondsten op het Heessche veld duidelijk, dat de bevolking in Noviomagus sedert het begin van de derde eeuw reeds sterk was afgenomen.

Opmerkelijk is het, dat op het Heessche veld alleen brandgraven zijn ontdekt, terwijl te Keulen, bij voorbeeld, van omstreeks 200 af ook skeletgraven voorkomen. Wat de gebruiken bij de behandeling der overledenen betreft, kon men vaststellen, dat de verassching soms geschiedde op de plek waar de overblijfselen waren bijgezet, maar soms ook elders. De bijzetting had plaats in een urn, een enkele maal van glas, maar meestal van aardewerk, een kan of een steenen

kistje, in eenige gevallen tezamen met voorwerpen, die den doode in het graf waren medegegeven. Volgens een globale berekening bedroeg het aantal graven op dit terrein omstreeks 12.500. Is deze berekening juist, dan zou het gemiddelde aantal inwoners van Ulpia Noviomagus, gedurende de 170 jaren (van 70 tot 240) die de stad bewoond was, ongeveer 3000 zijn geweest.

Wij moeten thans overgaan tot de bespreking van de vondsten in de omgeving van Nijmegen; daarbij beginnen wij met het gebied ten oosten van de stad. Slechts zeer weinig valt te vermelden van het lage land aan de Waal: munten en enkele andere Romeinsche voorwerpen uit Persingen, munten van Domitianus op een woerd bij Erlecom. Millingen, waar de bewoning belangrijker moet zijn geweest, komt later ter sprake.

Veel talrijker zijn de ontdekkingen in de hooger gelegen terreinen aan den voet en op de hellingen der heuvels. Daar ergens moet een Romeinsche weg hebben geloopen, gelijk duidelijk blijkt uit de fragmenten van niet minder dan drie mijlpalen, die in deze streek zijn gevonden, de eerste in 1796 bij het afbreken van den Burcht te Nijmegen, daarheen waarschijnlijk van een ons onbekende plaats in de buurt gebracht, de tweede in 1751 op den Hunerberg aan den bovenweg naar Beek, de derde in 1628 in het dorp Beek aan den ouden landweg, de Koningstraat. De laatst genoemde, de eenige waarop meer dan enkele letters te lezen zijn, is gewijd aan keizer Traianus in de jaren 100, 101 of 102. Uit deze vondsten kan men opmaken, dat de Romeinsche weg eerst over de heuvels liep langs het legioenskamp, dan afdaalde naar het lage land, om vervolgens waarschijnlijk langs Holdoorn, met de groote steenbakkerij die zoo aanstonds zal worden beschreven, over Duitsch grondgebied Rindern te bereiken. De laatste plaats, vermoedelijk A r e n a c u m, was een belangrijk kruispunt, zooals uit de gegevens van het Romeinsche reisboek blijkt. Over Arenacum en de wegen daar in de buurt zullen wij spreken in Afdeeling I van het volgende hoofdstuk.

Langs den weg van Nijmegen naar Rindern kunnen wij, behalve de reeds genoemde nederzettingen en grafvelden, de volgende vondsten vermelden. Tusschen Nijmegen en Ubbergen is aan den voet van den Hunerberg een grafsteen aangetroffen voor een vrouw. Bij het dorp Ubbergen zelf, zoowel tegen de helling als aan den voet van de heuvels, heeft men in vroeger tijd zwaar muurwerk en allerlei oudheden ontdekt. Wellicht stond daar een paar wachttorens; maar evengoed kan men denken aan Romeinsche landhuizen, die op die plaats hebben gelegen. Ook bij het kasteel te Ubbergen zijn al-

lerlei Romeinsche voorwerpen aan het licht gekomen. Op de hoogte achter het kasteel is de grafsteen gevonden van Lucius Cassius Clemens, een soldaat van Legio X, die uit het Keltische gebied van Noord-Italië afkomstig was, zooals veel andere van zijn tijdgenooten in het Romeinsche leger (verg. afb. 37 in het Eerste Deel). In de buurt, achter Ubbergen, was waarschijnlijk een Romeinsch landhuis; er zijn daar ten minste fragmenten van beeldhouwwerk, bronzen voorwerpen, glas en aardewerk ontdekt. Dergelijke oudheden en fundamenten van gebouwen zijn ook te Beek voor den dag gekomen. Uit Berg en Dal kent men weer Romeinsche munten en aardewerk. Blijkbaar is er een vrij dichte bewoning geweest tegen de heuvels aan langs den Romeinschen weg.

Belangrijker zijn evenwel de vondsten, die zijn gedaan te Holdoorn, aan den weg van Berg en Dal naar Wijler, aan beide zijden van dien weg, gedeeltelijk op het terrein van den Holtheurnschen Hof gedeeltelijk op Duitsch grondgebied. Daar zijn de overblijfselen aangetroffen van de groote steenbakkerij van den Exercitus Germanicus Inferior, met een nederzetting en een heiligdom. Altaren zijn aan het licht gekomen, gewijd aan Juppiter en den Genius loci, onder andere een, die in 185 is opgericht door Gaius Candidinius Sanctus, een signifer van Legio XXX (verg. Afb. 39 in Deel I). Een andere is gewijd in het jaar 197 aan de godin Hludana door een soldaat van hetzelfde corps, en nog een aan Vesta (de godin van het haardvuur) door den magister figulorum (opzichter van het steenbakkersbedrijf) Julius Victor (Afb. 61). Buitengewoon talrijk zijn de daar ontdekte gestempelde baksteenen, ook baksteenen waarin aanteekeningen zijn gegrift in verband met het ter plaatse verrichte werk.

Opgravingen zijn in deze steenbakkerij ondernomen door J. In de Betouw in het begin van de 19de eeuw en later door L. J. F. Janssen voor het museum te Leiden. Janssen vond er een volledige stookplaats van een oven voor het bakken van steenen en fundamenten van gebouwen, zeer veel Romeinsche dakpannen en baksteenen, aardewerk en andere voorwerpen van allerlei aard, benevens graven, die uit groote dakpannen of baksteenen waren opgebouwd.

Onlangs heeft men de opgravingen op het terrein van den Holtheurnschen Hof hervat (Afb. 70). Wederom werden eenige stookplaatsen blootgelegd; maar van de ruimte, waarin het aardewerk voor het bakken werd opgestapeld, was nergens iets bewaard gebleven. Behalve groote ovens, die voor bouwsteenen en dakpannen waren bestemd, vond men ook de overblijfselen van kleinere, die

voor het bakken van aardewerk dienst hebben gedaan. Het bleek, dat op dit terrein reeds een pottenbakkerij was gevestigd, voordat het bedrijf voor het vervaardigen van dakpannen werd ingericht. In de pottenbakkerij werd het bekende rossige aardewerk vervaardigd, dat als „Nijmeegsche waar" bekend is.

Niet ver van daar, in de Watermeerwijk onder Groesbeek, is een altaar of het voetstuk van een standbeeld gevonden, dat in het jaar 225 tijdens de regeering van keizer Severus Alexander is gewijd door een commandant van Legio I Minervia, een afdeeling die te Bonn haar garnizoen had. Verder kennen wij uit de buurt van Groesbeek nog eenige graven, die op „Het Veldje" zijn gevonden. De Romeinsche landhuizen uit die streek, van den Kloosterberg en den Sint Jansberg kwamen boven, aan het slot van afdeeling III van dit hoofdstuk, reeds ter sprake.

Eindelijk moeten wij nog eenige aandacht geven aan den weg, die Nijmegen in zuidelijke richting verliet, langs de St. Annalaan naar Cuyk, het dal van de Maas, Maastricht en Tongeren. Merkwaardigerwijze zijn uit de strook langs dezen weg nagenoeg geen vondsten bekend. Wij noemen alleen den wachtpost, die bij Heumensoord ten zuiden van de stad is opgegraven. Men kan spreken van een klein fort, dat was bestemd om den zooeven genoemden weg te beschermen. Deze wachtpost is omstreeks het midden van de vierde eeuw gebouwd en, blijkens de munten die doorloopen tot keizer Gratianus, eenigen tijd bezet geweest. Intusschen is er geen aanleiding om den bouw in verband te brengen met de tochten van Julianus, zooals men wel heeft gedaan; er bestaan daarvoor geen aanwijzingen. — Over den weg, die van Nijmegen naar het westen liep langs den linker oever van de Waal spreken wij zoo aanstonds.

V. DE WEG LANGS DE WAAL NAAR DE KUST

De kleistreek langs de rivieren vertoont een geheel ander beeld dan de tot nu toe besproken gebieden. Het landschap wordt daar volkomen beheerscht door de groote stroomen en door de afzettingen van zand en klei aan hun oevers. Juist onmiddellijk langs die oevers plegen die afzettingen het hoogst te wezen en om die reden heeft het verkeer zich dicht bij de rivier aangesloten. Daar treft men ook steeds de meeste Romeinsche vondsten aan. Intusschen is de toestand in het mondingsgebied van de Waal en de Maas sedert den Romeinschen tijd zeer sterk gewijzigd. Het is niet goed mogelijk na

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1933, blz. 10-25.

te gaan, hoe daar de stroomen hebben geloopen. Ook over de plaats van de verkeerswegen in die streek moeten wij ons tot vermoedens bepalen. Verder naar het noorden evenwel is de loop van den tak der rivier, die den naam Rijn heeft bewaard, blijkbaar weinig veranderd. Alleen heeft deze tak zeer veel van zijn beteekenis verloren.

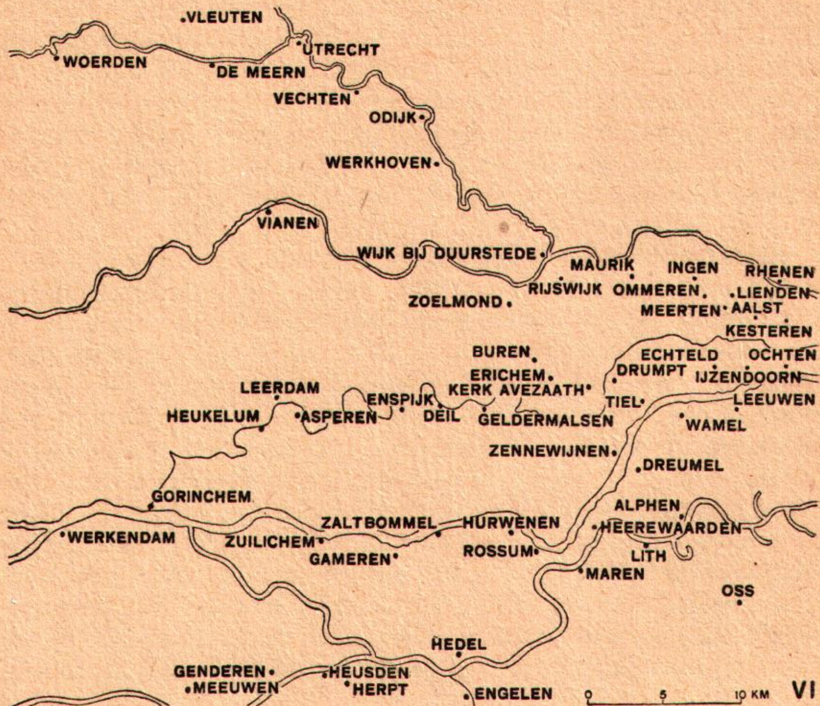

Fig. 23. Kaart VI: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Noord-Brabant, Gelderland en Utrecht

In deze afdeeling bepalen wij ons tot het land aan de Waal en in de Zuidhollandsche eilanden, dat wordt doorsneden door den zuidelijken weg van Nijmegen naar de kust.

Deze weg moet vooreerst den linker oever van de Waal hebben gevolgd. Inderdaad kan men daar, in de strook langs de rivier, een aantal plaatsen noemen, waar Romeinsche oudheden zijn gevonden. Deze overblijfselen duiden ongeveer den loop van den weg aan. Het is alleen niet duidelijk, of zij afkomstig zijn van nederzettingen der inheemsche bevolking of van poststations. Bij het huis Doddendael

onder Ewijk aan de Waal is Romeinsch aardewerk gevonden, onder andere uit de eerste eeuw; in dit geval mag men wellicht aan een Romeinsche nederzetting denken. Scherven van aardewerk en munten zijn ontdekt op een woerd aan de Koningstraat tusschen Ewijk en Winssen. Bij Deest zijn wederom munten en aardewerk gevonden, op de woerd den Geleenberg onder Afferden Romeinsch aardewerk uit de tweede eeuw, te Leeuwen Romeinsche munten, te Wamel verschillende oudheden, te Bato's erf onder Dreumel eenige gouden munten.

Veel belangrijker zijn de vondsten uit het gebied, waar Maas en Waal elkander voor het eerst ontmoeten. Er moet daar, zooals wij het aan het slot van afdeeling III van dit hoofdstuk reeds hebben opgemerkt, een Romeinsche plaats zijn geweest, zonder twijfel één of wellicht twee forten met een burgerlijke nederzetting. Bij Heerewaarden zijn uit het bed van de Maas zeer veel Romeinsche voorwerpen voor den dag gekomen, munten, bronzen vaatwerk, scherven van aardewerk. Maar het bleek niet mogelijk daar een opgraving te ondernemen. Wellicht is het grootste deel door de rivier weggeslagen.

Wat meer weten wij van de vondsten bij Rossum. Daar zijn al geruimen tijd geleden de overblijfselen van een Romeinsche nederzetting op de uiterwaard, genaamd het Klooster, tusschen Rossum en het fort Sint Andries, ongeveer 350 m ten oosten van het dorp, door de Waal blootgewoeld en daarna geheel opgeruimd. Zonder twijfel heeft er een Romeinsch fort gelegen en de vondsten, die men van die plaats kent, stellen ons in staat daarbij vier perioden te onderscheiden. Op grond van eenige munten mag men aannemen, dat er in den tijd van Augustus een kleine sterkte heeft gelegen. Het groote aantal scherven van aardewerk uit den tijd van Claudius en Nero bewijst, dat deze sterkte omstreeks het midden van de eerste eeuw als een grooter fort is herbouwd; dit fort moet gedurende den opstand der Bataven zijn verwoest. In den tijd van de Flavische keizers is daar opnieuw een belangrijke vesting gesticht, die bezet was door manschappen van Legio X uit Nijmegen. Later is die vesting wellicht in steen opgetrokken en althans tot het midden van de derde eeuw door troepen bezet geweest. Ten slotte bewijzen enkele munten dat daar in de vierde eeuw nog een versterkte post aanwezig was.

Wellicht hebben te Heerewaarden en Rossum de twee plaatsen Grinnes en Vada gelegen, die door Tacitus in het verhaal van den opstand der Bataven worden genoemd als Romeinsche forten aan den linker oever van de Waal. Uit dit verhaal kan men ten minste opmaken, dat die twee forten in elkanders onmiddellijke

nabijheid lagen. Grinnes wordt ook genoemd op de Tabula Peutingeriana als een station aan den weg, die langs deze rivier liep. Maar wij hebben omtrent de ligging geen zekerheid, daar er in de getallen op dit deel van de kaart blijkbaar fouten schuilen. De afstand van Nijmegen tot Rossum, langs de rivier gemeten zonder de kleine bochten bedraagt ongeveer 40 km, of 18 Gallische mijlen van 2200 m, terwijl volgens de Tabula Noviomagus van Grinnes minstens 23 mijlen of ruim 50 km verwijderd was.

De Romeinsche voorwerpen, die te Rossum aan het licht kwamen, zijn indertijd verzameld door Leemans [1]) die daar zijn jeugd heeft doorgebracht. Behalve de gewone voorwerpen die van gebouwen afkomstig zijn, als spijkers, baksteenen, vloertegels en dakpannen, zijn de buizen voor de verhitte lucht van een verwarmingstoestel zeer opmerkelijk. De gesneden steenen en de beeldjes van terracotta, die daar zijn ontdekt, bewijzen, dat de bewoners op een vrij hoogen trap van cultuur stonden. Men moet aan een bezetting door troepen van het Romeinsche leger denken. Onder het aardewerk is de terrasigillata, vooral uit de tweede helft van de eerste eeuw, bijzonder talrijk. Bij de munten trekken er twee met de beeltenis van Gaius en Lucius Caesar de aandacht; deze munten zijn immers karakteristiek voor de militaire nederzettingen uit de periode van Augustus omstreeks het begin onzer jaartelling. Uit later tijd zijn vooral de munten van Vespasianus en van Severus Alexander in een vrij groot aantal aanwezig. De vierde eeuw wordt vertegenwoordigd door geldstukken van Constantinus I en Constantius II.

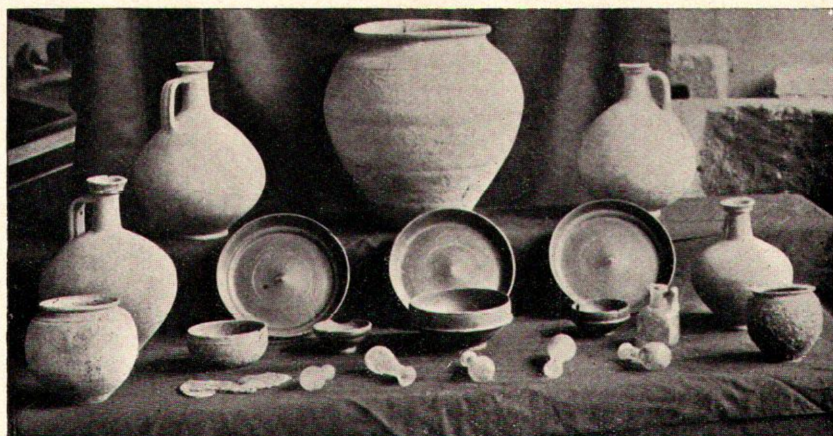
In later jaren zijn in de buurt van Rossum nog wel meer vondsten gedaan, bij voorbeeld op een terrein tusschen Rossum en Hurwenen een groot aantal scherven van Romeinsch aardewerk. Romeinsche voorwerpen zijn af en toe bij Zaltbommel gevonden, vooral bij den aanleg van den spoordijk, en ook uit Gameren kent men scherven van Romeinsch aardewerk. Het merkwaardigst zijn evenwel de overblijfselen bij Zuilichem van een brug over de Waal, waarvan in 1895 een aantal palen is voor den dag gekomen [2]). Men heeft aan een Romeinsche brug gedacht; maar zekerheid daaromtrent is er niet. De vondsten aan de overzijde van de rivier, in de Betuwe, geven ook geen aanleiding om te denken, dat daar een belangrijke verbindingsweg is geweest. Intusschen kan de brug ook voor de een of andere militaire expeditie zijn gebouwd. In afdeeling I van het

---

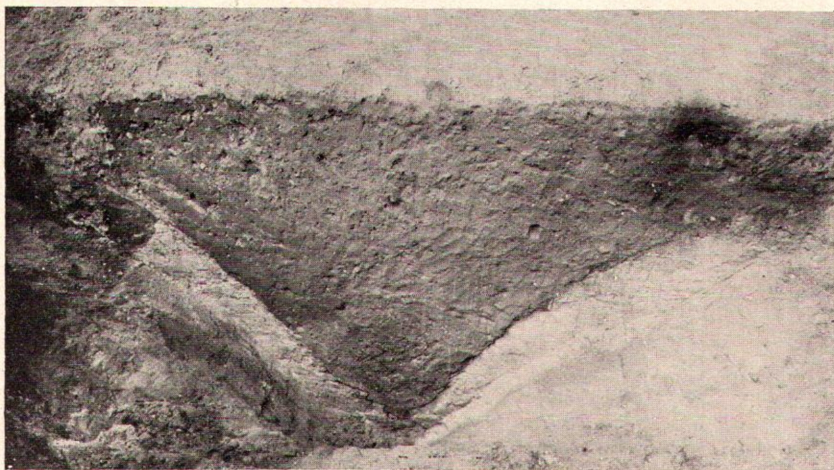
1) C. Leemans, *Romeinsche oudheden te Rossum* (1842).
2) W. Pleyte, *Ned. Oudh. Batavia*, blz. 48, pl. IX 2. — Verg. K. Saatmann, *Bonner Jahrb*. 143-4 (1938), blz. 202-204.

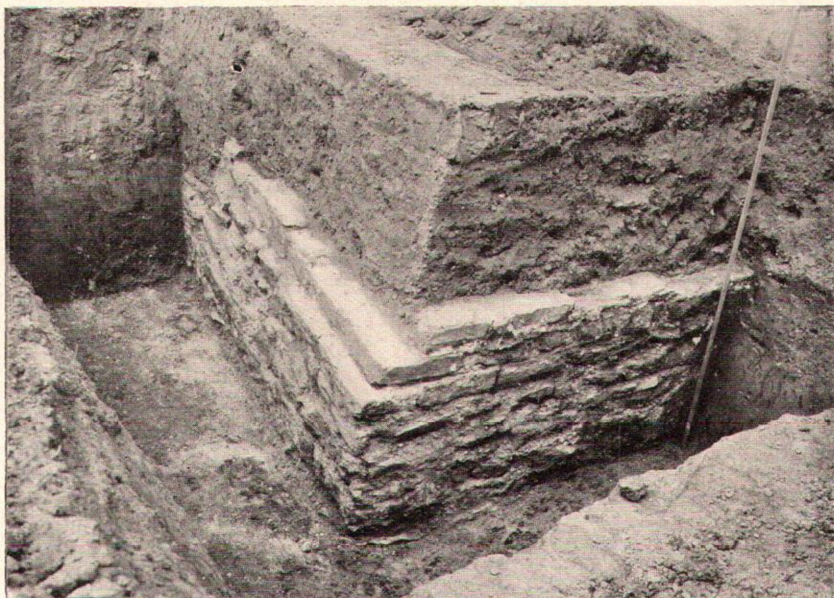
Afb. 61. Altaar voor Vesta, gevonden te Holdoorn

Afb. 62. Voorwerpen uit een graf, ontdekt op den Hunerberg bij Nijmegen

Afb. 63. Vulling der gracht van de legioensvesting bij Nijmegen

Afb. 64. Fundament van de Gallische tempels te Nijmegen

volgende hoofdstuk zullen wij ons met de vondsten in de Betuwe bezig houden. Thans moeten wij aandacht geven aan het vervolg van den Romeinschen weg naar de kust.

Die weg heeft, naar men met zekerheid mag aannemen, althans tot bij Rossum den linker oever van de Waal gevolgd. Er is evenwel, gelijk wij zoo aanstonds zullen opmerken, reden om aan te nemen, dat de baan zich verderop bij den rechter oever van de Maas aansloot. De vondsten zijn in die streek evenwel zeer weinig talrijk. Een korte opsomming maakt dit reeds duidelijk. Te Empel zijn Romeinsche fragmenten gevonden en te Hedel enkele Romeinsche munten. Zulke munten zijn in vrij groot aantal te 's-Hertogenbosch ontdekt, evenals te Engelen in een hoog gelegen tuin. Uit Herpt kent men eenig Romeinsch ijzerwerk, uit Heusden wederom munten, uit Genderen op een woerd een kruik uit het midden van de tweede eeuw en scherven van ander Romeinsch aardewerk, uit Meeuwen een bronzen pannetje, enkele muntjes van de vierde eeuw uit het Land van Altena. Ten slotte vermelden wij nog de vondst van een Romeinsche amphora en eenig ander aardewerk bij het graven van de Nieuwe Merwede onder Werkendam bij Kop van het Land.

De reconstructie van den Romeinschen weg ten westen van Rossum plaatst ons voor eigenaardige moeilijkheden. Door een recent onderzoek is dit vraagstuk evenwel in een eenigszins ander licht gekomen [1]). De Heer van Rheineck Leyssius heeft de aandacht gevestigd op een merkwaardigen ouden weg door het Land van Altena tusschen Maas en Merwede, een weg die al vóór den Sint-Elisabethsvloed als Grave werd aangeduid; daarbij wordt de zeer aannemelijke onderstelling geopperd, dat die weg niet anders is geweest dan de oude, lang gezochte Romeinsche weg. Men kan nog vrijwel vaststellen, hoe die weg heeft geloopen van Meeuwen naar Dordrecht. De Grave kruiste de Alm op een plaats, die Oude Veer werd genoemd, en liep verder in een vrijwel rechte lijn door langs een punt even benoorden de Kornsche sluis, bij het begin van de zuidelijke grens der gemeente Werkendam, en langs Kop van het Land, om over den Reeweg (thans Platte weg) het Zwijndrechtsche veer bij Dordrecht te bereiken.

Op die wijze zijn wij gekomen tot de Zuidhollandsche eilanden, een streek waarin zeer groote veranderingen hebben plaats gehad. Het is intusschen aan den Heer van Rheineck Leyssius gelukt een

---

1) H. J. L. Th. van Rheineck Leyssius, *Rotterdamsch Jaarboekje,* 1940, blz. 76-104.

beeld te ontwerpen van den toestand in de Maasdelta omstreeks het jaar 1000 [1]). Daarbij ging hij uit van het denkbeeld, dat de 13de eeuw niet, zooals men het gewoonlijk aannam, een tijdperk was van opkomst voor de betrokken gronden, maar in hoofdzaak nog van voortschrijdende afbraak. Zelfs heeft hij een poging gedaan een voorstelling te ontwerpen van den toestand in den Romeinschen tijd.

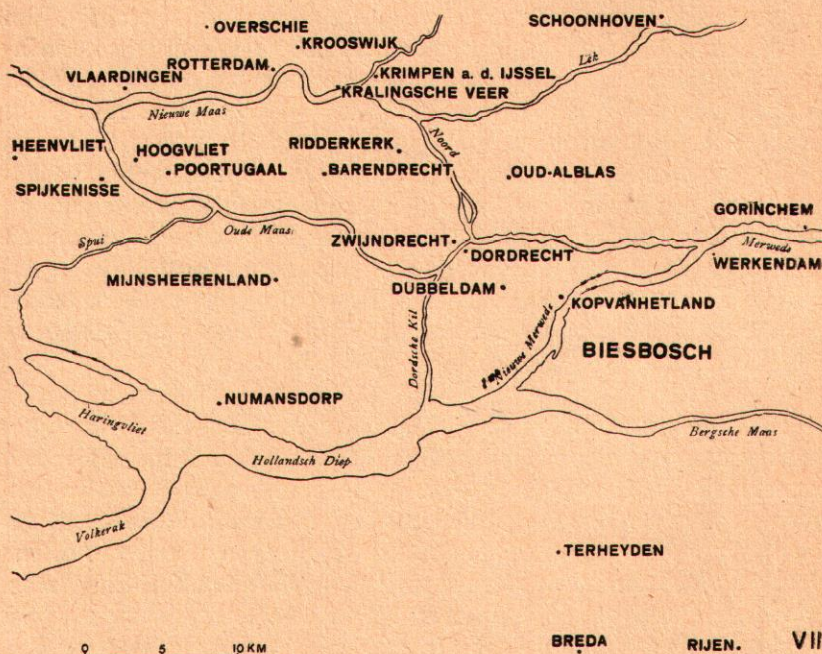

Fig. 24. Kaart VII: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Noord-Brabant en Zuid-Holland

Het is uitteraard niet mogelijk, hier deze onderzoekingen weer te geven. Wij willen slechts de aandacht vestigen op enkele oude waterloopen in het gebied van de Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden. Uit de Ooster Schelde stroomde, hoofdzakelijk in noordelijke richting, de kronkelende Striene, die in de Middeleeuwen de westelijke begrenzing vormde van de heerlijkheid van dien naam. Uit de

1) *Geschiedk. Atlas van Nederland,* Bladen V en VII, met tekst door Th. van Rheineck Leyssius (1938). — Verg. H. J. L. Th. van Rheineck Leyssius, *Uit de wordingsgeschiedenis van de Zuidhollandsche eilanden: Haagsch Maandblad,* 1934 IV, blz. 650-674.

Striene kwam wederom de Borre of Borde, die bij Heenvliet in de Maas uitmondde. De Borre was, tezamen met de Bornisse, dus een arm van de Maas en wel de oorspronkelijke hoofdarm van die rivier. De wijde Maasmond tusschen Oostvoorne en Terheide moet de mond zijn geweest van het Helinium uit den Romeinschen tijd [1]. De rivier ten zuiden van Vlaardingen en Rotterdam, die later Maas werd genoemd, heette in de Middeleeuwen Merwede, een naam die langzamerhand de rivier is opgekropen. Intusschen wordt met dezen naam eerder een moerasgebied aangeduid dan een rivier. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de breede arm van de latere Maas is ontstaan ten gevolge van een doorbraak van het Helinium in oostelijke richting [2]. Deze doorbraak is waarschijnlijk de oorzaak geweest, dat de Lek zoo veel meer Rijnwater tot zich heeft getrokken. Het water, dat langs dien stroom afvloeide, is aan den arm van den Rijn, die bij Katwijk uitmondde, ontnomen [3].

Keeren wij thans terug tot den Romeinschen weg. Het vervolg van dien weg in westelijke en noordelijke richting na Zwijndrecht kan zijn gevormd door den reeds in de Middeleeuwsche bronnen genoemden Langeweg door de Zwijndrechtsche waard, die vrijwel in het verlengde ligt van het westelijke deel van de Grave. Dit gedeelte kan men doortrekken tot Barendrecht, waar de Barendswaal werd overgestoken. Daarna volgde de weg de noordelijke grens van de gemeente Barendrecht naar het Kralingsche veer en verder over Krooswijk en Overschie om het toenmalige moerasgebied, waar later Rotterdam zou ontstaan, in een groote bocht naar Vlaardingen. Van daar liep de weg over Maasland naar Naaldwijk, en bereikte dan de geestgronden van de kuststrook. Het vervolg van den weg in dat gebied zullen wij later beschrijven.

Het is opmerkelijk, dat langs deze route het oversteken van groote rivieren zooveel mogelijk is vermeden. De weg volgde, gelijk reeds werd opgemerkt, den linker oever van de Waal tot bij Rossum en daarna den rechter oever van de Maas tot ongeveer bij Meeuwen, om vervolgens schuin over te steken naar de Waal en de Dubbel in de richting van het Zwijndrechtsche veer. Daar was, tusschen Dordrecht en Zwijndrecht, in de Middeleeuwen nog geen diep water, maar hoogstens een baai met een geregeld droogvallende getijdegeul,

---

1) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 46 (1929), blz. 177-185.
2) De Heer van Rheineck Leyssius vermoedt, dat deze doorbraak is geschied in den Romeinschen tijd.
3) Over deze rivieren verg. T. Vink, *De Lekstroom* (Diss. Utrecht, 1926).

een zwin [1]. Ook het oversteken van de Barendswaal bij Barendrecht, van de Waal, die van Ridderkerk naar Barendrecht stroomde en ten westen van Poortugaal in het Helinium uitmondde, en van de IJssel, bij het Kralingsche veer, kan geen groote moeilijkheden hebben opgeleverd.

Wil men een poging doen om den Romeinschen weg met zijn stations, zooals zij op de Tabula Peutingeriana worden vermeld, langs het zooeven beschreven tracé te reconstrueeren, dan wordt de aandacht vooral getrokken door de plaats „Duble", die heeft gelegen aan een haak van de Grave, niet ver van de Nieuwe Merwede bij Kop van het Land aan de Dubbel, welke naam nog in Dubbeldam voortleeft. Dit „Duble" kan het station zijn geweest, dat op de Tabula Peutingeriana als T a b l i s wordt aangeduid. Meet men van deze plaats uit 18 Gallische mijlen (of 40 km), als wordt opgegeven voor den afstand tusschen „T a b l i s" en „F l e n i o", langs den zooeven beschreven weg, over het Zwijndrechtsche veer, langs den Langeweg naar Barendrecht en verder over het Kralingsche veer, langs Krooswijk en Overschie, dan bereikt men vrijwel juist Vlaardingen. Het is zeer opmerkelijk, dat men daar reeds lang de plaats F l e n i o heeft gezocht. Men zal intusschen liever dan van Flenium moeten spreken van Elinium of Helinium, omdat naar alle waarschijnlijkheid deze naam zoowel voor dit station aan den weg als voor den bekenden breeden mond van de Maas werd gebruikt [2]. Gaat men verder en zet men 12 mijlen (26,6 km) uit, dat is de afstand die wordt opgegeven tusschen F l e n i o en F o r u m H a d r i a n i, van Vlaardingen over Maasland en Naaldwijk, langs het door Dr Beekman gereconstrueerde Kanaal van Corbulo, dat wij later zullen bespreken, dan bereikt men ongeveer Voorburg. Maar dit gedeelte van den weg zal ons, gelijk gezegd, in afdeeling III van het volgende hoofdstuk bezighouden.

Meet men in zuidoostelijke richting van Duble uit langs de Grave den afstand van wederom 12 leugae (26,6 km), die wordt opgegeven tusschen „T a b l i s" en „C a s p i n g i o", dan bereikt men ongeveer Heesbeen. Daar kan Caspingium hebben gelegen. Van die plaats moet, gelijk men weet, de weg langs den rechter oever van de Maas naar Nijmegen hebben geloopen. Maar een reconstructie van den weg kan men niet geven; want de afstand van Heesbeen naar Rossum bedraagt ongeveer 27 km (12 mijlen) en van Rossum naar

---

1) Th. van Rheineck Leyssius, *Bijdr. Vad. Gesch.* 8ste R. I. (1939), blz. 65-75. — Aan dit zwin dankt de plaats Zwijndrecht haar naam.
2) H. Brunsting, *Mnemosyne*, 3a s. III (1935-'36), blz. 298.

Nijmegen, gelijk vroeger reeds werd medegedeeld, bijna precies 40 km (18 mijlen), terwijl men op de Tabula Peutingeriana de volgende gegevens vindt: Caspingio — XVIII (40 km) — Grinnibus — onbekende afstand, van V tot VII leugae (11-17,6 km) — Adduodecimum — XVIII (40 km) — Noviomago (Nijmegen). Wanneer men aanneemt dat te Rossum de plaats Grinnes lag, zooals men gewoonlijk denkt, dan zou men deze gegevens als volgt moeten verbeteren: Caspingio—XII—Grinnibus—XVIII—Noviomago.

Wij kunnen niet verwachten veel Romeinsche vondsten in het gebied van de Zuidhollandsche eilanden te zullen aantreffen. Het aardewerk, dat in de Nieuwe Merwede bij Kop van het Land is gevonden, vermeldden wij reeds. Aan het verdere verloop van den weg vinden wij niets van eenig belang vóór Naaldwijk, alleen een paar munten van Hadrianus, die zijn ontdekt in het „Duifhuis" onder Krooswijk, en nog enkele te Rotterdam. Ook elders is in dit gebied niet veel voor den dag gekomen. Een vondst te Oud-Alblas zal in afdeeling I van het volgende hoofdstuk worden vermeld. Romeinsche munten zijn ontdekt te Vianen, te Schoonhoven en te Moordrecht, scherven van Romeinsch aardewerk te Krimpen aan de IJssel. Bij Hoogvliet en bij Mijnsheerenland, gedurende baggerwerken in de Binnendijksche Maas, zijn Romeinsche voorwerpen aan het licht gekomen, bij Spijkenisse en bij Numansdorp Romeinsche munten. Al deze vondsten hebben evenwel het karakter van voorwerpen, die bij toeval zijn verloren gegaan. Over de bewoning lichten zij ons niet in.

ZEVENDE HOOFDSTUK

HET LAND EN DE BEWONING IN HET NOORDEN

I. DE BETUWE

De Betuwe, het land tusschen Waal en Rijn, het eiland van de Bataven, vraagt ten zeerste onze aandacht, omdat wij daar de woonplaatsen der leden van dezen stam leeren kennen. Intusschen moet ook dit gebied sedert den Romeinschen tijd een groote verandering hebben ondergaan. Zeker zijn de voornaamste elementen van het landschap nog aanwezig, de twee rivierarmen, die het eiland omsluiten, en het stroompje de Linge, die het ongeveer in het midden doorsnijdt. Men mag aannemen, dat de rivieren hun loop niet belangrijk hebben gewijzigd en dat de Linge slechts weinig meer beteekenis heeft gehad dan thans. Maar het was een moeilijk bewoonbare streek, die af en toe voor een deel onder water liep, zooals uit de beschrijving bij Tacitus en uit een plaats bij de Panegyrici, die later ter sprake komt, duidelijk blijkt. De menschen waren alleen veilig op de hooger gelegen strooken langs de waterloopen en op de woerden, de gedeeltelijk kunstmatig opgehoogde woonplaatsen van de inheemsche bevolking. Vóór de tweede helft van de eerste eeuw v. Chr. hebben in de Betuwe, naar men moet aannemen, slechts zeer weinig menschen gewoond.

Ook voor de Romeinen is het gebied van beteekenis geweest, als een deel van het grensland in de uiterst kwetsbare Rijndelta, waar bovendien een belangrijke verkeersweg doorheen liep. Het was de groote heirbaan, die van de hoofdstad der provincie Neder-Germanië te Keulen en van de voornaamste garnizoensplaats bij Xanten naar den mond van den Rijn bij Katwijk liep. Deze laatste weg stelt ons voor de reconstructie weer andere problemen dan de zuidelijke langs de Waal, die wij in de vorige afdeeling hebben besproken. Allereerst staan wij voor de vraag, hoe de weg langs den Rijn ons land heeft bereikt. Wij moeten aannemen, dat de aanleg met groote zorg is geschied en zooveel mogelijk in rechte stukken.

Den loop van dezen weg tot dicht bij het Nederlandsche grondgebied kunnen wij vrijwel vaststellen [1]. In elk geval is ons de ligging bekend van Colonia Traiana bij Xanten. De Rijn, dat wil zeggen het zomerbed van de rivier, heeft ten minste van die plaats af in het midden van het breede dal geloopen. Daarentegen waren de nederzettingen aan den linkeroever tegen den voet van de heuvels aangelegd ten einde geen last te hebben van hoog opperwater. Langs die nederzettingen voerde de Romeinsche heirbaan. Wij kennen de volgende stations: Burginatium, op den Monterberg bij Kalkar, waar inscripties van ruiterafdeelingen zijn gevonden, en Arenacum (Arenatium of Harenatium in de literatuur over de wegen), te Rindern bij Kleef, met inscripties ter eere van inheemsche godheden. Het is opmerkelijk, dat deze plaats, evenals Düffelward en Millingen, waar eveneens Romeinsche oudheden zijn ontdekt, in het dal ligt en niet bij de heuvels. De onderstelling, dat de Romeinsche weg langs die plaatsen heeft geloopen, is dus zeer aannemelijk.

Inderdaad vindt men daar een dam, de „Rindersche Deich", ongeveer van Kleef naar Rindern en verder in de richting van Düffelward, dien men als een overblijfsel van den Romeinschen weg kan beschouwen. Naar alle waarschijnlijkheid is deze dam tevens een overblijfsel van het werk, dat Drusus voor het regelen van den waterafvoer heeft laten aanleggen; over dit werk zullen wij zoo aanstonds nog spreken. De Waal heeft ten oosten van dien dam geloopen. Daar had de rivier in de Middeleeuwen haar bedding, gelijk wordt bewezen door de grens tusschen de bisdommen Keulen en Utrecht, die oorspronkelijk de Waal heeft gevolgd [2]. Verder liep de bedding ongeveer als thans, met een grooten slinger om Millingen heen in de richting van het heuvelland van Nijmegen, dat door de rivier ten oosten van de stad werd bereikt, ongeveer waar de vroeger vermelde inheemsche burcht op de heuvels ligt. Men moet er bovendien rekening mede houden, dat de Waal in den Romeinschen tijd een zeer veel minder belangrijke stroom is geweest dan later.

Millingen is de eerste plaats aan dezen weg in Nederland, waar opmerkelijke vondsten zijn gedaan. Reeds het daar ontdekte altaar met een inscriptie, waarin melding wordt gemaakt van een stichting door Mucronia Marcia ter eere van haar echtgenoot, haar zoon en haar dochter, maakt het duidelijk, dat op die plaats een nederzetting van eenige beteekenis is geweest. Waar dit monument

---

1) J. Hagen, *Römerstrassen der Rheinprovinz* (2de uitg. 1931), blz. 82-90.
2) Verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 57 (1940), blz. 563-564 en de kaart op blz. 560

aan het licht is gekomen, weet men niet. Toen het voor het eerst is opgemerkt, was het ingemetseld in den muur van de kerk te Millingen. Er zijn evenwel twee vindplaatsen van Romeinsche oudheden in de buurt. De eerste ligt aan den Zeelandschen weg bij het huis „Groot Zeeland", ongeveer 1500 m ten zuidwesten van Millingen. Daar zijn eenige bronzen voorwerpen en zeer fraai glaswerk gevonden, dat voor het Museum-Kam te Nijmegen kon worden aangekocht, tezamen met Romeinsch aardewerk, uit de tweede helft van de eerste en het begin van de tweede eeuw, en een paar munten van Traianus en Septimius Severus. Waarschijnlijk stamt dit alles uit graven. Maar wij hebben geen middel om den aard van de nederzetting, die daar moet hebben gelegen, te bepalen.

Belangrijker is de tweede vindplaats, een hoog gelegen stuk weiland „De Eversberg", waar in 1886 opgravingen zijn verricht. Toen werden de grondslagen ontdekt van een vierkant Romeinsch gebouw, omgeven door een gracht, waarschijnlijk een militaire wachtpost, allerlei overblijfselen van den bovenbouw, onder andere buizen van een verwarmingstoestel, gereedschappen, huisraad en aardewerk uit de tweede en derde eeuw. Vermoedelijk deed deze sterkte dienst voor de bewaking van een weg en de onderstelling ligt voor de hand, dat de groote Romeinsche heirbaan daar op een doorwaadbare plaats de Waal heeft overschreden om de Betuwe te bereiken. Deze onderstelling wordt nog bevestigd door eenige vondsten uit de Over-Betuwe, vrijwel vlak ten oosten van Millingen.

Daar zijn, bij baggerwerken in de Oude Waal, tusschen Lobith en Herwen een aantal voorwerpen van Romeinsche herkomst voor den dag gekomen [1]). De vindplaats ligt in de Bijlandsche waard, op een punt ruim twee km ten noordwesten van de bebouwde kom van Lobith en anderhalve km ten zuidwesten van de pastorie van Herwen, tusschen den ouden Herwenschen bandijk en de bedding van de Oude Waal uit het einde van de 17de eeuw [2]). Er zijn op die plaats in den bodem uitgestrekte grindbanken, die bewijzen dat de rivier eens haar loop daarheen heeft verplaatst. Men heeft ook een terrein

---

1) C. W. Vollgraff, *Versl. Akad. Afd. Letterk.* N.R. I (1938), blz. 555-576; N.R. II (1939), blz. 141-143; N.R. V (1942), blz. 283-326; *Bijdr. en Meded. Gelre,* 42 (1939), blz. 3-22. — J. H. Holwerda, *Germania,* 23 (1939), blz. 31-33.

2) J. W. Welcker, *De Rijnverdeeling in de 17de en 18de eeuw* (Geschiedkundige atlas van Nederland, Kaart XI); verg. de kaart *Oudheidk. meded.* 1921, pl. V. — Over den waterstaatkundigen toestand verg. J. F. Schönfeld, *Tijdschr. Aardr. Genootschap,* 57 (1940), blz. 549-570, met afb. en kaartjes.

ontdekt, van omstreeks 200 bij 70 m, een 10 tot 12 m onder den waterspiegel, dat met brokken tufsteen geheel is bezaaid.

De voornaamste vondsten zijn evenwel twee inscripties: een tufsteenen altaar, door een Romeinsch officier aan Juppiter gewijd, en een grafmonument van witte kalksteen, waarvan het bovenste deel is afgebroken. Van het laatste gedenkteeken is boven de inscriptie alleen een klein deel van het reliëf met de voeten van een man bewaard gebleven; blijkbaar was daar de overledene in een vlakke nis afgebeeld (Afb. 71). Verder zijn nog fragmenten gevonden, onder andere een tufsteenen reliëf met de voeten van een mannelijke figuur en de benedenste helft van een statuette, voorstellende een halfnaakte Venus. Later kwamen nog allerlei voorwerpen aan het licht, voornamelijk bronzen vaatwerk en wapens.

Het altaar voor Juppiter is gewijd door Marcus Valerius Chalcidicus, praefectus van de Cohors II civium romanorum pia fidelis. Daar de naam Domitiana ontbreekt, moet het monument na den moord op Domitianus (18 Sept. 96) zijn opgericht. Een grafsteen van een praefectus van dezelfde cohors is gevonden te Bedburg bij Kleef. Vermoedelijk heeft deze afdeeling daar ergens in de buurt in garnizoen gelegen. Dit monument heeft verder voor ons geen bijzonder belang.

De grafsteen is opgericht voor Marcus Mallius, afkomstig uit Genua, een soldaat van Legio I. Bedoeld is Legio I, die gewoonlijk Legio I Germanica wordt genoemd, een afdeeling die na den opstand der Bataven is ontbonden. Dit monument dateert dus van vóór den opstand. Verder staat op den grafsteen te lezen, dat de man lag begraven te Carvium aan den m o l e s.

C a r v i u m (of wellicht Carvio) kennen wij als een van de stations aan den weg door de Betuwe. Volgens de Tabula Peutingeriana lag het 21 Gallische mijlen (ongeveer 46 km) van Nijmegen, volgens het Itinerarium 22 mijlen (48 km) van Arenatium, dat men te Rindern zoekt. Men kan dus denken aan een plaats bij Kesteren. Jammer genoeg licht de nieuwe inscriptie ons niet nader in. Want de moles, die daar wordt genoemd, kan even goed één enkele als een honderdtal kilometers verwijderd zijn geweest.

Het woord m o l e s herinnert aan den dam of dijk, die op last van Drusus, dus in de jaren 12 tot 9 v. Chr., is aangelegd. Deze dam wordt twee maal in onze overlevering genoemd. De eerste maal is sprake van een a g g e r, die omstreeks 58 is voltooid, 63 jaar nadat dit werk, dat dienst moest doen om den Rijn te bedwingen, was blijven liggen. In de tweede mededeeling is sprake van een m o l e s,

dien Civilis tijdens den opstand der Bataven heeft laten opruimen, met het gevolg dat het water van den Rijn daarna grootendeels door de Waal werd afgeleid. Men behoeft geen tegenstelling te zoeken tusschen de woorden moles en agger; moles beteekent een gevaarte van imponeerende afmetingen en agger een opeenhooping of aardwerk. Gewoonlijk spreekt men van een krib, een stroomleidenden dam of een pier in het water. Maar zulk een krib of pier kan moeilijk 63 jaar blijven liggen om daarna te worden voltooid. Eerder zal men moeten denken aan een dijk, waardoor de toen veel minder beteekenende Waal is afgedamd. Boven hebben wij gesproken van den „Rindersche Deich", een dam tusschen Kleef en Rindern waarlangs de Romeinsche weg in de richting van Millingen heeft geloopen. Wellicht moeten wij dezen dam, gelijk toen reeds werd opgemerkt, beschouwen als een overblijfsel van den moles van Drusus.

Wat is nu de beteekenis van de vondsten te Herwen voor de Romeinsche geschiedenis van deze streek? In de eerste plaats moet men er rekening mede houden, dat ten oosten van Herwen nog een gedeelte van een rivierarm ligt, die Oude Rijn wordt genoemd. De vindplaats lag dus zeker in de Betuwe, tusschen Rijn en Waal. Verder bewijzen de voorwerpen, die tezamen met de inscripties zijn ontdekt, dat daar een Romeinsche nederzetting, waarschijnlijk een fort, is geweest. De boven genoemde opeenhooping van steenen onder den waterspiegel, die men in de buurt heeft vastgesteld, kan geen overblijfsel van den dam van Drusus wezen, gelijk is ondersteld; eerder moet men daarbij denken aan een steenstorting, bij voorbeeld uit de 18de eeuw, ter bescherming van den oever daar ter plaatse. Men zal dus goed doen met deze opeenhooping van steenen verder geen rekening te houden. De dam van Drusus en de naam Carvium blijven eveneens beter buiten beschouwing. Bij Herwen mag men ook het splitsingspunt van den Rijn niet zoeken. In de Middeleeuwen lag dit punt in het Spijksche boven Schenkenschans en zulk een punt pleegt zich in den loop van den tijd stroomafwaarts te verplaatsen. Het is dus zeer onwaarschijnlijk, dat het in den Romeinschen tijd bij Herwen zou zijn geweest.

Herwen behoort tot de vindplaatsen van Romeinsche oudheden aan de Boven-Linge. Dit riviertje heeft daar in de 16de eeuw nog gestroomd en is eerst in het begin van de 18de eeuw in tweeën gesplitst door den aanleg van het Pannerdensche kanaal. Op die wijze kan men Herwen beschouwen als de meest oostelijk gelegen plaats aan den Romeinschen weg, die door de Betuwe ongeveer de Linge

moet hebben gevolgd [1]). Wij hebben den loop van dien weg boven beschreven tot Millingen. Bij deze plaats werd, naar wij moeten aannemen, de Waal in oostelijke richting overgestoken en Herwen bereikt. Daarna wordt de baan aangeduid door de talrijke vindplaatsen van Romeinsche oudheden, die men langs de Linge aantreft. Een zijweg verbond, ongeveer van Kleef uit, den hoofdweg met Nijmegen. Door een lijntje op de Tabula Peutingeriana, waaraan men tot nu toe geen aandacht heeft geschonken, bespeurt men, dat op de oorspronkelijke kaart een splitsing ten oosten van Nijmegen stond aangeteekend.

In de Betuwe worden de meeste oudheden gevonden op de woerden, een woord dat hetzelfde beteekent als waard, weerd of wierde [2]). De laatste uitdrukking wordt in Groningen gebruikt voor de hoogten, die men in Friesland terpen noemt; het woord terp is niet anders dan het gewone woord dorp. Maar ook in Friesland was de term ward of werd in gebruik; men denke slechts aan plaatsnamen als Bolsward of Ferwerd. In Zeeland spreekt men om de vluchtheuvels aan te duiden van vlietbergen of hillen, het bekende Engelsche woord voor een heuvel. Daar de dorpen gewoonlijk hooger liggen dan de omgeving, pleegt men ook te zeggen, dat de menschen op een dorp wonen. De woerden liggen in de Betuwe voornamelijk aan de oevers van de Linge en van eenige andere waterloopen, waarschijnlijk dikwijls op oude zandheuvels, overblijfsels van het diluvium, die in het breede dal van den Rijn zijn blijven staan. Vermoedelijk zijn de Germaansche nederzettingen in de Betuwe dus veelal op natuurlijke hoogten gebouwd.

De overblijfselen op de woerden hebben reeds vroeg de aandacht getrokken. Het was de predikant O. G. Heldring te Zetten, die daar voor het eerst een onderzoek heeft verricht. In den Gelderschen Volksalmanak van 1838 gaf hij een verslag van zijn opgraving op de woerd te Zetten en in de volgende jaargangen vindt men telkens mededeelingen van zijn vondsten. Wat hij bij zijn wandeltochten in de omgeving opmerkte, heeft hij in een afzonderlijk werkje beschreven [3]). Hij wist ook Janssen voor deze oudheden te interesseeren.

---

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1921, blz. 41-55; verg. W. A. Beelaerts, *Oudh. Meded.* 1923, blz. 56-63.

2) Over de vluchtheuvels in Nederland verg. R. Schuiling, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 29 (1912), blz. 599-622 (met kaart IV tot VI).

3) O. G. Heldring, *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden* (1838-1839).

Samen ondernamen zij opgravingen, waarvan de resultaten door Janssen zijn gepubliceerd [1]. Deze onderzoekers hebben de kenmerken van dit soort van nederzettingen, den donkeren en zeer vruchtbaren grond, de aanwezigheid van Romeinsche munten en scherven van aardewerk, met zorg opgemerkt. Maar de bewoners hebben zij zich veel te primitief voorgesteld. Hun werk heeft evenwel vooreerst geen voortzetting gevonden. Wat in de tweede helft van de 19de eeuw over deze vondsten is geschreven, moet men liever stilzwijgend voorbijgaan. Sedert het einde van de 19de eeuw is het onderzoek van de woerden in de Betuwe weder ter hand genomen door enkele verzamelaars, onder wie de smid G. J. Brenkman [2]) een eigenaardige positie inneemt, en door opgravingen. Wij zullen thans de voornaamste vondsten nagaan.

Onze aandacht wordt allereerst getrokken door Gent. Daar zijn op twee plaatsen, op het Loo en op het Hooge Hof, Romeinsche oudheden gevonden, op het Hooge Hof ook een munt van Valentinianus. Verder heeft men enkele voorwerpen ontdekt te Doornenburg op de woerd Elkes Hof, te Angeren en bij Bemmel. In de woerd „De Keukenhof" te Ressen zijn in de jaren 1927 en 1928 opgravingen verricht onder de leiding van Evelein en Van Giffen [3]). Er is intusschen over die opgravingen slechts een kort verslag bekend gemaakt. De opgraving bracht twee woonvlakken aan het licht, het oudste op den oorspronkelijken zaveligen bodem, het latere op een kunstmatig in één keer aangebrachte laag van klei. Het oudste woonvlak bevatte uitsluitend voorwerpen, die tot de inheemsche beschaving behooren. De woningen waren op palen opgericht, zooals zij veel voorkomen in streken, die regelmatig van overstroomingen te lijden hebben. Blijkbaar dateert deze nederzetting uit de eerste eeuw, vóór den opstand der Bataven. In de opgebrachte laag klei werden ook Romeinsche importstukken aangetroffen, aardewerk, meestal uit de tweede en derde eeuw, weinig uit het einde van de eerste eeuw. De Bataven, die daar huisden, waren dus eenigszins geromaniseerd. Deze nederzetting is omstreeks het midden van de derde eeuw door de bewoners verlaten.

Te Malburgen onder Huissen is een monument ontdekt met een Romeinsche inscriptie, waarvan alleen een afschrift is bewaard gebleven. Vermoedelijk was het een altaar. Volgens de inscriptie was

---

1) L. J. F. Janssen, *Oudheden aan de Linge: Oudh. Meded.* III (1844), blz. 256-303.
2) Verg. *Bijdragen Gelre,* 25 (1922), blz. 1-2.
3) A. E. van Giffen en M. A. Evelein, *Jaarversl. Ver. Terpenonderzoek,* 11-12 (1926-'28), blz. 16-19, afb. 1-6; 13-15 (1928-'31), blz. 3.

het gewijd aan Hercules Magusanus, den voornaamsten god der Bataven, en aan Haeva, waarschijnlijk Hebe als de echtgenoote van Hercules, door Ulpius Lupio en Ulpia Ammava, waarschijnlijk burgers van Ulpia Noviomagus. Daar is ook een bronzen Romeinsche pan uit de rivier opgehaald. Romeinsche oudheden zijn bekend uit verschillende plaatsen in de buurt van Elst; op de woerden van Rayink en Hollanderbroek zijn vermoedelijk nederzettingen geweest. Een opgraving is ondernomen op de laatste plaats, die ten noorden van Elst aan de Linge ligt. Er kwamen overblijfselen van een Bataafsch-Romeinsche nederzetting voor den dag, met sporen van woningen in den vorm van gaten, waarin palen hadden gestaan, en allerlei voorwerpen. Maar deze opgraving moest na korten tijd worden afgebroken. Ook te Herveld is zulk een nederzetting geweest. Er zijn daar munten, Romeinsche baksteenen, aardewerk en andere voorwerpen ontdekt. Scherven van Romeinsch aardewerk zijn verder nog gevonden te Andelst.

Het best bekend zijn de resultaten van de opgravingen in de Hooge Woerd te Zetten, de eerste onderzoeking van dien aard, die op bevredigende wijze is gepubliceerd [1]). Het terrein, waar de opgraving is verricht, verheft zich duidelijk boven de omgeving en de bodem onderscheidt zich door zijn donkere kleur en door zijn groote vruchtbaarheid. Dit zijn de gewone kenmerken van de woerden. In dit geval was het zeker een natuurlijke verheffing van het terrein, wellicht een gedeelte van de stuwwallen die anders geheel door de rivieren zijn opgeruimd, en niet kunstmatig opgehoogd. De opgraving bracht een groot aantal grondsporen aan het licht, die op het eerste gezicht onontwarbaar schenen te zijn. Bij een nadere bestudeering bleek het echter mogelijk, in het geheel de overblijfselen te onderscheiden van kleine woningen, de grootste van ongeveer 5 bij 7 m, en vierkant van vorm. Er werd evenwel ook een enkel huis met een rond grondplan aangetroffen. In sommige gevallen kon worden vastgesteld, dat de wanden van deze woningen waren opgetrokken met staande palen, die door vlechtwerk van takken waren verbonden. In dit opzicht is er een verschil met de zoo aanstonds te bespreken woerd te Rijswijk, want daar rustten de wanden op liggende balken; dit is een manier van bouwen, die men ook aantreft in de nederzetting op Ockenburg bij Loosduinen. Wat de gevonden voorwerpen aangaat, zijn de Romeinsche scherven verre in de minderheid bij de inheemsche. Maar de eerste zijn van groot belang,

1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1937, blz. 22-40.

daar zij ons in de gelegenheid stellen, den tijd van de nederzetting nauwkeurig te bepalen. Op die wijze weten wij, dat de Bataafsche nederzetting op de Hooge Woerd te Zetten ongeveer van het begin onzer jaartelling tot het einde van de vierde eeuw is bewoond geweest. Wellicht heeft de bevolking dit gebied verlaten, toen de Romeinsche troepen van den Rijn werden teruggetrokken; mogelijk zijn zij verjaagd door het hooger worden van de overstroomingen, die hun het houden van vee en het bebouwen van akkers beletten. Sporen van een latere bewoning dateeren eerst weder uit den tijd van de achtste tot de elfde eeuw.

Ook uit de buurt van Zetten kent men tal van overblijfselen van zulke nederzettingen. Tusschen Indoornik en Hemmen zijn uit de Linge het bronzen voetstuk van een beeldje, gewijd door Simplicius Super, een officier van de Ala Vocontiorum uit het leger in Britannië, aan Vagdavercustis, een godin der Bataven, en andere Romeinsche voorwerpen opgehaald. In de kom van het dorp Hemmen kwamen Romeinsche munten en allerlei andere voorwerpen aan het licht. Dergelijke vondsten zijn ook bekend uit verschillende plaatsen te Indoornik, Randwijk en Heteren. Een Romeinsche grafsteen met een inscriptie, van Marcus Traianius Gumattius, een veteraan van de Ala Afrorum, die thans in het museum te Leiden wordt bewaard, was indertijd ingemetseld in den toren van de kerk te Dodewaard (Afb. 42 in het Eerste Deel). De steen moet uit het begin van de tweede eeuw dateeren. Maar wij weten in het geheel niets met zekerheid over de vindplaats. Uit de buurt van Dodewaard zijn meer Romeinsche munten en aardewerk bekend.

Te K e s t e r e n heeft een Romeinsche nederzetting van beteekenis gelegen. Een groote hoeveelheid Romeinsche scherven is daar voor den dag gekomen en er is ook een aantal munten ontdekt; onder andere met de beeltenis van Gaius en Lucius Caesar, geslagen kort vóór het begin onzer jaartelling, een munt die juist bij het leger zeer verbreid is geweest. Bij het aanleggen van de spoorlijn naar Amersfoort zijn brokken basalt en tufsteen aangetroffen, die men voor een overblijfsel van den Romeinschen weg door de Betuwe hield. Bij opgravingen aan de Neereindsche straat werden zeer veel dakpannen met stempels gevonden en nogal wat Romeinsch aardewerk [1]). Blijkbaar heeft daar een Romeinsch gebouw gestaan. Talrijker waren nog de vondsten van dien aard op de Hooge Woerd te Kesteren. Daar kwamen de fundamenten van steenen gebouwen aan het licht,

1) G. J. Brenkman, *Bijdr. Gelre,* XV (1912), blz. 593-609.

veel baksteenen en spijkers, bronzen instrumenten en allerlei andere voorwerpen [1]). Men mag met eenige zekerheid aannemen, dat daar een Romeinsche nederzetting is geweest, wellicht een fort. Maar het was nog niet mogelijk een nauwkeuriger onderzoek in te stellen. Elders in de Betuwe kent men overblijfselen van dien aard niet. Alleen de toestand op een woerd te Andelst geeft aanleiding tot het vermoeden, dat ook op die plaats een fort heeft gelegen.

Romeinsche voorwerpen zijn op verschillende plaatsen te Ochten gevonden, onder andere munten van Augustus en Constantinus I. Op een woerd te IJzendoorn zijn wederom opgravingen verricht; behalve voorwerpen van allerlei aard kwamen daar eenige dakpannen en wat Romeinsch aardewerk voor den dag [2]). Ook te Echteld zijn op verschillende plaatsen voorwerpen van dien aard gevonden. Bij de munten ontmoet men er een met de portretten van Gaius en Lucius Caesar en een van Constantinus I. Dergelijke oudheden kent men van verschillende plaatsen te Meerten, Lienden, Ommeren, Ingen en Maurik. Meestal zijn slechts munten verzameld, soms enkele voorwerpen van brons of Romeinsche scherven. Alleen op Boutenburg te Aalst zijn de vondsten wat rijker; daar kwamen een munt van Constans I, glas, kralen, lampen en terrasigillata uit de derde eeuw voor den dag. Maar dit alles geeft ons toch een indruk van de bewoning gedurende den Romeinschen tijd, althans gedurende de periode van het begin onzer jaartelling tot den aanvang van de vierde eeuw. Vondsten uit deze laatste eeuw zijn er intusschen slechts weinig.

Wat meer weten wij over een woerd te R ij s w ij k onder Maurik, waar Holwerda een opgraving heeft ondernomen, al is het bericht, dat daarover is bekend gemaakt verre van bevredigend [3]). De woerd behoort tot de gewone nederzettingen van dien aard, waarvan wij de sporen in de Betuwe reeds herhaaldelijk hebben vermeld, met hun donkeren en vruchtbaren grond, waarin de overblijfselen uit den Romeinschen tijd niet meer dan twee of drie steken diep in den bodem aanwezig zijn. Bij de opgraving werden allerlei grondsporen aangetroffen: greppels waarin een palissade heeft gestaan en met de overblijfselen van horizontaal liggende balken, die als een fundament voor wanden dienst deden. Met hulp van de ontdekte grond-

---

1) J. A. Heuff Azn., *Bijdr. Gelre,* VIII (1905), blz. XXXII-XLII.
2) J. A. Heuff, *Bijdr. Gelre,* XI (1908), blz. XXXVI.
3) J. H. Holwerda, *Bijdr. Gelre,* XX (1917), blz. 221-246; voor het grondplan verg. *Oudheidk. meded.* 1938, blz. 52 afb. 36.

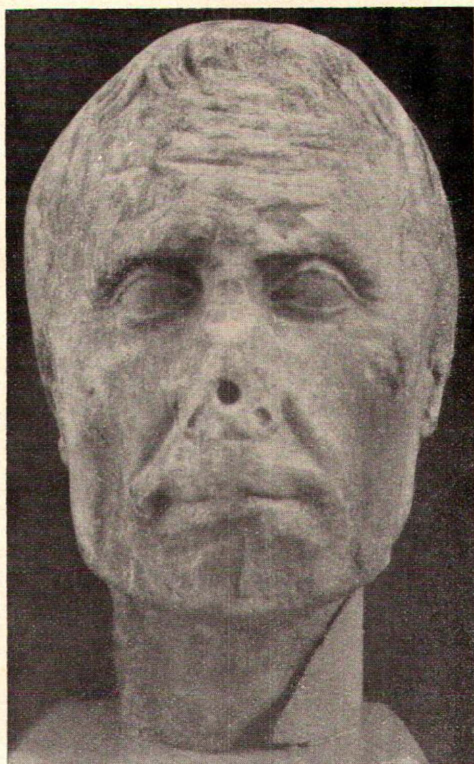
sporen was het mogelijk eenige gebouwen te onderscheiden en een palissade als omsluiting van het terrein.

De nederzetting lag aan een waterloop, waarbij de palissade aansloot; aan den oever waren de hoofdgebouwen in een vierkant aangelegd en ook deze gebouwen werden door de palissade verbonden. Er is evenwel geen sprake van een verdedigingsmiddel, maar uitsluitend van een omheining. Evenmin was er eenige bescherming tegen hoog water, terwijl het terrein slechts enkele decimeters hooger ligt dan het omringende land. Blijkbaar waren echte vluchtheuvels in den tijd, toen deze nederzetting werd gebouwd, in de Betuwe nog niet noodig.

Als hoofdgebouw deed een ruime zaal dienst, die met het noordelijke front naar het water gekeerd lag, vrij onregelmatig en met scheeve hoeken opgetrokken. Het grondplan herinnert aan een bouwwerk met staande palen, waarvan er telkens vier een juk dragen, als een zoogenaamd Saksisch boerenhuis; maar in dit geval lagen de ingangen aan de lange zijden. Aan de zuidzijde was een door een palissade omsloten hof. Verder naar het zuiden en ten oosten van den hof waren nog andere gebouwen. Ook het geheel was tamelijk onregelmatig aangelegd.

Bij de gevonden voorwerpen trekt in de eerste plaats het aardewerk de aandacht, zoowel inheemsch, zoogenaamd Bataafsch aardewerk als Romeinsch. Het laatste kan men dateeren van het midden der eerste eeuw af tot de tweede helft van de tweede. De andere vondsten hebben niet veel beteekenis.

Zooveel is in elk geval door de opgraving duidelijk geworden, dat dit geen aanleg is met primitieve hutten, maar een tamelijk gecompliceerd geheel van stevig opgetrokken gebouwen. Verder merkt men op, dat de menschen, die daar woonden, volkomen onder den invloed stonden van de Romeinsche beschaving. In dit verband kan men denken aan een mededeeling van Tacitus, die in het verhaal van den opstand der Bataven spreekt van „villae", landhuizen of hoeven, in hun land. De hoeve van Rijswijk is bewoond geweest van de tweede helft der eerste eeuw af, dus wellicht eerst na den opstand, tot het einde van de tweede eeuw. Zooals reeds werd opgemerkt, treft men bij deze hoeve een bescherming tegen hoog water evenmin aan als bescherming tegen aanvallen van buiten. Bovendien is het goed er aan te herinneren, dat de constructie voornamelijk uit leem bestond, een materiaal dat niet den minsten weerstand tegen vocht biedt. In geen geval was de woerd een afgegraven terp. De hooge waterstanden in de Betuwe moeten dus uit den tijd dateeren, toen deze woonplaats reeds was verlaten. Uit een mededeeling bij de Panegy-

Afb. 65. Portret van Caesar, gevonden bij Nijmegen

Afb. 66. Voorwerpen uit een graf, ontdekt aan de Molenstraat te Nijmegen

Afb. 67. Romeinsche ruiterhelm, gevonden in de Waal bij Nijmegen

rici, die in het Negende hoofdstuk zal worden besproken, weten wij, dat de Betuwe reeds omstreeks 300 voor Romeinsche legers moeilijk begaanbaar was. Wellicht moet men dus verband zoeken tusschen de hoogere waterstanden en het opgeven van de bewoning in dit land.

Verder naar het westen nemen de vondsten af in aantal en beteekenis. Uit Tiel kent men een aantal munten, waarbij er een is van Honorius. Romeinsche voorwerpen van de vierde eeuw zijn daar gevonden op het terrein van de nieuwe arbeiderswijk bij het station. Te Zennewijnen zijn munten ontdekt en een altaar, opgericht in het jaar 222 voor een inheemsche godheid, met een inscriptie, die men slechts gedeeltelijk kan lezen [1]), te Waardenburg, op de woerd genaamd de Hooge Hof, munten en scherven van aardewerk. Munten en soms enkele andere voorwerpen zijn bovendien aangetroffen te Zoelmond, Buren, Erichem, Kerk Avezaath, Drumpt en Geldermalsen. Geheel afzonderlijk staat een vondst uit de laatste plaats. Daar zijn, op het landgoed Bottenstein bij een fundament van grind en cement, een bronzen munt van Claudius, eenige schaaltjes van terrasigillata, pijpaarden kruiken en enkele stukken grof aardewerk gevonden. Maar het meest wordt onze opmerkzaamheid getrokken door een aantal zeer fraaie schalen en kannen van brons. Alles stamt ongeveer uit de tweede helft van de eerste eeuw; maar zonder een nader onderzoek is een nauwkeurige dateering niet mogelijk en op die wijze kan men ook niet met zekerheid zeggen, of het wellicht Romeinsch huisraad is, dat tijdens den opstand der Bataven is verloren gegaan. Dit zijn ongeveer de laatste sporen van een nederzetting, die men op een tocht in westelijke richting kan opmerken. Later ontmoet men alleen enkele verspreide vondsten. Langs de Linge zijn nog munten en enkele andere voorwerpen gevonden te Deil, Enspijk, Asperen, Leerdam en Heukelum. Te Oud-Alblas meent men de overblijfselen van een nederzetting te kunnen aanwijzen; maar daaromtrent is niet de minste zekerheid. Munten zijn nog gevonden te Vianen en te Schoonhoven aan de Lek, verder te Moordrecht en Krimpen aan de IJssel.

Enkele vondsten aan den rechteroever van den Rijn bewijzen, dat ook daar in de Romeinsche periode althans enkele tijdelijke nederzettingen zijn geweest. Er is een groote overeenkomst met de voorwerpen, die op de woerden in de Betuwe zijn ontdekt. Te Groessen zijn op den „Hoogen Hof" aan den weg naar Zevenaar en op enkele

1) A. Oxé, *Oudh. Meded.* 1931, blz. 5-12.

andere akkers scherven van Romeinsch aardewerk gevonden. Een woerd, waar zulke scherven en een munt van Traianus voor den dag zijn gekomen, bevindt zich in de kom van het dorp Duiven. Romeinsch aardewerk en munten zijn ontdekt te Westervoort aan den weg naar Arnhem en te IJsseloord. In de buurt van Didam zijn op verschillende plaatsen bronswerk en een munt van Constantius I gevonden. Ten slotte noemen wij 's-Heerenberg, waar graven zijn aangetroffen met aardewerk en munten, onder andere gouden munten van Hadrianus en Maiorianus, en Montferland, waar Janssen in 1833 Romeinsch puin heeft opgegraven en baksteenen, onder andere een met het stempel van Legio V Alaudae, een afdeeling die tot 69 heeft behoord tot het leger aan den Neder-Rijn [1]). Wellicht heeft er een Romeinsche wachttoren gestaan. Niet ver van daar, bij Beek, zijn munten van Drusus en Domitianus ontdekt.

Gaan wij thans over tot het land ten westen van de IJssel, dan moeten wij in de eerste plaats Velp vermelden. De belangrijkste vondst is een aantal gouden voorwerpen uit de vijfde eeuw, met een gouden halsketen en gouden munten en medaljes van Constantinus I, Valens, Valentinianus, Gratianus, Honorius en Galla Placidia (Afb. 126 tot 129), soms gezet in een rijke omlijsting, een schat die in 1715 is ontdekt achter de Nederlandsch Hervormde Kerk. Wellicht behooren daartoe ook de gouden voorwerpen uit de vijfde eeuw, die in 1851 achter de Kerk werden gevonden [2]). Verder zijn in de buurt van Velp op verschillende plaatsen sieraden van goud, zilver en brons, Romeinsche munten en aardewerk voor den dag gekomen. Te Arnhem zijn bij het graven in de vestingwerken zilveren munten van Vespasianus tot Severus Alexander aan het licht gebracht. Daar is uit den Rijn een bronzen kistje opgehaald met een inscriptie voor Apollo Grannus, een Keltische godheid Grannus die met Apollo werd geïdentificeerd. Een schat van 246 Romeinsche munten, van Hadrianus tot Septimius Severus is ontdekt te Oosterbeek rechts van den weg naar Renkum, een drie kwartier van den Rijn. Op het landgoed „De Duno", ter plaatse genaamd „De Hunneschans" meent men de overblijfselen van een Romeinschen toren te hebben gevonden. Het is niet onmogelijk, dat deze toren deel heeft uitgemaakt van een keten van wachtposten aan den rechteroever van de rivier. Zulk een toren kan op Montferland hebben gestaan en zoo aanstonds zullen wij

1) Niet van Legio VI; verg. A. Oxé, *Germania*, 25 (1941), blz. 207. — Geen Romeinsche voorwerpen zijn gevonden bij de opgraving van Holwerda; verg. *Bijdr. Ver. Gelre*, 22 (1919), blz. 142-167.

2) Over deze voorwerpen verg. J. Werner, *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 260-265.

nog andere sporen van dergelijke kleine sterkten kunnen noemen. Maar wij hebben daaromtrent geen zekerheid, want deze overblijfselen zijn, voor zoover bekend, nog nooit systematisch onderzocht. Verder werden bij Heelsum en op het landgoed Kwadenoord onder Renkum Romeinsche munten en aardewerk, onder andere terrasigillata uit de tweede eeuw, opgegraven. Zulke vondsten behoeven niet afkomstig te zijn van vaste woonplaatsen; zij kunnen tijdens een kort verblijf, bij voorbeeld voor de jacht, verloren zijn gegaan. Ook onder Doorwerth zijn bronzen voorwerpen en Romeinsche munten gevonden, terwijl daar in de buurt bronswerk uit den Rijn is opgehaald.

De laatst genoemde voorwerpen staan wellicht in verband met de belangrijkste vondst, die ooit in den Rijn is gedaan. Deze vondst dateert van 1895. In dat jaar, in de maanden Maart of April, werd, bij baggerwerk in de rivier tusschen het Drielsche veer en Lexkensveer, ongeveer bij Doorwerth een groot aantal Romeinsche voorwerpen opgehaald: bronzen vaatwerk, schalen, emmers en kannen, benevens een bronzen beeldje en andere voorwerpen, waarbij de versierselen van paardentuigen het merkwaardigst zijn (Afb. 72-74). De ontdekking werd zorgvuldig verheimelijkt en de voorwerpen konden aan kunstkoopers worden verkocht. Eerst in Juli kreeg de directie van het Museum van Oudheden te Leiden kennis van de vondst. Maar toen was het belangrijkste reeds in het bezit van den Heer P. A. Gildemeester te Amsterdam. Een ander gedeelte kon voor het museum worden aangekocht en van het geheel werden fotos gemaakt. Korten tijd later kwam, bij werken van den Rijkswaterstaat, nog een aantal voorwerpen voor den dag, die zonder twijfel tot hetzelfde complex behooren; deze voorwerpen werden aan het museum te Leiden overgedragen. Andere stukken geraakten in het bezit van Victor de Stuers en van G. M. Kam te Nijmegen. De geheele vondst is eerst door Pleyte beschreven en, nadat het Leidsche museum de bezittingen van Gildemeester als legaat had verworven, nog eens door Holwerda. De voorwerpen dateeren meestal uit de tweede helft van de eerste eeuw [1]).

Vrij veel vondsten zijn in de buurt van Wageningen gedaan. Op den Wageningschen Berg is oud muurwerk ontdekt. Men denkt aan de overblijfselen van een wachttoren. Er zijn daar ook scherven van Romeinsch aardewerk voor den dag gekomen. Allerlei is op den

1) W. Pleyte, *Ned. Oudh. Batavia,* blz. 42-45, pl. VI-VIII. — Holwerda, *Oudh. Meded.* 1931, Suppl. blz. 1-26. — *Oudh. Jaarboek,* 1936, blz. 109-110.

Keienberg gevonden: munten van de tweede tot de vierde eeuw, een beeldje van terracotta en een aarden lampje. Romeinsche scherven kent men van een terrein aan den „Hollen weg". Aan den Westberg had een eenigszins uitgebreid onderzoek plaats naar aanleiding van een gebouw, waarvan daar de fundamenten waren aangetroffen. Er kwam puin te voorschijn en stukken van dakpannen met het stempel van den Exercitus Germanicus Inferior. Het is duidelijk, dat het heuvelland van Wageningen door de Romeinen bezet is geweest. Waarschijnlijk diende deze bezetting voor de bewaking van de grens. Maar voorloopig hebben wij daaromtrent geen zekerheid.

Dergelijke vondsten zijn ook ten westen van de Grebbe gedaan. Daar meent men de fundamenten van een wachttoren te hebben ontdekt. In elk geval zijn er tegels, aardewerk, onder andere terrasigillata, glas, voorwerpen van brons en been voor den dag gekomen. Munten en aardewerk zijn te Rhenen gevonden en tegen de heuvels ten westen van de stad ook de overblijfselen van een grafveld, met aardewerk, glas en bronzen voorwerpen. Evenals bij Wageningen moet er in de omgeving van Rhenen een door de Romeinen bezette plaats zijn geweest.

II. DE WEG LANGS DEN RIJN DOOR UTRECHT EN ZUID-HOLLAND

De aard van het terrein in het lage land van Utrecht en Zuid-Holland maakt het ons mogelijk den loop, dien de Romeinsche weg in die streek heeft gevolgd, althans in groote trekken met zekerheid vast te stellen. Door het veenland, met zijn moerassigen bodem, zijn waterloopen en plassen, was verkeer slechts mogelijk op de strooken, waar de rivieren langs haar oevers zand en klei hadden afgezet. Daar alleen was de bodem zóó vast, dat er menschen konden wonen en wegen aanleggen. De Romeinsche heirbaan heeft dus in hoofdzaak langs den linker oever van den Rijn geloopen en deze stelling wordt door de reeks van vondsten langs die rivier bevestigd. Belangrijk is het er hier nog eens de aandacht op te vestigen, dat de stroom, die altijd den naam Rijn heeft bewaard, en de Vecht in den Romeinschen tijd veel meer water afvoerden dan later.

Door de Betuwe moet de weg van Kesteren ongeveer langs Lienden, Ingen, Maurik en Rijswijk hebben geloopen. Niet ver van de

laatste plaats werd de rivier, die later Lek zou heeten [1]), overgestoken en Wijk bij Duurstede bereikt. Hoe de baan van daar naar Vechten liep, weten wij niet in bijzonderheden. Meer zekerheid hebben wij over het volgende stuk van Vechten tot de zee bij Katwijk. Intusschen zullen wij thans eerst de vindplaatsen van Romeinsche oudheden in dit gebied bespreken, om daarna nog eens op den Romeinschen weg langs den Rijn terug te komen.

Te Wijk bij Duurstede zijn, tijdens de opgravingen onder de leiding van Janssen, behalve de overblijfselen van de versterkte plaats Dorestad uit den Karolingischen tijd, zeer veel Romeinsche oudheden ontdekt. Zeker is daar een vrij aanzienlijke Romeinsche nederzetting geweest. De gevonden munten loopen van den Republikeinschen tijd af tot Septimius Severus, het aardewerk, voor zoover bekend, van het midden van de eerste tot het einde van de tweede eeuw. Men kan dus denken aan een fort, dat voor het eerst zou zijn aangelegd in den tijd van Claudius, weer opgebouwd na den opstand der Bataven, maar opgegeven in den tijd, toen de werken voor de verdediging van de grens gedurende de regeering van Septimius Severus werden hernieuwd. Verder kent men van daar baksteenen, ook met stempels, bronzen voorwerpen, glas en ijzerwerk, alles, gelijk gezegd, vondsten van tamelijk groote beteekenis. Intusschen zijn op het terrein van de Frankische nederzetting en haar burcht, die door Holwerda uitvoerig zijn onderzocht, geen Romeinsche oudheden aan het licht gekomen [2]). Het Romeinsche fort, waaruit de door Janssen gevonden voorwerpen afkomstig zijn, heeft dus elders gelegen.

Beneden Wijk bij Duurstede zijn de vondsten in het land aan den Krommen Rijn vooreerst zeer gering. Men kent alleen het een en ander uit de buurt van Werkhoven, waar op den akker „Zure Maat" in 1839 en 1844 fragmenten van een groot grafmonument met beeldhouwwerk zijn gevonden, en uit Odijk. Dit grafmonument duidt een plaats aan, waar de Romeinsche weg heeft geloopen. Door het geringe aantal van de Romeinsche oudheden, die in de omgeving zijn ontdekt, krijgt Vechten voor ons nog meer beteekenis. Het is zonder twijfel na Nijmegen de belangrijkste vindplaats uit den Romeinschen tijd in Nederland.

---

1) Dat de Lek een oude rivierarm is, wordt nog eens uitdrukkelijk bevestigd door T. Vink, *De Lekstroom,* het werk dat wij reeds boven hebben genoemd; in dit werk vindt men ook gegevens over de andere takken van den Rijn.

2) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* 1930, blz. 32-96.

Te Vechten, op een terrein waar in de jaren 1867 tot 1869 een fort is aangelegd en in de onmiddellijke nabijheid van dit fort, liggen de overblijfselen van een Romeinsche sterkte en de daarbij behoorende burgerlijke nederzetting (Fig. 25 en 26). Door den tekst van een inscriptie uit den tijd van den grooten opstand, die daar is ontdekt, een wijding aan de godin Viradecdis door burgers van de Tungri en door schippers, die ter plaatse verblijf hielden [1]),

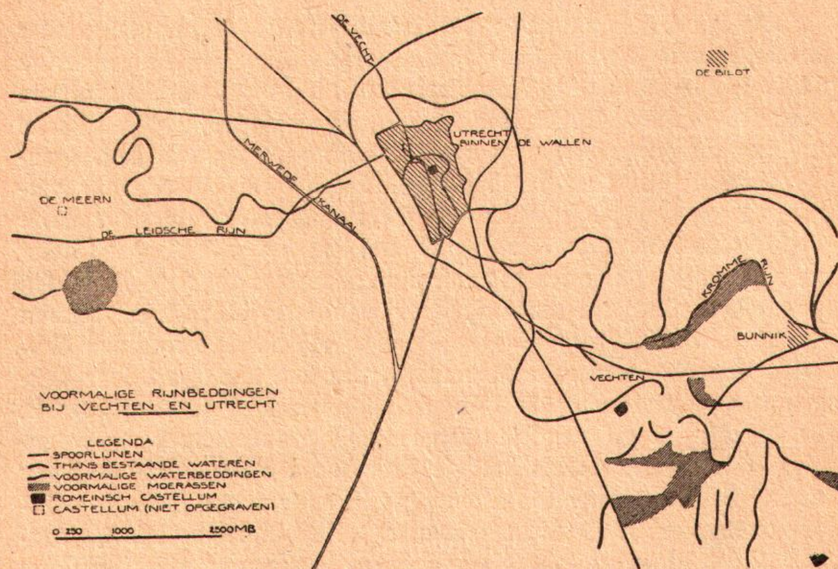

Fig. 25. De Rijn bij Vechten, Utrecht en De Meern

weten wij, dat de naam van de nederzetting Fectio is geweest. Er waren daar in de 16de eeuw nog bouwvallen te zien, die later zijn verdwenen. In de 17de en 18de eeuw kwamen er zeer veel oudheden aan het licht, die in particuliere verzamelingen werden ondergebracht. Een deel van die vondsten is in het museum van Utrecht opgenomen. In 1829 zijn er opgravingen verricht, waarbij munten en andere oudheden werden ontdekt. Zeer veel is er aangetroffen bij den aanleg van het fort (Afb. 75); dit alles is aan het museum te Leiden afgestaan. Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap heeft van 1892 tot 1894 opgravingen laten ondernemen, waardoor vooral de verzameling van het Genootschap is verrijkt (Afb. 76, 78 en 83).

---

1) H. Wagenvoort en A. G. Roos, *Mnemosyne*, 3e s. VIII (1940), blz. 50-64 en 244-254.

Over deze opgravingen is ook een verslag in het licht gegeven [1]). Het onderzoek is later hervat door het museum te Leiden, eerst in

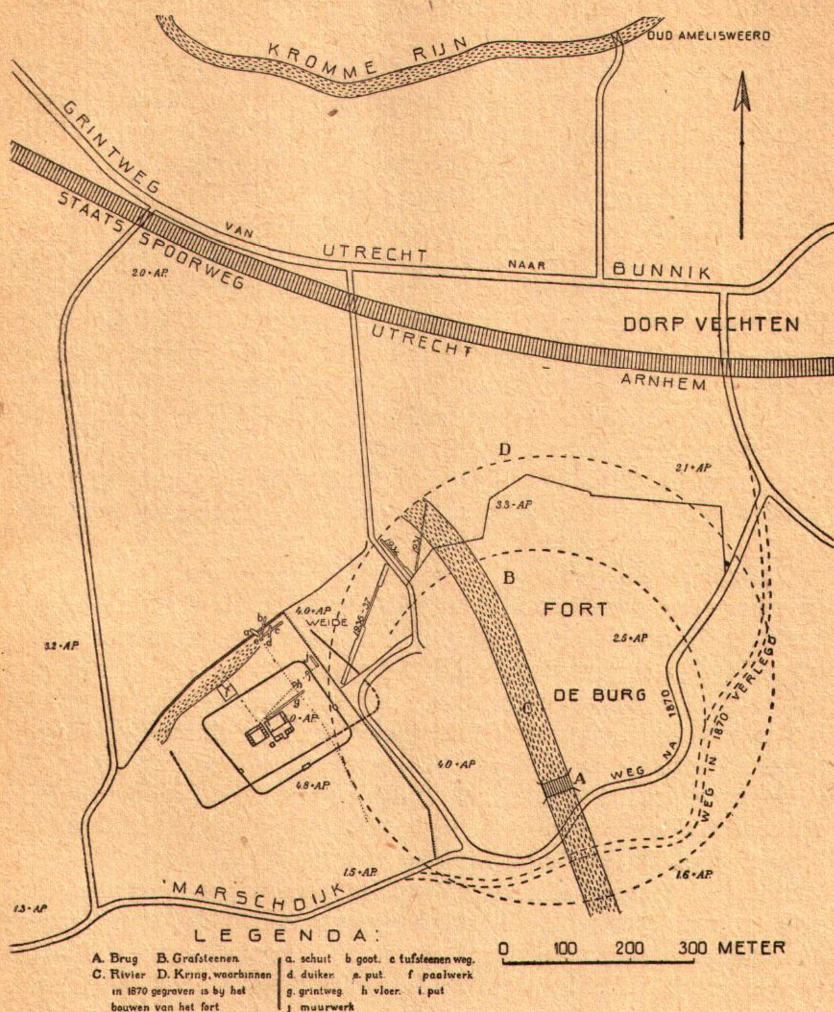

Fig. 26. De Romeinsche forten te Vechten

1914, daarna in 1920 en de volgende jaren. Een tijd lang is het werk geleid door Remouchamps en van 1931 af door Braat. Van zijn hand

---

1) *Verslag Prov. Utrechtsch Genootschap,* 1895, blz. 122-169.

is ook het laatste verslag, dat wij over die onderzoekingen bezitten [1]. Een volledige publicatie van het gevondene, voornamelijk van de daar in zeer groote hoeveelheid ontdekte terrasigillata (Afb. 79), zou in hooge mate gewenscht zijn.

Te Vechten hebben achtereenvolgens drie Romeinsche forten gelegen. Het oudste, dat gewoonlijk aan den tijd van Augustus wordt toegeschreven, was het grootste en sloot aan bij de toenmalige Rijnbedding. Later zijn daar eerst een houten en naderhand een steenen legerkamp aangelegd, groot genoeg voor één enkele cohorte van 500 man. Het derde fort is grondig onderzocht door Remouchamps [2]. Bij zijn opgraving heeft hij het praetorium van de legerplaats, de woning van den commandant en eenige barakken voor de troepen kunnen vaststellen; het is omstreeks 200 gebouwd en behoort tot de werken voor de grensverdediging van Septimius Severus. Van het tweede fort, dat op dezelfde plaats en op hetzelfde niveau lag als het derde, kan men de sporen steeds zeer moeilijk herkennen, daar het, evenals het eerste, was gebouwd van hout en aarde en bij den aanleg van het derde geheel is vernield. Op die wijze hebben de opgravingen over de tweede sterkte slechts zeer weinig gegevens verschaft.

De onderzoekingen van de laatste jaren zijn vooral van belang geweest voor onze kennis van het oudste fort. Het terrein, waar het heeft gelegen, is in de tweede helft van de eerste eeuw kunstmatig opgehoogd, doordat men er een laag grond van niet minder dan 2½ m dikte heeft opgebracht. Die ophooging beperkte zich niet tot het terrein van het tweede fort, maar strekte zich veel verder uit. De eerste sterkte is blijkbaar bij den opstand der Bataven, in 69, verwoest. Korten tijd later, zeker nog gedurende de eerste eeuw, is de genoemde ophooging tot stand gekomen en het tweede fort gebouwd. Van de oudste versterking kon de geheele omtrek worden vastgesteld. Behalve de omwalling, die aansloot bij de rivier, werd ook een aanlegsteiger voor schepen opgegraven (Afb. 77). Het was een kade van klei, gefundeerd op liggende boomstammen, die door in den grond geheide palen op hun plaats werden gehouden. Het geheel was afgewerkt met rijshout en een schoeiing van planken. Zulke aanlegplaatsen zijn ontdekt bij Haltern in Westfalen en bij Xanten, waar de overblijfselen door Dr. H. von Petrikovits zijn onderzocht.

Uit de scherven, die in de diepte tusschen de palen werden ge-

1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1939, blz. 47-65.
2) A. E. Remouchamps, *Opgravingen te Vechten* (Prov. Utr. Gen. 1928).

vonden, blijkt, dat deze aanlegplaats niet dateert uit den tijd van Augustus, maar uit den tijd van Tiberius. Dit werk althans is dus niet ondernomen voor de veldtochten van Drusus in de jaren 12 tot 9 vóór Christus, maar voor de expeditie van Germanicus in 16 na Christus. De aanlegplaats heeft dienst gedaan voor het inschepen van troepen, die langs de Vecht, het Meer Flevo, den Vliestroom en de Waddenzee naar het land tusschen Eems en Elbe zijn getransporteerd. Voor de geschiedenis van de krijgsbedrijven in Nederland is de nieuw gevonden dateering zeker van belang.

Bovendien is de vraag, waar het Kanaal van Drusus heeft gelegen door deze ontdekking definitief opgelost. Gelijk men zich zal herinneren, heeft Germanicus van dit kanaal gebruik gemaakt voor zijn tweeden veldtocht naar Noordwest-Germanië in het jaar 16 o. J. Juist voor dien tweeden veldtocht zijn zeer omvangrijke toebereidselen gemaakt. Voornamelijk is er toen een groot aantal schepen gebouwd om de troepen van het eiland der Bataven naar het gebied van den strijd te transporteeren. Een van de plaatsen, waar die troepen zijn ingescheept, is thans te Vechten ontdekt. Op deze wijze begrijpen wij, dat Germanicus bij zijn eerste expeditie door de Geldersche IJssel is gevaren en bij zijn tweeden tocht langs de Vecht om het gebied van de meren in het midden van ons land te bereiken. Het Kanaal van Drusus moet dus een verbetering van den vaarweg door de Vecht zijn geweest, wellicht uitsluitend van den toegang naar dien stroom van den Rijn uit.

In elk geval weten wij thans met zekerheid, dat de Vecht en de legerplaats te Vechten voor de expeditie van Germanicus zijn gebruikt. De legerplaats zelf kon intusschen onmogelijk alle troepen herbergen. Zonder twijfel hebben de meeste soldaten vóór de wallen gekampeerd. Op die wijze is het begrijpelijk, dat men ook buiten het fort zooveel overblijfselen van waterputten heeft ontdekt (verg. Afb. 14 en 15 in het Eerste Deel).

Behalve de militaire forten moet er te Vechten ook een burgerlijke nederzetting zijn geweest. Dat blijkt al dadelijk uit de boven genoemde inscriptie, waarin immers wordt gesproken van Tungrische burgers en schippers, die te F e c t i o verblijf hielden. De burgerlijke nederzetting is ook inderdaad in 1938 teruggevonden op een terrein ten oosten van het moderne fort. In de bovenste laag, die uit opgebrachten grond bestaat, werden sporen aangetroffen van gebouwen met scherven uit de tweede en uit de eerste helft van de derde eeuw. Daaronder, in den vasten bodem, vond men wederom sporen van gebouwen, maar ditmaal met scherven uit de eerste

eeuw [1]). De burgerlijke nederzetting vertoont dus dezelfde opeenvolging van perioden als de legerplaats. Het oudste dorp dateert uit den tijd van het eerste fort en is waarschijnlijk tijdens den opstand der Bataven verwoest. Later, na den opstand, heeft men, toen het fort werd hersteld, ook het terrein voor de burgerlijke nederzetting opgehoogd en daar opnieuw huizen, winkels en werkplaatsen gebouwd.

Niet minder vragen de onderzoekingen te Utrecht onze aandacht. Men mag voor zeker aannemen, dat daar de plaats heeft gelegen, die in het Reisboek als Traiectum wordt aangeduid, op een afstand van twee Gallische mijlen (4½ km) van Vechten, en die naam heeft zich tot op den huidigen dag gehandhaafd [2]). Maar merkwaardigerwijze was tot voor kort van het Romeinsche Utrecht nog slechts weinig bekend. In 1740 is aan het einde van de Maliebaan, op een boerenhofstede oostelijk van de Oudwijkerlaan, een grafsteen voor Marcus Ingonius Marcellus gevonden, een monument dat uit de eerste helft van de tweede eeuw moet dateeren (Afb. 80). Op enkele plaatsen in de stad en aan de wallen waren af en toe Romeinsche oudheden aan het licht gekomen. Maar dat er te Utrecht een Romeinsche nederzetting is geweest, was door die vondsten geenszins duidelijk. De beteekenis van deze nederzetting bleek in het jaar 1927, toen bij de fundeering voor een bouwwerk, dat zuidelijk bij den Domtoren aansluit, allerlei Romeinsche voorwerpen zijn ontdekt: een stuk terrasigillata uit het midden van de eerste eeuw en ander aardewerk, baksteenen met stempels van Legio X, Legio XIII en het leger in Neder-Germanië.

Deze vondsten waren evenwel slechts de inleiding voor veel belangrijker ontdekkingen. Tegen het einde van het jaar 1929 deed zich de gelegenheid voor, een onderzoek in te stellen op het Domplein, ter plaatse waar eens de Heilige Kruiskapel heeft gestaan. Dit onderzoek leidde reeds dadelijk tot zeer opzienbarende resultaten. Terstond kon worden vastgesteld, dat in den bodem van het Domplein de sporen van eenige op elkander volgende nederzettingen verborgen liggen. In de derde van deze nederzettingen, van beneden af gerekend, werden de sporen van een steenen gebouw uit den Romeinschen tijd gevonden. De noodzakelijkheid bleek deze overblijfselen nauw-

---

1) Een bijzonder goed bewaarde kom van terrasigillata uit de eerste nederzetting, dateerend uit den tijd van Nero, is gepubliceerd door Braat, *Oudh. Meded.* 1940, blz. 1-3; verg. Afb. 79.

2) J. de Groot, *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 210-220.

keurig te onderzoeken. Met dit doel werden in de jaren sedert 1933 opgravingen op het Domplein ondernomen [1]).

Op grond van de resultaten dezer opgravingen kan men zich een voorstelling maken van de Romeinsche geschiedenis van Utrecht.

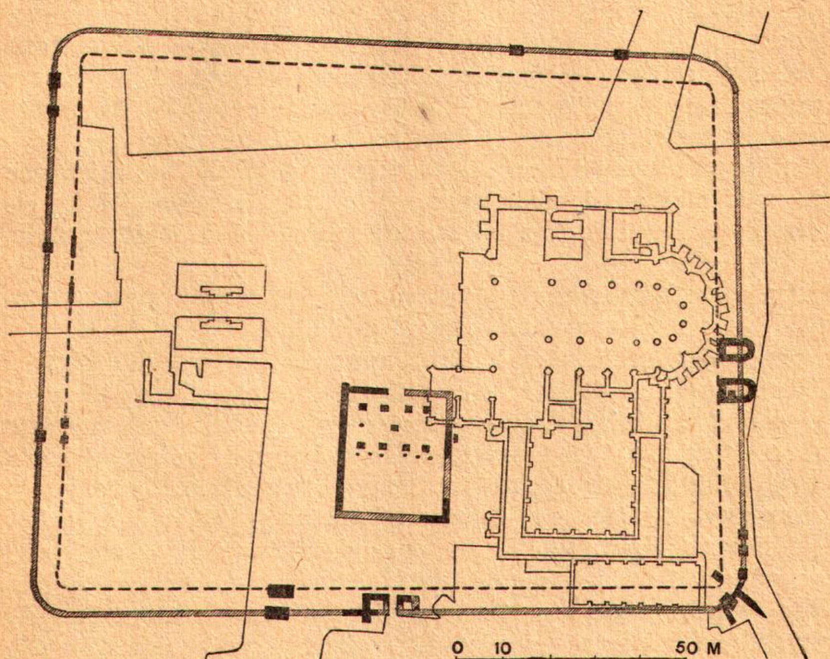

Fig. 27. Het Domplein te Utrecht met de Romeinsche forten

Onder het Domplein liggen de overblijfselen van een Romeinsch fort, dat herhaaldelijk is herbouwd (Fig. 27). Het Domplein zelf komt ongeveer overeen met het centrum van het fort, terwijl de Domkerk met de kloostergang en de kapittelzaal het zuidoostelijke deel innemen. Het terrein, waar de verschillende legerplaatsen achtereenvol-

1) *Opgravingen op het Domplein te Utrecht: Wetenschappelijke verslagen,* I en II (1934), III (1936), IV (1938). — Over de resultaten van de opgravingen in 1936 en 1938 verschenen nog slechts verslagen in de dagbladen; *Oudh. Jaarb.* 1936, blz. 111-112 en 1941, blz. 7-8. — Over de zoogenaamde inscripties, die in 1929 zijn ontdekt, verg. *Mnemosyne,* 60 (1932), blz. 193-198 en 3a s. II (1935), blz. 312-318; H. Nesselhauf, *Bericht Röm.-Germ. Kommission,* 27 (1938), blz. 119 nr. 257.

gens zijn gebouwd, lag in een bocht van den Rijn. Het beloop van de rivier wordt bepaald door de Kromme Nieuwegracht, Jansdam, Minrebroederstraat, Ganzenmarkt en Oudegracht ten westen van de laatst genoemde straat. De Romeinen hebben hun legerplaats op den onbedijkten Rijnoever opgericht, waar de bodem vaster was dan in de omgeving, omdat de rivier er een laag zandige klei had afgezet. Voor den bouw van het oudste fort was de bodem evenwel met kleizoden eenigszins opgehoogd. Toen de volgende legerplaatsen werden aangelegd, is die ophooging steeds herhaald; de meeste grond is opgebracht voor het steenen fort. De Germaansche scherven, die af en toe bij de opgraving zijn aangetroffen, bevonden zich waarschijnlijk alle in deze lagen en zijn dus niet afkomstig van de bezetting. Later, na het vertrek van de Romeinen in de Middeleeuwen, is het terrein nog belangrijk opgehoogd. Om die reden liggen de Romeinsche overblijfselen zoo diep onder het niveau van het Domplein en zijn zij zoo goed bewaard gebleven.

Men moet, gelijk gezegd, rekening houden met drie Romeinsche legerplaatsen na elkander. Het eerste fort is aangelegd tijdens de regeering van keizer Claudius, kort vóór het midden van de eerste eeuw. Zonder twijfel bestaat er verband met de wijziging in de grenspolitiek, die de regeering te Rome wenschte: het definitief terugtrekken van de troepen achter den Rijn in het gebied van het Nedergermaansche leger. Dit fort was opgebouwd van hout en aarde. De omwalling, die vooral aan de westzijde kon worden onderzocht, bestond uit een omstreeks 4 m breeden aarden dam en een dubbele gracht. De dam was gefundeerd op een laag van houten stammen, die loodrecht op de lengteas waren neergelegd, en verscheidene lagen van klei, die door vloeren van lichtere palen waren gescheiden. Aan de buitenzijde had de wal een schoeiing van staande, wijd gestelde, zware vierkante balken. Dit fort is in 69, gedurende den opstand der Bataven, door brand vernield. Bij die gelegenheid is een schat van gouden munten verloren gegaan, die tijdens de opgravingen van 1933 zijn teruggevonden. Deze munten dateeren gedeeltelijk uit de allerlaatste jaren vóór den opstand (verg. Afb. 34 in het Eerste deel).

Naar men aanneemt, is dit fort in den tijd der Flavische keizers, waarschijnlijk kort na het jaar 70, hersteld of herbouwd. In ieder geval had de latere sterkte eveneens een wal van hout en aarde en lag op precies dezelfde plaats als de eerste. Wij weten er anders niet veel van. Beter kennen wij het derde daar ter plaatse aangelegde fort, dat in steen was opgetrokken. Aanvankelijk meende men, dat dit is geschied in den tijd van keizer Hadrianus, omstreeks 120 of het midden van de tweede eeuw. Maar eenige scherven, die onder

den muur te voorschijn zijn gekomen, bewijzen, dat de bouw later moet worden gedateerd, te weten in het begin van de derde eeuw, dus onder de regeering van Septimius Severus en Caracalla. Ook uit die periode kennen wij enkele belangrijke militaire bouwwerken ter bescherming van de grens langs den Rijn in ons land. Dit laatste fort is door de bezetting kort na het midden van de derde eeuw verlaten. Vóór den bouw is het terrein, gelijk wij het reeds hebben opgemerkt, aanzienlijk opgehoogd. Terwijl het steenen fort ongeveer 2½ m beneden het niveau van het Domplein ligt, bevindt zich het eerste, dat in 69 is verwoest, 1 m dieper in den bodem.

De drie legerplaatsen liggen niet alleen op dezelfde plaats, maar zij hebben ook denzelfden omvang en dezelfde oriënteering, met dien verstande, dat het steenen fort iets grooter was. De wal van de oudere forten ligt evenwijdig met den muur van het laatste, maar een weinig meer naar binnen; of liever, de muur van het steenen fort is gebouwd op de verhoogde vulling van de binnenste gracht van het eerste. Men kan ook den omvang nauwkeurig bepalen. Op die wijze weet men, dat het oppervlak ongeveer 160 bij 125 m groot was, overeenkomend met de ruimte die noodig is voor een cohorte van 500 man. Uitteraard is de muur het best bewaard gebleven, voornamelijk de fundeering uit leisteen; het opgaande werk, uit tufsteen, is alleen hier en daar boven de grondslagen teruggevonden. Dit is in het bijzonder het geval bij de poorten.

Van de poorten van het steenen fort is de oostelijke teruggevonden in de straat Achter den Dom, ten oosten van het koor van de Domkerk, iets ten zuiden van de as, en de zuidelijke bij den westelijken hoek van den gevel van het Universiteitsgebouw aan het Domplein. Op die wijze is ook de plaats van de andere poorten bepaald. De poorten van de oudere legerplaatsen lagen in de as van de latere, een weinig meer naar binnen. Maar alleen van de steenen poorten kent men het grondplan met eenige nauwkeurigheid. Deze poorten waren geflankeerd door twee torens, die naar binnen toe vierkant vooruitsteken, terwijl aan de buitenzijde het grondplan een halfronden vorm bezit.

In het zuidwesten kon worden vastgesteld, dat de muur daar een ronden hoek vormde, zooals ook het geval is met de omwalling van de oudere legerplaatsen. Zoowel de muur als de wal van hout en aarde bezaten daar een vierkanten toren, die naar de binnenzijde was uitgebouwd. Poorten en muur behooren tot het zwaarste en best bewaarde Romeinsche werk van dien aard, dat in Nederland is aangetroffen. Evenals de houten legerplaatsen was het steenen fort door een dubbele gracht omgeven. De steenen fortmuur bestond, althans

aan de oostzijde, nog in 1254, toen de kooromgang van de tegenwoordige Domkerk werd gegrondvest.

Het eenige gebouw binnen de vesting, waarvan men het een en ander weet, is het praetorium. Men kent niet alleen het grondplan en den omvang; maar men kon, daar de westelijke muur is omgevallen of omgetrokken, ook de hoogte van dien muur vaststellen; deze bedroeg omstreeks vier meter. Door enkele gevonden fragmenten kan men zich ook van eenige onderdeelen een voorstelling maken (Afb. 81). De praetoria van de oudere legerplaatsen lagen op dezelfde plaats en hadden een dergelijk grondplan. Van een enkel, ten oosten van het praetorium liggend gebouw, heeft men een zijmuur ontdekt. Mogelijk was het de woning van den commandant. Anders heeft men alleen barakken voor de troepen gevonden; deze gebouwen waren steeds van houten vakwerk opgetrokken.

Zeer groot was het aantal oudheden van allerlei aard, dat bij de opgravingen aan het licht kwam. Behalve voorwerpen van dagelijksch gebruik en wapens zijn het veelal onderdeelen van gebouwen, die onze aandacht trekken. Daarbij zijn veel baksteenen met stempels van allerlei legerafdeelingen. Natuurlijk mag men niet denken, dat al deze afdeelingen in het fort zijn gelegerd geweest. Vooral in later tijd leverden de pannenbakkerijen veelal baksteenen af, die op geheel willekeurige wijze waren gestempeld. Intusschen ontbreekt ons nog altijd een onderzoek over dit bedrijf.

De andere vondsten te Utrecht vragen minder onze aandacht. Opmerkelijk zijn de Romeinsche oudheden, fragmenten van aardewerk en van baksteenen, die in de Korte Nieuwstraat zijn ontdekt, een 100 m ten zuiden van den zuidelijken muur van het fort op het Domplein. Blijkbaar was daar een kleine burgerlijke nederzetting of wellicht een begraafplaats. Onze aandacht wordt getrokken door een schip, dat is opgegraven aan de Vanhoornekade; volgens den besten kenner van zulke overblijfselen dateert het uit de derde eeuw (Afb. 82). Verder vermelden wij nog een reliëf met de afbeelding van Hercules, dat is ontdekt buiten de Weerdpoort (Afb. 84). Over den aard van de losse voorwerpen, die in de stad aan het licht zijn gekomen, missen wij alle gegevens.

Uit de strook grond langs den linkeroever van den Rijn beneden Utrecht kennen wij een reeks van vondsten. Deze strook was, gelijk bekend, door de afzetting van zand een weinig hooger dan het achterliggende land en beter begaanbaar. Langs de rivier was op die wijze verkeer mogelijk en ook voor nederzettingen was het daar de aangewezen plaats. De vondsten, die zijn gedaan, stellen ons in

staat, met zekerheid te verklaren, dat over die strook de Romeinsche weg heeft geloopen. Ook de ligging en den naam van enkele stations langs den weg kunnen wij vaststellen.

De eerste plaats aan den Rijn, waar Romeinsche overblijfselen zijn ontdekt, is de Hooge Woerd bij De Meern onder Vleuten,

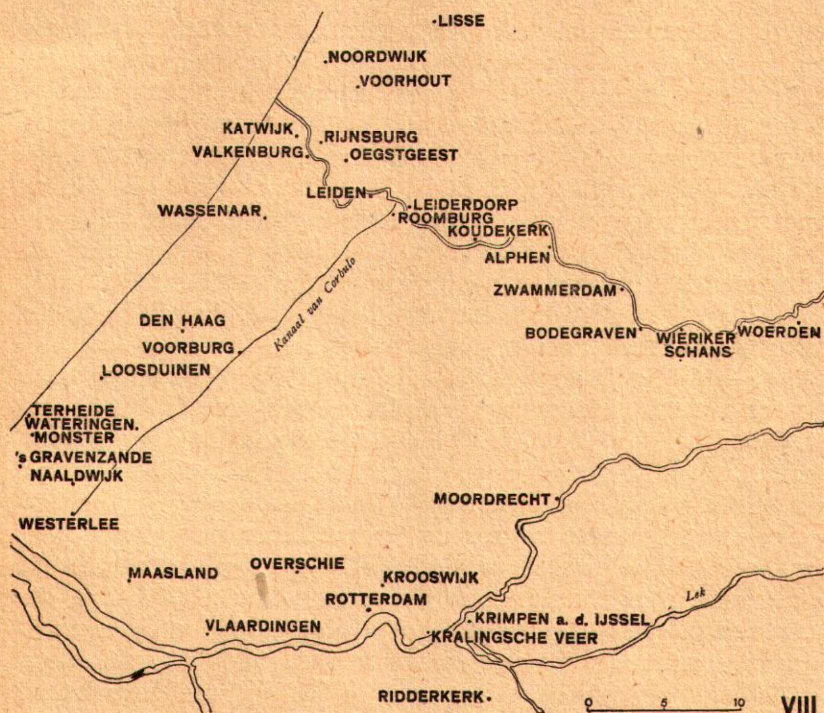

Fig. 28. Kaart VIII: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Zuid-Holland

ongeveer 5 km ten westen van Utrecht. Wellicht moet men den weg van Utrecht naar De Meern, die eerst als de Heereweg en later als de Groene Dijk wordt aangeduid, beschouwen als een overblijfsel van den Romeinschen weg [1]). Reeds lang wist men, door de vondst van allerlei oudheden, onder andere baksteenen met stempels van Legio XXX en van den Exercitus Germanicus Inferior, en van een bronzen beeldje van Juppiter (Afb. 85), dat daar een Romeinsche nederzetting, waarschijnlijk een grensfort, heeft gelegen. Door een proefgraving in het voorjaar van 1940 is dit vermoeden nader be-

1) M. N. Acket, *Jaarboekje van „Oud-Utrecht"*, 1931, afb. 2 bij blz. 50.

vestigd [1]). Er werden toen in de eerste plaats de fundamenten van zwaar muurwerk ontdekt, afkomstig van een door verhitte lucht verwarmd vertrek, dat als een gedeelte van een militair badhuis wordt verklaard. Ook steenen van den ringmuur van het fort zijn aangetroffen. Sporen in den bodem bewezen intusschen, dat ook dit in steen opgetrokken fort voorgangers heeft gehad, die uit vergankelijk materiaal waren gebouwd. De geschiedenis is ongeveer dezelfde als van het fort op het Domplein te Utrecht. Het oudste, van hout en aarde, dateert uit den tijd van keizer Claudius en heeft van omstreeks 50 tot 70 bestaan. Het tweede stamt uit den Flavischen tijd en is eenigen tijd na het midden van de tweede eeuw, waarschijnlijk evenwel eerst onder Septimius Severus, in steen herbouwd. De oudste vondst is een scherf van een terrasigillata kommetje uit den tijd van Claudius. Munten en baksteenen met stempels vertegenwoordigen den lateren tijd, benevens terrasigillata van de tweede en derde eeuw. Als de jongste vondst wordt een munt beschouwd, die aan Gallienus wordt toegeschreven, uit de jaren 254 tot 258.

In de nabijheid, in de kweekerij „'t Zand", liggen de overblijfselen van een tweede nederzetting, wellicht van het dorpje, dat bij het fort behoorde. Verder zijn in de buurt van Vleuten nog Romeinsche munten gevonden. De volgende vindplaats is Woerden. Voornamelijk kent men van daar een tamelijk groot aantal munten uit de eerste en tweede eeuw. Bij den bouw van de Nieuwe Kerk zijn ook fragmenten van aardewerk en baksteenen, Romeinsch bronswerk en munten uit de vierde eeuw verzameld; maar van den aard der nederzetting, die daar heeft gelegen weet men niets. Vervolgens zijn in de buurt van Fort Wierikerschans, bij het afgraven van een zandplaat ten behoeve van den autoweg van Den Haag naar Utrecht, vrij veel Romeinsche scherven en in de nabijheid ook een fraaie bronzen ruiterhelm (Afb. 86) voor den dag gekomen [2]). Naar alle waarschijnlijkheid heeft daar een Romeinsch fort gelegen. Hetzelfde kan men onderstellen voor den „Hoogeburg", even ten westen van Zwammerdam. Daar zijn talrijke overblijfselen van Romeinsch aardewerk, vooral uit de tweede eeuw, fundamenten van gebouwen en een dakpan met een stempel van Legio I Minervia ontdekt.

Iets meer weten wij van Alphen aan den Rijn. Daar heeft de plaats gelegen, die op de Reiskaart en in het Itinerarium Albanianae wordt genoemd. Er zijn fundamenten van gebouwen, gestempelde

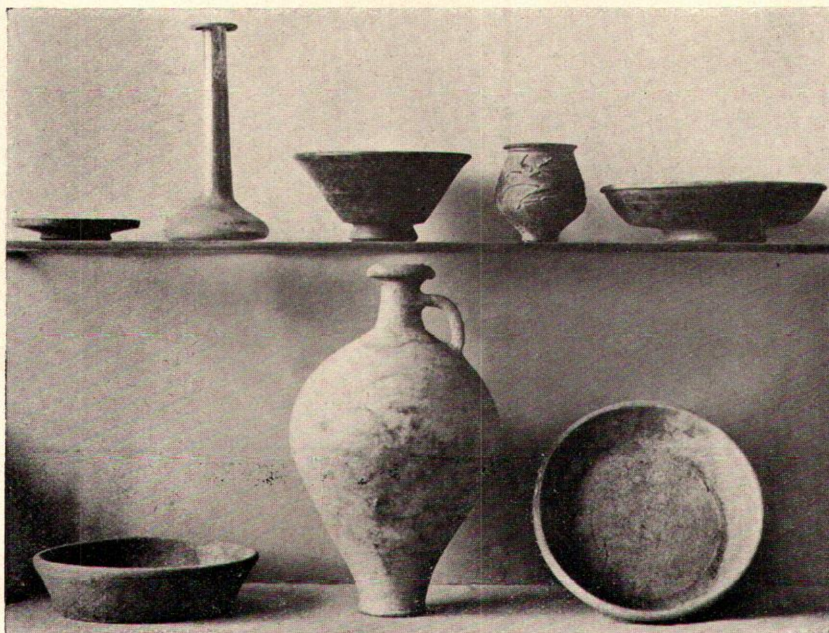
---

1) C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, *Versl. Akad. Afd. letterk.* N.R. 4 No. 6 (1941).

2) Gepubliceerd door W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1939, blz. 29-32.

Afb. 68. Bronzen spiegeltje,
ontdekt op het Heessche veld bij Nijmegen

Afb. 69. Voorwerpen uit een graf, ontdekt op het Heessche veld bij Nijmegen

Afb. 70. Romeinsche pannenovens, op het terrein van den Holtheurnschen Hof te Holdoorn

baksteenen, Romeinsche munten en scherven van aardewerk gevonden. Bij het graafwerk voor den bouw van de Protestantsche kerk zijn fundamentpalen voor den dag gekomen, die waarschijnlijk als onderbouw voor den muur van een Romeinsch fort hebben gediend, verder overblijfsels van huizen en scherven van aardewerk, voornamelijk uit de tweede eeuw. Ten slotte noemen wij vondsten op Rijnenburg tegenover Koudekerk onder Hazerswoude en op Roomburg bij Leiderdorp vlak bij Leiden. Maar met deze laatste vindplaats hebben wij reeds de geestgronden van het kustgebied bereikt, die in de volgende afdeeling ter sprake zullen komen. Daar zullen wij ook nog een poging doen om den weg langs den Rijn met zijn stations te reconstrueeren.

III. DE KUSTSTREEK TEN ZUIDEN VAN DEN RIJN

De geestgronden langs de kust vertoonen een geheel ander karakter dan het zooeven beschreven gebied aan de rivieren in Utrecht en Holland. Daar bevindt men zich op den strandwal met het oude duinlandschap, zandgronden waar men veilig was voor overstroomingen, boschrijk en gemakkelijk te bewonen. De overblijfselen van nederzettingen der inheemsche bevolking nemen weer toe in aantal. In dit opzicht herinnert de duinstreek eenigszins aan de Betuwe; ook daar is de bevolking vóór de tweede helft van de eerste eeuw v. Chr. altijd uiterst gering geweest. Onze kennis van dit gebied is onlangs veel zekerder geworden door het reeds vroeger vermelde onderzoek van Dr. Ir. ter Veen, wien het is gelukt den loop van de kustlijn met vrij groote zekerheid vast te stellen [1]. Daarbij is althans de grondslag gelegd voor de reconstructie van de kaart van deze streek gedurende den Romeinschen tijd.

De beschrijving begint ditmaal in het noorden, met de nederzettingen langs den Rijn en wel met R o o m b u r g, de plaats die reeds in de vorige afdeeling werd genoemd, aan den linkeroever der rivier, geheel in het oosten van het gebied der geestgronden, even boven de monding van het Rijn- en Schiekanaal dat de Vliet met den Rijn verbindt. Daar zijn in 1502 de zware fundamenten gevonden van een Romeinsch gebouw, verder steenen met inscripties, twee bronzen beelden van leeuwen en één van Minerva, munten uit den

1) J. ter Veen, *Onderzoekingen in de Hoofden* (Diss. Leiden, 1936), kaart op blz. 147; verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 54 (1937), blz. 182. — Verg. fig. 2 op blz. 15 in het Eerste deel.

keizertijd, veel aardewerk, baksteenen met stempels en allerlei andere oudheden. Deze voorwerpen hebben zeer de aandacht getrokken van de Nederlandsche humanisten uit het begin van de 16de eeuw. De bekende geleerde Cornelis Aurelius (van Gouda), die in het klooster Lopsen bij Leiden woonde, heeft deze vondsten in zijn geschrift *Batavia* vermeld en voor zijn betoog gebruikt. De beelden zijn in 1508 ten geschenke gegeven aan keizer Maximiliaan; naar men zegt, is nog het een en ander te Innsbrück aanwezig. De inscripties belandden op het kasteel Duivenvoorde. Van de munten uit Roomburg, die in de verzameling van Cornelis van Aken te Leiden worden vermeld, is de verblijfplaats niet bekend.

In het jaar 1926 is op dat terrein een opgraving verricht, maar zonder sprekende resultaten [1]). Er werden sporen van een gracht gevonden en brokken van een steenen muur, benevens Romeinsch aardewerk uit de tweede eeuw. Zeker heeft dus in dien tijd te Roomburg een castellum gestaan en de inscripties, die daar zijn gevonden, leeren ons, dat dit castellum onder de regeering van Septimius Severus, niet lang na het begin van de derde eeuw, in steen is herbouwd. De sterkte moest dienst doen om den toegang tot de geestgronden aan den Rijn te bewaken en de uitmonding van het kanaal, dat van den Rijn de verbinding vormde met den mond van de Maas.

Dit kanaal, dat onder het stadhouderschap van Corbulo is gegraven, volgde eerst de Roomburger wetering, die door het Rijn- en Schiekanaal is vervangen, daarna de Vliet tot de Hoornbrug, het water langs den Vlietweg, Wateringen en Kwintsheul, om den mond van de Lier te bereiken bij Westerlee [2]). Wij zullen in het vervolg van deze afdeeling nog herhaaldelijk gelegenheid hebben over dit kanaal te spreken. In de Roomburger wetering zijn, bij het graven van het nieuwe kanaal, de overblijfselen van een schuit en Romeinsch aardewerk gevonden.

Van Roomburg af moet de Romeinsche weg den Hoogen Rijndijk hebben gevolgd en verder door Leiden de Hoogewoerd, de Breestraat, het Noordeinde en den Haagweg. In de stad en op de wallen zijn hier en daar enkele Romeinsche voorwerpen gevonden, onder andere een bronzen munt van Traianus aan den Haagweg. Maar er is geen enkele aanduiding, dat er te Leiden ooit een Romeinsche nederzetting is geweest. Ook de kunstmatige heuvel van den Leid-

---

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1927, blz. 60-64.
2) Verg. A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 1916, blz. 813-826; 1918, blz. 224-227; 1925, blz. 818-823.

schen Burcht kan niet uit de Romeinsche periode dateeren [1].

Vondsten van eenige beteekenis komen eerst weer voor te Valkenburg aan den Rijn. Het is bekend, dat daar reeds vroeger onder het dorp fundamenten van muren, fragmenten van baksteenen, munten en Romeinsch aardewerk aan het licht zijn gekomen. Eerst heeft Van Giffen daar een klein onderzoek ingesteld [2] en sedert 1940 op grooter schaal opgravingen ondernomen. Het dorp ligt op een terp, die door de Romeinen was opgeworpen, gedeeltelijk gefundeerd op een laag van rijshout, balken en spaanders, gedeeltelijk op een oudere terp en op een natuurlijke oeverformatie. In het oudste gedeelte vond men scherven van Bataafsch aardewerk uit den tijd omstreeks het begin van onze jaartelling. Er heeft daar dus wellicht een inheemsch dorpje gelegen. De Romeinsche terp verhief zich tot 1½ m boven het maaiveld en is opgeworpen uit klei van de omgeving; de oppervlakte is bedekt door een laag zand, gemengd met grind en schelpen.

Bij de opgravingen van de laatste jaren werden onder een groot deel van het dorp sporen van gebouwen aangetroffen, de overblijfselen van een Romeinsch castellum voor een cohorte van 500 man, omgeven door een zwaren ringmuur met groote poortgebouwen en grachten. Ook de plaats van het praetorium, het stafkwartier, waarvan de fundamenten nog aanwezig zijn, werd teruggevonden, benevens sporen van barakken en stallen. Over deze merkwaardige ontdekking zijn evenwel nog slechts zeer voorloopige mededeelingen gedaan. Het is intusschen bekend, dat men eenige bouwperioden kan onderscheiden. Het fort is aangelegd in den tijd van Claudius; naar men thans met zekerheid weet, was zijn naam Praetorium Agrippinae. Onder de Flavische keizers, na den opstand van 70, is het hersteld en later in steen herbouwd. Ten minste nog gedurende de geheele tweede eeuw is het bezet geweest. De bewerking van de vondsten, voornamelijk van de ceramiek, zal ons over de bouwperioden nog nauwkeuriger inlichten.

Merkwaardig is in dit verband de ontdekking van een tweede fort in de onmiddellijke nabijheid, een 800 m ten zuiden van Valkenburg, op „De Woerd" bij de hofstede Torenvliet, door Remouchamps. Over deze vondst is evenwel slechts een zeer kort bericht bekend gemaakt [3]. Er zijn daar de sporen gevonden van een kleine Ro-

---

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1924, blz. 51-52.

2) A. E. van Giffen, *Verslagen Geol. sectie Geol. Mijnbouwk. Genootschap*, II (1916), blz. 176-180.

3) *Oudh. Meded.* 1928, blz. 51-57.

meinsche sterkte, van een 180 bij 120 m, met een gracht, overblijfselen van de ommuring en fundamenten van gebouwen, benevens veel puin en scherven van aardewerk. Wij weten evenwel niets over den tijd, waarin het gevonden aardewerk is vervaardigd; de dateering van dit fort is dus niet bekend.

Een tweede nederzetting van de Romeinen daar in de buurt moet hebben gelegen tusschen Katwijk-Binnen en Katwijk aan Zee, waar telkens Romeinsche oudheden worden ontdekt. Men kan op die wijze vermoeden, dat daar een belangrijke nederzetting is geweest; maar tot nu toe heeft men geen gelegenheid gevonden voor een onderzoek.

Iets meer weet men over een vindplaats in het Klein-Duin bij Katwijk. Daar waren reeds vroeger bewerkte tufsteenen, Romeinsche dakpannen en aardewerk aangetroffen. Opgravingen brachten in de jaren 1906 tot 1911 de sporen van een Romeinsche nederzetting aan het licht [1]. Deze nederzetting, waarschijnlijk een versterkte wachtpost, was aangelegd op een kunstmatig van klei opgeworpen heuveltje, met een middellijn van 45 m. Op dit heuveltje werden de overblijfselen opgegraven van een palissade en van een gebouw, stukken beschilderd stucco, spijkers en dakpannen. De vondsten stammen uit twee perioden, uit den tijd van Claudius tot den eersten tijd van de Flavische keizers en uit een periode omstreeks het midden van de tweede eeuw. Mogelijk lag daar Lugdunum, een plaats die naar alle waarschijnlijkheid in den tijd van Claudius is gesticht. Na den Romeinschen tijd is het zand van het jonge duinlandschap over deze nederzetting gestoven en op dezelfde wijze werden elders in de buurt Romeinsche voorwerpen door het zand bedolven.

Zeer opmerkelijk zijn ook de vondsten, die op het strand bij Katwijk aan Zee zijn gedaan in den zoogenaamden Brittenburg. Voor zoover bekend, zijn daar voor het eerst in 1520 en later in 1552 en 1562 fundamenten van gebouwen aan het licht gekomen, bovendien steenen met Latijnsche inscripties, baksteenen met stempels van den Exercitus Germanicus Inferior, munten met namen van de keizers Severus en Antoninus (waarschijnlijk van Caracalla), Romeinsch aardewerk, onder andere terrasigillata uit de derde eeuw. De vondsten kwamen in het bezit van den Heer van Wassenaar, enkele stukken ook in andere collecties. Het meeste is verloren gegaan; alleen bevinden zich een paar voorwerpen in het Museum van Oudheden te Leiden en in het Museum Meermanno-Westreenianum

1) Verg. *Oudh. Meded.* 1907, blz. 23-27; 1911, blz. 69-75; 1912, blz. 48-62.

in Den Haag. Het grondplan van het gebouw, dat op het strand was bloot gekomen, en een aantal vondsten werden afgebeeld op een prent of kaart, uitgegeven door Ortelius in 1567 of 1568 (Afb. 88). Ortelius heeft op die prent ook eenige in de buurt gevonden oudheden laten graveeren, onder andere de bovengenoemde inscripties uit Roomburg. Naar deze prent zijn schilderijen vervaardigd, waarvan er een in het museum te Leiden wordt bewaard [1]).

In later tijd zijn de genoemde fundamenten nog herhaaldelijk bij laag water gezien. Er werden bij zulk een gelegenheid baksteenen met het stempel van Legio XXX en munten van Antoninus Pius, Faustina, Septimius Severus en Severus Alexander gevonden. Maar langzamerhand heeft de zee de overblijfselen weggespoeld. In 1749 was nog alleen de paalfundeering van de muren zichtbaar en na het midden van de 18de eeuw is alles verdwenen. Het is dus uiterst moeilijk vast te stellen, wat de beteekenis van den Brittenburg is geweest. Het grondplan, dat wij kennen, herinnert zeker aan een sterkte uit de late Oudheid; maar in bijzonderheden vertoont het toch onverklaarbare afwijkingen en men kan het ook niet aan een andere periode toeschrijven. Intusschen spreken de munten, die zijn gevonden, duidelijk genoeg. Er is daar zeker een Romeinsch fort in de tweede en derde eeuw geweest. Blijkbaar is het zand van het jonge duinlandschap langzamerhand over dit bouwwerk heengestoven; op die wijze is de sterkte, die eerst in het oude duinlandschap lag, op het strand voor den dag gekomen en eindelijk door de zee verzwolgen.

Het geheele gebied aan den mond van den Rijn is betrekkelijk rijk aan Romeinsche oudheden [2]). Te Oegstgeest zijn in de hoogte, waar de kerk op staat, scherven van Romeinsch aardewerk gevonden, te Rijnsburg op verschillende plaatsen munten, baksteenen met stempels van het leger in Neder-Germanië, een lampje van terra-cotta en aardewerk, te Noordwijk wederom aardewerk, tusschen Noordwijk-Binnen en Noordwijk-aan-Zee op een akker genaamd Langeveld munten, onder andere van Domitianus en Traianus. Verder is te Voorhout aardewerk ontdekt, te Lisse een vijftiental munten van Claudius, Hadrianus en Constantinus I, te Noordwijkerhout wederom munten, onder andere van Augustus. Deze vondsten bewijzen, dat ook daar eenige Romeinsche bewoning is geweest.

---

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1927, blz. 1-13.
2) Dit gebied is beschreven door A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 1928, blz. 177-185 (met een kaart).

Ten slotte moeten wij nog, bij wijze van samenvatting, een overzicht geven van den weg langs den Rijn en daarbij trachten de verschillende aan dien weg genoemde stations te identificeeren. Wij hebben dezen weg reeds vroeger vervolgd van Colonia Traiana (bij Xanten) tot Arenacum, dat zich waarschijnlijk bij Rindern bevond, en als laatste station hebben wij gemeend Carvium te localiseeren in de buurt van Kesteren. Waar Castra Herculis, dat tusschen Arenacum en Carvium lag, moet worden gezocht, weten wij niet. Ook het gedeelte van Carvium tot Vechten is onzeker. Er worden in dat stuk twee stations genoemd: Mannaricium en Levefanum; maar in de getallen, die voor de afstanden tusschen de verschillende plaatsen worden opgegeven, moeten fouten schuilen. Men kan Mannaricium in de buurt van Maurik en Levefanum te Wijk bij Duurstede zoeken; daaromtrent heeft men evenwel niet de minste zekerheid.

Van Vechten af levert de reconstructie van den weg minder moeilijkheden op. De naam van laatstgenoemde plaats was Fectio en van de nederzetting te Utrecht Traiectum. Als zeker mogen wij aannemen, dat het station, dat op de reiskaart en in het reisboek Albanianae wordt genoemd, te Alfen aan den Rijn moet worden gezocht. Op deze wijze kan men vermoeden, dat Laurum bij Woerden en Nigropullus bij Zwammerdam lagen. De sterkte bij Roomburg kan Matilo hebben geheeten. Te Valkenburg aan den Rijn moeten wij Praetorium Agrippinae zoeken en bij Katwijk Lugdunum, de plaats die bij Ptolemaios Lugdunum der Bataven wordt genoemd, het eindpunt van den weg langs den Rijn in Germanië [1]). De laatstgenoemde nederzettingen, die zoo aanstonds nog even ter sprake zullen komen, moeten gelijk bekend, blijkens de namen in den tijd van keizer Claudius omstreeks het midden van de eerste eeuw zijn gesticht. De Romeinsche weg van Vechten naar Katwijk dateert dus waarschijnlijk uit dien tijd.

Wij gaan thans over tot de beschrijving van de kuststreek ten zuiden van den mond van den Rijn. Ook dit gebied werd door een Romeinschen weg doorsneden, te weten door den weg die van Nijmegen af eerst langs den zuidelijken oever van de Waal liep. In afdeeling VI van het vorige hoofdstuk hebben wij dien weg vervolgd tot Vlaardingen en Naaldwijk. Hoe de verbinding van daar

1) Over Lugdunum en Praetorium Agrippinae verg. *Oudh. Jaarboek,* 4de s. X (1941), blz. 61-62. — De opgravingen te Valkenburg hebben, naar wordt medegedeeld, het bewijs gebracht, dat daar Praetorium Agrippinae inderdaad heeft gelegen.

met Lugdunum is geweest, weten wij niet. Wellicht voerde de baan over Naaldwijk en Ockenburgh bij Loosduinen, twee nederzettingen die wij zoo dadelijk zullen bespreken, door Den Haag en achter de duinen naar Katwijk [1]). Mogelijk heeft een van de sterkten bij Valkenburg dienst gedaan om de samenkomst van de twee wegen te beschermen. Maar door het ontstaan van het jonge duinlandschap is de toestand in dit gebied zóó veranderd, dat het waarschijnlijk nooit mogelijk zal wezen den weg met zekerheid te reconstrueeren. Ook de vondsten van Romeinsche oudheden in deze streek geven ons niet veel uitsluitsel.

Te Wassenaar zijn Romeinsche voorwerpen onder de duinen voor den dag gekomen. Dergelijke oudheden zijn ook opgemerkt in de Waalsdorper vlakte en op eenige plaatsen in Den Haag. Bij Eik en Duinen, in de richting van Loosduinen, is vroeger een op boomstammen gefundeerde weg opgemerkt, wellicht een overblijfsel van de Romeinsche heirbaan. Ook bij Monster en 's-Gravenzande zijn eenige oudheden gevonden. Veel belangrijker zijn evenwel de plaatsen, waar men bij opgravingen de overblijfselen van werkelijke nederzettingen uit den Romeinschen tijd heeft ontdekt. Wij zullen ons thans vooreerst tot de bespreking van deze nederzettingen bepalen.

Het grootste complex is gevonden op het terrein van de buitenplaats Arentsburg onder Voorburg en in de omgeving: een Romeinsch fort, dat aan het Kanaal van Corbulo was gelegen, en enkele overblijfselen van een burgerlijke nederzetting. Omstreeks 1500 waren op het terrein van de buitenplaatsen Arentsburg (die vroeger Hoogeburg heette) en Hoekenburg nog de ruïnes van gebouwen te zien. Men heeft er toen munten en andere Romeinsche oudheden aangetroffen. In 1624 en 1625 zijn daar drie Latijnsche inscripties voor den dag gekomen, die wij dadelijk nog zullen bespreken. Maar al deze vondsten zijn volkomen in de schaduw gesteld door de resultaten van de opgravingen, verricht onder de leiding van Reuvens in de jaren 1828 tot 1833. Toen werden de overblijfselen van een vestingmuur ontdekt en fundamenten van gebouwen, met een inrichting voor de verwarming, brokken beschilderd stucco van de wandbekleeding, stukken vensterglas, spijkers, baksteenen en dakpannen, verder munten uit den tijd van Domitianus tot Gallienus en Postumus, terrasigillata van de tweede helft van de eerste eeuw tot ongeveer het midden van de derde, veel ander aardewerk, beeldjes,

1) N. J. Pabon, *Oudh. Meded.* 1929, blz. 51-60.

bronzen, ijzerwerk, sieraden, gesneden steenen, een groote hoeveelheid gereedschappen en voorwerpen van dagelijksch gebruik. Door al deze vondsten is het Museum van Oudheden te Leiden ten zeerste verrijkt. Maar ten gevolge van het overlijden van Reuvens, in 1836, is van deze ontdekkingen nooit een uitvoerig verslag bekend gemaakt.

De resultaten van de opgravingen van Reuvens zijn nog nader bevestigd en aangevuld door de omvangrijke onderzoekingen van Holwerda op dit terrein in de jaren 1908 tot 1915 [1]). Over deze onderzoekingen is een uitvoerig verslag gepubliceerd [2]) en de resultaten hadden inderdaad zeer veel beteekenis (Afb. 89). Maar jammer genoeg, zijn daarbij ook veel vragen onopgelost gebleven. Met name is de beteekenis van de Romeinsche legerplaats op Arentsburg niet geheel duidelijk geworden. Voornamelijk is het probleem vertroebeld, omdat Holwerda gepoogd heeft de door hem opgegraven vesting te vereenzelvigen met Praetorium Agrippinae, de plaats die op de Reiskaart wordt genoemd, en door den twijfel, die is gerezen over de beteekenis van eenige op het terrein van de vesting verrichte boringen [3]). Zelfs kan men niet met zekerheid zeggen, dat deze vesting inderdaad, zooals Holwerda het voorstelt, een station voor de vloot is geweest. De stempels op baksteenen van de C(*lassis*) G(*ermanica*) P(*ia*) F(*idelis*), die daar zijn gevonden, leveren immers geen afdoend bewijs.

Met zekerheid blijkt uit de vondsten, dat er te Arentsburg geen Romeinsche nederzetting van eenige beteekenis is geweest in den tijd vóór het jaar 70. Het is dus zeker niet mogelijk deze vindplaats met Praetorium Agrippinae te identificeeren. Mogelijk was daar een inheemsch dorpje, zooals op Ockenburg bij Loosduinen en in de buurt van Naaldwijk is ontdekt, nederzettingen die zoo aanstonds nog ter sprake zullen komen. Forum Hadriani, de naam dien men gewoonlijk met de Romeinsche nederzetting op Arentsburg in verbinding brengt, kan moeilijk een Romeinsch fort beteekenen; naar alle waarschijnlijkheid was het een burgerlijke nederzetting. Dat daar in de buurt zulk een nederzetting is geweest, blijkt uit de reeds vroeger vermelde monumenten met Latijnsche inscripties, een altaar, gewijd aan Diana door een sevir Augustalis (een lid van het

1) Verslagen van de vereeniging „Arentsburg" (1909-1915); *Oudh. Meded.* 1909, blz. 53-70; 1910, blz. 53-54; 1911, blz. 23-63; 1912, blz. 17-47; 1913, blz. 1-28.

2) J. H. Holwerda, *Arentsburg* (1923).

3) A. E. van Giffen, *Versl. Geol. Sectie Geol. Mijnb. Gen.* II (1916), blz. 170-176.

college van zesmannen voor den cultus van den keizer) van Colonia Ulpia Traiana (waarvan de hoofdplaats bij Xanten lag), en een altaar, gewijd aan den Genius van het collegium peregrinorum (dat wil zeggen, de vereeniging van ingezetenen, die geen Romeinsche burgers zijn). Maar vooral is van belang de inscriptie op een sarkophaag, gevonden te Tata in Pannonia Superior (Hongarije), waarin Forum Hadriani in de Provincia Germania Inferior genoemd wordt als de vaderstad van de vrouw, die in dien sarkophaag lag begraven. Want uit deze inscriptie blijkt, dat Forum Hadriani de voornaamste plaats was in de kuststreek tusschen de monden van Rijn en Maas, men mag zeker zeggen, de hoofdplaats van dat gebied. Forum Hadriani kan dus de naam zijn geweest van de burgerlijke nederzetting, die bij de Romeinsche vesting van Arentsburg heeft gelegen. Intusschen kennen wij de plaats van die nederzetting nog niet.

Wat wij uit de vondsten, bij de opgravingen te Arentsburg gedaan, over den aard van de vesting kunnen opmaken, pleit slechts weinig voor het maritieme belang van deze sterkte. Holwerda heeft getracht aan te toonen, dat er steeds verband bestaat tusschen de verschillende bouwperioden, die hij in de vesting vaststelde, en de geschiedenis van de veldtochten in Britannië. Maar deze onderstelling kan niet juist zijn [1]).

Het staat vast, dat het fort omstreeks 85 is gebouwd. Want de oudste scherven van Romeinsch aardewerk, die daar zijn ontdekt, stammen uit den tijd van keizer Domitianus. Het is evenwel in het geheel niet zeker, dat toen reeds de steenen muur op de gevonden paalfundeering is geplaatst (Afb. 90). Er kan intusschen geen verband bestaan met de veldtochten, die door Domitianus in Britannië zijn ondernomen. Want de expedities van Agricola waren in 83 reeds geëindigd en in 86 is zelfs één van de vier legioenen, die in Britannië dienst deden, naar den Donau overgeplaatst. In dien tijd was het de oorlog in Germanië, die de aandacht van den keizer had. Wil men verband zoeken met de krijgsbedrijven van dien tijd, dan zal men eerder moeten denken aan den oorlog tegen de Chatten in Hessen, van 83, de bezetting van hun land en het begin van de werken voor den limes in het gebied rechts van den Rijn.

Ook voor de gebouwen, die in de vesting te Arentsburg omstreeks het midden van de tweede eeuw zijn opgericht, kan men moeilijk denken aan verband met expedities naar Britannië. Want het waren voornamelijk het stafkwartier (het praetorium) en de woning voor

---

1) Dat is op volkomen overtuigende wijze aangetoond door generaal F. Kroon, *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. X (1939), blz. 107-116.

den commandant, met een inrichting voor de verwarming en een badhuis, die toen zijn vernieuwd, en zulke luxueuse bouwwerken pleegt men niet op te richten in een fort, dat voornamelijk als doorgangsstation moet dienen. Wellicht mag men denken aan den tijd van Hadrianus, die aan de grensverdediging veel zorg besteedde. Deze keizer is daar immers vermoedelijk zelf geweest, althans is een burgerlijke nederzetting in de buurt van de vesting naar hem genoemd.

De bouwwerken te Arentsburg uit den tijd omstreeks 200, dat wil zeggen, onder de regeering van Septimius Severus, behooren tot de versterkingen, die deze keizer heeft laten aanleggen langs de grenzen. Daarbij denke men aan de muren en gebouwen in de forten te Vechten, Utrecht en Roomburg. Blijkbaar heeft Septimius Severus het naderende gevaar voor het Rijk ingezien en getracht het nog af te wenden door krachtige verdedigingswerken. Deze inspanning heeft evenwel niet belet, dat de streek ten noorden van de Waal omstreeks het midden van de derde eeuw door de Romeinen moest worden ontruimd. Het is duidelijk, dat toen niet alleen de militaire bezetting, maar ook de burgerlijke bevolking is uitgeweken. Men merkt dit op bij de bestudeering van de vondsten in de niet-militaire nederzettingen. Twee van deze nederzettingen heeft men in het kustgebied kunnen opgraven, te Ockenburg bij Loosduinen en in de buurt van Naaldwijk.

De nederzetting te Ockenburg [1]) was een dorp, gelegen aan de landzijde van den ouden schoorwal bij het veengebied, dat tijdens de vorming van het jonge duinlandschap door zand is overstoven. Bij de opgraving werden veel grondsporen gevonden, die men slechts met groote moeite kon ontwarren (Afb. 94). Uit den oudsten tijd dateeren ovale hutten, herinnerend aan overblijfselen in de nederzetting van den Kopschen Hof bij Nijmegen. Daar komen evenwel ook huizen met een rechthoekig grondplan voor en dergelijke huizen zijn eveneens te Ockenburg ontdekt, maar behoorend tot wat later tijd. Zulke rechthoekige huizen kent men eveneens uit de zoo aanstonds te noemen nederzetting bij Naaldwijk, uit de in afdeeling I van dit hoofdstuk vermelde woerd te Rijswijk in de Betuwe en door de opgravingen bij Zetten. Te Ockenburg zijn ook grootere gebouwen gevonden, die door dwarswanden in eenige vertrekken waren gedeeld, verder schuren van lang gerekten vorm, die als stallen worden verklaard.

Al deze bouwwerken vertoonen een onregelmatigen aanleg, niet

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1938, blz. 11-60.

met rechte hoeken. Dit is een achtelooze manier van ontwerpen, die men bij inheemsche constructies dikwijls opmerkt. Ten slotte moeten nog eenige huisjes worden vermeld in het noordelijke deel van de nederzetting, herinnerend aan de hutten van het zooeven genoemde dorpje uit het begin van de eerste eeuw, tegen de zuidelijke helling van het plateau van den Kopschen Hof bij Nijmegen was aangebouwd.

Zeer opmerkelijk zijn de palissadeeringen, die telkens groepen van gebouwen omgeven, aansluitend bij de wanden van de huizen en de verschillende deelen verbindend tot een geheel, dat alleen aan de zijde van het moeras niet is afgesloten. De aanleg maakt een grilligen indruk. Voorloopig blijft veel van het gevondene nog raadselachtig en vraagt om een nadere verklaring.

Draagt de wijze van bouwen een volkomen inheemsch karakter, de voorwerpen, die door de bewoners werden gebruikt, waren daarentegen grootendeels Romeinsch. Er is een opmerkelijke overeenkomst met het op Arentsburg ontdekte. Ook dateeren de vesting en het dorp gedeeltelijk uit denzelfden tijd. Alleen is Ockenburg zeker jonger. De oudste vondsten stammen uit den tijd van keizer Hadrianus, omstreeks 120. In beide nederzettingen breken de vondsten ongeveer met het jaar 240 af. Blijkbaar is toen de vesting door de bezetting verlaten en is de geheele min of meer geromaniseerde bevolking van de streek tezamen met de troepen naar het zuiden vertrokken. Zeer opmerkelijk is in dit verband een aantal voorwerpen, die in het dorp werden aangetroffen, geborgen in een grooten aarden pot, meestal aardewerk, maar ook ijzeren spijkers en klampen, benevens bronzen huisraad, alles dateerend uit de eerste helft van de derde eeuw (Afb. 93). Deze voorwerpen waren bijeengepakt om te worden meegenomen, maar zijn bij de evacuatie vergeten en achtergebleven. Wat den aard van de vondsten betreft, zou het denkbaar wezen, dat Ockenburg de plaats, die Forum Hadriani wordt genoemd, is geweest.

Een tweede inheemsche nederzetting is ontdekt in de buurt, even ten zuiden van Naaldwijk op de Hooge Werf [1]), een zandplaat waar reeds vroeger een bronzen hand was gevonden (Afb. 87), overeenkomend met de bronzen hand, die in de 18de eeuw te Arentsburg is ontdekt. Bij de nederzetting kan men drie perioden onderscheiden, de eerste gedateerd door Romeinsche scherven uit de tweede helft van de eerste en uit de eerste helft van de tweede eeuw,

1) Holwerda, *Oudh. Meded.* 1936, blz. 19-37.

de tweede door scherven uit de tweede helft van de tweede eeuw, de derde uit den Frankischen tijd. Op verschillende plaatsen werden de sporen gevonden van een gracht of sloot met een platten bodem, die de nederzetting als een begrenzing of als een verdediging omgaf.

De vele scherven van Bataafsch aardewerk, die werden aangetroffen, bewijzen, dat het een inheemsche nederzetting is geweest. Maar de menschen, die daar woonden, hebben toch in voortdurend contact gestaan met de Romeinen, blijkens het Romeinsche aardewerk en de andere voorwerpen van Romeinsche herkomst. Daarbij trekken baksteenen met stempels van de C(lassis) G(ermanica) P(ia) F(idelis) bijzonder onze aandacht. Deze stempels bewijzen, dat er betrekkingen zijn geweest tusschen dit inheemsche dorp en de vesting te Arentsburg. Het valt ook gemakkelijk aan te toonen, langs welken weg de verbinding tusschen die twee plaatsen tot stand kwam; want op geringen afstand ten oosten van het dorp bij Naaldwijk herkent men in het terrein de sporen van het Kanaal van Corbulo. Dit kanaal, dat was aangelegd ten behoeve van de scheepvaart tusschen Rijn en Maas, is reeds boven vermeld. Dat de toen beschreven loop in de richting van den ouden Maasmond juist is, wordt bewezen door een aantal Romeinsche fragmenten, die in het onderstelde tracé van dit kanaal bij den aanleg van den grootsten rijksweg in de buurt van Naaldwijk aan het licht zijn gekomen.

Uit de buurt van Naaldwijk stamt ook een zeer opmerkelijk monument, een Romeinsche mijlpaal die in het ambacht Monster is gevonden; dit ambacht omvatte behalve Monster ook Poeldijk, Terheide en half Loosduinen. De mijlpaal is overgebracht naar het klooster Sion bij Delft en daar is de inscriptie, die op het monument stond, afgeschreven door Heda. Op die wijze is de inscriptie opgenomen in de verzameling van Heda, die een plaats heeft gekregen in zijn in 1521 voltooide *Historia episcoporum Ultraiectensium*. Volgens de mededeeling bij dit afschrift, is de mijlpaal ontdekt bij Naaldwijk „in uligine" (dus in een plas of moeras); maar de nauwkeurige vindplaats wordt niet opgegeven. Later hebben de monniken van Sion den mijlpaal afgestaan aan Mr. Hippolytus Persijn, president van het Hof van Friesland, in ruil voor een fraaier exemplaar van marmer. Het oorspronkelijke stuk is toen overgebracht naar het Huis Persijn bij Den Haag en werd daar opgesteld, tezamen met een pendant, dat Persijn tusschen 1553 en 1558 had laten vervaardigen. Op dit pendant waren de namen van Karel V en Philips II gebeiteld, in plaats van Marcus Aurelius en Lucius Verus die op het origineel

voorkomen. Thans wordt de mijlpaal bewaard in het museum te Leiden; het pendant is terecht gekomen in het Rijksmuseum te Amsterdam en later overgebracht naar Groenendaal, de kweekerij van die stad.

Men heeft wel eens aan de echtheid van den mijlpaal getwijfeld. Intusschen is de inscriptie zeker antiek. Dat wordt bewezen door een mijlpaal met een volkomen overeenkomstigen tekst, die te Remagen in 1769 is ontdekt en door een dergelijk exemplaar, gedateerd op 165, uit Roemenië [1]). Maar ook het monument zelf is geenszins, zooals men zou kunnen vermoeden, een nabootsing uit de 16de eeuw. Want het zooeven genoemde pendant is vervaardigd van harden zandsteen, het gewone materiaal voor de steenhouwers uit de 16de eeuw, terwijl de mijlpaal uit Monster, evenals de meeste monumenten van dien aard, uit kalksteen bestaat. Intusschen zijn de vormen van den mijlpaal zeker niet antiek, evenmin als de manier waarop de letters in de steen zijn gehakt. Maar bij een nauwkeurig onderzoek merkt men op, dat het eens zeer grondig is gerestaureerd. Het is duidelijk, dat de plaats, waar de inscriptie zich thans bevindt, geheel is afgekapt. Men bespeurt nog de sporen van de oude letters, die daar vroeger hebben gestaan. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat toen Persijn het pendant bestelde ook het origineel is opgeknapt, het voetstuk bijgewerkt in een fraaieren vorm, de inscriptie opnieuw en duidelijker in de zuil aangebracht.

Vervolgens moeten wij nog eenige vondsten vermelden, die op de Zuidhollandsche en Zeeuwsche eilanden zijn gedaan. Deze vondsten stammen voor het grootste deel uit het duingebied. — Bij Oostvoorne en bij Rockanje zijn op het strand af en toe Romeinsche munten en scherven van aardewerk voor den dag gekomen. Dergelijke voorwerpen kent men ook van Goedereede. Daar zijn, ten noorden van het dorp Goedereede, aan den noordelijken hoek van de Oostduinen, op een plaats genaamd de „Oude Wereld", de overblijfselen ontdekt van een kleine nederzetting, waarschijnlijk van de inheemsche bevolking. Allerlei Romeinsche oudheden stammen van daar, gesneden steenen en munten, onder andere van Julius Caesar, Augustus en Hadrianus. Een dergelijke nederzetting kent men uit de buurt van Ouddorp, tegenover de hofstede „De oude Stee", ten westen van het dorp, waar voorwerpen van brons, onder andere een lampje, zijn gevonden, grof en fijn aardewerk, benevens enkele scherven van terrasigillata.

---

1) Verg. *Mnemosyne,* 3a s. V (1937), blz. 320.

Dergelijke overblijfselen van Romeinschen invloed zijn ook uit Schouwen bekend. Bij de restauratie van het kasteel te Haamstede is een munt van Postumus aan het licht gekomen en op het strand bij Westerschouwen enkele Romeinsche voorwerpen, onder andere een scherf van terrasigillata, en munten van Vespasianus tot Constantinus I, wellicht ook van Julianus. Sporen van een nederzetting kwamen af en toe onder de duinen bij Burg te voorschijn; de meeste voorwerpen dateeren uit den Frankischen tijd, enkele wellicht uit den laat-Romeinschen; er is daar ook een munt van Constantinus ontdekt [1]).

Veel belangrijker zijn de vondsten op Walcheren. Onder Vrouwenpolder bij Fort de Haak aan de Ooster Schelde, kon men vroeger, nadat het strand door een storm of een hoogen vloed was losgewoeld, zeer veel Romeinsche oudheden oprapen, fragmenten van aardewerk en bronzen voorwerpen, maar ook munten, zelfs een stuk van een dakpan met het stempel van de C(lassis) G(ermanica) p(ia) f(idelis). Een aantal voorwerpen is voor het museum van het Zeeuwsch genootschap verzameld. Over den aard van de nederzetting, die daar is geweest, weten wij niets. Men kan denken aan een versterking ten behoeve van een eskader der vloot, dat op Walcheren was gestationneerd om den toegang tot de Schelde en tot de stroomen in het gebied van de delta der groote rivieren te bewaken. Door de vondsten van Domburg weten wij immers, dat daar de plaats was, waar de schepen, die van Britannië kwamen, binnenvielen. Maar blijkbaar zijn alle overblijfselen van de nederzetting thans weggespoeld en komen alleen af en toe enkele voorwerpen voor den dag.

Veel beter zijn wij ingelicht over de reeds zooeven genoemde vindplaats bij D o m b u r g [2]). Daar is aan den mond van de Ooster Schelde, nadat de zee bij een storm het strand had losgewoeld, in de eerste dagen van het jaar 1647, een aantal altaren, gewijd aan de godin Nehalennia, ontdekt [3]). De monumenten zijn overgebracht naar Domburg en over de vondst werd een bericht verspreid in een gedrukten brief, gedateerd op 14 Januari 1647. De Middelburgsche schilder Hendrik van Schuylenburgh bracht de monumenten in teekening op last van Burgemeester Apelloni Veth, president van de

---

1) Verg. J. A. Hubregtse, *Oudh. Meded.* 1923, blz. 27-39.
2) M. de Man, *Que sait-on de la plage de Dombourg: Tijdschrift Genootschap voor munt- en penningkunde*, 1899, blz. 1-109.
3) Over deze vondst *Excerpta Romana*, II (1935), blz. 21-26.

kamer van Walcheren. Afteekeningen van zijn schetsen werden aan eenige beroemde geleerden gezonden. Van deze afteekeningen zijn nog verschillende exemplaren bewaard, onder andere van Petrus Scriverius en van Salmasius. Uit de brieven van Constantijn Huygens, die bij deze exemplaren worden bewaard, blijkt dat de teekeningen waren vervaardigd op kosten van Frederik Hendrik en namens den Prins aan de geleerden zijn aangeboden. Hendrik Danckers heeft naar de teekeningen gravures vervaardigd, die als een verzameling van afbeeldingen in 1647 werden uitgegeven. In dat zelfde jaar publiceerde Marcus Zuerius Boxhorn naar aanleiding van deze ontdekkingen een verhandeling over de godin Nehalennia en ook andere geleerden gaven blijk van hun belangstelling.

Intusschen was niet dadelijk alles bekend gemaakt. Wellicht heeft men eerst eenige monumenten achtergehouden. Maar er bestaat ook een bericht over een tweede vondst van oudheden, die op 3 Januari 1651 aan het licht zouden zijn gekomen. Hoe dit zij, de eerste teekeningen en de gravures bevatten niet meer dan 13 monumenten, terwijl er nog een tweede reeks van teekeningen van Schuylenburgh aanwezig is, waarop drie en twintig voorwerpen van dien aard voorkomen. Deze zelfde reeks vindt men ook op gravures van Jan de Mel, die werden opgenomen in de *Historia Comitum Flandriae* van Olivier Vredius. Later treft men er nog drie meer aan in de verhandeling *De dea Nehalennia* van J. G. Keysler (verschenen in 1720). Enkele monumenten zijn bovendien later opgedoken, één in de verzameling-Van de Perre (thans in het museum te Brussel), twee in de verzameling van Gerard van Papenbroeck en één op het huis Ilpenstein te Ilpendam (alle drie in het museum te Leiden), terwijl nog een monument in 1870 is ontdekt in de duinen bij Domburg, waar het wellicht is verstopt om later te worden verkocht; mogelijk is het ook bij het transport verloren gegaan.

Met de wetenschappelijke bewerking van de monumenten wilde het intusschen niet recht vlotten. Pas in de eerste helft van de 18de eeuw is de geleerde Hendrik Cannegieter, van 1734 tot 1742, bezig geweest met het voorbereiden van een publicatie in grooten stijl. Voor deze publicatie zou Ewout van Dishoek, heer van Domburg, de illustratie met kopergravures bekostigen. Cannegieter had teekeningen laten maken door A. van Dam en later, toen deze teekeningen waren afgekeurd, door Ph. van Dijk naar de monumenten te Dombug en door A. van der Laan naar de monumenten te Ilpendam en in de verzameling van Gerard van Papenbroeck (Afb. 91). De gravures, vervaardigd door F. de Bakker (Afb. 92), waren gereed en

in 1741 was Cannegieter in onderhandeling met een drukker. Maar de heer van Dishoek vond, dat het werk niet snel genoeg opschoot, en eindelijk eischte hij de koperen platen, die hij had bekostigd, als zijn eigendom terug. Op die wijze was de uitgaaf onmogelijk geworden. Cannegieter heeft het werk intusschen wèl voltooid. Zijn manuscript, met al zijn aanteekeningen, de oorspronkelijke teekeningen en bijgewerkte proefdrukken van de gravures, bevindt zich in zijn schriftelijke nalatenschap, die wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

Eerst in 1845 kwam het tot een werkelijke publicatie. Het is een reeks van zeer weinig fraaie steendrukken, vervaardigd door den lithograaf van het Museum van Oudheden te Leiden T. Hooiberg, die daarvoor naar Domburg was gezonden [1]). De platen waren bestemd voor het werk *De godsdienstleer der aloude Zeelanders* door J. Ab Utrecht Dresselhuis. Om deze platen ook afzonderlijk verkrijgbaar te stellen heeft L. J. F. Janssen er een inleiding en een korte beschrijving van de monumenten aan toegevoegd. Intusschen zijn de platen voor ons van onschatbare waarde; want de monumenten zijn den 10den October 1848, bij den brand van de kerk te Domburg waar zij werden bewaard, deels geheel vernietigd, deels zeer ernstig beschadigd. De overblijfselen zijn thans in het museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg, waarheen de fragmenten waren overgebracht. Daar heeft men enkele monumenten eenigszins kunnen reconstrueeren. Een nieuwe bewerking zou in hooge mate gewenscht zijn.

Over den aard van de nederzetting leeren de gevonden gedenkstukken ons het een en ander. Er is daar ter plaatse een heiligdom geweest voor de godin Nehalennia, van wie wij overigens niets weten [2]). Behalve voor haar zijn in het heiligdom altaren opgericht voor Neptunus en voor Juppiter. De namen van degenen, die de altaren aan de verschillende godheden hebben gewijd, zeggen ons niets. Volgens den tekst van de inscripties hebben zij het gedaan op grond van een vroeger afgelegde gelofte, eenmaal voor de behouden aankomst van een zoon en eenmaal uit dank voor het behaalde succes in zaken. Een van de toewijders noemt zichzelf een handelaar in aardewerk (negotiator cretarius) en deelt mede, dat hij het altaar heeft opgericht wegens de behouden overkomst van zijn koop-

1) Men leest dit in zijn hoogst merkwaardige memoires, die in druk zijn verspreid: T. Hooiberg, *De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven* (1893), blz. 102-106.

2) Over deze godin wordt gesproken in afdeeling VIII van het Achtste hoofdstuk.

Afb. 71. Grafsteen van Marcus Mallius, gevonden te Herwen

Afb. 72. Versierselen van paardentuigen, gevonden in den Rijn bij Doorwerth

waar. Den naam van een ander heeft men aangevuld als Gaius Fulvius Maximus, legatus Augustorum pro praetore (gouverneur van een provincie); maar deze aanvulling is volkomen onzeker. Het is dus hoogst twijfelachtig, of de genoemde, wiens naam wij van een andere inscriptie kennen en die gouverneur van Germania Inferior is geweest, inderdaad dit altaar heeft opgericht. Intusschen blijkt uit de inscriptie, dat het is gewijd aan de beschermgoden van de provincies (Germania en Britannia), Concordia en Fortuna. Zooveel kan men ten minste met zekerheid zeggen, dat de te Domburg gevonden monumenten waarschijnlijk alle zijn opgericht uit dank voor een behouden overtocht uit Britannië. Daar is men dus, nadat men de Noordzee had overgestoken, het eerst aan land gegaan.

Nog verder naar het Westen, bij Westkapelle, moet een derde nederzetting uit den Romeinschen tijd aan het strand van Walcheren zijn geweest. Wij kennen evenwel van die nederzetting niet anders dan twee altaren met inscripties, die te Westkapelle zijn ontdekt, het eene gewijd aan Hercules Magusanus, den voornaamsten god der Bataven, en het andere aan de ons volkomen onbekende godin Burorina. Vermoedelijk zijn deze altaren eveneens opgericht uit erkentelijkheid voor een behouden overtocht. De plaats, waar zij in den Romeinschen tijd zijn gewijd, is ook in dit geval naar alle waarschijnlijkheid door de zee verzwolgen.

Verder kunnen wij nog enkele Romeinsche oudheden uit Zeeuwsch Vlaanderen vermelden, te Breskens munten van Hadrianus en Antoninus Pius en te Aardenburg een munt van Marcus Aurelius. Deze vondsten sluiten aan bij wat in Vlaanderen is ontdekt. Ook van daar kennen wij alleen een aantal verspreid gevonden voorwerpen. Blijkbaar zijn zij afkomstig uit inheemsche nederzettingen. Het eigenlijke Romeinsche leven is in dat gebied, naar men moet aannemen, niet doorgedrongen.

Ten slotte moeten wij nog gewag maken van de vluchtheuvels in Zeeland, eenigszins overeenkomend met de terpen van Friesland en Groningen, die in afdeeling VI van dit hoofdstuk worden besproken. Deze vluchtheuvels vindt men voornamelijk op Walcheren, maar ook op Zuid- en Noord-Beveland [1]); zij worden vliedbergen genoemd, soms ook hillen. Steeds zijn het kleine, maar vrij hooge en steile heuvels, die door menschenhand zijn opgeworpen, als een wijkplaats

1) J. C. de Man, *Vluchtbergen op Walcheren* (1888), met een kaart, die is overgenomen in *Tijdschr. Aardr. Gen.* 29 (1912), kaart V.

voor de omwonenden en hun vee. Anders dan de terpen in het noorden hebben zij nooit huizen gedragen.

Deze heuvels liggen in het algemeen tusschen de schorren aan de oevers van oude stroomen. In het geheel zijn er in Zeeland 135 bekend, waarvan 66 alleen op Walcheren. Van dit aantal waren er in 1887 nog slechts 22 over; waarschijnlijk zijn er sedertdien nog enkele verdwenen. Soms bestond een gehucht uit een paar huizen, een kerk en een vliedberg. Grootere plaatsen liggen veelal tusschen twee van zulke heuvels in. Dikwijls heeft men er een kerkhof in aangelegd; een enkele maal is ook een kerk op een hille gebouwd, als te Wemeldinge.

In de Zeeuwsche vluchtbergen heeft men geen mestlagen, geen putten en zoo goed als geen paalwerk gevonden [1]). De oudste daar ontdekte scherven zijn Karolingisch, uit den tijd omstreeks 900. Voor zoover bekend, zijn er nooit Romeinsche oudheden in ontdekt. Men neemt dus aan, dat zij later zijn dan de Romeinsche tijd. Maar de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat zij toch zoo oud zijn, daar zij niet voor regelmatige bewoning dienst deden. Wellicht stammen zij reeds uit de periode, toen de eerste menschen zich op de Zeeuwsche eilanden hebben gevestigd. Dat is eerst in den Romeinschen tijd of kort te voren geschied. In elk geval hebben de oudste bewoners toch een bescherming tegen spring- en stormvloeden noodig gehad.

IV. DE ONBEWOONDE STROOK TEN NOORDEN VAN DEN RIJN

Het deel van ons land, dat ten noorden van den Rijn ligt, heeft slechts korten tijd onder het onmiddellijke Romeinsche gezag gestaan. Zooals men zich zal herinneren, is dit gebied in de jaren 12 tot 9 v. Chr. onderworpen door Drusus. Na de nederlaag van Varus, in 9 o. J., ging het niet dadelijk voor het Rijk verloren; in 14, tijdens den dood van Augustus, was er immers nog een garnizoen bij de Cauchen in de kuststreek ten oosten van de Eems. Door de expedities van Germanicus is het land weer voor korten tijd wat vaster met Rome verbonden; maar de regeering van het Rijk had er toch niet veel belangstelling voor. Dat bleek in 28, bij gelegenheid dat de Friezen zich vrijmaakten. Keizer Tiberius achtte het toen niet de moeite waard hun land te laten heroveren en in 47, onder keizer Claudius, kreeg

---

1) Voor opgravingen in deze vluchtbergen verg. A. E. Remouchamps, *Oudh. Meded.* 1927, blz. 40-47; en J. A. Hubregtse, *Oudh. Meded.* 1929, blz. 61-70.

Corbulo, de gouverneur van Germania Inferior die een veldtocht tegen de Friezen had ondernomen, de order zijn troepen in het geheele territorium van het Nedergermaansche leger terug te trekken op den linkeroever van den Rijn. Van dien tijd af behoorde het deel van Nederland ten noorden van de rivier tot het vrije Germanië.

Intusschen hebben de Romeinen toch altijd eenig belang bij dat gebied behouden. Een breede strook rechts van den Rijn hielden zij vrij van bewoning. Dat weten wij door de mededeeling van Tacitus, waarin deze schrijver verhaalt, dat de Friezen omstreeks het jaar 57 een poging hebben gedaan om zich in die strook te vestigen. Maar ook door een gezantschap naar Rome hebben zij daarvoor geen verlof kunnen krijgen. Bij die gelegenheid blijken de Friezen nog in een zekere verhouding van afhankelijkheid tot het Rijk te staan en die verhouding werd vermoedelijk door den vrede van het jaar 70 nog eens bevestigd. Dat is ten minste waarschijnlijk door de aanwezigheid van Friezen in het Romeinsche leger en door de handelsbetrekkingen, die er met dit volk hebben bestaan. De vondsten in het noorden van ons land lichten dezen toestand nog nader toe. Er blijkt daarbij duidelijk onderscheid te wezen tusschen de verschillende deelen, ten eerste de strook langs den Rijn met de kuststreek, ten tweede de hooge gronden van Overijssel, Drente, Friesland en Groningen, ten slotte het gebied van de klei in het noorden. Aan elk van deze deelen zullen wij in het vervolg afzonderlijk aandacht geven.

Het zal noodig zijn, dat wij ook in dit geval nauwkeurig rekening houden met den geographischen toestand. Vooral in dit deel van ons land hebben groote veranderingen plaats gehad door het ontstaan van de Zuiderzee. Intusschen kan het land, dat later is verzwolgen, ook in den Romeinschen tijd slechts weinig bewoond zijn geweest. Het was een grootendeels ontoegankelijke veenstreek met moerassen, groote meren en talrijke killen, waardoor de rivieren, de Overijsselsche Vecht, de Geldersche IJssel en de Utrechtsche Vecht, zich een weg zochten om door den Vliestroom en enkele andere waterloopen in de Noordzee uit te monden. Alleen van de goed bewoonbare kleistreek in het noorden is na den Romeinschen tijd waarschijnlijk een deel verloren gegaan. Het is intusschen opmerkelijk, dat ook in Noordholland de Romeinsche vondsten vrijwel geheel ontbreken. Blijkbaar heeft de geheele kuststreek behoord tot de van bewoning vrij gehouden strook. Een vondst van eenig belang is alleen gedaan op Texel. Van Wieringen en de andere eilanden is niets bekend.

Wij beginnen ons overzicht met de onbewoonde strook ten noorden van den Rijn, die behalve de zooeven genoemde kuststreek het

veengebied van Holland en Utrecht, het heuvelland van het Gooi, Utrecht en de Veluwe, benevens de Graafschap Zutphen omvatte. De hooge gronden zijn zonder twijfel dicht bebooscht geweest en op die wijze moeilijk toegankelijk. Dit geheele gebied is zeer arm aan vondsten, met uitzondering van de streek onmiddellijk langs den Rijn, die reeds aan het slot van afdeeling I van dit hoofdstuk is besproken. De Romeinen duldden ten noorden van de grensrivier geen bewoning, ten einde het door hen bezette land te vrijwaren voor strooptochten. Wèl zijn er hier en daar enkele Romeinsche voorwerpen ontdekt; maar die voorwerpen kunnen bij toeval zijn verloren gegaan, hetzij bij jachtpartijen van het Romeinsche gebied uit, hetzij bij het doortrekken van reizigers en kooplieden op hun tocht naar noordelijker streken. Ons overzicht kan dus kort zijn.

Wat in de Graafschap Zutphen is gevonden, geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. Een enkele munt, eenige scherven van Romeinsch aardewerk, een paar bronzen voorwerpen kunnen niet gelden als een bewijs voor bewoning in den Romeinschen tijd of zelfs voor een eenigszins duurzamen Romeinschen invloed. Iets meer hebben de vondsten van de Veluwe ons te zeggen. Daar is op de heide ten oosten van Ermelo, aan den ouden postweg tusschen Staverden en Drie, een Romeinsch legerkamp uit den tijd omstreeks 300 opgegraven, met een wal, een gracht, vier poorten, de overblijfselen van bivakvuren, laat-Romeinsche kookpotten uit de derde of wellicht uit de vierde eeuw [1]). Waarschijnlijk heeft daar, in de periode toen het Romeinsche Rijk wederom alle krachten inspande om zijn positie te bevestigen, een Romeinsch leger een tijd lang gekampeerd.

Een vrij belangrijke vondst valt te vermelden uit de buurt van Uddel. Daar is, tusschen het Uddelermeer en het Bleekemeer, een schat van Romeinsche munten, van Nero tot Valentinianus II, voor den dag gekomen. Verder zijn te Garderen op den Bemmelerberg een aantal Romeinsche voorwerpen ontdekt: aardewerk, ijzeren en bronzen instrumenten, huisraad en sieraden, kralen en een groot aantal munten, van Augustus tot Constantinus I. Wellicht is daar een Romeinsch jachthuis geweest of althans een plaats, waar jagers geregeld plachten te kampeeren. Anders kent men uit dit geheele gebied, waartoe verder het Utrechtsche heuvelland en het Gooi behooren, niet anders dan enkele Romeinsche munten en stukken aardewerk.

Ook uit de veenstreken van Utrecht en Holland kan men niet veel vermelden. Er is hier en daar een enkele munt ontdekt. Alleen de

---

1) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* 1923, blz. 40-44.

vondsten aan de Vecht hebben voor ons een bijzondere beteekenis in verband met het vraagstuk, of men dezen stroom mag identificeeren met het Kanaal van Drusus, zooals terecht is ondersteld [1]). In de buurt van Breukelen zijn inderdaad Romeinsche munten te voorschijn gekomen en te Nieuwersluis in 1914 bij het maken van loopgraven een denarius van Caesar Octavianus uit den tijd omstreeks het jaar 35 v. Chr. Reeds in het begin van de 16de eeuw kende men een inscriptie, die te Loenersloot heette te zijn ontdekt; dit monument, de grafsteen van een jong meisje, kan evenwel van elders daarheen zijn gebracht. Deze voorwerpen zijn intusschen te gering in aantal om eenige bewijskracht te hebben. Anders kunnen wij, behalve een aantal verspreid gevonden munten en scherven van Romeinsch aardewerk, niet anders noemen dan twee schatten uit de Haarlemmermeer, de eerste met munten van Julius Caesar af tot Theodosius I, de tweede bestaande uit een zeer groot aantal, naar men meent, een 13.000 kleine Romeinsche muntjes uit den laten keizertijd, voornamelijk uit de vijfde eeuw.

De vondsten in het duinlandschap aan den mond van den Rijn zijn boven reeds ter sprake gekomen. Ten noorden van Noordwijkerhout en Lisse ontbreken zij geheel tot Velzen, waar bij het graven van het Noordzeekanaal gouden munten van Justinus I en Justinianus zijn te voorschijn gekomen. Uit Wijk aan Zee kent men Romeinsche munten. Te Nooddorp, te Alkmaar en op een stuk land aan den weg van Alkmaar naar Sint-Pancras zijn scherven van Romeinsch aardewerk ontdekt.

Mogelijk hebben de voorwerpen, die in het begin van de 16de eeuw aanwezig waren in een zaal van de abdij van Egmond, meer beteekenis. Naar ons wordt medegedeeld, was daar een inscriptie, waarop Septimius Severus, Caracalla en Geta waren vermeld, en verder baksteenen met stempels van Legio XXX en van het leger in Neder-Germanië. Het is inderdaad niet ondenkbaar, dat daar in de buurt, waar eens een mond van den Rijn moet zijn geweest, in het begin van de derde eeuw een Romeinsch fort is gebouwd; maar zekerheid daaromtrent hebben wij allerminst. Evengoed kunnen de genoemde monumenten, die met de abdij zijn te gronde gegaan, van elders naar Egmond zijn gebracht. Wellicht zijn zij te Roomburg gevonden.

Wat meer zekerheid hebben wij met hetgeen op Texel is ontdekt. Daar kwam bij De Waal in den „Sommeltjesberg" in 1770 een aantal bronzen voorwerpen te voorschijn: vaatwerk, beslag van paardentuig, wapens, werktuigen, huisraad, alles dateerend uit den

1) Over het Kanaal van Drusus verg. hier boven, blz. 409.

tijd omstreeks het einde van de eerste eeuw. Verder kennen wij nog een aantal munten, van Tiberius tot Traianus, die zijn ontdekt bij De Burg. Deze voorwerpen zijn in het thans besproken gebied de eenige, die blijkbaar van een vaste nederzetting uit den Romeinschen tijd afkomstig zijn. In dit opzicht passen zij bij hetgeen in Friesland wordt aangetroffen.

V. DE HOOGE GRONDEN VAN OVERIJSSEL, DRENTE, FRIESLAND EN GRONINGEN

Het gebied van de hooge gronden in het noordoosten van ons land geeft een geheel ander beeld [1]). Althans in Drente is ook gedurende den Romeinschen tijd een bewoning van eenige beteekenis geweest. Men moet aannemen, dat daar de oude bevolking, de menschen die eertijds de hunebedden hadden gebouwd en in het laatst van het Neolithicum de grafheuvels met een houten constructie, nog aanwezig was. Die bevolking had gedurende den Bronstijd volkomen ongestoord verder geleefd. Alleen in de periode van de urnenvelden zijn er nieuwe elementen doorgedrongen; maar blijkbaar is de oude traditie in die streek toch gehandhaafd. Men kan zeggen, dat Drente zijn bevolking van de oudste tijden af heeft behouden. Waarschijnlijk is de ontwikkeling eerst eenigszins ernstig gestoord door de Saksische invasie tegen het einde van het tijdperk, dat thans onze aandacht heeft.

De hoogere gronden van de andere provincies, voornamelijk Twente, de zandstreek van Friesland en de zuidoosthoek van Groningen, sluiten bij Drente aan. Over het algemeen was het aantal inwoners in dit gebied gering en de invloed van de Romeinsche cultuur kan nergens veel beteekenis hebben gehad. Het was een arme streek, die aan den handel niets kon aanbieden. Intusschen bewijzen de vondsten van Romeinsche oudheden, die wij in het volgende zullen opsommen, dat er wel degelijk betrekkingen met het gebied ten zuiden van den Rijn zijn geweest.

In Twente is het onderzoek nog niet ver gevorderd. Als voornaamste vondst kan men de overblijfselen noemen van een inheemsch dorp, dat onder Losser even buiten de gemeentegrens van Enschede is ontdekt. De sporen in den bodem bewijzen, dat dit dorp uit ronde hutten bestond met een kegelvormig dak; de wanden waren samengesteld uit groote palen, verbonden door vlechtwerk, dat met leem

1) F. J. Faber, *Nederlandsche landschappen* (1942), blz. 194-219.

was besmeerd. Op grond van een scherf van terra-nigra, uit den tijd niet lang na het begin onzer jaartelling, kan men vaststellen, wanneer dat dorp is bewoond geweest.

Verder is in Twente, waarschijnlijk bij Denekamp, een schat van

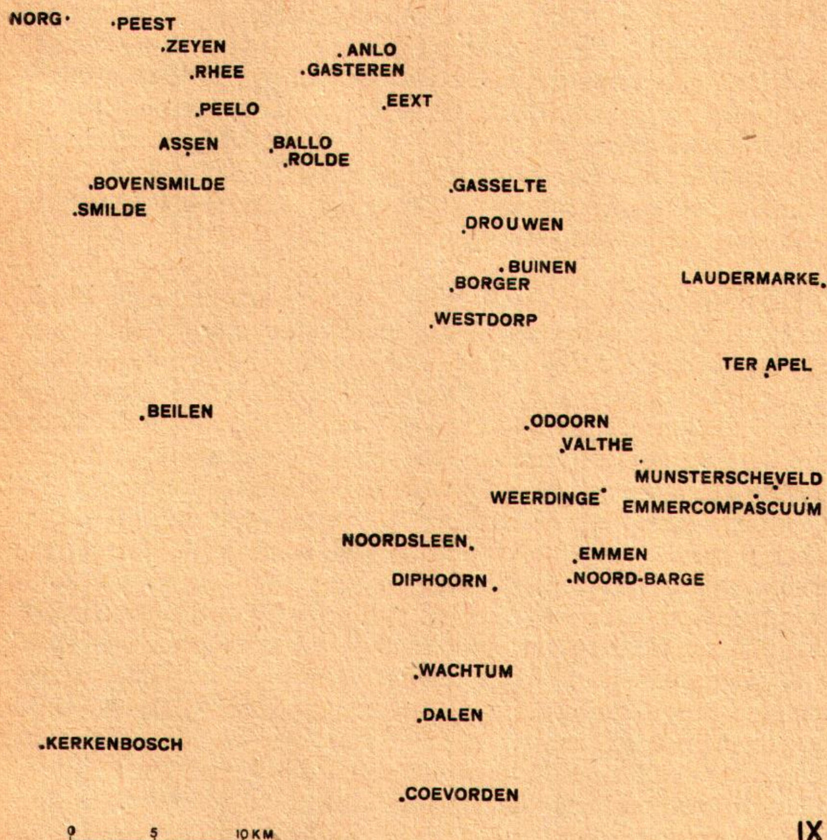

Fig. 29. Kaart IX: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Drente en Groningen

116 zilveren munten aan het licht gekomen, meestal uit den tijd van de Republiek, maar ook een paar van Augustus waarvan er één gedateerd is op het jaar 12 v. Chr. Mogelijk is deze schat tijdens de veldtochten van Drusus verloren gegaan. Anders kan men uit Twente en de rest van Overijssel niet anders dan eenige verspreid gevonden munten en enkele oudheden vermelden. Wij moeten alleen nog een

vondst noemen, die is gedaan in het veen te Ruitenbroek onder Nieuw-Leusen, bestaande uit een honderdtal denarii, meestal van Vespasianus en Traianus. Een bijzonder groote muntenschat is ontdekt bij Onna, 2 km ten zuidoosten van Steenwijk, van niet minder dan 240 denarii, meestal uit den tijd van de Republiek, maar ook met een aantal geldstukken van Augustus, waaronder tien met den beeldenaar van Gaius en Lucius Caesar, en negentien munten van Tiberius. Deze schat kan tijdens de veldtochten van Germanicus in den grond zijn verstopt. Ook het gebied van Overijssel is, naar het schijnt, in het geheel niet of slechts zeer dun bevolkt geweest in den Romeinschen tijd. Het is intusschen mogelijk, dat men door een nauwkeuriger onderzoek in die streek nog meer gegevens over de bewoning zal kunnen verkrijgen.

De vondsten in Drente hebben een eenigszins ander karakter [1]). In dat landschap, dat door groote venen aan alle zijden was afgesloten, heeft de bevolking waarschijnlijk gedurende den Romeinschen tijd haar zelfstandigheid gehandhaafd. De invloed van het Rijk kon er zich te nauwernood laten gelden, hoewel de sporen van de Romeinsche beschaving niet zoo heel zeldzaam zijn. Er zijn slechts weinig toegangswegen, waarlangs deze beschaving naar het Drentsche gebied kon doordringen. De voornaamste loopt over Coevorden van het zuiden uit [2]); een tweede komt uit de richting van Ommerschans over Kerkenbosch naar Hoogeveen. Aan dien laatsten weg is de zooeven vermelde schatvondst van Nieuw-Leusen ontdekt, terwijl het gebied van Steenwijk, waar de schat van Onna is opgegraven, geographisch tot Drente behoort. Een derde weg komt uit het noorden over Groningen en volgt van daar den Hondsrug. Deze wegen sluiten zich aan bij zandige strooken, die door het veen loopen. Waar deze toegangen ontbreken, was het Drentsche land alleen te bereiken langs kunstmatige paden, die de menschen door de veenmoerassen hadden aangelegd. Zulke paden, die met boomstammen waren versterkt, kent men sedert lang. Reeds in 1818 is de Valther-brug ontdekt tusschen Valthe en Ter Apel; later zijn de Buiner-brug en het voetpad van Emmercompascuum gevonden. Men heeft van geen dezer wegen kunnen bewijzen, dat zij in den Romeinschen tijd zijn gebruikt. De eenige weg, waarvan men het ontstaan heeft kunnen vaststellen, een onlangs bekend geworden knuppelweg

---

1) Verg. Byvanck, *Mnemosyne,* 3a s. V (1937), blz. 76-80, met een kaartje.
2) W. Hielkema en A. Terpstra, *Mensch en Maatschappij,* III (1927), blz. 18-24.

in het veen bij Valthe, is veel ouder; die weg dateert uit het laatst van het Neolithicum omstreeks het begin van den Bronstijd.

In elk geval is Drente gedurende de Romeinsche periode onzer geschiedenis regelmatig bewoond geweest; maar de bevolking was er schaarsch. Wat wij van deze menschen weten, danken wij voornamelijk aan den speurzin van Van Giffen. Behalve hun graven in de urnenvelden kennen wij overblijfselen van hun nederzettingen. Ook van hun woningen en de andere gebouwen, die zij hebben opgericht, zijn wij eenigszins op de hoogte. Het voornaamste is evenwel, dat wij iets zijn gaan begrijpen van de evolutie, die zich in dit gebied tegen het einde van de Oudheid heeft voltrokken, aan den eenen kant door de Saksische volksverhuizing en aan den anderen kant door een geestelijke omwenteling, die zich uitte door een nieuwen vorm van bijzetting der dooden in de „rijengrafvelden". De laatste valt evenwel buiten ons bestek.

Wat de urnenvelden aangaat, is het in de meeste gevallen niet mogelijk met eenige zekerheid vast te stellen, welke graven uit de eerste eeuwen na het begin van onze jaartelling dateeren. Intusschen is het voor sommige van die begraafplaatsen duidelijk, dat zij op een terrein liggen, waar van den tijd der hunebedden af tot de groote Volksverhuizing dooden zijn bijgezet. Zulk een terrein kennen wij, bij voorbeeld, op een heideveld tusschen Odoorn, Valthe, Weerdinge en Emmen, dat Van Giffen heeft onderzocht en waarvan hij zulk een levendig beeld heeft ontworpen. In het bijzonder moeten zijn onderzoekingen worden genoemd in de urnenvelden van Vledder [1]), geheel in het westen der provincie Drente, en bij Laudermarke [2]), in het zuidoostelijk deel van Groningen, waar de cultuur zeer nauw met de Drentsche verwant is. De graven uit den tijd onmiddellijk vóór en kort na het begin onzer jaartelling trekken gewoonlijk weinig de aandacht. De kringgreppels ontbreken; meestal vindt men niet anders dan een vlak heuveltje, opgeworpen boven de plaats waar de brandstapel heeft gestaan, soms ook een kuiltje met de overblijfselen van den doode waarover zand is geschept of wat heideplaggen zijn gestapeld. Voorwerpen treft men in deze graven slechts zelden aan.

Een paar grafheuveltjes die boven de overblijfselen van een brandstapel zijn opgeworpen, kent men uit de buurt der nederzetting aan de grens van de gemeenten Rhee en Vries, die zoo straks nog ter sprake zal komen. In een van die heuveltjes is een scherf van

---

1) A. E. van Giffen, *Mannus,* 1938, blz. 331-358.
2) *Verslag Museum te Groningen,* 1935, blz. 47-86.

terrasigillata uit de tweede of de derde eeuw aan het licht gekomen en op die wijze staat de dateering vast [1]. Dergelijke graven zijn eveneens ontdekt in het veld bij Looveen, waar het eerst de sporen van rechthoekige gebouwtjes zijn vastgesteld, die als de overblijfselen van kleine tempeltjes worden verklaard [2]. Een enkele daar gevonden urn vertoont het Saksische type uit den tijd omstreeks 450 tot 500. Dit aardewerk kent men zoowel uit het land aan de Elbe als uit Engeland, waar het blijkbaar is ingevoerd door de Angelsaksische veroveraars [3]. In de buurt van Emmen zijn grafheuvels ontdekt, opgericht van zand of plaggen boven de plaats waar de doode is verbrand, dateerend uit den Volksverhuizingstijd [4]. De velden met in rijen geplaatste graven stammen uit den tijd na de Romeinen; naar men aanneemt, is dit type in den loop van de zesde eeuw naar het thans besproken gebied ingevoerd.

Wat de nederzettingen betreft, moeten wij ons eerst een oogenblik bezig houden met de „heidensche legerplaatsen". In eenige van die legerplaatsen heeft Van Giffen een onderzoek ingesteld. Hij heeft in zulk een nederzetting bij Peest haardvuren gevonden en vastgesteld, dat daar menschen van de eerste eeuw v. Chr. af tot de vierde eeuw o. J. hebben gewoond. De legerplaats ten oosten van het hunebed op het Noordsche Veld bij Zeijen [5] bleek bij de opgraving een vijf maal vernieuwde versterking te wezen, die uit de eerste eeuwen na het begin onzer jaartelling dateert. Boven elkander lagen daar dus vijf van hout en aarde gebouwde vestingen, die met wallen of grachten waren omgeven. De beide laatste zijn op enkele sporen na door den ploeg vernield; de drie oudere teekenden zich daarentegen duidelijk in den bodem af.

Van deze drie versterkingen was de oudste, met een oppervlak van ongeveer ½ ha, de grootste. De min of meer vierkante aanleg met afgeronde hoeken herinnert aan de Romeinsche legerkampen, maar ook aan den inheemschen burcht te Stein, die in afdeeling II van het vorige hoofdstuk is besproken. De vesting was voorzien van een aarden wal met een schoeiing van palen, 3 tot 4 m breed, maar zonder gracht. Aan de frontzijde was een breede poort en smallere poorten in elk van de drie andere zijden. Langs den wal lagen groote

---

1) *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1938, blz. 99-100.
2) *T.a.p.* 1927, blz. 83-122; verg. 1932, blz. 51-63.
3) A. Plettke, *Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen* (1921), blz. 64-69.
4) F. C. Bursch, *Oudh. Meded.* 1937, blz. 57-62; verg. 1942, blz. 48-77.
5) A. E. van Giffen, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1936, blz. 121-123, afb. 17-19.

drieschepige hallehuizen van eenigszins onregelmatigen vorm en meer naar het midden twee kleine vierkante gebouwtjes. Er was evenwel geen centraal hoofdgebouw. De vondsten komen overeen met wat in de terpen wordt aangetroffen en met de voorwerpen, die intusschen het karakter van wat later tijd vertoonen, uit de nederzettingen van de Vijzelkampen bij Eext en van Peelo, waarover wij zoo aanstonds zullen spreken. Deze laatste voorwerpen dateeren uit de tweede helft van de eerste eeuw o. J.

De tweede vesting was kleiner, ongeveer 0,2 ha groot, voorzien van drie poorten, van een 1,50 m breeden wal met een palissade en van grachten. Blijkbaar hebben de bewoners den bouw van een Romeinsche sterkte nagevolgd. In het algemeen stammen de vondsten uit de eerste helft van de tweede eeuw. Minder duidelijk herkenbaar was de derde aanleg, niet meer dan 0,1 ha groot, dateerend uit de tweede helft van de tweede eeuw of nog een weinig later. Deze nederzettingen bewijzen, dat men zich den trap van beschaving der bewoners van Drente in den Romeinschen tijd niet te laag mag voorstellen. Deze menschen waren immers vernuftig en handig genoeg om zulke gecompliceerde bouwwerken tot stand te brengen.

Een dergelijke nederzetting is ontdekt tusschen Rhee en Vries, niet ver van Zeijen [1]). In deze nederzetting, die met een palissade was omgeven, lagen naast elkander de sporen van groote drieschepige hallehuizen en van kleine vierkante gebouwtjes. Anders dan op het Noordsche Veld, liggen de groote huizen hier in het midden van de nederzetting. Een huis werd daar aangetroffen van 23,50 bij 6,10 m, in bouw overeenkomend met de hoeve van Fochtelo, die zoo aanstonds ter sprake zal komen. Het aardewerk, dat daar werd gevonden, dateert ongeveer uit den tijd van de tweede tot de vierde eeuw; er waren ook scherven van terrasigillata bij uit de tweede en de derde eeuw. Geometrisch versierde ceramiek, in type overeenkomend met de vondsten uit den oudsten terpentijd, getuigt voor intieme betrekkingen met de kleistreken. Ander aardewerk werd daar ontdekt, dat men beschouwt als karakteristiek voor de Cauchen.

Behalve de groote huizen werden in deze nederzetting ook de eigenaardige rechthoekige hutkommen aangetroffen, die men moet toeschrijven aan de Saksen, die in deze streek en in het terpengebied tegen het einde van de Romeinsche periode een inval hebben gedaan. Deze hutten vertoonen een veel primitiever vorm van woning, niet anders dan een kuil in den bodem, die met een zadeldak

1) Van Giffen, *t.a.p.* 1937, blz. 78-83, afb. 7-10; 1938, blz. 95-101, afb. 2-6; 1940, blz. 192-200, afb. 10-22.

was overdekt. Met deze woningen staan enkele stukken Saksisch aardewerk in verband. Naar men aanneemt, heeft deze nieuwe bevolking Drente bereikt van het waddengebied uit langs den hoogen zandrug, waar Groningen op ligt [1]).

Bij deze nederzetting behooren een paar brandheuvels, dat wil zeggen, heuvels die boven de overblijfselen van een brandstapel waren opgeworpen. Men kon nog vaststellen, dat zulk een brandstapel op stutten een eind boven den grond was opgericht. Ten westen en ten zuidwesten van die heuvels vond men sporen in den bodem, die als de grensgreppels van akkers en perkjes worden verklaard. Daarbij denkt men aan perkjes als in de „heidensche legerplaatsen" worden aangetroffen.

Tamelijk uitgebreid was ook de reeds genoemde nederzetting in de Vijzelkampen bij Eext onder Anlo [2]). Bij verschillende gelegenheden werden daar hutkommen opgegraven. Voor de dateering is het fragment van een schaal van terrasigillata uit de derde eeuw van belang. Deze plaats is dus in de tweede en de derde eeuw bewoond geweest. — Inheemsche woningen uit den keizertijd zijn ook gevonden bij Diphoorn onder Sleen [3]). Het zijn de overblijfselen van een nederzetting uit de eerste en de tweede eeuw. Een daar ontdekte hutkom bevatte scherven, overeenkomend met de vondsten uit de eerste nederzetting bij Zeijen. Andere sporen kan men verklaren als de overblijfselen van hallehuizen, gelijk te Zeijen en te Ezinge aan het licht zijn gekomen. Toch kan men enkele verschillen bij den bouw der woningen in die verschillende plaatsen opmerken. In elk geval moet men de Drentsche huizen uit den keizertijd met meer recht als de voorgangers van de „Saksische" boerenwoning beschouwen. Men zou dus van een „Proto-Saksisch" huis kunnen spreken.

Er zijn nog enkele andere voorbeelden van nederzettingen uit den keizertijd in Drente bekend. Wij bepalen ons hier tot een vondst te Fochtelo, in het zuidoosten van de provincie Friesland op de grens van Drente. Daar heeft Van Giffen in het hoogste deel van een uit het veen oprijenden zandrug een inheemsche boerderij ontdekt, die door een palissade was omgeven. Het voornaamste gebouw was een groot hallehuis, niet minder dan 27 m lang en 7 m breed. Er werd daar een enkele Romeinsche scherf gevonden en vooral

1) Voor een Germaansch dorp verg. O. Doppelfeld, *Praehist. Zeitschr.* 28-29 (1939), blz. 284-337.
2) Van Giffen, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak,* 1934, blz. 112-116, afb. 9; 1937, blz. 70.
3) Van Giffen, *t.a.p.* 1936, blz. 123-129, afb. 20-21.

aardewerk, dat overeenkomt met de vondsten in de terpen. De hoeve moet uit de tweede eeuw dateeren.

Eindelijk vermelden wij nog eenige van de „heidensche legerplaatsen", die de Engelschen „celtic fields" noemen. Een aantal daarvan is in de laatste jaren onderzocht. In de legerplaats onder Sleen vond men de overblijfselen van schuren voor het bewaren van graan,

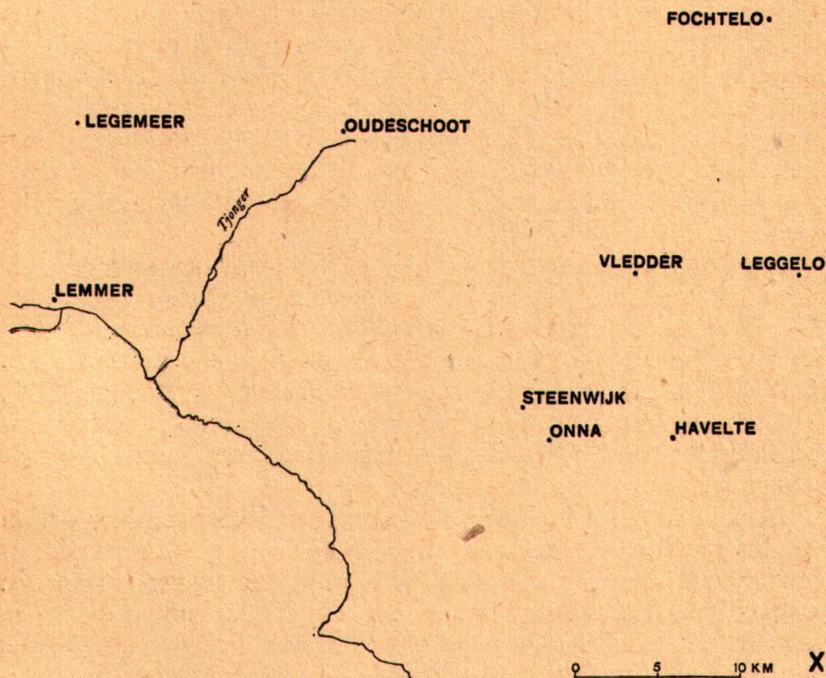

Fig. 30. Kaart X: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Drente, Overijssel en Friesland

op het Noordsche Veld bij Zeijen sporen van perkjes met hun omwalling, van woningen en van haardvuren. Blijkbaar waren het omheinde en omwalde stukken bouwgrond, waar de menschen konden wonen en hun graan opslaan. De omwalling diende om den kostbaren inhoud te beschermen.

Ten slotte moge hier nog een overzicht volgen van een aantal vondsten van Romeinsche oudheden, die in Drente zijn gedaan, ten einde een indruk te geven van den invloed, die de Romeinsche cul-

tuur in dat gewest heeft gehad. Enkel muntvondsten kunnen duidelijk maken, langs welke wegen deze invloed Drente heeft bereikt. Uit dit oogpunt krijgen de munten, die eensdeels te Hoogeveen en anderdeels bij Coevorden, Dalen, Wachtum en Sleen zijn ontdekt, voor ons een bijzondere beteekenis. Om dezelfde reden wordt onze aandacht getrokken door een nederzetting op het Hooge Loo bij Noord-Barge, waar allerlei voorwerpen uit den Romeinschen keizertijd aan het licht zijn gekomen, als bronzen beeldjes, een terracotta die drie godinnen voorstelt, bronzen huisraad en scherven van aardewerk. Enkele in de nabijheid ontdekte voorwerpen bewijzen, dat men in den Romeinschen tijd van den hoogen rug, waar deze vondsten zijn gedaan, heeft gebruik gemaakt om in die moeilijk toegankelijke streek door te dringen. In dit verband kan men scherven van aardewerk uit Munsterscheveld en munten uit Emmererfscheideveen en Valtherveen noemen.

Andere oudheden kent men uit het gebied langs den weg, die over den Hondsrug heeft geloopen, als munten bij Odoorn, Drouwen, Gasselte, Eext, Gasteren en Schipborg, een Romeinsche ring bij Westdorp onder Borger en een beeldje van Juppiter onder Zuidlaren. Ook bij Rolde is een Romeinsche munt ontdekt en bij Ballo, in 1839, 1871 en later, in het geheel meer dan 350 zilveren munten, van Vespasianus tot Marcus Aurelius, Faustina II en Lucius Verus, blijkbaar afkomstig van een daar verborgen schat.

Behalve in het zuidwesten, in de buurt van Emmen, is er ook in het noordwesten een centrum voor de bewoning geweest in de omgeving van Zeijen, waar een aantal Romeinsche oudheden voor den dag is gekomen. Verder kunnen wij nog enkele andere oudheden noemen, als een bronzen munt van Traianus uit Bovensmilde, een gouden munt van Arcadius uit Smilde, een gouden munt van Valentinianus uit Beilen. Een paar merkwaardige voorwerpen vermelden wij, ten slotte, uit Leggelo; daar is een keldertje ontdekt, gebouwd van brokken graniet, waarschijnlijk het overblijfsel van een put voor drinkwater, en een torso van kalksteen van een liggende nimf uit de tweede eeuw.

De hooge gronden van Overijssel, Friesland en Groningen sluiten, wat hun structuur en wat den aard van de ontdekte voorwerpen aangaat, bij Drente aan. Alleen zijn de vondsten er nog schaarscher. Dat de omgeving van Steenwijk, waar de muntenschat van Onna te voorschijn is gekomen, geographisch bij Drente behoort, hebben wij reeds opgemerkt. Een gedeelte van dezen schat is gekocht voor het Museum te Assen, daar als vindplaats de Bisschopsberg bij Havelte was opgegeven. Als vondsten uit Friesland kan men een paar mun-

ten van Tiberius en Domitianus noemen, ontdekt onder Oudeschoot bij een brug over de Tjonger, die dus ook in den Romeinschen tijd reeds een vaarwater is geweest, verder een munt van Antoninus Pius, gevonden bij Legemeer, en een munt van Gordianus aan de Lemmer. Uit het noorden van de provincie kent men munten van Traianus en Antoninus Pius uit Augustinusga en een munt van Gaius (Caligula) uit Gerkesklooster. Dit zijn evenwel niet anders dan toevallig verloren gegane voorwerpen, die ons over de bewoning niet inlichten.

Niet veel anders staat het met de vondsten op de hoogere gronden in Groningen. Dergelijke munten en eenige andere Romeinsche voorwerpen zijn op verschillende plaatsen in de stad Groningen voor den dag gekomen en verder te Midwolde en te Faan onder Oldekerk in het zuidwesten van de provincie. Uit het oostelijke deel kent men dergelijke voorwerpen uit Onnen, Hoogezand, Slochteren en Zuidbroek. Blijkbaar zijn ook deze voorwerpen bij toeval in den grond gekomen. Eenigszins anders staat het met de vondsten in Westerwolde te Wedde, Vlachtwedde en Boertange. Daar is blijkbaar, evenals in Drente, een regelmatig bewoond gebied geweest. Dat blijkt uit de grafvelden, die door Van Giffen zijn onderzocht. Het was altijd een arme streek, waar de menschen een poover bestaan hadden. Maar de Romeinsche voorwerpen, die er zijn ontdekt, bewijzen toch, dat de bevolking eenige aanraking had met de buitenwereld. Voornamelijk wordt onze aandacht getrokken door een vondst bij Kopstukken onder Onstwedde, bestaande uit 41 munten van Romeinsche keizers uit de vierde eeuw.

VI. DE KLEISTREEK VAN FRIESLAND EN GRONINGEN

De breede zoom van zeeklei, die in Friesland en Groningen de zandgronden en de venen in het westen en het noorden omsluit [1]), is eerst betrekkelijk laat bewoonbaar geworden, veel later dan de hoogere gebieden, die tot een oudere formatie behooren. Die laatste gebieden waren vooral in de Atlantische phase, met het vochtige en warme klimaat, geschikt om aan menschen, die geheel van de natuur afhankelijk zijn voor hun leven, een behoorlijk bestaan te verschaffen. Juist in deze periode zijn de groote venen ontstaan, eerst ware moerassen en later nog moeilijk toegankelijk. Op die wijze is er een scherpe afscheiding tusschen de zandgronden en de kleistreken. Het veengebied is eerst lang na den Romeinschen tijd voor de cultuur veroverd en ook thans nog niet geheel ontgonnen.

---

1) F. J. Faber, *Nederlandsche landschappen* (1942), blz. 173-193.

Op enkele plaatsen strekken de hoogere gronden zich evenwel ook tot de kleistreek uit, als vlak ten zuiden van Dokkum en bij Groningen, dat zelf op de uiterste punt van zulk een zandige tong is gebouwd. Daar staat het zand dus met de klei in verbinding; elders moest het verkeer geschieden over veenbruggen, waarvan wij er in de vorige afdeeling van dit hoofdstuk enkele hebben vermeld en die ons ook uit Friesland bekend zijn. Wij hebben de vondsten op de hoogere gronden besproken, tezamen met het materiaal uit Drente en Overijssel, dat een overeenkomstig karakter vertoont. Er was niet veel van te vertellen. Geheel anders staat het met de kleistreek; want uit dat gebied beschikken wij over hetgeen is ontdekt in de terpen, waar als in een archief voorwerpen uit een lange reeks van eeuwen zijn bewaard gebleven. Wij zijn op die wijze beter dan in één ander deel van ons land over de bewoning in de Friesche en Groningsche kleistreek ingelicht.

Terpen, zooals zij in Friesland worden genoemd, of wierden, zooals zij in Groningen heeten, zijn lage verhevenheden, die eenigszins boven het omringende land uitsteken [1]. Het zijn de oorspronkelijke woonplaatsen van de menschen, eerst slechts weinig hooger dan de omgeving, maar langzamerhand gegroeid, deels omdat de menschen er steeds meer grond op hebben gebracht, deels omdat de afval van de cultuur zich daar ophoopte. Deze hoogten zijn meestal ongeveer rond of ovaal van vorm. Zij verheffen zich in den regel van 2 tot 5 m boven het omgevende land; de terp van Hoogebeintum haalt 7 m; enkele van deze heuvels zijn nog hooger, tot 10 m toe. Bij sommige terpen is het oppervlak niet meer dan een halve ha; de terp van Hoogebeintum is ongeveer 10 ha groot en de terp van Ezinge 15 ha; de uitgebreidste terpen omvatten niet meer dan 16 ha. Dikwijls liggen de terpen in een groep bijeen, zooals te Leeuwarden, dat op meer dan één terp is gebouwd; soms worden zij ook in een rij aangetroffen.

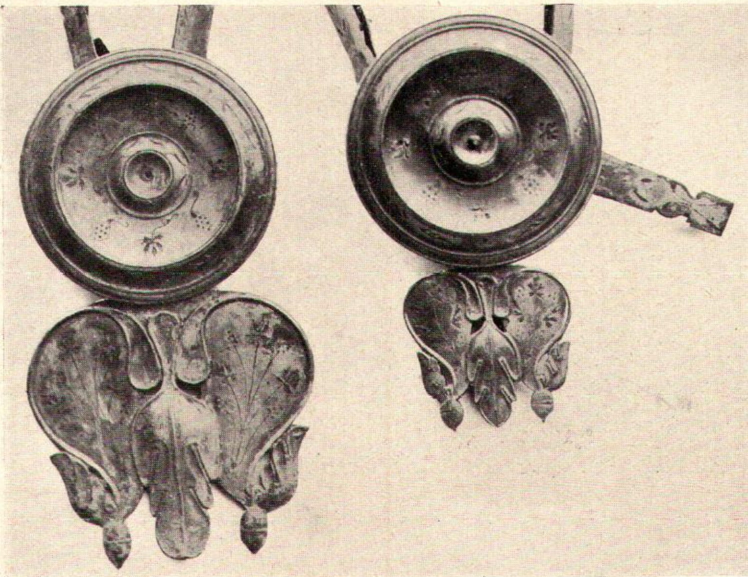
Sedert meer dan een eeuw worden de terpen afgegraven om met de vruchtbare aarde, waaruit zij bestaan, woeste gronden te ontginnen. Bij zulk een werk komen gewoonlijk tal van overblijfsels van de cultuur der vroegere bewoners voor den dag. Men kan dus,

---

1) Over de terpen vergelijke men vooral het uitnemende boek van P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw* (1927), en de daar (op blz. 244) aangehaalde literatuur. — R. Schuiling, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 29 (1912), blz. 599-622; J. M. van Bemmelen, *Oudh. Meded.* 1908, blz. 599-622; A. E. van Giffen, *Jaarversl. Ver. Terpenonderzoek*, III-IV (1918-'20), blz. 7-31. — Over de wierden in de provincie Groningen verg. J. Oost Elema en J. Elema, *Bijdr. Prov. Groningen*, II (1907), blz. 189-242.

Afb. 73. Beeldje van Silenus, gevonden in den Rijn bij Doorwerth

Afb. 74. Versierselen van paardentuigen, gevonden in den Rijn bij Doorwerth

Afb. 75. Grafsteen voor Salvia Fledimella, gevonden te Vechten

door waarnemingen in een terp, niet alleen over de structuur van zulk een hoogte allerlei te weten komen, maar ook over de beschaving van de menschen, die daar vroeger hebben geleefd.

Het onderzoek van de terpen in de kleistreken van Friesland en Groningen begint met de werkzaamheid van twee mannen, Dr. R. Westerhoff te Warffum en Dr. G. Acker Stratingh te Groningen [1]). Daarbij huldigden zij het denkbeeld, dat men het ontstaan van de terpen moet beschouwen in verband met de geschiedenis van de geheele streek, waar zij liggen. Deze opvatting geraakte in de volgende periode op den achtergrond. Wat de studie der terpen aangaat, bepaalde men zich vooreerst tot het verzamelen van de voorwerpen, die in deze verhevenheden worden aangetroffen. Vooral het Friesch Genootschap heeft zich daarbij zeer verdienstelijk gemaakt en in zijn museum een groot aantal vondsten bijeen gebracht. Een vernieuwing van het onderzoek der terpen zelf ging later wederom van Groningen uit, op grond van waarnemingen bij de afgraving van de wierde van Toornwerd ten noordwesten van Middelstum. Op een dergelijke wijze werd toezicht gehouden op de afgraving van de naburige terp te Dorkwerd door A. E. van Giffen, destijds candidaat in de biologie, die bij die gelegenheid zijn intrede in de oudheidkundige wetenschap deed. De archaeologische bestudeering was ondertusschen voornamelijk te Leeuwarden ter hand genomen. Daar had P. C. J. A. Boeles de verzameling van het genootschap op voortreffelijke wijze geordend. Bovendien zorgde het Friesch Genootschap voor toezicht bij de afgraving van de terp te Hoogebeintum even ten oosten van Ferwerd. Men kan zeggen, dat door de onderzoekingen te Toornwerd en te Hoogebeintum de grondslag is gelegd voor de wetenschappelijke studie van de terpen.

Intusschen is het onderzoek eerst goed op gang gekomen, sedert Van Giffen de gelegenheid kreeg voor systematische opgravingen volgens de archaeologische methode. Speciaal voor dit doel werd de Vereeniging voor terpenonderzoek opgericht. Van de door deze vereeniging onder leiding van Van Giffen ondernomen opgravingen vermelden wij hier de bestudeering van de wierde „De Vierhuizen" te Jukwerd bij Appingedam, die reeds in den Romeinschen tijd heeft bestaan, en van de terp van Hatsum I bij Dronrijp in Friesland, de op veel uitgebreider schaal ondernomen doorvorsching van een gedeelte van de terp te Ezinge in Groningen en ten slotte het onderzoek van een der Tuinster wierden te Leens in dezelfde provincie.

1) Over de geschiedenis van het onderzoek in de terpen verg. Boeles, *t.a.p.* blz. 29-36.

Te Ezinge zijn de meest sprekende resultaten behaald. Wij zullen hier allereerst een overzicht van die resultaten geven.

De terp te Ezinge is tot nu toe het eenige monument van dien aard, dat uitvoerig is onderzocht [1]). Zeker zal door een meer volledige doorwerking van het ontdekte veel nog duidelijker kunnen worden; maar reeds thans is het mogelijk, het resultaat te overzien. Onze kennis van de geschiedenis der terpen is door dit onderzoek geheel nieuw gefundeerd.

Door de opgraving heeft men in de eerste plaats kennis gekregen van den bouw van de terp [2]). De talrijke perioden, die men daarbij moet onderscheiden, zijn door Van Giffen geordend in zes groepen, die hier in het vervolg als perioden worden aangeduid. — De oudste nederzetting was nog niet op een kunstmatig opgeworpen verhevenheid aangelegd, maar op den eenigszins hooger liggenden oever van een stroom. Naar het schijnt, bestond deze nederzetting uit enkele gebouwen, die door een staketsel van ongeveer vierkanten vorm waren omsloten. Het grootste huis, dat volledig is ontgraven, vertoont hetzelfde type als de huizen van de tweede periode, die zoo aanstonds ter sprake zullen komen. Alleen was de woonruimte met den haard in het oudere huis afgesloten van het verdere gedeelte, dat als stal voor het vee dienst deed. De andere gebouwen uit de eerste periode zijn niet zoo goed bewaard. Men kan aan voorraadschuren denken en Van Giffen heeft het vermoeden geopperd, dat zij op palen waren opgericht, wellicht om te voorkomen, dat de veldvruchten, die daar werden bewaard, bij stormvloeden van het water te lijden zouden hebben. Er is evenwel geen sprake van, dat men de nederzetting als een paaldorp zou moeten beschouwen. Ook aan een Italiaansche „terramare" kan men in dit verband niet denken. In ieder geval onderstelt deze nederzetting reeds een tamelijk ontwikkelden vorm van cultuur. Het is de oudste woonplaats uit de kleistreken van het noorden, die wij kennen. De menschen, die zich daar hebben neergezet, — men mag van Friezen spreken —, moeten dit type van huis uit hun vroegere verblijfplaats hebben medegebracht [3]).

De tweede periode kan niet veel later zijn dan de eerste. Blijkbaar voelden de bewoners zich al spoedig niet meer veilig voor de storm-

1) A. E. van Giffen, *Germania,* XX (1936), blz. 40-47, pl. 6-11; als overdruk ook opgenomen in *Jaarverslag Ver. terpenonderzoek,* 16-19 (1931-1935).
2) Verg. *Voorgeschiedenis van Nederland* (3e druk, 1944), blz. 205-210 afb. 75-76.
3) Over de herkomst van de Friezen wordt gesproken in afdeeling VI van het Achtste hoofdstuk.

vloeden en om die reden hebben zij het terrein opgehoogd. Zoo ontstond een kleine verhevenheid, ongeveer 1.20 m hoog met een doorsnee van 35 m, voornamelijk van graszoden opgericht. Deze verhevenheid vormt de kern van de latere terp. Op dit hoogere niveau lagen eenige huizen, waarvan de overblijfselen zóó goed zijn bewaard, dat men niet alleen het grondplan kon vaststellen, maar ook den opbouw vrijwel reconstrueeren. Door enkele voorwerpen, die zijn ontdekt, blijkt de nederzetting ongeveer tot den vroegen en den middelsten La Tène-tijd te behooren. Het type der woningen is, gelijk gezegd, niet veel anders dan in de vorige periode en het keert ook in de volgende terug.

Gedurende de derde periode was de terp veel grooter. De hoogte bedroeg toen 2.10 m en de doorsnee 100 m. Ook uit de afmetingen van de woningen blijkt het belang van de nederzetting. Er werden huizen ontdekt van 7.20 m breedte en 23 m lengte. De wanden, die in sommige gevallen tot een hoogte van meer dan 1 m waren bewaard, bestonden uit een vlechtwerk van berketakken, dat met koemest was dicht gemaakt. Van een der kleinere huizen kon de bouw nauwkeurig worden vastgesteld. Het was een drieschepig hallehuis, waarvan het dak werd gedragen door twee rijen van staande palen. Zulke huizen, die niet alleen voor de menschen, maar ook voor het vee als onderkomen dienst deden, zijn, gelijk reeds werd opgemerkt, het voorbeeld geweest van het „Saksische" boerenhuis, een type van woning dat thans nog in het oosten van ons land voorkomt. Deze periode wordt gedateerd door een bronzen mantelspeld uit den tijd omstreeks 200 v. Chr.; maar met dien datum wordt blijkbaar het begin der periode aangeduid.

De vierde en vijfde periode kan men niet goed scheiden. In het bovenste gedeelte van deze laag vindt men kleine scherven van terrasigillata, die bewijzen, dat er regelmatige handelsbetrekkingen met het Romeinsche Rijk zijn geweest. Uit de soort van scherven blijkt, dat deze betrekkingen vooral sedert het midden van de tweede eeuw bijzonder levendig waren. Het is mogelijk vast te stellen, uit welke fabrieken in Oost-Gallië het aardewerk afkomstig was. De import heeft ook na het midden van de derde eeuw voortgeduurd. Een wat oudere vondst is een bronzen statuette van Juppiter, die uit den vroegen keizertijd dateert [1]). Naast deze geïmporteerde ceramiek vindt men ook inheemsch aardewerk. De Romeinsche voorwerpen ontbreken in het benedenste deel van deze lagen; de vierde periode is dus nog in den vóór-romeinschen tijd aangevangen. De huizen uit deze lagen zijn rechthoekig van vorm en groot van afmetingen.

1) Van Giffen, *Germania,* 20 (1936), pl. 6, 1.

Het type is hetzelfde als vroeger; alleen hebben deze huizen de eigenaardigheid, dat buiten tegen de wanden van vlechtwerk nog graszoden zijn gestapeld. De hoogte van de terp gedurende de Romeinsche phase, dat wil zeggen in den tijd van de 2de en de 3de eeuw, wordt berekend op ongeveer 3.40 m en de doorsnee op ongeveer 150 m.

Van de lagen uit den Romeinschen tijd wordt de volgende door een strook met overblijfselen van brand gescheiden. De huizen uit de periode na dezen brand vertoonen een geheel ander type. Het zijn kleine woningen, die gedeeltelijk in den grond zijn uitgegraven, ongeveer 3 bij 4 m groot. Overblijfselen van haardvuren werden er niet in aangetroffen; sporen van posten, die van den bovenbouw afkomstig konden zijn, komen bijna niet voor. Deze huizen zijn gebouwd door een ander volk, zonder twijfel door de Angelen en Saksen, die dit gebied op den tocht van hun land aan Elbe en Wezer naar het westen hebben veroverd. Door een laat-romeinsche scherf worden de hutten van deze periode in den tijd omstreeks 400 gedateerd. De verovering door de indringers, — blijkens de brandlaag is het zeker geen vreedzame penetratie geweest —, moet in de vierde eeuw hebben plaats gehad. Later, in het Tiende hoofdstuk, zullen wij nog uitvoeriger over deze verovering spreken. Omstreeks 400 was de terp 4.40 m hoog, bij een doorsnee van 230 m. Men kan deze phase de „Saksische" noemen.

Door de opgraving te Ezinge hebben wij een werkelijke voorstelling gekregen van de ontwikkeling der beschaving op een terp gedurende den vóór-romeinschen, den Romeinschen en den na-romeinschen tijd. Het is daarbij ten zeerste opvallend, dat de invloed van de Romeinen op het leven van de bewoners zoo gering is geweest. Naar het schijnt, hebben de uiterlijke vormen der beschaving zich zonder veel veranderingen voortgezet, alsof er nooit Romeinen in die streek hadden geheerscht en alsof er niet betrekkelijk dichtbij Romeinsche legers aanwezig waren. Men merkt alleen een aantal geïmporteerde voorwerpen op als bewijs, dat er allerlei betrekkingen met dat gebied bestonden. Blijkbaar heeft de Angelsaksische aanval een veel ingrijpender invloed gehad. De geheele cultuur is daardoor veranderd. Ten slotte vestigen wij nog de aandacht op het hooge peil der beschaving in den vóór-romeinschen tijd, dat blijkt door de ruime, goed gebouwde woningen. Wij hebben overigens al eens gelegenheid gehad op dit betrekkelijk hooge peil te wijzen.

In het algemeen kan men opmerken, dat de terpen dienst deden als woonplaatsen voor de menschen, sedert zij last begonnen te krijgen van het hooger opkomende water, maar vooral ook voor hun vee. De kunstmatige heuvels zijn door de bewoners opgericht om daar hun huizen, die tevens als stallen dienst deden, te bouwen, bovendien om zich het noodige drinkwater voor hen zelf en voor hun beesten te verzekeren. Met dit doel bevatten de terpen een zoetwatervijver, waarvoor in het midden een uitholling is gemaakt, en putten met een houten bekleeding, die door houten buizen of onderaardsche kanalen met den vijver in verbinding staan.

Deze woonplaatsen op de klei, die aan veehouders behoorden, verschilden dus ten zeerste van de vluchtheuvels, die door Plinius worden beschreven als de nederzettingen van visschers, bij de Cauchen. Wij hebben vroeger reeds op dit onderscheid gewezen. Het is dus niet noodig daarover thans nog uit te weiden. Evenmin behoeven wij te spreken over de geschiedenis van de Friezen en hun betrekkingen tot het Romeinsche rijk. Wij herinneren er slechts aan, dat hun land van 12 v. Chr. tot 28 o. J. een deel van dit Rijk heeft uitgemaakt en dat zij in 47 nog eens voor korten tijd zijn onderworpen. In welke verhouding zij tot Rome hebben gestaan na dit jaar, weten wij niet met zekerheid; vermoedelijk behoorden zij tot de Romeinsche vazalstaten. De vondsten in hun land bewijzen evenwel, dat zij althans handel hebben gedreven met de Romeinen. De Friezen verkochten de producten van hun veeteelt, voornamelijk de huiden van hun runderen, en namen in ruil daarvoor voortbrengselen van de nijverheid uit het zuiden, bronzen en aardewerk. Deze voorwerpen zijn in het centrum van het eigenlijke terpengebied, in Friesland bewesten de Middelzee, talrijker dan elders. Later, in afdeeling VII van het Achtste hoofdstuk, zullen de handelsbetrekkingen tusschen de Friezen en de Romeinen nog nader ter sprake komen.

Wij gaan thans over tot een bespreking van de Romeinsche oudheden, die in het terpengebied zijn ontdekt. Het zal evenwel eerst noodig zijn ons in dat gebied eenigszins te oriënteeren. Overziet men de kleistreken van Friesland en Groningen als een geheel, dan valt het terstond op, dat de terpen daar telkens in groepen bijeen liggen, groepen die door strooken, waar de terpen ontbreken, worden gescheiden[1]). Begeeft men zich van het westen naar het oosten en

1) In het Friesch Museum te Leeuwarden bevindt zich een groote terpenkaart, die regelmatig wordt bijgehouden; verg. de kaart in den *Geschiedkundigen atlas van Nederland*: Oudheidkundige kaart, Blad 2; bovendien in het genoemde boek van Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw* (1927).

begint men zijn tocht bij Sexbierum aan de Zuiderzee, dan gaat men eerst door het terpenlandschap van Westergoo tot bij Beetgum. Daarna verdwijnen de terpen om weer aan te vangen bij Stiens in Oostergoo en door te loopen tot Dokkum. Een nieuwe onderbreking volgt, totdat de terpen terugkeeren in het Westerkwartier en Hunzingoo van de provincie Groningen tot bij Kantens. Daarna volgt een streek zonder deze heuvels; maar zij beginnen weer bij Godlinze in Fivelingoo en loopen door tot Termunten aan den voormaligen westelijken oever van den Dollard. De genoemde onderbrekingen worden veroorzaakt door vroegere zeeboezems, de Middelzee tusschen Westergoo en Oostergoo, die eens Leeuwarden en zelfs Bolsward tot zeesteden maakte, de Lauwerszee, die vroeger veel uitgebreider was dan thans, tusschen Oostergoo en het Westerkwartier en de voormalige Fivelboezem tusschen het Westerkwartier en Fivelingoo.

W e s t e r g o o is zonder twijfel het oude hoofdgebied van de terpen. Daar liggen zij zóó dicht bijeen, dat het welhaast onmogelijk is er regelmaat in te vinden. Vooral in het midden is het moeilijk de groepen eenigszins te ontwarren. Op andere plaatsen ontdekt men wel eenige orde. Blijkbaar hebben de terpen veelal langs oude waterloopen gelegen, waar het terrein wat hooger was, en op die wijze verklaart men ook haar opstelling in rijen. Bij voorbeeld hebben de terpen van Bolsward in noordwestelijke richting over Witmarsum naar Pingjum blijkbaar gelegen aan een oude verbinding van de Middelzee met het Vlie. In het noorden onderscheidt men duidelijk eenige rijen: van Beetgum naar Franeker langs de Slappeterpsche vaart, van Berlikum tot Dongjum langs de Riedstroom, van Minnertsga tot Oosterbierum met het groepje van Pietersbierum. De vondsten van Romeinsche oudheden kunnen ons het bewijs leveren, welke terpen reeds in den Romeinschen tijd hebben bestaan. Tegelijkertijd geven deze terpen ook het gebied aan, dat toen voor menschen bewoonbaar was.

In O o s t e r g o o onderscheiden wij in de eerste plaats de reeks van terpen langs de oostkust van de oude Middelzee, van de zuidelijkste terp, die van Kerkeburen bij Irnsum, over Wirdum, Leeuwarden en Cornjum naar Stiens, en langs de Friesche wadden, van Hijum naar Holwerd. Ten zuiden van deze laatste reeks vindt men de terpen in rijen langs de verschillende waterloopen, die in de Waddenzee uitmonden. Ten noorden en ten noordoosten van Dokkum liggen nog eenige groepen, vooral bij Anjum waar de Zuider Ee in de Lauwerszee uitmondt.

Het Westerkwartier en Hunzingoo worden gescheiden door den benedenloop van de Hunze, het Reitdiep, dat vroeger met sterke kronkels verder oostelijk stroomde. Aan beide oevers vindt men een rij van terpen, aan den linker van Wierum over Garnwerd

Fig. 31. Kaart XI: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in het terpengebied van Friesland

en Ezinge naar Aalsum, aan den rechter van Adorp naar Winsum. Overigens liggen in het Westerkwartier de terpen aan weerszijden van het oude Aduarderdiep en in Hunzingoo langs een oude kustlijn, van Ulrum over Leens en Eenrum naar Baflo en verder over Warffum naar Usquerd. Een andere rij, van Usquerd over Kantens

en Toornwerd naar Westerwijtwerd en Stedum, volgt den westelijken oever van den Fivelboezem.

In Fivelingoo zijn de terpen in twee groepen verdeeld, de groep van Appingedam en de groep van Termunten, gescheiden door de Delf die bij Delfzijl in den Eemsmond vloeide. De groep van Appingedam kan moeilijk worden ontward, omdat daar de oude waterloopen door elkander stroomden. De groep van Termunten heeft voor ons geen beteekenis, omdat daar, voor zoover bekend, geen Romeinsche oudheden zijn gevonden.

Om een denkbeeld te geven van de bewoning in de kleistreken gedurende den Romeinschen tijd zullen wij een overzicht opstellen van de vondsten van Romeinsche oudheden uit dat gebied. De verbreiding en de aard van deze vondsten kunnen ons dan inlichten over de bewoning. In hoofdzaak zal het een lijst van de terpen moeten wezen en van de belangrijkste voorwerpen, die in die terpen zijn ontdekt.

Onze beschrijving begint in het zuidwesten van Friesland, begeeft zich dan naar het noorden en het oosten, eerst Westergoo en dan Oostergoo, om vervolgens over te gaan naar de provincie Groningen en daar aan den mond van de Eems te eindigen. — In het zuiden van Friesland stammen de vondsten intusschen vooreerst nog niet uit terpen. Het zijn niet anders dan toevallig verloren voorwerpen, Romeinsche munten en andere oudheden, te Stavoren, waar een groote Romeinsche voorraadspot en een Egyptische kraal uit den Romeinschen tijd zijn gevonden, en verder te Workum, Woudsend, Hommerts, Tirns en Scharnegoutum; in de laatst genoemde plaats is een gouden munt van Valens aan het licht gekomen. Een grooter aantal munten is te Sneek ontdekt en in de omgeving van de stad, van Nero af tot Constantinus I. Blijkbaar is daar eerst voor den aanleg van grachten en wallen, later ook voor den bouw van huizen de grond sterker omgewoeld; op die wijze kan men de betrekkelijk groote hoeveelheid van de voorwerpen verklaren.

Te Sneek bevinden wij ons intusschen reeds in het gebied van de terpen en onmiddellijk nemen de vondsten in aantal en belangrijkheid toe. Wij bepalen ons, gelijk gezegd, tot een korte opsomming. Daarbij richten wij ons naar de boven beschreven verdeeling van het terpengebied in vier deelen. Westergoo, dat het eerst onze aandacht zal krijgen, is rijk aan terpen, zooals men het door een blik op de terpenkaart kan vaststellen. De terpen liggen in een welhaast cirkelvormig gebied, waarbij Bolsward zich ongeveer in het midden van den zuidelijken boog bevindt. Hoe men de aardrijkskundige verdeeling van de terpen moet verklaren, is niet altijd bekend.

Zeker bespeurt men af en toe een zekere regelmaat. Soms zijn de terpen in een rij opgeworpen en men kan dan denken aan den wat hooger liggenden oever van een waterloop, waardoor haar ligging werd bepaald. Het is evenwel ook mogelijk, dat zij zijn gebouwd op de overblijfselen van oude schoorwallen, die zich eenigszins boven de omgeving verhieven en om hun zandigen bodem beter geschikt waren voor de bewoning. Maar met deze ordening kunnen wij geen rekening houden. Om de terpen eenigszins te groepeeren en het overzicht te vergemakkelijken sluiten wij ons aan bij de indeeling van de gemeenten. Het overzicht begint in het zuiden, nabij Bolsward.

Uit Wonseradeel, het land in de omgeving van Bolsward en aan de zeekust, ongeveer van Piaam tot Harlingen, valt niet veel bijzonders te vermelden. Een paar bronzen beeldjes, een Mars uit Nijlanderzijl en beeldjes van Mercurius die bij Pingjum en te Kimswerd zijn ontdekt, bewijzen, dat de oude Friezen voor zulke voorwerpen belangstelling hadden; wellicht hebben zij bij deze beeldjes ook gedacht aan hun eigen goden (Afb. 97). In de terpen bij Kimswerd zijn ook eenige stukken terrasigillata ontdekt (Afb. 99, 4). Verder kent men uit deze streek enkele Romeinsche bronzen voorwerpen en munten, onder andere een munt van Tiberius uit het jaar 22, opgegraven in de terp van Baarderburen, en een zeer fraaie munt van Postumus uit het jaar 263, gevonden in de terp van Grons. Behalve de munten zijn vooral de scherven van terrasigillata voor ons belangrijk om de betrekkingen van de verschillende nederzettingen tot de Romeinen duidelijk te maken. Men heeft dit aardewerk aangetroffen in de terpen van Hichtum en Idsegahuizen, benevens in de Hoogterp bij Witmarsum. Opvallend veel meer terrasigillata is aan het licht gekomen in de terpen, die in een groep bij Kimswerd geheel in het noorden liggen, onder andere scherven van zulk aardewerk uit den tijd van Augustus in de Ludematerp, en verder een stuk van een schaal, vervaardigd te Rheinzabern in de tweede helft van de tweede eeuw, en een fragment van een versierde kom uit Trier van de tweede of derde eeuw.

De vondsten in Hennaarderadeel, dat oostelijk van Wonseradeel ligt, geven ongeveer denzelfden indruk. Onze aandacht wordt in de eerste plaats getrokken door een schat, bestaande uit 52 zilveren munten die oorspronkelijk in een houten doosje lagen, gevonden te Feins, 2 km ten zuidoosten van Wommels ten noorden van den Slagtedijk. De meeste munten zijn uit den tijd van de Republiek, maar enkele van Augustus en Tiberius, acht van Gaius en Lucius Caesar uit de jaren 2 tot 1 v. Chr. Daar de laatstgenoemde

munten, gelijk bekend, bijzonder verbreid zijn geweest in het Romeinsche leger en de Germanen een voorliefde hebben gehad voor de munten uit de Republiek, mag men aannemen, dat deze schat in den tijd van de Romeinsche heerschappij over Friesland is verloren gegaan. Merkwaardig zijn verder een gouden munt van Nero, gevonden in de terp te Oosterend, waar ook twee beschilderde bekers zijn ontdekt (Afb. 98). Zilveren munten van Vespasianus en Domitianus en twee gouden munten van Justinianus zijn aan het licht gekomen te Spannum. Bovendien vermelden wij een bronzen beeldje van Mars en enkele andere voorwerpen van brons, gevonden te Spannum, een kruikje uit de eerste eeuw, ontdekt in de terp Bakwerd bij Kubaard, terrasigillata uit de terpen bij Feins, Wommels, Kubaard en Spannum.

Het beeld wordt anders met de terpen van Baarderadeel, dat ten noorden van Hennaarderadeel ligt. Zeer rijk zijn de vondsten in de buurt van Winsum. Uit de groote terp te Bruggeburen zijn in 1861, toen door de terp een weg werd aangelegd, eenige stukken zilveren vaatwerk voor den dag gekomen. Jammer genoeg, zijn die voorwerpen niet bewaard gebleven, maar door een zilversmid te Franeker versmolten. Slechts een enkel stukje bevindt zich thans in het Museum te Leeuwarden, ten minste voldoende om te bewijzen, dat het Romeinsch zilver was, dat daar is ontdekt. In dezelfde terp is in 1864 een aantal zilveren munten gevonden, van Domitianus af tot ongeveer het midden van de derde eeuw. Veel merkwaardiger intusschen is het aardewerk uit den vroegen Romeinschen tijd, dat uit die terp afkomstig is: terrasigillata uit Arezzo en kruiken van het begin der eerste eeuw, voornamelijk overeenkomend met de vondsten te Haltern in Westfalen. Blijkbaar is dit aardewerk afkomstig van een nederzetting uit den tijd van de Romeinsche heerschappij, dus ouder dan het jaar 28, toen de Romeinen uit Friesland zijn verdreven. Oòk uit andere terpen in de buurt van Winsum kent men terrasigillata en munten van keizers uit den tijd van de eerste tot de derde eeuw.

Op zich zelf is wellicht nog belangrijker een vondst te Wieuwerd, bestaande uit gouden voorwerpen, gevonden tezamen met gouden munten van de Byzantijnsche keizers Anastasius, Justinus en Justinianus. Maar deze voorwerpen stammen uit den tijd, nadat de Romeinen ons land reeds lang hadden verlaten. In dit verband kan men ook de gouden munten van Justinus uit Welsrijp en van Valentinianus III uit Lions vermelden. Wij kennen intusschen uit Wieuwerd ook nog een bronzen beeldje van Priapus en een fragment van een schaal van terrasigillata. Verder noemen wij een bronzen beeldje

van Fortuna, gevonden in de terp bij de kerk te Lions, Romeinsch aardewerk, onder andere uit de eerste eeuw, ontdekt in Oosterlittens en Langwerd, terwijl in de afgegraven terp van Baijum, naast munten van Germanicus en Vespasianus, ook terrasigillata uit de vierde eeuw is voor den dag gekomen.

Te Franeker en in de onmiddellijke omgeving van de stad zijn munten van Domitianus en van keizers uit de tweede en derde eeuw tot Severus Alexander gevonden en scherven van terrasigillata. Veel Romeinsche voorwerpen zijn ook afkomstig uit Franekeradeel. De terpen uit de buurt van Achlum leverden Romeinsch aardewerk op en munten van de tweede en derde eeuw, benevens een munt van Nero. Bijzonder rijke vondsten zijn gedaan in de terp van Tolsum[1]). Wellicht de merkwaardigste vondst is een klein houten plaatje, de helft van een diptychon, waarop Vollgraff den tekst van een koopcontract heeft gemeend te ontcijferen. In elk geval bewijst dit plaatje, dat daar in de buurt Romeinen hebben vertoefd. Verder zijn in de terp ontdekt een bronzen beeldje van Mars, een gedeelte van een aarden beeldje van Fortuna dat door een beeldendrukker te Keulen is vervaardigd, een aarden lampje uit de eerste eeuw, scherven van terrasigillata uit de tweede en de derde eeuw en ander Romeinsch aardewerk. Dergelijke vondsten kent men uit de terp bij Tjum: munten en aardewerk, voornamelijk uit de tweede eeuw, bronzen beeldjes van Mars en Hercules, verder een gouden munt van Theodosius II te Hitzum, Miedum, Dongjum, Midlum en Harlingen. Afzonderlijk dienen nog te worden vermeld een gouden munt van Justinianus uit Herbaijum en een bronzen beeldje van Mars uit de terp van Anema te Dongjum.

Uit Barradeel, in het noordwesten van Westergoo, kan men niet veel vermelden. Het merkwaardigst zijn een paar bronzen beeldjes, van Apollo uit de terp van Almenum bij Harlingen en van Minerva (Afb. 96) uit de terp te Wijnaldum[2]); in de laatste terp is veel terrasigillata gevonden (Afb. 99, 5). Verder kent men uit een paar terpen in de buurt van de laatste plaats nog een gouden munt van Justinianus en enkele andere munten, voorts veel scherven van terrasigillata van de tweede en derde eeuw.

Veel belangrijker zijn de vondsten uit Menaldumadeel in het noordoosten van Westergoo. In een reeks van terpen in de buurt van Dronrijp zijn tal van Romeinsche oudheden gevonden. Onze

1) C. W. Vollgraff en P. C. J. A. Boeles, *Vrije Fries*, 25 (1917), blz. 71-125, met afbeeldingen van de vondsten, ook afzonderlijk uitgegeven, onder den titel *Friesland in den Romeinschen tijd* (1917).
2) J. Brants, *Oudh. Meded.* III (1922), blz. 59-61.

aandacht wordt allereerst getrokken door de terp van Hatsum[1]). Deze terp behoort tot een reeks, die door de namen Winsum, Baijum, Hatsum, Dronrijp, Menaldum en Beetgumermolen wordt aangeduid. In al deze terpen zijn min of meer belangrijke Romeinsche oudheden te voorschijn gekomen. Wat de terp van Hatsum betreft, daar zijn vooral opmerkelijk de fragmenten van Romeinsche dakpannen, die men in die terp heeft aangetroffen. Het zijn meestal de eigenaardige platte vierkante pannen, maar een enkele maal ook stukken van de halfronde vorsten, die als afdekking van de naden tusschen de pannen dienst doen. Er staat evenwel geen spoor van een stempel op de gevonden fragmenten.

In deze terp is een opgraving ondernomen, die evenwel slechts een gedeelte van het geheel omvatte. Daarbij kwam aan het licht, dat de kern van de latere terp werd gevormd door een klein heuveltje, dat zich als een koepel boven het omliggende terrein verhief. Het was opgeworpen van zoden, ongeveer 1 m hoog en vierkant van vorm. Er werd een drinkwaterput in aangetroffen, verder sporen van zware palen en van een zoetwatervijver naast den kernheuvel. Juist bij deze kern kwamen de fragmenten van dakpannen te voorschijn; maar het grondplan van het gebouw, dat met die pannen was gedekt, kon niet worden vastgesteld. In ieder geval moet het een stevig bouwwerk zijn geweest, dateerend ongeveer uit de tweede eeuw. Er werd daar ook een scherf van een Romeinsch vaasje uit dien tijd ontdekt.

Anders behooren de vondsten uit den Romeinschen tijd, behalve de fragmenten van dakpannen ook scherfjes van terrasigillata, tot het eerste en het tweede woonvlak. De eerste aanleg is geschied op een eenigszins hooger gedeelte van het zandige oppervlak van de kwelder. Naar de ontdekte resten te oordeelen, moeten daar in de buurt riet en vlas hebben gegroeid. In de oudere perioden heeft men in het geheel geen last gehad van hoog water; zelfs in de derde en vierde eeuw heeft het niveau nog voldoende veiligheid geboden. Als huisdieren bezat men daar runderen, schapen en groote honden voor de jacht en voor het bewaken van de kudden. Als landbouwgewas is alleen vlas waargenomen. De huizen, uit de tweede en derde eeuw, waarvan het grondplan kon worden vastgesteld, waren rechthoekige constructies, ongeveer van hetzelfde type als de huizen van Ezinge. Het dak rustte op enkele zware palen, zoodat het huis

---

1) Verg. over deze terp en het daar verrichte onderzoek A. E. van Giffen, *Jaarversl. Ver. Terpenonderzoek*, V-VI (1920-'22), blz. 23-37, afb. 1-3; VII-VIII (1922-'24), blz. 9-47, afb. 1-20.

smalle zijschepen bezat, een breede ruimte in het midden en een hoog dak. De wanden bestonden uit lichte staken, verbonden door vlechtwerk van rijshout. Van binnen waren deze wanden met riet bekleed. Bepleistering met klei, als men in de terp „De berg Sion" bij Dokkum en te Joeswerd in Groningen heeft opgemerkt, kon niet worden vastgesteld.

Fragmenten van Romeinsche dakpannen zijn verder nog ontdekt in een tweede terp bij Hatsum en niet ver van daar, in de terp Dotingastate bij Dronrijp, scherven van terrasigillata en van ander Romeinsch aardewerk, uit de tweede en derde eeuw, en enkele Romeinsche munten in verschillende andere terpen bij Dronrijp en in de terp bij Menaldum. Vermelding verdienen een vondst van dertien denarii van Galba, Vespasianus en Traianus in de Sytsmaterp te Dronrijp, gouden munten van Jovinus en Valentinianus II in de terp van Ozinga, een gouden ring met een gesneden steen in de terp De Poelen, een gouden munt van Justinianus in de terp te Menaldum.

Van zeer bijzondere beteekenis zijn de vondsten in de groote terp van Beetgum. In die terp, die vlak aan den westelijken oever van de voormalige Middelzee ligt, is namelijk het eenige steenen monument met een inscriptie voor den dag gekomen, dat uit Friesland bekend is [1]). Het monument is gewijd aan de godin Hludana door pachters van de visscherij onder hun *manceps* (degeen die voor het nakomen van de pachtovereenkomst verantwoordelijk is), Quintus Valerius Secundus (Afb. 100). De godin Hludana wordt bovendien genoemd op enkele inscripties, die aan den Neder-Rijn zijn gevonden, onder andere in Holdoorn, bij Kalkar en te Xanten. Op het te Beetgum ontdekte altaar was zij afgebeeld als een vrouw, zittend op een grooten troon met een mand op de knieën, in een vlakke nis. De figuur is intusschen slechts tot het middel bewaard; het bovenstuk is verloren gegaan. Dat is vooral te betreuren, daar ons op die wijze het voornaamste hulpmiddel ontbreekt om het monument, dat voor de geschiedenis van Friesland van zoo groot belang is, te dateeren. Men mag wellicht aan de tweede helft van de tweede eeuw denken. Verder zijn in de terp van Beetgum zilveren en bronzen munten van Traianus en Marcus Aurelius, scherven van terrasigillata (Afb. 99, 7) en eenig bronswerk gevonden. Uit de terp van Beetgumermolen bezit men een bronzen beeldje van Mercurius, uit de terp van Marsum tamelijk veel terrasigillata.

Wij gaan thans over tot de beschrijving van de vondsten in Oos-

1) U. Ph. Boissevain, *Vrije Fries*, XVII (1890), blz. 325-337.

tergoo ten oosten van de Middelzee. Zuidelijk van Leeuwarden zijn er slechts weinig: een bronzen beeldje van Mercurius en een stuk aardewerk te Idaard, eenige fragmenten van terrasigillata en een paar munten in de terpen bij Wirdum en Goutum, te Teerns en te Huizum. In Leeuwarden zelf zijn eenig bronswerk en een aantal Romeinsche munten ontdekt, onder andere van Augustus, Gaius, Nero en Galba, verder in de terp Taniaburen te Bilgaard vlak bij de stad een scherf van terrasigillata uit Arezzo uit het begin van de eerste eeuw o.J. Ten noorden van Leeuwarden nemen de vondsten terstond toe. Uit Lekkum kent men een paar munten en uit Miedum een bronzen beeldje van Mercurius.

Belangrijker zijn de vondsten in de terpen aan den oostelijken oever van de Middelzee, te Jelsum, Cornjum, Britsum, Stiens, Finkum en Hijum in Leeuwarderadeel. Wij vermelden munten van Drusus, Gaius en Nero uit de terp van Jelsum, bronzen beeldjes van Mars en van een Romein in de dracht van een priester (Afb. 95) uit de terp bij de kerk te Cornjum, benevens een fragment van een dakpan en zeer veel scherven van terrasigillata uit den tijd van de tweede tot de vierde eeuw. In de meeste van de terpen daar in de buurt is tamelijk wat terasigillata gevonden, met name een deel van een kommetje uit het tweede kwart van de eerste eeuw in de Dekamaterp te Cornjum, een kom uit Rheinzabern in de terp Tjaard bij Wirdum (Afb. 99, 2) en een groote kom van het einde der tweede eeuw uit Rheinzabern in de terp te Stiens (Afb. 99, 1). In de laatste terp is ook de linkerhand ontdekt van een groot bronzen beeld, een vondst die alleen wordt gedaan in streken waar Romeinen hebben gewoond. Van een Romein moet ook de beenen schrijfstift afkomstig zijn, die te Hijum is gevonden. Ten slotte noemen wij nog munten van Nero uit Finkum en van Vespasianus uit Hijum, behalve de gewoonlijk voorkomende munten van de tweede en de eerste helft van de derde eeuw. Al deze voorwerpen bewijzen, dat daar ergens een Romeinsch centrum van bewoning is geweest, evenals aan de overzijde van de Middelzee in de buurt van Winsum tot Beetgum. Maar ook in dit geval is het niet gelukt, dit centrum zelf te ontdekken. Wij kunnen er zelfs geen vermoeden over uitspreken. — Uit Tietjerksteradeel valt alleen te vermelden een schaal van terrasigillata, vervaardigd in de derde eeuw, die te Oudkerk is gevonden (Afb. 99, 3).

In Ferwerderadeel, meer naar het noorden en oosten, zetten de vondsten van dien aard zich voort. In de terpen bij Hallum zijn bronzen beeldjes van Mercurius en van Ceres ontdekt, benevens andere voorwerpen van brons, aardewerk en enkele munten. Zulke

bronzen beeldjes, van Mercurius en van Mars of Minerva, kent men ook uit de terpen bij Ferwerd; daar zijn bovendien munten en terra-

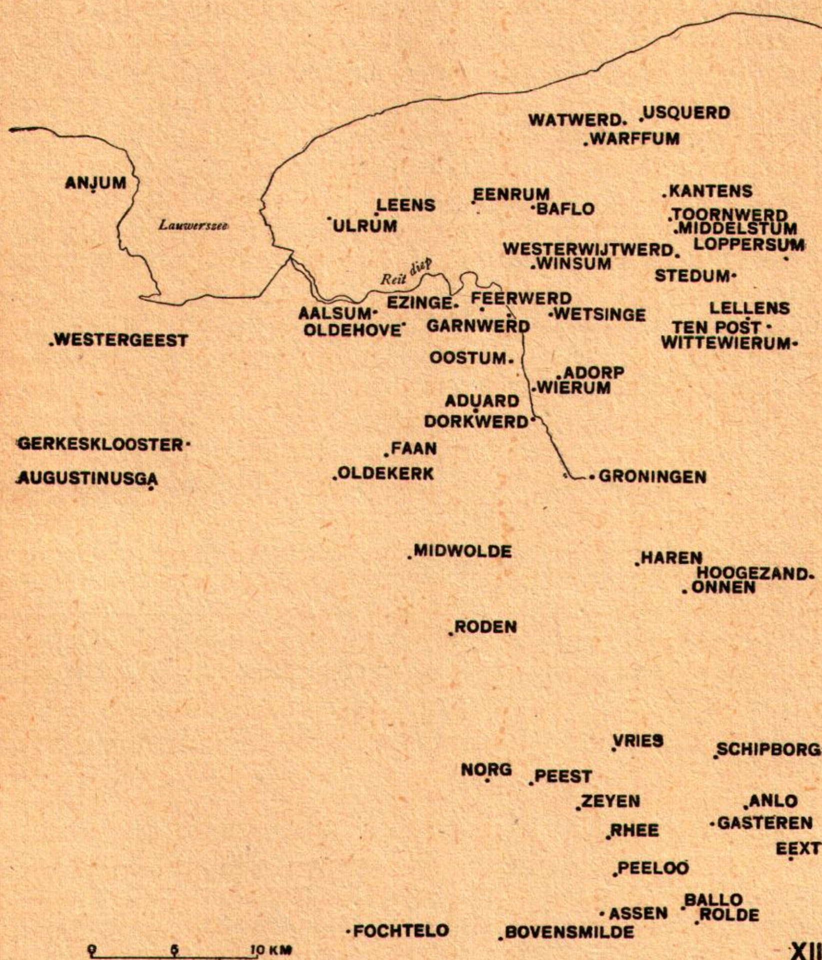

Fig. 32. Kaart XII: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Friesland, Groningen en Drente

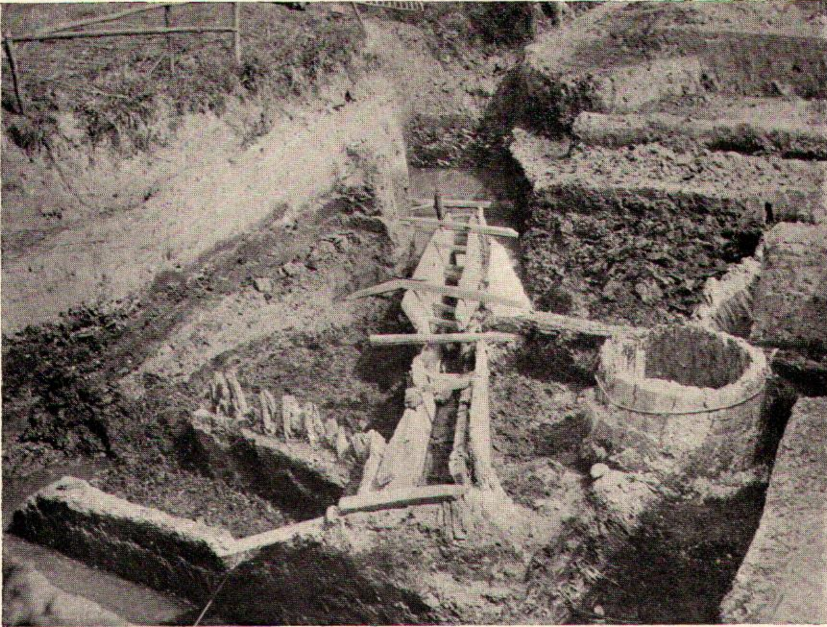
sigillata gevonden, voornamelijk in de Burmania-terp bij het station, waar een scherf van een kom uit de tweede helft van de tweede eeuw en dergelijk aardewerk uit de vierde en vijfde eeuw (Afb. 99, 8) zijn voor den dag gekomen. Een bronzen beeldje van Mercurius,

allerlei munten en ceramiek uit de tweede eeuw, onder andere een kom van de eerste helft van die eeuw, vervaardigd te Lezoux, een fraai bord uit de derde eeuw (Afb. 99, 6), benevens een aarden lampje uit de eerste eeuw zijn gevonden in de terp van Blija. Wat beter bekend is de terp van Hoogebeintum, waar de afgraving met zorg is gecontroleerd, hoewel van een wetenschappelijke ontgraving daar nog niet kan worden gesproken [1]). Er zijn de gewone ontdekkingen gedaan, bronswerk, munten, terrasigillata, van de tweede en derde eeuw. Dergelijke oudheden kent men ook uit Oosterbeintum, Wanswerd en Jislum.

Meent men reeds in de laatst genoemde plaatsen waar te nemen, dat de vondsten in aantal en beteekenis afnemen, verder naar het oosten worden zij nog geringer. In Westdongeradeel zijn munten, bronzen voorwerpen en terrasigillata gevonden in de terpen bij Holwerd, te Foudgum en te Hantum, bovendien een bronzen beeldje van Minerva in de terp van Bornwerd. In Oostdongeradeel kan men als vindplaats alleen de terp te Wetsens noemen. Een terp bij Dokkum heeft een belangrijken schat opgeleverd van 63 munten uit het midden van de derde eeuw, de jongste van Gallienus uit het jaar 268; bovendien is daar een klein grafveldje uit den Romeinschen keizertijd ontdekt, het eenige dat men uit de terpen kent [2]). Bij Driesum is een andere schat gevonden, bestaande uit niet minder dan 500 kleine muntjes, waarvan de jongste uit den tijd omstreeks 270 dateert. Tenslotte vermelden wij een gouden ring met een gesneden steen, waarin een afbeelding van de godin Diana is gegraveerd, ontdekt in de terp te Westergeest. Met deze vondst besluiten wij ons overzicht van de Romeinsche voorwerpen uit Friesland.

Ten oosten van de Lauwerszee, in de tegenwoordige provincie Groningen, zijn de terpen, die daar gewoonlijk wierden worden genoemd, evenmin zoo talrijk als in Westergoo. Maar wij zijn over deze terpen bijzonder goed ingelicht door een paar uitvoerige onderzoekingen. Over de terp van Ezinge en de resultaten van de opgravingen onder de leiding van Van Giffen hebben wij reeds boven gesproken. Wat bij die opgravingen werd vastgesteld, is een leidraad geweest bij onze beschouwingen over de terpen. Voor de latere periode is het onderzoek in de terp van Leens bijzonder be-

1) P. C. J. A. Boeles, *Vrije Fries,* XX (1906), blz. 391-430. — J. Lorié, *Oudh. Meded. Mus. Leiden,* II (1908), blz. 159-162.
2) A. E. van Giffen, *Jaarversl. Ver. Terpenonderzoek,* 13-15 (1928-'31), blz. 17-18.

Afb. 76. Houten goot en put, ontdekt te Vechten in 1894

Afb. 77. Paalwerk voor een aanlegsteiger, ontdekt te Vechten in 1932

Afb. 78. Glazen beker, ontdekt te Vechten

Afb. 79. Kom van terrasigillata, ontdekt te Vechten

langrijk [1]); maar over de resultaten, die vooral de Saksische invasie betreffen, spreken wij naderhand.

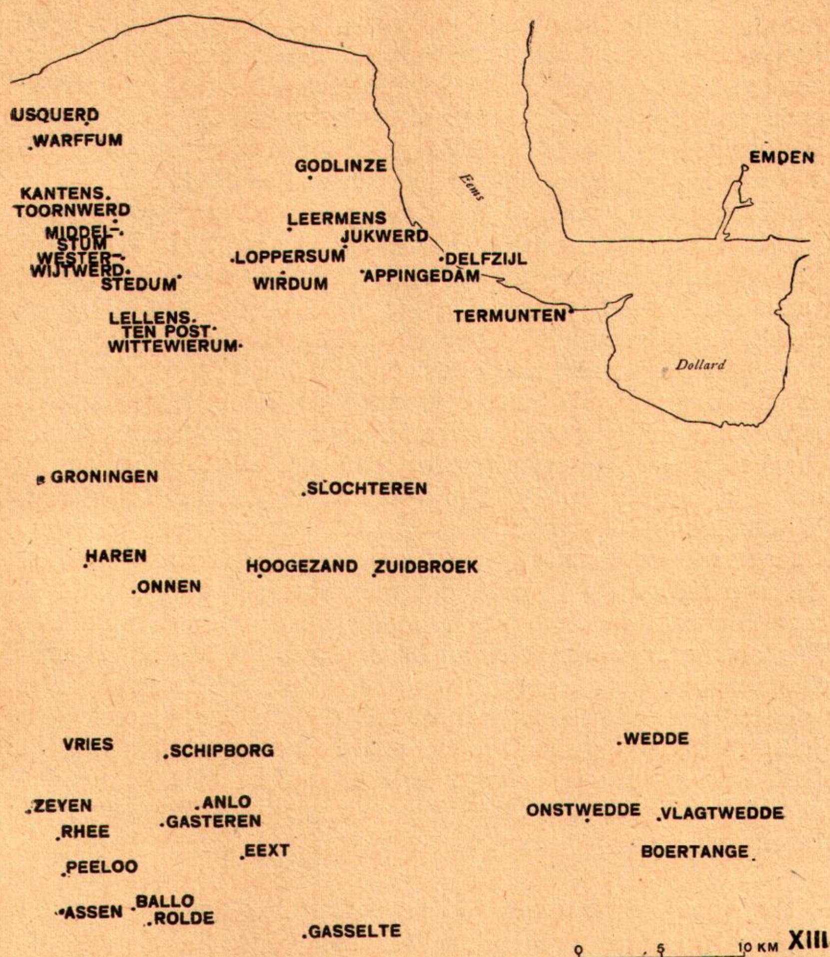

Fig. 33. Kaart XIII: Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Groningen en Drente

Naast Ezinge kunnen de andere vindplaatsen slechts weinig onze aandacht trekken. Wij noemen eerst eenige terpen uit de streek aan

1) A. E. van Giffen, *Jaarversl. Ver. Terpenonderzoek,* 20-24 (1935-'40), blz. 26-115.

het Reitdiep: aan den westelijken oever, naast Ezinge, nog Oostum, de wierden „De Brillerij”, Joeswerd, Garnwerd, Feerwerd, Oldehove. In al deze terpen zijn scherven van terrasigillata uit de eerste, tweede en derde eeuw, enkele bronzen voorwerpen en munten van Romeinsche keizers, voornamelijk uit de tweede eeuw ontdekt. Aan den oostelijken oever vermelden wij Wetsinge, met enkele vondsten, onder andere een aarden lampje uit de eerste eeuw. Wat belangrijker is Winsum, waar in de nabijheid vrij veel Romeinsche munten voor den dag zijn gekomen, uit den tijd van de Republiek, van Nero en Domitianus, van keizers uit de tweede en derde eeuw, maar ook van Constantinus I en Gratianus. Verder noemen wij Eenrum, waar de gewone vondsten zijn gedaan, en Warffum, waar behalve een zilveren munt van Septimius Severus nog eenig bronswerk en een beeldje van Mercurius zijn ontdekt, Watwerd en Usquerd.

Van Usquerd strekt zich in zuidelijke richting een rij van terpen uit, die waarschijnlijk langs een ouden waterloop hebben gelegen, telkens met enkele stukken aardewerk en eenige munten, Kantens en Westerwijtwerd, Krangweer onder Stedum, waar beeldjes van Minerva en van een Matrona zijn aangetroffen, Lellens, Ten Post en Wittewierum. Tot deze rij behoort ook de terp van Toornwerd, waarover een wat uitvoeriger onderzoek is bekend gemaakt [1]). Verder naar het oosten liggen Loppersum, waar een beeldje van Mercurius en andere voorwerpen van brons zijn ontdekt, de wierde van Wirdum, waar een beeldje van Minerva aan het licht is gekomen, Oosterwijtwerd bij Leermens, waar een munt van Hadrianus is gevonden. Wij besluiten ons overzicht met de terp „De Wierhuizen” te Jukwerd bij Appingedam [2]). Deze terp is de eerste, waarin Van Giffen een systematische opgraving heeft ondernomen. Er zijn daar allerlei Romeinsche munten, bronzen voorwerpen, aardewerk uit de tweede eeuw en uit later tijd in ontdekt.

Het is mogelijk met hulp van de vondsten in de terpen van Friesland en Groningen een beeld van het leven in den Romeinschen tijd te ontwerpen. Ten minste geven deze vondsten ons de gelegenheid tot een aantal gevolgtrekkingen over de verhouding tusschen de bewoners en de Romeinen, zoowel gedurende de periode van de

---

1) J. Oost Elema en J. Elema, *Bijdr. Prov. Groningen,* II 3 (1907), blz. 189-236. — R. Schuiling, *Tijdschr. Aard. Gen.* XXII (1907), blz. 271-279.

2) A. E. van Giffen, *Versl. Geol. sectie Mijnbouwk. Gen.* II (1916), blz. 192; *Bijdr. Prov. Gron.* II (1918), blz. 390 en volg.; *Jaarversl. Terpenonderzoek,* I (1917), blz. 7-28 en II (1917-'18), blz. 4-22.

Romeinsche overheersching als voor den tijd, toen er voornamelijk handelsbetrekkingen van de provincie ten zuiden van den Rijn met het vrije Friesland bestonden. Dit overzicht stellen wij evenwel uit tot afdeeling VI van het Achtste hoofdstuk. Wij kunnen het dan in verband brengen met een beschouwing over den handel en het verkeer in den tijd van de tweede en de derde eeuw.

ACHTSTE HOOFDSTUK

HET LEVEN

I. DE ADMINISTRATIEVE INDEELING

Wij moeten thans een poging doen, de gegevens over de bewoning, die in de vorige hoofdstukken zijn verzameld, tezamen met het andere materiaal waarover wij beschikken, te verwerken tot een beeld van het leven in Nederland gedurende den Romeinschen tijd. Voordat wij daartoe overgaan, zullen wij eerst trachten vast te stellen, hoe het land werd bestuurd, dat wil zeggen, hoe het voor administratieve doeleinden was ingedeeld, wat wij van de verschillende onderdeelen weten, welke ambtenaren er werkzaam waren, wat de rechten en wat de plichten zijn geweest van zijn bewoners tegenover het Rijk. Als grondslag van onze beschouwingen nemen wij den toestand van den tijd na den grooten opstand, de periode die wij in de afdeelingen VII en VIII van het Vijfde hoofdstuk hebben beschreven.

De politieke gevolgen, die de opstand voor de Bataven en hun naaste bondgenooten heeft gehad, zijn ons vrijwel ten eenenmale onbekend. Het verhaal in de *Historiae* van Tacitus, onze eenige bron voor de geschiedenis van deze gebeurtenissen, breekt, gelijk vroeger werd verhaald, af midden in het verslag over de onderhandelingen tusschen Civilis en Cerealis. Zooveel is intusschen duidelijk, dat deze onderhandelingen tot een resultaat hebben geleid. Het verdrag moet bij die gelegenheid tot stand zijn gekomen. Tevens begrijpen wij uit de mededeelingen van Tacitus, dat de vrede voor de Bataven en voor de andere van Rome afgevallen volkeren gunstig is geweest. Maar over de voorwaarden en over de regeling van den toestand na het sluiten van het verdrag weten wij niets.

In ieder geval was de opstand oorzaak, dat de invoering van een burgerlijk bestuur in de landen, die waren afgevallen, voor geruimen tijd op den achtergrond is gekomen. Het legioen, dat te Nijmegen in garnizoen is gelegd, bewijst, dat de Romeinen een krachtig militair gezag in de Rijndelta noodzakelijk achtten. Daarvoor waren de afdeelingen van hulptroepen, die vroeger de forten langs den linker

oever van den Rijn bezet hielden, niet voldoende. Eerst uit den tijd van Domitianus is ons een adminstratieve maatregel bekend, die de strekking had een vrijeren vorm voor het bestuur in het militaire district aan den Rijn te vestigen. Die maatregel strookt met het streven van dezen keizer, dat ons ook op andere wijze bekend is, naar een organisatie van den staat, waarbij het bestuur in alle onderdeelen zooveel mogelijk op gelijke wijze was ingericht.

Domitianus heeft steeds een bijzondere belangstelling voor de provincies gehad, in verband met het doel dat hem voor oogen stond, de stichting van een monarchie en de achteruitzetting van den Senaat. De administratieve maatregel, dien de keizer betreffende het onder Romeinsch gezag staande Germanië nam, hing samen met den oorlog tegen de Chatten en de uitbreiding van het Rijk op den rechteroever van den Rijn, maar tevens met den opstand van Saturninus, den commandant van Over-Germanië, in den winter van 88 op 89. Zoowel voor den oorlog tegen de Chatten als voor den opstand van Saturninus is de keizer, zooals men zich zal herinneren, naar den Rijn gekomen.

Over den bedoelden maatregel bezitten wij geen enkele mededeeling. Wij bespeuren alleen de resultaten. Vóór dien tijd is er slechts sprake van één district Germania aan den Rijn. In dit district lag een groote troepenmacht, bestaande uit acht legioenen en talrijke afdeelingen van bondgenooten, verdeeld in twee legers, den Exercitus Germanicus Superior en den Exercitus Germanicus Inferior. Aan het hoofd van elk leger stond een bevelhebber met den titel van legatus pro praetore, een senator met den rang van consularis. Deze militaire commandanten hadden, zooals steeds, ook het hoogste civiele gezag in het gebied, waar hun troepen stonden. Men vindt de vermelding van zulk een opperofficier, tevens civiel gouverneur, met den titel van legercommandant in Germanië, voor het laatst in een inscriptie van het jaar 74 voor Gnaeus Pinarius Cornelius Clemens, die als legatus van het Overgermaansche leger wordt betiteld. In 82 wordt Quintus Corellius Rufus, commandant van hetzelfde leger, nog genoemd legatus in Germania op een van de bekende afschriften van keizerlijke besluiten, waarin het ontslag van soldaten uit den krijgsdienst en hun benoeming tot Romeinsch burger wordt bevestigd (een zoogenaamd militair diploma). Op een dergelijk document van het jaar 90 wordt daarentegen gesproken van Germania Superior en de bekende jurist Lucius Iavolenus Priscus, die in dat jaar gouverneur aan den Boven-Rijn was, wordt op een inscriptie Legatus consularis provinciae Germaniae Superioris genoemd. Het is duidelijk, dat tusschen 82 en 90

in het district, waar de twee Germaansche legers stonden, twee provincies, Germania Superior en Inferior, zijn ingericht. Want zonder twijfel is de organisatie niet beperkt geweest tot Over-Germanië, maar heeft zich over het geheele district uitgestrekt. Den naam van Germania Inferior vinden wij evenwel eerst in den tijd van keizer Hadrianus [1]).

Voordat de twee provincies Germania ontstonden, was het militaire district aan den Rijn in den toestand van een door Romeinsche legers bezet land, dat nog niet als geheel bij de organisatie van het Rijk was aangesloten. Dusdanig was de toestand geweest van het gebied in Gallië, dat Caesar had veroverd, zoolang het nog niet als een provincia was georganiseerd. Germanië rechts van den Rijn, waar Drusus en Tiberius hun veroveringen hadden gedaan, was, zooals men zich zal herinneren, evenmin een werkelijke provincie, toen het door de nederlaag van Varus voor de Romeinen verloren ging. Maar waarschijnlijk was Varus naar dat land gezonden juist om daar de inrichting tot een provincie voor te bereiden. Het militaire district links van den Rijn maakte deel uit van Groot-Germanië. Tot de hervorming van Domitianus is het in den toestand gebleven, waarin Germanië als geheel verkeerde, toen het land rechts van den Rijn zich vrijwel geheel bevrijdde. De regeering te Rome heeft blijkbaar aan het denkbeeld vastgehouden, dat Germanië alleen tijdelijk was verloren gegaan. Inderdaad heeft Germanicus nog eens een poging gedaan om dat land terug te veroveren. De hervorming van Domitianus beteekende, dat dit plan voorgoed was opgegeven.

De grens tusschen de twee nieuwe provincies werd, zooals vroeger reeds is medegedeeld, gevormd door een onbeteekenend stroompje, dat even ten noorden van Rheinbrohl tusschen Andernach en Remagen in den Rijn valt, de Vinxtbach. Dit stroompje dankt zijn naam ook aan de grens, Ad Fines; op een daar ter plaatse gevonden inscriptie wordt een heiligdom vermeld voor de Grensgodheden (Fines). Wellicht vormde dit stroompje eens de afscheiding tusschen de territoriën van de Ubii en de Treveri. In dat geval heeft men zich gehouden aan den regel, dat de administratieve districten zooveel mogelijk moesten samenvallen met de gebieden der verschillende volksstammen.

Intusschen bleef er, ondanks de inrichting van de nieuwe provincies, toch een nauwe betrekking bestaan tusschen Belgica en de twee Germaniae. Voor de belastingen en alle financieele aangelegen-

---

1) A. Riese, *Korrespondenzblatt Westdeutsche Zeitschrift,* XIV (1895), col. 146-160.

heden, die in afdeeling IV van dit hoofdstuk zullen worden besproken, vormden zij ook later een geheel. Het hoofd van deze administratie, de Procurator provinciae Belgicae et duarum Germaniarum, zetelde te Trier.

Over den omvang van de twee provincies tasten wij in het duister[1]. Wat Germania Inferior aangaat, is het bekend, dat in de vierde eeuw deze provincie, die toen Germania Secunda werd genoemd, de civitates van de Agrippinenses en van de Tungri omvatte. Toen waren de noordelijkste stukken, de civitates van de Traianenses en van de Bataven, voor het Rijk verloren gegaan. Het is evenwel in het geheel niet zeker, dat de Tungri vóór de hervorming van het bestuur onder Diocletianus en Constantinus I reeds tot de provincie Germania Inferior hebben behoord. Men begrijpt niet goed, om welke reden deze civitas zou zijn opgenomen in het militaire district, dat door Drusus is ingericht. Mogelijk zijn zij evenwel door Domitianus bij de provincie gevoegd.

De inrichting van de nieuwe provincies beteekende niet alleen een afscheiding van Belgica. Het was blijkbaar de bedoeling, een einde te maken aan de uitzonderingspositie van het militaire district en daar de instelling van een burgerlijk bestuur voor te bereiden. Intusschen is deze maatregel eerst door Traianus en Hadrianus voltooid. Toen is voor de Germanen in het Rijk gedaan, wat Augustus reeds had verricht voor de Aquitani: de organisatie naar de gentes (volksstaten) is vervangen door de organisatie volgens civitates (burgerlijke afdeelingen of departementen) met een communale autonomie.

In afdeeling II van het tweede hoofdstuk hebben wij een poging gedaan om vast te stellen, welke volksstammen in ons land woonden ten tijde van Caesar, en later, in afdeeling VI van het Vierde hoofdstuk, zijn de veranderingen besproken, die het gevolg waren van de oorlogen van Caesar en van de komst van nieuwe volkeren. Thans moeten wij aandacht geven aan de organisatie naar civitates in Gallia Belgica, de groepeering der volksstammen en andere afdeelingen van bestuur in het militaire district Germania en de civitates, die in dat gebied zijn ontstaan na de bestuurshervorming van Domitianus en zijn opvolgers.

---

1) Over den omvang van Germania Inferior verg. L. Van de Weerd, *L'antiquité classique*, IV (1934), blz. 175-189; verg. E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten* (1935), blz. 17; E. Nesselhauf, *Abhandlungen der Preussischen Akademie*, Phil. hist. Klasse, 1938, Nr. 2, blz. 18. — Het militaire district is besproken in afdeeling IV van het Vierde hoofdstuk.

Om de lijst der civitates in Gallië vast te stellen kunnen wij uitgaan van de mededeeling bij Strabo, dat bij het altaar van Roma en Augustus te Lyon deze civitates ten getale van zestig door haar afbeeldingen waren vertegenwoordigd [1]. Verder beschikken wij over de reeds vroeger besproken lijst bij Plinius en over de mededeelingen in de zoogenaamde Notae Tironianae [2]. Het getal van zestig civitates van Gallië, dat ons wordt genoemd, kan men op grond van deze gegevens zóó verdeelen, dat Belgica er 19 telde, Lugdunensis 26 en Aquitania 15. De laatst genoemde provincie omvatte 14 oorspronkelijke Keltische volkeren, die als civitates waren georganiseerd, en de Iberische volksstammen als 15de afdeeling onder den naam van Aquitani. Men kan aannemen, dat er op dezelfde wijze in Belgica 18 departementen waren met Keltische namen, terwijl de 19de afdeeling door de Germaansche volksstammen werd gevormd. Voor ons zijn van belang de Menapii, Morini, Nervii en Tungri als georganiseerde civitates, benevens de groep van de Germaansche volkeren.

Deze Germaansche volkeren hebben wij boven, in de afdeelingen VII en VIII van het Vierde hoofdstuk besproken. Het was hun gebied, waar door de hervorming van Domitianus en zijn opvolgers de burgerlijke organisatie is ingevoerd. Op welke wijze de Germaansche volksstaten zijn omgezet in civitates, kunnen wij opmaken uit de lijst, die door Ptolemaios in zijn geographie wordt medegedeeld. Aan die lijst zullen wij thans een oogenblik aandacht geven. Wij moeten er evenwel rekening mede houden, dat die lijst, wat Germania betreft, nog een overgangstoestand vertegenwoordigt.

Ptolemaios bespreekt de drie provincies, die uit het vroegere Gallia Belgica zijn ontstaan, in één hoofdstuk. Eerst worden de grenzen bepaald, dat wil zeggen, de geographische lengte en breedte worden opgegeven voor een aantal plaatsen aan de kust van den mond van de Seine tot den Rijn: het voorgebergte Itium, Gesoriacum in het land der Morini, de monden van de Tabula (wellicht de Schelde) en van de Maas, Lugdunum der Bataven, de westelijke, de middelste en de oostelijke mond van den Rijn. Dan gaat Ptolemaios over tot de opsomming van de civitates en wel op deze wijze, dat hij de hoofdsteden vermeldt met haar geographische plaatsbepaling. Voor-

1) S. Muller Hz., *De civitates van Gallië*: *Verhandelingen der Akademie Afd. Letterkunde*, N.R. II 1 (1898). — E. Kornemann, *Die Zahl der gallischen Civitates in der römischen Kaiserzeit*: *Klio*, I (1901), blz. 331-348. — E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten* (1932), blz. 4-18.

2) Uitgegeven door K. Zangemeister, *Neue Heidelberger Jahrbücher*, II (1892), blz. 1-36.

op gaan de veertien civitates van Gallia Belgica, onder andere de Morini met de hoofdstad Tarvanna (Terwaen), de Tungri met de hoofdstad Atuatuca (Tongeren), de Menapii met de hoofdstad Castellum (Cassel), de Nervii met de hoofdstad Bagacum (Bavai). Vervolgens worden in het land langs den Rijn, dat, zooals Ptolemaios het zegt, tot de rivier de Obrinca (de Vinxtbach) Germania Inferior heet, de volgende plaatsen in het binnenland (in tegenstelling met de vroeger vermelde plaatsen aan de kust) genoemd: Batavodurum (de oude naam voor de nederzetting bij Nijmegen), Vetera met Legio XXX Ulpia, Agrippinensis, Bonna met Legio I Minervia, Traiana met Legio XXII, Mainz. Daarna komt Germania Superior aan de beurt en de beschrijving van Belgica wordt besloten met de opsomming van vier civitates in het zuiden, de Rauraci, Lingones, Helvetii en Sequani, in het oosten van Frankrijk en het westen van Zwitserland.

Het is duidelijk, dat de opsomming van Ptolemaios eenige onjuistheden bevat. In de beschrijving van Germania Inferior behoorde Traiana een plaats te hebben tusschen Batavodurum en Vetera. Bovendien was Legio XXII niet daar in garnizoen, maar te Mainz, dat in Germania Superior ligt. Verder begrijpen wij, dat de gegevens, die Ptolemaios heeft gebruikt, jonger waren dan de hervorming van Domitianus, maar ouder dan de organisatie onder Traianus. Want de twee Germaniae worden door Ptolemaios als afzonderlijke districten besproken, maar de nieuwe steden bij de Bataven en bij de Cugerni en Baetasii worden door hem nog niet vermeld.

Op grond van de verschillende lijsten kunnen wij de ontwikkeling van de communale departementen in Noord-Gallië eenigszins vaststellen. In de eerste eeuw waren zeker reeds als civitates georganiseerd de Agrippinenses, met de tijdens Claudius gestichte Colonia Agrippinensis (Keulen) als hoofdstad, en de civitas der Tungri, met de hoofdstad Atuatuca te Tongeren. Deze twee afdeelingen behoorden, gelijk gezegd, althans in de vierde eeuw tot de provincie Germania Inferior, die toen Germania Secunda werd genoemd. Uitgesloten van de burgerlijke organisatie in de civitas der Agrippinenses was in elk geval het territorium van de legioensvesting te Bonn, waar Legio I Minervia lag, en het terrein van de andere militaire forten in dat gebied.

De rest van Germania Inferior, ten noorden van de Agrippinenses en de Tungri, was in later tijd verdeeld in twee administratieve eenheden. De eerste omvatte het vroegere gebied van de Bataven, de Canninefates en enkele kleinere stammen, als de Marsaci en de Sturii, wellicht ook de Frisiavones en de Texandri, de tweede het

gebied van de Baetasii en de Cugerni. In deze departementen is het burgerlijke bestuur georganiseerd door keizer Traianus, bij de Bataven en Canninefates in de Civitas Ulpia Traianensis Batavorum, met de hoofdstad Ulpia Noviomagus te Nijmegen, en bij de Baetasii en Cugerni in de Civitas Ulpia Traianensis, met de hoofdstad Colonia (of Civitas) Traiana bij Xanten. De inwoners van de eerste civitas noemden zich Bataven, van de tweede Traianenses. Colonia Traiana is in elk geval gesticht tusschen 103 en 124. Want in het eerstgenoemde jaar werd een afdeeling, waarvan de manschappen uit dat gebied afkomstig waren, op een inscriptie betiteld als Cohors I Cugernorum en in 124 als Cohors I Ulpia Traiana Cugernorum civium Romanorum; ook wordt op inscripties van Baetasii Traianenses gesproken. Civitas Ulpia Noviomagus is gesticht in den tijd, nadat Legio X Gemina is overgeplaatst naar Pannonia. Wij weten, dat dit is geschied in 105, mogelijk een enkel jaar eerder of later. Ook in deze civitates waren van het burgerlijke bestuur uitgesloten het territorium van het legioenskamp bij Xanten, waar Legio XXX Ulpia Victrix was gelegerd, en het terrein van de forten en militaire posten van de linie langs den Rijn.

Het moet onze taak wezen, zooveel mogelijk de grenzen te bepalen van de civitates, die deel hebben uitgemaakt van het Nederlandsche grondgebied. Grenzen plegen zich langen tijd te handhaven. Daar in de plaats van de Romeinsche civitates gedurende de Middeleeuwen de bisdommen zijn getreden, mogen wij althans als hypothese aannemen, dat de grenzen van de latere kerkelijke districten met de grenzen van de civitates uit den Romeinschen tijd samenvallen. De meest volledige lijst van de civitates in Gallië, die wij bezitten, de Notitia Galliarum, is niet anders dan een opsomming van de bisdommen. Men kan zeggen, dat de civitates bleven voortbestaan, daar oorspronkelijk zooveel mogelijk in elke civitas een bisschop is opgetreden. Ook de kerkprovincies vallen samen met de oude Romeinsche provincies. Het bisdom in het land der Tungri, waarvan de cathedrale kerk eerst in Tongeren, daarna te Maastricht en later te Luik was gevestigd, is een onderdeel van de aartsdiocese Keulen, die de plaats inneemt van de provincie Germania Secunda. Daarentegen behoorde het bisdom Kamerijk, dat is voortgekomen uit de Civitas Camaracensium, de vroegere civitas der Nervii, tot de kerkprovincie Reims, de oude hoofdstad van Belgica Secunda.

In het noorden van Gallië zijn in den Romeinschen tijd geen bisdommen geweest, omdat dit gebied, zooals wij later zullen opmerken, na den tijd van keizer Constantius II niet meer onder direct

Romeinsch gezag heeft gestaan. In de streek ten noorden en noordwesten van Xanten, waar het Christendom in die periode geen vasten voet heeft gekregen, is het bisdom Utrecht eerst veel later opgericht. Wij moeten ons dus beperken tot de bisdommen Keulen, in de oude civitas der Agrippinenses, Luik bij de Tungri, Kamerijk bij de Camaracenses, Doornik bij de Turnacenses of Menapii, en Terwaen bij de Morini. Mogelijk is het, dat de grenzen van de Middeleeuwsche bisdommen eenigszins zijn veranderd sedert den Romeinschen tijd; maar de afwijkingen zijn toch zeker niet groot [1]).

De westelijke grens van de middeleeuwsche diocese Keulen [2]) liep ten oosten van Aken in noordelijke richting naar de Worm, langs dit riviertje tot het punt, waar het in de Roer valt, verder ten oosten van Lobberich en Venlo naar de Maas, die tusschen Velden en Arcen werd bereikt, volgde dan eerst deze rivier tot Rossum en later, naar het oosten ombuigend, de Waal en den Rijn. Deze grens is waarschijnlijk niet altijd zoo geweest. Aken, bijvoorbeeld, behoorde in de 11de eeuw bij Luik, maar in den tijd van Karel den Groote, naar men aanneemt, bij Keulen. Verder naar het noorden is de grens door ruiling tot stand gekomen, daar onder andere Venlo en Tegelen eertijds deel uitmaakten van de diocese Keulen [3]). Op die wijze behoorden tot Keulen het Land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen, het geheele hertogdom Kleef en verder naar het zuiden ook het hertogdom Gulik, met uitzondering van Heinsberg, Wassenberg en Sittard, die tot Luik behoorden. Ten noorden van de Waal strekte het gebied van de Keulsche diocese zich niet uit. De bisschoppen hadden indertijd nagelaten de Friezen te bekeeren en moesten het dus aanzien, dat eerst Sint Willibrordus en later Bonifacius in Utrecht een eigen bisdom stichtten.

Limburg ten westen van de boven genoemde grenslijn en bijna geheel Noord-Brabant behoorden tot de civitas der Tungri. Alleen maakte wellicht een stuk land in het zuidwesten en westen van Noord-Brabant deel uit van de civitas der Nervii. Deze laatste civitas, die, gelijk gezegd, later als Civitas Camaracensium bekend

---

1) Oort, *Atlas voor bijbelsche en kerkelijke geschiedenis* (1884), kaart XXXI: Kerkelijke kaart van de Nederlanden onder Karel V; *Geschiedkundige atlas van Nederland,* Kaart 9: De kerkelijke indeeling. — P. Vercauteren, *Etude sur les civitates de la Belgique Seconde*: Académie de Belgique, Classe des lettres, *Mémoires,* XXXIII (1934).

2) A. Mooren, *Die Erzdiöcese Köln im Mittelalter* (1892), blz. 4-5. — K. Heldermann, *Der Kölngau und die Civitas Köln* (1900).

3) Mooren, *t.a.p.,* blz. 48-49.

was, komt overeen met het bisdom Kamerijk. De grens tusschen de bisdommen Kamerijk en Luik liep even ten oosten van Antwerpen en Mechelen, ongeveer halverwege tusschen Brussel en Leuven door, in vrijwel zuidelijke richting op de Sambre aan. Dus moet men aannemen, dat de Civitas Nerviorum ongeveer bestond uit Henegouwen, Belgisch Brabant en een stuk van Antwerpen [1]). Het oude territorium van den stam der Nervii moet evenwel nog een deel van het mondingsgebied van de Schelde hebben omvat. Want bij dreigend gevaar brachten zij, naar Caesar verhaalt, een deel van hun non-combattanten achter wadden in veiligheid. Mogelijk heeft zich ook de latere civitas zoo ver uitgestrekt en dus ook westelijk Noord-Brabant omvat.

Een moeilijkheid geeft de toestand in West-Vlaanderen en aan de kust. Daar waren later drie bisdommen, namelijk Doornik, Atrecht en Terwaen. Tot Doornik behoorden Gent, Oudenaarde, Kortrijk, Yperen, Duinkerken, Oostende, Damme en Brugge [2]). Atrecht, in het zuiden, waarvan Douai deel uitmaakte, komt overeen met de oude civitas der Atrebates, Terwaen [3]), aan de kust, met de civitas der Morini. Doornik, de civitas Turnacensium, neemt de plaats in van de oude civitas der Menapii, waarvan de hoofdstad eertijds Castellum Menapiorum (Cassel) heette. Intusschen behoeft men geenszins aan te nemen, dat West-Vlaanderen in den Romeinschen tijd deel heeft uitgemaakt van de civitas der Menapii. Naar alle waarschijnlijkheid behoorde de kuststreek van Vlaanderen tot de civitas der Morini. Wanneer men zich de overstrooming van het Vlaamsche land in de vierde en vijfde eeuw herinnert, dan begrijpt men, dat er daar zeer groote veranderingen hebben plaats gehad. Wij kunnen ons geen voorstelling maken van den toestand uit den tijd, voordat de bisschoppen hun gebied hebben uitgebreid in het weder toegankelijk geworden land.

Welke gegevens kan men nu aan het voorafgaande ontleenen om de grenzen van de civitates uit den Romeinschen tijd vast te stellen? Uitteraard is niets gebleken over de grens tusschen de Bataven en de Traianenses, daar er in die civitates gedurende den Romeinschen tijd geen bisdommen zijn geweest. Alleen mogen wij met zekerheid vaststellen, dat de civitas der Traianenses slechts een klein deel van

1) C. A. Walckenaer, *Géographie de la Gaule,* I (1839), blz. 470-479. — Over het bisdom Kamerijk verg. Vercauteren, *t.a.p.* blz. 205-232.
2) Over het bisdom Doornik verg. Vercauteren, *t.a.p.* blz. 233-253.
3) H. Van Werveke, *Het bisdom Terwaan*: *Recueil de travaux publ. par la Faculté des Lettres de Gand,* LII (1924). — Verg. Vercauteren, *t.a.p.* blz. 318-323.

ons land kan hebben omvat, in Limburg ten oosten van de Maas. Roermond en omgeving behoorden er, naar alle waarschijnlijkheid, niet toe [1]), wellicht nog wèl Venlo en Tegelen. De civitas der Agrippinenses lag geheel buiten ons land. Belangrijker is voor ons de civitas der Tungri, waarvan Zuid-Limburg en zeker een groot stuk van Noord-Brabant deel uitmaakten. De grens tusschen de civitates van de Tungri en de Nervii kan men als vrijwel vaststaand aannemen voor het stuk, dat in België ligt. Het noordelijker deel is wederom onzeker. Evenmin weten wij iets van de grens tusschen de Tungri en de Bataven. De te Ruimel gevonden inscriptie, waarop de civitas der Bataven wordt vermeld, maakt het waarschijnlijk, dat ten minste de streek in de buurt van 's-Hertogenbosch nog tot deze civitas behoorde. Onzeker is ook de toestand in Zeeland. Wellicht strekte de civitas der Nervii zich nog tot het gebied van dit gewest uit. De grens tusschen de Morini en de Bataven werd waarschijnlijk gevormd door den hoofdarm van de Schelde. In den Romeinschen tijd was dat niet de Wester-Schelde, maar de Ooster-Schelde of eerder nog de Striene. Domburg behoorde dus tot de civitas der Morini [2]).

II. HET PLAATSELIJKE BESTUUR

Bij de inrichting van een Romeinsche provincie vereischte de organisatie van het plaatselijke bestuur niet veel zorg, daar dit bestuur zooveel mogelijk aan de vroegere autoriteiten werd overgelaten. Alleen moesten de magistraten van het Rijk de indeeling van het land nauwkeurig kennen en weten, wie als vertegenwoordigers van de onderworpen volksstammen konden worden beschouwd. Voor dit doel werd een lijst samengesteld van de districten, die de plaatselijke eenheden van het bestuur vormden; de grenzen van die districten werden nauwkeurig bepaald; ook de rechten en de plichten van de inwoners moesten vaststaan. Al deze bijzonderheden waren geregeld in een lex of formula provinciae.

Wij zullen hier eerst aandacht geven aan de onderdeelen in het algemeen. Daar het centrale gezag van het Rijk, gelijk gezegd, zich met het bestuur van de onderdeelen niet direct inliet, kan men spreken van een plaatselijke autonomie. Er had alleen onder den invloed

---

1) Ten onrechte wordt Horn bij Roermond tot deze civitas gerekend in het *Corpus inscr. lat.* XIII, pars II, blz. 617.

2) Ten onrechte wordt Domburg gerekend tot Germania Inferior in het *Corpus inscr. lat.* XIII, pars II, blz. 630.

van de Romeinsche gebruiken langzamerhand een verandering plaats bij de organisatie. Meer en meer werden de onderdeelen ingericht als municipale eenheden naar het voorbeeld van de steden in Italië. De hoofdplaats kreeg een raad en magistraten. Deze autoriteiten voerden ook het gezag over het platteland, dat als het territorium van de hoofdplaats werd beschouwd. Die hoofdplaats werd dan een stad in antieken zin. In Gallië hadden de steden evenwel niet een zoo groot overwicht over hun territorium als elders [1]).

De onderdeelen waren zeer omvangrijk. In Gallië telde men in het jaar 21 o. J. niet meer dan 64 civitates. Het is dus gerechtvaardigd van departementen met een communale bestuursorganisatie te spreken. Men onderscheidde civitates stipendiariae, waarvan het bestuur was geregeld door opgelegde bepalingen, civitates liberae, die intusschen alleen vrij waren zoolang het aan de centrale regeering behaagde, civitates foederatae, waarvan de verhouding was geregeld door een bilateraal verdrag.

De bewoners van deze drie groepen van departementen waren niet-burgers, perigrini. Tusschen de perigrini en de cives romani staan de cives latini, die men in sommige opzichten niet van de Romeinsche burgers kan onderscheiden. Elke magistraat in een stad met Latijnsch recht kreeg na afloop van zijn ambtsjaar tezamen met zijn gezin het Romeinsche burgerrecht. Bij de steden met Romeinsch recht werd onderscheid gemaakt tusschen coloniae en municipia civium romanorum. De term colonia werd, volgens Romeinsch gebruik, in den regel alleen gebezigd voor nieuw gestichte steden, terwijl reeds bestaande plaatsen, nadat zij in het Romeinsche bestuurssysteem waren opgenomen, municipia werden genoemd. Later werden de steden in de provincie, met Romeinsch of Latijnsch recht, steeds als municipia betiteld, tenzij hun om de een of andere reden het recht toekwam zich colonia te noemen. Een municipium is dus een plaats, die door Rome is verheven tot een stad met Romeinsch of Latijnsch recht. Colonia was bovendien een titel, die in de eerste eeuw veelal eershalve werd verleend. Onderscheid was er anders niet. De coloniae waren ook niet vrijgesteld van belastingen. In enkele zeldzame gevallen is aan steden in de provincie het ius italicum verleend, waardoor zij dezelfde positie verkregen als de steden in Italië en dus buiten de iurisdictie van de provinciale gouverneurs vielen.

De coloniae, municipia civium romanorum en de door perigrini

---

1) Over het bestuur der steden verg. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (1900).

bewoonde steden verschilden dus aanmerkelijk in aanzien, maar niet in beteekenis. De eenvoudigste vorm van staatkundig leven vindt men in de departementen, waar alle inwoners burgers zijn van den stedelijken staat. Men kent ook attributi, bewoners van bestuursafdeelingen met een eigen organisatie, maar niet voldoende staatkundig ontwikkeld om een afzonderlijke eenheid te vormen en om die reden toegevoegd aan een municipaal departement, en incolae, personen die in een gemeente wonen, maar daar niet in het bezit zijn van burgerrecht.

De staatsregeling van de gemeenten kende magistraten, een raad en een volksvergadering, evenals in Griekenland en Italië. In de groote civitates van Gallië, waar het bestuur op oligarchische wijze was georganiseerd, ontbrak de volksvergadering. Maar ook elders had, naar het voorbeeld van Rome, de volksvergadering alle werkelijke macht verloren. De zaken werden afgedaan door de magistraten en den raad. Als magistraten kent men duoviri iure dicundo en twee aediles, tezamen soms als quattuorviri betiteld. Om de vijf jaar werden quinquennales benoemd met grootere bevoegdheid, die als censoren optraden. De raad (ordo) bestond in den regel uit 100 leden (decuriones), die zich zelf aanvulden of eens in de vijf jaar werden aangevuld door de quinquennales.

De duoviri waren belast met het uitvoerende bewind en met de rechtspraak; zij traden beurtelings op als voorzitter van den raad. De aediles hadden het toezicht op de dagelijksche bestuurszaken, de politie, het marktwezen, de zorg voor wegen, straten en openbare gebouwen. Een enkele maal vindt men ook quaestores als lagere ambtenaren, ondergeschikt aan de duoviri. Al deze magistraten hadden een ambtstijd van één jaar, evenals de oude magistraten in Rome. Op die wijze bestond er een uniforme regeling, die in hooge mate medewerkte om de eenheid van het Rijk te bevorderen. De invloed van de raadsleden berustte voornamelijk op hun vermogen. Telkens verneemt men van groote giften, die door hen aan de gemeenschap werden gedaan. Blijkbaar verwachtte de bevolking van hen zulke giften, die als een deel van hun plichten werden beschouwd.

De inkomsten van de municipia bestonden uit de opbrengst van grondbezit, verhuur van landerijen en gebouwen, verpachting van vischwater, bosschen en zoutpannen, eindelijk tollen en havengelden. Wat de uitgaven betreft, bedroegen de kosten voor de bedrijven slechts weinig. Het voornaamste, de watervoorziening, behoorde een sluitende begrooting te hebben. De belangrijkste uitgaven waren voor den cultus, voor spelen en voedseluitdeeling, onderhoud van

gebouwen en gezantschappen, maar bovenal voor geschenken aan den keizer en allerlei voorname personen, stadhouders en weldoeners van de gemeente, die eereteekens, bijvoorbeeld een standbeeld of een inscriptie, verwachtten. Elk jaar stonden de gemeenten voor een groot deficit, dat door de rijke inwoners, in de eerste plaats door de raadsleden, moest worden bijgepast. Het werd gewoonte, dat men een groote som stortte, wanneer men zijn intrede in den raad deed en wanneer men een ambt aanvaardde. Op den duur moesten de magistraten alle extra uitgaven, die op een gemeente drukten, uit hun eigen zak betalen. Later werden de raadsleden ook verantwoordelijk voor de opbrengst van de belastingen in hun stad. Het waarnemen van het lidmaatschap van den raad en van de magistratuur werd op deze wijze voor de welgestelde ingezetenen een welhaast ondragelijke last.

Het bestuur van de steden was geheel in handen van personen, die voor dit werk geen enkele opleiding hadden genoten. Op die manier werd het centrale gezag, dat over een corps van voortreffelijk geschoolde ambtenaren beschikte, steeds machtiger tegenover de locale ambtsdragers en ging zich meer en meer met de plaatselijke zaken bemoeien. Het probleem, een goede verhouding te vinden tusschen het autonome zelfbestuur der gemeenten, dat als een principieele noodzakelijkheid werd gevoeld, en het centrale gezag, dat telkens moest ingrijpen, is in het Romeinsche Rijk nooit op een bevredigende wijze opgelost. Traianus en Hadrianus hebben herhaaldelijk speciale commissarissen benoemd om den toestand in de provincies, die in financieele moeilijkheden waren geraakt, te regelen. Er werden ook wel curatores aangesteld voor steden, die niet in staat waren aan zulke moeilijkheden het hoofd te bieden. Aan den anderen kant zochten de steden zelf veelal een patronus, die bereid was hun belangen te behartigen, om behulpzaam te zijn bij het uit den weg ruimen van allerlei moeilijkheden. Meestal zijn de patroni bijgesprongen met financieelen steun.

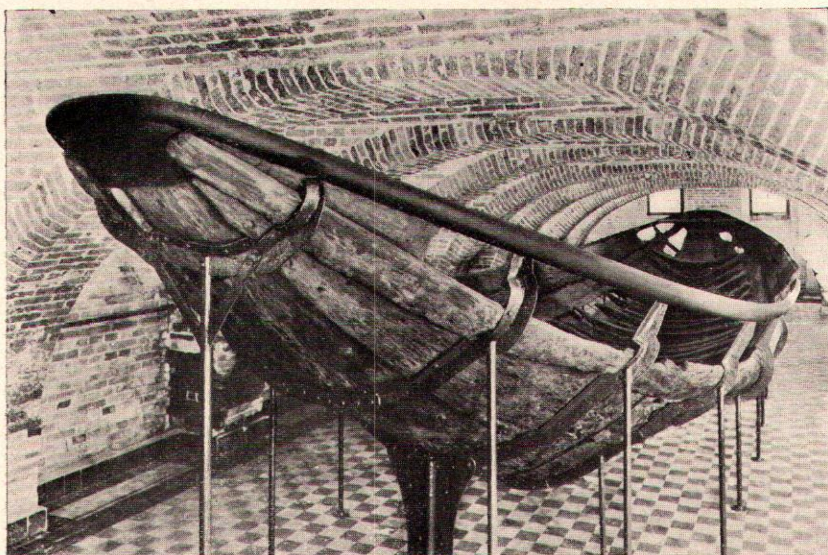
Bij het systeem van zelfstandige gemeenten, met een eigen bestuur, behooren ook de provinciale landdagen, de concilia. Het voornaamste doel van zulke landdagen was de cultus van den keizer, verder het bijeenbrengen en beheeren van de gelden, die voor dezen cultus noodig waren. Langzamerhand hebben deze organen ook andere rechten gekregen. Zij mochten besluiten nemen ter eere van de stadhouders, als het uitvaardigen van decreten en het voteeren van gelden voor inscripties of standbeelden. Uit een inscriptie weten wij van een ruiterstandbeeld, dat door de organisatie van de drie

Afb. 80. Grafmonument voor Marcus Ingonius Marcellus en zijn echtgenoote, gevonden te Utrecht

Afb. 81. Gedeelte van een boog van het praetorium, opgegraven op het Domplein te Utrecht

Afb. 82. Schip, opgegraven aan de Vanhoornekade te Utrecht

Afb. 83. Schip, opgegraven te Vechten in 1892

provincies Gallia bij het altaar voor Roma en Augustus te Lyon is opgericht voor een ambtenaar van den census tijdens Septimius Severus en Caracalla, omstreeks 200. Aan den anderen kant konden de landdagen ook klachten tegen de stadhouders en andere ambtenaren inbrengen bij den keizer. Het was hun geoorloofd, rechtstreeks met den keizer te correspondeeren. Op die wijze waren de concilia in staat eenigszins paal en perk te stellen aan de willekeur van de keizerlijke ambtenaren [1]). Wellicht is het de bedoeling geweest op den duur een orgaan te laten ontstaan, waardoor de bevoegdheid van deze ambtenaren zou kunnen worden beperkt. Intusschen heeft, gelijk reeds werd opgemerkt, de ontwikkeling van de gebeurtenissen gedurende den keizertijd veeleer geleid tot een steeds groeienden invloed van het centrale gezag op den gang der zaken. De beteekenis van de concilia voor de bescherming van de provincialen is nooit groot geweest. In den laten keizertijd is deze taak overgenomen door de bisschoppen.

De staten van Gallië hadden hun landdag bij het altaar voor Roma en Augustus te Lyon, dat daar in 12 v. Chr. is gesticht [2]). Juist door den gemeenschappelijken dienst werden deze staten eenigszins tot een geheel vereenigd. Het was een cultus van Romeinsche burgers; ook de priester, die bij het altaar fungeerde, was steeds een Romeinsch burger. In werkelijkheid gold deze cultus den keizer, die steeds alleen wordt genoemd, wanneer door een auteur over het altaar wordt gesproken. In het Oosten, waar de Hellenistische vorsten als goden werden vereerd, had Augustus een dergelijke instelling aangetroffen. Die instelling heeft hij volgens zijn eigen behoefte veranderd en naar het Westen overgebracht. Van de organisatie, die toen werd ingesteld, is ons het een en ander bekend.

Het altaar te Lyon is opgericht in de nabijheid van de plaats, waar de Saône in de Rhône vloeit. Een gedeelte van de inscriptie, die op het altaar was aangebracht, is daar teruggevonden. Bij het altaar was een tempel voor den keizer, een amphitheater en een heilig park van zekeren omvang. De volksstammen van Gallië, zestig in getal, waren daar vertegenwoordigd door beelden met inscripties. De cultus ging uit van de drie provincies Gallia. Jaarlijks in de maand Augustus kwamen afgevaardigden van de Gallische staten (de primores Galliarum) bij het altaar samen voor het brengen van een offer en voor een landdag (het concilium Gal-

1) Paul Guiraud, *Les assemblées provinciales dans l'empire romain* (1887).
2) O. Hirschfeld, *Le conseil des Gaules*: *Mémoires Soc. des antiquaires de France*, 1904, blz. 211-216: *Kleine Schriften*, blz. 127-132.

liarum) en voor allerlei feesten. Tot die feesten behoorden ook wedstrijden in de redenaarskunst, die later een groote vermaardheid hadden.

De voornaamste persoonlijkheid bij al deze plechtigheden was de priester van Roma en Augustus bij het altaar te Lyon, zooals zijn titel luidde. Het priesterschap was een jaarlijks wisselende waardigheid en bracht groote kosten met zich mede. Waarschijnlijk hadden de verschillende bij het altaar vertegenwoordigde staatjes in een bepaalde volgorde het recht den priester aan te wijzen. Als eerste is opgetreden Gaius Julius Vercondaridubnus, uit den stam der Haedui. De priester had ook het voorzitterschap van den landdag. Later was het gebruikelijk voor den priester na het einde van zijn ambtsjaar een standbeeld op te richten.

Aan het altaar was een kas verbonden, de arca Galliarum. Bovendien fungeerden er eenige ambtenaren, een iudex, die overeenkwam met den eersten magistraat van de Gallische steden, een allectus, voor het innen van de verschuldigde gelden en voor het beheer, een tabularius, voor het in ontvangst nemen van de geldelijke bijdragen en voor de verzorging van het archief, een inquisitor, die was belast met de instructie van de bij het concilium Galliarum aangebrachte rechtszaken. De cultus is ongeveer twee en een halve eeuw in stand gebleven.

De Germaansche staten hadden hun gemeenschappelijk altaar te Keulen [1]). Maar van dit heiligdom is ons zeer weinig bekend. Wij weten alleen, dat het bestond in het jaar 9 o.J. tijdens den opstand tegen Varus. Toen was daar priester Segimundus, de zoon van Segestes die later de schoonvader van Arminius zou worden, uit het volk der Cheruscen. Maar onmiddellijk na de overwinning van zijn stamgenooten gaf hij zijn waardigheid op: hij scheurde zich den priesterband van het hoofd, zooals Tacitus het uitdrukt, en moest zich daarvoor verontschuldigen, toen zijn vader later, in den tijd van Germanicus, wederom de partij van de Romeinen koos.

Verder vernemen wij over het altaar te Keulen en zijn geschiedenis niets; maar wij kunnen er toch nog wel het een en ander over opmerken. In elk geval heeft het altaar reeds eenigen tijd vóór het jaar 9 o.J. bestaan. Evenals bij het altaar te Lyon, is het priesterambt bij het altaar te Keulen immers een waardigheid geweest, die

1) H. Nissen, *Zur Geschichte des römischen Köln*, in *Colonia Agrippinensis*: *Festschrift der 43sten Versammlung deutscher Philologen* (1895), blz. 154-155. — F. Drexel, *Die Götterverehrung im römischen Germanien*: *Bericht Röm.-Germ. Kommission*, XIV (1922), blz. 9-10. — H. Heinen, *Klio*, XI (1911), blz. 172 noot 1.

telkens voor één jaar werd waargenomen en afwisselend door aanzienlijke leden van verschillende stammen werd bekleed. Ondanks de bevoorrechte positie van de Cheruscen is het toch niet waarschijnlijk, dat de eerste priester uit dit volk is gekozen. Vermoedelijk zijn ten minste de Ubii en de Bataven voorgegaan. Het altaar is dus reeds eenige jaren vóór 9 o. J. gesticht.

Men moet ook aannemen, dat het altaar na den ondergang van Varus niet is opgeheven. Dat mag men ten minste opmaken uit de namen, die Keulen in den Romeinschen tijd heeft gedragen. Eerst heette de plaats Oppidum Ubiorum, later Ara Ubiorum en, na de stichting van de colonia onder Claudius, Ara Agrippinensium. Men zou zonder twijfel het woord Ara in den naam niet hebben behouden, indien te Keulen niet inderdaad een altaar voor den cultus van den keizer aanwezig was tijdens de stichting van de colonia. Daar is dus een centrum voor den cultus van den keizer blijven bestaan. Dat zulk een centrum in Germania aanwezig was, wordt bewezen door enkele inscripties waarop een „sacerdotalis" wordt vermeld. Want alleen iemand, die vroeger priester voor den cultus van den keizer in een provincie is geweest, was gerechtigd dezen titel te voeren.

Ook aan den rechteroever van de Elbe is een altaar voor Augustus opgericht door Domitius Ahenobarbus bij gelegenheid van een expeditie in 2 v. Chr. Dit beteekende evenwel alleen, dat het land daar in bezit is genomen voor den keizer. Later hooren wij over dit altaar niets meer[1]).

De cultus voor den keizer was voor het centrale gezag een middel om de provincies tot een eenheid te maken en tevens aan het Rijk te binden. Maar naast dezen religieuzen band handhaafden de Stad en de Keizer hun moreele gezag door de superioriteit van de Romeinsche cultuur en door den toestand van vrede en rust, die door hun heerschappij aan de wereld werd verzekerd, de Pax Romana. Op die wijze was er in het Rijk een gemeenschappelijke belangstelling in het algemeene welzijn. Maar bovendien hebben de keizers getracht een nog nauweren godsdienstigen band te scheppen door de identificatie van de plaatselijke goden met de Romeinsche. Vooral Hadrianus is in die richting werkzaam geweest. Later heeft het Christendom deze taak overgenomen. Juist door den invloed van het Christendom heeft Rome haar suprematie in de wereld zoo lang kunnen handhaven, nog eeuwen lang na den val van haar Rijk.

Wij zullen thans nog eenige aandacht geven aan de verschillende

1) Verg. Heinen, *Klio,* XI, blz. 170 noot 4.

civitates afzonderlijk, voor zoover zij ten minste een onmiddellijke beteekenis hebben voor de geschiedenis van ons land. Daarbij beginnen wij ons overzicht in het noorden.

De civitas der B a t a v e n wordt alleen vermeld op een inscriptie (Afb. 59), die is gevonden te Ruimel, een gehucht ten zuiden van 's-Hertogenbosch [1]). De inscriptie staat op een altaar en vermeldt, dat dit monument is gewijd aan Hercules Magusanus (den voornaamsten god der Bataven) door Flaus (voor Flavus of Flavius), den zoon van Vihirmas, den hoogsten magistraat van de Civitas der Bataven. Op inscripties, die bij Voorburg en te Nijmegen zijn gevonden, wordt een Civitas Ulpia Traianensis vermeld. Beide zijn grafschriften van een sevir Augustalis dezer civitas. Maar wellicht moet men in dit geval denken aan de civitas der Cugerni en Baetasii.

Ptolemaios noemt in het land der Bataven twee plaatsen, Lugdunum en Batavodurum. Men heeft wel eens gedacht aan de mogelijkheid van twee hoofdplaatsen (c a p i t a), als in de civitas der Vocontii in Gallia Narbonenensis, en dat Lugdunum de hoofdstad zou zijn geweest van de kuststreek. Deze onderstelling kan niet juist zijn. Met de aanduiding Lugdunum der Bataven wordt niet anders bedoeld dan Lugdunum in de civitas der Bataven. Want, gelijk uit de andere bronnen blijkt, woonden in de kuststreek geen Bataven maar Canninefates. In later tijd is daar Forum Hadriani een plaats van beteekenis geweest. Met F o r u m wordt een nederzetting aangeduid, waar de bewoners uit de omgeving ter markt plegen te komen, als de hoofdstad van de civitas, een municipium of een colonia, te ver weg ligt. Wij mogen dus aannemen, dat zulk een Forum steeds de belangrijkste nederzetting is uit de onmiddellijke omgeving. Zelfs wordt Forum Hadriani op het grafschrift voor een vrouw, dat in Pannonia Superior is gevonden, genoemd om haar herkomst (o r i g o) aan te duiden, zooals men vroeger zou hebben gesproken van een Canninefatische. Mogelijk had Forum Hadriani dus in het vroegere gebied der Canninefates in later tijd de functie van de hoofdstad. Maar het is in het geheel niet zeker, dat de plaats rechtens de beteekenis van een stad had. Want men moet wellicht aan een vergissing denken van dengene, die in het verre land dezen naam aan den steenhouwer opgaf. Intusschen blijkt uit de genoem-

1) Men heeft wel eens aan de echtheid van deze inscriptie getwijfeld. Maar de geschiedenis van het monument, dat zich thans in het museum te Leiden bevindt, en de vorm van den naam Flaus (voor Flavius of Flavus) pleiten tegen het denkbeeld van een vervalsching.

de inscriptie met zekerheid, dat men Lugdunum evenmin voor de hoofdstad van die streek mag houden, als Gesoriacum, dat door Ptolemaios in dit zelfde verband wordt genoemd, het was voor de civitas der Morini.

De hoofdplaats der Bataven was Batavodurum, een plaats die ook door Tacitus wordt genoemd. Waarschijnlijk was het de naam van de nederzetting in de buurt van het Valkhof. Later, na de stichting van Ulpia Noviomagus door Traianus, is deze naam in onbruik geraakt. In elk geval moet men evenwel Batavodurum bij Nijmegen zoeken. De onderstelling, dat deze plaats zou hebben gelegen bij Ruimel, waar de zooeven genoemde inscriptie van den summus magistratus der Civitas Batavorum is gevonden, kan men gemakkelijk weerleggen. Bij de talrijke onderzoekingen, die daar ter plaatse zijn verricht, is nooit eenig spoor van een nederzetting ontdekt. Wellicht was bij Ruimel een oud heiligdom, waar de Bataven, die sterk aan hun geloof en de traditie waren gehecht, van oudsher hun voornaamsten god vereerden.

Over de geschiedenis van de Bataven uit den tijd na den opstand is ons niet veel bekend. De vrede, die door bemiddeling van Veleda tusschen Civilis en Cerealis tot stand kwam, is in elk geval voor de Bataven niet ongunstig geweest. Waarschijnlijk zijn zij onder de oude voorwaarden wederom in het Rijk opgenomen. Er kwamen alleen grootere garnizoenen in hun land, voornamelijk een geheel legioen, dat bij Nijmegen in een vesting was gelegerd. Een afsluiting van deze periode bracht het jaar 105, toen het legioen uit Nijmegen vertrok en niet meer door een andere afdeeling van die beteekenis werd vervangen. Bij deze gelegenheid is een nederzetting in de buurt van de legioensvesting tot stad verheven onder den naam van Ulpia Noviomagus. Deze stad werd de hoofdplaats der Bataven.

In het gebied der Bataven bleven evenwel castella met een bezetting van hulptroepen tot diep in de derde eeuw. Zulke castella, die voor één enkele cohors van 500 man waren bestemd, zijn ons door de opgravingen van Vechten, Utrecht, De Meern en Valkenburg aan den Rijn zeer goed bekend. Omstreeks het midden van de derde eeuw is het land ten noorden van de Waal ontruimd. Dat wordt bewezen door de opgravingen, behalve in de genoemde castella, ook te Arentsburg en te Ockenburg bij Den Haag. De ceramiek, die bij deze opgravingen is gevonden, bewijst, dat de ontruiming van het land der Bataven een weinig vroeger heeft plaats gehad dan het vertrek der Romeinen uit het fort van Niederbieber. Nog vóór het verlies van het gebied achter den limes in Over-Germanië is dus een belangrijk deel van Neder-Germanië in de Rijndelta opgegeven.

Wat de organisatie van den staat der Bataven aangaat, moet men aannemen, dat vroeger koningen aan hun hoofd hebben gestaan, evenals dat steeds bij de Germanen het geval was. Van Civilis wordt ten minste verhaald, dat hij van een „koninklijk" geslacht was. Er wordt ook herhaaldelijk gesproken van „adel" en voorname leden van dezen volksstam. Waarschijnlijk onderscheidden deze voornamen zich door hun grooter grondbezit. Ook het grondbezit van Civilis wordt een keer door Tacitus vermeld. Deze mededeelingen geven ons althans een denkbeeld van de sociale structuur bij de Bataven. Dat het volk een aandeel had in de regeering, wordt bewezen door de volksvergadering, die, zooals Tacitus het zegt, bevoegd was tot het nemen van besluiten. Tijdens de Romeinsche heerschappij stond een „summus magistratus" aan het hoofd van den staat, dat wil zeggen, aan het hoofd van het gedeelte der bevolking, dat niet in het bezit was van het Romeinsche burgerrecht. Een dergelijke ambtenaar is tegenover het bestuur der provincie verantwoordelijk voor de toestanden bij de bevolking, die onder zijn toezicht staat.

Wat de prestaties van de Bataven betreft, wordt over hun rol in het Romeinsche leger gesproken in afdeeling V van dit hoofdstuk. Zij waren vooral bekend als zeer bekwame ruiters en voortreffelijke zwemmers. Verder hebben zij ook uitgemunt als manschappen op de vloot. Wat Tacitus mededeelt over hun bewapening en over hun manier van vechten, is niets bijzonders. Hun lange lansen, hun krijgsgezang, hun veldteekens in den vorm van wilde dieren, het aanvurende geschreeuw van de vrouwen en de kinderen zijn niet typisch voor de Bataven, maar voor alle Germaansche volksstammen. Hetzelfde geldt voor hun groote lichaamslengte, die uitdrukkelijk wordt vermeld, en voor hun blonde hoofdhaar.

Het is zeer opmerkelijk, dat bij het begin van den grooten opstand een aantal nationale gebruiken nog niet was vergeten. Er is sprake van een „barbaarschen ritus" en van „voorvaderlijke formules", waarmede de Bataven zich verbonden tot den strijd tegen de Romeinen. Tijdens den opstand liet Civilis uitkomen, dat hij zich voelde als een Germaan, door zijn haar rood te verven en het lang te laten groeien. Ook de behandeling van Romeinsche krijgsgevangenen, die als doelwit voor het zoontje van Civilis moesten dienst doen, herinnert aan de martelingen, die de Germanen de in hun handen gevallen vijanden lieten verduren. In dit opzicht waren zij in den waarsten zin van het woord nog echte barbaren.

Men moet op deze eigenaardigheden de aandacht vestigen om duidelijk te maken, dat spoedig van deze nationale trekken niets

meer over was. De vondsten in de geheele civitas wijzen op een vergaande romaniseering van de bevolking. Naar men moet aannemen, waren de Bataven in hun uiterlijke leven en door de voorwerpen die zij gebruikten gelijk geworden aan de Romeinen van de provincies in het geheele Rijk. Alleen in den bouw van hun huizen bewaarden zij nog de oude gebruiken. Dat wordt tenminste bewezen door de hoeven op de woerden van de Betuwe, door de dorpjes in de kuststreek en enkele andere nederzettingen. Van de woningen in de stad Nijmegen weten wij niets. Over den handel in dit gebied, waarbij behalve Nijmegen ook wellicht Vechten en Domburg een zekere beteekenis hebben gehad, wordt in afdeeling VII van dit hoofdstuk gesproken, over den godsdienst in afdeeling VIII. Daar komt ook ter sprake, wat wij verder nog van het geestelijke leven bij de inheemsche bevolking van ons land weten.

Behalve door de Bataven werd de bevolking van deze civitas nog door enkele andere stammen gevormd, de Canninefates in de duinstreek van Holland, de Marsaci op de eilanden in het gebied van den Maasmond, de Sturii wellicht ten oosten van de laatsten en de Frisiavones, die evenwel misschien zijn opgenomen in de civitas der Traianenses. Wat de Texandri betreft, die in het westen van Noord-Brabant woonden, moeten wij aannemen, dat zij deel uitmaakten van de civitas der Tungri of wellicht van de civitas der Nervii. Zekerheid daaromtrent hebben wij niet.

Over de andere civitates, waarvan enkele deelen tot het grondgebied van ons land hebben behoord, kunnen wij korter zijn. Er is minder van bekend en zij maken onze belangstelling ook niet zoo gaande, omdat hun aandeel in onze geschiedenis veel geringer is. — De civitas der Traianenses dankt haar naam aan Civitas Ulpia Traiana, de stad die tijdens Traianus in de buurt van Xanten is gesticht. Later werd deze stad Colonia Traiana genoemd. Het is niet bekend, wanneer haar die titel is verleend; mogelijk is dit reeds door Traianus zelf geschied. Het grondgebied van deze civitas behoorde in den tijd van Caesar aan de Eburones en de Menapii. Onder Augustus is door Tiberius een aantal Sugambren naar die streek overgebracht. De bewoners werden later Baetasii en Cugerni genoemd; wellicht waren dit eens de namen van onderafdeelingen der Sugambren. De Sunuci, die verder naar het zuiden woonden in de buurt van Düren en Zülpich, maakten deel uit van de civitas der Agrippinenses, die naar alle waarschijnlijkheid geheel buiten het grondgebied van ons land lag.

De voornaamste plaats van de civitas der Traianenses heeft steeds

in de buurt van Xanten gelegen. Daar was in den tijd van Drusus de groote vesting Vetera gesticht, even ten zuiden van de latere stad, bij Birten, het dorpje dat den ouden naam nog heeft bewaard. Deze vesting is herhaaldelijk opnieuw gebouwd en sedert den tijd van Claudius met groote zorg ingericht. Tijdens den opstand der Bataven is zij te gronde gegaan. De plaats, waar later de legioensvesting heeft gelegen, is nog steeds niet bekend. Waarschijnlijk heeft Traianus tegelijk met Noviomagus in deze civitas een stad gesticht, dus omstreeks 105. Die stad lag vlak ten noorden van Xanten, een plaats die haar naam dankt aan de heiligen van het Thebaansche legioen („Ad Sanctos"). Deze heiligen werden namelijk vooral door het garnizoen van de oude stad vereerd en men mag aannemen, dat Xanten is ontstaan om het kerkje, dat eens vóór de poort van Colonia Traiana heeft gelegen. De tegenwoordige kerk van Xanten is nog aan Sint Victor, een der voornaamste heiligen van het Thebaansche legioen, gewijd.

Inscripties met de namen van een oud-aedilis en van een decurio van de Civitas Ulpia Traiana, die beide duumvir quinquennalis waren geweest, zijn gevonden bij de opgravingen in de villa van Vogelenzang onder Houthem-Sint Gerlach. Een sevir Augustalis van deze civitas wordt genoemd op inscripties uit Voorburg en uit Nijmegen. Op een groot aantal inscripties worden Traianenses vermeld, die in verschillende afdeelingen van het Romeinsche leger hebben gediend. Zij zullen in afdeeling V ter sprake komen. Soms worden zij als Baetasii aangeduid en soms als Cugerni of Cuberni; maar wij weten niet, waar wij de woonplaats van deze onderdeelen moeten zoeken. Anders hebben de bewoners van de civitas der Traianenses een veel minder belangrijke rol in de geschiedenis gespeeld dan de Bataven.

Het gebied van de latere civitas der T u n g r i behoorde in Caesar's tijd aan de Eburones en enkele andere Germaansche stammen daar in de buurt. In de oorlogen tegen Caesar zijn deze volkeren te gronde gegaan. Wij weten niet, hoe en wanneer hun land door de Tungri is bezet. Waarschijnlijk is dit niet lang na het vertrek van Caesar uit Gallië geschied. De hoofdstad van de civitas, Aduatuca, die later Tongeren zou heeten, wordt reeds tijdens Caesar's Gallische oorlogen genoemd.

Behalve Tongeren was in de civitas der Tungri oudtijds nog een tweede plaats van beteekenis te Heerlen. De naam van deze plaats, Coriovallum, Cortovallum of Cortovallium, wordt bij de antieke auteurs niet genoemd en komt evenmin op inscripties voor, maar is

ons alleen uit het Itinerarium Antonini en uit de Tabula Peutingeriana bekend. Later werd ook Maastricht, nadat daar de zetel van een bisschop was gevestigd en de nederzetting bij de brug over de Maas van muren was voorzien, een plaats van beteekenis.

Van de ambtenaren der civitas wordt op een inscriptie alleen een aedilis genoemd; hij heeft een grafsteen voor zich zelf opgericht te Gors-op-Leeuw in Belgisch Limburg, waar hij vermoedelijk een landhuis bezat en is begraven. Burgers van Tongeren hebben, tezamen met scheepslieden, die hun verblijf te Fectio hadden, in die plaats een altaar aan de godin Viradecdis gewijd, waarschijnlijk in den tijd van den opstand der Bataven. Anders komen slechts zeer weinig Tungri op inscripties voor. Des te talrijker zijn de inscripties met de vermelding van legerafdeelingen, die naar dit volk zijn genoemd.

Als onderdeelen van deze civitas moeten waarschijnlijk de Pagus Condrustus, de Pagus Catualinus en de Pagus Vellaus worden beschouwd. De eerste ontleende zijn naam aan de Condrusi, die in de geschiedenis der Gallische oorlogen van Caesar een rol speelden; hun woonplaats zoekt men in het landschap Condroz tusschen Luik en Namen. Soldaten, die uit dezen pagus afkomstig waren, hebben in Britannië gediend in de Cohors II Tungrorum. De Pagus Catualinus komt voor op de bovengenoemde inscriptie, die in de villa van Vogelenzang is ontdekt. Daarbij wordt men herinnerd aan de plaats Catualium, een station aan den weg van Tongeren over Maastricht en Cuijk naar Nijmegen dat men bij Heel ten westen van Roermond zoekt. Uit den Pagus Vellaus stamden manschappen, die eveneens dienst hebben gedaan in de Cohors II Tungrorum. Men brengt dezen naam wel eens in verband met Vellaunus, een ons overigens niet bekende godheid die een paar maal op inscripties wordt genoemd.

Van de civitas der N e r v i i is uiterst weinig bekend. Deze civitas is ontstaan uit het gebied van de Nervii en de aan dit volk onderhoorige stammen door de bestuursorganisatie van Augustus. In de lijst van Plinius worden zij als „liberi" aangeduid, hetgeen niet anders wil zeggen dan dat zij zich eertijds niet op genade of ongenade aan een Romeinschen legercommandant hebben overgegeven, maar bij het Rijk zijn aangesloten op grond van een verdrag. De civitas der Nervii wordt genoemd op het voetstuk voor een standbeeld van keizer Severus Alexander, dat te Bavai is gevonden. De hoofdstad was Bagacum Nerviorum (Bavai). Op inscripties komen een duumvir en een quaestor als ambtenaren van deze civitas voor. Verder kennen wij een lid van dezen stam, die priester is geweest bij het altaar van Roma en Augustus te Lyon. Er worden ook enkele troe-

penafdeelingen vermeld, die naar dit volk zijn genoemd. Maar in het algemeen waren de prestaties van de Nervii in het Romeinsche leger gering in vergelijking met de geweldige kracht, die zij in de oorlogen tegen Caesar hadden tentoongespreid. Blijkbaar is die kracht door Caesar vrijwel geheel gebroken. Later is de hoofdplaats van Bavai overgebracht naar Camaracum (Kamerijk). Men sprak sedert dien van de Civitas Camaracensium. In die plaats was ook de zetel van den bisschop gevestigd.

Het is niet bekend, of de Texandri waren ingelijfd bij de Nervii of bij de Tungri. Wij ontmoeten Texandri eenige malen in afdeelingen van het Romeinsche leger. In de vierde eeuw duikt de naam van dit volk nog eens op. Er is dan sprake van een landschap Toxandria en die naam heeft zich ook gehandhaafd.

De civitas der Morini wordt, behalve door Plinius, nog vermeld op een paar inscripties, de eene op een voetstuk voor een standbeeld van keizer Gordianus III uit 240 of 241, de andere het fragment van een lijst der ambten van iemand uit den ridderstand, die procurator voor den census is geweest in de civitates van de Ambiani, de Morini en de Atrebates in het noorden van Gallië. Bovendien worden salinatores van de civitas Morinorum vermeld op een inscriptie uit de tweede helft van de eerste eeuw. Op een grafschrift wordt iemand genoemd, die wordt betiteld als „sacerdotalis"; hij moet priester voor den cultus van den keizer zijn geweest. Een duumvir van de Colonia (in plaats van de Civitas) Morinorum komt voor op een te Nijmegen gevonden inscriptie; maar deze inscriptie is alleen bekend uit een zeer slecht afschrift en dus is een vergissing niet buitengesloten.

De hoofdstad van de civitas was Tarvanna of Tarvenna, thans Terwaen, een plaats die in 1553 tijdens de oorlogen onder Karel V is verwoest. Het bisdom, dat in die plaats zijn centrum had, is daarna opgeheven [1]. Als havenplaats is Gesoriacum (Boulogne-sur-mer) bekend, wellicht de „pagus Chersiacus" dien Plinius noemt. In de Notitia Galliarum vindt men twee civitates, van de Morini en van de Bononienses. Daarmede zijn in overeenstemming de twee Merovingische districten, de pagus Tarvennensis en de pagus Bononiensis.

Van de geschiedenis der Morini is zeer weinig bekend. Gedurende

---

1) H. Van Werveke, *Het bisdom Terwaan*: *Faculté des Lettres de Gand, Recueil de travaux*, 52 (1924).

den opstand der Bataven hebben zij zich afzijdig gehouden. Zij worden omstreeks 400 nog eens genoemd door Paulinus van Bordeaux, den bisschop van Nola, in een van zijn brieven. Enkele andere gegevens over dit gebied verdienen hier nog vermelding, als de schapenteelt op de ziltige weiden aan de kust, de ganzen die den langen tocht naar Rome te voet aflegden om daar op de tafels der voornamen te worden opgediend, de teelt van vlas en de platanen, die in het milde klimaat van Vlaanderen reeds gedurende den Romeinschen tijd groeiden. Dat er zout werd gewonnen aan de kust, blijkt uit de zooeven vermelde salinatores. De scheepsbouw en het verkeer in hun haven moeten eenig vertier hebben gebracht.

Nog minder valt van de Menapii te vermelden. Hun civitas wordt slechts éénmaal op een inscriptie genoemd. Deze inscriptie is opgericht door de salinatores van de civitas der Menapii en geheel geredigeerd als de zooeven genoemde, die van de salinatores van de civitas der Morini afkomstig is. Beide zijn te Rimini geplaatst in de tweede helft der eerste eeuw ter eere van een officier, die zich had onderscheiden in den oorlog tegen de Joden onder Vespasianus; waarschijnlijk is hij patronus geweest van de collegia (of het collegium) der salinatores in de twee civitates. Verder kennen wij slechts een paar grafschriften van menschen, die als een Menapius worden aangeduid.

Het gebied van de civitas der Menapii komt niet overeen met het territorium van dezen volksstam in den tijd van Caesar aan de groote rivieren in Nederland, maar veeleer met het latere bisdom Doornik. In de Middeleeuwen leefde de oude naam voort als de pagus Mempiscus. De hoofdstad was eerst Castellum Menapiorum (thans Cassel in het departement Nord) en later Doornik. Op een inscriptie wordt de Genius Turnacensium vermeld.

Van de geschiedenis der Menapii is zoo goed als niets bekend. Zij komen een keer ter sprake in het verhaal over den opstand der Bataven, tegelijk met de Morini, wanneer wordt medegedeeld, dat Civilis een expeditiecorps naar hun land zendt voor een rooftocht, omdat zij zich niet bij den opstand hadden aangesloten. In het land der Menapii was de zwijnenteelt beroemd. Martialis spreekt eens van Menapische ham en in het besluit over de prijzen van Diocletianus wordt een maximumprijs vastgesteld voor deze delicatesse. De beroemdste telg van dit volk was Carausius, die het heeft gebracht tot half officieel erkenden keizer in Britannia (286-293) gedurende de regeering van denzelfden Diocletianus. Op een inscriptie is sprake

van den Augustus Marcus Aurelius Mausaeus Carausius en den Caesar Flavius Valerius Constantius. Geen ander lid van de volksstammen, die eens op het grondgebied van Nederland woonden, heeft het ooit zoo ver gebracht.

III. DE STADHOUDERS EN HUN STAF

In de vorige afdeelingen van dit hoofdstuk hebben wij uiteengezet, dat Nederland, voor zoover zijn grondgebied tot het Romeinsche Rijk heeft behoord, deel uitmaakte van twee provincies, Germania Inferior en Gallia Belgica. Wat de onderdeelen der provincies, de civitates met haar communale organisatie, betreft, lag de civitas der Bataven geheel of nagenoeg geheel binnen de Nederlandsche grenzen. Verder behoorde alleen een groot stuk van de civitas der Tungri tot ons land, van de andere civitates, der Traianenses, der Nervii en der Morini, alleen een klein gebied. De civitates der Bataven en der Traianenses maakten deel uit van de provincie Germania Inferior, in de latere Oudheid zeker ook de civitas der Tungri. Het is evenwel mogelijk dat de Tungri vroeger behoorden tot de provincie Belgica, die steeds de Nervii en de Morini mede omvatte.

Germania Inferior en Belgica waren keizerlijke provincies, dat wil zeggen, provincies waar de keizer krachtens zijn imperium proconsulare het gezag voerde. De keizer oefende dit gezag uit door middel van ambtenaren, die aan hem of aan de door hem aangestelde hoogere organen verantwoordelijk waren voor hun beheer. Van deze ambtenaren waren de stadhouders of gouverneurs der provincies de voornaamste. In beide provincies droegen zij den titel van legatus pro praetore. Zij behoorden in de eerste eeuwen van den keizertijd steeds tot de senatoren. De gouverneur van Germania Inferior, waar een groot garnizoen lag, altijd meer dan één legioen, werd gekozen uit de senatoren, die het consulaat reeds hadden bekleed, de consulares. Om die reden sprak men wel van den consularis der provincie. In Belgica lagen geen geregelde troepen. De gouverneur van die provincie werd gekozen uit de praetorii, de senatoren die nog slechts de praetuur hadden bekleed. De gouverneur van Germania Inferior resideerde te Keulen, de stadhouder van Belgica te Reims.

Deze toestand heeft zich evenwel eerst langzamerhand ontwikkeld. Onder de Republiek was het een vaste regel geweest, dat de militaire en de civiele loopbaan niet waren gescheiden. De jonge leden van de hoogere standen werden officier en waren tegelijk

werkzaam in de administratie van het bestuur of in de rechtspraak. Aan dit principe heeft Augustus zich gehouden voor de ambten, die door senatoren werden bekleed, zoowel als voor de ambten, die door personen uit den ridderstand werden waargenomen. Alleen werd uitteraard rekening gehouden met de bijzondere bekwaamheid van degenen, die voor bepaalde posten werden uitgekozen. Iemand als Varus is zonder twijfel tot gouverneur van Germania benoemd, omdat de regeering op die plaats aan een man met administratieve en rechtskundige kennis de voorkeur gaf boven een militair.

Sedert Claudius was het evenwel geoorloofd voor leden van den senatorenstand de militaire betrekking, die voor hen in aanmerking kwam, het tribunaat, slechts in naam te bekleeden. Op die wijze was het begin gemaakt met een scheiding tusschen de militaire en de administratieve loopbaan en gedurende de tweede eeuw is het mogelijk geweest, naast het corps van ervaren officieren een kundige en streng georganiseerde staf van civiele ambtenaren te vormen. Deze bureaucratie heeft het Rijk door de groote crisis, die het moest doormaken, heen geholpen. Maar aan den anderen kant was daarbij het leger een macht in den staat geworden, waarover de bureaucratie niets te zeggen had, wanneer het zijn wil begeerde door te zetten. Het gezag over het Rijk kwam toen in handen van soldaten, die nog halve barbaren waren. Ten slotte heeft keizer Gallienus de senatoren uitgesloten van de bekleeding van officiersposten in het leger. Alleen werden de hooge administratieve betrekkingen nog altijd door leden van den senaat waargenomen. In de staatsregeling van Diocletianus en Constantinus, die in het volgende hoofdstuk zal worden besproken, is de scheiding van de militaire en de civiele loopbaan een der grondregels van de nieuwe staatsorde.

Wat den toestand in Gallië betreft, daar zijn in het begin van den Keizertijd herhaaldelijk leden van het keizerlijke huis als onderkoningen werkzaam geweest met een bijzondere bevoegdheid. Dikwijls traden zij op als collega en medewerker van den keizer, bekleed met het imperium proconsulare. Agrippa, de schoonzoon van Augustus, was daar in 19 v. Chr., later Drusus, zijn stiefzoon, van 13 tot 11 v. Chr. als legatus van den keizer, die boven de gouverneurs der provincies was geplaatst, en van 11 tot 9 v. Chr. in het bezit van het imperium proconsulare. Tiberius heeft dit commando gehad in de jaren 9 tot 7 v. Chr., 4 tot 6 o. J. en 10 tot 12 o. J., zeker eveneens in het bezit van het imperium proconsulare, en daarna ook Germanicus, de zoon van Drusus, van 13 tot 16 o.J., bekleed met dezelfde waardigheid.

De voornaamste troepenmacht lag toen, zooals in afdeeling IV

van het Vierde hoofdstuk is uiteengezet, sedert de reorganisatie van Augustus en Drusus in de jaren 16 tot 13, in een voor het leger gereserveerde strook land langs den Rijn. Deze troepenmacht werd aangevoerd door een keizerlijken legatus. Het was het grootste leger, dat toenmaals in de provincies lag, bestaande uit zes legioenen en een aantal hulptroepen, en dit commando was het meest eervolle, dat Augustus kon vergeven. De bevelhebbers uit de eerste jaren na het begin onzer jaartelling die wij kennen, Lucius Domitius Ahenobarbus, Marcus Vinicius, Gaius Sentius Saturninus en Publius Quinctilius Varus, hadden allen vóór dien reeds elders belangrijke posten bekleed. Daarbij kan het in het midden blijven, of Germania reeds tot een provincie was geproclameerd. Gelijk in afdeeling IV van het Vierde hoofdstuk is uiteengezet, moet men aannemen, dat dit niet het geval is geweest.

Na de terugroeping van Germanicus is het gezag over de legers aan den Rijn, die toen uit acht legioenen bestonden, steeds over twee bevelhebbers verdeeld, den legatus van den Excercitus germanicus superior, die zijn hoofdkwartier te Mainz had, en den legatus van den Excercitus germanicus inferior, die waarschijnlijk te Keulen resideerde, hoewel zijn voornaamste troepenmacht in Vetera lag en hij daar zeker ook af en toe vertoefde. Alleen Hordeonius Flaccus is, na het vertrek van Vitellius in het voorjaar van 69, nog eens belast geweest met het bevel over alle troepen in Germanië. Een aantal jaren na het einde van den opstand zijn, door de reorganisatie van Domitianus, waarover wij in afdeeling I van dit hoofdstuk hebben gesproken, de twee provincies Germania Superior en Inferior ingesteld. De commandanten der twee Germaansche legers heetten sedert dien tijd legati van de provincies. In de volgende eeuwen is deze toestand bestendigd.

Een bepaalde volgorde voor het bekleeden van de verschillende stadhouderschappen is er blijkbaar niet geweest. Wèl kunnen wij opmerken, dat het aanzien van het commando aan den Rijn in de tweede en derde eeuw minder groot was dan onder de Julisch-Claudische dynastie. Sedert den tijd van de Flavische keizers werden meestal senatoren benoemd, die eerst kort geleden het ambt van consul hadden bekleed. Zeer dikwijls is het stadhouderschap van Neder-Germanië gevolgd door het stadhouderschap van Britannia. Meermalen zijn de twee commandos aan den Rijn door bloedverwanten waargenomen. Een nauwe samenwerking tusschen deze functionarissen was blijkbaar gewenscht. Over de gouverneurs van Belgica, die den rang van praetorius hadden, zijn wij minder goed

ingelicht. Dikwijls werden zij nog tijdens hun stadhouderschap aangewezen voor het bekleeden van het consulaat.

Een aantal personen, die stadhouder zijn geweest van Germania Inferior en van Belgica, verdienen hier te worden genoemd, daar zij in de geschiedenis een rol hebben gespeeld. Het zijn de stadhouders van Germania Inferior Aulus Vitellius, die in 69 gedurende eenige maanden als keizer is opgetreden, Sextus Julius Frontinus, de bekende veldheer en auteur van eenige technische geschriften uit de tweede helft van de eerste eeuw, de rechtsgeleerde Salvius Julianus, Didius Julianus die in 193 korten tijd keizer is geweest, de geschiedschrijver Marius Maximus, Gaius Furius Sabinius Aquila Timesitheus, de praefectus praetorio en schoonvader van keizer Gordianus III, als plaatsvervangend gouverneur (vice praesidis) ten tijde van keizer Severus Alexander, en Postumus, die van 258 tot 268 keizer in Gallië is geweest. Van de stadhouders van Belgica noemen wij den geschiedschrijver Tacitus, Didius Julianus, den lateren keizer die in Belgica gezagvoerder is geweest eenige jaren voordat hij in Germania Inferior gouverneur was, en den historicus Marius Maximus, dien wij eveneens zooeven hebben vermeld.

De gouverneurs werden door den keizer benoemd en ontslagen. Voor het waarnemen van hun ambt genoten zij een vast en zeer aanzienlijk salaris. Hoe hoog dit salaris was, weten wij niet met zekerheid. Intusschen moet het minder zijn geweest dan wat de proconsul van Africa ontving, die hun meerdere in rang was, te weten in de tweede eeuw één miljoen sestertiën (ruim f 100.000), en meer dan de hoogste bezoldiging van de ambtenaren uit den ridderstand, die met 300.000 sestertiën werden beloond. Daarbij blijft de beteekenis van dit salaris onzeker, daar wij niet weten, wat de gouverneurs uit dit bedrag moesten bekostigen, bijvoorbeeld voor hun staf, hun bedienden en hun woning. Iedere legatus had recht op vijf lictoren met fasces (roedenbundels en beulsbijlen). Om die reden werd zulk een stadhouder wel quinquefascalis genoemd.

Hun instructie ontvingen de gouverneurs direct van den keizer. Maar in de praktijk waren die instructies afkomstig van twee met elkander concurreerende instanties, de chefs van de afdeelingen der keizerlijke kanselarij (die sedert de derde eeuw magistri scriniorum werden genoemd) en den praefectus praetorio, den commandant van het garnizoen in Italië die tevens ongeveer de functie bezat van chef van den generalen staf. De gouverneurs hadden in hun ambtsgebied zoowel het commando over de daar in garnizoen liggende troepen als het burgerlijke gezag. Intusschen was in Belgica geen andere militaire macht dan de Classis Britannica, die

haar hoofdkwartier te Boulogne-sur-mer had. Bij toeval weten wij, dat Didius Julianus daar eens een aanval van zeeroovers uit het land der Cauchen heeft afgeslagen met hulp van den inheemschen landstorm. Als militaire commandanten waren de gouverneurs ook belast met het lichten van recruten in hun ambtsgebied. Bij dit werk werden zij bijgestaan door dilectatores, commissarissen uit den ridderstand. Het is ons evenwel tot nog toe niet met zekerheid bekend, dat ambtenaren van dien aard ook werkelijk in Germania Inferior en Belgica zijn opgetreden.

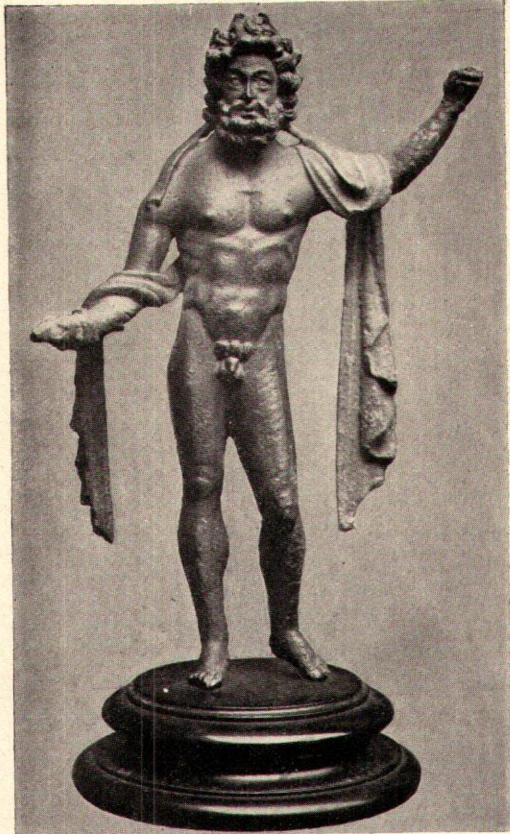
Tot de burgerlijke bevoegdheid van de gouverneurs behoorde in de eerste plaats de rechtspraak, zoowel in civiele als in strafzaken. Tegen een door hen geveld vonnis kon men in hooger beroep gaan bij den keizer en zeker sedert de derde eeuw ook bij den praefectus praetorio. Aan den anderen kant bestond de mogelijkheid zich op den gouverneur te beroepen tegen uitspraken van de municipale ambtenaren. De stadhouder had bovendien den plicht te zorgen voor de orde en de rust in zijn ambtsgebied. Hij was dus het hoofd van den politiedienst. Verder had hij het toezicht op de plaatselijke besturen en op de openbare werken [1]). Hij had ook in bepaalde gevallen het recht vergunning te verleenen voor het gebruik van den openbaren postdienst. Anders had hij met dien dienst evenmin iets te maken als met alle financieele aangelegenheden. De financiën, waarover in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk wordt gesproken, stonden onder een afzonderlijk beheer.

Voor zijn werk kon de stadhouder over de hulp van een groot aantal personen beschikken, in de eerste plaats zijn militaire onderbevelhebbers, zijn legati, die met het commando van één en vroeger soms van twee legioenen waren belast. Germanicus had, gelijk wij het weten, drie legati onder zich met den rang van consularis en drie met den rang van praetorius. Maar een zoo groot aantal was natuurlijk een uitzondering. Toen Varus in het jaar 9 o. J. omkwam bij den slag in het Teutoburgerwoud, met de legioenen van het Nedergermaansche leger, was hij vergezeld door twee legati, den commandant van de twee legioenen die te Vetera hun winterkwartieren hadden en den commandant van het derde legioen (waarschijnlijk Legio XVII), dat te Neuss of te Keulen thuis hoorde. Bovendien waren aan Varus ondergeschikt zijn neef Asprenas, die het bevel

1) Over de werkzaamheid van de gouverneurs der provincies worden wij op uitstekende wijze onderricht door de ambtelijke correspondentie tusschen keizer Traianus en den Jongeren Plinius, die in de verzameling brieven van den laatstgenoemde is bewaard.

Afb. 84. Relief met de afbeelding van Hercules, gevonden te Utrecht

Afb. 85. Bronzen beeldje van Juppiter, gevonden te De Meern

Afb. 86. Romeinsche ruiterhelm, ontdekt te Wierikerschans onder Bodegraven

Afb. 87. Bronzen hand van een groot Romeinsch beeld, gevonden te Naaldwijk

voerde over de legioenen van het Overgermaansche leger te Mainz en wellicht nog een ons niet genoemde commandant van het derde legioen van dit leger, dat mogelijk te Vindonissa (Windisch aan de Aare in Zwitserland) lag. Verder kon de stadhouder beschikken over de stafofficieren bij de legioenen (de tribuni), die tot den senatorenstand behoorden, de hoofd-, subalterne en onder-officieren (centuriones van verschillenden rang en principales), de van corveedienst vrijgestelden (de immunes) en de soldaten van de legioenen 1). Voor speciale diensten van beteekenis werden veelal vroegere centuriones, die eerste officier van een legioen waren geweest (primipilares), benoemd. Ook kon de stadhouder de hulp inroepen van de commandanten der hulptroepen, de tribunen en praefecten, en van hun manschappen. Hoe groot het aanzien was van de legati en de tribuni der legioenen, wordt bewezen door den omvang van hun ambtswoningen uit het derde kwart van de eerste eeuw, die bij de opgravingen te Vetera zijn ontdekt 2). De woningen der legati kan men inderdaad als paleizen betitelen.

Voor de bestuurzaken, in de eerste plaats voor de rechtspraak, werd de stadhouder bijgestaan door vaste raadslieden. Zij waren personen, die hij uit zijn eigen kring had gekozen, zijn comites. Een van hen, de adsessor of comitiarius, was evengoed als de stadhouder verantwoordelijk voor den gang van zaken en ontving een bezoldiging van staatswege. Uitteraard werd voor dezen post steeds een ervaren rechtsgeleerde gekozen.

Wij dienen thans nog aandacht te geven aan den staf van den stadhouder en de bureaux (officia), die hem en zijn helpers bij de bestuurstaak moesten bijstaan 3). Van de werkzaamheid dezer bureaux was voor een groot deel de goede orde bij het provinciale bestuur afhankelijk. De staf van den stadhouder eener provincie omvatte drie groepen van ambtenaren. Aan het hoofd van elke groep stond een hoofdofficier van een legioen, een centurio die tot

---

1) Over de verschillende rangen verg. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*: *Bonner Jahrbücher*, 117 (1908), blz. 1-275.

2) Over de resultaten van de opgravingen te Vetera verg. H. Lehner, *Vetera* (1930). — H. Mylius, *Die Rekonstruktion des Legatenpalastes in Vetera*: *Bonner Jahrbücher*, 126 (1921), blz. 22-44; *Die Tribunenbauten von Vetera*: *Bonner Jahrbücher*, 134 (1929), blz. 67-78.

3) Over de organisatie van deze bureaux verg. E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 68-86.

de primi ordines behoorde. In een provincie, waar geen legioen aanwezig was, werden die functies waargenomen door decuriones van een afdeeling ruiterij (ala). De andere bureauambtenaren waren principales en immunes.

De eerste afdeeling van den staf was de bereden lijfwacht van den stadhouder, equites singulares, ruiters gekozen uit de afdeelingen onder zijn bevel of, wat Belgica betreft, gedetacheerd uit de legers van Over- en Neder-Germanië. Naast den centurio, die het commando voerde, stond nog een tweede troepenofficier, de exercitator equitum singularium. Deze ruiters waren georganiseerd in een corps, numerus genaamd, dat voor de stadhouders met den rang van consularis 480 man en voor de anderen 240 man sterk was. De equites singulares van den gouverneur van Belgica zijn ons niet uit inscripties bekend.

De tweede afdeeling van den staf van het hoofdkwartier stond onder het bevel van den centurio (of decurio) stator. Deze groep omvatte de statores, stalmeesters en rijknechts, benevens de pedites singulares, de niet-bereden lijfwacht van den stadhouder, die vermoedelijk even sterk was als de numerus van de equites singulares. Ook van deze afdeeling bezitten wij geen inscripties uit Belgica. Goed bekend is ons de werkzaamheid van de pedites singulares uit Germania Inferior in de steengroeven van het Brohldal.

Belangrijker was de derde groep, die het bureaupersoneel in engeren zin omvatte. Deze groep bestond bij de gouverneurs met den rang van een consularis sedert den tijd van Traianus uit 200 en bij den gouverneur van Belgica uit 100 man. Chef en tevens hoofd van den staf van het hoofdkwartier was de princeps praetorii, een centurio van hoogen rang. Bij zijn werkzaamheid werd hij bijgestaan door een principalis met den titel van optio, die adiutor praetorii of adiutor principis werd genoemd. Wij bezitten een inscriptie, waarin de princeps van het hoofdkwartier te Keulen wordt vermeld. Aan deze groep was de zorg toevertrouwd voor de bestuurs- en rechtszaken.

Als hoofden van afdeelingen traden drie cornicularii op. Bij de juridische afdeeling waren drie commentarienses, van wie er één met de civiele en twee met de strafzaken waren belast. Men vindt de drie cornicularii en de drie commentarienses van het hoofdkwartier te Mainz vermeld op een inscriptie uit de jaren 213 tot 217. Bij de uitoefening van de rechtspleging werkten speculatores en quaestionarii mede. Zij moesten als rechercheurs dienst doen en hadden soms ook executies te verrichten.

Lager in rang waren de beneficiarii, die voor allerlei diensten werden gebruikt, vooral als hoofden van politieposten aan de wegen en op belangrijke kruispunten. Uit Neder-Germanië kennen wij zulke posten (stationes) van beneficiarii uit een groot aantal plaatsen, onder andere aan de Vinxtbach, op de grens van Germania Superior, te Keulen, Deutz, Dormagen, Asberg, Xanten, Qualburg, Rindern bij de Nederlandsche grens, Zülpich en Aken.

Tot het bureau van den stadhouder behoorden verder nog tolken (interpretes) voor het verkeer met leden van de inheemsche bevolking, die het Latijn niet machtig waren, en offerdienaren. Ten slotte moeten nog worden vermeld de klerken en schrijvers, librarii, exacti en exceptores. De librarii en exacti werden gekozen uit de principales, de exceptores uit de immunes. De lictores van den legatus Augusti pro praetore waren niet anders dan een decoratief overblijfsel uit vroegere tijden. Zij waren geen militairen en behoorden niet tot den staf van het hoofdkwartier.

IV. HET FINANCIEELE BEHEER

Met het geheele financieele beheer, het innen van de directe belastingen, de tollen en havengelden, de zorg voor de domeinen, het verpachten van landerijen en andere bezittingen van den staat, hadden de stadhouders niets te maken. Andere ambtenaren en een afzonderlijke organisatie waren met deze werkzaamheden belast. Van den aanvang af hebben de keizers de senatoren buiten de financieele aangelegenheden gehouden. Alle ambtenaren, die het geldelijke beheer controleerden, behoorden tot den ridderstand [1].

De inning van de directe belasting berustte op den census. Daaronder verstaat men een soort van volkstelling met fiscaal doel, de inschrijving van de inwoners van een bepaald gebied in een register, met de opgaaf van hun vermogen, zoowel hun roerende als hun onroerende bezittingen, en de waarde van dit vermogen. In den regel had de eerste census plaats tegelijk met de inrichting van een provincie. Op grond van den census werd voor elke communale afdeeling het aandeel bepaald van de som, die een provincie als schatting aan het Rijk moest opbrengen. De census in de verschillende gemeenten, waarbij werd vastgesteld welk aandeel elke inwoner billijkheidshalve moest betalen, had om de vijf jaar plaats. De keizerlijke census, waarmede zeer veel werk was ver-

1) Over de organisatie van het financieele beheer verg. E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 38-66.

bonden, voor de geheele provincie werd minder vaak gehouden en met onregelmatige tusschenruimte. In de onrustige periode omstreeks het midden van de derde eeuw is er in het geheel geen census geweest. De nieuwe, vijfjaarlijksche rijkscensus, die door Diocletianus tegen het einde van die eeuw is ingesteld, werd om die reden volgens een geheel nieuw systeem gehouden.

De eerste census in Gallië had, gelijk wij het boven reeds mededeelden, plaats in het jaar 27 v. Chr. onder leiding van Augustus zelf, die met dit doel te Narbonne vertoefde, de volgende in 12 v. Chr. onder leiding van Drusus. Bij die gelegenheid is het altaar voor Roma en Augustus te Lyon ingewijd. Het was gewenscht, dat de census tijdens de aanwezigheid van een hoog geplaatst persoon werd afgekondigd. Want de bewoners van de provincie beschouwden den census als een vernedering en dikwijls waren er opstootjes het gevolg van. De volgende census heeft plaats gehad onder Germanicus, die in 14 o. J., het jaar toen Augustus is overleden, met de leiding was belast en het werk in 16 liet voltooien door zijn legati Publius Vitellius en Gaius Antius. Voor den census onder Nero in 61 waren drie consulares van hoogen rang in Gallië aanwezig. De census in 83 heeft plaats gehad onder de persoonlijke leiding van keizer Domitianus. Een legatus van den keizer ad census accipiendos uit den tijd van keizer Traianus wordt op een inscriptie genoemd en wij bezitten nog berichten over het houden van den census bij verschillende gelegenheden uit de tweede en zelfs nog uit de eerste helft van de derde eeuw. In dien tijd is Titus Clodius Pupienus Pulcher Maximus, waarschijnlijk een zoon van Marcus Pupienus die in 238 korten tijd keizer was, electus iudicio sacro ad census acceptandos per provinciam Velgicam geweest. Waarschijnlijk was dit de laatste census in Gallië vóór Diocletianus. Werd de census geleid door den gouverneur der provincie, dan werd voor dit ambt steeds een persoonlijkheid gekozen, die tot de hoogste klasse der senatoren behoorde. Soms werd ook een bijzondere keizerlijke commissaris afgevaardigd. Sedert de tweede eeuw komt de titel legatus Augusti pro praetore censitor provinciae voor.

Ten behoeve van den census werden de provincies in onderdeelen gesplitst, waarin het werk werd verricht onder leiding van lagere ambtenaren, in de eerste eeuw meestal door oud-officieren en sedert Hadrianus door procuratores ad census accipiendos, die tot den ridderstand behoorden. Mogelijk waren zij helpers van de senatoren, die den census leidden. Uit een inscriptie kennen wij zulk een functionnaris, die zijn ambt uitoefende in

de civitates van de Ambiani, Morini en Atrebates. Een ander, die censor van Germania Inferior wordt genoemd, was iemand uit den ridderstand en kan zijn ambt in een deel van deze provincie hebben uitgeoefend. Bovendien worden nog adiutores ad censum genoemd, medewerkers van de senatoren die den census leidden en in rang gelijk gesteld met de censitores uit den ridderstand, en adiutores procuratorum ad census, ondergeschikten van de laatstgenoemden.

Het hoofd van het financieele beheer was de Procurator Augusti provinciae. Zijn ambtsgebied behoefde niet overeen te komen met een provincie. Eerst was het geheele door Caesar veroverde land van Gallië het ambtsgebied van één en later van twee procuratores. Maar ongeveer sedert het midden van de eerste eeuw o. J. stonden Belgica en het Germaansche district onder één procurator en deze regeling is gehandhaafd, ook nadat het laatstgenoemde district als twee provincies was georganiseerd. Zijn titel luidde procurator Augusti provinciarum Belgicae et duarum Germaniarum. Zijn standplaats was te Trier.

De provinciale procuratores behoorden tot den ridderstand. Voordat men tot dit ambt kon worden benoemd, moest men eenige hooge posten in het leger, als praefectus, hebben waargenomen. Eerst sedert Hadrianus was voor de Romeinsche ridders een zuiver civiele carrière mogelijk; men begon zijn loopbaan dan als advocatus fisci. De procuratores waren in vier klassen verdeeld overeenkomstig de trappen der bezoldiging van 60.000, 100.000, 200.000 en 300.000 sestertiën. De provinciale procuratores behoorden tot op één na de hoogste klasse, de ducenarii. Gewoonlijk bekleedde men eerst eenige posten der lagere klassen, voordat men tot de hoogere ambten werd benoemd. Zij, die tot procurator van Belgica werden aangesteld, hadden veelal vroeger gediend als officieren in de legers aan den Rijn. Als procuratores van Belgica worden Cornelius Tacitus, waarschijnlijk de vader van den historicus, en de oudere Plinius vermeld.

De onmiddellijke chef van den provincialen procurator was de minister van de schatkist, den fiscus, te Rome, die als A rationibus of Rationalis werd betiteld. De voornaamste taak van den provincialen procurator was de zorg voor het binnenkomen van de directe belastingen, de tributa, die door de communale autoriteiten werden geheven. Hij moest toezicht houden op het heffen van de belasting, zorg dragen dat de gelden op tijd werden gestort en achterstallige bedragen werden geïnd, de kas van zijn amtsgebied

beheeren en bezoldigingen uitkeeren. Dikwijls waren er moeilijkheden met de gouverneurs van de provincie, daar de procuratores jurisdictie in fiscale zaken bezaten. Bovendien moest de gouverneur zich in sommige gevallen met de werkzaamheden van den procurator inlaten, bij voorbeeld, wanneer de gouverneur was belast met de leiding van den census of wanneer hij moest ingrijpen om achterstallige gelden binnen te halen. In den regel zond de procurator voor dit laatste doel een exactor tributorum, een keizerlijken slaaf. Een centurio van Legio XXI Rapax, die genoemd wordt als exactor tributorum civitatum Galliae, moet een buitengewone bevoegdheid hebben bezeten. Waarschijnlijk is hij door den legercommandant aangewezen om maatregelen te nemen voor het innen van achterstallige belastingen in geheel Gallië.

Naar men moet aannemen, had de procurator ook bemoeienis met eenige der indirecte belastingen. Vroeger werden deze belastingen verpacht, maar later door den staat zelf geheven. Wij noemen hier de volgende: de omzetbelasting van een honderdste penning bij elken verkoop (centesima rerum venalium), de vijfentwingste penning bij den verkoop van slaven (vicesima quinta venalium mancipiorum) en de twintigste penning, die uitsluitend van Romeinsche burgers werd geheven, bij de vrijlating van slaven (vicesima manumissionum). De plichten van den procurator eener provincie waren dus zeer omvangrijk. Als hulp voor den procurator van Belgica wordt eenmaal op een inscriptie een subprocurator genoemd. Hij kan hebben behoord tot de centenarii, maar eerder tot de sexagenarii.

Er waren evenwel eenige takken van het financieele beheer, die niet ressorteerden onder den procurator van de provincie, daar de ambtenaren, die met deze aangelegenheden waren belast, niet den procurator van de provincie, maar het hoofd der centrale administratie van dezen diensttak te Rome als hun onmiddellijken chef hadden. Bij voorbeeld had de procurator der provincie geen bemoeienis met het innen van het successierecht van 5 % (de vicesima hereditatium). Deze belasting was in 6 o. J. ingesteld door Augustus, ten voordeele van het aerarium militare, en werd eerst verpacht, maar later, vermoedelijk sedert Hadrianus, door den staat zelf geheven. Met de leiding van de heffing was de rationalis belast. Het Rijk was voor deze belasting in districten verdeeld. In elk district was een bijzondere procurator, een sexagenarius of een centenarius, die niet ondergeschikt was aan den procurator van de

provincie. Het district, waartoe het Rijnland voor deze belasting behoorde, omvatte behalve de twee Germaniae en Belgica ook de provincie Lugdunensis. De titel van zulk een procurator uit den tijd van Septimius Severus, die op een inscriptie wordt genoemd, luidt: procurator vigesimae hereditatium per Gallias Lugdunensem et Belgicam et utramque Germaniam.

Ook de tollen behoorden voor het grootste deel niet tot het ressort van den procurator der provincie. Voor de tollen was het Rijk in een aantal districten verdeeld, die elk meer dan één provincie groot waren [1]). Het tolgebied van Gallië omvatte geheel Gallië, met inbegrip van Narbonensis en de westelijke Alpen, de twee provincies Germania en Raetia. Aan de grens werd een doorvoerrecht van 2½ % geheven. Deze belasting is bekend als quadragesima Galliarum. Tot ongeveer het einde van de tweede eeuw werd deze belasting verpacht, maar later door organen van den staat zelf geheven. De belasting ressorteerde onder een afzonderlijke afdeeling van het rijks-departement a rationibus, met een procurator quadragesimae Galliarum aan het hoofd. In den tijd, toen de belasting werd verpacht, was er voor de rechtspraak over zaken deze belasting rakende een bijzondere procurator Augusti quadragesimae Galliarum inter mancipes et negotiantes, die vermoedelijk te Lyon zetelde. Naderhand werden deze zaken waarschijnlijk door den procurator van de provincie berecht. Toen de belasting verpacht was, geschiedde de controle door vilici en tabularii (keizerlijke vrijgelatenen en slaven). Later stonden de tolkantoren onder leiding van een praepositus, een keizerlijk vrijgelatene die de vilici en tabularii onder zich had. Wij kennen een tolkantoor te Keulen in Germania Inferior, maar geen enkel uit Belgica. Een pachter (conductor) van de quadragesima Galliarum heeft te Bonn een altaar gewijd aan plaatselijke godheden, de Matres Aufaniae, waarschijnlijk tijdens een inspectietocht aan den Rijn.

Een belangrijke bijdrage tot de staatsinkomsten werd geleverd door de opbrengst van de staatsdomeinen, die van de eerste eeuw af tot het einde van de tweede onder den fiscus ressorteerden. Naast de staatsdomeinen kent men het kroondomein en het persoonlijke bezit van den keizer, die tezamen werden beheerd door één departement, geleid door den procurator patrimonii, behoorend tot de ducenarii. Bij het patrimonium principis werden niet alleen de goederen gevoegd, die den keizer als legaten toevielen,

1) Over het tolgebied Illyricum verg. A. Dobó, *Publicum portorium Illyrici* (1940).

maar ook de verbeurd verklaarde landerijen. Door de groote confiscaties tegen het einde van de tweede eeuw ten tijde van Septimius Severus nam het keizerlijke domein zoozeer in omvang toe, dat een verandering in het beheer moest worden ingevoerd. De nieuw verworven goederen en een deel van het vroegere bezit werden onder een afzonderlijk beheer geplaatst, als res privata, eerst onder een procurator en later onder een magister rei privatae, met den rang van trecenarius. Men beschouwde deze domeinen toen reeds geheel als staatseigendom. Belgica en de twee Germaniae vormden, zoowel voor het patrimonium principis als voor de res privata, in de derde eeuw een afzonderlijk bestuursdistrict, waarvan een procurator met den rang van sexagenarius aan het hoofd stond. De ons als praefectus praetorio en schoonvader van keizer Gordianus III welbekende Timesitheus is zijn loopbaan begonnen als procurator rationis privatae in Belgica en Germanië. Later is hij plaatsvervangend gouverneur van Neder-Germanië en tegelijk procurator patrimonii in Belgica en de twee provincies Germania geweest. Als zoodanig hebben wij hem boven reeds vermeld. De domeinen, die geen deel uitmaakten van de civitates, evenmin als het grootgrondbezit in de latere Oudheid, werden verpacht.

Mijnen, steengroeven, fabrieken en steenbakkerijen werden op een dergelijke wijze beheerd als de domeinen; zij konden deel uitmaken van het bezit van den fiscus, van het patrimonium of van de res privata. Met het toezicht op het mijnwezen in Gallië was een procurator Augusti ad vectigal ferrariarum Gallicarum belast, die waarschijnlijk te Lyon zetelde. Alleen over het beheer van de steengroeven weten wij eenige bijzonderheden, omdat dikwijls officieren daar het toezicht hadden, wanneer steenen werden gebroken ten behoeve van legerafdeelingen, en bij die gelegenheid inscripties dit toezicht hebben vereeuwigd. Ook bij het beheer van het zoutmonopolie heeft het leger een rol vervuld. Onder Vespasianus is een centurio van Legio VI Victrix, die toen in Neuss lag, belast geweest met het toezicht op de salinatores, waarschijnlijk de pachters van de zoutpannen, in de gemeenten van de Menapii en de Morini. De steenbakkerijen in het militaire district stonden eveneens onder het beheer van het leger. Naderhand zijn er ook fabrieken geweest van staatswege.

Tot de groote staatsbedrijven behoorde het aanmunten van geldstukken. In Belgica en Germanië zijn waarschijnlijk geen munten geslagen vóór den tijd van de Gallische keizers uit de derde eeuw. Toen zijn er twee van dergelijke bedrijven opgericht, een te Trier, waar onafgbroken munten zijn geslagen tot in de vijfde eeuw, en

een tweede te Keulen. Het laatst genoemde is onder Aemilianus in 243 gesticht als moneta comitatensis en werkte oorspronkelijk te Viminacium (Kostolac aan den Donau), maar is in 256 of 257, toen Gallienus naar den Rijn vertrok, naar Keulen overgebracht. Geldstukken uit de werkplaats te Keulen kent men sedert 257 of 258. Niet lang daarna is deze munt opgeheven. Het bedrijf werd geleid door een procurator monetae, met den rang van een centenarius, die onder het centrale gezag van den fiscus stond.

Ook het postwezen behoorde tot de takken van het bestuur. Intusschen diende de post uitsluitend voor officieele doeleinden. De transportmiddelen, wagens en trekdieren, moesten door de civitates worden geleverd, voorzoover de postroute door hun gebied liep. Deze levering werd verpacht, later onder dwang als een opgelegde last, daar de levering steeds verlies medebracht. Voor dezen tak van dienst, die den staat dus niet veel kostte, was een centraal bureau te Rome, onder leiding van een praefectus vehiculorum, een centenarius of ducentenarius. Onder hem stonden ambtenaren met denzelfden titel, maar van lageren rang (sexagenarii), die als directeuren van de verschillende postdistricten optraden. Wij kennen door inscripties zulk een praefectus voor Belgica en de twee provincies Germania uit den tijd omstreeks het einde van de tweede eeuw, die later advocatus fisci bij de quadragesima Galliarum is geweest, en een praefectus vehiculorum voor geheel Gallië uit de derde eeuw. De postdistricten waren dus in de verschillende perioden niet gelijk van omvang. Per post werden keizerlijke brieven overgebracht door koeriers, in de eerste en tweede eeuw meestal keizerlijke slaven die in een corporatie waren georganiseerd. Zij werden tabellarii of cursores (ijlboden) genoemd. Sedert de derde eeuw werd de postdienst meestal verzorgd door militairen.

Van de post maakte de militaire verplegingsdienst (de annona militaris) gebruik voor de verzorging van den keizer en de troepen in de provincies. Met dezen dienst was een bureau te Rome belast, dat werd geleid door een keizerlijken vrijgelatene, a copiis militaribus, en later door den praefectus praetorio. De zorg voor de intendance van een leger, dat onder het onmiddellijke commando van den keizer stond, was aan ambtenaren van hoogeren rang opgedragen, soms aan een praefectus vehiculorum. Door inscripties kennen wij een praepositus copiarum expeditionis Germaniae Secundae, tijdens den tweeden oorlog van Marcus Aurelius tegen de Marcomannen (177 tot 180), en een procurator annonae ob expeditionem Gallicam, voor den veldtocht van Septimius Severus tegen

Clodius Albinus (in 196 en 197), beiden ambtenaren uit den ridderstand. In de provincies waren magazijnen, die onder beheer van het bureau a copiis te Rome stonden. Als magazijnchefs traden keizerlijke slaven op, dispensatores horreorum. In oorlogstijd werden alle magazijnen in het etappegebied onder militaire leiding geplaatst. Sedert de derde eeuw stond de geheele verplegingsdienst onder de leiding van den praefectus praetorio. Aan de gouverneurs der provincies was het toezicht op dezen tak van dienst in hun ambtsgebied opgedragen.

Een bijzondere zorg voor het keizerlijke bestuur vormden de gladiatoren in verband met de zeer groote kosten, het gevaar, dat een muiterij van de gladiatoren kon opleveren, en de overgroote belangstelling, die het publiek had voor voorstellingen met deze vechtersbazen. In de provincies was een keizerlijke procurator (een sexagenarius) belast met het toezicht op de gladiatoren en op de kazernes, waar zij werden ondergebracht en geoefend. De districten van deze ambtenaren waren zeer groot. Het district van Gallië en de twee provincies Germania omvatte bovendien Raetia, Britannia en de Spaansche provincies.

Wij moeten thans nog een oogenblik aandacht geven aan de bureaux van de ambtenaren, die voor de financieele administratie zorgden. Een bijzonder belang had het archief, t a b u l a r i u m, waar de gegevens voor den census werden bewaard. Dit archief was gevestigd in de plaats, waar de provinciale procurator zetelde, en was dus voor Belgica en de twee Germaansche provincies gevestigd te Trier. Het stond onder de leiding van dezen procurator. Intusschen hadden de tabularia niet alleen het karakter van archieven. Veeleer waren zij de middelpunten voor het geheele beheer van de provincies. Zij zijn in den loop der tijden uitgegroeid tot het groote bestuursapparaat, dat in perioden van verwarring en gedurende den geheelen Byzantijnschen tijd het element van orde in het Rijk is geweest en den staat door de grootste moeilijkheden heeft heengeholpen. Hun organisatie stond eerst naast de militaire bestuursinrichting, maar heeft deze laatste op den duur geheel overvleugeld [1]).

Over de werkzaamheid van de tabularia in den vroegen keizertijd weten wij slechts weinig. De taak van dit bureau omvatte voornamelijk de voorbereiding van den census, het innen van de belastingen en het beheer van de provinciale kas. Als ambtenaren worden genoemd t a b u l a r i i, die de gelden in ontvangst nemen, d i s p e n s a t o r e s

1) E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten,* blz. 68-71.

en de aan hen ondergeschikte arcarii, voor het beheer, commentarienses, die de administratieve handelingen van het bureau registreeren en de fiscale processen bewerken, ambtenaren voor het bewaren en in orde houden van de lijsten voor den census (de instrumenta censualia), die ab instrumentis worden genoemd. Verder waren er voor het werk in het bureau klerken en schrijvers, librarii en notarii, en voor het buitenwerk tabellarii en cursores, die ambtelijke berichten moesten overbrengen. Deze ambtenaren waren, voorzoover zij met het beheer van gelden waren belast, in de eerste en tweede eeuw keizerlijke slaven. De anderen waren vrijgelatenen. De chef van het bureau was de princeps tabularii. Al deze ambtenaren behoorden tot het personeel van den keizer en werden door of namens hem ontslagen. Door inscripties kennen wij een vrijgelatene van een der Flavische keizers, die commentariensis aan het tabularium te Trier is geweest, eenige tabularii, eveneens vrijgelatene, en een arcarius, een keizerlijke slaaf, uit de eerste helft van de eerste eeuw.

De procurator der provincie had zijn eigen bureau, evengoed als de gouverneur. Over de inrichting van dit bureau zijn wij slecht ingelicht. Wij kennen uit inscripties een cornicularius van den procurator van Belgica, een optio die in Legio I Minervia had gediend, en een benificiarus. Het is ook niet duidelijk, hoe de verhouding is geweest van dit bureau tot het tabularium. In elk geval maakte het een groot verschil, dat het personeel van het officium van den procurator uit oud-militairen bestond, terwijl het personeel van het tabularium uit vrijgelatenen en slaven was samengesteld. De officia moeten op den duur steeds minder beteekenis hebben gekregen, naarmate hun taak door de tabularia werd overgenomen.

V. NEDERLANDERS IN HET ROMEINSCHE LEGER

Behalve de belastingen, waarvan de organisatie en het beheer in de vorige afdeeling van dit hoofdstuk zijn besproken, was de voornaamste verplichting, die op de bewoners van ons land gedurende den Romeinschen tijd rustte, de levering van recruten voor den krijgsdienst. Terwijl wij geen middelen hebben om vast te stellen, hoe hoog de belastingen waren, lichten de inscripties ons tamelijk uitvoerig in over den krijgsdienst. Wij ontvangen daarbij een indruk, in welke mate de verschillende stammen van ons land voor het leve-

ren van troepen in aanmerking zijn gekomen. De gegevens over dit onderdeel zijn ten minste veel sprekender dan onze zeer algemeene kennis aangaande het belastingwezen.

Soldaten van Germaansche afstamming en afdeelingen van troepen, samengesteld uit Germanen, die op Romeinsche wijze waren afgericht en werden aangevoerd, zijn voor de legers van den Romeinschen keizertijd steeds van zeer groote beteekenis geweest [1]. Reeds Caesar heeft van Germaansche hulptroepen gebruik gemaakt, wellicht reeds sedert het tweede jaar van zijn oorlogen in Gallië, toen er gezanten van Germaansche stammen tot hem zijn gekomen om hun onderwerping aan te bieden. Zeker heeft hij in den zomer van 52 v. Chr. bij de Germanen manschappen laten werven en de uit deze manschappen samengestelde afdeelingen bewezen goede diensten bij de onderwerping van den grooten opstand in Gallië van dat jaar. Bij het beleg van Noviodunum is er sprake van een corps van 400 Germaansche ruiters in Caesar's leger. Tijdens den burgeroorlog beschikten zoowel Caesar als Pompeius over troepen van dezen stam. Bij den slag van Pharsalos hebben voor het eerst Germanen tegenover Germanen gestaan onder de elkander bestrijdende Romeinsche veldheeren. Al deze manschappen hadden zich laten aanwerven, omdat zij werden aangelokt door de hooge soldij even goed als uit de begeerte naar buit en krijgsmansavonturen. Weldra vindt men Germanen als waardgelders in alle legers, in Afrika, Egypte, Syrië en Judaea.

Van geheel anderen aard dan deze afdeelingen waren de Germaansche troepen, die tijdens de oorlogen van Augustus in de Romeinsche legers dienden. Deze troepen werden geleverd door de volksstammen, die onder het Romeinsche gezag stonden, volgens de bepalingen der verdragen, waardoor zij zich met Rome hadden verbonden. Als zulk een troep moet men de Friezen beschouwen, die den eersten veldtocht van Drusus in 12 v. Chr. medemaakten, en de Cherusci in het leger van Tiberius gedurende zijn veldtochten van 4 tot 6 o. J. Deze afdeelingen werden aangevoerd door voorname personen uit de verschillende stammen. Onder anderen is Arminius commandant van een dergelijke afdeeling van Cherusci geweest. Op die wijze heeft hij den rang van ridder gekregen. De verplichting om troepen te leveren gold evenwel alleen in geval van oorlog. De afdeelingen waren nog niet op Romeinsche wijze geoefend en evenmin bestond er een rechtstreeksch verband tusschen deze troepen en de hoofdmacht van het Romeinsche leger.

---

1) M. Bang, *Die Germanen im Römischen Dienst* (1906).

De hervormingen van Augustus hebben ook bij de Germaansche hulptroepen groote veranderingen gebracht. In het vervolg werden de recruten volgens een bepaald systeem uit de volksstaten gelicht. De corpsen kregen een vaste organisatie, de ruiterij in alae en het voetvolk in cohortes. Deze onderdeelen werden veelal genoemd naar de volksstammen, waaruit zij waren gerecruteerd en ook regelmatig werden aangevuld. Meestal werden zij nog door voorname leden van hun eigen stam gecommandeerd, maar natuurlijk door personen, die het volledige vertrouwen van de Romeinen bezaten. In den regel waren deze commandanten zoons van personen, die reeds in het Romeinsche leger hadden gediend en met het burgerrecht waren begiftigd. Als hooge officieren werden zij dan zelf in den ridderstand verheven. De soldaten van de hulptroepen waren evenwel geen Romeinsche burgers. Zij kregen het burgerrecht bij hun ontslag uit den krijgsdienst na een diensttijd van 25 jaar. Hun zoons konden dan dienst nemen bij de legioenen, die steeds uit Romeinsche burgers waren samengesteld.

De hulptroepen werden tot den tijd van de Flavische keizers gebruikt in het land, waaruit zij afkomstig waren. Slechts zelden werden zij buiten hun vaderland gedetacheerd. Bij den opstand der Bataven was het echter gebleken, hoe gevaarlijk dit systeem kon wezen. Om die reden zijn de hulptroepen, die uit ons land waren gerecruteerd, naar elders overgeplaatst, gewoonlijk naar de landen aan den Donau en naar Britannië. De afdeelingen werden bovendien niet meer uitsluitend samengesteld uit leden der volksstammen, waarvan zij de namen droegen. Zelfs neemt men aan, dat zij in den regel niet uit deze stammen meer werden aangevuld. Maar toch vindt men, wat de volkeren uit het gebied van ons land betreft, in Britannia bij de Cohors II Tungrorum nog eenige Tungri, bij de Cohors I Sunucorum in het jaar 124 eenige Sunuci, in de cohortes van Nervii eenige Sunuci en Texandri. Deze afdeelingen hebben dus blijkbaar hun nationale karakter nog geruimen tijd bewaard.

Behalve cohortes en alae vindt men in de latere eeuwen als afdeelingen van hulptroepen nog numeri en cunei genoemd. Een numerus is een afdeeling, die meestal is gerecruteerd uit niet tot het Rijk behoorende volkeren. Wat het peil van de manschappen betreft, waren de numeri dus uit de minst beschaafde soldaten samengesteld. Zij behielden hun nationale karakter en soms zelfs wellicht hun nationale bewapening en andere eigenaardigheden. Een cuneus is een afdeeling van dergelijke troepen, die bereden zijn; sedert de

1) Over de numeri verg. E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 233-244.

derde eeuw heeft deze uitdrukking den term numerus voor dit soort van afdeelingen verdrongen. De numeri en cunei waren tot de vierde eeuw steeds lager in rang dan de cohortes en de alae.

Voor ons doel is het van belang te weten, in hoeverre de volksstammen, die op het Nederlandsche grondgebied woonden, bij de recruteering van manschappen voor het leger waren betrokken. Wij zullen dus in het volgende voor elken volksstam nagaan, wat wij over de afdeelingen die zijn naam dragen weten en wat ons verder bekend is over leden van den stam, die in de onderdeelen van het Romeinsche leger hebben gediend. Behalve de verschillende soorten van hulptroepen en de legioenen komen in aanmerking de c o h o r t e s p r a e t o r i a e, die het garnizoen van Italië vormden en wellicht het best als de keizerlijke garde worden aangeduid, en verder de bereden lijfwacht van de keizers sedert de tweede eeuw, de e q u i t e s s i n g u l a r e s. De Germaansche lijfwacht uit den oudsten keizertijd, de c o r p o r e c u s t o d e s, die uit Germanen was samengesteld, bestond niet uit soldaten van het leger, maar veeleer uit gewapende dienaren van het keizerlijke huis.

B a t a v e n (Verg. Afb. 26 in Deel I) worden reeds genoemd in het jaar 16 o. J. als een corps in het leger van Germanicus, onder commando van Chariovalda, een voornaam lid van dezen volksstam. Aan de veroveringsoorlogen in Britannië, in de jaren 42 tot 47 onder Aulus Plautius, hebben Bataven deelgenomen. Niet minder dan acht cohorten, die den naam van dit volk dragen, zijn in het jaar 61 naar Britannië overgeplaatst om te helpen bij het dempen van den grooten opstand in dat gewest. Oorspronkelijk hebben deze cohorten, waarin ook Canninefates dienden en die gedeeltelijk uit bereden manschappen bestonden, — zij waren e q u i t a t a e, — deel uitgemaakt van het Nedergermaansche leger. Administratief waren zij ingedeeld bij Legio XIV. In het begin van 68 zijn die afdeelingen door Nero naar Italië ontboden en in de oorlogen na den dood van dezen keizer hebben zij, gelijk bekend, een rol van beteekenis vervuld. Als hun commandant wordt de praefectus castrorum Alfenus Varus genoemd. Zij behoorden tot de meest krijgshaftige afdeelingen van het Romeinsche leger in dien tijd. Later hebben zij zich bij hun landgenoot Civilis aangesloten; na den opstand der Bataven zijn zij opgeheven.

Andere Bataafsche troepen bevonden zich in het leger, dat Vitellius op zijn tocht van den Rijn naar Rome heeft vergezeld, wellicht de latere Cohors IX Batavorum. Deze afdeeling is na den opstand niet naar Germanië teruggekeerd, maar wordt tusschen 147 en 166

eenige malen vermeld als een onderdeel van het leger in Raetia. Tegen het einde van de Oudheid, in het begin van de vijfde eeuw, bevond zij zich nog in Raetia, waar zij wordt genoemd onder de troepen, die door den Dux van Raetia werden gecommandeerd. Haar garnizoen was te Passau aan den Donau, een plaats die haar naam aan de Bataven dankt. Als een van haar commandanten wordt een tribunus Titus Porcius Aelianus genoemd. Vroeger lag zij wellicht te Weissenburg aan den limes van Raetia, waar een door haar aan Juppiter gewijd altaar is gevonden. De afdeeling was duizend man sterk en gedeeltelijk bereden. — Wij kennen nog twee andere afdeelingen van Bataven uit den tijd van den opstand. Een Ala Batavorum wordt in 68 vermeld als een onderdeel van het leger aan den Rijn. Onder het opperbevel van Verginius Rufus heeft die afdeeling gevochten tegen de troepen van Vindex. Tijdens den slag tusschen Civilis en Munius Lupercus is zij overgeloopen van de Romeinen naar de Bataven. Haar commandant, Claudius Labeo, is daarna geïnterneerd bij de Friezen. Na het einde van den opstand moet zij zijn opgeheven. Een ander corps, een Cohors Batavorum, werd door Civilis zelf gecommandeerd. Deze afdeeling was waarschijnlijk in 69 geformeerd, toen Vitellius naar Italië vertrok, ter versterking van het Nedergermaansche leger. Met haar had Civilius, naar hij voorgaf, den opstand der Canninefates willen dempen, toen nog alleen dit volk van de Romeinen was afgevallen.

Ook uit den tijd na den opstand zijn ons een tamelijk groot aantal afdeelingen van Bataven bekend. Een Ala I Batavorum milliaria behoorde in het jaar 158 tot de bezetting van Dacia Superior. Wellicht was het dezelfde afdeeling, die later wordt vermeld onder de troepen van het leger aan den Donau. Tot dit leger hebben niet minder dan drie cohorten van Bataven behoord. Een Cohors I en een Cohors II Batavorum, beide afdeelingen van duizend manschappen, maakten in 98 deel uit van het leger in Pannonia. Zij hebben dienst gedaan tijdens de oorlogen in Dacia. Eenige soldaten van de tweede afdeeling worden vermeld in de lijst der gesneuvelden, die is gegrift op het monument van Adamklisse, het zoogenaamde Tropaeum Traiani, in de Dobroedsja. Een derde afdeeling behoorde in 107 tot het leger van Raetia en onder Antoninus Pius tot het leger van Pannonia Inferior. Haar garnizoen kan in Adony (Vetus Salina) zijn geweest. Wij kennen van daar den grafsteen van een harer commandanten, een tribunus. Wellicht heeft tot deze afdeeling de Bataaf behoord, die zijn bedrevenheid in het boogschieten en zwemmen met zóóveel succes voor keizer Hadrianus mocht vertoonen, dat

daarvan melding werd gemaakt in een op zijn grafsteen gebeiteld gedicht.

Andere cohorten, wellicht vier in getal, behoorden in 83 tot het leger, dat in Britannia onder Agricola vocht. Een van deze afdeelingen, een Cohors I Batavorum van 500 man, is ons door inscripties uit later tijd bekend. Zij wordt vermeld in de jaren 122 en 135. Waarschijnlijk lag zij te Procolitia (Carrawburgh) aan den grenswal van Hadrianus. Een van haar commandanten, een praefectus, heeft daar een altaar gewijd aan de Dea Covventina, een godin, die door de Bataven en Cugerni werd vereerd. In de late Oudheid wordt deze Cohors I Batavorum, die toen nog steeds te Procolitia in garnizoen lag, vermeld onder de troepen van den Dux Britanniarum.

Bovendien kennen wij een Numerus exploratorum Batavorum, die in den tijd van Septimius Severus te Roomburg in garnizoen lag. Het grafschrift van een explorator Batavorum, die wellicht tot dezen Numerus heeft behoord, is in Mauretania ontdekt. De exploratores waren in bijzondere afdeelingen vereenigd [1]). Naar men aanneemt, omvatte zulk een afdeeling slechts weinig manschappen, steeds gekozen uit de bevolking van het land, waar zij dienden. Intusschen bewijst de Bataaf, die als verkenner in Afrika werkzaam was, dat bekwame exploratores ook elders werden gebruikt. Ten slotte vermelden wij een aantal corpsen, die naar de Bataven werden genoemd, uit de late Oudheid. Wij weten van deze troepen evenwel niet meer dan hun namen en de plaatsen, waar zij in garnizoen lagen, of de legers, waartoe zij behoorden, voorzoover deze gegevens in de Notitia dignitatum worden medegedeeld. Alleen vernemen wij iets meer over een Numerus Batavorum Seniorum, die tot de garde behoorde, daar ons een aantal inscripties bekend is van soldaten dezer afdeeling. De inscripties staan op sarkophagen, ontdekt in het soldatenkerkhof van Concordia in Noord-Italië ten westen van Aquileia.

Wij moeten ons allerminst voorstellen, dat de afdeelingen, die het laatst zijn genoemd, uit Bataven waren samengesteld. Integendeel werd in de latere Oudheid geen rekening meer gehouden met den naam van een afdeeling; in den regel werden als recruten manschappen ingelijfd, afkomstig uit het land waar de afdeeling op dat oogenblik aanwezig was. Alleen is zeker tot den tijd van Hadrianus het nationale karakter nog eenigszins gehandhaafd. Zekerheid hebben wij uitsluitend omtrent soldaten, van wie uitdrukkelijk wordt

1) Ernst Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 260-262.

vermeld, dat zij tot den volksstam der Bataven behoorden [1]). — Wij kennen door inscripties eenige Bataven, die in de cohortes praetoriae hebben gediend en in de legioenen, voornamelijk in Legio XXII in Over-Germanië en Legio XXX bij Vetera, benevens in hulptroepen, merkwaardigerwijze alleen, voor zoover wij het kunnen nagaan, in afdeelingen van ruiterij. Bijzonder groot was het aantal Bataven in het corps van de equites singulares, de bereden lijfwacht van de keizers uit de tweede eeuw. Op de inscripties, waarin zij worden genoemd, zijn zij soms als Batavus zonder meer, maar dikwijls ook als burgers van Ulpia Noviomagus aangeduid. Een altaar, gevonden in de kazerne van deze afdeeling te Rome uit den tijd van Elagabalus, is gewijd aan Hercules Magusanus, den hoofdgod van de Bataven, door Bataven, die uit Germania Inferior afkomstig waren. De andere inscripties zijn grafsteenen, gevonden in de begraafplaats van het corps. — Tenslotte noemen wij hier nog eenige grafsteenen van Bataven, die in de eerste eeuw hebben behoord tot de persoonlijke lijfwacht van de keizers en de leden van hun huis, de corpore custodes, dateerend uit den tijd van Tiberius tot Nero. Zij behoorden tot het Collegium Germanorum, waarin deze manschappen waren georganiseerd. Een van hen, een lijfwacht van Nero, had het Romeinsche burgerrecht verkregen.

Veel minder belangrijk zijn de afdeelingen, die naar den volksstam der C a n n i n e f a t e s zijn genoemd. Bij de vermelding van de acht vermaarde cohorten van Bataven, die zulk een belangrijke rol hebben gespeeld in de gebeurtenissen na den dood van Nero en tijdens den opstand, wordt door Tacitus éénmaal ook van Canninefates gesproken. Mogelijk is het, dat in deze afdeelingen, behalve Bataven, ook leden van den naburigen stam waren ingedeeld. Eerder was één dezer cohorten geheel uit Canninefates samengesteld. — Een Ala Canninefas wordt vermeld als een onderdeel van het Nedergermaansche leger in het jaar 28. Later heeft deze afdeeling als Ala I Cannanifatium civium Romanorum nog een eervolle loopbaan gehad in de Romeinsche legers. In de jaren 74 tot 90 wordt zij genoemd als een onderdeel van het leger in Over-Germanië en van 116 tot 154 in Pannonia Superior. Uit beide provincies kennen wij een aantal inscripties, waarop de namen van officieren en manschappen van dit corps voorkomen. — Verder vernemen wij nog van een lid van dezen volksstam, die centurio is geweest van Legio XXX,

1) H. D. J. van Schevichaven, *Epigraphie der Bataafsche krijgslieden in de Romeinsche legers* (1881).

en eenige anderen, die bij de hulptroepen hebben gediend (verg. afb. 25 in Deel I). Een soldaat, die Cannanefas was, wordt ook genoemd in de lijst der gesneuvelden van het reeds zooeven vermelde monument van Adamklisse, tezamen met leden van naburige volksstammen, behalve Bataven ook Tungri, Nervii en een Texuander.

Evenmin valt er veel te berichten over soldaten uit de kleine stammen in de buurt, die gewoonlijk te zamen met de Bataven worden genoemd. — Van de Texandri kennen wij alleen den zooeven reeds genoemden soldaat op het monument van Adamklisse en eenige stamgenooten, die dienden in de Cohors II Nerviorum; te zamen met een aantal Sunuci uit dezelfde afdeeling, hebben zij een altaar opgericht voor den Genius loci te Procolitia (Carrawborough), waar zij op dat tijdstip, in een bijzondere afdeeling vereenigd, gedetacheerd waren. Wij kennen alleen twee Marsaci als soldaten van hulptroepen, volgens de inscripties waarin hun namen worden genoemd. Iets meer kunnen wij mededeelen over de Frisiavones. Een Cohors I Frisiavonum komt als een onderdeel van het leger in Britannië voor in de jaren van 105 tot 124. Deze afdeeling lag te Vindobola (Wallsend in Northumberland) aan den grenswal van Hadrianus. Tegen het einde van de Romeinsche heerschappij in Britannië bestond deze afdeeling nog en behoorde tot de troepen onder het bevel van den Dux Britanniarum. Wellicht heeft een lid van dezen stam gediend in Legio I Minervia. Verder vindt men Frisiavones onder de equites singulares en de corpore custodes, als lijfwachten van de keizers.

Van de volksstammen in het zuiden zijn de Morini en de Menapii blijkbaar zeer weinig krijgshaftig geweest. Wij kennen een Cohors I Morinorum, die in de jaren 103 en 122 wordt genoemd als een onderdeel van het leger in Britannia en later nog als een van de afdeelingen onder het bevel van den Dux Britanniarum; zij lag te Glanoventa (Bownes) aan den wal van Hadrianus. Een grafsteen voor een praefectus dezer afdeeling is gevonden te Salona in Dalmatië. Ook een Cohors I Menapiorum heeft in de eerste helft van de tweede eeuw tot het leger in Britannia behoord; zij wordt daar vermeld in de jaren 122 en 124; maar anders weten wij van haar niets. Uit de late Oudheid kennen wij nog eenige afdeelingen, die naar de Menapii worden genoemd. Er zijn evenwel geen gegevens over leden van deze volksstammen, die in andere legerafdeelingen hebben gediend.

Geheel anders staat het met de Nervii. Reeds in het jaar 10 v. Chr. kwamen onder de troepen van Drusus ongeregelde corpsen

uit dezen volksstam voor; als hun aanvoerders worden genoemd Avectius en Chumstinctus, van wie wij overigens niets weten. In 69 heeft Vitellius eenige cohorten bij de Nervii laten lichten; maar zij liepen reeds het volgende jaar naar Civilis over en zijn na het einde van den opstand ontbonden. Mogelijk werden deze cohorten door de nummers IV en V aangeduid, daar die nummers in de reeks van de cohorten der Nervii ontbreken. Deze cohorten lagen in Britannia. De cohorte met nummer I, die te Borcovicum (Housesteads) in garnizoen lag, wordt vermeld in de jaren 105 en 122; de tweede, die te Vindolana aan den wal van Hadrianus lag, van 98 tot 146; de derde, te Alio (Whitleycastle), in 122 en 135; de zesde, in garnizoen te Virosidum (bij Bainbridge), van 122 tot 146. De nummers I, III en VI maakten in de late Oudheid nog deel uit van het leger onder het commando van den Dux Britanniarum. Cohors I was milliaria en equitata (dat wil zeggen, zij bestond uit 1000 manschappen, die gedeeltelijk bereden waren); zij werd gecommandeerd door tribuni. Cohors II mocht de betiteling civium romanorum voeren, een onderscheiding die geenszins wil zeggen, dat haar soldaten het Romeinsche burgerrecht bezaten. In deze afdeeling dienden de Texandri en Sunuci, die boven zijn genoemd. Ook Cohors III voerde den bijnaam civium romanorum. Van Cohors VI is ons bekend, dat zij door een praefectus werd aangevoerd. Afdeelingen van Nervii uit de late Oudheid worden in de Notitia dignitatum opgesomd. Anders worden Nervii, die in de Romeinsche legers dienden, alleen vermeld in de lijst der gesneuvelden van het monument te Adamklisse.

Vrij talrijk zijn ook de afdeelingen, die naar den volksstam der T u n g r i worden genoemd. Een Cohors Tungrorum, die waarschijnlijk in 69 was geformeerd, liep naar Civilis over tijdens den slag in de Over-Betuwe, den eersten die Civilis in zijn strijd tegen de Romeinen heeft geleverd. Wij kennen evenwel ook afdeelingen uit ouderen tijd. In het leger, dat onder de leiding van Fabius Valens in 69 naar Italië optrok, bevonden zich twee cohortes van Tungri, die tegen de troepen van Otho in Gallia Narbonensis en in de Alpes Maritimae hebben gevochten. Een gedeelte van een grafsteen voor een soldaat van een dezer cohorten is in de buurt van Vence gevonden. Waarschijnlijk zijn het deze zelfde afdeelingen, die later in het leger van Britannia dienden. Zij namen deel aan de oorlogen van Agricola en worden genoemd in een gevecht, dat in 83 plaats had. Cohors I Tungrorum milliaria wordt vermeld in de jaren 103 tot 135 en later onder de troepen van den Dux Britanniarum; zij lag te Borcovicium (Housesteads) aan den wal van Hadrianus. Hoewel zij milliaria wordt genoemd, dragen op de inscripties haar commandanten den

titel van praefectus. Cohors II Tungrorum, milliaria en equitata, droeg den bijnaam civium latinorum. Reeds in de eerste eeuw behoorde zij tot het leger van Britannia en was daar nog ten minste in de derde eeuw. Haar garnizoensplaatsen waren te Blatumbulgium (Birrens) in Schotland en te Petriana aan den grenswal van Hadrianus. Een afdeeling van deze cohors was tijdens keizer Antoninus Pius in Raetia. Ook zij werd in den regel gecommandeerd door praefecten; slechts één maal wordt een tribunus van deze cohors genoemd. In deze afdeeling hebben manschappen gediend afkomstig uit den pagus Vellaus, die te Blatumbulgium een altaar hebben gewijd aan Ricagambeda, een ons overigens geheel onbekende godin. Manschappen uit de pagus Condrustus, het vroegere land van de Condrusi die in de cohors dienden, hebben een altaar gewijd aan Viradesthis (of Viradecthis), de bekende godin der Tungri.

Een Ala Tungrorum wordt van 98 tot 135 vermeld als een onderdeel van het leger in Britannia en was ook nog in later tijd in dit gewest aanwezig. Een ruiter van deze afdeeling heeft te Mumerills aan den wal van Antoninus Pius een altaar gewijd aan Hercules Magusanus, den voornaamsten god van de Bataven. Veel meer weten wij van een andere afdeeling, de Ala I Tungrorum Frontoniana. Van geen enkel corps hulptroepen uit het Romeinsche leger zijn ons zoo veel inscripties overgeleverd. Zij dankt haar naam aan een van haar praefecten, Fronto, van wien ons overigens niets bekend is. In de eerste eeuw behoorde zij tot het Nedergermaansche leger en was in garnizoen te Asciburgium (Asberg) aan den Rijn. Als ruiters, die toen in deze afdeeling hebben gediend, worden op inscripties genoemd een lid van den stam der Nemetes en een ander uit den stam der Triboci, beiden dus uit Over-Germanië afkomstig. De laatstgenoemde is overleden te Spalato. Om die reden meent men, dat de afdeeling eenigen tijd in Dalmatia is geweest. Maar van 80 tot 114 wordt zij vermeld als een onderdeel van het leger in Pannonia.

Uit het laatstgenoemde jaar dateert een diploma militare, gevonden te Carnuntum in de buurt van Weenen, dat is uitgevaardigd voor een ruiter van deze afdeeling. Zulk een diploma bestaat uit twee bronzen plaatjes; daarop is een extract gegrift uit het keizerlijke decreet, waarbij aan een aantal met naam genoemde soldaten der hulptroepen eervol ontslag uit den krijgsdienst en het Romeinsche burgerrecht werd verleend. Het diploma dient voor den betrokkene om zich als Romeinsch burger te kunnen legitimeeren. De ruiter, voor wien het is uitgevaardigd, blijkt tot den volksstam der Boii te behooren; zijn echtgenoote kwam uit Aquincum aan den Donau bij Budapest. Inscripties uit dezen tijd zijn gevonden te Cam-

pona (Tétény) en te Aquincum. Op die inscripties worden ruiters vermeld, die uit de stammen van de Bataven [1]) en van de Scordisci (in Pannonia) afkomstig zijn. Later is het corps overgeplaatst naar Dacia, waar het wellicht op een militair diploma, uit den tijd tusschen 145 en 161, wordt vermeld. Het lag in garnizoen te Alsó-Ilosva, geheel in het noorden van het gewest. Eerst in dien tijd droeg het den bijnaam Frontoniana. Het was daar nog in 213, toen het een inscriptie oprichtte ter eere van Caracalla, en ook nog in den tijd van Severus Alexander, toen het een inscriptie wijdde aan Julia Mamea Augusta, de moeder van keizer Severus Alexander: „matri sanctissimi Imperatoris Caesaris Severi Alexandri Augusti et castrorum senatusque". De afdeeling werd gecommandeerd door praefecten.

Ook uit de late Oudheid kennen wij nog eenige afdeelingen, die naar den stam der Tungri worden genoemd, en een Numerus Condrusorum. Verder kennen wij Tungri als soldaten van de cohortes praetoriae en van eenige afdeelingen van hulptroepen, merkwaardigerwijze uitsluitend van alae uit de eerste eeuw.

Afdeelingen van U b i i zijn niet talrijk. Reeds in den tijd van Augustus en Tiberius bestond een Cohors Ubiorum equitata en in den oorlog van 69 worden een Ala en Cohortes van de Ubii genoemd, terwijl in later tijd, sedert het einde van de eerste eeuw, een Cohors I Ubiorum eerst in Moesia Inferior en later in Dacia wordt vermeld. Voor ons doel hebben deze afdeelingen geen belang. Wel moeten wij meer aandacht schenken aan de S u n u c i. Wij kennen overigens alleen de Cohors I Sunucorum, die in 122 en 124 als een onderdeel van het leger in Britannia wordt genoemd. Uit het laatste jaar dateert een militair diploma, gevonden in de buurt van Sheffield, dat is uitgevaardigd voor een Sunucus, wiens naam verloren is gegaan, dienend in dit corps. Verder is ons van deze afdeeling alleen een inscriptie bewaard, opgericht bij Caernarvon in Wales ter eere van Septimius Severus en Caracalla. Anders kennen wij alleen de reeds boven genoemde Sunuci in de Cohors II Nerviorum als soldaten in de Romeinsche legers.

Evenmin valt er veel mede te deelen over de B a e t a s i i en de C u g e r n i. Een Cohors I Baetasiorum civium romanorum wordt vermeld in het leger van Britannia in de jaren 103 tot 135 en in de late Oudheid onder de troepen van den Dux Britanniarum. Haar standplaats was eerst te Uxellodunum (Maryport in Cumberland)

---

1) Verg. *Mnemosyne,* 3a s. VI (1938), blz. 222-224; zie Afb. 26 in Deel I.

en later te Regulbium (Reculver aan de noordkust van Kent) aan den Litus Saxonicum. Aan het hoofd van het corps stonden praefecten. Enkele Baetasii, die in verschillende afdeelingen van het leger hebben gediend, worden op inscripties vermeld. Van eenige anderen, die zich Traianenses Baetasii noemen, kennen wij de namen, die zij hebben vereeuwigd op een inscriptie ter eere van een aantal goden, bij gelegenheid van hun ontslag uit het corps der equites singulares in het jaar 132. Ten slotte noemen wij het grafschrift van een Baetasius, die heeft behoord tot de persoonlijke lijfwacht van Nero. Een Cohors I Ulpia Traiana Cugernorum civium romanorum, die van 103 tot 135 in het leger van Britannia wordt vermeld, lag in garnizoen te Procolitia (Carrawburgh). Eén enkele maal vindt men op een inscriptie een lid van dit volk, die tot een andere legerafdeeling heeft behoord. Een uit dezen stam afkomstig ruiter, die op een in Dalmatië gevonden grafsteen wordt vermeld, heeft in de eerste eeuw gediend in de Ala Claudia Nova. Traianenses daarentegen komen in vrij groot aantal voor, als soldaten van de cohortes praetoriae en van de legioenen, slechts enkelen evenwel als soldaten van hulptroepen en van het corps der equites singulares.

Bijzondere aandacht verdienen de afdeelingen, genoemd naar volkeren, die later geen deel uitmaakten van het Romeinsche Rijk, in de eerste plaats de Sugambren. Een Cohors Sugambra heeft in 26 deelgenomen aan het dempen van een opstand in Thracië, wellicht dezelfde afdeeling die later bekend is als Cohors I Claudia Sugambrorum, een naam dien zij tusschen 41 en 68 moet hebben gekregen. Zij wordt als Cohors I Sugambrorum veterana equitata in 99 en 134 vermeld in Moesia Inferior en behoorde in 157 tot het leger van Syrië. Een Cohors I Sugambrorum tironum lag in 78 eveneens in Moesia. Verder wordt een Cohors IV Sugambrorum genoemd, die in 107 in Mauretania Caesariensis aanwezig was. Cohorten der Sugambren met de nummers II en III zijn ons niet bekend. Het is eenigszins raadselachtig, hoe deze afdeelingen aan haar naam zijn gekomen. Wellicht waren zij oorspronkelijk gerecruteerd uit Sugambren, die aan den rechteroever van den Rijn woonden. In verband met het verhaal over het corps, waaraan wij thans aandacht zullen geven, is dat niet geheel onwaarschijnlijk.

Een merkwaardige mededeeling wordt ons gedaan over een afdeeling van Usipi, dezelfde volksstam die vroeger Usipetes werd genoemd. In het jaar 83, zoo wordt ons verhaald, is een Cohors Usiporum op transport naar Britannië aan het muiten geslagen. De afdeeling was kort tevoren in Germanië geworven; wellicht was zij

samengesteld uit manschappen, die de Mattiaci aan de Romeinen hadden moeten leveren krachtens hun onderwerpingsverdrag. Toen de manschappen hun kans schoon zagen, hebben zij den officier, die het transport commandeerde, en de Romeinsche soldaten, die bij hen waren ingedeeld om hun de krijgstucht bij te brengen en als instructeurs te fungeeren, gedood. Daarna hebben zij drie schepen buitgemaakt, zijn den Rijn afgevaren en in zee gestoken, zonder te worden aangehouden. Aan de kust van Britannia hebben zij een tijd lang geplunderd, soms met succes aanvallen doende en soms met bebloede koppen teruggeslagen. Maar ten slotte kregen zij zoo'n gebrek aan levensmiddelen, dat zij hun zwakste lotgenooten hebben opgegeten. Nadat zij Britannia geheel hadden omgevaren, zijn zij uit onkunde aan de Oostfriesche kust aangeland. Daar zijn zij door de Sueben en de Friezen gevangen genomen en als slaven verkocht. Eenigen hebben het Romeinsche gebied bereikt en op die wijze zijn hun lotgevallen bekend geworden.

Eindelijk noemen wij nog een afdeeling van Friezen, een Cuneus Frisiorum Aballavensium. Dit corps ruiterij, samengesteld uit manschappen, die in het noorden van ons land waren gerecruteerd, lag in Britannia te Aballa, een fort aan de westkust ten zuiden van Uxellodunum (Maryport in Cumberland), en wordt vermeld in den tijd van Severus Alexander en Gordianus. Tot de manschappen van deze afdeeling behoorden ook Tuihanti, die een tweetal altaren met inscripties te Borcovicium (Housesteads) aan hun eigen goden hebben gewijd (verg. afb. 28 en 29 in Deel I). De Tuihanti, die uitsluitend in de twee genoemde inscripties worden genoemd, waren naar alle waarschijnlijkheid Twentenaren. Ook in andere afdeelingen hebben Friezen gediend (verg. afb. 27 in Deel I).

De afdeelingen van troepen, die alleen uit de late Oudheid bekend zijn, genoemd naar de Ampsivarii, Bructeren, Chamaven, Franken, Salii en Tubantes, behoeven ons hier niet op te houden. Bij de bespreking van den toestand der Nederlandsche bevolking gedurende de vierde eeuw, in het volgende hoofdstuk, zullen wij aan deze afdeelingen nog eenige aandacht geven.

Minder goed dan over het leger zijn wij ingelicht over de vloot, die als Classis Germanica in onze geschiedenis een rol speelt. In 69, tijdens het begin van den opstand, was de vloot bemand met inheemsche matrozen, voornamelijk Bataven. Maar ook het kader, stuurlieden en officieren (gubernatores en centuriones), waren Germanen. Zelfs de commandant, de praefectus Julius Burdo, die door Tacitus wordt genoemd, had een Germaanschen naam.

Uit de gegevens, die in het voorafgaande zijn bijeengebracht, kan men eenige conclusies van algemeen historisch belang trekken. De Romeinsche legeraanvoerders hebben reeds in den oudsten tijd, toen zij met de Germanen in aanraking kwamen, gebruik gemaakt van ongeregelde troepen uit de verschillende volksstammen. Men kan denken aan een soort van landweer, in elk geval aan soldaten, die niet op Romeinsche wijze waren bewapend en geoefend [1]. Deze manschappen vochten ook op hun nationale manier. Om een afdeeling van dezen aard aan te duiden gebruiken de Latijnsche schrijvers den term tumultuarius. Als aanvoerders fungeerden natuurlijk steeds voorname leden van het volk, waaruit de manschappen afkomstig waren. Men herinnere zich de aanvoerders van den landstorm der Nervii, Avectius en Chumstinctus, in het leger van Drusus en den commandant van de Bataafsche troepen van dien aard, Chariovalda, in het leger van Germanicus. Later vindt men zulke troepen niet meer. Maar als de nood aan den man kwam, was het nog wel mogelijk er gebruik van te maken. Bijvoorbeeld heeft Didius Julianus, de latere keizer, in den tijd van Marcus Aurelius de provincie Belgica, waarvan hij gouverneur was, verdedigd tegen de Cauchen met hulp van de landweer uit zijn provincie.

In het Romeinsche leger is de landweer al in de eerste eeuw vervangen door afdeelingen van hulptroepen, alae en cohortes, die geheel op Romeinsche wijze waren georganiseerd. Maar zulke afdeelingen behielden vooreerst nog haar nationale karakter en werden ook gecommandeerd door officieren uit het eigen volk. Het is niet zeker, van welken aard het corps was, dat door Arminius werd aangevoerd; want in dezen tijd was het nog een periode van overgang. Maar de afdeelingen, waarover de Bataven Julius Civilis en Claudius Labeo het bevel voerden, waren zeker reeds op de Romeinsche wijze georganiseerd. De Bataven hadden het voorrecht, dat hun afdeelingen onder officieren uit hun eigen stam stonden.

Dit is veranderd in den tijd van de Flavische keizers. Men kan zeggen, dat de afdeelingen der hulptroepen toen hun nationale karakter hebben verloren. Het waren niet langer de verschillende volksstammen, die corpsen aan het leger leverden; maar het dienen werd een persoonlijke plicht voor de ingezetenen van het Rijk, die daarvoor door hun afkomst geschikt werden geacht. Daarbij was het onverschillig, in welke afdeeling de manschappen werden ingedeeld. Intusschen werd dit principe niet volledig gehandhaafd. Men

---

1) Verg. A. Stappers, *Les milices locales de l'ampire romain*: *Musée Belge*, VII (1903), blz. 198-246 en 301-334; IX (1905), blz. 50-79.

denke slechts aan de Cohors Usiporum, die in 83 is geformeerd. Het was evenwel de bedoeling, dat de manschappen op Romeinsche wijze zouden worden afgericht, zooals blijkt uit den centurio en de soldaten, die als aanvoerder en instructeurs bij het corps fungeerden.

Het is opmerkelijk, dat men in de tweede en derde eeuw weder het streven opmerkt afdeelingen met een nationaal karakter te formeeren. Dit streven staat zonder twijfel in verband met den algemeenen wensch, de nationale elementen in het Rijk naast het Romeinsche op krachtige wijze te ontwikkelen en te benutten. De keizers uit het huis der Flavii en Traianus mogen gepoogd hebben aan het Romeinsche element de absolute suprematie te verschaffen, de Antonini en de Severi zijn daarentegen genoodzaakt geweest, alle krachten, die aanwezig waren, gelijkelijk te ontwikkelen. In dien tijd ontstonden weer afdeelingen, die uit bepaalde volksstammen werden gerecruteerd. Wat ons land betreft, kunnen wij herinneren aan den Numerus exploratorum Batavorum. Naast zulke afdeelingen is evenwel opnieuw een soort van landstorm ingericht. Tijdens Severus Alexander werd het gebruik de bevolking in het gebied aan de grenzen te organiseeren tot corpsen ter ondersteuning van de geregelde troepen.

Van de afdeelingen, die bestaan uit inwoners van het Rijk, moeten de uit buitenlanders samengestelde afdeelingen worden onderscheiden. De Romeinsche legercommandanten hebben dikwijls gebruik gemaakt van Germanen uit het land over den Rijn. In het leger van Vitellius waren Germaansche hulptroepen met een nationale bewapening, die op hun eigen wijze vochten, terwijl aan de zijde van Vespasianus koningen van de Sueben als aanvoerders der afdeelingen van hun volk aanwezig waren. Ook Saturninus, de legercommandant in Over-Germanië die in 88 tegen Domitianus is opgestaan, heeft troepen uit het vrije Germanië laten aanrukken. Sedert den tijd van Marcus Aurelius kwamen dergelijke hulptroepen regelmatig in Romeinsche legers voor. Zij werden georganiseerd in numeri en cunei. Uit ons land kennen wij den Cuneus Frisiorum, het corps waarin ook Tuihanti dienden. Zulke afdeelingen kregen op den duur meer en meer beteekenis in de Romeinsche legers. Tenslotte werden onder Constantinus I, in 305, ook reeds geregelde afdeelingen uit vrije Germanen samengesteld [1]).

In de legioenen treft men reeds in den tijd van Claudius en Nero

1) Over het leger in den laten Keizertijd wordt gesproken in afdeeling VIII van het Negende hoofdstuk.

enkele Germanen aan. Maar eerst sedert Vespasianus, toen in Italië geen soldaten meer voor den dienst in de legioenen werden gelicht, was hun aantal in die afdeelingen talrijker. Wij ontmoeten een Tunger zelfs in Legio III Cyrenaica, een corps dat in Egypte of Ariabië lag. In 244 wordt een Bataaf vermeld in Legio II Parthica, die waarschijnlijk bij gelegenheid van zijn bevordering tot centurio naar het Oosten is overgeplaatst. Een Traianensis heeft als centurio bij het leger in Africa gediend. In de legioenen aan den Rijn waren de Germanen uit ons land natuurlijk veel talrijker. Een Canninefas heeft het tot centurio van Legio XXX gebracht. In de afdeelingen der Cohortes praetoriae werden eerst Germanen opgenomen na de hervorming van dit corps door Septimius Severus. Ook de stammen uit ons land zijn daar vertegenwoordigd geweest door een Traianensis, eenige Bataven en Tungri.

Ten slotte moeten wij nog spreken over de Germaansche lijfwacht van de Romeinsche keizers uit de eerste eeuw, de corpore custodes, die door Augustus is ingesteld. Na de nederlaag van Varus heeft de keizer deze lijfwacht uit Rome verwijderd. Maar zij is daar later weer teruggekeerd. Onder Tiberius bestonden ook lijfwachten voor de keizerlijke prinsen Nero, Drusus en Claudius. De manschappen waren georganiseerd als een corps ruiterij; dit corps was verdeeld in decuriae. Hoewel er onder hen ook vrijgelatenen voorkwamen, moet men aannemen, dat de manschappen vrije mannen waren, maar niet in het bezit van het Romeinsche burgerrecht (peregrini) en door hun betrekking ten nauwste verbonden met den keizer en zijn huis. Zij worden steeds als soldaten aangeduid. Van de Germaansche stammen uit ons land waren de Bataven, Friezen en Frisiavones vertegenwoordigd. De lijfwacht is door Galba ontbonden. Toen zijn de manschappen naar hun land teruggestuurd.

In de tweede eeuw fungeerde als lijfwacht van de keizers een afdeeling ruiterij, waarvan de manschappen uit de verschillende corpsen van het leger waren uitgekozen, de equites singulares. Een opmerkelijk groot aantal van deze ruiters stamt uit ons land. Genoemd worden vrij veel Bataven, één Canninefas, één Marsacus, één Tunger, één Traianensis. Onder Caracalla en Pupienus heeft wederom een lijfwacht bestaan, samengesteld uit leden van vrije Germaansche stammen. Nederlanders hebben evenwel in dit corps, voor zoover wij het weten, niet gediend.

VI. HET LEVEN IN HET NOORDEN

Het beeld, dat wij ons van het leven gedurende de Romeinsche periode in het noordelijke deel van ons land kunnen maken, is veel minder gevarieerd dan in het gebied, dat geruimen tijd onder het gezag van het Rijk heeft gestaan. Voor het Noorden zijn wij vrijwel uitsluitend aangewezen op de vondsten in den bodem, waarvan wij in het vorige hoofdstuk een overzicht hebben gegeven.

Ten noorden van den Rijn is, zooals wij het reeds herhaaldelijk hebben opgemerkt, een breede strook land van het midden van de eerste eeuw af vrij van bewoning gehouden. Geheel Holland, Utrecht en Gelderland, rechts van den Rijn zijn zeer arm aan vondsten. Ook van de eilanden kennen wij niets, dat van een vaste vestiging afkomstig is, behalve van een enkele plaats op Texel. Maar ook de daar gevonden voorwerpen kunnen toevallig in den grond zijn geraakt. Eerst uit het oosten van Twente en uit het noorden van Overijssel in de buurt van Steenwijk zijn ons een aantal voorwerpen bekend, die bewijzen, dat daar gedurende den Romeinschen tijd een woonplaats van menschen is geweest. Van een werkelijke bevolking kunnen wij pas spreken in Drente en in de kleistreken van Friesland en Groningen.

Ook over het verkeer door het onbewoonde gebied in het midden van ons land leeren de vondsten slechts weinig. Wat daar is voor den dag gekomen, kan zijn verloren gegaan bij jachtpartijen of door troepen, die verkenningstochten ondernamen. Het is zeker altijd vrij bezwaarlijk geweest in die boschrijke streek over land te reizen. Blijkbaar heeft men vooral gebruik gemaakt van de waterwegen, de Vecht en de Geldersche IJssel, stroomen die in den Romeinschen tijd veel beter bevaarbaar waren dan later, omdat zij toen nog meer beteekenis hadden als armen van den Rijn. Verder ging het verkeer over de meren in het midden van ons land en over de stroomen, die van daar door het Friesche gebied naar de Waddenzee voerden. Alleen geven de vondsten ons enkele aanwijzingen over de toegangswegen naar Drente van het zuiden uit, voornamelijk in de richting van Emmen over Coevorden, Dalen, Wachtum en Diphoorn, waar overal vondsten den weg markeeren, en verder naar het westen, van Ommerschans over Kerkenbosch in de richting van Hoogeveen.

Wat beter zijn wij ingelicht over het gebied van D r e n t e. Het was een moeilijk toegankelijke streek, die zich steeds weinig om het gezag van Rome heeft bekommerd. Behalve langs de twee zooeven vermelde wegen, langs zandige strooken van het zuiden uit, kon

men dit land alleen uit het noorden bereiken over den rug, die de stad Groningen draagt. Anders was het gewest geheel ingesloten door breede veenmoerassen, onbegaanbaar voor wie daar niet thuis was en de ligging van de kunstig aangelegde voetpaden en knuppelwegen niet kende.

In afdeeling V van het vorige hoofdstuk hebben wij gesproken over de nederzettingen, de huizen en de begraafplaatsen van de inwoners. Het is niet noodig daarop terug te komen. Alleen willen wij er aan herinneren, dat het gevondene ons geenszins den indruk geeft van een achterlijke bevolking. Zeker heeft er niet zoo'n welstand geheerscht als in de kleistreken. De bewoners van Drente waren ook niet in staat zich zooveel voortbrengselen van de zuidelijke nijverheid aan te schaffen als hun noordelijke naburen, de Friezen. Maar zij waren vernuftig en handig genoeg om flinke huizen te bouwen en, zoo noodig, hun bezit door een krachtige omwalling tegen aanvallen te beschermen. De vorm van zulk een omwalling bewijst, dat zij den bouw van deze verdedigingswerken aan de Romeinen hadden ontleend. Overigens zijn wij van hun leven niet op de hoogte. De geschiedbronnen reppen van dit gewest niet en de vondsten geven ons geen uitsluitsel. Alleen bespeurt men in de nederzettingen den invloed van de Saksische invasie uit den tijd omstreeks 400. Die invloed blijkt uit een nieuw type van woningen, veel kleiner en eenvoudiger van bouw dan de groote huizen van vroeger. Zeker stonden de veroveraars op een lageren trap van beschaving dan de oude bevolking. De inval, waarover wij in afdeeling VII van het Tiende hoofdstuk nog zullen spreken, heeft Drente, naar men aanneemt, van het noorden uit, dus langs den zandigen rug van Groningen, bereikt.

Uitvoeriger moeten wij zijn over de kleistreek van Friesland en Groningen. De vondsten uit dat gebied zijn opgesomd in afdeeling VI van het vorige hoofdstuk. Door een samenvatting kunnen wij hier het overzicht nog eenigszins vergemakkelijken. Bovendien zal het mogelijk zijn op deze wijze ook eenige andere vraagstukken ter sprake te brengen.

De menschen, die dit land eenige eeuwen vóór het begin van onze jaartelling in bezit hebben genomen, vonden daar bij hun komst geen oudere bewoners, waarmede zij zich hebben vermengd. Men kan dus zeggen, dat in dit gebied een zuiver Germaansche bevolking is geweest tot de verovering door de Saksen; want deze laatste stam omvatte zeker ook niet-Germaansche elementen. Over de herkomst van de oudste bevolking van de kleistreek, — wij mogen van

Friezen spreken, — zijn wij niet ingelicht. Gewoonlijk neemt men aan, dat de oorspronkelijke Friezen uit Sleeswijk-Holstein afkomstig zijn. Intusschen moet men, zooals onlangs op overtuigende wijze is aangetoond [1]), op grond van archaeologische vondsten tot een ander resultaat komen.

Door de studie van het door de Friezen vervaardigde aardewerk blijkt het, dat dit volk zeer nauw verwant was met de Bataven en de Canninefaten. Ook bij de Friezen vindt men de grove potten, met gekartelde randen, vervaardigd van klei die met schelpengruis en kaf is vermengd, een soort van aardewerk dat geheel met de „Germaansche" urnen overeenkomt. Evenmin als men verschil bespeurt tusschen de cultuur van de Bataven en de Canninefates, kan men een onderscheid met de Friesche cultuur aantoonen. Het is evenwel niet noodzakelijk, dat de Friezen om die reden evenals de Bataven uit het Rijnland afkomstig zijn. Want de eigenaardige ruwe urnen met een gekartelden rand, die als een kenmerk voor dezen vorm van beschaving worden beschouwd, komen in een veel grooter gebied voor. Het centrum van dit gebied ligt, naar men aanneemt, tusschen de Wezer en de Eems. In de oudste terpen, die zeker reeds vóór 200 v. Chr. bewoond waren, vindt men urnen van dit soort, die de kenmerken van de oudere typen vertoonen. Jongere potten, uit den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling, komen in zeer veel terpen voor.

Bovendien vindt men evenwel in enkele terpen, die uit een nog vroegere periode moeten stammen, een ander soort van aardewerk, met gladde wanden en een niet-gekartelden rand, soms met een geometrische decoratie en soms in het geheel niet versierd. Deze ceramiek, die ten zuiden van het gebied der terpen in Nederland nergens wordt aangetroffen, geeft een duidelijke aanwijzing over de herkomst van de oudste bewoners. Door Van Giffen werd een exemplaar gevonden te Vlachtwedde in het zuidoosten van de provincie Groningen en dit exemplaar wijst den weg naar oostelijker streken, naar Hannover en het land aan de Elbe, waar men aardewerk van dit type uit den middelsten en den lateren La Tène-tijd aantreft. Het is dus zeer waarschijnlijk, dat elementen van de Friesche bevolking uit die streek afkomstig zijn. Daar men dit aardewerk, dat naar Jastorf wordt genoemd, omstreeks 400 v. Chr. dateert, is ook de tijd van de oudste Friesche invasie eenigszins bepaald. Vermoedelijk zijn evenwel andere elementen samen met de Bataven naar ons land gekomen en verder getrokken naar de noordelijke kleistreken. Daar

1) P. C. J. A. Boeles, *Verslag Ver. voor Terpenonderzoek,* 20-24 (1935-1940), blz. 17-25.

is dan in den loop der tijden uit deze elementen het volk van de Friezen ontstaan. In het vervolg zullen wij trachten den invloed na te speuren, dien dit volk van de Romeinsche cultuur heeft ondervonden.

Gelijk bekend, zijn de Friezen in 12 v. Chr. door Drusus onderworpen en hebben zij zich in 28 o.J. vrijgemaakt. In 47 hebben zij nog eens tegen een Romeinsch leger moeten strijden en toen zijn zij ook overwonnen. Maar de troepen werden teruggetrokken en de Friezen kwamen alleen in een zeker niet drukkende verhouding van afhankelijkheid tot Rome. Er bleef ook altijd een betrekkelijk levendig verkeer en uit de vondsten van Romeinsche oudheden in de terpen blijkt, hoe intensief dit verkeer is geweest. Een systematisch overzicht moge dit duidelijk maken. Daarbij bedenke men evenwel, dat de vondsten een geheel andere beteekenis hebben, indien zij afkomstig zijn van opzettelijke oudheidkundige opgravingen, dan wanneer wij te doen hebben met toevallige ontdekkingen.

Opgravingen zijn, gelijk bekend, alleen verricht te Hatsum en te Dronrijp in Friesland, te Jukwerd, te Ezinge en te Leens in Groningen. Uit de laatstgenoemde plaats kent men slechts overblijfselen uit den tijd na de Saksische invasie; deze overblijfselen komen, zooals reeds werd medegedeeld, in afdeeling VII van het Tiende hoofdstuk ter sprake. De andere opgravingen hebben sporen van woningen aan het licht gebracht, het fraaist en het duidelijkst in de terp van Ezinge. Op die wijze zijn wij in staat ons een voorstelling te maken van het leven in zulk een nederzetting. Verder hebben de opgravingen ons ingelicht over de afmetingen van de terpen in de periode, die onze belangstelling heeft. Gewoonlijk verhief de heuvel zich niet meer dan 2 tot 3 m boven het omgevende terrein. Blijkbaar had men in het algemeen nog geen last van zeer hooge stormvloeden.

Door de vondsten van elders worden de gegevens, die de opgravingen verschaffen, nog eenigszins toegelicht. Wij weten dus, dat de bewoners der terpen ook huisdieren, voornamelijk runderen hielden, maar ook honden, schapen, varkens en paarden, een enkele maal een geit. De honden werden gebruikt voor de jacht in de hoogere gronden; er werd gejaagd op herten, elanden, wilde zwijnen en oerossen; ook vossen en een enkele beer behoorden tot het wild. In de terp van Britsum is het volledige skelet van een oeros teruggevonden. Naast de jacht werd ook de visscherij beoefend; het recht om te visschen in de Friesche wateren werd zelfs aan Romeinen verpacht, blijkens de te Beetgum gevonden inscriptie. Wat het

bedrijf betreft, kent men uit Friesland houten vormen voor kazen, die uit den tijd der terpen moeten stammen. Behalve kaas werd ook boter bereid. In de terpen zijn verder werktuigen gevonden van hertshoorn om het land te bewerken voor het verbouwen van graan. Men bezit ook aanwijzingen, dat vlas werd geteeld.

Wij gaan thans over tot de bespreking van de Romeinsche importstukken en beperken ons daarbij tot de voorwerpen uit de periode vóór 400, het tijdstip van de Saksische invasie [1]). Eerst herinneren wij aan een paar vroege vondsten. In de groote terp van Winsum ten zuidwesten van Leeuwarden zijn fragmenten van Romeinsche kruiken ontdekt en een schaal van terrasigillata met het stempel van Gnaeus Ateius, een pottenbakker uit Arezzo. Dit aardewerk dateert uit het eerste derde deel van de eerste eeuw, dus waarschijnlijk van vóór 28, het jaar toen Friesland door de Romeinen is ontruimd. Want men moet deze scherven beschouwen als een bewijs voor de aanwezigheid van Romeinen daar ter plaatse. Intusschen is over den aard van de nederzetting te Winsum in het geheel niets bekend. Dergelijk aardewerk is anders in Friesland zeer zeldzaam. Als een voorbeeld wordt nog genoemd een scherf uit de terp te Langwerd, ruim 1 km ten zuidoosten van Winsum. Verder kan men aan de werkplaats van Ateius nog toeschrijven een paar scherven van een zeer fijn kommetje van terrasigillata, afkomstig uit de terp te Bilgaard, 2 km ten noorden van Leeuwarden.

Een ander centrum van Romeinsch leven moet zijn geweest op de groote terp van Beetgum, waar het altaar voor de godin Hludana is gevonden, opgericht door de pachters van de visscherij in de Friesche wateren (Afb. 100). Aan de oostelijke zijde van de Middelzee, tegenover de streek van Winsum en Beetgum, kent men een dergelijk centrum. Daar zijn het vooral de terpen van Cornjum tot Hijum, die onze aandacht trekken. Op die wijze begrijpen wij, dat de Middelzee een door de Romeinen veel bevaren stroom is geweest. Maar dat zijn ook de eenige aanwijzingen, die wij bezitten, voor Romeinsche nederzettingen in Friesland.

Wat de muntvondsten betreft, is een mededeeling van Tacitus in zijn *Germania* van belang; daar wordt medegedeeld, dat de Germanen, die dicht bij den Rijn woonden, gaarne goud en zilver in den handel aannamen en daarbij voorkeur hadden voor munten uit den tijd van de Republiek, „serrati", dat zijn de getande munten uit de jaren 91 tot 53 v. Chr., en „bigati", munten met de afbeelding van

---

1) Verg. het overzicht van de Romeinsche importstukken in Friesland bij Boeles, *Friesland*, blz. 85-107.

een tweespan uit de jaren 126 tot 53 v. Chr. Deze munten zijn lang in omloop gebleven en werden blijkbaar hooger gewaardeerd, omdat zij zwaarder in gewicht waren en van beter gehalte dan de geldstukken, die sedert Nero werden geslagen. Eerst na het midden van de tweede eeuw begonnen zij uit het verkeer te verdwijnen. Munten van deze soorten maken deel uit van de geldschatten van Feins ten zuidwesten van Leeuwarden, van Onna bij Steenwijk en van Denekamp. Bij de vondsten van Feins en Onna zijn de jongste munten uit den tijd van Tiberius; maar deze laatste zijn zóó afgesleten, dat zij zonder twijfel langen tijd, nadat zij in omloop waren gebracht, onder den grond zijn gekomen. Wellicht moet men denken aan het einde van de eerste of het begin van de tweede eeuw.

Anders bewijzen de muntvondsten in de terpen, dat het meeste verkeer tusschen Friesland en het Rijk heeft plaats gehad in de tweede en de derde eeuw. Ook de voortbrengselen van de Romeinsche nijverheid, die wij uit de terpen kennen, spreken voor een regelmatig handelsverkeer eerst in dezen tijd. Blijkbaar heeft dit verkeer zich niet ontwikkeld, voordat het Romeinsche gezag zich in de Rijndelta vaster had gevestigd en het strenge militaire beheer eenigszins was verzacht.

Kostbare voorwerpen zijn in de terpen zeer zeldzaam. Wij kennen een paar gouden ringen en wij vernemen van zilveren vaatwerk, dat in de terp van Winsum is ontdekt. Maar van dien schat is niet meer dan een fragment in het Friesch Museum gekomen. Uit de beschrijving blijkt, dat er een paar zware schalen bij waren en een beker, die met fraai drijfwerk was versierd. Naar men meent, dateeren deze voorwerpen uit de tweede eeuw; maar daaromtrent bestaat geen zekerheid.

Bronswerk komt in grooter aantal voor. Onder de mantelspelden of fibulae neemt de „oogenfibula" een belangrijke plaats in. Dit type wordt in de Rijnstreek vóór het jaar 70 aangetroffen. Waarschijnlijk hebben de Friezen deze fibulae langs den weg, die over Vechten voerde, leeren kennen. Ook andere typen van mantelspelden uit de eerste eeuw zijn niet zeldzaam. In verband met het geringe aantal munten uit die periode, dat ons bekend is, moeten wij aannemen, dat de Friezen toen voornamelijk ruilhandel hebben gedreven.

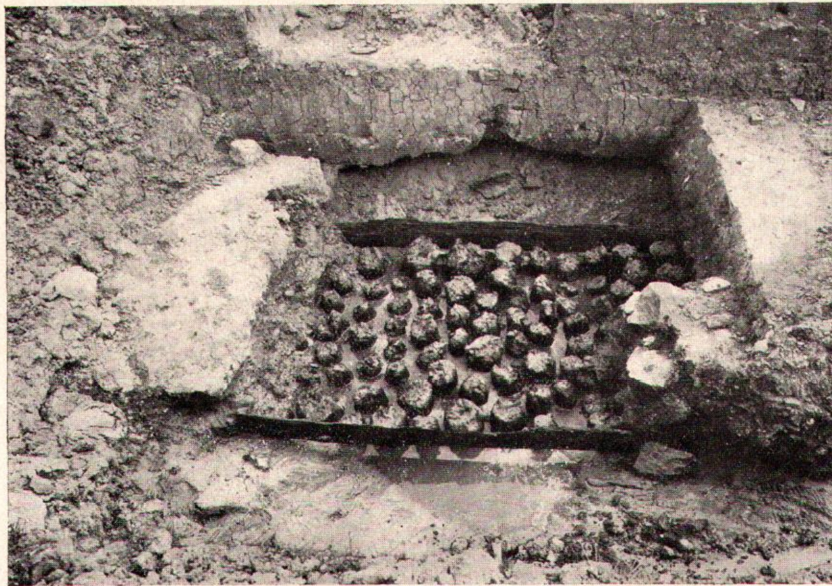
Van het bronzen vaatwerk zijn alleen de massief gegoten deelen bewaard gebleven, als handvatsels van bakken en kommen uit de eerste eeuw, die in Capua zijn vervaardigd en van Italië uit naar het Rijnland werden geëxporteerd, in de terpen van Winsum en Holwerd. Verder bezitten wij bustes van goden, die op vaatwerk werden aangebracht, bij voorbeeld van Bacchus uit Meidum en van Ceres

Afb. 88. Kaart van den Brittenburg, uitgegeven door A. Ortelius in 1567 of 1568

Afb. 89. Opgravingen te Arentsburg bij Voorburg:
grondsporen van den aarden dam vóór de groote poort

Afb. 90. Opgravingen te Arentsburg bij Voorburg:
paalfundeering van den vestingmuur

uit Hallum. Handvatsels van schenkkannen zijn te voorschijn gekomen in de terpen van Hallum en Beetgum, een zware, met acanthusbladeren versierde standring van een kom, die in Italië is vervaardigd, in de terp van Dongjum. Als voorbeelden van bronswerk uit later tijd vermelden wij een gedeelte van een casserol uit Kimswerd en fragmenten van steelen van pannen uit de terp van Winsum. Emmers uit de derde eeuw, die uit de buurt van Aken stammen, zijn gevonden in een terp van Makkum en in de Hoogterp bij Leeuwarden. Een volledige casserol van dien aard is indertijd op Texel te voorschijn gekomen. Zulke emmers en casserollen bewijzen, dat ook wijn in Friesland werd ingevoerd. Bronzen beeldjes worden in de terpen tamelijk dikwijls aangetroffen. In de musea te Leeuwarden en te Leiden worden eenige voorbeelden bewaard (verg. Afb. 95-97). Als goden en godinnen zijn Mercurius, Mars, Fortuna, Hercules, Apollo, Juppiter en Minerva vertegenwoordigd. Over deze goden en de Germaansche goden, waarmede zij werden vereenzelvigd, zullen wij in afdeeling VIII van dit hoofdstuk spreken. Men vindt ook beeldjes van dieren en van een priester; de laatste is afkomstig uit de terp van Cornjum.

In de terpen zijn eveneens beeldjes van terra-cotta gevonden, glas, kralen en tal van andere voorwerpen, die ons hier niet behoeven op te houden. Wel moeten wij nog een oogenblik aandacht geven aan het aardewerk, voornamelijk aan de terrasigillata [1]). Voorbeelden van deze ceramiek, die uit de eerste eeuw dateeren, zijn zeldzaam. Wij spraken reeds van scherven, die uit de werkplaats van Gnaeus Ateius te Arezzo moeten stammen. Dit aardewerk is omstreeks het begin van onze jaartelling vervaardigd. Uit de Dekama-terp bij Cornjum stamt een fragment van een kommetje uit het tweede kwart van de eerste eeuw. Maar verreweg het grootste deel van de terrasigillata is op zijn vroegst uit de tweede helft van de tweede eeuw. Het talrijkst zijn de stukken uit de werkplaatsen van Rheinzabern en Trier, die ongeveer seder het midden van de tweede eeuw naar Friesland zijn ingevoerd. Ook de sigillata met radstempels uit de vierde eeuw, die in Oost-Gallië is vervaardigd, wordt in de terpen aangetroffen; het fraaiste stuk is een kom uit Ferwerd (verg. Afb. 99). Aardewerk van dien aard, dat in Saksische nederzettingen op de terpen van de vijfde eeuw wordt aangetroffen, stamt wederom uit het zuiden; het is in Spanje en Noord-Afrika ontstaan. Naast de terrasigillata kent men ook beschilderde bekers uit de derde eeuw

1) Over de terrasigillata verg. Boeles, *Röm.-Germ. Korrespondenzblatt*, IV (1911), blz. 60-64; *Vrije Fries*, 25 (1917), blz. 108-124.

of uit nog wat lateren tijd, gevonden in de terpen van Oosterend en van Hatsum.

Uit al deze vondsten blijkt, dat de geheele kleistreek van Friesland en Groningen vrij levendige betrekkingen met het Romeinsche gebied van ons land heeft onderhouden. Merkwaardigerwijze vindt men slechts zeer weinig uit den tijd, toen de Friezen onder het directe gezag van Rome stonden. Wèl konden wij enkele plaatsen aanwijzen, waar Romeinen hebben gewoond. Maar buiten die plaatsen is er welhaast niets te vermelden. Het is, als of de Friezen zich toen afzijdig hebben gehouden en niets met de Romeinsche goederen te maken willen hebben. Intusschen bespeurt men hetzelfde bij de vondsten in de Betuwe; ook de Bataven, die toch in een veel nauwer betrekking tot Rome stonden, hadden toen blijkbaar nog geen belangstelling voor de producten der Romeinsche nijverheid. Wellicht waren die voorwerpen voor hen te kostbaar.

Eerst van het midden der tweede eeuw af wordt, gelijk gezegd, de Romeinsche import in Friesland grooter. Wij hebben om dit verschijnsel te verklaren reeds vroeger gewezen op de veranderingen van het bestuur in het gebied ten zuiden van den Rijn. Onder het burgerlijke gezag is de handel toegenomen en die handel keerde zich toen ook van den Rijn naar het Noorden. Men kan dus denken aan kooplieden, die in het land van de Friezen producten van de veeteelt opkochten en daar de door hen medegebrachte artikelen achterlieten. Maar men moet ook rekening houden met den doorvoerhandel naar Germanië en Scandinavië, die zich langs het Friesche gebied bewoog. Over dien handel en het verkeer met het Noorden zullen wij in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk spreken.

Er is evenwel nog een andere factor, die in het spel kan zijn. Wij weten, dat de Friezen, ook nadat zij hun vrijheid hadden verkregen, in een zekere verhouding van afhankelijkheid tot het Rijk stonden. In elk geval hebben zij, gelijk in de vorige afdeeling van dit hoofdstuk werd opgemerkt, in de Romeinsche legers gediend en waarschijnlijk zijn enkelen van hen na het volbrengen van den diensttijd in hun vaderland teruggekeerd. Zij hadden zich tijdens hun verblijf in de provincies gewend aan allerlei gemakken en brachten voorwerpen uit het zuiden mede. Zeker hebben deze oudgedienden een bepaalde beteekenis om de aanwezigheid van Romeinsche artikelen in het Friesche land te verklaren.

Toch heeft men den indruk, dat de zuidelijke import voor het leven in het noorden van ons land slechts een geringen invloed heeft gehad. Er is geen sprake van romaniseering der bevolking als in

het gebied, dat onder Romeinsch gezag stond. De gebeurtenissen van den tijd omstreeks het midden van de derde eeuw zijn blijkbaar aan de Friezen voorbij gegaan zonder dat zij daar veel van merkten. Men bespeurt ook niet, dat zij gebruik hebben gemaakt van de zwakte van het Rijk om hun gebied uit te breiden. Wellicht moesten zij intusschen zich ook zelf te weer stellen tegen dezelfde Germaansche stammen, die aan den Rijn aanvielen en Romeinsch gebied trachtten te bezetten.

Van dit alles weten wij evenwel niets. De geschiedenis van de Friezen is voor ons volkomen stom. Wat wij uit de vondsten leeren kennen, is een gewelddadige verovering van de kleistreek door Saksische stammen sedert den tijd omstreeks 400. Het waren dezelfde menschen, die zich ook van Drente hebben meester gemaakt. Met deze gebeurtenissen, die wij reeds herhaaldelijk hebben vermeld, zullen wij, gelijk gezegd, ons later nog bezig houden. Thans moeten wij trachten een voorstelling te geven van den handel en het overige materieele leven in ons land gedurende den Romeinschen tijd. De vondsten in Friesland zullen ons daarbij van groot nut wezen.

VII. HET MATERIEELE LEVEN

De aansluiting bij het Romeinsche Rijk en de daarmede in verband staande toeneming van het verkeer hebben de landen in het noorden van Gallië in een steeds nauwer aanraking gebracht met de Romeinsche beschaving, het materieele en het geestelijke leven. Op den duur zijn daar steden ontstaan, die op Romeinsche manier waren aangelegd. De bewoners kregen andere behoeften en stelden hoogere eischen aan hun woning, hun kleeding en de voorwerpen, die zij gebruikten. Er kwam een volledige verandering in hun uiterlijke omstandigheden. Maar ook het economische bestaan wijzigde zich. Door de wegen werden nieuwe mogelijkheden voor den handel geschapen. De landen in het westen en noorden, die niet tot het Rijk behoorden, werden in dien handel betrokken. Over zee gingen de kooplieden op den duur naar Britannië, naar Noord-Germanië en Scandinavië. Evenzeer wijzigden zich de zeden en gewoonten, de godsdienstige voorstellingen en de gebruiken bij de begrafenissen. Kortom, er had een volledige ommekeer plaats bij de menschen, die in het Romeinsche Rijk waren opgenomen. Er ontstond bij hen een nieuwe beschaving, die men niet zoo maar Romeinsch kan noemen, maar provinciaal-romeinsch, omdat het inheemsche element daarbij steeds een grooten invloed had. Vooreerst, in deze afdeeling, spreken wij alleen over het materieele leven. Het geestelijke leven, vooral

de godsdienst, zal in de volgende afdeeling aan de beurt komen.

Beginnen wij met de mogelijkheden voor het verkeer en wel in de eerste plaats met de wegen. Steeds zijn de wegen oorspronkelijk met een militair doel aangelegd. Zij zijn het belangrijkste hulpmiddel om een onderworpen land te beheerschen met een betrekkelijk geringe troepenmacht; bovendien zijn zij onontbeerlijk voor de verdediging van de grenzen [1]. Maar al spoedig kregen de wegen een bijzondere beteekenis ook voor het particuliere verkeer en voor den handel. De producten uit het zuiden zijn naar den Rijn vooral vervoerd over den weg langs de Rhône naar Lyon en vandaar hetzij door westelijk Zwitserland naar de buurt van Bazel, hetzij door oostelijk Frankrijk naar Trier en verder naar Koblenz en Keulen. Voor ons land zijn de wegen minder belangrijk, omdat daar voor het vervoer zeer veel van het water werd gebruik gemaakt. Vooral de Rijnhandel heeft in de Oudheid een groote beteekenis bezeten [2]. Over dezen handel zullen wij zoo aanstonds spreken.

Bij de studie van de Romeinsche wegen beschikken wij als hulpmiddelen over de gegevens van de schriftelijke overlevering: de Romeinsche reiskaart (Tabula Peutingeriana), het reisboek (Itinerarium Antonini), benevens de „Cosmographia" van een anonymen auteur uit Ravenna, die voor zijn werk een kaart heeft gebruikt. Bovendien staan ons de vondsten in het terrein ten dienste, in de eerste plaats de overblijfselen van de wegen zelf, verder de mijlpalen met hun inscripties [3] en de posten van de beneficiarii, soldaten die waren aangewezen voor de bewaking, voornamelijk bij belangrijke kruispunten [4].

Het onderzoek naar de wegen in het terrein levert evenwel eigenaardige moeilijkheden op. In de beide voorafgaande hoofdstukken

---

1) Voor het ontstaan van de wegen verg. K. Schumacher, *Die Entstehung des römischen und vorrömischen Strassennetzes in Westdeutschland*: *Bericht Röm. Germ. Kommission*, III (1906-'07), blz. 11-32; voor de wegen in Duitschland verg. J. Hagen, *Die Römerstrassen der Rheinprovinz* (1931); in Gallië verg. A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, II (1934), blz. 1-468; in Nederland verg. A. W. Byvanck, *De Tabula Peutingeriana en de Romeinsche wegen in Nederland*: *Geschiedkundige atlas van Nederland*, tekst bij kaart 2-3 (1929); over de laatste onderzoekingen op dit gebied verg. J. H. Stolte, *Tijdschr. Aardr. Genootschap*, 55 (1938), blz. 700-716; en *Oudh. Jaarboek*, 4de s. X (1941), blz. 11-14.

2) Over dezen handel verg. H. Aubin, *Bonner Jahrbücher*, 130 (1925), blz. 1-37.

3) O. Hirschfeld, *Die römischen Meilensteine*: *Sitzungsberichte Berliner Akademie*, 1907, blz. 165-201: *Kleine Schriften* (1913), blz. 703-743.

4) A. von Domaszewski, *Westdeutsche Zeitschrift*, 21 (1902), blz. 158-211.

hebben wij herhaaldelijk gesproken over de sporen van Romeinsche heirbanen, die men meent te ontdekken. Maar men kan daarbij nooit volkomen zeker zijn aangaande den oorsprong. De constructie op zich zelf levert geen afdoend bewijs. Soms zijn de Romeinsche wegen uitsluitend met kiezelsteenen gebouwd, soms met puin en geklopte steenen, een enkele maal ook met steenen platen belegd. Wij kennen wegen met en zonder een verhoogden dam, waarop de baan is aangelegd, met en zonder een afzetting van steenen aan de zijkanten, met en zonder slooten. In verschillende terreinen werd dezelfde weg op verschillende manieren gebouwd. Ook de breedte is niet altijd gelijk. Het zekerste kenmerk levert de gewoonte van de Romeinsche ingenieurs om de baan in rechte stukken aan te leggen of met zeer flauwe bochten.

In Gallië heeft Caesar nog meestal van de inheemsche wegen gebruik gemaakt. Maar in moeilijke terreinen, als bij de Morini, liet hij breede banen door het bosch kappen en begaanbaar maken ten einde zijn opmarsch te vergemakkelijken. Groote wegen zijn in Gallië het eerst op systematische wijze gebouwd door Agrippa; over zijn werkzaamheid in dit opzicht is gesproken in afdeeling III van het Vierde hoofdstuk. Voor ons land zijn van belang de twee wegen, die van Lyon naar het noorden voerden, de westelijke naar de havens aan het Kanaal en de oostelijke naar den Rijn, die waarschijnlijk bij Neuss werd bereikt. Een weg langs den Rijn is door Drusus aangelegd, als een operatiebasis voor zijn expedities naar Germanië. In elk geval vormde deze weg een verbinding tusschen Mainz en Vetera bij Xanten. Maar waarschijnlijk liep de baan door tot Vindonissa in Zwitserland naar het zuiden en tot Vechten, waar het Kanaal van Drusus begon, in het noorden. Natuurlijk waren er talrijke verbindingen met het Gallische wegennet. Wij weten, dat de weg langs den Rijn met forten was versterkt.

Van den Rijn uit voerden wegen Germanië binnen en wij moeten aannemen, dat de Romeinen daarbij hebben gebruik gemaakt van inheemsche verbindingen, die in sommige gevallen op belangrijke wijze moeten zijn verbeterd. De dalen van de Main en van de Lippe werden reeds oudtijds voor het verkeer gebruikt. Zeker is langs de Lippe onder het Romeinsche gezag een goede weg aangelegd; die weg was ook door forten beschermd. Men heeft intusschen den indruk, dat voor den aanleg van heirbanen in Germanië door de Romeinsche commandanten niet op voldoende wijze is gezorgd. Wèl lezen wij van dammen (aggeres) en knuppelwegen (pontes longi) door moerassen, die zijn gebouwd. Maar tijdens den

terugtocht naar den Rijn van Varus in 9 o. J. moest het leger een baan door het bosch kappen en bruggen over de stroomen en door de moerassen slaan. Een oude weg niet ver van onze oostelijke grens, die in 5 o. J. door Caecina werd gevolgd, de pontes longi van Lucius Domitius Ahenobarbus, was toen blijkbaar in zeer slechten staat. Na het vertrek van Germanicus is voor den aanleg van wegen in Germanië zeer weinig meer geschied. De order, die tijdens Claudius werd uitgevaardigd over de ontruiming van het land rechts van den Rijn in Neder-Germanië, heeft natuurlijk aan de werkzaamheid op dit gebied een einde gemaakt. In ons land was bovendien steeds het verkeer te water het belangrijkst, althans in de streken rechts van den Rijn. De meest noordelijke weg was daar de heirbaan op den linkeroever van de rivier. In verband met de zooeven genoemde order van Claudius is deze weg, blijkens de bewaarde mijlpalen, nog verbeterd. Wellicht werd eerst in dien tijd de verbinding doorgetrokken naar den mond van den Rijn bij Katwijk. Daar is een plaats Lugdunum, genoemd naar de geboorteplaats van Claudius, en een andere, Praetorium Agrippinae, naar zijn gemalin.

Over het ontstaan van de overige Romeinsche wegen in ons land kunnen wij zelfs geen vermoeden uitspreken. Alleen weten wij, op grond van de inscripties op de mijlpalen, dat vooral tijdens Traianus, Marcus Aurelius en Septimius Severus voor de verbetering is gezorgd. Deze werkzaamheden staan in verband met de actieve politiek, die de genoemde keizers hebben gevolgd. In het algemeen weten wij van de wegen in ons land ook niet veel. Nauwkeurige en systematische onderzoekingen ontbreken. Alleen beschikken wij over de gegevens van de studie over de wegen in de Duitsche Rijnprovincie, die reeds boven is aangehaald. Verder zouden wij de naspeuringen van Habets en Beckers in Limburg, van Hermans in Noord-Brabant en enkele toevallige ontdekkingen kunnen aanhalen. Maar dit alles vergoedt geenszins het gemis aan een samenvattende behandeling.

Daar wij in de twee voorafgaande hoofdstukken, bij het overzicht van de vondsten in Nederland, reeds herhaaldelijk over de Romeinsche wegen hebben gesproken, kunnen wij ons hier tot een paar korte opmerkingen bepalen. — De voornaamste weg was zonder twijfel de heirbaan, die den linkeroever van den Rijn volgde. Van het zuiden uit liep deze weg van Vetera en Colonia Traiana (bij Xanten) langs de heuvels, die den Rijn in het westen begeleiden, tot in de buurt van Kleef. Daar verdeelde de weg zich. Een tak hield zich aan de heuvels en bereikte op die wijze Nijmegen.

Maar de hoofdweg sloeg rechts af het dal in om den toenmaligen hoofdarm van den Rijn te volgen. De splitsing had plaats bij Arenacum, de plaats, die men bij Rindern zoekt (verg. Fig. 4 op blz. 323).

De weg langs den Rijn bereikte ons land bij Millingen, stak daar de Waal over en liep door de Betuwe ongeveer langs de Linge. Bij Rijswijk in de Betuwe en Wijk bij Duurstede overschreed die weg de Lek en hield op Vechten aan om vervolgens over Utrecht, Woerden, Alphen aan den Rijn, Leiden en Valkenburg aan den Rijn het eindpunt van de Romeinsche wegen in ons land, Lugdunum der Bataven, dat bij Katwijk moet hebben gelegen, te bereiken. De weg langs de Waal volgde den linkeroever van deze rivier van Nijmegen af tot bij Heerewaarden en Rossum, sloot zich vervolgens aan bij den rechteroever van de Maas tot bij Meeuwen, liep daarna in een vrijwel rechte lijn naar het Zwijndrechtsche veer en een eind door de Hoeksche Waard om dan in een grooten boog over Kralingsche veer, Krooswijk en Overschie de plaats Elinium of Helinium (bij Vlaardingen) aan den breeden Maasmond te bereiken. Van daar voerde de baan door het Westland, waar de bij Monster ontdekte mijlpaal heeft gestaan, naar Katwijk, met een verbinding naar het Romeinsche fort, dat op Arentsburg bij Voorburg is opgegraven.

Een tweede belangrijke verbinding was de heirbaan van Keulen naar het noorden van Frankrijk en de havens aan het Kanaal. Door ons land liep deze weg van Rimburg over Heerlen en Valkenburg naar Maastricht, waar de Maas werd overschreden, om zich vervolgens op Tongeren te richten. Twee andere wegen, die niet van een zoo voorname beteekenis waren, zorgden voor het verkeer naar den Rijn. De meest oostelijke liep van Heerlen in noordwestelijke richting naar Broek-Sittard en verliet ons land bij Tüddern over een veenbrug, om ten oosten van Roermond langs Sint Odiliënberg en Swalmen nog eens het Nederlandsche grondgebied te snijden en over Straelen den Rijn bij Xanten te bereiken. De westelijke weg volgde ongeveer den linkeroever van de Maas van Maastricht tot even beneden Cuijk. Daar werd de Maas overschreden en aangehouden op Nijmegen. Zonder twijfel zijn er nog andere verbindingswegen geweest; maar zij worden in de letterkundige overlevering niet genoemd en behoeven ons hier niet op te houden.

Voor den handel komen intusschen slechts twee van de genoemde wegen in aanmerking, de wegen langs den Rijn en langs de Maas. Maar ook de laatste, die van Midden-Frankrijk en de havens aan het Kanaal naar ons land voerde, heeft niet veel betee-

kenis gehad voor het handelsverkeer. Verreweg het meeste vervoer van goederen uit het zuiden heeft zonder twijfel plaats gehad over de heirbaan langs den Rijn en door middel van de scheepvaart op deze rivier. Behalve met de vaart op den Rijn moeten wij ook rekening houden met het verkeer naar Britannië en de havens aan het Kanaal over de Noordzee. Een directe verbinding naar het zuiden, hetzij langs de kust, hetzij door Vlaanderen, was in den Romeinschen tijd door de groote zeegaten en de moerassen achter de duinstreek vrijwel onmogelijk. Eindelijk is de handel met het Noorden, met het land van de Friezen, Noordwest-Duitschland, Scandinavië en de Oostzee, een tijd lang vrij omvangrijk geweest.

De geschiedenis van het verkeer en van den handel wordt door de mededeelingen van de antieke auteurs slechts weinig toegelicht. Wij beschikken alleen over enkele verspreide gegevens, die men onmogelijk tot een geheel kan aaneensluiten. Intusschen worden deze gegevens eenigszins aangevuld door het materiaal, dat wij aan de inscripties ontleenen. Het meeste leeren wij door de vondsten, die in den bodem worden gedaan. Wij moeten echter ook in dit geval vaststellen, dat deze vondsten veelal nog te weinig zijn bewerkt om voor ons doel op afdoende wijze dienst te kunnen doen.

Wat het verkeer en den handel op den Rijn betreft [1], kan men opmerken dat deze rivier zelf eerst door de Romeinen tot een handelsweg van beteekenis is geworden. Daarbij moet men evenwel vooral rekening houden met den toestand van het stroombed. Van een reguleering was nog geen sprake, al vernemen wij van enkele waterbouwkundige werken. Men denke aan het Kanaal van Drusus, dat men moet beschouwen als een verbetering van den toegang tot de Vecht, en aan het Kanaal van Corbulo, de verbinding ongeveer langs de Vliet tusschen de monden van den Rijn en van de Maas achter de duinstreek, ten einde de vaart over de zee te vermijden, aan den Dam van Drusus, waardoor de Waal werd afgedamd en een geringer deel van het Rijnwater kreeg af te voeren [2]. Bovendien moet men in aanmerking nemen, dat de oostelijke armen van den Rijn, de Geldersche IJssel, de Utrechtsche Vecht en de Leidsche Rijn, veel meer water ontvingen dan later. De toevoer heeft zich eerst langzamerhand ten gunste van de westelijke rivierarmen gewijzigd.

---

1) Voor den handel op den Rijn verg. het boven aangehaalde artikel van H. Aubin.

2) Voor den Dam van Drusus verg. J. F. Schönfeld, *Tijdschr. Aardr. Genootschap,* 57 (1940), blz. 549-570.

Andere werken zijn door de Romeinen ondernomen ten behoeve van de Germaansche vloot, die op den Rijn was gestationneerd. Van de vlootstations lag het bekendste bij Keulen te Alteburg ten zuiden van de stad. Zulk een station heeft ook bij Xanten bestaan en, indien de onderstelling van Holwerda juist is, eveneens te Arentsburg bij Voorburg. Wellicht bewijst de vondst van enkele met den naam van de vloot gestempelde baksteenen, dat er ook stations zijn geweest aan de Schelde, bij Domburg aan den mond en bij Rumpst. Uit ons land is verder de aanlegsteiger bij Vechten bekend, een werk dat een indruk geeft van de kunde der Romeinsche ingenieurs op dit gebied. Wij mogen in dit verband ook nog herinneren aan de brug bij Zuilichem, al is de dateering van dit werk in den Romeinschen tijd allerminst zeker, en aan de bruggen over den Rijn van Caesar. Intusschen bewijst de uitvoerige beschrijving van de eerste brug, die Caesar liet slaan, in het geschrift over de Gallische oorlogen, dat zulk een werk in zijn tijd nog iets bijzonders was.

Van de schepen, die voor de vaart op de rivieren werden gebruikt, weten wij niet veel. Wij kennen alleen enkele overblijfselen (verg. Afb. 82 en 83); wellicht geeft het schip, dat te Vechten werd ontdekt[1]), de beste voorstelling. Andere schepen zullen wij vermelden, als de vaart op zee ter sprake komt. Over de manier, waarop de schepen langs de rivieren werden voortbewogen, kunnen wij slechts algemeene beschouwingen ten beste geven. Intusschen vinden wij op de grafmonumenten uit de buurt van Trier enkele afbeeldingen van schepen, die ons eenigszins inlichten: een schip beladen met balen dat door twee mannen aan een lijn wordt gesleept, een schip met wijnvaten dat door roeiers wordt voortbewogen, een zeilschip. Het is mogelijk, dat de Romeinen jaagpaden hebben aangelegd langs de stroomen; maar daarover bezitten wij geen gegevens. Van het sleepen door middel van paarden is ons evenmin iets bekend. Al deze schepen waren klein met het oog op de ondiepten in de rivier.

De afbeeldingen, die wij kennen, hebben evenwel voor de geschiedenis van het verkeer in ons land niet veel beteekenis. Want men moet aannemen, dat de scheepvaart in de Rijndelta een ander karakter heeft gehad dan hoogerop. In onze streken zijn de rivieren voor het verkeer nog een voortzetting van de zee. De zeeschepen voeren den Rijn regelmatig op tot ten minste bij Keulen. Eerst in die stad had de overlading in rivierschepen plaats.

---

1) *Verslag van het Prov. Utrechtsch Genootschap,* 1895, pl. IV.

De Noordzee is reeds in een zeer vroege periode door de aanwonende volkeren bevaren, gelijk wordt bewezen door de vondsten uit den voorhistorischen tijd en vooral door de overeenkomst van cultuur, die men in de verschillende landen aantreft. Op die wijze kan men, bijvoorbeeld, vaststellen, dat er reeds in de eerste helft van het tweede millennium v. Chr., tijdens het Neolithicum en het begin van den Bronstijd, eenig verkeer moet zijn geweest tusschen ons land en Britannië. Dat verkeer heeft zich gedurende den Bronstijd en den IJzertijd voortgezet. Men denke slechts aan de overeenkomstige ceramiek, die men in beide landen aantreft, de klokbekers uit het Neolithicum en de Deverel-urnen uit het begin van den IJzertijd.

Tochten op de Noordzee waren allerminst iets ongewoons, toen Pytheas van Massilia in de tweede helft van de vierde eeuw v. Chr. zijn ontdekkingsreis naar de landen in het noorden ondernam. Dat bewijzen de inlichtingen, die hij overal kon inwinnen. Men kende toen den weg van Schotland naar Noorwegen en men voer langs de kust van dit laatste land tot voorbij den Poolcirkel. Anders weten wij van dit verkeer vrijwel niets. Alleen zal men moeten aannemen, dat de zeevaarders deels het karakter van handelaars en deels van roovers hadden. Zooals in oude tijden steeds het geval is geweest, waren die twee takken van bedrijf nog niet gescheiden. Tacitus weet in zijn *Germania* te verhalen van scheepvaart op Zweden en van handel in hout op de Noordzee. Aan den anderen kant wordt door de Romeinen in de eerste eeuw o. J. geklaagd over de zeerooverijen van de Friezen en Cauchen. Hun rol is later overgenomen door de Franken, de Saksen, de Angelen en de Denen. Leden van deze volkeren verschenen met hun schepen aan de kusten van Britannië en van het Kanaal; ja, zelfs waagden zij zich op den Oceaan. Overal waar zij kwamen, plunderden en roofden zij. Tegen hen hebben de Romeinen de groote verdedigingswerken in Britannië opgericht. De verovering van dat land door de Angelen en de Saksen is voorafgegaan door talrijke aanvallen van vrijbuiters. De verovering is mogelijk geweest, omdat de Germanen toen zulke voortreffelijke zeevaarders waren.

De schepen van de Germanen waren oorspronkelijk zeer eenvoudig [1]). Zij waren uit één enkelen boomstam geconstrueerd en werden uitsluitend door roeiers voortbewogen. Toch waren het betrekkelijk omvangrijke vaartuigen, waarin soms voor dertig man-

---

1) Over deze schepen verg. A. Köster, *Studien zur Geschichte des antiken Seewesens: Klio,* Beiheft 32 (1934).

nen plaats was. Wij kennen schepen van dien aard, die een lengte van 15 m bezaten. Zulke vaartuigen uit één boomstam waren nog gedurende de eerste eeuw o. J. in gebruik. Daarnaast bezaten de Germanen kleinere booten, die met berkenbast of met dierenvellen waren bekleed. De constructie van schepen uit balken en planken, benevens de voortbeweging door zeilen hebben de Germanen eerst in lateren tijd leeren kennen, wellicht van de Kelten. Het schip, dat niet lang geleden te Utrecht is gevonden (Afb. 82), vertoont een vorm van overgang tusschen het schip uit één enkelen boomstam en het geheel uit balken en planken geconstrueerde vaartuig; volgens Köster, die een der beste kenners op dit gebied was, dateert het uit de derde eeuw o. J.[1]). Eerst later hebben de Germanen, die de Noordzee bevoeren, de kunst van den scheepsbouw verder ontwikkeld. De overblijfselen van hun vaartuigen uit den Vikingertijd verraden een zeer groote ervaring op dit gebied. Deze schepen waren steeds geheel uit planken getimmerd en werden door zeilen voortbewogen.

Voordat wij overgaan tot een bespreking van den eigenlijken handel en van het verkeer, dat met den handel gepaard ging, zullen wij eerst eenige opmerkingen van algemeenen aard moeten laten voorafgaan. Deze opmerkingen betreffen eensdeels de beteekenis, die het leger heeft gehad voor den handel in den eersten tijd, en anderdeels den bijzonderen toestand van ons land ten gevolge van de militaire maatregelen gedurende de eerste eeuw o. J.

Bij het verkeer en bij het vervoer van goederen te water heeft in den oudsten tijd de Germaansche vloot een belangrijke rol gehad. Gelijk steeds, moet men er ook in dit geval mede rekenen, dat het leger, waaronder de vloot ressorteerde, niet alleen met de landsverdediging was belast, maar dat in Germanië het geheele burgerlijke bestuur in handen was van de commandanten der troepen. Voor het economische leven, voor het verkeer en voor den handel hebben leger en vloot op deze wijze een zeer groote beteekenis bezeten. Intusschen bleef deze beteekenis beperkt tot de behoeften van den staat. Eerst toen het zuiver militaire beheer werd vervangen door een meer civiel bestuur, kreeg het particuliere initiatief een kans. Telkens zullen wij gelegenheid hebben op te merken, dat het eigenlijke handelsverkeer eerst met het begin van de tweede eeuw aanving.

De aanwezigheid van het leger heeft nog in andere opzichten belang gehad voor de ontwikkeling van den handel. Daar de Rijn

1) Köster, *t.a.p.* blz. 140; verg. G. van Hoorn, *Gids door de verzameling Nederlandsche en Romeinsche oudheden te Utrecht* (1936), blz. 56-58.

de grens van het Rijk vormde, was daar steeds een zeer aanzienlijke bezetting. Door het leger werden allerlei werken uitgevoerd, vestingen en forten gebouwd, heirbanen aangelegd, verbeteringen in de waterwegen gemaakt. Een groot aantal handelaars werd door het leger aangetrokken en vestigde zich bij de kampementen. Al deze menschen hadden behoeften, die zij voor een deel konden bevredigen met de voortbrengselen van het land, maar waarvoor anderdeels allerlei van buiten moest worden aangevoerd. Op die wijze kwam er niet alleen geld onder de oorspronkelijke bewoners, maar zij leerden ook allerlei voorwerpen kennen, waaraan zij vroeger nooit hadden gedacht. De welvaart nam dus toe en tegelijkertijd werd de romaniseering ten zeerste bevorderd.

Door de sterke bezetting van de linie aan den Rijn werd een scherpe scheiding tot stand gebracht tusschen het gebied, dat onder Romeinsch gezag stond, en het vrije Germanië. De strook onbewoond land aan den rechteroever van de rivier, die in het midden van ons land door het gebrek aan vondsten zeer duidelijk aan den dag komt, maakte alle directe verkeer vrijwel onmogelijk. Tusschen de vrije Friezen, tezamen met de bevolking in Drente en in de omgeving van dit laatste gewest, en de geromaniseerde Germanen in de Rijndelta ontstond op den duur een zóó groot verschil, dat de laatsten hun land in den steek lieten, toen de Romeinsche troepen daar omstreeks het midden van de derde eeuw werden teruggetrokken; zij wenschten niet door hun stamverwanten uit het noorden te worden onderworpen. Ook voor den handel moet er tusschen de twee helften van ons land een groot verschil hebben bestaan.

Verkeer tusschen het bezette gebied en de niet aan Rome onderdanige streek op eenigszins groote schaal is, gelijk wij het vroeger opmerkten, eerst mogelijk geworden, nadat de militaire macht aan de grens was verminderd en de maatregelen, die de scheiding bevorderden, waren verzacht. Dat is geschied tijdens Domitianus en Traianus. Maar bovendien kreeg het particuliere intiatief toen ook in het bezette gebied zelf eerst een kans. Het leger trad in dien tijd terug. Wèl zorgde het nog zelf voor den bouw van wegen en vestingen. Maar voor het vervoer van koopwaren stond daarna de gelegenheid open voor anderen. Van die gelegenheid heeft het particuliere initiatief een zeer ruim gebruik gemaakt.

Beginnen wij onze beschouwingen met het verkeer op den Rijn. Een rivier heeft als handelsweg beteekenis voor het vervoer van zware goederen en voor omvangrijke vrachten. Daarbij denken wij

in de eerste plaats aan het transport van bouwsteenen. Al het steenmateriaal, dat voor bouwwerken werd gebruikt, moest in ons land, met uitzondering van Zuid-Limburg, van elders worden aangevoerd. Dat kon uitsluitend geschieden te water. Voor het gebied aan den Neder-Rijn beschikken wij over eenige onderzoekingen aangaande den aard van het steenmateriaal, waarmede werd gebouwd, en deze onderzoekingen kunnen ons bij de studie van het verkeer eenigszins den weg wijzen. Wij weten, dat trachiet van den Drachenfels, bazalt uit den Eifel, tufsteen uit het Brohldal en kalksteen uit de buurt van Metz werden vervoerd. In het land van de Rijndelta heeft men blijkbaar dezelfde steensoorten gebruikt. Maar een onderzoek daarover bezitten wij niet.

Door enkele inscripties, met name over de werkzaamheid van troepen in de steengroeven van het Brohdal, worden deze gegevens nog nader noegelicht (verg. Afb. 101 en Afb. 43 in Deel I). Uitteraard heeft het leger alleen steenen gebroken voor officieele bouwwerken. Voor de steden en particuliere personen moeten ook andere bedrijven werkzaam zijn geweest. Wij bezitten een inscriptie van een negotiator artis lapidariae uit Keulen. Intusschen kan deze man even goed een steenhouwer als een handelaar in steenen zijn geweest. Maar het materiaal moet in elk geval zijn aangevoerd voor het bouwbedrijf en voor het vervaardigen van kunstwerken. Als een enkel voorbeeld noemen wij den beeldhouwer uit het derde kwart van de tweede eeuw, die den sarkophaag van Simpelveld en het altaar voor de Matres Aufaniae te Bonn heeft vervaardigd; waarschijnlijk werkte hij te Keulen (verg. Afb. 50, 51 en 105).

Naast de natuursteen komt ook de baksteen in aanmerking voor het transport over de rivieren. Men denke slechts aan de enorme hoeveelheid materiaal, voornamelijk dakpannen, voor al de militaire gebouwen en de vele forten langs den Rijn, die in ons land zijn gebouwd. Dit materiaal kwam eerst uit de Tegularia Transrhenana, waarvan de ligging ons niet bekend is, en naderhand waarschijnlijk uit de groote pannenbakkerij, die bij Holdoorn is ontdekt (verg. Afb. 61 en 70). Later zullen wij nog een oogenblik aandacht geven aan dit bedrijf.

Behalve aan steenen moet men bij het vervoer over de rivier ook denken aan levensmiddelen, als graan, wijn en olie. Import van graan was noodzakelijk geworden door de groote toeneming der bevolking ten gevolge van de talrijke bezettingstroepen. Eerst werd het graan door den staat op vaartuigen van de vloot aangevoerd. Het was afkomstig uit het land aan den Boven-Rijn, van de Wetterau en uit Lotharingen, maar ook uit Britannië. Reeds tijdens den

opstand der Bataven wordt verhaald van korenschepen op de rivier. Uit later tijd weten wij van particuliere handelaars, door inscripties waarop sprake is van een negotiator frumentarius. Julianus liet in 359 graan per schip uit Britannië aanvoeren over de stroomen in de Rijndelta en sedert werden de garnizoenen aan den Rijn regelmatig langs dien weg van koren voorzien.

Voor den wijnhandel bezitten wij als getuigen de groote aarden kruiken, amphoras, waarin de wijn werd verzonden. Overigens werden dergelijke kruiken ook gebruikt voor olie, olijven, rozijnen en uit visch bereide scherpe sauzen, die bij het brood werden gebruikt als de ons welbekende vischpastas. De stempels op de amphoras bewijzen, dat de wijn grootendeels uit Spanje kwam, uit Sevilla, Andalusië en Tarraconensis aan de oostkust. Ook olie werd uit Spanje geïmporteerd. Deze waren kwamen langs de Rhône naar Vienne en Lyon; daarna werden zij deels over Genève en Augst, deels over Metz en Trier naar den Rijn gebracht. Daarnaast komt ook vervoer per schip over den Oceaan, het Kanaal en de Noordzee in aanmerking. Langs beide wegen heeft men scherven van zulke amphoras aangetroffen.

Wat den wijn betreft, heeft later het inheemsche product, dat aan de Moezel werd gekweekt, langzamerhand een zeer belangrijke plaats ingenomen. Het vervoer en de kleinhandel werden in dit geval geheel aan het particuliere bedrijf overgelaten, behalve voor de onmiddellijke behoefte van het leger. Alleen hebben de soldaten zeker veel meer wijn geconsumeerd, dan hun door den staat werd toebedeeld. Ook bij de inheemsche bevolking nam het gebruik van wijn toe. Dat blijkt vooral uit het bronzen vaatwerk, emmers die voor het mengen van den wijn dienst deden, scheplepels en kannen. Zulk vaatwerk treft men in een zeer groot gebied aan.

Van de producten der nijverheid is voor ons het aardewerk van bijzonder belang, voornamelijk de terrasigillata, omdat wij zelfs van kleine scherven in de meeste gevallen niet alleen de nauwkeurige tijd van de fabricatie, maar ook de paats van herkomst kunnen vaststellen. In de jaren toen de Romeinen pogingen deden om Germanië te veroveren, tijdens Drusus en Germanicus, beheerschte de terrasigillata, die te Arezzo in Italië werd vervaardigd, nog volkomen de markt [1]. Een der voornaamste werkplaatsen was degene, die haar voortbrengselen met den naam van Gnaeus Ateius stempelde. Maar reeds omstreeks 35 o. J. werd dit aardewerk verdrongen door de terrasigillata uit Zuid-Frankrijk, die voonamelijk te La

1) A. Oxé, *Arretinische Reliefkeramik vom Rhein* (1933).

Graufesenque werd vervaardigd [1]). Waarschijnlijk was deze laatste werkplaats beter georganiseerd en kon zij dus goedkoopere waren leveren. Wat wij van de inrichting weten, laat aan een werkelijk fabrieksbedrijf denken. Dit aardewerk werd door bepaalde kooplieden aan den man gebracht. Het kwam aan het bedrijf ten voordeele, dat de transportkosten van Zuid-Frankrijk naar den voornaamsten afnemer, het leger in Germanië, zooveel geringer waren dan van Italië.

Intusschen kon ook dit aardewerk zich op den duur aan den Rijn niet handhaven. Reeds sedert het einde van de eerste eeuw moest het zijn plaats afstaan aan de terrasigillata uit werkplaatsen in Oost-Gallië. In de negentiger jaren kwam een fabriek in de Elsas op, tegen het einde van de eerste eeuw een andere in Rheinzabern, waar de voortreffelijke pottenbakkersklei den bloei van het bedrijf verzekerde, en in den tijd van Hadrianus te Trier. Wellicht waren het de handelaars, die telkens voor verplaatsing ijverden, daar zij hun voordeel zagen in een vermindering van de transportkosten, die steeds een zeer groot onderdeel van den eindprijs hebben uitgemaakt. Het was dus ook in hun belang, dat het product zoo dicht mogelijk bij de gebruikers werd vervaardigd.

Onder de kooplieden, die op inscripties worden genoemd, zijn de handelaars in ceramiek het talrijkst. Voor het transport van aardewerk naar Engeland beschikken wij over een belangrijk gegeven door de inscriptie van eèn negotiator cretarius, die te Domburg een altaar heeft gewijd aan de godin Nehalennia uit dank voor de behouden overkomst van zijn koopwaar. Domburg heeft evenwel geen beteekenis gehad als uitvoerhaven. Het was slechts de eerste plaats, die men bereikte na den overtocht van Britannië naar de Rijndelta, als men den breeden mond van de Schelde (toen nog de tegenwoordige Ooster-Schelde) invoer. Ook uit Keulen kennen wij een inscriptie van een handelaar in ceramiek.

Het andere aardewerk is voor ons van minder belang, daar wij in den regel niet weten, waar het is gefabriceerd. Een uitzondering maakt het Nijmeegsche aardewerk, dat ten minste voor een groot deel in de pottenbakkerij te Holdoorn werd vervaardigd. Het is herkenbaar aan de eigenaardige rose kleur en behoort tot de zoogenaamde Belgische waar; soms werd het met goudstofverf gekleurd om den indruk van gouden vaatwerk te maken. Een bewerking van deze soort van ceramiek zou een belangrijke bijdrage kunnen geven

1) A. Oxé, *Frühgallische Reliefgefässe vom Rhein* (1933); *La Graufesenque: Bonner Jahrbücher*, 140-141 (1936), blz. 325-394.

voor de geschiedenis van den handel, daar wij op deze wijze zouden kunnen vaststellen, hoe de verbindingen voor het verkeer waren van Nijmegen uit [1].

Opmerkelijk is het, dat in de latere Oudheid deze industrie zich wederom uit het Rijnland terugtrok. In de vierde eeuw beleefde de fabricatie te Rheinzabern nog eens een periode van activiteit. Maar ook daar kon het bedrijf zich in dien tijd van onrust niet handhaven. Het meeste werd toen vervaardigd in Oost-Gallië, door werkplaatsen die men in de Argonne localiseert. Later, in de vijfde eeuw, werd aardewerk, dat de traditie van de terrasigillata eenigszins voortzette, uit het zuiden aangevoerd. Het ontstond toen in Spanje en Noord-Afrika.

Naast de ceramiek heeft voor ons het metalen vaatwerk een bijzondere beteekenis, daar het op zorgvuldige wijze is bestudeerd [2]. Bronzen vaatwerk werd reeds in de zesde eeuw naar Germanië uit Italië ingevoerd [3]. Uit ons land kennen wij voorwerpen van dien aard, bijvoorbeeld uit Oss, uit Baarlo en enkele andere plaatsen. Bijzonder fraai zijn de stukken uit Eygenbilzen, die in de eerste helft van de vijfde eeuw worden gedateerd. Daarna is de export uit Italië onderbroken door den opbloei van de Keltische industrie [4], die de voortbrengselen van de Italiaansche nijverheid verdrong. Blijkbaar was de fantastische kunst der Kelten meer in overeenstemming met het noordelijke gevoel voor vormen. Maar door den achteruitgang van de Keltische macht, onder den invloed van de aanvallen der Germanen tegen het einde van de tweede eeuw v. Chr., nam de beteekenis van den import uit het zuiden wederom toe.

Na de verovering van Gallië en de bezetting van het gebied aan den mond van den Rijn werd bronswerk uit Italië, evenals de ceramiek uit Arezzo, in groote hoeveelheid uit het zuiden aangevoerd. Het waren voornamelijk Campaansche werkplaatsen, gevestigd te Capua, die het noorden van dit soort van waren voorzagen. Omstreeks 80 kwam daarin een verandering. Toen verscheen een nieuwe werkplaats op de markt. Deze werkplaats was gevestigd in de buurt van Aken, waarschijnlijk te Gressenich en vervaardigde bronzen

---

1) Verg. voorloopig J. H. Holwerda, *De belgische waar in Nijmegen* (1941).
2) H. Willers, *Die römischen Bronzeeimer von Hemmoor* (1901); *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie* (1907).
3) E. Sprockhoff, *Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit* (1930), blz. 145-154.
4) P. Jacobsthal en A. Langsdorf, *Die Bronzeschnabelkannen* (1929). — W. A. von Jenny, *Keltische Metallarbeiten* (1935).

Afb. 91. Teekening door A. van der Laan naar een altaar voor Nehalennia, ontdekt bij Domburg

Fig. 92. Gravure door F. de Bakker, naar een altaar voor Nehalennia, ontdekt bij Domburg

Afb. 93. Romeinsch huisraad uit de eerste helft van de derde eeuw, ontdekt bij de opgravingen te Ockenburg

Afb. 94. Grondsporen van huizen, ontdekt te Ockenburg

vaatwerk van messing, voornamelijk bakken, emmers en kannen voor het toebereiden van den wijn. Juist als dit reeds eerder met het aardewerk het geval was geweest, begon na den opstand der Bataven op het gebied van de metalen voorwerpen het provinciale product het Italiaansche te verdringen.

Het bedrijf te Gressenich was zoo georganiseerd, dat het in korten tijd een groote hoeveelheid vaatwerk vermocht te produceeren met een spaarzaam gebruik van materiaal. De voortbrengselen werden niet alleen binnen het Rijk gebruikt, maar ook naar buiten geëxporteerd. Uit de kaart, waarop de vindplaatsen van dit vaatwerk staan aangeteekend, blijkt de verbreiding aan den bovenloop van de Wezer met haar zijrivieren, aan de Elbe, waar de belangrijke vondst te Hemmoor werd gedaan, en in Denemarken, voornamelijk op de eilanden. De handelswegen, waarlangs dit vaatwerk werd vervoerd, moeten van de Rijndelta zijn uitgegaan. Zoo aanstonds zullen zij nader ter sprake komen.

Naast het vaatwerk moet men ook de wapens noemen. Natuurlijk zorgde de staat voor de bewapening van de manschappen voor den gewonen dienst. Men mag evenwel aannemen, dat bijzonder fraaie wapenstukken, als paradehelmen, door het particuliere bedrijf werden vervaardigd en door den handel werden verbreid. Een aanwijzing in die richting wordt gegeven door eenige fraaie helmen die in ons land zijn gevonden [1]). Deze helmen behooren tot een groep van wapens, die vermoedelijk in een werkhuis ergens aan den Donau zijn ontstaan [2]). Op grond van de vindplaats dezer voorwerpen kan men vaststellen, hoe ver zij door den handel zijn verspreid. Buiten het Rijk zijn zij evenwel, voor zoover bekend, niet ontdekt.

Andere voortbrengselen der nijverheid geven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. Over de textielindustrie zijn wij slecht ingelicht, daar haar producten steeds te gronde zijn gegaan. Enkele afbeeldingen, die wij bezitten, van balen met goederen en van het transport dezer balen, zijn niet in staat ons verdere gegevens te verschaffen. Alleen weten wij uit inscripties, dat ook deze waren door kooplieden werden verhandeld. Uit Keulen is een negotiator vestiarius bekend en door een inscriptie van 225 vernemen wij van negotiatores pannarii te Mainz. Evenmin kunnen de Keulsche aarden lampjes en terracottas of de met email gedecoreerde sieraden, die in

1) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* 1939, blz. 29-46.
2) F. Drexel, *Strena Buliciana* (1924), blz. 55 en volg.; K. Woelcke, *Germania,* XIV (1930), blz. 149-153.

het Rijnland zijn vervaardigd, ons veel leeren [1]. Veel belangrijker is het glas, waarvoor te Keulen een belangrijke industrie bestond. Dit glas, voornamelijk beroemd om zijn typische decoratie met slangendraden is over ons land zoowel naar Britannië als naar Scandinavië uitgevoerd. Aan den anderen kant vindt men het eveneens in Pannonië aan den Donau. Men begrijpt op deze wijze, hoe belangrijk de Rijnlandsche industrie was en hoe ver haar producten werden verspreid. Als doorvoergebied had het land van de Rijndelta voor den handel in deze producten een zeer groote beteekenis.

Wij zullen thans nog een oogenblik aandacht moeten geven aan den handel overzee, in het bijzonder aan het verkeer op de Noordzee, dat van de Rijndelta uitging. Evenals de scheepvaart moet de handel op de Noordzee reeds zeer oud zijn. Het is voldoende hier te herinneren aan het bekende halssnoer, dat te Exloo in Drente is gevonden [2]. Het is samengesteld uit vier kralen van faience, die in de 14de of 13de eeuw v. Chr. in Egypte zijn vervaardigd, verder uit veertien kralen van barnsteen en een kraal van tin. Het laatste materiaal moet uit Britannië afkomstig wezen. Waarschijnlijk zijn over dit zelfde land de Egyptische kralen aangevoerd. Het barnsteen stamt uit Noordwest-Duitschland. Op deze wijze is dit halssnoer een duidelijk bewijs voor de uitgebreidheid der handelsverbindingen gedurende het tweede millennium vóór het begin onzer jaartelling.

Barnsteen moet het voornaamste product zijn geweest, dat in oude tijden naar het zuiden werd verhandeld. Gelijk bekend, wordt het door Herodotus vermeld. In den tijd van Pytheas (omstreeks 325 v. Chr.) werd het nog in groote hoeveelheid aan de Noordzee gevonden, voornamelijk aan de westkust van Jutland. Van daar werd het langs de kust vervoerd en kwam het op die wijze in het bezit van de Phoeniciërs; door hun bemiddeling hebben de Grieken het barnsteen ten tijde van Homerus leeren kennen. Het is zeker niet aannemelijk, dat de Phoeniciërs zelf het barnsteen op de Noordzee zijn gaan halen. Een andere weg, waarlangs het barnsteen werd vervoerd, liep door Germanië en vertakte zich in westelijke richting naar Marseille en in oostelijke naar Aquileia. In de eerste eeuw o. J. was het barnsteen aan de Noordzee vrijwel uitgeput. In dien tijd

1) K. Exner, *Bericht Röm.-Germ. Kommission,* XIX (1939), blz. 31-121. — Verg. I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien: Dissertationes Pannonicae,* Ser. II n. 4 (1937). — H. J. H. van Buchem, *De fibulae van Nijmegen,* I (1941).

2) *Voorgeschiedenis van Nederland* (3e druk, 1944), blz. 155, afb. 37.

is het van de Oostzee uit het Samland aangevoerd. Plinius wist alleen nog van de laatste vindplaats. Andere producten van het Noorden zullen later ter sprake komen. Eerst moeten wij thans over de handelswegen spreken.

Vroeger vermeldden wij reeds de vaart op Britannië naar aanleiding van een te Domburg gevonden inscriptie. Deze vaart, die van de Rijndelta uitging, zette zich zeker nog voort en volgde de kust van het Kanaal en van den Atlantischen Oceaan. Door een negotiator Britannicianus is een inscriptie opgericht te Bordeaux. Deze man was uit Trier afkomstig en is waarschijnlijk van zijn vaderstad over ons land en Britannië naar Bordeaux gevaren. Wij kennen een inscriptie van zulk een handelaar uit Keulen; een andere koopman, die uit Britannië afkomstig was, lag te Kastel tegenover Mainz begraven. Boven hebben wij ook gesproken over het vervoer van wijn en olie uit Spanje. Dit vervoer had plaats langs de Fransche kust, gelijk uit de daar gevonden scherven van amphoras met de stempels van Spaansche handelshuizen blijkt, en ging dan verder door ons land den Rijn op.

Een aantal inscripties, door burgers van Trier opgericht, zijn in Aquitanië gevonden. Onder die burgers was een handelaar in textielgoederen en wij weten door de afbeeldingen op het groote grafmonument te Igel bij Trier aan de Moezel, dat dergelijke goederen veelal per schip werden vervoerd. Mogelijk is dus de handel van Trier langs de Moezel en den Rijn over ons land en de Noordzee naar Aquitanië gegaan.

Meer zekerheid hebben wij over de beteekenis van Keulen in dit opzicht. Het belang van deze stad als handelsplaats blijkt uit het groote gebied, waar wij haar invloed kunnen waarnemen. Wij weten van Keulsche kooplieden, die naar de landen aan den Donau en naar Dacië zijn gekomen; daar spraken wij reeds van. Veel belangrijker moeten de verbindingen met Noord-Gallië en met Britannië zijn geweest. In dit laatste land en in Normandië is het Keulsche glas evengoed gevonden als in Noord-Gallië. De handel moet voor het grootste deel langs den Rijn hebben plaats gehad.

Intusschen is de scheepvaartverbinding van Keulen over ons land naar het westen en het noorden zeker niet zeer oud. Eerst moest de industrie aan den Rijn zich ontwikkelen en moesten de landen aan de Noordzee, waar de handel de producten kon afzetten, worden ontsloten. Behalve Britannië kwam ook Germanië in aanmerking. Maar de weg over land naar dit handelsgebied was van den Neder-Rijn uit niet mogelijk. Door de onbewoonde strook langs de rivier en door de gebergten was de verbinding met de welvarende streken

in Noordwest-Germanië te bezwaarlijk. De handel moest dus langs den zeeweg gaan, over den Rijn, door de delta en de Waddenzee. Sedert het einde van de eerste eeuw zijn de Romeinsche kooplieden naar den mond van de Eems gevaren. In den loop van de tweede eeuw kwamen zij steeds verder, langs de kust en de rivieren op, de Eems, de Wezer, de Elbe. Zij voeren toen ook langs de Jutlandsche kust naar Noorwegen, naar de Deensche eilanden, naar Zweden en Gotland, zelfs naar de streek aan den mond van de Memel.

Door de koopwaren, die in Germanië zijn ontdekt, en door de muntvondsten weten wij iets van dezen handel af [1]). Keulen moet het uitgangspunt zijn geweest. Daar was de stapelplaats voor de goederen, die langs den Rijn en de Moezel werden aangevoerd; daar werden de zeeschepen bevracht, die deze waren naar het buitenland brachten. Mogelijk heeft Nijmegen ook een rol gespeeld. Maar deze laatste plaats lag alleen gunstig voor den handel op Britannië. Het vervoer naar Germanië volgde de IJssel, den Vliestroom en de Waddenzee langs de Friesche kust. Van dezen laatsten handel hebben de Friezen geprofiteerd, daar zij in staat waren de schepen, die langs hun land voeren, van proviand te voorzien.

Naar Germanië werd vooral wijn vervoerd, blijkens de stempels op de scherven van daar gevonden amphoras, en vaatwerk om den wijn toe te bereiden, te schenken en te drinken. De rijkdom van de wijnbouwers aan de Moezel, die uit hun grafmonumenten blijkt, is zeker voor een groot deel aan den handel op Germanië te danken. Verder werden ander vaatwerk en werktuigen van metaal uitgevoerd, maar ook sieraden, voorwerpen van goud en zilver, glas en ceramiek. Intusschen is in Germanië, behalve in Friesland, slechts zeer weinig Romeinsch aardewerk aan het licht gekomen.

Wat door de kooplieden uit de verschillende landen werd teruggevoerd, weten wij niet met zekerheid. Daarover kunnen wij in de meeste gevallen alleen vermoedens ten beste geven. Als uitvoerproducten van Britannië worden ons genoemd metalen, koren, vee, huiden, slaven en jachthonden, bovendien edelsteenen en parels; maar deze laatste kunnen slechts van geringe kwaliteit zijn geweest. Oesters uit Britannië werden zelfs in Rome gegeten. Friesland leverde voornamelijk producten van de veeteelt en huiden. Bovendien hadden de Friezen voordeel van het verkeer tusschen den Rijn en Germanië, dat langs hun kusten ging.

---

1) Over de Romeinsche goederen, die in Germanië zijn ontdekt, verg. H. J. Eggers, *Bericht VI. intern. Kongress für Archäologie 1939* (1940), blz. 569-574. — Over de muntvondsten verg. St. Bolin, *Ber. Röm.-Germ. Kommission,* XIX (1929), blz. 86-145; A. Wormstall, *Ber. Röm.-Germ. Komm.* XXI (1931), blz. 176-182; XVII (1937), blz. 23-31.

De export uit Germanië moet welhaast zeker een grootere waarde hebben gehad dan het ingevoerde. Dat meent men ten minste te moeten opmaken uit de talrijke Romeinsche munten, die daar zijn achtergelaten. Men moet denken aan huiden en aan bont, maar ook aan ganzenveeren en dons, paarden, vrouwenhaar, hars en houtteer. Een zeer belangrijk en kostbaar artikel was het barnsteen. Zonder twijfel heeft ook de handel in slaven een groote beteekenis gehad.

Voor ons land was de handel vrijwel uitsluitend doorvoer van producten uit andere streken. Wij weten niet, in hoeverre de inwoners aan dien handel deel hadden. De welvaart van de bevolking en de sterke romaniseering van het bezette gebied geven aanleiding tot het vermoeden, dat dit aandeel niet gering is geweest. Zeker heeft die doorvoer een groote economische beteekenis bezeten. In de tweede eeuw was de handel bezig zich steeds verder te ontwikkelen, zoowel in de richting van het noorden als naar het westen. De positie van ons land in de Romeinsche periode, gedurende de tweede tot de vierde eeuw, herinnert aan veel later tijden. Had Rome er zich kunnen handhaven, dan zou het belang van ons land voor den handel zonder twijfel nog zijn toegenomen. Samen met het gebied aan den Neder-Rijn was het toen reeds het economische centrum van Noordwest-Europa geworden.

De ontwikkeling heeft intusschen een ander verloop genomen. Doordat het land aan de Noordzeekust voor het Romeinsche Rijk is verloren gegaan, heeft de handel met Britannië en Germanië aan beteekenis verloren en is op den duur geheel verloopen. Maar bovendien heeft de handel sterk geleden door de onmogelijkheid voor het particuliere initiatief om zich te handhaven. Zooals op alle gebieden van het leven, trok de Romeinsche staat in de vierde eeuw hoe langer hoe meer de geheele zorg voor het verkeer, den handel en de productie aan zich. Wat van de industrie nog overbleef, werd in staatsbedrijven georganiseerd. Men vindt van staatswege fabrieken voor wapens, voor kleedingstukken en voor kostbaarheden. Voor de verpleging van het leger en van de ambtenaren zorgde de staat uit de opbrengst van de belastingen, die met producten van den landbouw in natura werden voldaan. Een zekere bedrijvigheid handhaafde zich alleen een tijd lang voor de productie van glas en aardewerk. Te Keulen heeft de industrie zich ten minste in de eerste helft van de vierde eeuw nog staande gehouden en in de tweede helft van die eeuw was er in het geheele Rijnland weer een zekere welstand toen het keizerlijke hof te Trier resideerde. Maar van geregelden handel met Germanië en met Britannië kan er toen toch geen sprake zijn

geweest. Door de zeerooverij van de Cauchen en later door de veroveringstochten van de Saksen was de doorvoer langs de groote stroomen van de Rijndelta volkomen in verval geraakt.

De geheele ontwikkeling van den toestand in het Rijk, de enorme belastingen, de militaire overheersching, de invallen van de Germanen, de voortdurende staat van oorlog, de druk van den tijd, dat alles moet de industrie hebben stilgelegd en de bedrijvigheid hebben verlamd. Wij bespeuren, dat de handel zich reeds in de eerste helft van de derde eeuw uit Germanië begon terug te trekken. Na het midden van die eeuw was in ons land geen regelmatig verkeer meer mogelijk. Hoogstens kunnen op bepaalde tijden, als onder de regeering van Julianus en van Valentinianus I, nog wat schepen op den Rijn hebben gevaren. In het algemeen had die vaart toch geen beteekenis meer. De industrie trok zich uit het Rijnland terug. In plaats van haar producten werden koopwaren uit het zuiden ingevoerd. Italië heeft voor een tijd lang weer beteekenis als een uitvoerend land gekregen.

Over de andere takken van de menschelijke bedrijvigheid kunnen wij kort zijn. Men kan er slechts opmerkingen van algemeenen aard over maken. Noch over den landbouw of over de veeteelt bezitten wij voldoende gegevens om bijzonderheden mede te deelen. Wat over het vee en over de graansoorten valt te zeggen, hebben wij reeds vroeger opgemerkt. Iets meer aandacht vraagt de visscherij. Wij herinneren aan de bewoners van de waddeneilanden bij de Cauchen, die door Plinius worden genoemd; deze menschen leefden van de opbrengst van dit bedrijf. In Friesland werd de visscherij van staatswege verpacht tijdens de Romeinsche heerschappij of wellicht in een periode, toen Friesland althans in een zekere verhouding van afhankelijkheid tot Rome stond. Dat blijkt uit de reeds zoo dikwijls vermelde inscriptie, die te Beetgum is gevonden (Afb. 100). Verder weten wij, dat er zalm in den Rijn werd gevangen; de vischvangst op de Noordzee wordt vermeld door Juvenalis. Uit dit alles blijkt, dat die tak van bedrijf in ons land tamelijk belangrijk moet zijn geweest. Maar ook in dit geval ontbreken de bijzonderheden en het beeld, dat wij ons kunnen maken, blijft vaag.

Over de industrie moeten wij ons eveneens tot enkele opmerkingen bepalen. Wij weten niet anders dan van het pottenbakkersbedrijf en van de steenbakkerij. Over de fabricatie van het Nijmeegsch aardewerk hebben wij reeds boven gesproken. Men zal zich herinneren, dat het, althans gedeeltelijk, werd vervaardigd te Holdoorn, waar ook een bedrijf voor het bakken van steenen en dakpannen was gevestigd.

Verder zijn ons de overblijfselen van ovens bekend uit verschillende plaatsen aan de Maas en in een tamelijk groot aantal uit Heerlen. Tot nu toe ontbreekt evenwel een onderzoek aangaande de voortbrengselen dezer bedrijven, zoodat wij niet in staat zijn over den omvang van de industrie op de verschillende plaatsen en over den handel, die met het daar vervaardigde aardewerk werd gedreven, te oordeelen. Hetzelfde geldt voor de fabrikatie van baksteenen en dakpannen. Wij kennen enkele steenovens en hebben een voorstelling van het daar vervaardigde product; maar een beeld van het bedrijf en zijn beteekenis ontbreekt ons.

Evenmin geeft de wijze van wonen ons aanleiding tot een uitvoerige beschouwing. Van de stedelijke nederzettingen in ons land kennen wij alleen een paar tempels uit Nijmegen, een enkel huis uit Maastricht, een badinrichting uit Heerlen. Wij moeten aannemen, dat in de steden de Romeinsche cultuur overheerscht heeft, vooral tengevolge van de bestuursinrichting en van alles wat daarmede samenhangt op het gebied van het uiterlijke leven, de godsdienst, de organisatie in commissies en colleges, de inrichting van de stad zelf met haar straten, openbare gebouwen en huizen. Reeds door de tempels en de standbeelden moet een stadje in de provincie een Romeinsch aspect hebben vertoond. De inwoners kenden, spraken en schreven Latijn. In hun geheele leven bootsten zij het zuidelijke voorbeeld na. Hun uiterlijke en innerlijke cultuur was hoe langer hoe meer Romeinsch geworden. Naar ons land was die cultuur zoowel van het Rijnland en uit Noord-Gallië als over Britannië gekomen. Het drukke verkeer en de goede handelsverbindingen moeten de romaniseering krachtig hebben bevorderd. Maar ook in dit geval zijn wij niet in staat deze opmerkingen van algemeenen aard met bijzonderheden toe te lichten.

Buiten de steden trekken in de eerste plaats de groote landhuizen onze aandacht; enkele vertoonen het karakter van luxueus ingerichte villas; de meeste zijn eenvoudiger van aard. Een gebouw als het praetorium van Stein staat geheel op zich zelf. Ten slotte vermelden wij nog de inheemsche nederzettingen, de hofsteden, de woerden in de Betuwe en vooral de twee wat belangrijker inheemsche dorpen te Ockenburg en bij Naaldwijk in de duinstreek. Daar leeren wij inderdaad iets van het leven der bewoners van ons land gedurende den Romeinschen tijd kennen. Intusschen is nog een nauwkeuriger doorwerking van het materiaal, met name een samenvattende bestudeering van het woonhuis in zijn verschillende vormen, noodzakelijk, voordat wij ons een werkelijke voorstelling van het uiterlijke leven kunnen maken.

VIII. HET GEESTELIJKE LEVEN

Ten slotte moeten wij nog spreken over het geestelijke leven in ons land gedurende den Romeinschen tijd. Daarbij bepalen wij ons tot den godsdienst, daar de andere takken van dit leven ons volkomen onbekend zijn. Wij weten niets van eenige wetenschappelijke of letterkundige uiting van een Nederlander uit dezen tijd. Zelfs van een eigen beeldende kunst kunnen wij niet spreken, zeker niet uit de eerste eeuwen van de Romeinsche overheersching. Wellicht zou men in dit verband het een of andere versierde voorwerp uit den Volksverhuizingstijd kunnen noemen. Maar de belangrijkste vondsten, uit Velp en uit Wieuwerd, vallen buiten ons bestek. Hetzelfde moet men zeggen van de rechtsregels, die wij kennen, in het bijzonder van de Salische wet. Hoogstens zouden wij eenige algemeene beschouwingen kunnen geven over de geestelijke ontwikkeling van de Germanen, zoowel van degenen die binnen het Romeinsche Rijk leefden als van de onafhankelijke leden van dezen stam. Maar dat is niet onze taak.

Wij spreken dus uitsluitend over den godsdienst, omdat wij in staat zijn daarbij eenige eigenaardigheden naar voren te brengen, die voor deze streek karakteristiek zijn. Intusschen kunnen wij ook op dit beperkte gebied niet veel meer geven dan de opsomming van een aantal namen van goden. De denkbeelden, die de inheemsche bevolking met die namen verbond, de feesten en plechtigheden die met den cultus gepaard gingen, dat alles is ons vrijwel geheel onbekend [1]). Er wordt een enkele maal iets verteld over een heilig woud, als de plaats waar Civilis de Bataven samenriep om te beraadslagen vóór het uitbreken van den opstand tegen de Romeinen, of het woud van Baduhenna en de „tempel" van Tamfana bij de Friezen. Wij vernemen van een „barbaarschen ritus", waarmede de Bataven zich verbonden tot den strijd, en wij bezitten nog enkele andere even vage mededeelingen, die ons niets wezenlijks zeggen. Verder kan in dit verband nog worden herinnerd aan de priesteres Veleda, die behoorde tot den volksstam der Bructeren, niet ver van onze oostelijke grens, en aan Ganna, haar opvolgster die zelfs naar Rome is getrokken om haar opwachtingen te maken bij keizer Domitianus.

Enkele gegevens over „tempels", die wij bezitten, verschaffen ons

---

1) Over den Germaanschen godsdienst in het algemeen verg. Jan de Vries in *De godsdiensten der wereld,* blz. 126-171.

al evenmin inlichtingen van eenige beteekenis. Het „templum", waar de godin Sandraudiga in de buurt van Rijsbergen werd vereerd, is waarschijnlijk niet meer geweest dan een omheinde plek in het bosch. De „tempeltjes", die Van Giffen in enkele urnenvelden heeft gevonden [1]), kunnen inderdaad voor den cultus hebben gediend; dat is evenwel allerminst zeker. Het duidelijkst spreken nog de overblijfselen van de „Keltische tempels", die bij Nijmegen zijn opgegraven [2]). Maar deze overblijfselen bewijzen alleen, dat daar enkele heiligdommen hebben gestaan voor inheemsche goden, gebouwd in den trant van de meeste bouwwerken van dien aard in het Gallo-Germaansche gebied. Hun ongeveer vierkante cella, die door een op zuilen rustende gaanderij was omgeven, komt geheel overeen met andere tempels, die wij kennen. Daarbij is niets eigenaardigs, niets dat men als karakteristiek zou kunnen beschouwen voor ons land.

Wat de bronnen voor onze kennis van den godsdienst betreft, beschikken wij vrijwel uitsluitend over inscripties en enkele beeldhouwwerken. De inscripties zijn aangebracht op altaren of voetstukken van beelden om duidelijk te maken, aan welke godheid deze monumenten zijn gewijd en wie de wijder was; een enkele maal wordt ook vermeld, om welke reden het monument is geschonken, bij voorbeeld voor een behouden overtocht, soms ook de datum. Maar gewoonlijk deelt de formule aan het slot „v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito)" alleen mede, dat het monument is opgericht tot vervulling van een vroeger afgelegde gelofte. Naast de inscripties komen dan nog de sculpturen in aanmerking, in steen, als de beelden en reliëfs waarop goden zijn afgebeeld, en in brons, als de talrijke statuetten die men in onze musea vindt.

Deze statuetten brengen ons al dadelijk in aanraking met een eigenaardig probleem, dat in verband staat met de „interpretatio romana". Met deze uitdrukking, die aan een passage in de *Germania* van Tacitus is ontleend, bedoelt men het gebruik van de Romeinen, — en de Grieken deden niet anders —, de goden, die zij bij andere volkeren leerden kennen, gelijk te stellen met hun eigen goden, alsof alleen de naam, waarmede deze goden werden aangeduid, anders was. Op de inscripties wordt dan soms de inheemsche godheid alleen met den Romeinschen naam, dien men gebruikte, aangeduid en dan weet men niet altijd, of een inheemsche dan wel een werkelijke

1) Het eerst bij zijn opgravingen te Looveen; verg. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1927, blz. 111-119.
2) Verg. *Oudh. Meded.* 1927, blz. 65-111.

Romeinsche god is bedoeld. Dikwijls wordt aan den Romeinschen naam nog een inheemsche toegevoegd, als Appollo Grannus of Mars Thincsus.

Hoe de gelijkstelling geschiedde, blijkt het duidelijkst uit de namen van onze weekdagen. Tîwaz, de krijgsgod, werd gelijkgesteld met Mars, — dit wordt evenwel bestreden —, Wodan met Mercurius, Donar met Juppiter, Frîja met Venus. Door Tacitus wordt uitdrukkelijk Mercurius als de opperste god van de Germanen genoemd en naast hem als belangrijke goden Mars en Hercules, welke laatste waarschijnlijk eveneens met Donar werd gelijk gesteld. Om deze reden vindt men Mercurius, Mars en Hercules zoo talrijk vertegenwoordigd onder de in Nederland, voornamelijk in de Friesche terpen, ontdekte godenbeeldjes. Het is evenwel de vraag, of de Germanen werkelijk hun eigen goden in deze statuetten hebben herkend. Een antwoord op die vraag is niet goed mogelijk, daar de gedachtenwereld van deze menschen ons vreemd is.

Ten einde een indruk te geven van den godsdienst in ons land, zullen wij in het volgende de goden opsommen, zooals zij in het gebied van de verschillende volkeren voorkomen [1]). Daarbij wordt evenwel niet bedoeld, dat een bepaalde godheid speciaal door dat volk werd vereerd. Zekerheid daaromtrent bezitten wij slechts in enkele gevallen. Meestal speelt het toeval, waardoor een inscriptie op de een of andere plaats werd opgericht en bewaard, een groote rol. Wij beginnen ons overzicht met de Bataven en de andere volksstammen, die tezamen met hen de bevolking vormden van de civitas der Bataven, en met de bewoners van het land aan den Neder-Rijn.

De voornaamste god der Bataven was Hercules Magusanus (verg. Afb. 59 en 102), wiens naam wellicht nog voortleefde in de Middeleeuwsche plaatsnaam Mahusenham (Muyswinkel) bij Duurstede. Aan hem is een altaar gewijd door den hoogsten magistraat van de civitas der Bataven, die te Ruimel bij Sint Michielsgestel is ontdekt, en een ander monument van dien aard door een privaat persoon te Westkapelle, waarschijnlijk opgericht uit dank

1) Verg. K. Helm, *Altgermanische Religionsgeschichte* (1913-1937). — J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte* (1935-1937), waar de goden op zeer overzichtelijke wijze worden besproken. — Verg. verder de boven aangehaalde verhandeling van F. Drexel, *Bericht Röm.-Germ. Kommission,* XIV (1922), blz. 1-68. — Over de verschillende goden verg. de artikels in de *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* en in het *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* van W. H. Roscher.

voor de behouden terugkomst in het land der Bataven na den overtocht uit Engeland. Ook buiten Nederland zijn wijdingen aan dezen god ontdekt. Wij kennen een inscriptie, waarop de naam van Hercules Magusanus voorkomt, gevonden te Deutz. Een officier van Legio I Minervia heeft een monument voor hem opgericht te Bonn en een immunis van Legio XXX te Xanten. Aan den wal van Antoninus Pius in Engeland is een inscriptie met zijn naam ontdekt, gewijd door een duplicarius van de Ala Tungrorum. Belangrijk is een gedateerde steen van Bataven en „Thraces" uit Germania Inferior, behoorende tot het corps van de equites singulares, die te Rome op 29 September 219 hun dank hebben geuit voor den behouden terugkeer van keizer Elagabalus. Op die wijze is ook deze wonderlijke persoonlijkheid met onze geschiedenis verbonden. De naam van Hercules Magusanus komt verder nog op eenige armringen voor. Bijzonder opmerkelijk is het, dat keizer Postumus Hercules Magusanus evenals Hercules Deusoniensis van wien ons niets bekend is, — wellicht staat zijn naam in verband met een plaats Deuso (verg. Doesburg) —, op zijn munten heeft laten afbeelden. Vermoedelijk heeft deze keizer veel medewerking van de Bataven ontvangen en op deze wijze uiting willen geven aan zijn erkentelijkheid.

Eénmaal is deze god op een inscriptie, die waarschijnlijk is gevonden te Malburgen bij Huissen in de Betuwe, verbonden met Haeva, een godin waarin men wellicht Hebe, de hemelsche echtgenoote van Hercules moet herkennen. Mogelijk is dezelfde bedoeld met de godin Caiva, die wordt genoemd op een inscriptie van het jaar 124, gevonden te Pelm bij Trier.

Van de andere goden verdient vooral Mercurius onze aandacht, daar hij de plaats van Wodan inneemt. Wij kennen een paar kleine altaren, opgegraven op den Hunerberg bij Nijmegen, waarvan het eene aan Mercurius en Mars en het andere aan Juppiter en Mars was gewijd. Onder Ubbergen is het voetstuk van een standbeeld gevonden, waarop een beeld heeft gestaan, volgens de inscriptie van den Deus Mercurius Eriausius (of Friausius). Een altaar, gewijd aan Mercurius Rex, is ontdekt op de waarden ten westen van Nijmegen. Een Mercurius Channini [....], die wordt vermeld op het fragment van een inscriptie te Bonn, wordt wel eens met de Canninefates in verband gebracht. Het is evenwel zeer onwaarschijnlijk, dat deze onderstelling juist is. Vrij talrijk zijn de inscripties, gewijd aan Juppiter; maar daarbij is men nooit zeker, of de Romeinsche dan wel de inheemsche oppergod wordt bedoeld.

Over andere goden kunnen wij kort zijn. Mars Camulus, aan wien een te Rindern gevonden inscriptie is gewijd, werd voor-

namelijk vereerd in het land van de Remi. De inscriptie uit Rindern is ook door een lid van dezen volksstam opgericht. Mars Halamardhus komt alleen voor op de te Horn ontdekte inscriptie (Afb. 54). Cocidius, Mars Cocidius of Silvanus Cocidius, voor wien inscripties zijn opgericht door manschappen van de Cohors I Batavorum en van Cohortes I en II Nerviorum in Britannia, was een Britannische godheid. Hetzelfde geldt voor de Dea (of Nimfa) Coventina (of Conventina), de godin van een geneeskrachtige bron te Carrawborough (Procolitia) aan den wal van Hadrianus, die door manschappen van de Cohors I Batavorum en van de Cohors I Cubernorum door inscripties is geëerd.

Een wijding aan Apollo Grannus is gevonden op een bronzen kistje, dat bij Arnhem uit den Rijn is opgehaald. Maar wij kunnen dezen Keltischen god Grannus, die met Apollo werd geïdentificeerd, niet als een inheemsche Nederlandsche godheid beschouwen.

De godin, die het meest op inscripties wordt vermeld is Hludana. Aan haar is in het jaar 197 een altaartje gewijd door een soldaat van Legio XXX; het is gevonden in de nabijheid van Holdoorn. Haar naam komt in den vorm Hlucena voor op een fragment van een inscriptie, dat van den Monterberg bij Kalkar stamt. Op een inscriptie uit Iversheim, gewijd door soldaten van Legio I Minervia gedurende de regeering van Severus Alexander, leest men Hluthena, op een inscriptie te Mainz Lucena. Anders wordt zij steeds Hludana genoemd, als op het herhaaldelijk vermelde altaar dat te Beetgum is ontdekt, opgericht door de pachters van de visscherij (Afb. 100), en op een inscriptie te Xanten. Het is opmerkelijk, dat de Romeinen zich zoo veel moeite hebben gegeven om de Germaansche klanken van den naam in hun letterschrift weer te geven. Men heeft gedacht aan een godin Holda; maar wij kunnen ons in dit verband niet in de Germaansche godenwereld verdiepen.

Te Hemmen in de Betuwe is het bronzen voetstuk van een beeldje gevonden, opgericht ter eere van de godin Vagdavercustis door een decurio van de Ala Vocontiorum in het leger van Britannia. Wij kennen twee wijdingen aan deze godin uit Rindern, de eene door een lid van Legio XXX, de andere uit het jaar 213, en een derde te Kalkar van een lid der Ala Noricorum. Intusschen wordt onze aandacht meer getrokken door het te Keulen ontdekte voetstuk van een standbeeld, waarop waarschijnlijk een beeld van de godin heef gestaan, opgericht door Titus Flavius Constans, praefectus praetorio, eminentissimus vir (Afb. 104). Wanneer en bij welke gelegenheid Zijne Eminentie deze wijding heeft verricht, weten wij niet. Men kan denken aan een inspectiereis aan den Rijn. Vermoedelijk

heeft hij bij die gelegenheid zijn devotie willen toonen voor een inheemsche godin en daarbij is zijn aandacht gevallen op Vagdavercustis, omdat zij vooral door soldaten van het leger werd vereerd.

De naam van een godin stond eens op een altaar, dat niet lang geleden te Zennewijnen in de Betuwe bij Tiel voor den dag is gekomen. Op den steen meent men te lezen [Ise] neucaega; maar de eerste letters ontbreken en de oppervlakte is zóó beschadigd, dat ook de volgende letters niet geheel zeker zijn. Deze naam, die ons van elders niet bekend is, leert ons dus niet veel.

Meer aandacht verdienen de Moedergodinnen, de Matres of Matronae[1]). Waarschijnlijk moet men denken aan de stammoeders van volkeren of geslachten, die als godinnen der vruchtbaarheid werden beschouwd. Met den cultus van zulke godinnen brengt men ook de eigenaardige hoofddeksels in verband, die op sommige monumenten worden aangetroffen, bij voorbeeld op het fraaie altaar van 164 dat onder de Munsterkerk te Bonn is ontdekt (Afb. 105). De Matres werden hier en daar vereerd in Noord-Italië, Oost-Gallië en Britannië; in westelijk Gallië vindt men in het geheel geen monumenten, die men met deze godinnen in verband kan brengen; in Over-Germanië zijn zij zeldzaam, in Neder-Germanië daarentegen zeer talrijk. Wellicht moet men in die laatste streek het centrum voor den cultus der Matres zoeken en zijn de elders gevonden monumenten afkomstig van personen, die dezen cultus in Neder-Germanië hebben leeren kennen.

Over den aard dezer godinnen leeren ons alleen de afbeeldingen, die wij van haar bezitten, en de inscripties het een en ander. De antieke auteurs verschaffen ons geen inlichtingen. Op de afbeeldingen zijn zij steeds voorgesteld als een drietal, meestal geheel gelijk gekleed, maar soms wat de middelste betreft met een andere hoofdbedekking. Zij houden veelal symbolen van vruchtbaarheid op den schoot of in de handen, als een mand met fruit, een schaal of een hoorn des overvloeds. Dikwijls dragen zij een bijnaam, die blijkbaar aan de op een bepaalde plaats vereerde Matres toekwam. Soms zijn zij ook naar een volksstam genoemd en in dat geval mag men aannemen, dat zij als de stammoeders van dien stam werden beschouwd. De verschillende vragen, die deze godinnen en haar cultus stellen, moeten hier buiten bespreking blijven. Wij beperken ons in hoofdzaak tot de Matres, voor welke op het Nederlandsche grondgebied monumenten zijn aangetroffen, en enkele verwante godheden.

1) Over den cultus der Matronae verg. E. Bickel, *Rheinisches Museum,* 87 (1938), blz. 193-241; *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 164-166; *Bonner Jahrbücher,* 193-144 (1938-'39), blz. 209-220.

Een klein altaartje van terra-cotta, gewijd aan de Matres zonder eenige verdere aanduiding, is ontdekt te Holdoorn. Door een beneficiarius van Legio VI Victrix was een altaar van kalksteen, dat bij Ubbergen aan het licht is gekomen, gewijd aan de Matres en de Suleviae. Deze laatsten, die waarschijnlijk eveneens moedergodinnen waren, zijn ons bekend door vele inscripties, gevonden aan den Rijn tot in Zwitserland, bij Calais en Carpentras, op verschillende plaatsen in Engeland en zelfs te Karlsburg (Apulum) in Dacia. Er wordt gesproken van Suleviae Junones, van Suleviae matres, ook van Suleviae matres paternae et maternae, en van Suleviae sorores. Zij worden op inscripties verbonden met de Campestres, maar ook met een groot aantal andere goden, zelfs met Terra, Caelum, Mare, Neptunus; zulke wijdingen aan een reeks van goden, waaronder de Suleviae worden genoemd, zijn te Rome verricht door manschappen van het corps der equites singulares. Eenmaal gaf iemand blijk van zijn devotie voor de Suleviae domesticae suae. Om die reden heeft men ondersteld, dat men deze godinnen moet opvatten als beschermsters van het huis en van het geslacht.

Door zeer vele monumenen zijn ons ook de Matres Aufaniae bekend. Altaren aan deze godinnen gewijd zijn in ons land gevonden bij Nijmegen en te St. Odiliënberg. Anders waren de voornaamste heiligdommen, waar zij werden vereerd, te Nettersheim in de buurt van Aken, waar monumenten zijn opgericht door beneficiarii van een in de buurt gelegen wachtpost, en te Bonn, waar zeer aanzienlijke personen hebben blijk gegeven van hun devotie. Het laatste heiligdom is bekend geworden door de opgravingen onder de Munsterkerk; op de daar gevonden altaren vindt men, onder andere, de namen van Lucius Calpurnius Proclus, legatus van Legio I Minervia die te Bonn in garnizoen lag, van zijn echtgenoote, Domitia Regina, en van Flavia Tiberina, echtgenoote van een anderen legatus van dit corps, Claudius Stratonicus; verder van een praefectus van dezelfde afdeeling, van een praefectus castrorum van Legio VIII Augusta, van tal van officieren en manschappen van Legio I Minervia, van een pachter van de belasting op in- en uitvoer, van leden van den stadsraad uit Keulen. Het fraaiste van deze monumenten (Afb. 105) is in 164 vervaardigd door een steenhouwer, uit wiens werkplaats de bekende sarkophaag van Simpelveld (Afb. 50 en 51) afkomstig is. Behalve in de twee zooeven genoemde heiligdommen zijn aan deze godinnen gewijde inscripties gevonden in de nabijheid, onder andere te Keulen, maar ook te Mainz, te Carmona in Baetica en te Lyon. Het in de laatst genoemde plaats ontdekte monument is intusschen gewijd aan de Aufaniae

Matronae en andere godheden voor het heil van keizer Septimius Severus en zijn huis door een tribunus militum van Legio I Minervia, die te Bonn diende en daar dus haar cultus had leeren kennen. Op de inscripties worden zij betiteld als matres of matronae, soms met de toevoeging domesticae.

Van de andere moedergodinnen, die in ons land voorkomen, valt minder mede te deelen. De Matres Mopates worden alleen genoemd op een te Nijmegen ontdekt altaar, opgericht door een Nerviër, die handelaar in koren was. Wij vermelden nog verder de Matres Vacallinehae, vereerd in een groot heiligdom bij Pesch in den Eifel waar veel aan haar gewijde inscripties zijn gevonden, de Matres Alagabiae, die bekend zijn door een te Bürgel gevonden inscriptie, de Matres Afliae, die men aantreft in de buurt van Keulen, eveneens andere godinnen van dezen aard, en de Abirenes, die men wellicht ook tot haar moet rekenen.

Eenige moedergodinnen worden genoemd naar de namen van volksstammen, plaatsen en landen, als de Matres Noricae, vermeld op een te Vechten gevonden altaar dat is gewijd door een soldaat van Legio I Minervia, en de Matres Brittae op een inscriptie uit Xanten, waar zij te zamen met de Matres Marsacae voorkomen. Onze belangstelling wordt meer gewekt door andere moedergodinnen. Matres Hiannanefates of wellicht Cannanefates worden genoemd op een inscriptie te Keulen, gewijd door een centurio van Legio XXX, die deze godinnen als matres paternae betitelde. Verder noemen wij de Matres Marsacae, die wij alleen kennen uit de zooeven genoemde inscriptie uit Xanten, gewijd door een soldaat van Legio XXX. Wellicht moet men de Matres Arsacae als dezelfde godinnen beschouwen; deze laatsten worden eveneens alleen genoemd op één enkele te Xanten gevonden inscriptie.

Tot deze groep moet men mogelijk nog rekenen de Matres Cartovallenses, vermeld op een slecht bewaarde inscriptie, die te Binchester in Britannia is gevonden. Men wordt daarbij herinnerd aan de plaats Cortovallium of Coriovallum in Zuid-Limburg; maar het is zeer de vraag, of de overeenkomst van deze namen niet aan een toeval moet worden toegeschreven. Ten slotte noemen wij in dit verband de Nervinae, wellicht Matres Nervinae, op een inscriptie te Bavai, de godinnen der Nervii, en de Matres Frisiavae paternae, die worden genoemd op een inscriptie uit Wissen.

Gaan wij thans over tot de goden, die werden vereerd bij de

Sunuci en de Tungri, dan trekt in de eerste plaats de godin Sunuxal of Sunuxsal onze aandacht. Monumenten met haar naam zijn gevonden in de buurt van Düren, Eschweiler, Zülpich en Aken (Afb. 103). Daar wij weten, dat in die streek het gebied was van de Sunuci, die ten westen van de Ubii tot ongeveer de Nederlandsche grens woonden, mag men voor zeker aannemen, dat Sunuxal hun stamgodin was. De aan haar gewijde monumenten zijn niet karakteristiek van vorm en maken steeds een eenigszins boerschen indruk. Door het agrarische karakter van den volksstam is de cultus van de godin zeer weinig buiten het grondgebied der Sunuci verbreid. Wij kennen slechts twee gedenkteekens, die zijn gevonden te Remagen, het eene gewijd door een praefectus van Cohors I Flavia Hispanorum en het andere door een optio van Legio I Minervia, en enkele inscripties, die te Neuss, Keulen en Bonn zijn ontdekt. Waarschijnlijk waren de menschen, die deze wijdingen hebben verricht, allen leden van den stam der Sunuci.

Uit deze zelfde streek zijn ons ook nog eenige moedergodinnen bekend, de Matres Alaferhuiae, Hamavehae, Rumanehae, Vatviae, allen vereerd in de buurt van Gulik. Alleen van de laatsten is ons meer dan één inscriptie bekend; maar geen van degenen, die deze monumenten hebben opgericht, was, voor zoover wij het weten, een persoon van eenige beteekenis. Ten slotte vermelden wij nog een god Varneno of Varnenus, die in het land van Sunuci werd vereerd; van hem weten wij niets naders. Iets meer valt te zeggen van de goden in het land van de Tungri en daarbij bereiken wij wederom het grondgebied van ons land. In de kerk van St. Odiliënberg was een altaar ingemetseld met de afbeeldingen van Apollo en Minerva, dat zeker daar ergens in de buurt is gevonden. De combinatie van deze twee goden is opmerkelijk. Wellicht mag men denken aan Grannus en Sirona, twee godheden uit Oost-Gallië die als beschermers van de gezondheid werden vereerd, daar Grannus, gelijk bekend, steeds werd gelijkgesteld met Apollo en Minerva soms als heilsgodin optreedt.

Te Horn zijn twee monumenten gevonden, die onze aandacht trekken. Het eene is een altaar, gewijd aan Mars Halamardhus door een centurio van Legio XXX (Afb. 54); van dezen god is ons anders niets bekend. Het tweede is een altaar voor Mercurius Arvernus. Boven de inscriptie is Mercurius afgebeeld, zittend in een nis, met een bok aan zijn voeten, in de linkerhand een staf en in de rechterhand een geldbuidel; staf en geldbuidel zijn ook op de zijkanten van het altaar aangebracht. Deze god werd op eenige andere plaatsen in de buurt vereerd, te Gripswald in het heiligdom

van de Matronae Octocannae, te Keulen en bij Düren, ook in Over-Germanië te Grimberg in het heiligdom van Mercurius Cimbrianus, als Mercurius Arvernorix. Gewoonlijk denkt men aan den hoofdgod der Arverni in Auvergne, die, gelijk ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld, met Mercurius werd gelijkgesteld; maar men moet hem toch eerder voor een locale godheid houden.

Verder kunnen wij nog een altaar noemen met de afbeeldingen van drie goden, Hercules, Juno en Minerva, dat te Kessel is gevonden (Afb. 55). Ook in dit geval zijn wellicht inheemsche goden bedoeld; maar het is niet bekend, aan welke men moet denken. Andere in het land der Tungri vereerde godheden zijn Vihansa, die alleen voorkomt op een te Tongeren ontdekte inscriptie, gewijd door een officier van Legio III Cyrenaica, en Viradecdis of Virodacthis. De laatste is ons bekend door de te Vechten gevonden inscriptie, opgericht door Tungrische burgers en schippers, die te Fectio verblijf hielden. Bovendien bezitten wij nog twee inscripties met haar naam, die uit Mainz stammen. Op een van deze wordt zij genoemd tezamen met een godin Lucena, die wellicht dezelfde is als de vroeger vermelde Hlucena of Hludana. Mogelijk is dezelfde godin bedoeld met den naam Viroththis, die op een bij Neckarburcken aan den limes gevonden inscriptie voorkomt.

Ten slotte noemen wij nog eenige godheden, die door soldaten van Tungrische afdeelingen in Britannia werden vereerd, Matres Alaterviae, waarschijnlijk Nedergermaansche moedergodinnen die slechts op een te Cramond bij Edinburg gevonden inscriptie voorkomen, Campestres of Matres Campestres, die tot dezelfde groep van godheden behooren, Harimella, genoemd op een inscriptie uit Birrens, wier naam herinnert aan de plaats Harimalla aan de Maas beneden Herstal, en de Britannische goden Mars Belatucadrus en Ricagambeda. De laatste werd geëerd door manschappen van de Cohors II Tungrorum, die afkomstig waren uit den pagus Vellaus.

Uit het land van de Nervii valt, behalve de reeds genoemde Nervinae, alleen te vermelden de godin Sandraudiga; zij is evenwel slechts bekend door een altaar, dat bij Rijsbergen voor den dag is gekomen (Afb. 60). De vindplaats maakt het waarschijnlijk, dat zij een godin was van de Texandri.

Wat meer weten wij van de godin Nehalennia door het groote aantal der aan haar gewijde monumenten uit Domburg in het gebied der Morini (Afb. 91 en 92). Meestal zijn het altaren, waarop de godin in een nis is afgebeeld. Zij is gewoonlijk voorgesteld als een

zittende vrouw, gekleed in een eigenaardige dracht met een klein schoudermanteltje, een hond aan de eene zijde en een mand met vruchten aan de andere zijde naast haar op den grond (Afb. 91 en 92). Een enkele maal is zij ook staande voorgesteld, haar linker voet rustend op den voorsteven van een schip; een beeld van haar in die houding is in haar heiligdom voor den dag gekomen. Behalve de altaren, die aan Nehalennia zijn gewijd, is ook een altaar voor Juppiter in het heiligdom gevonden en een ander monument van dien aard, waarop twee goden zijn afgebeeld, wellicht Neptunus en Oceanus. Deze twee laatsten vindt men ook op de zijkanten van een altaar voor Nehalennia, waar anders soms een hoorn des overvloeds is afgebeeld [1]).

Behalve te Domburg zijn ook twee aan Nehalennia gewijde altaren gevonden te Deutz, het eene opgericht door een sevir Augustalis (een lid van een college van zesmannen voor den cultus van den keizer). Maar toch mogen wij aannemen, dat deze godin uitsluitend op Walcheren thuis hoorde. Want blijkbaar hebben zij, die hun gelofte door het plaatsen van een altaar voor Nehalennia inlosten, dat steeds gedaan als dank voor den behouden terugkeer in Walcheren na een tocht over zee. De elders opgerichte monumenten zijn vermoedelijk afkomstig van personen, die geen gelegenheid hadden gehad hun gelofte te Domburg in te lossen.

Het bijzondere doel, waarvoor de godin met een altaar werd geëerd, heeft veroorzaakt, dat zij in de voorstelling van hen, die aan haar hun devotie betuigden, soms het karakter kreeg van een godin der scheepvaart. Zonder twijfel is zij om die reden soms voorgesteld met den voet op den voorsteven van een schip en heeft zij ook wel een scheepsroer in de hand gekregen. Naar alle waarschijnlijkheid had zij evenwel oorspronkelijk met de scheepvaart niets uit te staan en was zij uitsluitend een locale godin der vruchtbaarheid. Haar roem en de vele aan haar gewijde gedenkteekens dankte zij aan de omstandigheid, dat haar heiligdom was gelegen bij de plaats, die men vóór en na den tocht over zee aan den mond van de Schelde

---

1) Gelijk men weet, kennen wij de belangrijkste monumenten, die door brand zijn vernietigd, uitsluitend door de publicatie van L. J. F. Janssen, *De Romeinsche beelden en gedenksteenen van Zeeland* (1845). — Een nieuwe bewerking is zeer gewenscht. Daarvoor kan men gebruik maken van een aantal teekeningen, die in de 18de eeuw naar de monumenten uit Domburg zijn vervaardigd; deze teekeningen worden met de schriftelijke nalatenschap van H. Cannegieter bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden; zij zijn fraaier en waarschijnlijk ook betrouwbaarder dan de steendrukken van Hooiberg in de publicatie van Janssen (verg. Afb. 91 en 92).

aandeed. In dit verband is het opmerkelijk, dat te Domburg eveneens een altaar is gevonden, gewijd aan Neptunus.

Neptunus wordt ook genoemd in een reeks van goden op een altaar, dat te Vechten is gevonden. Het is gewijd door een legatus van Legio I Minervia ter eere van keizer Elagabalus, wiens naam opzettelijk is weggekapt evenals de naam van den legatus, aan Juppiter, Juno en Minerva, den Genius van de plaats, Neptunus, Oceanus en Rhenus. Het zijn dus uitsluitend Romeinsche goden, die worden genoemd. Het laatste drietal mag men beschouwen als de goden van de haven te Vechten, die ook voor zeeschepen bruikbaar was. Oceanus en Rhenus worden eveneens genoemd op een andere te Vechten gevonden inscriptie, die was opgericht door Quintus Marcius Gallianus, een legatus van Legio XXX Ulpia Victrix.

In de nabijheid van Domburg, te Westkapelle, zijn altaren gevonden voor Hercules Magusanus en voor de godin Burorina. Den eersten hebben wij reeds besproken als den voornaamsten god der Bataven. De tweede, die ons anders niet bekend is, was vermoedelijk een locale godheid evenals Nehalennia. Naar men mag aannemen, zijn ook deze inscripties opgericht uit dank voor een behouden terugkomst in Walcheren.

Van de goden, die in het noorden van ons land door de Friezen zijn vereerd, weten wij slechts zeer weinig. Behalve de Matres Frisiavae paternae en het heilige woud van Baduhenna, die wij reeds noemden, kunnen wij nog herinneren aan de godin Hludana, voor wie te Beetgum een altaar was opgericht; maar er is geen enkele reden om aan te nemen, dat de Friezen voor haar devotie hadden.

Tuihanti, vermoedelijk uit Twente, die gedurende de regeering van Severus Alexander in Britannia dienden in een Cuneus Frisiorum, hebben te Borcovicium (Housesteads) een paar altaren gewijd aan Mars Thincsus, de twee Alaisiagae, Beda en Fimmilena (Afb. 28 en 29 in Deel I). De twee Alaisiagae worden, te samen met Baudihilla en Frigiabis, nog eens genoemd in een eveneens te Housesteads gevonden wijding van een afdeeling Germanen, die werd gecommandeerd door een zekeren Hnaudifridus (Notfrid). Over al deze goden is ons verder niets bekend. Men neemt intusschen voor zeker aan, dat zij Germaansch waren en geen locale Britannische godheden. Op deze wijze kennen wij althans eenige namen. De beteekenis van die namen, waarover allerlei vermoedens zijn opgesteld, is intusschen, evenals in de meeste andere gevallen van dien aard, geheel onzeker.

Ten slotte moeten wij nog eenige aandacht wijden aan de buitenlandsche godsdiensten, die door de Romeinen zijn ingevoerd. De gewone Romeinsche goden, als Juppiter en een reeks van anderen, blijven daarbij buiten beschouwing. Het is zeer opmerkelijk, dat de Oostersche vormen van cultus volkomen ontbreken. Wel wordt Sol Invictus, waarmede Mithras wordt bedoeld, één enkele maal vermeld op een inscriptie, te weten op een altaar dat door Quintus Antistius Adventus, een legatus van Germania Inferior tijdens Marcus Aurelius, is opgericht te Vechten. Maar de naam komt voor in een reeks van goden, Juppiter, Apollo, Luna, Diana, Fortuna, Mars, Victoria, Pax, en heeft dus geen bijzondere beteekenis. Van een cultus voor Mithras heeft men tot nu toe geen spoor gevonden. Wellicht hangt dit samen met de omstandigheid, dat er na het midden van de derde eeuw in ons land geen groote vaste garnizoenen zijn geweest, maar alleen wachtposten met een tijdelijke bezetting.

Tot de Oostersche godsdiensten kan men ook het Christendom rekenen. Intusschen had het Christendom al evenmin gedurende de Romeinsche periode in Nederland veel beteekenis. De gedenkteekenen, die het heeft achtergelaten, zijn ten minste zeer schaarsch [1]). Het belangrijkst zijn een paar inscripties, Christelijke grafschriften die onder de Sint Servatiuskerk te Maastricht zijn ontdekt. Wij kunnen evenwel over de verbreiding van het Christendom nog wel eenige opmerkingen maken.

Het Christendom is, naar men aanneemt, Gallië binnengedrongen over Marseille. Er waren echter in de tweede helft van de tweede eeuw nog slechts twee georganiseerde gemeenten, te Vienne en te Lyon. Bij de vervolging onder Marcus Aurelius, in 177, vielen er, naar ons wordt medegedeeld, te Lyon 40 slachtoffers. Tijdens Commodus kon de gemeente zich daar evenwel rustig ontwikkelen onder de krachtige leiding van Sint Irenaeus. Wij weten, dat deze laatste ook Keltisch sprak om de menschen te bekeeren, en het is voor een groot deel aan hem te danken, dat het geloof zich uitbreidde tot Dijon, Langres, Besançon en zelfs tot aan den Rijn. Waarschijnlijk was hij in dezen tijd de eenige bisschop in Gallië. Volgens een mededeeling van Tertullianus, die van omstreeks 200 dateert, was het Christendom toen reeds doorgedrongen tot Germanië; men zal evenwel bij dezen term moeten denken aan de Romeinsche provincie.

Tijdens Septimius Severus was het Christendom verboden en uit de eerste helft van de derde eeuw vernemen wij er weinig van. Met

1) W. Goossens, *De Katakomben Rome-Valkenburg* (1916), blz. 127-135.

de Christianiseering van Gallië werd eerst in het midden van die eeuw ernstig begonnen. Omstreeks dien tijd vermeldt Origenes Christenen bij de Germanen aan de Noordzee. De vervolging onder Decius (in 250 en 251) maakte veel martelaren onder andere Sint Dionysius te Parijs en Sint Saturninus te Toulouse, en ook in de tweede helft van de derde eeuw hadden de Christenen het hard te verduren. Niettemin breidde de kerk zich uit en in den tijd van Constantinus was er reeds een bisschop te Keulen, Sint Maternus. Deze laatste is door den keizer aangewezen als lid van de synode van het jaar 313 te Rome, waar moest worden geoordeeld over Caecilianus en de Donatisten. Blijkbaar was Constantinus reeds in Gallië met hem in aanraking geweest. Maternus wordt bovendien genoemd als deelnemer aan het concilie te Arles van 314, tezamen met den diaken Macrinus.

De erkenning van het Christendom als een toelaatbaren vorm van godsdienst in het Westen door Constantinus en de begunstiging, die het later genoot, hebben uitteraard krachtig bijgedragen tot de verbreiding. Toch is het in ons land slechts zeer weinig doorgedrongen. Het was blijkbaar vooreerst vooral een godsdienst voor de stedelingen. De bewoners van het platte land (de pagani) hielden zich afzijdig. Geen spoor van het Christendom uit den Romeinschen tijd is te Nijmegen gevonden, evenmin in de nederzettingen aan de Maas beneden Maastricht, zelfs niet te Heerlen. De vereering van de heiligen van het Thebaansche legioen, waaraan vooral de soldaten van het leger deel hadden, is den Rijn af niet verder gekomen dan Xanten. Alleen te Maastricht had het Christendom omstreeks het midden van de vierde eeuw reeds vasten voet. Sint Servatius, die bisschop is geweest in de civitas der Tungri, is een historische persoonlijkheid. Hij wordt door Athanasius genoemd als een deelnemer aan het concilie van Sardica in 347. Volgens Sulpicius Severus, heeft hij een belangrijke rol gespeeld op het concilie van Rimini in 359. In de volgende hoofdstukken zullen wij nog gelegenheid hebben over hem en over de verbreiding van het Christendom in ons land het een en ander mede te deelen.

NEGENDE HOOFDSTUK

HET HERSTEL VAN HET ROMEINSCHE GEZAG IN NOORD-GALLIË

I. DE NIEUWE STAMGROEPEERING IN GERMANIË

Aan het slot van het Vijfde Hoofdstuk hebben wij het verhaal van de gebeurtenissen in het Romeinsche Rijk, die met onze historie verband houden, afgebroken bij het optreden van de keizers Valerianus en zijn zoon Gallienus in het jaar 253. Het was toen een periode van groote verwarring in het Rijk en van aanvallen aan zijn grenzen, een der meest troostelooze episodes uit de geheele geschiedenis. Wat de vroegere keizers hadden opgebouwd, de welgeordende staat, het voortreffelijk georganiseerde leger, de Grieksch-Romeinsche cultuur die in het Rijk heerschte, dat alles scheen verloren te zullen gaan. Dat dit ten slotte niet is geschied, dankt de wereld aan eenige krachtige persoonlijkheden, die met groote energie de rust en de orde hebben weten te herstellen. Maar toch hebben de vijftig jaren van strijd en verwarring, tusschen den dood van Severus Alexander (in 235) en de erkenning van Diocletianus als keizer (in 285), een zeer grooten invloed op den loop der gebeurtenissen gehad. Want de wedergeboorte van het Rijk en van de antieke beschaving, die karakteristiek is voor de vierde eeuw, was inderdaad niet meer dan een herleving van het oude. Zeker hadden ook de jaren van welhaast voortdurenden oorlog in de periode van de „soldatenkeizers" hun eigen physionomie en het zou niet moeilijk zijn daarin elementen aan te wijzen, die in de toekomst tot een nieuwe ontwikkeling zouden leiden. Maar het heeft na deze eerste „middeleeuwen", gelijk men den tijd tusschen Severus Alexander en Diocletianus wel eens heeft genoemd, nog vrij lang geduurd, voordat uit die elementen een waarlijk nieuw leven is opgebloeid.

Voor ons doel zijn intusschen noch de burgeroorlogen, noch de interne transformatie van het Romeinsche Rijk gedurende deze periode het belangrijkst. Wij moeten vooral aandacht geven aan de nieuwe gevaren, die van buiten begonnen te dreigen. Juist in dezen

tijd werden die gevaren bijzonder nijpend van den kant der Germanen. Het gistte in Germanië. Dat was al duidelijk geworden door den aanval op het Rijk tijdens Marcus Aurelius. Ook gedurende de regeering van Caracalla en van Severus Alexander was de onrust in het land ten noorden en ten oosten van Donau en Rijn aan het licht gekomen. Germanië had een verandering doorgemaakt, zonder dat men daarvan in het Rijk veel had gemerkt.

De Romeinen hadden nooit een werkelijke kennis van Germanië bezeten, daar zij zich niet regelmatig genoeg met dat gebied hebben bezig gehouden. Toen het voor het eerst hun aandacht vroeg, in den tijd van Caesar, hadden zij nog te weinig ervaring. Een eeuw later bestond de gelegenheid reeds niet meer voor een intiem contact. Intusschen bewijst de *Germania* van Tacitus, een in het jaar 98 verschenen werkje, dat men toen in het zuiden vrij veel over het land en zijn bewoners wist. Maar het was alles wetenschap uit de tweede hand. Het meeste hadden de Romeinen vernomen door de bewoners der randstaten, met wie zij geregeld in betrekking stonden, en door de kooplieden, die in Germanië handel plachten te drijven. Later is die kennis niet veel meer uitgebreid. Dat blijkt uit de gegevens, die wij bij Ptolemaios vinden. Men kan zeggen, dat Germanië in de eerste helft van de tweede eeuw vrijwel uit den gezichtskring van de Romeinen was verdwenen. Eerst door de oorlogen tijdens Marcus Aurelius zijn zij weer gedwongen tot meer aandacht.

In deze omstandigheden is het zeker niet verwonderlijk, dat wij slechts uiterst weinig mededeelingen over den innerlijken toestand van Germanië bezitten. De volkeren, die daar in de tweede helft van de eerste eeuw een rol speelden, waren voornamelijk de Cauchen aan de kust van de Noordzee, de Bructeren aan onze oostelijke grens en de Chatten verder naar het zuidoosten. Men zal zich herinneren, dat de Cauchen naar het zuiden zijn opgedrongen en de Amsivarii, de Chasuarii en de Angrivarii hebben opgejaagd. De Bructeren zijn kort vóór het einde van de eerste eeuw vrijwel vernietigd door de coalitie van de zooeven genoemde Angrivarii en de Chamaven. Met de Chatten hebben de Romeinen nog herhaaldelijk oorlog gevoerd. Het bekendst is de expeditie tegen hen van Domitianus in het jaar 83. Later hebben de Chatten de Cheruscen tot een vazalstaat gemaakt en sedert grensde het door hen beheerschte gebied aan de Cauchen.

In de tweede eeuw waren de Cauchen en de Chatten de eenige volksstammen van beteekenis in het westen van Germanië. Maar zij waren nergens in directe aanraking met het gebied aan den Beneden-Rijn, dat onder het Romeinsche gezag stond. Van het land aan den

linkeroever van de rivier werden zij, behalve door de onbewoonde strook aan den rechteroever, gescheiden door een reeks van volkeren, die in een zekere verhouding van afhankelijkheid tot het Rijk stonden. Voorzoover wij het kunnen nagaan, waren het de Friezen aan de kust van de Noordzee, de Chamaven in Overijssel, de Angrivarii in Westfalen en een aantal kleinere stammen, de Tencteren, de Usipi, de Tubantes, de Chattuarii en wellicht nog enkele andere, tot de Mattiaci vóór den limes.

Toen de onrust in Germanië grooter werd, in de tweede helft van de tweede eeuw, hebben de Cauchen en de Chatten weer aanvallen op het Romeinsche gebied gedaan. Wij weten ten minste, dat de latere keizer Didius Julianus, als stadhouder van Gallia Belgica, tegen beide volkeren heeft moeten vechten. Zonder twijfel was er samenhang tusschen deze beweging en de aanvallen aan den Donau, waartegen Marcus Aurelius in het veld is gekomen. Maar wij weten te weinig over de innerlijke geschiedenis van Germanië om dien samenhang nader te kunnen bepalen. Vrijwel de eenige feiten, die wij kennen, betreffen de lotgevallen van de Goten. De leden van dit volk zijn, naar men aanneemt, omstreeks het midden van de eerste eeuw v. Chr., van Zuid-Zweden en Gotland uit, de Oostzee overgestoken en hebben zich gevestigd bij den mond van de Weichsel. Van daar zijn zij in de tweede eeuw o. J. naar de kust van de Zwarte Zee verhuisd. Deze trek geschiedde niet in een gesloten massa, maar strekte zich over een reeks van jaren uit en is omstreeks 230 tot een afsluiting gekomen. Kort daarna, in de laatste regeeringsjaren van keizer Maximinus, hadden de eerste aanvallen van de Goten plaats op het Romeinsche Rijk aan den Beneden-Donau.

Het is evenwel niet duidelijk, hoe deze trek invloed kan hebben gehad op de beweging van de Germanen in het westen, tegen den Donau en tegen den Rijn, in de tweede helft van de tweede eeuw. Zonder twijfel zijn er meer verhuizingen van volkeren geweest, waarover wij niet zijn ingelicht. Verder is het opmerkelijk, dat de eerste aanvallen, nadat zij waren afgeslagen, voorloopig niet zijn herhaald. Blijkbaar was de drang naar expansie in Germanië toen nog niet zoo groot.

Intusschen is de rust in het Romeinsche gebied aan den Rijn door de invallen tijdens keizer Marcus toch deerlijk gestoord. Men voelde zich daar op het land niet meer veilig. Gelijk wij het vroeger opmerkten, zijn omstreeks het begin van de derde eeuw de landhuizen in Zuid-Limburg door de bewoners ontruimd. Hetzelfde verschijnsel heeft men waargenomen in de Wetterau, het land ten noorden van de Main in de buurt van Frankfort. Omstreeks het midden van

de tweede eeuw was het daar, als in het geheele Rijk, een periode van bloei. Maar blijkbaar is men opgeschrikt door den krijgstocht van de Chatten; de welgestelde bewoners hebben zich daarna van het land teruggetrokken en zijn in de steden gaan wonen. Juist in de grootste landhuizen vindt men slechts aardewerk en munten uit de tweede eeuw. Er zijn evenwel in de overblijfselen van zulke landhuizen, die men heeft ontgraven, geen sporen van brand ontdekt. Zij zijn dus niet verwoest bij een vijandelijken inval. Zonder twijfel waren ook de verdedigingswerken van den limes omstreeks het midden van de derde eeuw nog volkomen intact. Wèl is er aan die werken gedurende de regeering van Septimius Severus en Caracalla veel zorg besteed, evengoed als toen in ons land een aantal forten is herbouwd in steen. Dat is een voldoende bewijs, dat men den toestand ernstig inzag. Maar een bijzondere aanleiding voor deze bedrijvigheid is ons niet bekend.

Eerst in den tijd van Caracalla heeft weer een aanval van Germanen plaats gehad. Deze aanval ging uit van de Alamannen en tegen hen is de keizer in 213 te velde getrokken. Wat het resultaat van zijn expeditie is geweest, weten wij niet. Maar in elk geval was het succes zóó groot, dat eerst onder Severus Alexander de aanval is herhaald. Intusschen waren de gevaren, die het Romeinsche Rijk toen bedreigden, veel ernstiger ten gevolge van de concentratie der Germaansche stammen in groote bonden, die in dezen tijd zijn ontstaan. Wij kennen dergelijke bonden reeds van vroeger. Onder de leiding van de Cimbren had een tocht van volkeren, die men als zulk een bond kan beschouwen, naar het zuiden plaats. Ook de groep van volksstammen, die men de Sueben noemt, had meer het karakter van een bond dan van een eenheid. Herhaaldelijk hebben de Germanen zich vereenigd voor den strijd tegen Rome. De rijken van Marbod en Arminius waren ontstaan door de behoefte zich te verzetten tegen den aandrang uit het zuiden. Maar een dergelijke coalitie had nooit lang bestaan; want tot de derde eeuw was bij de Germanen de onderlinge verdeeldheid alijd veel sterker dan de neiging om tot samenwerking te geraken voor een gemeenschappelijk doel. Daar is toen verandering in gekomen door de aaneensluiting van groepen van volksstammen tot de Alamannen, de Franken, de Saksen.

De Alamannen worden het eerst genoemd bij gelegenheid van den bovenvermelden veldtocht door Caracalla in het jaar 213. Zij zijn ontstaan uit een aantal volkeren in Midden-Duitschland, voornamelijk de Sueben, met krachtige medewerking van de Sem-

nones uit het land ten oosten van de Elbe. In 236 zijn zij door keizer Maximinus verslagen en daarna hielden zij zich een tijd lang rustig. Maar van den rampzaligen toestand in het Rijk tijdens Valerianus en Gallienus hebben zij gebruik gemaakt om hun aanvallen te hernieuwen. In dien tijd hebben zij het Romeinsche bezit aan den rechteroever van den Rijn achter den limes ten zuiden van de Main bezet en tot twee maal toe zijn zij over de Alpen doorgedrongen naar Italië. Daar zijn zij in 260 door Gallienus bij Milaan en in 268 door Claudius II Gothicus aan het Lago di Garda verslagen.

Voor ons zijn de beide andere groepen belangrijker. De Franken[1]) treden in de geschiedenis op omstreeks het midden van de derde eeuw. In de Historia Augusta, een geschiedwerk dat in de tweede helft van de vierde eeuw is ontstaan, wordt medegedeeld, dat de latere keizer Aurelianus bij „Montiacum", als tribunus van „Legio VI Gallicana", de Franken, die door geheel Gallië zwierven, heeft verslagen. Gewoonlijk dateert men deze gebeurtenis omstreeks 241, dus onder de regeering van Gordianus III. Eerder zou men moeten denken aan den tijd van Gallienus; wij weten immers ook van andere zijde, dat toen, kort na het midden van de derde eeuw, aan den Rijn tegen de Franken is gevochten. Verder leest men gewoonlijk Mogontiacum (Mainz) in plaats van „Montiacum"[2]). Maar dan is het toch bevreemdend, dat de Franken hier worden vermeld in de buurt van Mainz, terwijl zij anders, sedert den tijd van Probus, gewoonlijk lager aan den Rijn optreden. Intusschen is deze mededeeling nog om andere redenen weinig vertrouwenwekkend. Over een Legio VI Gallicana (of Gallica) uit dezen tijd is ons immers niets bekend. Te Mainz lag toen nog steeds Legio XXII; mogelijk is het evenwel, dat Aurelius tribunus is geweest van een Cohors Gallica. Franken worden ook genoemd onder de overwonnen volkeren, die waren vertegenwoordigd bij den grooten triumf van Aurelius in het jaar 274.

De Franken, die dus in elk geval sedert den tijd kort na het midden van de derde eeuw in de geschiedenis een belangrijke rol spelen, waren geen nieuw volk. Met dezen naam wordt een bond aangeduid van stammen, die reeds vroeger aan den Rijn woonden ten noorden van het gebied achter den limes. Men verklaart hun naam als de franken, de koenen, de stouten. Wellicht moet men denken aan de „vrijen", dat wil zeggen, de niet onder het Romeinsche gezag staande Germanen. Volgens Prokopios, een historicus, die onder keizer

1) L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme,* II 4 (1930), blz. 433-473.
2) Over Montiacum verg. *Mnemosyne,* 3e s. VI (1938), blz. 380-381.

Justinianus in Constantinopel schreef, zijn de Franken niet anders dan de oorspronkelijke bewoners van het land aan de monden van den Rijn. Gregorius, de bisschop van Tours, deelt in zijn geschiedenis der Franken mede, dat dit volk uit Pannonië komt; maar wij weten niet, hoe hij aan dit denkbeeld is gekomen. In de Middeleeuwen was de legende verbreid, dat de Franken afstamden van de Trojanen, daar men den naam van Colonia Traiana, welke plaats in hun gebied lag, met de stad Troje in verband bracht. Deze legende is evenwel eerst in de zevende eeuw ontstaan [1]).

Tot de Franken behoorde een aantal volkeren, die hun woonplaats hadden tusschen de Geldersche IJssel en de Lahn op eenigen afstand van den rechteroever van den Rijn. Een eerste groep werd gevormd door de volksstammen in het oosten van ons land en in Westfalen: de Chamaven ongeveer tusschen de IJssel en de Lippe, de Salii ten noorden van hen, de Angrivarii meer naar het oosten. Een tweede groep bestond uit volkeren, die langs den Rijn woonden: de Chattuarii en de Bructeren aan de Ruhr, de Amsivarii aan de Wupper, de Tencteren tusschen de Ruhr en de Sieg, de Usipi en de Tubantes tusschen de Sieg en de Lahn, ten oosten van de laatsten de Chasuarii. Deze volkeren zijn ons van vroeger tijden goed bekend. Uit hun aaneensluiting hebben zij nieuwe krachten geput en zij bereidden zich voor op een groote toekomst. Wij weten evenwel niet, of al deze volkeren en eenige andere, die men bovendien in dit verband zou kunnen noemen, als de Marsen en de Sugambren, gedurende de derde eeuw nog als zelfstandige staten in wezen waren. Waarschijnlijk hebben de Chatten zich eerst later bij de Franken gevoegd om beter weerstand te kunnen bieden aan den druk van de Saksen. Het is echter ook mogelijk, dat de Chatten zich bij de Alamannen hebben aangesloten. In het algemeen komen deze volkeren overeen met de groep, die vroeger de Istaevones werd genoemd.

Voorloopig was het nog slechts een zeer losse band, die de Franken samenhield, wellicht niet meer dan de gemeenschappelijke naam. Eerst langzamerhand zijn in den loop van den tijd hun staten ontstaan. Toen hadden zij zich uitgebreid in het land links van den Rijn. Zij hebben daar de sterk geromaniseerde Germaansche stammen in het Rijk, de Bataven en de andere volkeren in de Rijndelta, de Cugerni en de Baetasii, de Ubii en de Sunuci, de Tungri en de Nervii, deels uit hun woonplaatsen verjaagd, deels onderworpen en

1) Verg. A. E. Cohen, *De visie op Troje van de westerse middeleeuwse geschiedschrijvers* (Diss. Leiden, 1941).

in hun stamverband opgenomen. Hoe dit is geschied, zullen wij in het volgende trachten na te speuren.

De Saksen worden, zooals vroeger is medegedeeld, vermeld door Ptolemaios als een volksstam aan de Noordzeekust in Holstein ten oosten van de Elbe; maar eerst in de tweede helft van de derde eeuw kwamen zij meer naar voren. Toen omvatten zij een groot aantal volkeren en had hun macht zich zeer uitgebreid. Waarschijnlijk hebben zij zich vereenigd met de Cauchen en dien volksstam geheel in hun bondgenootschap opgenomen. De Cauchen verdwijnen ten minste uit de geschiedenis; zij worden na den tijd van Marcus Aurelius niet meer genoemd. Zoowel in zuidelijke als in westelijke richting oefenden de Saksen een krachtigen druk op de Franken uit. Langzamerhand hebben zij deze laatsten in de richting van den Rijn gedrongen [1]).

Op deze wijze was geheel Noordwest-Duitschland ten oosten van den Rijn in de tweede helft van de derde eeuw vereenigd in twee groote bonden van volksstammen, met uitzondering van het gebied aan de Noordzee in ons land, dat in het bezit was van de Friezen. Waarschijnlijk hebben deze laatsten zich reeds vroeg meester gemaakt van de Hollandsche kuststreek, die tot het midden van de derde eeuw deels onbewoond was en deels aan de afstammelingen der Canninefates behoorde. Wij vernemen evenwel slechts zeer weinig over de Friezen in dien tijd. Ook zij hebben, zooals wij het later zullen opmerken, onder den druk van de Saksen te lijden gehad.

Het is, alsof de nieuwe namen van de Franken en de Saksen de Germanen hebben geïnspireerd tot nieuwen moed en tot nieuwe daden. Wellicht kan men zeggen, dat alleen reeds uit het feit van de aaneensluiting een nieuwe energie en een nieuw zelfbewustzijn spreekt. De volksstammen in Germanië vochten sedertdien minder tegen elkander. Zij wonnen aan kracht, maar ook aan veiligheid door hun aaneensluiting. Vroeger hadden zij tegen het Romeinsche Rijk opgezien en zijn opperheerschappij erkend. Tegelijk met de ontwikkeling van hun gevoel van eigenwaarde was hun eerbied voor Rome verminderd. Zeker hadden zij nog ontzag voor het Rijk, voor de Stad, voor den Keizer. Maar dit ontzag verhinderde hen niet meer aan te vallen, waar de verdediging aan de grenzen te zwak was om hen tegen te houden.

Elk van deze groepen van volkeren had zijn eigen gebied om

1) F. Lot, *Les migrations saxonnes en Gaule et en Grande-Bretagne du IIe au IVe siècle*: *Revue historique*, 119 (1913), blz. 1-40.

zich tegen te richten: de Saksen het land aan de kust, de Franken de strook aan den Rijn van het eiland der Bataven tot de omgeving van Bonn, de Alamannen de streek achter den limes. Het was niet alleen economische nood, die hen dreef, de honger en de behoefte aan land of de wensch om te plunderen en te rooven. Veeleer moet men denken aan een gevoel van trots en de begeerte naar roem. Sommigen hebben die begeerte bevredigd door in dienst te treden van Rome en daarbij hebben zij het in den volgenden tijd tot de hoogste posten in het Rijk gebracht. Maar de meesten zijn bij hun eigen volk gebleven en keerden zich tegen Rome.

In de volgende afdeelingen van dit hoofdstuk zullen de namen van deze bonden en van Germanen, die in Romeinschen dienst waren getreden, herhaaldelijk worden genoemd. Het zal dan onze voornaamste taak moeten wezen, te verhalen over de aanvallen, die op het Rijk zijn gedaan, en over de middelen van verweer, die de Romeinsche keizers tegen die aanvallen hebben toegepast. Later, in het Tiende hoofdstuk, zal ter sprake komen, hoe de leden van deze bonden zich in het noorden van Gallië en in ons land hebben gevestigd. Aan het einde van de Romeinsche periode onzer geschiedenis was het geheel in het bezit van de Franken, Saksen en Friezen.

II. HET HERSTEL VAN DE ORDE

Wij nemen thans het verhaal van de Romeinsche geschiedenis weder op, waar wij het aan het slot van het Vijfde hoofdstuk hebben afgebroken. Zooals toen werd opgemerkt, kwamen de nieuwe keizers, die in 253 optraden, Publius Licinius Valerianus en Publius Licinius Egnatius Gallienus, terstond na de aanvaarding der regeering voor enorme moeilijkheden te staan. Zij waren meester van Italië. Maar overal elders dreigden voor het Rijk zeer groote gevaren. Voor het voeren van de burgeroorlogen hadden de keizers de grenzen van troepen ontbloot. De mobiele afdeelingen van de legioenen waren in het Rijk zelf gebruikt door de verschillende partijen en hadden door den strijd veel te lijden gehad. Alleen de depottroepen waren in de verdedigingslinies achtergebleven. Die linies waren dus slechts zeer zwak bezet en van de gelegenheid om het Rijk binnen te vallen hadden de naburige volkeren gretig gebruik gemaakt. De Goten plunderden met hun schepen de kusten van Klein-Azië en waren over den Donau in de Balkanlanden binnengedrongen. Alamannen en Franken hadden de grenzen overschreden en brandschatten Gallië. Saksische zeeroovers maakten de kusten van het Kanaal onveilig. In Africa was opstand. De Perzen onder

hun koning Sapor hadden Mesopotamië bezet en stonden gereed Syrië te gaan veroveren.

Tegen deze gevaren is Valerianus met groote energie opgetreden. Na de meest dringende zaken te hebben geregeld, vertrok hij zelf naar het Oosten voor den oorlog tegen de Perzen. Maar daarbij is hij niet gelukkig geweest. Hij leed een nederlaag tegen Sapor bij Edessa en is bij die gelegenheid in Perzische krijgsgevangenschap geraakt. Vermoedelijk heeft dit feit in 260 plaats gehad. Wij zijn evenwel over de chronologie van de gebeurtenissen uit dezen tijd zeer slecht onderricht [1]). Vóór zijn vertrek naar het Oosten had Valerianus zijn zoon en medekeizer belast met de verdediging van het Rijk aan den Donau en den Rijn. Uiterlijk in 254 is Gallienus van Pannonië naar het land aan den Rijn vertrokken. Men heeft echter met hulp van de munten kunnen vaststellen, dat het hoofdkwartier pas een paar jaren later definitief is overgebracht [2]). In de werkplaats te Viminacium (Kostolac aan den Donau in Zuid-Slavië) zijn munten geslagen tot de jaren 256 of 257. Eerst daarna is deze werkplaats verplaatst naar Keulen, tegelijk met het keizerlijke hoofdkwartier. Intusschen heeft Gallienus zeker reeds in de tweede helft van 254 tegen de Germanen aan den Rijn gestreden.

Gallienus (Afb. 106), die na de gevangenneming van Valerianus het Rijk alleen heeft geregeerd, is een zeer omstreden persoonlijkheid [3]). Het beeld, dat in onze overlevering van hem wordt geteekend, is in menig opzicht onjuist. Zonder twijfel was hij een bekwaam regent. Alleen heeft zij zich door allerlei maatregelen den Senaat tot vijand gemaakt. Bovendien heeft hij de Christenen begunstigd. Daar onze voornaamste bron over zijn tijd, de *Historia Augusta,* uit den kring van den Senaat stamt en is te boek gesteld als een verdediging van het heidendom [4]), wordt Gallienus door dat

---

1) Verg. A. Alföldi, *Zeitschrift für Numismatik,* 38 (1928), blz. 156-203; *Numismatic chronicle,* 5de s. IX (1929), blz. 218-279. — H. Mattingly, *Numismatic chronicle,* 5de s. XVI (1936), blz. 89-114. — A. Stein, *Zu den Kaiserdata in der Mitte des III. Jahrhunderts*: *Laureae Aquincenses,* I (1938), blz. 256-266.

2) G. Elmer, *Die Münzprägung in Viminacium: Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie 1939* (1940), blz. 574-582. — Verg. H. von Petrikovits, *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 222 n. 3.

3) A. Alföldi, *Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenismus unter Gallienus*: *Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission,* (1930), blz. 1-51.

4) Over de Historia Augusta verg. W. Hartke, *Geschichte und Politik im spätantiken Rom*: *Klio,* Beiheft 45 (1940).

werk in een zeer slecht licht gesteld. In elk geval hebben eenige van zijn regeeringsdaden een grooten invloed gehad in den volgenden tijd.

Waarschijnlijk is Gallienus de schepper geweest van het keizerlijke leger dat werd samengesteld uit een aantal mobiele afdeelingen van de legioenen onder zijn bevel. Dat leger is sedertdien het machtige krijgsinstrument geweest in de handen van de keizers om zich te handhaven in den staat en om het Rijk te verdedigen tegen buitenlandsche vijanden. Met dien steun konden de keizers zich gemakkelijk verweren tegen de opperofficieren, die poogden hen van den troon te stooten, daar deze laatsten alleen plaatselijke troepenafdeelingen te hunner beschikking hadden. Het keizerlijke leger was niet aan een vaste standplaats gebonden, maar volgde den keizer op zijn tochten. Bovendien werd een mobiele ruiterij ingesteld. In de nieuwe organisatie, die door Diocletianus werd voltooid, behielden de mobiele corpsen een belangrijke plaats. Constantinus heeft dit leger nog zeer uitgebreid [1]).

Een tweede schepping van Gallienus was de afdeeling der protectores, een corps dat de functie had van een generalen staf en van een krijgsschool voor de hoogere rangen. Op den duur werd de titel van protector aan alle officieren van het keizerlijke leger verleend. Uit hen werden de commandanten, die in de provincies het bevel moesten voeren, gekozen en personen, die met bijzondere opdrachten werden uitgezonden door den keizer. Deze afdeeling trad op als een vertegenwoordiging van het leger en was, om het zoo uit te drukken, het symbool voor de eenheid van het Rijk. Gedurende den volgenden tijd hebben de protectores steeds een zeer grooten invloed gehad op de keus van de keizers. Daar de protectores uit den troep werden gekozen, was in deze organisatie geen plaats meer voor officieren uit de bevoorrechte klasse van de senatoren. Gallienus heeft niet geaarzeld den maatregel te nemen, die het noodzakelijke gevolg was van dezen nieuwen toestand, en de militaire loopbaan voor de leden van den senatorenstand gesloten. In het vervolg werden de legioenen gecommandeerd door officieren met den titel van praefectus (vice legati), behoorend tot den ridderstand.

Bij zijn optreden aan den Rijn heeft Gallienus, naar het schijnt, vrij veel succes behaald. Het was ook noodig, dat daar krachtig werd ingegrepen. Om troepen voor de burgeroorlogen uit de jaren,

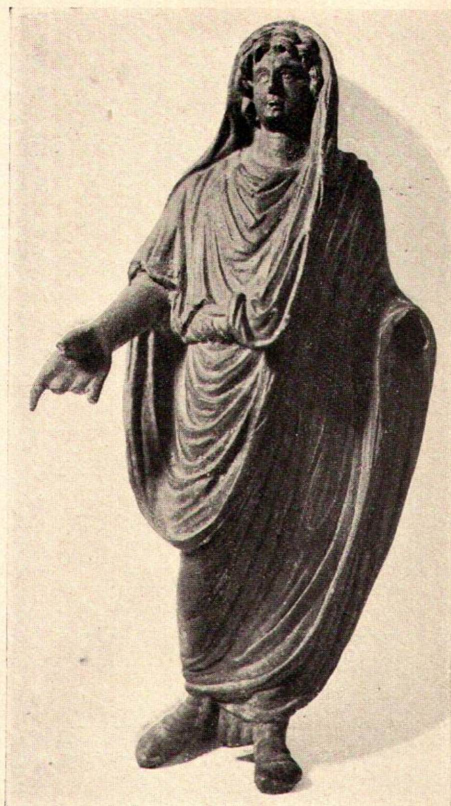
---

1) Aan de organisatie van het leger door Diocletianus en Constantinus is afdeeling VIII van dit hoofdstuk gewijd.

die aan het optreden van Valerianus voorafgingen, vrij te krijgen waren de keizers, gelijk gezegd, genoodzaakt geweest de garnizoenen aan de grens te verzwakken. Waarschijnlijk is toen zelfs het noordelijkste gedeelte van Gallië geheel en al opgegeven. Zooals blijkt uit de vondsten, die bij de opgravingen in ons land zijn gedaan, hebben de Romeinsche legerafdeelingen daar de forten langs den Rijn ontruimd. Dat is aan het licht gekomen bij de onderzoekingen te Vechten, Utrecht en De Meern. Maar ook de burgerbevolking is uit die streek weggetrokken, gelijk is vastgesteld bij de bewerking van de vondsten te Ockenburg in de buurt van Den Haag. Zelfs is, naar men aanneemt, de Romeinsche stad ten westen van Nijmegen in dien tijd door de bewoners verlaten. De jongste vondsten, die men in die plaatsen heeft aangetroffen, voornamelijk de stukken aardewerk, zijn een weinig ouder dan de laatste voorwerpen van dien aard uit de streek achter den limes, die omstreeks 260 is verlaten. In het gebied tusschen den Rijn en de Waal ontbreken de munten uit den tijd na Gordianus III. Blijkbaar is het de bedoeling geweest de verdedigingslinie in de Rijndelta te verkorten. Het land daar was evenwel toen wellicht reeds moeilijk bewoonbaar in verband met de stijging van het grondwater. Over deze gebeurtenissen bezitten wij echter geen enkele schriftelijke mededeeling. Wij moeten uitsluitend afgaan op de inlichtingen, die de vondsten ons verschaffen. Het is dus niet geheel buitengesloten, dat de ontruiming van het bedoelde gebied eerst op last van Gallienus is geschied; maar men moet toch liever aan een wat vroegeren tijd denken.

Gallienus heeft met krachtige hand de orde aan den Rijn hersteld. De Germanen, die van den grooten inwendigen strijd in het jaar 253 hadden gebruik gemaakt om een inval te doen, werden teruggeworpen. Volgens de gegevens, die de inscripties op de munten ons verschaffen, heeft hij in 253, 257 en 258 herhaaldelijk overwinningen op de Germanen behaald. Sedert 256, en wellicht reeds eerder, droeg hij den titel „Germanicus maximus". Hij wordt op de munten „restitutor Galliarum" genoemd. Voor dezen oorlog had Gallienus troepen uit Britannië laten komen, onder andere een detachement van Legio XX dat in 255 te Mainz was. Er werd gewerkt aan de verbetering van de wegen en aan de versterking van Keulen. Het land begon zich reeds weder te herstellen.

Intusschen heeft Gallienus zijn taak aan den Rijn niet lang kunnen voortzetten. De legioenen in Pannonia en Moesia zijn afgevallen en hebben een zekeren Ingenuus tot keizer uitgeroepen. Dit is in de jaren 258, 259 of 260 geschied. Gallienus moest naar de provincies aan den Donau vertrekken om den usurpator te gaan bestrijden.

Afb. 95. Bronzen beeldje uit Cornjum

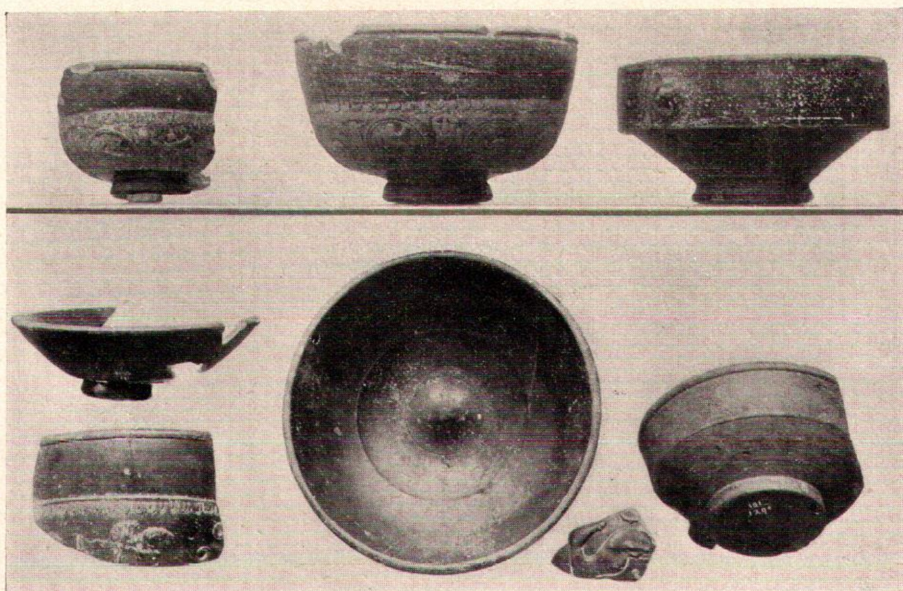
Afb. 96. Bronzen beeldje uit Wijnaldum

Afb. 97. Bronzen beeldjes uit verschillende plaatsen in Friesland

Afb. 98. Romeinsche drinkbeker uit de terp te Oosterend

Afb. 99. Terrasigillata uit verschillende plaatsen in Friesland

Daarvoor heeft hij een groot deel van de troepen uit Gallië en Britannië medegenomen. Te Keulen liet hij zijn zoon Valerianus II (of Saloninus) als plaatsvervanger achter [1]). Hij had den jongen man als Caesar aangesteld. Aan den bekwamen legercommandant Postumus was opgedragen de verdediging van de grens te leiden. Maar de prins en zijn veldheer kregen ongenoegen. Saloninus werd door Postumus te Keulen belegerd en na de capitulatie van de stad gedood. Daarop liet Postumus zich tot keizer uitroepen. Waarschijnlijk is dit in 260 geschied [2]).

Het was het jaar van de grootste slagen voor het Romeinsche Rijk. De gevoeligste en vernederendste was zonder twijfel de gevangenneming van keizer Valerianus door de Perzen, een gebeurtenis die een geweldigen indruk heeft gemaakt. Overal vielen de volkeren op de grenzen aan. Gallienus, die toen den geheelen last voor de leiding van den staat moest dragen, was niet bij machte het Rijk te beschermen. Meer en meer moesten de provincies voor zich zelf zorgen. De verdediging werd overgelaten aan de plaatselijke commandanten. In de tweede helft der regeering van Gallienus geschiedde het in tal van gewesten, dat de hooge officieren, die daar het bevel voerden, tot keizer werden geproclameerd. Men spreekt van de „dertig tyrannen", naar het voorbeeld van de mannen die te Athene na het ongelukkige einde van den Peloponnesischen oorlog hebben geregeerd. Daarbij duidt het woord „tyran" den tegenkeizer of usurpator aan. Maar in werkelijkheid was het aantal van hen, die in deze periode als zoodanig zijn opgetreden, veel minder groot. Van hun lotgevallen zijn wij zeer slecht op de hoogte. Onze voornaamste bron, de *Historia Augusta* waarin wij levensbeschrijvingen van deze „tyrannen" lezen, berust bijna uitsluitend op phantasie en de korte historische compendia, die uit de tweede helft der vierde eeuw dateeren, bevatten slechts uiterst weinig mededeelingen. Alleen aan de munten kunnen wij eenige gegevens ontleenen.

Wij bepalen ons tot hetgeen aan den Rijn is geschied. Van de verwarring en de burgeroorlogen hebben de Franken, waarschijnlijk in 257, gebruik gemaakt om een aanval op het Rijk te doen. Dit is de eerste maal, dat zij in een betrouwbaar bericht worden vermeld. Bij Keulen overschreden zij den Rijn, trokken Gallië binnen en zijn,

1) Mogelijk is eerst Valerianus II en later Saloninus tot Caesar aangesteld. Het moet Saloninus zijn geweest, die door Postumus is gedood; verg. A. Stein, *Prosopographia imperii Romani*, II (2de uitg. 1936), blz. 108.
2) Over de dateering verg. L. Wickert, *Real-Encyclopädie*, XIII (1927), c. 245 en 356.

plunderend en roovend, doorgedrongen tot Tarraco (Tarragona) in Spanje, dat zij veroverden. Met hulp van de munten, die in de laatst genoemde plaats zijn geslagen, kunnen wij dit feit dateeren. De jongste van deze munten zijn van het jaar 259; latere komen niet voor. Tarraco moet dus in 259 of 260 zijn gevallen. Het is begrijpelijk, dat de Germanen zoo diep in Gallië konden doordringen, omdat daar geen krijgsmacht aanwezig was om hen tegen te houden, nadat zij eenmaal de linie aan de grens hadden doorbroken. Door het gebrek aan troepen in het binnenland heeft het ook zooveel moeite gekost de plunderende bende te verjagen.

In verband met deze gebeurtenissen staat een aantal schatvondsten in Gallië, waarin geen latere geldstukken dan van Gallienus voorkomen. Tegelijkertijd hebben de Alamannen den limes doorbroken, zijn in Raetia gevallen en zelfs Italië binnengedrongen. Daar zijn zij in 261 door Gallienus verslagen en hebben weer de wijk naar het noorden genomen. Zonder twijfel zijn er meer aanvallen van dien aard in deze jaren gedaan.

Aan den Rijn heeft Postumus de verdediging moeten organiseeren. Waarschijnlijk is hij het geweest, die het land aan den rechter oever van de rivier in Over-Germanië heeft laten ontruimen. Op die wijze is de verdedigingslinie weliswaar niet verkort; maar de bescherming van het gebied, dat in Romeinsch bezit bleef, werd zeer vergemakkelijkt. Dit is niet geschied onder onmiddellijken vijandelijken druk. Althans de steden en de meeste forten zijn door de bewoners vrijwillig verlaten. Er zijn daar geen sporen van vernieling door oorlogsgeweld. Evenals in ons land heeft de evacuatie, naar het schijnt, volgens een systematisch plan plaats gehad. Bijzonderheden zijn ons niet bekend. Wat wij weten, danken wij uitsluitend aan de gegevens, die men heeft ontleend aan de resultaten der opgravingen. Op grond van de vondsten te Niederbieber, in het fort dat den limes aan de zijde van den Rijn afsloot, neemt men aan, dat daar de ontruiming in de jaren 258, 259, 260 of wellicht zelfs 261 heeft plaats gehad. De jongste munten, die men daar heeft aangetroffen, vertoonen de beeldenaars van Gallienus, zijn gemalin Salonina en zijn zoons Valerianus II en Saloninus. Intusschen is het land rechts van den Rijn niet definitief opgegeven. Het gold als Romeinsch gebied, dat door vreemde volkeren is bezet. Telkens hebben de keizers nog aan de mogelijkheid gedacht het voor het Rijk te heroveren.

In deze omstandigheden is het begrijpelijk, dat Postumus meende zijn taak alleen te kunnen verrichten, wanneer hij zijn eigen meester was. Steun van den keizer kon hij niet verwachten. Controle van het

centrale gezag of van den jongen Caesar en zijn raadslieden was alleen hinderlijk. Waar de keizer de werkelijke macht miste, lag het voor de hand, dat de legercommandant de geheele verantwoordelijkheid op zich nam. Alleen wanneer hij met de keizerlijke waardigheid was bekleed, kon Postumus naar behooren het land verdedigen, dat aan zijn zorgen was toevertrouwd. Zooals boven is verhaald, heeft hij zich, vermoedelijk in 260, tot keizer laten uitroepen. Het is evenwel niet zeker, of dit is geschied vóór of na den grooten inval van de Franken; maar, naar alle waarschijnlijkheid, heeft de ontruiming van het gebied achter den limes vóór de verheffing van Postumus tot keizer plaats gehad, daar in die streek munten van hem niet meer geregeld voorkomen. Het land tusschen Rijn en Waal is zeker vroeger door de bezetting en de bewoners verlaten.

Marcus Cassianius Latinius Postumus (Afb. 107) was iemand van nederige afkomst, maar een goed militair en een zorgvuldig administrator [1]. Hoewel hij een nederlaag leed, toen Gallienus tegen hem te velde trok, heeft hij zich toch kunnen handhaven. Het bijzondere van zijn regeering is, dat hij niet streefde naar een universeel keizerschap, maar een Gallisch rijk heeft gesticht. Wilde hij daar voor de verdediging van de grens zorgen, dan moest hij vrij wezen van andere beslommeringen. Zijn aandacht kon niet worden afgeleid door oorlogen tegen pretendenten naar den keizerstroon of aan andere grenzen van het Rijk. Ook als keizer moest hij afzien van Rome en van de rest der wereld. Het is mogelijk, dat Postumus de eerzucht heeft gehad om in het geheele Rijk te heerschen; maar hij heeft niets in die richting ondernomen. Gallië en de verdediging van de grens tegen de Germanen hielden hem vast.

Op die wijze had het rijk van Postumus een natuurlijke eenheid. Het zou evenwel verkeerd zijn te spreken van een nationaal karakter van dit rijk. Er is geen sprake van een opleving voor het Gallische element onder zijn regeering en evenmin mag men denken aan een Germaansch rijk op Gallischen bodem. Alleen is zeer opmerkelijk de vereering, die Postumus had voor Hercules in zijn inheemsche vormen, zooals blijkt uit de vermelding van den Bataafschen god Hercules Magusanus en van Hercules Deusoniensis op zijn munten. Maar naast deze Germaansche godheden komt ook Roma Aeterna voor. Bovendien was de vorm, waarin Postumus de regeering voer-

---

1) H. Cannegieter, *Postumus Bataviae adsertor* (1758). — C. Jullian, *Histoire de la Gaule,* IV (1920), blz. 570-582. — Voor de chronologie verg. de boven aangehaalde verhandelingen.

de, volkomen Romeinsch. Hij schiep een eigen senaat, benoemde eigen consuls en stelde een eigen garde in. Als commandant van die garde trad Victorinus op.

Intusschen kon Postumus niet veel meer doen dan de grenzen bewaken. Terwijl Gallienus nog actief is opgetreden voor de verdediging van het Romeinsche bezit in Germanië, moest Postumus zich bepalen tot de organisatie van de verdedigingsmiddelen langs den Rijn. Daarbij heeft hij gebruik gemaakt van Frankische hulptroepen, die waren samengesteld deels uit krijgsgevangenen en deels uit huurlingen. Herhaaldelijk heeft hij met hulp van deze legermacht overwinningen op de Germanen behaald, voornamelijk in de jaren 262 en 263. In verband met deze hulp moet men ook de figuur van Germania verklaren, die op zijn munten voorkomt [1]). Een reeks van steden is tijdens dezen keizer beter bevestigd door vernieuwingswerken aan de stadsmuren: Keulen, Remagen, Andernach, Trier, Worms. Zonder twijfel zijn ook vele andere plaatsen onder zijn regeering versterkt. Tusschen de vestingen werden wachtposten gebouwd en de verbinding werd vergemakkelijkt door het herstel van de wegen. Te Qualburg bij Kleef is omstreeks 260 een fort gesticht. Wellicht zijn ook Burginatium bij Kalkar en Gelduba te Gellep in dezen tijd opnieuw versterkt. Zeker lagen nog garnizoenen te Xanten en te Neuss. Wij weten evenwel niet, in hoeverre de aaneengesloten linie is hersteld [2]). Ook op den rechteroever van den Rijn zijn hier en daar forten en kasteelen aangelegd. Het was zaak, het verdedigingssysteem, dat door het verlies van het land rechts van den Rijn was ineengestort, opnieuw te organiseeren.

Postumus heeft zich evenwel niet bepaald tot het aanleggen van verdedigingswerken langs den Rijn. Ook in het binnenland van Gallië werden versterkingen gebouwd, die bestemd waren als toevluchtsoorden te dienen voor de bevolking in tijden van nood en als wachtposten om de verbinding tusschen de verschillende plaatsen te dekken. Deze forten zijn echter slechts korten tijd in stand gebleven. Zij bestonden reeds niet meer in den tijd van Constantinus. Niet lang geleden zijn enkele van zulke versterkte plaatsen opgegraven aan de Maas. Een van deze versterkingen is te gronde gegaan bij den grooten inval der Germanen uit de jaren 275 en 276 [3]).

---

1) A. Alföldi, *Germania*, 21 (1937), blz. 95-100. — E. Krüger, *Germania*, 22 (1938), blz. 100-104.

2) H. von Petrikovits, *Festschrift für A. Oxé*, blz. 225.

3) A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, I (1931), blz. 447-452. — R. Lantier, *Ausgrabungen und neue Funde in Frankreich*: *Bericht Röm.-Germ. Kommission*, 20 (1930), blz. 135-137.

Door een merkwaardig document zijn wij eenigszins in staat den omvang van het gebied, dat verloren is gegaan aan den Neder-Rijn, nader te omschrijven. Het is een mededeeling aan het slot van een lijst der provincies van het Romeinsche Rijk, bewaard in een handschrift te Verona, die omstreeks 305 of 306 moet zijn opgesteld [1]). In deze mededeeling vinden wij in de eerste plaats een reeks van namen der volkeren aan de grens van het Romeinsche Rijk. De namen zijn in een zeer verhaspelden vorm in het handschrift overgeleverd. Intusschen herkennen wij de Heruli, de Saksen, de Chamaven, de Amsivarii, de Angrivarii, de Bructeren, de Chatten en de Franken. Waarschijnlijk zijn deze namen afgeschreven van een kaart. Men moet aannemen, dat de grensstrook aan den Neder-Rijn, die vroeger onder Romeinsch gezag stond, door deze volkeren in bezit is genomen. Dit kan alleen onder de regeering van Gallienus of van Postumus zijn geschied. Bovendien worden eenige stammen hoogerop aan den Rijn genoemd, die vroeger onder de opperheerschappij van Rome stonden, de Usipi, de Tubantes, de Tencteren en de Chasuarii. Uitdrukkelijk wordt er aan toegevoegd, dat deze volkeren (in den tekst worden zij „staten", civitates, genoemd, als de communale departementen van Gallië) voor Rome zijn verloren gegaan in den tijd van keizer Gallienus. Wij moeten aannemen, dat vazalstaten zijn bedoeld, die zich toen hebben losgemaakt van het Rijk en de gehoorzaamheid hebben opgezegd.

Overigens zijn wij slecht op de hoogte van de maatregelen, die Postumus heeft genomen om de verdediging van zijn rijk in Gallië te organiseeren. Wij weten niet, hoe hij de linie langs de Waal heeft beschermd, welke maatregelen hij heeft genomen tegen de Saksische zeeroovers, waar hij in Noord-Gallië versterkingen heeft laten bouwen. In verband met het voortdurend dreigende gevaar aan de grenzen heeft de keizer bij voorkeur in de nabijheid van den Rijn geresideerd. Hij vertoefde bijna altijd te Keulen, te Mainz of te Trier. Het belang van deze plaatsen nam onder zijn regeering steeds toe. Vooral de laatstgenoemde werd meer en meer de voornaamste stad van Gallië. In de volgende periode is daar zelfs een tijd lang het centrum van het Rijk gevestigd geweest. Ook in het land zelf en in de naburige provincies had Postumus succes. Behalve aan den Rijn en in Gallië werd hij ook in Britannië en in Spanje als het hoofd

---

1) De lijst der provincies in het handschrift te Verona is uitgegeven door Th. Mommsen, *Abhandlungen Berliner Akademie*, Phil.-hist. Klasse, 1862, blz. 489-518: *Gesammelte Schriften*, V, blz. 561-588. — Voor de dateering verg. H. Nesselhauf, *Abhandlungen der Preussischen Akademie*, Phil.-hist. Klasse, 1938, Nr. 2, blz. 8-9.

van den staat erkend. Als persoon was hij gezien. Zijn munten (Afb. 107), die tot de fraaiste uit dezen tijd behooren, getuigen voor den bloei van zijn staat. Alleen de soldaten vonden hem te streng.

Intusschen heeft Postumus zich niet ongestoord aan de regeering gewijd. Gallienus heeft een poging gedaan om het Gallische rijk te veroveren. Bij die gelegenheid heeft de keizer, naar ons wordt medegedeeld, zijn mededinger uitgenoodigd, den strijd met een tweegevecht te beslissen. Postumus heeft dit geweigerd. Wèl had de oorlog een voor Postumus gunstig verloop. Maar hij heeft zich genoodzaakt gezien zijn voornaamsten bevelhebber Marcus Piavonius Victorinus als mederegent aan te nemen. Toch heeft hij zich niet kunnen handhaven. Een andere legercommandant, Gaius Ulpius Laelianus, waarschijnlijk de gouverneur van Over-Germanië, werd door zijn troepen tot keizer uitgeroepen. Postumus wist hem te verslaan, maar weigerde aan zijn troepen de plundering van Mainz. De soldaten keerden zich toen tegen hem, sloegen hem dood en liepen naar zijn tegenstander over. Dit moet in de laatste dagen van het jaar 268 zijn geschied.

Victorinus, die vermoedelijk het bevel te Keulen voerde, liet aan Laelianus een deel van het Gallische rijk, en regeerde rustig verder. Ondertusschen hadden de Franken en de Alamannen van de onzekerheid, die het gevolg was van den dood van Postumus, gebruik gemaakt om hun rooftochten te hernieuwen. Wij vernemen van een inval der Franken, die in 267 of 268 heeft plaats gehad. Toen Laelianus te veel inspanning van de soldaten vergde, werd hij na een regeering van nog geen jaar door hen gedood en Victorinus was weer alleen meester in Gallië. Zijn zoon nam hij als mederegent aan en liet het bestuur voor een groot deel over aan zijn moeder, Victoria. Toen haar zoon en haar kleinzoon korten tijd later te Keulen waren omgebracht, wist zij te bewerkstelligen, dat een van haar bloedverwanten Gaius Pius Esuvius Tetricus, de gouverneur van Aquitania, tot keizer van het Gallische rijk werd gekozen. Na zijn optreden, waarschijnlijk in 269 of 270, heerschte er daar weer eenigen tijd rust. Een overwinning op de Franken, heeft hij, zooals uit zijn munten blijkt, in zijn eerste regeeringsjaar behaald.

Inmiddels was ook aan de regeering van Gallienus een einde gekomen. Evengoed als hij er van had afgezien het Gallische rijk te onderwerpen, had hij in het Oosten het rijk van Zenobia, de koningin van Palmyra, moeten erkennen. Maar in Italië heeft hij zich geruimen tijd weten te handhaven. Tijdens een expeditie tegen Aureolus, die daar tot keizer was uitgeroepen, is hij in den zomer van

268 in de buurt van Milaan, bij gelegenheid van een complot van zijn officieren tegen hem, door een zekeren Heraclianus om het leven gebracht.

Door het corps der protectores werd toen Marcus Aurelius Valerius Claudius, dien men Claudius II of Claudius Gothicus noemt, als keizer aangewezen en als zoodanig ook door den Senaat bevestigd 1). Maar de nieuwe heerscher werd evenmin in het Oosten erkend als in het Gallische rijk, waar toen Postumus nog regeerde. Autun, dat zich voor Claudius had verklaard, werd door de troepen van Tetricus belegerd, ingenomen en geplunderd. Intusschen wist Claudius de Alamannen, die in Italië een inval hadden gedaan, in 268 bij het Lagio di Garda te verslaan. Het volgende jaar bracht hij een zware nederlaag toe aan de Goten. Hij stierf evenwel reeds omstreeks het begin van 270 aan de pest.

Na eenige moeilijkheden trad nog in 270 Lucius Domitius Aurelianus als keizer op 2). Aan hem is het gelukt de eenheid van het Rijk te herstellen, maar eerst na een reeks van moeilijke en zware oorlogen. Om te beginnen had hij te vechten tegen de Alamannen, die weer eens in Italië waren gevallen. Na een aanvankelijke nederlaag wist hij hen bij Pavia in het begin van 271 te verslaan. Deze inval was voor den keizer de aanleiding om Rome wederom van muren te laten voorzien. Met den bouw is men begonnen nog voordat Aurelianus naar het Oosten is vertrokken. Het is bekend, dat ook elders in dezen tijd de steden opnieuw zijn versterkt, als Pesaro en Fano in Italië, Dijon en Orléans in Gallië. Eveneens heeft Aurelianus de Goten aan den Beneden-Donau verslagen. Maar Dacia, het Romeinsche bezit ten noorden van deze rivier in Zevenburgen, heeft hij definitief opgegeven. Daarna wendde hij zich naar het Oosten en het gelukte hem Palmyra onder koningin Zenobia te veroveren. Toen bleef alleen het Gallische rijk over, als het eenige gebied waar Aurelianus nog geen meester was.

In Gallië had Tetricus eenige jaren rustig kunnen regeeren. Hij was een vermogend man van goede familie, meer een administrator dan een soldaat. Bij voorkeur resideerde hij te Bordeaux. Onder zijn regeering zijn de wegen in Gallië verbeterd en werd gewerkt om het civiele gezag te herstellen. Er begon weer een zekere welvaart in het land te heerschen. Alleen had de kuststreek te lijden onder de rooftochten van de Frankische en Saksische vrijbuiters, zooals blijkt uit de muntvondsten ten noorden van de Loire, die geen

1) P. Damerau, *Kaiser Claudius II. Gothicus*: *Klio*, Beiheft 33 (1934).
2) L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien* (1904).

latere geldstukken dan van Postumus bevatten. Toen Aurelianus in het jaar 273 tegen hem te velde trok, zag Tetricus geen heil in gewapenden tegenstand. Er werden geheime besprekingen gehouden tusschen de twee keizers, waarna Tetricus zich overgaf. Niettemin had bij Châlons een slag plaats, die door Aurelianus werd gewonnen. In 274 trok de keizer als triumphator en meester van het geheele Rijk Rome binnen. De stoet werd opgeluisterd door Zenobia, de koningin van Palmyra, door Tetricus, die voor die gelegenheid in Gallische dracht was gestoken, en door een aantal gevangen genomen Franken.

Aurelianus moest zich zeer inspannen om de zaken in Gallië opnieuw te regelen. Natuurlijk hadden de Germanen van den burgeroorlog gebruik gemaakt om invallen te doen. Zij werden teruggejaagd. Wellicht is de latere keizer Probus met dit werk belast geweest. Men neemt aan, dat Aurelianus een hoogen officier, Saturninus, als gouverneur-generaal van Gallië heeft aangesteld, en verklaart op die wijze, dat in dezen tijd praesides met den rang van ridder optraden als stadhouders van de provincies. Door de aanwezigheid van zulk een gouverneur-generaal zou de zelfstandige positie van Gallië eenigszins zijn verlengd en tevens de latere toestand zijn voorbereid, toen het Westen meer en meer een afzonderlijk deel van het Rijk werd. Intusschen zijn de inlichtingen, die wij over deze maatregelen bezitten, zeer weinig betrouwbaar.

Ook aan de regeering van Aurelianus kwam spoedig een einde. Op weg naar het Oosten, waarschijnlijk voor een oorlog tegen de Perzen, is hij in Augustus 275 vermoord. De officieren van het leger konden geen geschikte persoonlijkheid aanwijzen om als keizer op te treden en lieten de keus over aan den Senaat. Dit lichaam benoemde, na lange aarzeling, een eerwaardigen grijsaard, Marcus Claudius T a c i t u s (Afb. 108). Maar de nieuwe heerscher kwam reeds het volgende jaar om ten gevolge van een militaire samenzwering. Een paar maanden later riep het leger in Syrië Marcus Aurelius Probus, die een der beste legercommandanten van Aurelianus was geweest, tot keizer uit. Als zoodanig is hij in Augustus 276 opgetreden.

P r o b u s (Afb. 109) heeft het werk van Claudius II en Aurelianus voltooid. Het eerst vroegen de zaken in Gallië zijn aandacht. Dat land had na den dood van Aurelianus in de jaren 275 en 276 den zwaarsten inval van de Germanen doorgemaakt, die het tot dusverre te verduren had gehad. Het geheele gebied was gebrandschat en geplunderd. Niet minder dan zestig of zeventig steden zijn bij die

gelegenheid verwoest; alleen de zeer zwaar ommuurde zijn gespaard gebleven. De welvaart van het land was volkomen vernietigd. Er heerschten hongersnood en ellende. Van dien tijd dateeren de zwervende benden, die nog veel later als Bagauden het land onveilig zouden maken. Toen de orde was hersteld en de steden werden herbouwd, kon men overal met een veel kleinere ommuurde oppervlakte volstaan. Geprofiteerd van deze omstandigheden hebben de kapitalisten, die land konden opkoopen. Zij hebben de verwoeste hoeven veelal als versterkte burchten herbouwd.

In een moeilijken oorlog, die van begin 277 tot 278 heeft geduurd, wist keizer Probus Gallië van de Germanen te zuiveren. Hij trok een groote troepenmacht samen te Lyon. Zelf keerde de keizer zich tegen de Alamannen en versloeg hen, terwijl zijn legercommandanten oorlog voerden tegen de Franken. Op grond van de muntvondsten neemt men aan, dat Probus zijn veldtocht ook over den Rijn heeft uitgestrekt. Eenig gebied is daar ook wellicht in zijn tijd bezet. Toch kon de keizer niet veel meer doen dan het werk van Postumus zoo goed mogelijk herstellen. De grenssteden, als Straatsburg en Worms, werden opnieuw versterkt. Er werd ook weer een vloot op den Rijn geschapen. Met een aantal vorsten in het land buiten het Rijk werden verdragen gesloten, waarbij zij de opperheerschappij van Rome erkenden; zij leverden gijzelaars, gaven den behaalden buit terug, beloofden leveranties en recruten voor het leger, lieten toe dat Romeinsche forten in hun land werden gebouwd. De opluchting in het Rijk was zeer groot; de algemeene vreugde blijkt uit de munten en uit inscripties.

De oorlog tegen de Germanen is voor Probus een belangrijk succes geweest. Intusschen weten wij van zijn krijgsbedrijven niet veel af, daar de *Historia Augusta,* vrijwel onze eenige bron, voor zijn regeering bijzonder onbetrouwbaar is. Aan vele leden der overwonnen volksstammen werden in het Rijk woonplaatsen aangewezen, waar zij als hoorigen den grond moesten bebouwen. Uitdrukkelijk wordt ons medegedeeld, dat hij Franken aan den Neder-Rijn heeft gevestigd; zij leefden daar als aan Rome onderdanige bondgenooten. Een groep leden van dezen stam, die de keizer als „coloni" aan de Zwarte Zee had neergezet, hebben enkele jaren later schepen bemachtigd en zijn na een avontuurlijken piratentocht door de geheele Middellandsche Zee en over den Oceaan, roovend en plunderend, in hun vaderland aan de Noordzee teruggekeerd. Het moeten dus Salische Franken zijn geweest, die in hun eigen land met de zee vertrouwd waren; wellicht hadden zij van de Veluwe uit een aanval op de Rijndelta gedaan. Door zijn troepen liet Probus forten

bouwen, wegen aanleggen en wijn planten. Het vertrouwen in de regeering en de welvaart keerden in het Rijk terug.

Toch had Probus met allerlei moeilijkheden te kampen. Te Keulen werd zelfs een tegenkeizer uitgeroepen, een zekere Proculus, waarschijnlijk de commandant van het leger in Neder-Germanië. Hij trachtte zich met hulp van de Franken tegen Probus te handhaven, maar werd zonder groote inspanning op zijde gezet. De Franken, bij wie hij een toevlucht had gezocht, hebben hem aan den keizer uitgeleverd. Tijdens de gevechten, die bij deze gelegenheid plaats hadden, is de vloot op den Rijn in brand geraakt. Bovendien werden van alle zijden aanvallen op het Rijk gedaan. Probus moest met zijn leger van de eene provincie naar de andere trekken om die aanvallen af te slaan. Slechts met de grootste inspanning kon de keizer zich handhaven. Ondertusschen had hij zich door zijn groote strengheid gehaat gemaakt en hij is, bij een muiterij van soldaten, in October 282 bij Sirmium gedood.

Tot keizer werd toen uitgeroepen Marcus Aurelius Carus, de praefectus van de praetorianen; hij nam zijn beide zoons, Carinus en Numerianus als mederegenten aan. Carinus werd belast met de verdediging van Gallië, waar de grens na den dood van Probus weder werd bedreigd. Zelf ging de keizer, met Numerianus, naar het Oosten voor een expeditie tegen de Perzen, die reeds door Probus was voorbereid. Daar behaalde Carus een overwinning en trok zelfs de Perzische hoofdstad Ktesiphon binnen. Maar aan het einde van het jaar 283 kwam hij aan de Tigris om het leven. Numerianus, die na den dood van zijn vader den terugtocht had aanvaard, werd korten tijd later vermoord.

Den 17den September 284 is daarop Diocles, de commandant van de protectores, bij Nicomedia in Bithynië tot keizer gekozen. Hij noemde zich voortaan Gaius Aurelius Valerius Diocletianus. Vroeger was hem in het land van de Tungri eens voorspeld, dat hij keizer zou worden, wanneer hij een wild zwijn (aper) had geveld. Inderdaad had de nieuwe keizer den moordenaar van Numerianus, den commandant van de praetorianen Arrius Aper, eigenhandig doodgestoken. In het voorjaar van 285 leverde de nieuwe keizer een slag tegen Carinus, die in deze jaren herhaaldelijk tegen de Germanen had moeten vechten. Carinus is daarop door zijn eigen soldaten gedood en Diocletianus was sedert dien de onbestreden meester van het Rijk. In een werkzaamheid van twintig jaren is het hem gelukt den staat te reorganiseeren en het keizerlijke gezag opnieuw te vestigen.

III. MAXIMIANUS IN GALLIË

Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (Afb. 110) heeft inderdaad de rust en de orde in het Rijk volledig hersteld 1). Door zijn krachtige maatregelen is in de Romeinsche wereld de staat nieuw opgebouwd. Gedurende meer dan een eeuw na zijn optreden heerschte daar weer een relatieve veiligheid; in beperkte mate was er welvaart; de menschen leefden op na de zware jaren van burgeroorlog, algemeene verarming en ellende. Ook de antieke cultuur had nog een laatste periode van bloei.

De keizer zelf was iemand met een nuchteren geest en een voortreffelijk organisator. Wat hem ontbrak, was de scheppende phantasie van een groot staatsman en een ver vooruitzienden blik. Maar hij heeft begrepen, wat op dat oogenblik werd vereischt, en hij verstond de kunst om met de middelen, die tot zijn beschikking stonden, het noodzakelijkste te bereiken. Naar het schijnt, was het voorbeeld, dat hem voor oogen stond, Marcus Aurelius, de keizer van de trouwe plichtsbetrachting en van de groote gestrengheid, evengoed tegenover zichzelf als tegenover anderen. Met doortastendheid en met flinkheid, maar wellicht niet met voldoende soepelheid heeft Diocletianus de taak, die hij zich had gesteld, volbracht. Eerst de voortzetting van zijn werk, in een eenigszins andere richting en met een andere methode, door Constantinus, leidde tot definitieve resultaten.

Reeds spoedig na de aanvaarding van het keizerschap heeft Diocletianus een van zijn bekwaamste opperofficieren, Maximianus, als mederegent gekozen met den titel van Caesar, dat wil zeggen als troonopvolger aangewezen. Op die wijze was de continuïteit van het bewind verzekerd. Maar al spoedig bleek het, dat de taak om orde in het Rijk te scheppen voor één keizer te zwaar was. Vooral het Westen, waar de toestand in Gallië veel zorg vroeg, eischte de krachten van één persoon op en wel van iemand, die bekleed was met het volledige gezag. Naar het voorbeeld van Marcus Aurelius, die Lucius Verus tot medekeizer had gekozen, verhief Diocletianus, op 1 April 286, Maximianus tot Augustus. Als twee broeders zouden de keizers het Rijk besturen, maar Diocletianus als de oudere en de meerdere. Om het verschil duidelijk te maken voerde Diocletianus den naam Jovius, terwijl voor Maximianus den naam Herculius werd gekozen. De nieuwe Juppiter en de nieuwe Hercules zouden tezamen den staat ordenen en regeeren.

---

1) Over Diocletianus, verg. C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, VII, blz. 46-98; E. Stein, *Geschichte des spätromischen Reiches*, I (1928), blz. 94-123.

Marcus Aurelius Valerius Maximianus, gelijk hij als keizer werd genoemd, was iemand van nederige afkomst en geringe beschaving, maar een voortreffelijk officier en iemand, van wien Diocletianus verwachtte dat hij zich geheel naar den wil van den eigenlijken leider zou schikken. Hij was een man van de daad, de noodzakelijke persoonlijkheid om de zware taak die hem werd opgedragen, de ordening van het Westen, te volbrengen. Als zoodanig moet men hem beoordeelen en niet als den brutalen tyran, gelijk de Christenen, die veel van hem te lijden hebben gehad, hem hebben afgeschilderd.

Het Rijk, waarvan de regeering door Diocletianus en Maximianus werd aanvaard, was niet meer hetzelfde als vroeger. Voor de bevolking waren de schokken, die de menschen te verduren hadden gehad, te ruw geweest en de ellende was te groot. Mochten de aanzienlijken zich nog met Rome verbonden voelen, het volk had welhaast alle eerbied en ontzag voor het centrale gezag verloren. Bovenal haatte men het leger, met zijn commandanten die naar den keizerstitel streefden en met zijn onbeschaafde manschappen op wie men geen staat kon maken.

Toch was het leger nog de eenige werkelijke macht in het Rijk. Het bezat het vermogen de provincies te beschermen tegen aanvallen van buitenlandsche volkeren, wanneer het ten minste voor die taak beschikbaar was en niet elders moest vechten om voor den een of anderen opperbevelhebber den keizerstitel te verwerven. Maar het was volkomen vervreemd van den staat. Sedert de senatoren niet meer in het leger mochten dienen, was de band verbroken, die het met Rome altijd zoo nauw had verbonden. Het bestond vrijwel geheel uit halfbeschaafde niet-Romeinen, die niet het minste ontzag hadden voor de Stad, maar die evenmin eenigen band kenden met hun eigen vaderland of in het bezit waren van eenig nationaal gevoel.

Op het platteland was de nood ontzettend; de steden waren in verval; handel en verkeer waren gestremd. De vijftig jaren, sedert den dood van Severus Alexander (in 235) tot de erkenning van Diocletianus als keizer (in 285), zijn de slechtste tijd, dien het Romeinsche Rijk heeft doorgemaakt. Het dreigde in verschillende staten uiteen te vallen, nadat de alles verbindende kracht van de Stad Rome was verzwakt. Alleen de eenheid van cultuur tegenover de buitenwereld hield de deelen nog eenigszins bijeen, voor zoover zij nog niet door volkeren van buiten het Rijk waren overstroomd. Gallië had zich gedurende een reeks van jaren geheel losgemaakt van Rome om haar lot toe te vertrouwen aan de legercommandanten, die in staat waren haar grenzen te verdedigen. In die periode had het tal

van invallen moeten doorstaan van Germanen, die uitsluitend kwamen om te plunderen en te rooven, en militaire opstanden, die als voorwensel dienden om het land te brandschatten.

De economische achteruitgang was nog verergerd door de inflatie. Goud en zilver gingen ontbreken door de onmogelijkheid om de mijnen te exploiteeren en de moeilijkheden bij den invoer. De Gallische keizers, vooral Tetricus, hadden het land overstroomd met geld, dat van vrijwel waardeloos metaal was geslagen, slecht gemunt, met onhandig gegraveerde stempels en foutieve inscripties. Dat geld verloor zijn waarde, zoodra het in omloop was gebracht, en vergrootte de duurte in plaats van de stijging der prijzen tegen te gaan. Alles moest nieuw worden opgebouwd, het bestuur, het leger, de handel, het verkeer, de financiën.

Intusschen was de uiterlijke vorm van het Rijk in stand gebleven. Niemand dacht aan een ander bestuur dan van een keizer, die de leiding in den staat had. Maar ook het administratieve bestel, het ingewikkelde systeem van bureaux en ambtenaren, dat de keizers in den loop der tijden hadden geschapen, was nog intact. Te Rome functionneerden de centrale directies voor de rechtspraak, de financiën en domeinen, de departementen van de keizerlijke kanselarij voor de administratie en het leger. In Gallië waren de provincies als eenheden voor het bestuur aanwezig en de verschillende takken van dienst waren daar vertegenwoordigd door één of meer directeuren en door de bureaux en archieven met hun goed gedisciplineerd, uitstekend opgeleid en streng geordend personeel van beamten, klerken, boden en inspecteurs. Ook de stedelijke districten en hun administratie waren nog grootendeels in stand. De bureaucratie beheerschte nog steeds het geheele land, met haar reglementen en haar formalisme, maar ook met haar traditie, haar trouwe plichtsbetrachting, haar hechte en duurzame organisatie.

Anders was de toestand in Gallië zeer ernstig. Wèl hadden de Illyrische keizers, in de vijftien jaren die aan het optreden van Diocletianus waren voorafgegaan, zeer veel voor de grensverdediging verricht. Alleen het land achter den limes aan den rechteroever van den Rijn en Dacia hadden zij moeten opgeven. Maar er was nog geen voldoende verdedigingslinie geschapen en er bestond nog geen behoorlijke verhouding met de volkeren aan den Rijn buiten het Rijk. De groote moeilijkheid was, dat er met deze volkeren geen overeenkomst mogelijk was. Noch de Alamannen, tusschen de Main en den Boven-Rijn, noch de Franken, die het land tusschen de Main of de Lahn en de Zuiderzee in bezit hadden, vormden een aaneengesloten geheel. Men moet denken aan groepen van volkeren, die soms met

elkander in onmin leefden, soms zich vereenigden voor een grooten strooptocht in het Romeinsche gebied, soms ook in kleine benden op roof uitgingen. Maar zij bleven wonen aan de overzijde van den Rijn. Waarschijnlijk hadden alleen Salische Franken reeds in dezen tijd het land tusschen Rijn en Waal bezet. Bovendien maakten Saksen en Friezen door hun zeerooverij de kusten van Gallië en Britannië onveilig.

Het eenige middel om het Romeinsche bezit op afdoende wijze te beschermen was een linie van vestingen en forten langs den Rijn, verbonden door een met wachtposten verdedigden weg, tezamen met een krachtige vloot op de rivier en een reeks van randstaten buiten het Rijk, die de opperheerschappij van Rome erkenden, zooals vroeger had bestaan. Om dit doel te bereiken zouden evenwel oorlogen moeten worden gevoerd in Germanië. Maximinus was de laatste keizer geweest, die aan zulke oorlogen heeft kunnen denken; reeds in den tijd van Probus was het Rijk daarvoor te zwak. De keizers moesten zich dus vooreerst bepalen tot het aanleggen van versterkingen langs de grens en de schepping van een zoo krachtig mogelijk leger. Daarbij was het onverschillig, of dit leger grootendeels uit niet-Romeinsche elementen was samengesteld, bij voorbeeld uit Franken wier voorouders tegen de Romeinen hadden gestreden, indien men er slechts voor zorgde van die Franken waarlijk Romeinsche soldaten te maken. De belangrijkste voorwaarde was, dat de troepen konden optreden als de beschermers van Gallië. Maar dan moest het leger ook in het land blijven en niet worden weggetrokken voor burgeroorlogen. De beteekenis van Gallië en het belang, dat dit land had voor de beveiliging van Italië, rechtvaardigden alleszins, dat groote krachten uit het Rijk voor de verdediging werden beschikbaar gesteld.

Gallië had ontzettend te lijden gehad van de invallen der Germanen. Groote gebieden waren geheel ontvolkt. In Nederland en België, bij voorbeeld, vindt men op het land geen spoor van Romeinsche beschaving meer uit den tijd na het einde van de derde eeuw. Het was duidelijk, dat uiterst krachtige maatregelen noodig waren. In de eerste plaats had het Rijk een straffer en meer gecentraliseerde organisatie noodig. Er was langzamerhand te veel aan de plaatselijke autoriteiten overgelaten. Het was immers reeds voorgekomen, dat onderdeelen zich van het geheel losmaakten. Aurelianus had de eenheid hersteld; nu was het zaak, maatregelen te nemen om te verhinderen, dat zoo iets in het vervolg nog eens kon gebeuren. In dien geest hebben Diocletianus en zijn opvolgers gewerkt. Zij hebben daarbij succes gehad. Intusschen hebben zij niet ingezien, dat door

de centralisatie ook de nationale elementen in de verschillende onderdeelen deels werden onderdrukt en deels onbenut bleven. Op die wijze hebben zij wèl een groote eenheid tot stand gebracht; maar de eigenlijk levende energie lieten zij verloren gaan. Ten slotte is het Rijk ineen gestort, omdat alleen het skelet van de organisatie is overgebleven; het is bezweken door het verval van de innerlijke krachten.

Maximianus had, na de aanvaarding van het bestuur in Gallië, als eerste taak het land te pacificeeren. Over de manier, waarop hij die taak heeft volbracht, zijn wij niet goed ingelicht. Onze voornaamste bron zijn een paar redevoeringen, gehouden in 289 en in 291, die zijn bewaard gebleven in een verzameling van dergelijke oraties, de *Panegyrici*. Over het algemeen zijn deze redevoeringen een voortreffelijke bron om ons te oriënteeren over den materieelen en moreelen toestand. Zij hadden een officieel karakter en werden door de autoriteiten gebruikt om bepaalde mededeelingen aan het publiek te doen. Alleen worden de daden van den keizer, tot wien de redevoering is gericht, uitteraard overmatig verheerlijkt en wordt weinig rekening gehouden met de chronologische opeenvolging van de gebeurtenissen.

Waarschijnlijk in den laten zomer van 285 is Maximianus opgebroken van Milaan en heeft zijn weg genomen over de pas van den Grooten Saint-Bernard. Bij de troepen, die hem vergezelden, was een corps uit het Oosten, dat als het Thebaansche legioen wordt aangeduid. Te Agaunus bij Saint-Maurice, in het dal van de Rhône niet ver van het Meer van Genève, heeft Maximianus een aantal soldaten van dit legioen, die tot het Christendom waren bekeerd, laten dooden, vermoedelijk omdat zij weigerden een eed af te leggen of deel te nemen aan een heilige handeling. De executie heeft op 22 September 285 (wellicht 286) plaats gehad. De geëxecuteerde soldaten zijn als de martelaars van het Thebaansche legioen bekend. Later werden zij als heiligen vereerd door de manschappen van het leger, die christenen waren, vooral in de garnizoensplaatsen aan den Rijn, te Bonn, Keulen, Neuss en Xanten. De bekendsten van deze heiligen zijn Sint Mauritius, Gereon, Quirinus en Victor.

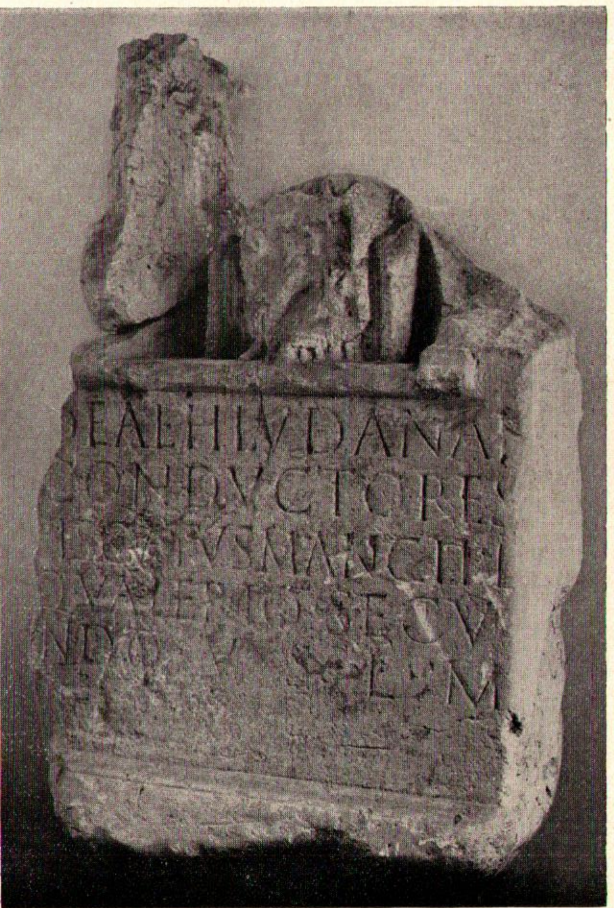
In Gallië gaven zoowel de binnenlandsche toestand als de vijanden aan de grenzen zeer veel zorg. Eerst moest in het land zelf orde worden geschapen door het bedwingen van een opstand van het landvolk. De Bagauden, zooals zij zich zelf noemden naar een Keltisch woord dat zwervers beteekent, bestonden uit boeren die hun land hadden verlaten, werkeloozen uit de steden, gedeserteerde soldaten, weggeloopen slaven en hoorigen. Onder hun „keizers”

Aelianus en Amandus trokken zij door het land, zonder bepaald doel, roovend en plunderend. Het kostte vrij veel moeite hen te bedwingen. Een reeks van schermutselingen was noodig, voordat zij onschadelijk waren gemaakt. Maar het bendewezen is in Gallië nooit geheel uitgeroeid. Men sprak daar nog in de vijfde eeuw van Bagauden. In hoofdzaak heeft Maximianus evenwel de orde hersteld. Na zijn overwinning werd hij, op 1 April 286, tot Augustus verheven.

Daarna is hij naar den Rijn gegaan; op 21 Juni 286 was hij te Mainz. Tegen den winter begaf hij zich naar Trier en daar aanvaardde hij op 1 Januari 287 met groote feestelijkheden zijn eerste consulaat. Diocletianus vierde op dien zelfden dag een dergelijke plechtigheid te Nicomedia. Op deze wijze bespeurt men, dat de nieuwe hoofdsteden toen reeds meer naar voren kwamen. Rome geraakte, in verband met de reorganisatie van het Rijk, eenigszins op den achtergrond. Wellicht heeft Maximianus in dezen tijd reeds eenige militaire districten in Gallië geschapen. Men kan denken aan Sapaudia, een sector die zich uitstrekte langs de Alpen en de Jura ongeveer van Grenoble tot den Rijn, die evenwel eerst in 355 wordt vermeld, en de sector van Reims, Soissons en Saint-Quentin, de Tractus Nervicanus, eenigszins overeenkomend met het vroegere gebied van de Nervii en van de Morini aan de Vlaamsche kust. Het is echter ook mogelijk, dat deze districten eerst later zijn ingesteld.

In elk geval is het Maximianus gelukt de rust aan den Rijn althans voorloopig te herstellen. Voor Over-Germanië heeft dat blijkbaar niet veel inspanning gekost. Wat meer moeite had de keizer aan den Neder-Rijn. Tegen de Franken heeft hij in de buurt van Keulen op den linkeroever van de rivier moeten strijden. Daarna stak hij den Rijn over en richtte groote verwoestingen in het land van de Franken aan. Maar het gelukte hem niet de bevolking van die streek tot onderwerping te brengen. Hij verspreidde evenwel zulk een schrik bij hen, dat zij vooreerst geen inval in het Rijk hebben gewaagd.

Meer succes had Maximianus aan den Neder-Rijn in het gebied van de delta. Daar hadden de Saliërs, naar men aanneemt, in het jaar 285 de IJssel overschreden en de Veluwe bezet. Tezamen met de Saksen maakten zij als zeeroovers de kusten van de Noordzee onveilig. Welke maatregelen tegen deze aanvallen zijn genomen, zullen wij zoo aanstonds verhalen. Het is niet zeker, hoe ver de Franken zich naar het zuiden hadden uitgebreid. In elk geval beheerschten zij het eiland der Bataven en konden dus de scheepvaart op den Rijn bemoeilijken. Daar moest een einde aan worden gemaakt. Het is vermoedelijk in deze streek geweest, dat Maximianus

Afb. 100. Altaar voor de godin Hludana, ontdekt te Beetgum in Friesland

Afb. 101. Altaar voor Juppiter en Hercules Saxanus, gevonden te Brohl

PL. LVI

Afb. 102. Altaar voor Hercules Magusanus

Afb. 103. Altaar voor de godin Sunuxal

oorlog heeft gevoerd tegen Gennoboudes, den koning van de Franken. De keizer achtte het evenwel beter dezen volksstam niet uit zijn land te verdrijven, maar de Franken aan Rome te verbinden. Met Gennoboudes werd een tractaat gesloten, waarbij hij de opperheerschappij van Rome erkende. Hij nam op zich het land, waarover hij heerschte, in het belang van het Rijk te verdedigen. Van dien tijd af kan dit deel van het Frankische gebied als een vazalstaat worden beschouwd. Een nieuwe periode voor de geschiedenis van de streek aan de monden van den Rijn ving met deze gebeurtenis aan.

De ceremonie, waarbij de Franken zich onderwierpen, wordt ons met enkele woorden beschreven. De koning heeft zijn manschappen op plechtige wijze voor den keizer geleid. Toen heeft Maximianus Gennoboudes als koning bevestigd. Uit de handen van den keizer ontving hij de teekenen van zijn waardigheid, een diadeem en wellicht de insignia van een Romeinschen magistraat. De koning heeft daarop zijn mannen toegesproken, hen bevolen den keizer lang aan te zien en als hun meester te gehoorzamen, daar hij zelf, hun vorst, zich als een onderdaan van den keizer beschouwde.

Wij weten, gelijk gezegd, niet geheel zeker, met welke groep van Franken deze overeenkomst is gesloten. Het is intusschen waarschijnlijk, dat men den stam, waarover Gennoboudes regeerde, in het gebied van de Rijndelta moet zoeken, daar de Romeinen in later tijd steeds de nauwste betrekkingen met deze Franken hebben gehad, terwijl wij van een eenigszins vriendschappelijke verhouding tot de stammen hoogerop aan den Rijn nooit iets vernemen. In ieder geval kon de redenaar van het jaar 289 getuigen, zij het in overdreven termen, dat de veiligheid aan den Rijn door Maximianus voor het Rijk was hersteld. Zijn veldtochten aan die rivier hebben dus in 287 en 288 plaats gehad.

Hoe ongunstig de toestånd is geweest, was aan het licht gekomen den 1sten Januari 288 (of wellicht 287) bij gelegenheid van een verrassenden aanval op Trier, terwijl Maximianus in volle statie door de straten van de stad trok tijdens de feesten bij de aanvaarding van het consulaat. Wèl werden de aanvallers zonder moeite teruggeslagen; maar wij begrijpen, dat de bewaking aan de grens toen verre van volledig was, en vooral, dat de Germanen voor het Rijk op dat tijdstip zeer weinig ontzag hadden. Het zou ook nog lang duren, voordat het werkelijk veilig was aan de grens. Blijkbaar is Maximianus niet bij machte geweest met groote doortastendheid in Germanië op te treden. Zijn expedities maken meer den indruk van rooftochten voor het buit maken van manschappen, die hetzij

in het leger werden ingelijfd, hetzij als landbouwers in Gallië werden neergezet.

Een bijzondere categorie van zulke Germanen in Gallië vormden de laeti, halfvrije boeren, die in dorpen bijeenwoonden en verplicht waren soldaten voor het leger te leveren. Men sprak ook van „gentiles". De manschappen, die door deze menschen zijn geleverd, waren dikwijls vereenigd in afdeelingen, die naar den naam van den oorspronkelijken volksstam werden genoemd. Door Maximianus is een aantal Franken gevestigd in de buurt van Trier. Het was de bedoeling, dat zij daar werkzaam zouden zijn voor den wijnbouw en de teelt van koren, waarschijnlijk op keizerlijke domeinen. Onder Constantius I zijn, na de oorlogen van 293 en 294, Franken, Chamaven en Friezen overgebracht naar de omgeving van Amiens, Beauvais, Troyes en Langres. De latere keizers hebben deze politiek voortgezet.

Tegelijk met de oorlogen aan den Rijn heeft Maximianus maatregelen ondernomen om de Frankische, Friesche en Saksische zeeroovers af te weren. Waarschijnlijk behoorden tot deze menschen ook de Heruli en Chaibones, die van de Oostzee waren gekomen en zich wellicht in ons land hebben gevestigd. Tegen hen heeft Maximianus moeten vechten. De Heruli worden later dikwijls tezamen met de Bataven genoemd. Voor den strijd tegen de zeeroovers werd een vloot geschapen. Zij kreeg haar standplaats te Boulogne en met het bevel werd Carausius belast, iemand uit den stam der Menapii die het land en de zee goed kende. Wellicht is bij die gelegenheid het militaire district van den Tractus Belgicae et Armorici opgericht en is Carausius als dux met het commando in dezen sector belast. Door zijn bijzondere bekwaamheid en doortastendheid was hij voor den oorlog ter zee de geschikte persoonlijkheid, geheel anders dan de Romeinsche commandanten, die gewoonlijk niet het minste begrip hadden, hoe zulk een oorlog moet worden gevoerd. Het gelukte hem inderdaad de zeeroovers te verslaan. Maar wij bezitten over deze krijgsbedrijven geen berichten, daar in de genoemde redevoeringen van Carausius geen sprake is in verband met zijn opstand van enkele jaren later.

Men kan zeggen, dat Maximianus met zijn optreden in Gallië succes heeft gehad. Langzamerhand begon het land zich te herstellen van de slagen, die het door de burgeroorlogen en den opstand van de Bagauden had geleden. De redevoeringen van 289 en 291 bewijzen, voor zoover men aan dergelijke van hooger hand geïnspireerde documenten geloof kan schenken, dat de toestand aanmerkelijk was verbeterd. Het moreel van de bevolking was verhoogd en

inderdaad hangt de mogelijkheid om de veiligheid te handhaven voor een groot deel af van het vertrouwen, dat het volk in de regeering heeft. Wellicht moet men ook verband zoeken tusschen de politiek van Maximianus en zijn vervolging van de Christenen. De keizer wenschte eenheid in het Rijk en samenwerking op elk gebied. Voor den godsdienst kon hij geen uitzondering dulden. Dat hij met deze zienswijze gelijk had, wordt duidelijk, wanneer men bedenkt, hoezeer de kracht van het Rijk is verhoogd, nadat het Christendom als rijksgodsdienst is ingevoerd. De eenheid van den staat is toen weer eens opnieuw gevestigd.

Een reeks van gebeurtenissen dreigde evenwel de bereikte resultaten te niet te doen. Er hadden aanvallen van buitenlandsche volkeren plaats aan den Donau en aan den Boven-Rijn. Het belangrijkst was echter de afval van de vloot en het verlies van Britannië. Zooals boven is verhaald, had Maximianus als commandant van de vloot Carausius aangesteld, ter bestrijding van de zeeroovers, die voor een groot deel uit Nederland afkomstig waren. Inderdaad was het gelukt, de rust op zee te herstellen, wij weten niet op welke wijze. Vermoedelijk heeft Carausius de beste manschappen en schepen, die hij had moeten bestrijden, in dienst genomen. Maar hij wilde den buit, dien hij had behaald, niet afstaan aan het centrale gezag en, toen Maximianus hem ter verantwoording riep, heeft hij zich tot Augustus laten proclameeren. Dit is geschied tegen het einde van 287 of in het begin van 288. Als keizer noemde hij zich Marcus Aurelius Maus (of Mausaeus) Carausius.

Maximianus heeft onmiddellijk toebereidselen gemaakt voor een expeditie tegen den usurpator. In de ons bewaarde redevoering van het jaar 289 wordt over die toebereidselen ook gesproken. Intusschen kon de keizer tegen hem en tegen zijn Frankische en Saksische huurlingen niets beginnen, daar geen schepen beschikbaar waren. Carausius was geheel meester van Britannië en van den Gallischen kanaalhaven Gesoriacum (Boulogne). In overleg met Diocletianus heeft Maximianus om die reden Carausius als derden Augustus erkend, waarschijnlijk in 290. Zelf vermeldde Carausius op zijn munten de drie Augusti; maar in de officieele documenten van de andere keizers werd hij natuurlijk genegeerd.

Op deze wijze regeerde Carausius in een deel van het Romeinsche Rijk. Het is opmerkelijk, dat hij geen poging heeft gedaan om van dit deel een zelfstandigen staat te maken. Hij bestuurde het in Romeinsche vormen, hoewel het een halfbarbaarsch karakter had. Zijn voornaamste steun waren de Frankische zeeroovers en de vloot

van het Kanaal, die hij door den bouw van nieuwe schepen nog heeft uitgebreid. Britannië had hij, voor zoover het tot het Romeinsche Rijk behoorde, geheel onder zijn gezag, evenals het leger dat daar aanwezig was, en dit leger heeft hij aangevuld met vreemdelingen, vooral met Franken uit het land aan den Rijn, die werden aangetrokken door de hoop op buit. Op het vasteland was zijn eenige steunpunt Gesoriacum en de naaste omgeving van die plaats, waar bijzonder veel munten van hem zijn gevonden. Bovendien had hij evenwel tal van volkeren als „bondgenooten" in zijn macht betrokken, vooral Friezen en Franken uit de Rijndelta. Zijn rijk omvatte op die wijze niet alleen Britannië, maar ook de geheele Noordzee, daar hij de Vlaamsch-Hollandsche kust beheerschte. Door zijn betrekkingen met de bewoners van het gebied aan de monden van Schelde, Maas en Rijn controleerde hij de scheepvaart op den Rijn volkomen. De Romeinsche regeering heeft dezen toestand eenigen tijd moeten dulden. Het was echter van het grootste belang voor het Rijk, het deel waar Carausius heerschte weder onder het centrale gezag te brengen.

Inmiddels was het ook om andere redenen duidelijk geworden, dat het Rijk niet kon volstaan met twee heerschers en twee legers. Diocletianus wilde op alle manieren voorkomen, dat wederom legeraanvoerders door de troepen tot keizer zouden worden uitgeroepen, zooals dat tusschen 235 en 270 herhaaldelijk was geschied. Om die reden trok hij voortdurend rond en liet zich overal gelden. Maar hij begreep, dat hij op deze wijze zijn doel niet kon bereiken en om die reden heeft hij zijn oorspronkelijke plan voor de decentralisatie van het gezag nog verder uitgewerkt.

Naast de twee Augusti, die als twee broeders het Rijk bestuurden, zouden twee Caesares optreden als de zoons van de Augusti. De Caesares waren mederegenten, maar met minder aanzien dan de Augusti, en bestemd de laatstgenoemden in hun waardigheid op te volgen. Elk van de vier heerschers had zijn eigen gebied, dat hij bestuurde, en zijn leger; elk had ook zijn eigen deel van de grens om te bewaken. Men spreekt van een „tetrarchie".

Volgens dit denkbeeld werden op 1 Maart 293 door Diocletianus te Nicomedia Gaius G a l e r i u s Valerius Maximianus en door Maximianus te Milaan Gaius Flavius Valerus C o n s t a n t i u s tot Caesares verheven. Galerius moest huwen met Valeria, de dochter van Diocletianus. Reeds vroeger was Constantius gehuwd met Theodora, een stiefdochter van Maximianus. Het Rijk werd aldus verdeeld, dat Diocletianus het Oosten behield met de hoofdstad Nico-

media en de verdediging op zich nam tegen de Perzen. Galerius kreeg Illyricum, het Balkanschiereiland, met de hoofdstad Sirmium en de zorg voor de grens aan den Beneden-Donau. Voor Maximianus waren Italië en Africa bestemd; hij vestigde zijn hoofdstad te Milaan en zou het land aan den Boven-Donau beschermen. Constantius kreeg Gallië, later ook Spanje en Britannië met de hoofdstad Trier; aan hem was de verdediging van den Rijn, de Noordzee en het Kanaal toevertrouwd. Voor Gallië was het een groot voordeel, dat het land een heerscher kreeg, die zich geheel aan zijn belangen kon wijden.

Diocletianus was, als de Juppiter op aarde en de oudste Augustus, het hoofd van de familie der heerschers en de leider van den staat. Voor de continuïteit van het gezag was op voortreffelijke wijze gezorgd. Mocht een van de Augusti komen te overlijden, dan stond dadelijk een Caesar gereed om zijn plaats in te nemen. Door een streng hofceremonieel waren de vier keizers van de gewone stervelingen gescheiden. Diocletianus heeft daarvoor veel aan Perzië ontleend, maar tevens voltooid wat door de vroegere keizers was voorbereid [1]). Tegelijkertijd begon hij met een ingrijpende hervorming van den staat, die in 297 tot een voorloopige afsluiting is gebracht. Het doel van deze hervorming was de eenheid van het Rijk te bevorderen en meer leiding te geven aan het bestuur, vooral door beperking van de macht der ambtenaren en door een strengere controle [2]).

IV. DE REGEERING VAN CONSTANTIUS I

De nieuwe heerscher in Gallië, de Caesar Constantius, dien men gewoonlijk Constantius Chlorus noemt ter onderscheiding van zijn kleinzoon, den lateren keizer Constantius II, had reeds vroeger als praefectus praetorio van Maximianus gestreden tegen de Germanen aan den Rijn, vermoedelijk tegen de Franken, en daarbij een schitterende overwinning behaald. Minder brutaal van karakter en gemakkelijker plooibaar dan Maximianus, wist de nieuwe keizer zich spoedig in Gallië bemind te maken. De eerste taak, waarvoor hij kwam te staan, was de onderwerping van Carausius en de herovering van Britannië voor het Rijk.

De oorlog, die waarschijnlijk reeds door Maximianus was voor-

1) A. Alföldi, *Römische Mitteilungen,* 49 (1934), blz. 1-118; 50 (1935), blz. 1-171.

2) Over de inrichting van het bestuur wordt gesproken in de afdeelingen VI en VII van dit hoofdstuk.

bereid, is terstond met groote voortvarendheid ter hand genomen. Eerst moest Carausius van het vasteland worden verdreven. Met dit doel sloeg Constantius het beleg voor Gesoriacum. Een dam werd vóór den ingang van de haven gelegd, bestaande uit balken waarop steenblokken waren gestort; op die wijze was de plaats voor de vloot ontoegankelijk gemaakt. De overgave volgde spoedig daarna; de troepen, die het garnizoen vormden, werden bij het leger van Constantius ingelijfd. Waarschijnlijk is toen ook de naam veranderd; reeds in 310 is sprake van een Oppidum Bononia in plaats van Gesoriacum. De dam voor de haven is korten tijd later door stormen vernield. Intusschen was het vooreerst niet mogelijk Carausius in Britannië te gaan bestrijden, daar zijn vloot nog volkomen intact was en den aanval afwachtte in een sterke positie achter het eiland Wight. Allereerst was het noodig te verhinderen, dat de usurpator langer steun kon krijgen van het vasteland, door de onderwerping van de bondgenooten die hij daar had, de Franken.

Terwijl aan het Kanaal de vloot werd gebouwd, ondernam Constantius een veldtocht tegen de Franken in de Rijndelta, in Batavia, gelijk de feestredenaars dit land bij voorkeur noemen. Deze naam wordt dan in onze bronnen voor het eerst gebruikt om de streek, waar vroeger de Bataven woonden, aan te duiden. Intusschen was dit volk reeds lang uit de geschiedenis verdwenen; de menschen, die eertijds in zijn gebied woonden, moeten in de Franken zijn opgegaan. Alleen herinnerde de naam Batavia aan de oude Romeinsche heerschappij. Van Francia wilde men toen nog niet spreken. De veldtocht heeft blijkbaar veel succes gehad en wordt herhaaldelijk door de feestredenaars vermeld.

Het merkwaardigst is zeker een passage in de feestrede van 1 Maart 297, gehouden ter herdenking van de verheffing van Constantius tot Caesar. In die passage wordt een beschrijving gegeven van het land aan den Rijn, waar de keizer met zijn leger was binnengevallen. De nadruk wordt daarbij gelegd op de vochtigheid van den bodem, niet alleen in het eigenlijke moerasland, maar ook in de streken, waar de grond wat vaster is. Op deze wijze begrijpt men, dat de overspoeling van het veengebied, waarvan in afdeeling II van het Eerste hoofdstuk is gesproken, toen reeds was begonnen of althans, dat de stijging van het grondwater ver was gevorderd. Overigens weten wij niet, hoe de expeditie is gevoerd. Slechts enkele bijzonderheden kunnen wij aan de opgeschroefde mededeelingen van den feestredenaar ontleenen.

Waarschijnlijk is Constantius langs den weg van Bavai naar Tongeren en verder door het dal van de Maas naar het noorden gegaan.

Tegen welke Franken hij heeft gestreden, weten wij niet. Er wordt gesproken van verschillende stammen, die deze streek hadden bezet. In elk geval is hij doorgedrongen in het gebied aan de monden van den Rijn en heeft daar, ondanks de moeilijkheden van het terrein, de moerassen die de bewegingen van zijn troepen hinderden en de bosschen die aan de vijanden een schuilplaats boden, met goed resultaat gestreden. De inwoners werden gedwongen zich te onderwerpen en weggevoerd naar verlaten plaatsen in Gallië aan de Somme en de Oise, bij Amiens, Beauvais, Troyes en Langres, waar zij als laeti den grond moesten bebouwen. De feestredenaar vermeldt, behalve de Franken, nog de namen van de Friezen en de Chamaven. Het blijkt dus, dat Constantius vrij ver in het land ten noorden van de Waal is doorgedrongen. De oorlog heeft zich over de jaren 294 en 295 uitgestrekt. Er wordt ten minste verhaald van een aanval, ondernomen door een troep, die uit leden van verschillende stammen was samengesteld, in den winter. De Germanen waren over den bevroren Rijn in het deltagebied, — want elders vriest de rivier niet dicht —, op een eiland doorgedrongen. Maar bij het invallen van den dooi zijn zij afgesneden en door de Romeinsche vloot tot overgaaf gedwongen. Een groot aantal gevangenen is naar het binnenland van Gallië gedeporteerd. Daar moesten zij het land bebouwen en manschappen leveren voor de Romeinsche legers.

Terwijl deze oorlog werd gevoerd, is Carausius, in 294, door eenige van zijn officieren vermoord en vervangen door Allectus, den man die bij hem als de chef van de financieele zaken fungeerde. Constantius heeft evenwel nog niet dadelijk de expeditie tegen Britannië ondernomen. Het duurde tot 296, voordat de vloot gereed kwam en alles voldoende was voorbereid. In dat jaar werd in zee gestoken en de aanval op Britannië met twee vloten ondernomen. Naast Constantius had de praefectus praetorio Asclepiodotus de leiding. Het expeditiecorps landde, onder bescherming van de mist, in Kent en reeds de eerste slag was beslissend. Allectus sneuvelde en de weg naar Londen lag voor het Gallische leger open. Voor de stad had nog een gevecht plaats tusschen Frankische huurtroepen, die in dienst van de Britannische keizers stonden, en een afdeeling van het Gallische leger, die daarheen door de mist was verdwaald; het gevecht eindigde met een overwinning van de laatsten. Kort daarna hield Constantius zijn intocht te Londen. Waarschijnlijk heeft hij die stad langs de Theems bereikt. Geheel Britannië onderwierp zich, voor zoover het vroeger onder Romeinsch gezag had gestaan. In de feestrede van 297 wordt de expeditie uitvoerig beschreven. Blijkbaar is het verslag van een ooggetuige afkomstig. Het is alleen

opmerkelijk, dat niet wordt gesproken van den oorlog ter zee.

Tijdens deze expeditie had Maximianus een demonstratie aan den Rijn ondernomen, blijkbaar niet met veel troepen, maar alleen om de Germanen door zijn aanwezigheid te imponeeren en hen af te houden van invallen in Gallië. Moeilijkheden heeft de keizer daarbij niet ondervonden. Intusschen was het na de overwinning op het Britannische rijk noodzakelijk den toestand in de Rijndelta nieuw te regelen. Hoe dat is geschied, weten wij niet in bijzonderheden. De feestredenaars vermelden slechts enkele feiten met vage bewoordingen. Bij de andere auteurs vinden wij nagenoeg niets. Vooral de chronologie van de gebeurtenissen is geheel onzeker.

Zoolang het Britannische rijk nog bestond en Carausius zijn invloed kon laten gelden aan de oostelijke kust van de Noordzee, was het voor de Romeinen noodzakelijk de volkeren daar zooveel mogelijk in bedwang te houden. Na de overwinning had het Rijk in de eerste plaats behoefte aan betrouwbare bondgenooten, vooral met het oog op het verkeer langs den Rijn en op de proviandeering van de vestingen en troepen aan die rivier. Constantius moest dus trachten een vaste basis voor de verdediging te scheppen. Daarbij bleek het, welk een groot verlies de ondergang van de Bataven voor het Rijk was. Zooals men zich zal herinneren, waren in den bewogen tijd omstreeks het midden van de derde eeuw niet alleen de Romeinsche troepen, maar ook de geheele verdere geromaniseerde bevolking teruggetrokken uit het land ten noorden van de Waal. Het gebied der Bataven moet bij die gelegenheid door een groot gedeelte van de bewoners zijn verlaten. In elk geval heeft de volksstam als zoodanig opgehouden te bestaan. De landsverdediging eischte evenwel, dat daar een aan het Rijk trouwe bevolking aanwezig was.

Ons wordt medegedeeld, dat Constantius een reeks van forten langs den Rijn heeft aangelegd. In het gebied van den Boven-Rijn is men met den bouw van deze forten begonnen in 294. Aan den Middel- en den Beneden-Rijn zijn vooral de muren van de steden verbeterd. Wij weten, dat dit is geschied te Bonn en te Neuss. In ons land zijn geen sporen van forten uit dezen tijd bekend. Het is ook niet aannemelijk, dat de Romeinen toen nog troepen ten noorden van de Waal hebben gestationneerd. Bij de vondsten in de Betuwe treft men niets aan, dat wijst op de aanwezigheid van Romeinen. Waarschijnlijk is daar alleen een zeer geringe inheemsche bewoning geweest. Mogelijk heeft Constantius dat gebied geheel laten ontruimen.

Tot deze vermoedens aangaande de verhouding van de Romeinen tot de Germanen in Nederland gedurende de regeering van Con-

stantius moeten wij ons bepalen. Wel kunnen wij nog het een en ander opmerken over de ontwikkeling van de verhouding in het algemeen. Sedert den grooten inval na den dood van keizer Aurelianus in de jaren 275 en 276 had er een verandering plaats gehad, zoowel bij de Germanen als bij de Romeinen. De Germanen waren door Probus teruggejaagd of vernietigd en men heeft den indruk, dat sedert die gebeurtenis hun aanvalskracht is verminderd. Wellicht had de toestand zich bij hen geconsolideerd en hadden zij niet meer een zoo groote behoefte aan land. Aan den anderen kant hadden de Romeinen de afweermiddelen van het Rijk zeer versterkt. Vestingen en forten waren aan de grens gebouwd, de limes met troepen bezet, de steden in het binnenland van muren voorzien. Later is het bovendien gelukt tot een betere verhouding met de staten aan de grenzen te komen door verdragen met hen te sluiten.

Tot de volkeren, die op deze wijze met Rome waren verbonden, behoorden op den duur ook de Franken. Wij weten evenwel, gelijk gezegd, niet, hoe zij in den tijd van Constantius tegenover het Rijk stonden. Daarvoor ontbreken ons de gegevens. Wij kunnen alleen vermoeden, dat Maximianus en Constantius nog weinig vertrouwen hadden in de verdragen met volkeren, die niet onder hun onmiddellijk gezag stonden. Waarschijnlijk hebben zij in de eerste plaats voor de verdediging van Gallië willen zorgen door de verbetering van het leger en van de doode verdedigingswerken. Tot de laatste behoorde van oudsher een strook van onbewoond gebied, die zich langs de grens uitstrekte. Wellicht moet men aannemen, dat ook in ons land zulk een strook aanwezig was. De zeldzaamheid van Romeinsche munten uit den tijd op den overgang van de derde naar de vierde eeuw kan men als een bewijs voor die onderstelling beschouwen. Eerst gedurende de regeering van Constantinus I bespeuren wij een verandering in de politiek tegenover de volkeren aan de randen van het Rijk. Over die nieuwe politiek zullen wij in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk spreken.

Op 1 Mei 305 hebben Diocletianus en Maximianus hun waardigheid van Augustus neergelegd. Constantius ontving toen dezen titel, terwijl Flavius Valerius Severus als Caesar optrad. In het Oosten werd Galerius tot Augustus verheven; Galerius kreeg Valerius Maximinus Daia als Caesar naast zich. De nieuwe Caesares werden door de Augusti als zoons geadopteerd. Constantius behield zijn oude gebied, de praefectura van Gallia met Britannia en Hispania. Hij was de oudste Augustus en op die wijze is Trier, zijn residentie, een tijd lang de hoofdstad van het Rijk geweest. Het

was de wensch van Diocletianus, dat de regeering zoo zou worden geregeld, en hij heeft ook zijn medekeizer voor die regeling weten te vinden.

Intusschen bleven de zoons van Constantius en Maximianus buiten het bestuur, hoewel zij door hun bekwaamheid en hun karakter volkomen in staat waren als heerschers op te treden. Dit wreekte zich al spoedig. Want Constantius stierf, ruim een jaar na zijn verheffing tot Augustus, te Eburacum, de stad die later York zou heeten, in Britannia en toen riepen de troepen daar onmiddellijk, op 25 Juli 306, zijn zoon Constantinus tot keizer uit, zonder dat er sprake van was de andere keizers te raadplegen. Constantinus nam spoedig daarna den titel van Augustus aan. In het gebied, waar zijn vader had geregeerd, werd hij terstond als zoodanig erkend.

V. CONSTANTIJN DE GROOTE

Flavius Valerius Constantinus (Afb. 111 en 114), dien men gewoonlijk Constantinus I of Constantijn den Grooten noemt, is niet een persoonlijkheid over wien men gemakkelijk tot een rechtvaardig oordeel komt [1]). Wegens zijn overgang tot het Christendom is hij door de geschiedschrijvers van de Oudheid steeds zeer in de hoogte gestoken. Lateren hebben zich dikwijls met minder bewondering over hem uitgelaten. In elk geval is hij een krachtige persoonlijkheid geweest, iemand, die zich op elk gebied heeft laten gelden en aan de geschiedenis een nieuwe wending heeft gegeven. Het valt evenwel moeilijk zijn beteekenis te schatten, daar men niet met zekerheid weet, welk aandeel hij heeft gehad in de nieuwe organisatie van het Romeinsche Rijk en wat het werk van Diocletianus is geweest. Zeker heeft Constantinus deze organisatie voltooid. Naar men thans gewoonlijk aanneemt, zijn aan hem ook de maatregelen te danken, waardoor de nieuwe staatsregeling in den lateren tijd het best heeft kunnen functionneeren. Constantinus zou dan, zoowel wat de ordening van het bestuur als wat de inrichting van de landsverdediging betreft, de waarlijk scheppende geest zijn geweest. Hem moet men als den beteren staatsman beschouwen. Door zijn krijgsbedrijven heeft hij zich als een goed legeraanvoerder laten kennen.

In den eersten tijd heeft Constantinus de moeilijkheden, die zich voordeden, gemakkelijk kunnen overwinnen. Een aanval van de

1) Verg. A. Piganiol, *L'empereur Constantin* (1932). — H. von Schoenebeck, *Beiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin* (1939). — K. Hönn, *Konstantin der Grosse* (1940).

Franken, onmiddellijk na zijn optreden in 306, waarover wij zoo aanstonds zullen spreken, heeft hij blijkbaar zonder groote inspanning kunnen afslaan. Ook met zijn medekeizers kwam hij tot een overeenkomst, die de goedkeuring van Galerius verwierf. Constantinus vergenoegde zich met den titel van Caesar en stond Hispania af aan Severus, die tot Augustus werd verheven. Maar die regeling hield geen stand. Het bleek al spoedig opnieuw, hoe gevaarlijk het was geweest de zoons van de oude keizers buiten de regeering te houden. Tijdens een oproer te Rome werd, op 28 October 306, de zoon van Maximianus, Marcus Aurelius Valerius Maxentius, door de praetorianen tot keizer uitgeroepen. Ook Maximianus nam den titel van Augustus weder aan. De rechtmatige keizer Severus werd door zijn troepen in den steek gelaten en kwam korten tijd later om het leven.

Met Maxentius kon Constantinus tot een overeenkomst geraken. Hij huwde in 307 met Fausta, de dochter van Maximianus en de zuster van Maxentius; een bij die gelegenheid uitgesproken feestrede is in de verzameling van de Panegyrici bewaard gebleven. Intusschen liet de verhouding tusschen Maximianus en Maxentius zeer veel te wenschen over. De oude keizer zag zich zelfs in April 308 genoodzaakt naar zijn schoonzoon in Gallië te vluchten; daar is hij vriendelijk ontvangen. In dat zelfde jaar had, onder voorzitterschap van Diocletianus, een bijeenkomst van de keizers plaats te Carnuntum aan den Donau bij Weenen, die tegen Maxentius was gericht. Er kwam een voorloopige schikking tot stand en op 11 November 308 werd Valerius Licinianus Licinius tot Augustus verheven. Het was de bedoeling, dat hij zou optreden als de Augustus van het Westen en dus de plaats van Severus zou innemen. Maar hij waagde het niet Maxentius aan te grijpen en zijn macht bleef tot Pannonia en Raetia beperkt. Eenige jaren later, in 310, werd Maximianus gedwongen zich het leven te benemen, nadat hij een poging had gedaan om Constantinus van den troon te stooten. Op 30 April 311 stierf ook Galerius. Spoedig daarna volgde de openlijke breuk tusschen Constantinus en Maxentius.

Ondertusschen had Constantinus aan den Rijn herhaaldelijk tegen de Germanen moeten vechten. Een eerste inval der Franken had, gelijk gezegd, plaats gehad kort na den dood van Constantius Chlorus, in 306. Wellicht meende dit volk, dat het na het overlijden van den keizer niet meer gebonden was aan de met hem gesloten verdragen; zeker wilden de Franken gebruik maken van de verwarring, die in het Rijk door de wisseling van regeering heerschte.

Intusschen heeft het Constantinus niet veel moeite gekost hen terug te slaan. Een tweede poging hebben de Franken gewaagd tijdens een door Maximianus veroorzaakt oproer in het jaar 309. Ook ditmaal werden zij door Constantinus overwonnen. Er heeft nog een derde aanval gedreigd, terwijl Constantinus uit Gallië afwezig was voor de expeditie naar Italië tegen Maxentius. Zelfs hebben bij die gelegenheid Frankische zeeroovers de Spaansche kust geplunderd, terwijl de vloot van Constantinus in de Middellandsche Zee opereerde. Maar Constantinus kwam vroeg genoeg terug om te verhinderen, dat de Franken in Gallië veel kwaad aanrichtten.

De mededeelingen over deze oorlogen, die wij in de verschillende redevoeringen, van 307, 310, 313 en 321, lezen, veroorloven ons niet altijd met zekerheid vast te stellen, waar tijdens die jaren is gevochten. In sommige gevallen kunnen wij evenwel vaststellen, dat de tochten van Constantinus niet tegen de stammen in de Rijndelta waren gericht, maar tegen volkeren verder naar het zuidoosten. Dat wordt bewezen door de namen van de Bructeren, de Chamaven, de Tubantes en enkele andere, die een van de feestredenaars opsomt. Intusschen hadden die namen zelf geen beteekenis meer. Zij dienden alleen om de voordracht op te sieren.

In het jaar 306 ging de strijd, zooals ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld, tegen de Franken, die waren gevallen in Batavia en andere streken aan den linkeroever van den Rijn. Wij begrijpen uit de manier, waarop het bericht is geredigeerd, dat met Batavia het land tusschen Waal en Rijn werd bedoeld. Door Constantinus werd deze aanval van de Franken afgeslagen. Zij zijn deels gedood, deels verjaagd of als gevangenen medegevoerd. De koningen der Franken, die waren buit gemaakt, — hun namen waren Ascaricus en Merogaisus —, werden in het amphitheater te Trier voor de wilde dieren geworpen. Ter eere van het succes werden Ludi Francici ingesteld.

De oorlog van 310 is met groote energie gevoerd. Bij die gelegenheid heeft Constantinus den Rijn overgestoken en is diep in het land aan de overzijde doorgedrongen. Het volk, dat hij aangreep, wordt als de Bructeren betiteld; maar deze naam is niet meer dan een herinnering aan vroeger tijden. Hoogstens kan men zeggen, dat met dien naam ongeveer de landstreek wordt aangeduid, waar Constantinus heeft gestreden. Velen van het volk werden gedood of gevangen genomen, het vee weggevoerd of afgemaakt, alle dorpen verbrand. De mannen, die niet in het leger werden ingelijfd of als hoorigen op het land gevestigd, hebben in het circus te Trier het publiek vermaakt, doordat zij gedwongen werden daar tegen wilde dieren te vechten. Zij waren zóó talrijk, naar wordt verhaald, dat de

wilde dieren verzadigd raakten. Bovendien werd een vaste brug over den Rijn bij Keulen gebouwd, met een versterkt bruggehoofd aan den rechteroever van die rivier te Deutz. De grondvesten van de muren, waarmede het fort was omgeven, heeft men teruggevonden. Intusschen moet dit fort reeds in 306 of 307 zijn gesticht. Zóó volmaakt was de overwinning, volgens de woorden van een der feestredenaars, dat de reeks van wachtposten, die den Rijn tot aan de Noordzee bewaakten, en de vloot op de rivier als een beveiliging welhaast overbodig waren geworden.

Na deze overwinning op de Franken was Constantinus de voornaamste persoonlijkheid in het Rijk. De ons bewaarde redevoering, die in het midden van het jaar 310 te Trier is gehouden, spreekt daar duidelijk voor. In zijn omgeving heeft men zeker gemeend, dat aan hem na den dood van Galerius de positie van eersten Augustus toekwam. Intusschen heeft hij zelf, bij een overeenkomst die hij met Licinius en Maximinus Daia heeft gesloten, dezen laatsten als den oudsten in rang erkend. Wellicht was de reden van deze toegevendheid, dat Constantinus de handen vrij wenschte te hebben voor den oorlog tegen Maxentius, dien hij voorbereidde. Daarvoor heeft hij ook troepen uit Gallië gemobiliseerd. Er is intusschen geen sprake van, dat bij die gelegenheid de grens is ontbloot. Blijkbaar heeft het verdedigingssysteem, dat door Maximianus en Constantius was opgebouwd en dat Constantinus had voltooid, op voortreffelijke wijze voor de veiligheid gezorgd. In het voorjaar van 312 heeft hij den tocht aanvaard en is in Italië gevallen; op 25 October had de beslissende slag plaats bij Saxa Rubra, niet ver van den Pons Milvius over de Tiber vóór de poorten van Rome. Daar werd Maxentius op verpletterende wijze verslagen en verdronk in de rivier. Constantinus trok Rome binnen, ontving van den Senaat den titel van eersten Augustus en keerde terstond naar Gallië terug.

Tijdens de expeditie naar Italië heeft Constantinus zich officieel een aanhanger verklaard van het Christendom, waarmede hij vóór dien tijd zeker reeds sympathiseerde. De positie van het Christendom in den staat is nog nader geregeld tijdens de bijeenkomst, die Constantinus met Licinius had te Milaan. Bij die gelegenheid werden door beide keizers aan het Christendom dezelfde rechten toegekend als aan de andere godsdiensten. Licinius trad in het huwelijk met Constantia, de zuster van Constantinus, en hem werd de steun van dezen laatsten tegen Maximinus Daia toegezegd. Bij den oorlog, die kort daarna in het Oosten uitbrak, werd Maximinus op 30 April 313 verslagen; in den loop van dat jaar overleed hij. Licinius en Constantinus waren toen de eenige heerschers in het Rijk.

Constantinus zelf was in 313 onmiddellijk naar Gallië teruggekeerd en begaf zich naar Neder-Germanië. Het was zijn bedoeling den volkeren aan de grens een strenge afstraffing toe te dienen, zeker niet om, zooals de feestredenaar van dat jaar het uitdrukt, het Romeinsche Rijk uit te breiden tot de Elbe, maar om den Franken voor langen tijd de lust te benemen Gallië aan te vallen. Naar het schijnt, hadden de Franken de met Constantinus gesloten verdragen verbroken en dreigden Gallië binnen te trekken. De keizer was hen echter voor en verhinderde den inval door zijn aanwezigheid. Zooals de feestredenaar van 313 het voorstelt, verleidde Constantinus de Franken door een list over te steken naar den linkeroever, waar zij in een hinderlaag vielen, voer tegelijkertijd met de vloot den Rijn af en trok het land van de Franken binnen, waar groote verwoestingen werden aangericht. Wederom werden tal van gevangenen gemaakt, die voor de wilde dieren zijn geworpen. Het gevolg van deze expeditie was, dat een aantal volkeren in Germanië zich aan Constantinus onderwierp. Naar aanleiding van deze overwinning zijn spelen ingesteld, de Ludi Lanciani, genoemd naar een ons niet bekend volk, de Lancianes, die anders alleen door een der feestredenaars worden genoemd, en munten geslagen met het opschrift Francia. Naar men aanneemt, werd daarbij Francia als een vazalstaat aangeduid. Den winter van 313 op 314 bracht Constantinus te Trier door. Daar is de ons bewaarde feestrede uitgesproken, waarin zijn oorlog tegen Maxentius wordt verdedigd en een verslag wordt gegeven van den krijg tegen de Franken. Wat wij over den strijd van dat jaar weten, danken wij aan die rede.

Gedurende meer dan tien jaar heeft Constantinus alleen in het Westen geregeerd. Eerst in 324 kwam het tot een oorlog met Licinius, die op 28 September werd verslagen en moest aftreden. Constantinus was daarna tot zijn dood, in 337, de onbestreden alleenheerscher in het Rijk. Ook op kerkelijk gebied heeft hij de eenheid hersteld. De groote kerkvergadering, die op 20 Mei 325 te Nicaea is geopend, kwam door zijn bemiddeling tot een voor allen bindend besluit en kon nog in dien zelfden zomer uiteengaan.

Constantinus is na 314 slechts zelden meer in Gallië geweest. Wel heeft hij het land nog in 316 en in 328 bezocht; maar hij vertoefde toen alleen te Arles, niet meer te Trier. De regeering liet hij over aan anderen, eerst aan zijn oudsten zoon, Crispus, later aan jongere zoons, Constantinus en Constantius, als zijn vertegenwoordigers. Het was noodzakelijk, dat in Gallië steeds een keizer aanwezig was, althans iemand, die was bekleed met keizerlijk gezag en

werd omgeven door den glans van dat gezag, ten einde de Germanen voldoende te imponeeren. Constantinus heeft dat begrepen en zijn politiek daarnaar gericht. Intusschen waren zijn zoons niet meer dan zijn vertegenwoordigers; zij stonden onder het toezicht van de hooge officieren en ambtenaren, die uitsluitend aan den keizer verantwoordelijk waren. Op hun beurt controleerden die dignitarissen elkander, zoodat inderdaad het geheele gezag was geconcentreerd in de handen van den keizer zelf en van de hoogwaardigheidsbekleeders in zijn onmiddellijke omgeving [1]).

Aan den Rijn was het in die jaren rustig. Er is alleen sprake van een gevecht tegen de Franken, dat door den opperbevelhebber in Gallia is geleverd, vermoedelijk in 320; want in 321 heeft Crispus, die in dat land als keizer optrad, een triumf over de Franken gevierd. Mogelijk zijn er aanvallen geweest van Germanen in 328. Maar er wordt nauwelijks van gerept; zeker waren zij niet belangrijk. Eerst na den dood van Constantinus, in 341 toen Constans in Gallië heerschte en in 350 onder Constantius II, hoort men weer van ernstige moeilijkheden. Als oorzaak van deze rust moet men in de eerste plaats denken aan den geregelden toestand in het Rijk. De Germanen wisten heel goed, dat zij tegen de Romeinsche troepen niet opkonden. Maar daarnaast moet men rekening houden met de verdeeldheid onder de Germanen zelf. Door de Main en den Taunus waren de buitenlandsche volkeren aan den Rijn gesplitst in twee groepen, die blijkbaar slechts weinig of geen contact met elkander hadden, de Alamannen en de Franken. Maar ook de Franken waren gescheiden in de stammen van de Rijndelta, die min of meer met de Romeinen samenwerkten, en de groep tegenover Keulen, die steeds een bedreiging vormde voor het land aan den linkeroever van den Rijn. De voornaamste waarborg voor de veiligheid was evenwel de aanwezigheid van een keizer te Trier en het ontzag, dat de Germanen voor den keizer hadden.

Men kan intusschen nog in een ander opzicht een wijziging vaststellen in de verhouding van de Romeinen tot de Germanen, voornamelijk tot de Franken. Meer en meer begonnen de Franken een belangrijke plaats in het Romeinsche leger in te nemen. Bonitus, die tot dezen stam behoorde, had reeds een hooge positie in het leger en op de vloot van Constantinus gedurende de oorlogen met de keizers in het Oosten. Zijn zoon Silvanus, die eveneens de hoogste rangen in het leger heeft bekleed, waagde het, tijdens de regeering van Constantius II, zelfs een greep te doen naar de keizerskroon.

1) De organisatie van het Rijk wordt besproken in de volgende afdeelingen van dit hoofdstuk.

Tal van Franken zochten en vonden plaatsen in het leger, niet alleen bij de grenstroepen en het veldleger, maar zelfs bij de garde, als commandanten van afdeelingen, als tribunus of praefectus. Langzamerhand begonnen de Franken een onmisbaar element te worden voor de verdediging van het Rijk.

Het is niet goed mogelijk in bijzonderheden na te gaan, hoe deze toestand is ontstaan. Maar wellicht kan men eenig verband vaststellen met een aantal andere maatregelen, die Constantinus heeft genomen, in zooverre als door die maatregelen het belang van de gebieden aan de randen van het Rijk naar voren kwam. Men moet daarbij denken aan de ontwikkeling van de hoofdsteden in de buurt van de grenzen en aan de stichting van afzonderlijke vorstendommen, die voornamelijk voor de verdediging van het Rijk waren opgericht, als Armenië waar een neef van den keizer, Hannibalianus, heeft geregeerd. Ook de verdeeling van het Rijk onder de zoons van Constantinus, reeds vóór zijn dood, moet men in verband brengen met zijn militaire politiek. De voornaamste van deze maatregelen was de nieuwe opstelling van het leger in het binnenland op eenigen afstand van de grenzen [1]).

Het belangrijkst was intusschen de groote verandering in de manier van recruteering. Terwijl in den tijd van Augustus Italië de meeste manschappen leverde en sedert Hadrianus het leger veelal uit de bewoners van de grensprovincies is aangevuld, werden in dezen tijd meer en meer soldaten uit de randstaten gelicht. De legerleiding was van meening, dat de afdeelingen een grooter gevechtswaarde hadden, naar mate zij uit leden van minder geromaniseerde volkeren waren samengesteld. Vooral de bereden boogschutters en de zwaar gewapende ruiters, troepen met een volkomen onromeinsch karakter, namen toen een plaats van beteekenis in.

Ook de verhouding tot de randstaten veranderde. Vroeger hadden de Romeinen, door opgelegde verdragen en door gijzelaars die zij eischten, deze staten gedwongen tot een passieve houding. Slechts zelden was overeengekomen, dat zij zouden medewerken voor de verdediging van het Rijk. In dezen tijd werd de laatste taak hoofdzaak. De hulp, die de vorsten aan Rome moesten leveren, was de voornaamste bepaling in het met hen gesloten verdrag. Daarvoor ontvingen die vorsten subsidies van het Rijk (de annonae foederaticae). Het resultaat was, dat het Romeinsche leger meer en meer uit manschappen, die tot de bevolking van de randstaten behoorden, werd samengesteld, en dat de verdediging van de grenzen lang-

---

1) Over dezen maatregel wordt gesproken in afdeeling VIII van dit hoofdstuk.

zamerhand voor een deel aan de vorsten van die randstaten werd overgelaten. Daarbij is het kenmerkend, dat de keizers de volkeren, die door een bondgenootschap met Rome waren verbonden, als deelen van het Rijk beschouwden.

In de eerste helft van zijn regeering heeft Constantinus een groote bedrijvigheid aan den Rijn ontwikkeld, hoewel het slechts in enkele gevallen mogelijk is vast te stellen, welke werken uit zijn tijd stammen. Bij voorbeeld is het niet bekend, wat deze keizer in Trier heeft laten bouwen. Wij hooren van de vloot op den Rijn, die is hersteld, van vestingen en forten langs deze rivier, die zijn opgericht; ook aan de wegen, die van den Rijn naar het binnenland voerden, zijn versterkingen aangelegd. Intusschen kunnen wij slechts weinig overblijfselen van deze verdedigingswerken in werkelijkheid aanwijzen. Met name is het niet mogelijk een monument in ons land, dat uit den tijd van Constantinus stamt, te vermelden.

Later heeft de keizer, gelijk gezegd, veel minder belangstelling voor het gebied aan den Rijn getoond. Na de verovering van Italië resideerde hij meestal te Milaan, te Aquileia of te Sirmium in Pannonia. De rust, die aan den Rijn heerschte, maakte het voor hem niet noodig naar Gallië terug te gaan. Toen hij eenmaal meester was van het geheele Rijk, nam het Oosten zijn aandacht vrijwel geheel in beslag, vooral nadat Constantinopel als de nieuwe hoofdstad was gekozen. Sedert dien werd Gallië geheel aan de plaatsvervangers van den keizer overgelaten. Dat Constantinus niettemin het gezag zelf volkomen in handen hield, hebben wij reeds opgemerkt. Zoo aanstonds zal blijken, hoe de geheele inrichting van het Rijk er op was berekend om den invloed van den keizer overal te laten doordringen. Dat was de zin van de organisatie van het bestuur, de benoeming van stellingcommandanten in de provincies naast de gouverneurs, de nieuwe dislocatie van de troepen en de schepping van het algemeene opperbevel voor het leger.

Ook de hulp van de Christelijke kerk heeft Constantinus gebruikt om zijn invloed op het leven der bewoners van het Rijk te laten gelden. Al dadelijk nadat hij Rome had bezet, greep hij in om een godsdienstigen twist te beslechten. Op 2 October 313 kwam te Rome een kerkvergadering bijeen om te trachten een einde te maken aan de moeilijkheden met de Donatisten. Wij vernemen, dat bisschop Maternus van Keulen en Marinus van Arles aan die vergadering hebben deelgenomen. Later is nog een concilie van Arles gevolgd, dat op 1 Augustus 314 is geopend. Daar waren zestien bisschoppen uit Gallië en Britannië aanwezig, onder anderen wederom bisschop Maternus van Keulen.

De tijd van Constantinus is een periode geweest van materieele welvaart en van moreelen vooruitgang. De steden bloeiden weer op; de cultureele ontwikkeling blijkt, bij voorbeeld, door de herleving van het onderwijs in Gallië. Ook het noorden van het land moet zijn deel van den nieuwen voorspoed hebben gehad, al weten wij daarvan niets in bijzonderheden. Gedurende de regeering van Constantinus zijn de grondslagen gelegd voor de cultuur van den laten keizertijd, die men naar de nieuwe hoofdstad van het Rijk de Byzantijnsche kan noemen.

Op 22 Mei 337 is de keizer overleden. Hij had toen het Rijk verdeeld onder zijn drie zoons, Constantinus II, Constans en Constantius II. Belangrijke deelen had hij gelegateerd aan zijn twee neven, de zoons van zijn halfbroeder Flavius Dalmatius, Dalmatius en Hannibalianus. De bedoeling van Constantinus moet zijn geweest een wijze van regeeren te laten ontstaan als tijdens de tetrarchie. Over het lot van dit plan zullen wij spreken in het volgende hoofdstuk. Wij moeten thans eerst aandacht geven aan de organisatie van het Rijk en aan de inrichting van de landsverdediging.

VI. DE NIEUWE ORGANISATIE VAN HET RIJK

Het herstel van het Romeinsche Rijk door Diocletianus en Constantinus, waarvan in de vorige afdeelingen van dit Hoofdstuk is gesproken, ging gepaard met een nieuwe organisatie van het bestuur en van het leger. Aan deze organisatie zullen wij thans aandacht geven 1). Allereerst moeten wij intusschen opmerken, dat het grootste bezwaar, dat men tegen de staatsinrichting van den Keizertijd kan aanvoeren, in zijn vollen omvang bleef bestaan. Men kan immers niet ontkennen, dat zeer veel misstanden in dit tijdperk zijn veroorzaakt door de absolute macht van de keizers in verband met de omstandigheid, dat vrijwel uitsluitend door het toeval werd bepaald, welke persoonlijkheid als heerscher over het Rijk zou regeeren. Het is voldoende te herinneren aan Nero, Commodus en Elagabalus om duidelijk te maken, hoe rampzalige gevolgen deze regeling heeft gehad.

Bovendien was de macht van de keizers in den loop van de derde eeuw nog toegenomen. De Senaat, die in de eerste helft van die eeuw nog een zekeren invloed bezat, had zijn beteekenis vrijwel verloren. Verder hebben de keizers, sedert zij het Christendom hadden aan-

1) H. Nesselhauf, *Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder: Abhandlungen Preuss. Akad. Phil. hist. Klasse*, 1938, Nr. 2.

vaard, zich losgemaakt van Rome en zich zelfs tegenover de tradities van de Stad geplaatst. Maar ook het Christendom hebben zij aan zich onderworpen. Constantinus I en Constantius II beheerschten de kerk door middel van de concilies, die zij lieten bijeen komen en waar zij hun wil doordreven. Geen macht in den staat kon zich meer tegenover den keizer stellen. Het volk bezat geen organisatie; de Senaat was afgedaald tot de positie van een stadsraad voor Rome; de Kerk moest haar macht nog eerst veroveren; het leger was door de nieuwe regeling niet meer tot zelfstandig optreden bij machte. Door de nieuwe ordening van het Rijk is evenwel een orgaan in den staat ontstaan, dat ten deele onafhankelijk was van de keizers, te weten de beambtenwereld, met haar eigenaardige regels en gebruiken, haar kennis en haar routine, haar hulpmiddelen en archieven. De administratie, de bureaucratie zoo men wil, was als een nieuwe macht opgetreden. In het bestel van den staat is deze macht het behoudende, men kan wel zeggen, het reddende element geworden en gebleven.

De hervormingen in het bestuur, die men gewoonlijk aan Diocletianus en Constantinus toeschrijft, zijn niet in elk opzicht het werk van deze persoonlijkheden. Zooals veel eigenaardigheden, die men in den lateren keizertijd aantreft, zijn zij reeds in den vroegeren tijd voorbereid. Maar in elk geval heeft Diocletianus de nieuwe regeling ontworpen; Constantinus heeft dit werk op zijn eigen wijze voltooid.

In de eerste plaats betreffen deze hervormingen de positie van den keizer. De mannen, die in de tweede helft van de derde eeuw als zoodanig zijn opgetreden, waren voortgekomen uit het officierscorps en waren ook door dit corps voor hun hooge waardigheid aangewezen. Er was nauwelijks eenige afstand tusschen hen en hun vroegere ambtgenooten. Diocletianus heeft in dezen toestand verandering gebracht. In het vervolg was de keizer omgeven door een strenge etikette. Men kan welhaast spreken van een ritus en ceremonieën, die wel werden veroordeeld als niet-romeinsch, maar toch algemeen werden aanvaard. Zeker is dit alles in den vroegen tijd voorbereid [1]; maar eerst Diocletianus heeft van de titels en de uiterlijke kenteekenen van het gezag gebruik gemaakt om aan den keizer een voor gewone stervelingen ongenaakbare positie te verschaffen.

Onder de keizers van de vierde eeuw merkt men de nadeelen van zulk een positie nog nauwelijks op. Zij waren krachtige persoonlijkheden, die naar buiten optraden, zelfstandig regeerden en legers wisten aan te voeren. Van hen ging leiding uit en zij deden hun

---

1) Verg. de vroeger aangehaalde verhandelingen van Alföldi.

plicht als heerschers. Het is de fout van Theodosius geweest, dat hij, bij zijn dood in 395, het Rijk heeft nagelaten aan twee onmondige en onbekwame jongelingen, Arcadius en Honorius, onder de voogdij van hun hovelingen en hun legercommandanten. Weldra verlieten de keizers slechts zelden hun paleis; zij vertoonden zich niet meer en lieten zich niet meer gelden. Door hun zwakheid en door het gebrek aan energie van hun opvolgers is de val van het Rijk verhaast. Want alleen een absolute heerscher, die zelf de verantwoordelijkheid voor zijn regeeringsdaden op zich neemt, vermag op den duur een staat te leiden. Gaat die leiding ontbreken, dan laat het verval niet op zich wachten.

De belangrijkste verandering evenwel, die in het bestuur werd aangebracht, is de scheiding van het burgerlijke en het militaire gezag. Bij de oude Romeinsche magistratuur waren steeds administratie, rechtspraak en militaire bevelvoering in één hand vereenigd. De scheiding van deze bevoegdheden was dus in tegenspraak met het wezen van het Romeinsche staatsrecht en om die reden heeft het zoo lang geduurd, voordat de keizers deze hervorming hebben kunnen doorzetten. Het was een groote uitzondering, dat onder Gaius (Caligula), naast den proconsul van Africa die aan den Senaat verantwoordelijk was, in deze provincie een legercommandant werd aangesteld door den keizer. Er is sprake geweest van zulk een scheiding tusschen het burgerlijke en militaire gezag onder Severus Alexander. Door Gallienus zijn maatregelen in die richting genomen. Maar eerst Diocletianus heeft de scheiding althans voor het grootste deel werkelijk doorgevoerd.

Wij moeten hier nog even het werk van Gallienus in herinnering brengen. Door dezen keizer zijn immers de hervormingen voorbereid, waardoor het leger tot een gewillig en ongevaarlijk instrument in de handen van de leiding is gemaakt en waardoor op den duur de scheiding tusschen het burgerlijke en het militaire gezag kon worden voltrokken. Vroeger was de gouverneur van een provincie steeds tevens de commandant van de troepen, die in zijn ressort lagen. Maar in de tweede helft van de derde eeuw vindt men in de provincies stadhouders, die niet meer den titel van legatus voeren, maar met den titel van praeses en naast hen, voornamelijk in de grensprovincies, militaire commandanten met den titel van dux [1]). Sedert Gallienus werden ook de legioenen niet meer gecommandeerd door een legatus, maar door een praefectus uit den ridderstand, met den

1) Dux was oudtijds de titel van een commandant zonder territoriale bevoegdheid.

rang van een vir egregius, en in buitengewone gevallen door een dux, met den rang van een vir perfectissimus. Gallienus heeft de senatoren uitgesloten van het commando der legioenen en van de officiersposten. Door Diocletianus zijn de provincies stelselmatig verkleind en deze keizer heeft ook voor het bestuur van deze afdeelingen geen senatoren meer gekozen. Er was wantrouwen tegen de senatoren. De ridderstand werd als een betrouwbaarder steun voor het hoogste gezag beschouwd.

Op deze wijze werd het standsverschil in het leger opgeheven. Ook gewone soldaten konden toen tot de hoogste posten opklimmen, terwijl vroeger bepaalde rangen waren gereserveerd voor leden van den ridderstand en voor de senatoren. Later is de tegenstelling tusschen de standen geheel verdwenen en vervangen door een indeeling naar rangklassen, die door titels werden aangeduid. Verder is opmerkelijk de toeneming van de beteekenis der ruiterij. Gallienus heeft dit wapen georganiseerd en de afdeelingen tot corpsen bijeengevoegd. Tot opperbevelhebber van de cavallerie is Aureolus benoemd en eveneens heeft de latere keizer Aurelianus wellicht dezen post bekleed. Aan Gallienus is ook de schepping van het corps der protectores te danken. Andere hervormingen dateeren uit den tijd van Aurelianus en Probus. Maar de definitieve regeling en de organisatie van het geheel zijn toch aan Diocletianus en Constantinus te danken.

De nieuwe organisatie van het bestuur bracht voor het gebied, waartoe Nederland behoorde, enkele groote veranderingen. Om den nieuwen toestand te begrijpen is het noodzakelijk een eenigszins uitvoerig overzicht van de geheele inrichting te krijgen. Dat wij daartoe in staat zijn, danken wij aan het bezit van de Notitia dignitatum, een handboek voor het Rijk, waarin de hooge ambtenaren met hun ambtsgebied worden opgesomd en een overzicht wordt gegeven van het leger [1]. Lijsten van ambtenaren moeten reeds hebben bestaan sedert Augustus benoemingen deed, en zij moeten ook steeds in de keizerlijke kanselarij zijn bijgehouden. De Notitia dignitatum rekent evenwel met de splitsing van het Rijk in twee helften, elk met een eigen hof en een geheel gescheiden administratie. Het is onaannemelijk, dat de staatsregeling van Diocletianus en Constantinus reeds een volledige verdeeling in twee rijken, ieder met

1) Voor de Notitia dignitatum verg. E. Polaschek, *Real-Encyclopädie*, XVII (936), c. 1077-1116; F. Lot, *Revue des études anciennes*, 38 (1936), blz. 285-338; A. W. Byvanck, *Mnemosyne*, 3e s. VIII (1940), blz. 186-198, en IX (1941), blz. 87-96; voor de toepassing verg. H. Nesselhauf, *Abhandlungen der Preussischen Akademie*, 1938, Nr. 2, vooral blz. 37-48.

een eigen burgerlijk bestuur, een eigen geldelijk beheer en een eigen leger, heeft gekend. Tot een werkelijke scheiding, tusschen het Westen met een Latijnsch en het Oosten met een Helleensch karakter, kan het eerst zijn gekomen in den loop van de vierde eeuw. Men kan denken aan den tijd van Valentinianus, toen deze keizer het Oosten afstond aan zijn broeder Valens. In elk geval moet de scheiding zijn voltrokken geweest, toen de twee broeders in Augustus 364 te Sirmium van elkander afscheid namen.

De redactie van de Notitia dignitatum is in haar oorsprong zeker niet ouder dan het laatst genoemde jaar. Intusschen kan men vaststellen, dat het exemplaar, waarvan wij afschrifen bezitten, is ontstaan in het westelijke deel van het Rijk tusschen 425 en 430, waarschijnlijk in het jaar 428 of 429. Het in dit exemplaar verwerkte materiaal dateert zonder twijfel uit vroegeren tijd. Maar het tijdstip, waarop de gegevens in overeenstemming zijn gebracht met den werkelijken toestand, is welhaast van hoofdstuk tot hoofdstuk verschillend.

Gelijk gezegd, is de Notitia dignitatum een lijst van de hooge ambtenaren in het geheele Romeinsche Rijk. Men vindt er zoowel de hofdignitarissen als de burgerlijke ambtenaren en de militaire bevelhebbers. De twee deelen, waarin het is gescheiden, voor het Oosten dat voorop gaat en het Westen, staan los van elkander. Zelfs heeft elk van deze deelen een eigen inhoudsopgaaf. Het werk bestaat uit een reeks van hoofdstukken, gewijd aan de ambtenaren en opperofficieren, met de omschrijving van hun ambtsgebied of hun commando, van de ambtenaren die aan hen ondergeschikt zijn of van de legerafdeelingen waarover zij bevel voeren. Bij elk hoofdstuk zijn de insignia van de ambtenaren afgebeeld. Soms zijn het de symbolen van hun waardigheid, soms veldteekens van legercorpsen, schematische kaarten van hun ambtsgebied of voorstellingen van vestingen.

Het zooeven genoemde exemplaar van de Notitia dignitatum is in de negende eeuw in het Karolingische Rijk afgeschreven in een codex, tezamen met beschrijvingen van de steden Rome en Constantinopel. Naar men kan vaststellen, dateert de beschrijving van de laatste stad uit de eerste helft van de vijfde eeuw. Deze geschriften, die alle drie waren geïllustreerd, vormden reeds in de Oudheid een geheel. Waarschijnlijk waren zij vereenigd tot een handboek, vervaardigd voor een keizer om hem een voorstelling te geven, hoe de staat was ingericht. Men kan denken aan den jeugdigen Valentinianus III. Voor ons is dit boek, ondanks de slordige bewerking, een onschatbaar hulpmiddel voor onze kennis van de

administratie en van het leger in den laten keizertijd. De volgende mededeelingen berusten vrijwel geheel op de gegevens van de Notitia dignitatum.

De Keizer, het hoofd van den staat, de opperste chef van de administratie en van het leger, wordt uitteraard in de Notitia dignitatum niet vermeld. Volgens de staatsregeling van Diocletianus, was het Rijk gesplitst in twee deelen, die elk door een Augustus werden geleid. Toen de tetrarchie werd gevestigd, stond naast elken Augustus een Caesar, met zijn eigen machtsgebied, maar aan den Augustus ondergeschikt. De Caesar van het Westen, Constantius Chlorus, die op 1 Maart 293 was aangesteld, had de bijzondere opdracht het Rijk te beschermen tegen de Germanen; hij had zijn residentie te Trier en daarna te York. Later is er nog telkens een afzonderlijke heerscher voor het Westen geweest, eerst Constantinus, later zijn zoons, achtereenvolgens Crispus, Constantinus II, Constans en Constantius, eindelijk Julianus, totdat het Westen definitief tot een afzonderlijk deel van het Rijk is geworden sedert de zooeven genoemde scheiding tijdens Valentinianus I en Valens.

In de Notitia vindt men allereerst de hooge ambtenaren, die waren verbonden aan de persoon van den keizer. Zij, die de administratie van het door een keizer bestuurde onderdeel controleerden, gingen steeds met den heerscher mede; zij behoorden tot zijn gevolg. Bij hen kan men drie groepen onderscheiden. De eerste groep omvatte de functionnarissen, die onmiddellijk aan de persoon van den keizer waren verbonden, vereenigd in het consistorium, den algemeenen raad, die in de Notitia niet wordt genoemd. Tot deze groep behoorden de Quaestor, de ambtenaar die was belast met de redactie van de wetten en de keizerlijke edicten benevens met de beantwoording van de verzoekschriften, de Magister officiorum, de functionnaris die het algemeene toezicht had op het paleis, de bureaux (scrinia), de politie, de secretarissen en adjudanten, de Praepositus sacri cubiculi, het hoofd van de kamerheeren, lakeien en eunuchen, de Castrensis of intendant van het paleis en de Comites domesticorum, de commandanten der twee afdeelingen van de lijfwacht.

De tweede groep omvatte de ambtenaren, die waren belast met het burgerlijke bestuur, de rechtspraak en het financieele beheer. Voor de administratie en de rechtspraak was het Rijk verdeeld in eenige groote afdeelingen, met een Praefectus praetorio aan het hoofd, de praefecturae. Deze indeeling is eerst door Constantinus tegen het

einde van zijn regeering voltrokken. In het Westen waren twee van dergelijke functionnarissen, voor de praefecturae van Italië en van Gallië 1). Het financieele beheer werd behartigd door den Comes sacrarum largitionum, die de schatkist beheerde, en den Comes rerum privatarum, die was belast met het toezicht op de domeinen. Verder behoorde tot deze groep nog de Primicerius notariorum, het hoofd van de notarii, ambtenaren die in het algemeen met controleerende werkzaamheden waren belast of met bijzondere opdrachten werden uitgezonden.

Ten slotte vermelden wij nog de derde groep, die de militaire administratie omvatte. Daartoe behoorden de twee inspecteurs, van de infanterie en de cavallerie, de Magister peditum en de Magister equitum. Hun functie is in den loop der tijden evenwel eenigszins gewijzigd. Later werden ook hooge opperofficieren met het commando in een bepaald onderdeel belast. Voor ons is van belang de magister, met den titel van Magister equitum, voor Gallia. Deze functionnaris maakte deel uit van een andere militaire organisatie, die door Theodosius is ingevoerd. In het Oosten kunnen wij de bijzonderheden van deze organisatie nog vrij goed herkennen. Maar voor het Westen is zij blijkbaar niet volledig tot stand gekomen. Althans vinden wij haar in de Notitia dignitatum niet.

Het is opmerkelijk, dat de praefecten en de magistri, ten minste aanvankelijk optreden als vertegenwoordigers van den keizer. Want men hield vast aan het principe, dat verdeeling van het militaire en het burgerlijke gezag niet goed mogelijk was. Beide functies waren althans in de persoon van den Keizer onverbrekelijk vereenigd. Dat deze ambtenaren optraden direct uit naam van den Keizer, blijkt onmiddellijk uit hun insignia, waartoe een portret van den keizer behoort. Bij hun ambtshandelingen was de keizer dus, vertegenwoordigd door zijn portret, steeds in persoon aanwezig. Blijkbaar was intusschen de delegatie van macht aan de ambtenaren, die gerechtigd waren het portret te toonen, zeer groot.

In het volgende bepalen wij ons tot het deel van het Rijk, waartoe ons land behoorde. Wij zullen eerst aandacht geven aan het civiele bestuur en het financieele beheer, daarna aan het leger.

---

1) De Praefectus praetorio behoorde eerst tot het gevolg van den keizer, maar kreeg later een eigen ambtsgebied en resideerde in de hoofdstad van dat gebied.

VII. HET BESTUUR EN DE FINANCIËN

Ons land, voorzoover het in dezen tijd nog tot het Romeinsche Rijk kan worden gerekend, maakte deel uit van het ambtsgebied van den Praefectus praetorio Galliarum. Deze functionnaris behoorde tot de hoogste ambtenaren van het Rijk, die den titel dragen van vir illustris. Sedert de hervorming van Constantinus was hij in het algemeen het hoofd van het civiele bestuur en van de rechtspraak in een bepaald gebied, zijn praefectura. Alleen behield hij altijd een zekeren invloed op de militaire zaken, daar hij belast was met de intendance. Een enkele maal werd hij, ten minste in de vierde eeuw, nog wel eens met een commando belast. De Praefectus praetorio placht uit een voornaam geslacht te stammen. Intusschen was hij geheel afhankelijk van den Keizer, die hem naar willekeur kon benoemen en ontslaan. Er waren twee praefecten in het Rijk, sedert Diocletianus het met Maximianus had gedeeld. Onder Constantinus I waren er reeds meestal vier, één voor elk der vier praefecturae, afdeelingen die een overblijfsel waren van de bestuursorganisatie der tetrarchie. Bovendien waren er de twee praefecten van de hoofdsteden, Rome en Constantinopel.

De werkelijke eenheid van bestuur was evenwel niet de praefectura, maar de dioecesis, waarvan er zeven in het westelijke en vijf in het oostelijke deel van het Rijk waren. Aan het hoofd van een dioecesis stond hetzij een praefectus praetorio, hetzij een vicarius. Deze laatste trad oorspronkelijk alleen op als plaatsvervanger van den praefectus en behoorde tot een betrekkelijk lage klasse van ambtenaren, de perfectissimi. Later werd het een vast ambt en behoorde deze fuctionaris tot de tweede klasse, van de spectabiles. Gallië was verdeeld in twee dioeceses, het gebied ten noorden van de Loire en de Rhône, de dioecesis Galliarum, en het zuiden, de oude provincies Narbonensis en Aquitania, de dioecesis Viennensis. Als bestuurder van de diocesis Galliarum trad de Praefectus praetorio Galliarum op. Hij resideerde eerst te Trier, maar zeker reeds in 418 te Arles.

Elke dioecesis omvatte meer dan één der oude provincies; maar deze afdeelingen zijn door Diocletianus en zijn opvolgers in een aantal kleinere districten gesplitst. Deze nieuwe provincies bleven de laagste eenheden voor het bestuur. De stadhouders behoorden, voor zoover zij deel uitmaakten van den senatorenstand, tot de klasse der clarissimi en voerden den titel van consularis of, wanneer zij den rang van een praetorius hadden, van corrector. De stadhouders uit den ridderstand werden praesides genoemd en maakten deel uit van

de perfectissimi. Al deze ambtenaren misten elke militaire macht. Zij hadden evenwel de hoogste bestuursbevoegdheid in hun ambtsgebied, te weten het bekend maken van wetten en decreten, de controle over het plaatselijke bestuur en over de politie, het toezicht op de heffing der belastingen en op de rechtspraak. De laatste functie was zonder twijfel de belangrijkste en om die reden werden zij soms iudex, rector of praeses genoemd. Deze rechtspraak betrof zoowel de civiele als de strafzaken, waarschijnlijk ook de administratieve kwesties. De stadhouder vertegenwoordigt den keizer in zijn district en wordt door den keizer benoemd. Maar hij staat niet rechtstreeks onder den keizer. Want hij wordt door den praefectus (of door den vicarius) gecontroleerd. Elk half jaar moet de gouverneur aan zijn onmiddellijken chef een rapport uitbrengen over de zaken in zijn ressort. Een voordeel van de nieuwe regeling was een zekere decentralisatie van het bestuur en dus een sneller recht van appel, omdat de zaken thans te Trier werden afgedaan, terwijl men daarvoor vroeger naar Rome moest gaan. Een nadeel was het grootere aantal van de ambtenaren en van de bureaux, benevens een gecompliceerder administratie. Dat alles oefende een zeer zwaren financieelen druk op het land uit.

Het doel van deze regeling was een strengere controle op de stadhouders. Voor den keizer, die het geheel beheerde met hulp van zijn hooge dignitarissen en zijn bureaux, was het toezicht te moeilijk en evenmin was de praefectus praetorio met zijn groote ambtsgebied daartoe in staat. Om die reden is de vicarius geschoven als instantie tusschen de stadhouders en de praefecten. Intusschen is deze regeling eerst in de vierde eeuw geheel voltooid, maar blijkbaar niet overal met volledige consequentie doorgevoerd.

Gallië omvatte zeventien provincies en de Dioecesis Galliarum tien, in plaats van de vier oude provincies Germania Inferior en Superior, Belgica en Lugdunensis. Voor ons zijn van belang de nieuwe provincies Germania Prima, die de plaats heeft ingenomen van Germania Superior, met de hoofdstad te Mainz, Germania Secunda, in de plaats van Inferior, met de hoofdstad te Keulen, Belgica Prima, met de hoofdstad te Trier, en Belgica Secunda, met de hoofdstad te Reims [1]). Deze vier laatste provincies werden bestuurd door consulares. Deelen van ons land hebben alleen behoord tot de provincies Germania Secunda en Belgica Secunda.

---

1) De andere provincies van de dioecesis Galliarum waren Lugdunensis I tot IV, Sequania en Alpes Graiae.

Wij dienen thans vast te stellen, hoe de indeeling in civitates van deze provincies is geweest en welke civitates deel hebben uitgemaakt van het grondgebied van ons land. Zooals wij het vroeger hebben medegedeeld, zijn lijsten van civitates reeds opgesteld in den tijd van Augustus ten behoeve van de statistiek van het Rijk en wij hebben gebruik gemaakt van dergelijke lijsten, waaraan door Plinius en Ptolemaios gegevens zijn ontleend. Voor de latere Oudheid beschikken wij over de lijst, die Ammianus Marcellinus heeft opgenomen in zijn geographische overzicht van Gallië, samengesteld tusschen 383 en 390, benevens over de lijst van de Notitia Galliarum, die voor kerkelijk gebruik tusschen 390 en 413 is vervaardigd. De laatste, die men kan beschouwen als een lijst der bisdommen van Gallië, is niet minder nuttig voor de kennis van het burgerlijke bestuur; want toen de Christ lijke kerk in de vierde eeuw officieel was erkend, heeft zij de burgerlijke indeeling voor haar organisatie overgenomen. Op die wijze komt een aartsdiocese overeen met een provincia en een bisdom met een civitas. De lijst diende voor practisch gebruik en is later steeds bijgewerkt en uitgebreid.

Op grond van deze lijsten kunnen wij gemakkelijk vaststellen, welke civitates in de verschillende provincies tegen het einde van de vierde eeuw hebben bestaan. In Germania Secunda vinden wij alleen de Civitas Agrippinensium (Keulen) als metropolis en de Civitas Tungrorum met de hoofdstad Tongeren. Als versterkte plaatsen zonder stadsrecht (castra) in deze provincie noemt Ammianus Marcellinus nog Castra Herculis (in de Betuwe), Quadriburgium (Qualburg), Tricensimae (Xanten), Novaesium (Neuss), Bonna (Bonn) en Rigomagus (Remagen). De provincie Belgica Secunda omvatte twaalf civitates, tezamen ongeveer het oude gebied vormend van de Belgae. De hoofdstad was Reims. Verder zijn voor ons alleen van belang de Civitas Camaracensium met de hoofdstad Kamerijk, de Civitas Turnacensium met de hoofdstad Doornik, de Civitas Morinorum met de hoofdstad Terwaen en de Civitas Bononiensium met de hoofdstad Boulogne-sur-Mer.

Het is niet moeilijk deze civitates te identificeeren. In Germanië zijn de oude civitates van de Agrippinenses met de hoofdstad te Keulen en van de Tungri met de hoofdstad te Tongeren in stand gebleven. De civitates van de Bataven en van de Traianenses bestonden tegen het einde van de vierde eeuw niet meer. Blijkbaar was het gebied van deze twee laatste departementen toen geheel afgestaan aan de Franken en de communale organisatie naar Romeinschen trant daar opgeheven. De gouverneur van Germania Secunda had dus slechts een zeer klein district onder zijn onmiddellijk gezag. Maar

zonder twijfel heeft hij ook eenig toezicht uitgeoefend op de Frankische vorsten, die zich binnen het Rijk in zijn provincie hadden mogen vestigen. In naam was die provincie nog in den vroegeren omvang blijven bestaan.

De toestand in Belgica Secunda is niet dadelijk zoo volkomen duidelijk. Intusschen begrijpen wij, dat de civitas der Morini is gesplitst in twee deelen, de Morini van Terwaen en de Morini van Bononia. De laatste plaats is het vroegere Gesoriacum, dat volgens de uitdrukkelijke mededeeling van Ptolemaios in het land van de Morini lag. De civitas van de Nervii was van naam veranderd. Toen sprak men, naar de nieuwe hoofdstad, van Camaracenses. Op een dergelijke wijze zijn de Menapii van Castellum Menapiorum (Cassel) veranderd in de Turnacenses. Zooals men zich zal herinneren, is het Vlaamsche land kort na de vierde eeuw door de zee overstroomd. Het is dus vrijwel buitengesloten, dat men daar in den lateren toestand nog de verhoudingen van den Romeinschen tijd zou kunnen terugvinden.

De provincies zijn territoriale afdeelingen van den staat. De gouverneur oefent daar het civiele gezag uit. Alleen bij uitzondering heeft hij eenige bemoeienis met de militaire zaken. Anders is het commando over de bezettingstroepen toevertrouwd aan een afzonderlijken militairen functionnaris met den titel van een dux. Soms omvat het gebied van zulk een dux een enkele provincie, soms verscheidene provincies, soms alleen een onderdeel van een provincie. Hoe de regeling was in Noord-Gallië, zullen wij nagaan in de volgende afdeeling van dit hoofdstuk. Thans zullen wij nog eenige aandacht moeten geven aan de financieele zaken.

Voor het financieele beheer stonden in de late Oudheid nog steeds twee organisaties naast elkander: de Fiscus Caesaris onder den Comes sacrarum largitionum, den algemeenen betaalmeester die de plaats bekleedde van het vroegere hoofd van den fiscus, en de Res privata onder den Comes rei privatae. De belangrijkste hervorming was de aaneensluiting van het civiele en het financieele beheer. Gedurende deze periode had de Praefectus praetorio in zijn ambtsgebied ook het toezicht op de voornaamste belasting (annona). Wellicht is deze hervorming door Constantinus I ingevoerd; maar zeker was zij al eerder voorbereid. In de verschillende provincies heeft de gouverneur dus het werk te verrichten, dat vroeger werd verricht door den keizerlijken procurator. Hij moet zorgen voor het innen van de belastingen en voor het vervolgen van hen, die achterstallig zijn met de betaling. Door de stedelijke administratie wordt

de belasting aangeslagen. De Praefectus adviseert over verhooging of verlaging.

Intusschen bleef er in elke dioecesis nog een van den Praefectus onafhankelijk orgaan ter controle, in de persoon van een ambtenaar, die den titel draagt van A rationibus, Rationalis summi rei of Rationalis summarum. In Gallië waren twee rationales, één voor elke dioecesis, die respectievelijk te Trier en te Vienne resideerden. Zij waren oorspronkelijk plaatsvervangers van den Comes sacrarum largitionum. Mogelijk zijn zij alleen beheerders van de kas hunner dioecesis geweest. In deze kas vloeiden de gelden der belastingen en daaruit werden ook de betalingen gedaan. Wat overbleef, werd naar de centrale kas van het Rijk overgemaakt. In eenige groote steden, als te Trier, Reims, Lyon en Arles, waren bureaux, die de gelden der belastingen verzamelden: thesauri, die werden beheerd door praepositi. Volgens de Notitia dignitatum stonden zij rechtstreeks onder den Comes sacrarum largitionum. In Gallië waren ook de rationales direct aan dezen hoogen functionnaris ondergeschikt. Elders was er als tusscheninstantie een comes van lageren rang, die de rationales controleerde.

Wat de belastingen betreft, was de voornaamste de belasting op het land met zijn opbrengst en op degenen, die van die opbrengst leven. Van tijd tot tijd werd, evenals vroeger, een census gehouden om te zorgen, dat niets aan de belasting ontsnapte. De census omvatte de opmeting van de landerijen, van het bouwland, de boom- en wijngaarden, de registreering van het vee, de slaven en hoorigen, maar ook van de geheele familie met alle werkkrachten, als de vrouwen, kinderen en grijsaards. Volgens de uitkomst van den census werd het aantal eenheden (capita) vastgesteld, waarvoor elke gemeente (civitas) belasting moest opbrengen. De gemeente is aansprakelijk voor het bedrag, dat haar is opgelegd. In de praktijk zijn evenwel de leden van den stedelijken raad, de decuriones, verantwoordelijk. De gemeentelijke autoriteiten bepalen van hun kant, hoeveel elke inwoner moet betalen, en zij moeten zien, dat zij dat bedrag loskrijgen. Bovendien moet men rekening houden met andere belastingen, als successierechten, tol- en havengelden, diensten en leveranties in natura, die van de steden werden geëischt. Vooral deze leveringen gaven aanleiding tot afpersingen en uitplunderingen van de zijde der ambtenaren en officieren, die met de inning waren belast.

De administratie van de domeinen (de res privata) vormde een afzonderlijken tak van dienst, die door een hoogen functionaris werd gecontroleerd. Oorspronkelijk had hij den titel van magister en

daarna van rationalis rei privatae. In de vierde eeuw behoorde hij nog tot de spectabiles. Maar in den tijd toen de ons bewaarde Notitia dignitatum werd te boek gesteld, had hij den titel van Comes rerum privatarum en behoorde tot de hoogste klasse, van de viri illustres. Als zijn plaatsvervanger (vicarius) wordt in de Notitia dignitatum een Comes largitionum privatarum genoemd. Verder was er in elke dioecesis een Rationalis, die de belangen van dezen dienst waarnam, in Gallië te Trier en te Vienne. Een afzonderlijke Praepositus rei privatae wordt genoemd voor Sequanica en Germania Prima; blijkbaar waren de domeinen daar bijzonder groot. Tot dezen dienst behoorde ook het toezicht op eenige fabrieken (gynaecia), onder andere te Trier, en op het transport van keizerlijke bezittingen in Gallië.

Door den staat werd een aantal bedrijven en fabrieken geexploiteerd; deze ondernemingen behoorden meestal tot den diensttak van den Comes sacrarum largitionum. Wij noemen hier de ons uit de Notitia dignitatum bekende werkplaatsen waar munten werden geslagen (monetae) te Trier, Arles en Lyon, met hun procuratores, fabrieken met vrouwelijke arbeiders (gynaecia) voor de vervaardiging van statiekleeding en ambtsgewaden ten behoeve van de hooge ambtenaren en de keizers, te Arles, Lyon, Reims, Doornik, Trier en Metz, linnenweverijen (linyfia) te Vienne, ateliers waar met goud en zilver werd geborduurd (brabaricaria en argentaria), te Arles, Reims en Trier. De werkplaatsen, waar wapens werden vervaardigd, ressorteerden onder den Magister officiorum; in Noord-Gallië vond men dergelijke werkplaatsen te Soissons, Reims, Trier en Amiens. Bovendien moeten worden vermeld de korenschuren (horrea) en de entrepots voor levensmiddelen en andere voorraden, waar de opbrengst van de belastingen in natura werd opgeslagen en waaruit de ambtenaren de hun toekomende porties ontvingen. Deze magazijnen beschikten over een groot personeel en over transportmiddelen. Soms waren zij versterkt en konden worden gebruikt als pleisterplaats, bij voorbeeld voor een keizer tijdens zijn reizen. De post, die een zeer belangrijke tak van dienst was, ressorteerde onder den Praefectus praetorio; maar zij wordt in de Notitia dignitatum niet genoemd. Nog steeds diende de post uitsluitend voor ambtelijk vervoer, later ook voor de bisschoppen. Zij was zelfs in staat voor het transport van een leger te zorgen.

Voor al deze takken van dienst was een groot aantal bureaux met veel ambtenaren noodig. Deze bureaux (officia) waren uitstekend georganiseerd, volgens een uniform systeem en met een

strenge hiërarchie. Aan het hoofd staat een chef (princeps) en direct onder hem de algemeene secretaris (cornicularius), die den chef kan vervangen. Verder vindt men comptabele ambtenaren (tabularii), een archivaris of kanselier (commentariensis), een boekhouder (actuarius), bovendien griffiers (exceptores), commiezen (adiutores), boden (singularii) en klerken (subadiuvae). De ambtenaren (officiales) vormden een kaste in den staat. Volgens vaste regels werden zij gerecruteerd, bevorderd en van het eene bureau naar het andere overgeplaatst.

De bureaux verzekerden de stabiliteit en de eenheid in het Rijk; zij vormden, zooals reeds boven werd opgemerkt, een macht, die ook in de moeilijkste omstandigheden een hechte steun voor den staat bleef, omdat zij de administratie gaande hielden. Zij herstelden vaak, wat een keizer of een hooge ambtenaar door zijn gebrek aan inzicht of zijn incompetentie dreigde in de war te sturen. Hun beteekenis nam toe, naarmate de staat verzwakte. Ten slotte zijn het de ambtenaren geweest, die het Rijk bijeenhielden. Maar zij verrichtten hun bezigheden in stilte. De geschiedenis spreekt van hen niet. Van de bureaux en hun werkzaamheid weten wij dus slechts zeer weinig.

Naast deze diensten moet men nog noemen de commissarissen en de geheime politie, die als organen voor de controle optraden: curiosi en agentes in rebus (inspecteurs), protectores die sommige commissies begeleiden, notarii als commissarissen voor bijzondere opdrachten. De laatsten waren vereenigd in een afzonderlijk corps onder den Primicerius notariorum, den hoogen functionnaris die het hoofd was van de centrale controle. Langzamerhand ontwikkelde zich dit toezicht tot een ambtelijke spionnage van een centraal orgaan op de andere diensten. Maar ook binnen de diensten zelf was de onderlinge controle zeer streng. In de late Oudheid heeft men systematisch de hoogere ambtenaren in een positie van afhankelijkheid tegenover de lagere gebracht. Elke hoogere ambtenaar is niet alleen verantwoordelijk voor de daden van zijn ondergeschikten; maar bovendien zijn de lagere ambtenaren verantwoordelijk voor de handelingen van hun chef. Op deze wijze was het voor een functionnaris niet mogelijk iets te ondernemen zonder de instemming van den princeps of van den cornicularius van zijn bureau.

Tegenover de willekeur der ambtenaren had het publiek slechts uiterst geringe waarborgen. In Gallië is het concilium Galliarum, dat vroeger eenigszins als orgaan van de openbare opinie kon optreden, in den loop van de derde eeuw verdwenen. Alleen de

gemeentelijke besturen hadden nog altijd een zekere zelfstandigheid. De civitates bezaten een eigen raad van decuriones, magistraten en ambtenaren. Soms werden hun belangen verdedigd door een defensor, die als curator van de gemeente optrad; later kreeg hij den titel comes. Ook de bisschoppen namen veelal de zorg voor hun gemeente op zich.

De onafhankelijkheid van de gemeenten was wèl zeer verminderd, maar zij hadden nog altijd de mogelijkheid zich tot den gouverneur van de provincie te wenden en zelfs rechtstreeks tot den keizer. Bij zulk een gelegenheid hoort de keizer de klacht van de gemeente aan en richt zich ook direct tot de klagers. Intusschen is de keizer de meester. Hij beschikt naar willekeur over de hooge ambtenaren, die zijn macht vertegenwoordigen, en over het leger als het instrument van die macht. Ten slotte zullen wij ook aan het leger in zijn nieuwe formatie eenige aandacht wijden.

VIII. HET LEGER EN DE GRENSVERDEDIGING

Om de organisatie van het leger uit den laten keizertijd en de ontwikkeling van die organisatie te begrijpen is het noodig zich goed voor oogen te stellen, hoe de toestand in de voorafgaande periode is ontstaan [1]). Het is Augustus geweest, die het leger der keizers heeft geschapen; daarvoor heeft hij de inrichting van den vorigen tijd overgenomen en zoo goed mogelijk aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Dit leger had evenwel een groot gebrek en aan dit gebrek is Augustus schuld. Deze keizer miste militaire bekwaamheid en heeft er zorgvuldig voor gezorgd, dat in het Rijk geen centrale legermacht werd gevormd. De commandant van zulk een legermacht zou immers een gevaar voor hem kunnen opleveren. Om die reden heeft Augustus de troepen zooveel mogelijk over de provincies verdeeld en aan hun garnizoenen bij de grenzen, ver van het centrum, gebonden. Er was geen corps, dat in geval van nood op een bedreigde plaats kon worden ingezet. Als reserve deden alleen dienst de cohortes praetoriae, afdeelingen die het garnizoen van Italië vormden; zij werden door een praefectus uit den ridderstand gecommandeerd en stonden onmiddellijk onder het toezicht van den keizer. Een veldleger kon alleen worden samengesteld door afdeelingen te onttrekken aan de linies en stellingen, waardoor de

---

1) Over het leger van den laten Keizertijd, verg. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung* (1920); Jullian, *Histoire de la Gaule*, VIII (1926), blz. 71-125.

Afb. 104. Altaar voor de godin Vagdavercustis

Afb. 105. Altaar voor de Matres Aufaniae, gevonden te Bonn

grenzen werden beschermd. Deze toestand heeft zich verder ontwikkeld onder Hadrianus, toen bijna de geheele troepenmacht aan de randen van het Rijk werd gelegd. Door maatregelen van Severus Alexander zijn de manschappen nog vaster aan hun garnizoen gebonden. Meer en meer kreeg het leger in de provincies het karakter van een wacht langs de grenzen.

Dit systeem is ineengestort omstreeks het midden van de derde eeuw tijdens de groote burgeroorlogen, die op den dood van Severus Alexander zijn gevolgd, en de aanvallen, die toen op het Rijk werden gedaan, uit het oosten door de Perzen, uit het zuiden door de volkeren van de woestijn, uit het noorden door de Germanen. Toen kwam aan het licht, hoe schadelijk het ontbreken van een algemeen leger als reserve was. Gelijk wij het vroeger hebben uiteengezet, is Gallienus de keizer geweest, die door het formeeren van een centrale troepenmacht heeft getracht aan dit bezwaar tegemoet te komen. Door Aurelianus is dit leger nog uitgebreid. Als kern fungeerden de cohortes praetoriae, de Illyrische legioenen en bijzondere corpsen, voornamelijk Moorsche en Dalmatische ruiterij. Diocletianus heeft het systeem verder ontwikkeld en door Constantinus is de organisatie voltooid. Wij zullen eerst het werk van deze twee keizers beschouwen.

Gelijk bekend, heeft Diocletianus de scheiding tusschen het militaire en het burgerlijke gezag voltrokken. Intusschen is deze scheiding eerst langzamerhand tot stand gekomen. Nog in 294 hooren wij van militaire werken, die zijn uitgevoerd onder de leiding van den praeses eener provincie. Eerst in 303 wordt een dux vermeld als bevelhebber van de troepen in zulk een bestuursafdeeling. Bij de scheiding van het militaire en het burgerlijke gezag werd deze titel verleend aan de bevelhebbers, die in een bepaald gebied, meestal aan de grenzen, als militaire bewindvoerders dienst deden, naast de gouverneurs die het civiele bestuur voerden.

De nieuwe regeling beteekende een uitkomst voor de leiding van den staat. Want het was hoe langer hoe moeilijker geworden personen te vinden, geschikt voor de militaire posten en tevens in staat op te treden als hoofden van de administratie en van de rechtspraak. Onder Constantinus behoorden de duces nog tot de klasse van de perfectissimi; later werden zij clarissimi en spectabiles. Zij waren dan soms hooger in rang dan de civiele gouverneurs. Omvat het commando van een dux het gebied van meer dan één provincie, dan wordt hij soms als dux limitis aangeduid.

Tijdens Diocletianus stonden de duces nog onder de bevelen van

den praefectus praetorio. Driemaal per jaar moesten zij verantwoording afleggen over het gebruik van de gelden en de levensmiddelen, die te hunner beschikking waren gesteld. Zij waren bovendien belast met de rechtspraak over de grenstroepen in hun gebied. Toen in later tijd de bescherming van het Rijk veelal aan afdeelingen van het mobiele leger werd opgedragen, stonden deze afdeelingen, naar men moet aannemen, niet onder de bevelen van de duces, maar onder afzonderlijke commandanten met den titel van comes.

Diocletianus heeft met groote energie laten werken voor de verbetering van de verdedigingswerken aan den Rijn door den bouw van vestingen, kampementen voor de troepen en kleinere wachtposten. De vier legioenen, die oorspronkelijk de hoofdmacht van het leger vormden, waren daar nog aanwezig. Naast deze corpsen moeten er nog tal van kleinere afdeelingen zijn geweest. Verdedigingswerken en bezettingstroepen waren eveneens hier en daar aan den rechteroever van den Rijn. Ook aan de wegen, die de verbinding verzekerden met het binnenland van Gallië, werden forten aangelegd. Wij weten evenwel in het geheel niet, wat van deze werken onder Diocletianus en wat onder zijn voorgangers is tot stand gekomen.

Als regel lagen in een provincie, waar een dux het bevel voerde, twee legioenen. In Neder-Germanië, de provincie die toen Germania Secunda werd genoemd, waren Legio I Minervia te Bonn en Legio XXX Ulpia te Xanten. Naast deze corpsen wordt evenwel reeds in 312 een Legio II Divitiensium genoemd, die te Deutz in het fort op den rechteroever van den Rijn tegenover Keulen lag. Als vierde Neder-Germaansche afdeeling van dien aard wordt een Legio Tungrecanorum genoemd, die haar garnizoen te Tongeren moet hebben gehad. Wij weten niet, hoe de verdedigingslinie zich beneden Xanten langs den Rijn en de Waal voortzette, en evenmin, hoe deze linie in Noord-Gallië in den tijd van Diocletianus was georganiseerd. Het duidelijkst is de toestand aan de kust van het Kanaal. Daar is Carausius met het territoriale commando belast geweest „per tractum Belgicae et Armoricae", dat wil zeggen aan de kust van Vlaanderen, bewesten de Schelde, en van Normandië. Hij had zijn hoofdkwartier te Bononia (Boulogne-sur-Mer) en zijn voornaamste taak was de afweer van de zeeroovers. Uit later tijd dateerde het commando van een Dux tractus Armoricani et Nervicani. Afdeelingen van Milites Nervii en Equites catafractarii Ambianenses, die ons worden genoemd, zijn waarschijnlijk in de eerste helft van de vierde eeuw geformeerd. Zonder twijfel was er langs de kust van Vlaanderen en Normandië een reeks van garnizoensplaatsen, waarvan wij intusschen niets weten.

Hoe de verbinding was van deze linie langs het Kanaal met de organisatie langs den Rijn, is niet onmiddellijk duidelijk. Men herinnere zich intusschen, dat in dezen tijd waarschijnlijk de overspoeling van het Vlaamsche land door de zee reeds was begonnen. In elk geval was het daar een moeilijk begaanbaar moerasland, waardoor geen aanvallen te duchten waren, maar waardoor ook geen verdedigingslinie kon worden aangelegd. De Romeinen hebben zich zulk een linie altijd gedacht in de eerste plaats als een weg, waarlangs de troepen gemakkelijk konden patrouilleeren (een limes), en als een reeks van forten, die zulk een weg bewaakten. In deze omstandigheden is het waarschijnlijk, dat men de reeks van stellingen in het noorden van Gallië moet zoeken langs den weg, die van de havens aan het Kanaal over Bavai en Tongeren, eensdeels over Maastricht langs de Maas naar Nijmegen liep en anderdeels over Heerlen en Gulik naar Keulen. Versterkingen op plaatsen in het terrein vóór dezen weg en langs de verbindingen, die van den weg naar de eigenlijke rijksgrens voerden, kunnen de bescherming nog hebben voltooid. Inderdaad beschikken wij over een aantal gegevens om dit vermoeden te staven. Wij vermeldden reeds het garnizoen van Tongeren, de Legio Tungrecanorum. Te Tongeren zelf, te Maastricht en te Heerlen zijn overblijfselen van de ommuring uit de vierde eeuw ontdekt. In de buurt van Heerlen, op den Goudsberg bij Valkenburg en op enkele andere plaatsen zijn sporen van versterkte wachttorens gevonden. Andere forten, die langs dien weg hebben gelegen, zullen later worden vermeld.

Er zijn intusschen nog enkele andere bijzonderheden over deze verdedigingslinie bekend. De namen van eenige troepenafdeelingen, die onder de corpsen van het leger uit lateren tijd worden vermeld, bewijzen, dat deze afdeelingen oorspronkelijk in de linie van het Kanaal naar Keulen hebben gelegen. Het duidelijkst spreken de namen van de Cortoriacenses uit Kortrijk en van de Geminiacenses uit Geminiacum (Gosselies, aan den weg van Bavai naar Tongeren). Verder neemt men aan, dat de Musmagenses eens in een fort aan de Maas hebben gelegen, wellicht te Maastricht, terwijl ook de Romanenses en de Praesidienses tot de bezettingstroepen van de genoemde linie hebben behoord. Deze afdeelingen komen voor onder de troepen, die in de Notitia dignitatum als corpsen van het leger in Gallië worden genoemd. Bij die corpsen meent men ook nog enkele onderdeelen van het bezettingsleger van Germania Secunda te herkennen, als de Trecensimani, die de overblijfselen vertegenwoordigen van Legio XXX uit Xanten, de Exploratores uit Deutz en de Cornacenses. Verder kan men nog noemen de Insidia-

tores, de Abulci en enkele andere; maar zekerheid hebben wij aangaande deze afdeelingen niet. Als bezetting van Keulen zijn ons uit inscripties bekend de Armaturae, Gentiles en Promoti; zij worden evenwel in de Notitia dignitatum niet genoemd.

Wij weten in het geheel niet, of de organisatie van de zoo even beschreven linie reeds in den tijd van Diocletianus is tot stand gekomen. Vermoedelijk is de verdediging daar eerst in den loop van de eerste helft der vierde eeuw voltooid. In het volgende hoofdstuk komen wij dus op dit vraagstuk terug en dan zal ook worden besproken, hoe de linie is te gronde gegaan. Echter spreekt voor de beteekenis van die linie reeds in den tijd van Diocletianus het feit, dat in het terrein ten noorden en ten westen van de lijn, die men kan trekken van de Kanaalhavens over Bavai en Tongeren naar Keulen, Romeinsche vondsten uit den tijd na de derde eeuw in België en Nederland vrijwel ontbreken. In Nederland komen zij nagenoeg alleen voor langs de Maas en langs de Waal. Behalve Maastricht, dat wij reeds noemden en dat als een vesting van de genoemde linie moet worden beschouwd, kunnen wij hier vermelden Cuyk, waar in de vierde eeuw een sterkte is geweest, Nijmegen en Rossum, waar de vondsten het bewijs leveren voor de aanwezigheid van bewoning gedurende die periode.

Wat de algemeene organisatie betreft, heeft Diocletianus intusschen niet gebroken met het oude verdedigingssysteem. Ook in zijn tijd lag het grootste deel van de troepen nog in de linies en stellingen aan de grenzen. Het veldleger had sechts een secundaire beteekenis. De groote verandering in de organisatie is, naar men moet aannemen, het werk geweest van Constantinus.

Constantinus is de schepper geweest van het eigenlijke veldleger, dat door bijzondere commandanten werd aangevoerd. Uitteraard bleef de Keizer de werkelijke opperbevelhebber. Als zoodanig werd Diocletianus nog bijgestaan door den Praefectus praetorio, als den hoogsten civielen en militairen functionnaris in het Rijk. Elk van de vier tetrarchen had een dergelijken ambtenaar onder zich; hij was aan hun persoon verbonden. Constantinus heeft aan dezen toestand een einde gemaakt; waarschijnlijk is dit geschied in 317, toen de twee minderjarige zoons van den keizer tot Caesar werden verheven. Deze jongens waren niet in staat te regeeren. Op die wijze was de verantwoordelijkheid voor de aan hen toegevoegde hooge ambtenaren des te grooter. Constantinus heeft toen het westelijke deel van het Rijk in drie praefecturae verdeeld, Italië, Africa en Gallia (met Britannia en Hispania). Voor elk van deze deelen werd een Prae-

fectus praetorio aangewezen. Zij zouden niet meer aan de persoon van den keizer verbonden zijn, maar elk in hun eigen district resideeren. Bovendien verloor de Praefectus praetorio het grootste deel van zijn militaire bevoegdheid. Het opperbevel werd opgedragen aan de twee inspecteurs, van de infanterie en de cavallerie, den Magister peditum en den Magister equitum [1]). Later zijn ook afzonderlijke opperbevelhebbers voor onderdeelen van het Rijk benoemd. Ons interesseert vooral de Magister equitum Galliarum; deze functionnaris zal ons later nog bezig houden.

Onder Diocletianus viel, wat de militaire organisatie betreft, de nadruk op de vestingen, forten en linies aan de randen van het Rijk. Constantinus heeft de hoofdmacht van het leger naar het binnenland verlegd. Voor de mobiele troepen werden intusschen geen nieuwe afdeelingen geschapen. Maar de corpsen van het vroegere grensleger werden zóó gesplitst, dat een deel in de oude stelling achterbleef en een ander naar het veldleger overging. Op die wijze kan men het verklaren, dat in de twee verschillende hoofdafdeelingen corpsen met denzelfden naam voorkomen.

Deze maatregel had ten gevolge, dat bij een inval van buiten het Rijk terstond troepen beschikbaar waren om een vijand, die de grenslinie had doorbroken en in het binnenland was doorgedrongen, te bestrijden, zonder dat het noodig was voor dit doel afdeelingen aan de grensverdediging te onttrekken. Bovendien was het mogelijk expedities te ondernemen in het buitenland en toch de linies voldoende bezet te laten; want de duces behielden daar hun oude commando. Wel waren natuurlijk de troepen in de stellingen verminderd en vooral ging op den duur het gehalte van de manschappen achteruit. Bovendien zijn waarschijnlijk enkele commandos, die door een dux werden bekleed, opgeheven, onder andere het commando van den Dux Belgicae Primae, dat onder Constantius Chlorus had bestaan. Intusschen was het bezwaar tegen de verplaatsing van de troepen niet zoo overwegend, daar de afdeelingen van het veldleger gewoonlijk niet ver van de grens waren gelegerd. Meestal waren twee van zulke afdeelingen onder het bevel van een hoogen officier vereenigd. Wij weten, bij voorbeeld, dat de twee vroeger genoemde corpsen van Divitienses en Tungrecani in 367 te Chalons-sur-Saône lagen, onder het commando van den comes Severianus. Andere afdeelingen hadden hun garnizoen te Reims en Amiens.

---

1) Over de magistri verg. W. Ensslin, *Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches: Klio,* 23 (1930), blz. 306-325; 24 (1931), blz. 102-147 en 467-502.

Wij moeten thans nog een oogenblik aandacht wijden aan eenige eigenaardigheden van het leger uit den laten keizertijd. Na den slag bij den Pons Milvius, in 312, heeft Constantinus het corps der praetorianen opgeheven. De keizer schiep toen een nieuwe garde, bestaande uit afdeelingen die palatini werden genoemd; deze afdeelingen zijn hooger in rang dan de corpsen van het veldleger, de comitatenses. Daarnaast behooren tot de onmiddellijke omgeving van den keizer de officierscorpsen van de protectores en de domestici. De persoonlijke lijfwacht werd gevormd door de scholae (naar hun wachtlokaal) en de candidati (naar hun witte uniformen). De scholae staan onder den Magister officiorum, daar zij tot het hof behooren. Bovendien heeft deze functionnaris het toezicht op de agentes in rebus, de keizerlijke politieambtenaren en couriers die eveneens in een schola waren bijeengebracht, en op de fabricences, de arbeiders in de wapenfabrieken, die onder tribuni en praepositi op militaire wijze waren georganiseerd.

De Palatini zijn de voornaamste troepen van het veldleger, behoorend tot de omgeving van den keizer, als de garde en een tweede reserveleger. Van de samenstelling krijgen wij, behalve door de Notitia dignitatum, een voorstelling door de inscripties uit het soldatenkerkhof van Concordia. Daar trekken vooral de Batavi seniores onze aandacht. Die inscripties dateeren uit de vijfde eeuw. Het veldleger, waarvan de afdeelingen als Comitatenses worden betiteld, is bestemd om oorlog te voeren tegen een buitenlandschen vijand, die de grens heeft doorbroken. Oorspronkelijk hadden deze afdeelingen geen vast garnizoen, maar trokken zij op tezamen met den keizer. Om die reden worden zij ook Praesentales genoemd, daar zij „in praesentia Augusti" zijn. Zij behoorden steeds marschvaardig te wezen. Naast de Comitatenses vindt men Pseudocomitatenses, afdeelingen van grenstroepen, die in het veldleger worden gebruikt. De troepen in linies en stellingen worden in den regel als Limitanei betiteld. Van de vierde tot de zesde eeuw zijn zij niet anders dan een landweer, bestaande uit militair georganiseerde boeren, die verplicht zijn mede te werken voor de verdediging. Zij staan onder het bevel van de duces, die, gelijk bekend, als stellingcommandanten optreden in de provincies aan de grenzen, naast de civiele gouverneurs.

Voor de bescherming van het Rijk doen evenwel, meestal onder commando van comites, ook troepen dienst, die zijn georganiseerd in alae, cohortes en numeri en die behooren tot corpsen van het veldleger. Bovendien worden daar nog gebruikt de afdeelingen

der foederati, geleverd door volkeren die niet direct tot het verband van het Rijk behooren en door hun eigen vorsten worden gecommandeerd. Deze afdeelingen herinneren aan de vroegere troepen, die niet op Romeinsche wijze waren geoefend en bewapend, afkomstig uit vazalstaten. Later ontvingen deze volkeren voor de bescherming van de grens, die zij op zich hadden genomen, een vergoeding, de annona foederatica, die werd uitgekeerd aan hun vorsten. Op den duur werd deze vergoeding een soort van subsidie, die de volkeren aan de randen van het Rijk eischten. Dit was de vorm, waarin de Goten en Hunnen werden tevreden gesteld. De regeering van haar kant betaalde op deze wijze, althans naar den schijn, de gelden uit ten behoeve van de landsverdediging, daar de afpersers als foederati werden betiteld. In de Notitia dignitatum worden de foederati niet vermeld, ook niet de afdeelingen, die wel degelijk voor de verdediging van het Rijk zorgden. Tot deze laatste groep hebben zeker ook de Franken behoord.

Behalve de troepen van de foederati bevonden zich in het Romeinsche leger ook manschappen uit stammen, die geheel zelfstandig waren; zij deden dan als huurlingen dienst. Bovendien vindt men afdeelingen samengesteld uit leden van onafhankelijke volkeren, als de Franken en de Saksen in het leger van Magnentius. Meer en meer treden in het Romeinsche leger corpsen op, die de namen van buitenlandsche stammen dragen. In den tijd van Aurelianus tot Theodosius hebben zulke afdeelingen een steeds grootere beteekenis gekregen.

Ten slotte moeten wij nog de plaatselijke organisaties vermelden. Wij denken daarbij aan de afdeelingen, samengesteld uit leden van buitenlandsche volkeren, die in het Rijk waren opgenomen. Wanneer zulk een volk niet direct troepen leverde, dan organiseerde men de manschappen tot een landstorm, die in de reserve dienst deed. Verder kent men burgerwachten in de steden; want zoowel particulieren als steden waren gerechtigd in tijden van nood naar de wapens te grijpen. Na Diocletianus nam ook de burgerbevolking een actief deel aan de verdediging van het land. Reeds de limitanei zijn niet veel anders dan burgers. Naast hen is de verdediging van de vestingen aan de grenzen voornamelijk aan de inwoners toevertrouwd. Ook de foederati zijn bewapende volkeren; hen mag men intusschen slechts voor een deel tot de inwoners van het Rijk rekenen.

De verandering in het Romeinsche leger wordt ook duidelijk, wanneer men de namen nagaat, die na de reorganisatie voor de verschillende corpsen in gebruik waren. Reeds zooeven kwam ter

sprake de term scholae voor de afdeelingen van hoftroepen, die bestemd waren voor den dienst in de onmiddellijke omgeving van den Keizer. Dezen term kent men uit vroeger tijd niet. Maar ook eenige oude begrippen hebben een geheel nieuwen inhoud gekregen. Met het woord legio werd in den vroegeren keizertijd meer een administratief dan een taktisch geheel aangeduid. Een legioen bestond uit een aantal eenheden, cohorten, en er waren afdeelingen van hulptroepen bij aangesloten, alae voor de ruiterij en cohortes voor het voetvolk. Het geheel vormde een brigade, die werd gecommandeerd door een opperofficier, den legatus van het legioen. In den lateren keizertijd omvatten de legioenen veel minder manschappen; zij vormden wèl taktische eenheden en waren niet grooter dan de cohorten van vroeger. Als commandant trad op een officier uit den ridderstand; hij had niet meer het bevel over hulptroepen. Deze nieuwe vorm is ontstaan in den tijd, toen het veldleger is ingesteld. Bij die gelegenheid werden de legioenen gesplitst in seniores en iuniores. Deze afdeelingen bleven eerst bijeen, maar traden later gescheiden op. In de vierde eeuw omvatte een legioen niet meer dan duizend manschappen en het werd gecommandeerd door een tribunus. Nog steeds was het uit Romeinsche burgers samengesteld en om die reden achtte men de gevechtswaarde geringer dan van de andere corpsen.

De term numerus werd in de tweede en derde eeuw gebruikt voor afdeelingen met een nationaal karakter, die lager in rang waren dan de troepen van het gewone leger; zij waren anders georganiseerd en hadden een bijzonderen dienst, voornamelijk voor de verdediging van bepaalde posten. In den loop van de derde eeuw verdween het onderscheid in rang en het woord numerus werd sedert dien gebruikt voor elk onderdeel van het leger, onverschillig of zulk een onderdeel als legio, ala, cohors of auxilium werd betiteld. Alleen de scholae werden niet tot de numeri gerekend. Waarschijnlijk zijn de vroeger als numeri aangeduide afdeelingen blijven bestaan. Men neemt aan, dat een aantal hulptroepen van de vierde eeuw uit de oude numeri zijn voortgekomen, voornamelijk diegene, die auxilium werden genoemd. Zulke auxilia bestonden vooral uit Kelten en Germanen; grootendeels zijn zij door Maximianus geschapen. Naast de auxilia bleven de cohortes en de alae in stand. Een cohors was evenwel lager in rang dan een auxilium, waarschijnlijk omdat de cohorten uit de meer beschaafde deelen van het Rijk werden gerecruteerd, en op dezelfde wijze stonden de alae achter bij de afdeelingen van ruiterij, die als cunei en equites werden aangeduid. Verder vinden wij nog den term vexillatio (vroeger de

benaming van een detachement dat onder een fanion, vexillum, uittrok) voor de allervoornaamste afdeelingen van ruiterij. C u n e i zijn ongeregelde bereden troepen, die voornamelijk in het leger aan de grenzen dienst deden. Voor dergelijke afdeelingen vindt men ook den term e q u i t e s. Onbereden troepen van dien aard worden als m i l i t e s aangeduid.

Door de nieuwe organisatie van Diocletianus en Constantinus was het leger een lichaam geworden, dat de keizers volkomen in de hand hadden. Maar de Romeinen, dat wil zeggen de geromaniseerde ingezetenen van het Rijk, waren daarin vrijwel niet meer vertegenwoordigd. In den vroegen keizertijd werd het leger geheel samengesteld op grond van den algemeenen dienstplicht: de Romeinsche burgers werden ingelijfd bij de legioenen en de nietburgers in de afdeelingen der hulptroepen. De laatsten kregen evenwel na afloop van hun diensttijd het Romeinsche burgerrecht, zoodat hun zoons een plaats konden vinden in de legioenen. Er werden intusschen zooveel mogelijk alleen vrijwilligers in het leger opgenomen. Slechts voor de hulptroepen had af en toe een gedwongen lichting plaats. Onvrijen en buitenlanders werden geweerd. De contingenten, die buitenlandsche stammen volgens de bepalingen van een verdrag, dus als foederati, leverden, behoorden er niet toe. Toen Probus 16.000 Germanen bij het leger inlijfde, zijn evenwel, naar ons wordt medegedeeld, uit hen geen afzonderlijke afdeelingen (numeri) gevormd; maar zij werden over de bestaande corpsen verdeeld. Deze maatregel bewijst, dat de barbariseering van het Romeinsche leger in de derde eeuw ver was gevorderd. Reeds Caracalla had een bijzondere voorliefde voor Germanen als soldaten getoond. Door bepalingen van Constantinus, Valentinianus, Gratianus, Theodosius was de toestand nog verergerd. Gaat men na, uit welke bestanddeelen het leger in Gallië was samengesteld, dan merkt men op, dat het grootste deel werd gevormd door niet-Romeinsche troepen. Het waren intusschen manschappen van zeer verschillende klassen, die in dat leger dienst deden. Men vindt Germanen, die uit het buitenland waren gekomen om uit vrijen wil het Romeinsche Rijk te dienen, naast leden van stammen, die aan het beroep van soldaat waren gebonden zooals hun ouders aan den grond dien zij bebouwden. Anderen waren als krijgsgevangenen opgenomen in het leger, gelijk dat is geschied met de Franken, die door Julianus in het jaar 358 zijn buitgemaakt. Waarschijnlijk zijn deze manschappen niet in afzonderlijke afdeelingen ondergebracht. Verder weten wij van troepen Germanen, Franken, Chamaven, Frie-

zen, die door Maximianus en zijn opvolgers zijn neergezet in verlaten deelen van Gallië om daar het land te bebouwen. Die menschen moesten recruten voor het leger leveren; maar deze recruten werden in de afdeelingen ingelijfd als alle andere onderdanen.

Naast deze manschappen kennen wij de laeti. Zij waren vreemdelingen, die de Romeinsche bevelhebbers na een overwinning op hun stam, als dediticii, hadden overgebracht naar streken, waar de bevolking te gering in aantal was. Zij woonden daar op land, dat hun eigendom niet was, meestal op staatsdomein, om de akkers te bebouwen en soldaten te leveren. Op hen werd toezicht uitgeoefend door een praefectus, blijkbaar een Romeinsche ambtenaar, die onder de bevelen stond van den legercommandant. Op deze wijze kon de landstorm, die uit deze menschen was samengesteld, terstond worden opgeroepen. Enkele van deze groepen trekken onze bijzondere aandacht daar zij bestonden uit leden van Nederlandsche volksstammen: de Laeti Batavorum et gentilium Sueborum gevestigd te Bayeux en Coutances, de Laeti Francorum te Rennes, de Laeti Nerviorum te Famars bij Valenciennes, de Laeti Batavorum Nemetacensium te Atrecht, de Laeti Batavorum Contraginnensium te Noyons, de Laeti Lagensium in de buurt van Tongeren.

Enkele van de stammen, die men soms tot de laeti rekent, behoorden evenwel zonder eenigen twijfel tot de volkeren of de overblijfselen van volkeren, die een toevlucht hadden gezocht in Gallië en daar waren opgenomen, als de Bataven, de Petulantes en de Celtae, die althans voor een deel uit ons land afkomstig waren. Want de afdeelingen, die naar deze volkeren werden genoemd, maakten deel uit van de Auxilia Palatina, dus van de keizerlijke garde. Omstreeks 400 behoorden zij tot de voornaamste reserve van de garde. Andere Auxilia Palatina, die ons intusschen alleen uit de Notitia dignitatum bekend zijn, werden gevormd door de Bructeren, Ampsivarii en Tubantes, die wellicht tot de foederati hebben behoord.

De Salische Franken in de gebieden, die Batavia en Toxandria werden genoemd, hadden een andere positie. Zij behoorden tot het Rijk, maar werden niet bestuurd volgens Romeinsch recht door een raad en een defensor als de civitates. Integendeel werden zij geregeerd door koningen en zij bezaten hun eigen recht, een ouderen vorm van de Lex Salica, die men omstreeks 400 kan dateeren. Overigens was hun positie ongeveer als van de Bataven oudtijds. Belastingen betaalden zij niet; maar zij leverden wèl soldaten voor het leger. Wij kennen ten minste drie afdeelingen, die naar de Salii worden genoemd, alle drie behoorend tot de Auxilia Palatina: Salii

in het leger van het Oosten, Salii iuniores Gallicani in Spanje en Salii seniores in Gallië.

Ten slotte moeten wij nog vermelden de leden van buitenlandsche stammen van over den Rijn, die in het Romeinsche leger dienden. Men kan daarbij denken aan troepen, die door vreemde volksstammen worden geleverd volgens een met Rome gesloten verdrag, maar ook aan soldaten die vrijwillig dienst nemen, „barbari voluntarii milites", zooals zij worden genoemd. Zulke vrijwilligers vond men in alle afdeelingen van het leger, vooral in de keizerlijke lijfwacht, de vijf scholae die onder den Magister officiorum staan. Uit lust naar avonturen of naar krijgsroem hadden deze mannen zich in Romeinschen dienst begeven en daar hebben zij dikwijls een groote carrière gemaakt. De eerst genoemden zijn, naar het schijnt, in afzonderlijke afdeelingen georganiseerd geweest. Uit de Notitia dignitatum kennen wij nog eenige van zulke afdeelingen, die naar volkeren aan den Rijn zijn genoemd: een Ala XI Chamavorum, een Ala I Francorum en een Cohors VII Francorum in Thebais, een Ala I Francorum in Phoenicië en een Ala VIII Flavia Francorum in Mesopotamië. Het zijn de laatste van een groot aantal afdeelingen van dien aard, die zijn opgericht in den tijd van Constantius Chlorus tot Julianus. Op de een of andere, ons niet bekende wijze zijn zij naar het Oosten verplaatst; daar hebben zij hun nationale karakter zonder twijfel spoedig verloren. Wellicht behoorden de Franken, die men onder de Auxilia Palatina aantreft, oorspronkelijk tot dezelfde groep.

Wat de afdeelingen in het leger betreft, die naar de Bataven werden genoemd, daarbij moet men verschillende groepen onderscheiden. In de eerste plaats noemen wij de Cohors I Batavorum in Britannië en de Cohors IX Batavorum in Raetia, die te Passau („Batavis") heeft gelegen; dit zijn oude corpsen uit den vroegen keizertijd, die evenwel van hun Bataafsche herkomst niet anders hebben bewaard dan hun naam. Verder komen in aanmerking eenige afdeelingen van de garde: Batavi iuniores in Gallië en Batavi seniores in Italië, behoorend tot de Auxilia Palatina, en drie Vexillationes Palatinae (afdeelingen van ruiterij), Equites Batavi seniores en iuniores in Gallië en Equites Batavi iuniores in het keizerlijke leger van het Oosten. De laatst genoemde afdeelingen waren wellicht de overblijfselen van een keurcorps, formidabilis manus, uit den tijd van Julianus en Valentinianus, dat ook tegen de Goten heeft gevochten. Ten slotte vermelden wij nog de Laeti Batavi in Gallië, die reeds ter sprake zijn gekomen, niet anders dan een landstorm, gevormd uit leden van dezen volksstam, die gedurende de derde of de vierde eeuw een toevlucht in Gallië hadden gezocht.

Het leger, waarvan wij zooeven de samenstelling hebben beschreven, zou zonder twijfel in staat zijn geweest om althans de grens aan den Rijn op voldoende wijze te beschermen, wanneer het niet zoo verspreid was opgesteld en het niet zoo moeilijk was geweest het snel te concentreeren. Het voornaamste gebrek werd gevormd door de groote versnippering. Maar bovendien ging de geest van het leger achteruit. Slechts een deel der troepen was werkelijk krijgsvaardig. Overigens kregen de afdeelingen meer en meer een territoriaal karakter. Bovendien was langzamerhand het gevoel van samenhoorigheid verdwenen, dat in de tweede helft van de derde eeuw bij de legers van Aurelianus en Probus nog bestond. Beslissend was daarbij het gaan overheerschen van het niet-romeinsche element. De keizers, die voor de samenstelling van het leger zorgden, hebben niet ingezien, dat op den duur de moreele factor van ten minste evenveel belang is als de onmiddellijke gevechtswaarde van den troep. Het Romeinsche leger heeft zijn beteekenis verloren, omdat het geen werkelijk contact meer had met den staat. Bij de tegenstanders van het Rijk, vooral bij de Germanen, bestond daarentegen een krachtig nationaal gevoel; op die wijze was het nadeel op den duur aan den Romeinschen kant.

Ook voor de oorlogvoering ter zee bezat het Rijk in de late Oudheid geen voldoende krachten meer. De Classis Britannica, die een zoo belangrijke rol heeft gespeeld tijdens den strijd met Carausius, stond in 343 nog ter beschikking van keizer Constans voor zijn overtocht naar Britannië. Julianus heeft de vloot gebruikt voor de korenvoorziening van het land aan den Rijn. In 360 wordt zij vermeld onder Lupicinus en in 368 onder Theodosius. Deze vloot komt voor in de Notitia dignitatum als de Classis Sambrica, die aan de kust van het Kanaal was gestationneerd. Daarentegen wordt de Classis Germanica in de Notitia dignitatum niet meer genoemd. Zij treedt nog enkele malen in onze overlevering op tijdens de tweede helft van de vierde eeuw, in 357 op de Maas, in 359 bij gelegenheid van een tocht op den Rijn door Julianus, in 370 te Spiers, maar later niet meer. In den tijd, toen de Notitia dignitatum werd opgesteld, was er geen vloot meer beschikbaar, die den toegang tot het Kanaal kon afsluiten of de zeeroovers in hun schuilhoeken kon gaan opzoeken. De Romeinen moesten zich bepalen tot de verdediging van enkele versterkte posten aan de kust. Het is evenwel niet mogelijk voor dezen tijd van een wezenlijk verdedigingssysteem te spreken.

TIENDE HOOFDSTUK

HET EINDE VAN DE ROMEINSCHE HEERSCHAPPIJ

I. VAN DEN DOOD VAN CONSTANTINUS TOT HET OPTREDEN VAN JULIANUS

Keizer Constantinus, dien men in de geschiedenis Constantijn den Grooten noemt, stierf op 22 Mei 337. Volgens zijn wensch zou, gelijk reeds is medegedeeld, het Rijk worden verdeeld onder zijn drie zoons, Constantinus, Constantius (Afb. 116) en Constans (Afb. 115); maar ook zijn neef Flavius Dalmatius zou een deel krijgen; een andere neef, Hannibalianus, was reeds aangesteld als koning van Armenië. Deze wensch werd evenwel niet vervuld. Bij een opstand van de troepen te Constantinopel werden twee broeders van den overleden keizer, Dalmatius en Julius Constantius, en zes neven, onder anderen de jonge Dalmatius en Hannibalianus, gedood. Behalve zijn drie zoons bleven uit zijn geslacht alleen twee kinderen, de zoons van Julius Constantius, Gallus en Julianus, in leven. Het Rijk werd toen onder de drie zoons van Constantinus verdeeld: de oudste, Constantinus II, kreeg Gallië met Britannië en Spanje, Constans Italië, Africa en het grootste deel van het Balkanschiereiland, Constantius het Oosten. Trier werd, als residentie van den oudsten Augustus, de hoofdstad van het geheele Rijk. Deze toestand duurde evenwel niet lang. Reeds in 340 kreeg Constantinus ongenoegen met Constans. Hij drong Italië binnen, maar viel in een hinderlaag en sneuvelde. Daar Constantius door een oorlog tegen de Perzen in beslag was genomen, kon Constans het gebied van zijn broeder bij zijn bezit inlijven en werd alleenheerscher van het Westen. Er bleven intusschen drie praefecten in het Rijk, voor Gallië, Italië met Illyricum en het Oosten.

Van den tocht van Constantinus II naar Italië heeft een bende Franken gebruik gemaakt om in Gallië te vallen. Constans haastte zich evenwel naar dat land, voerde zelf den strijd aan den Rijn en wist spoedig de orde te herstellen. Deze oorlog moet in 341 of in 342 hebben plaats gehad. Libanios, die dezen krijgstocht vermeldt,

spreekt van een streek in de nabijheid van de zee en deelt mede, dat de Franken gedwongen werden koningen, die de Romeinen bij hen aanstelden, als heerschers te aanvaarden. Er wordt evenwel niets verhaald aangaande een overtocht van den Rijn. Wij moeten dus wellicht aannemen, dat de genoemde Franken, die Constans tot onderwerping aan het Romeinsche gezag heeft gedwongen, zich aan den linkeroever van de rivier hadden gevestigd en daar als foederati zijn blijven wonen met toestemming van het Romeinsche gezag. Is deze onderstelling juist, dan zijn het Salische Franken geweest en hebben zij land ontvangen in het gebied ten zuiden van de Waal. Wellicht heeft Constans bij die gelegenheid het statuut voor de Salische Franken en hun vorsten nader geregeld. Deze gebeurtenis is een belangrijke episode in de geschiedenis van het opdringen der Franken naar het zuiden. Op 24 Juni 341 was Constans te Lauriacum, wellicht de plaats in Zuid-Holland aan den Rijn, die op de Tabula Peutingeriana als „Lauri" staat aangeteekend; maar dat is allerminst zeker. In den winter van 342 op 343 was hij in Britannië; in 343 en 345 is hij te Trier geweest. Tijdens zijn regeering heerschte er overigens vrede in Gallië.

Er was ook vrede in de kerk. Gedurende eenige jaren verbleef Athanasius te Trier, waar Maximinus toen bisschop was; maar reeds in 338 werd hem vergund naar Alexandrië terug te keeren. Aan het concilie van Serdica (Sofia), dat van 343 tot 344 plaats had, hebben 34 bisschoppen uit Gallië deelgenomen, onder anderen Sint Servatius, de bisschop in de civitas der Tungri, en Euphratas, de bisschop van Keulen. In den tijd van dezen laatsten, in 346, zou ook de kerkvergadering te Keulen hebben plaats gehad, waar Servatius tegen Euphratas het woord zou hebben gevoerd. Maar men neemt algemeen aan, dat de kerkvergadering te Keulen een fictie is en dat de handelingen, die ons zijn overgeleverd, eerst in veel later tijd als een falsificatie zijn te boek gesteld. Sint Servatius is evenwel zonder twijfel een historische persoonlijkheid. Hij wordt eenige malen door Athanasius in zijn geschriften genoemd en door Sulpicius Severus in een omstreeks 400 bewerkte kroniek. Volgens het laatste geschrift heeft Servatius een belangrijke rol gespeeld tijdens het concilie van Rimini in 359. Zijn sterfdag wordt op 13 Mei 383 geplaatst; hij is begraven te Maastricht, even buiten de poort van de toenmalige stad aan den weg naar Tongeren. Daar ter plaatse is de aan dezen heilige gewijde kerk opgericht [1].

---

1) Verg. B. H. M. Vlekke, *St. Servatius* (Diss. Nijmegen, 1935).

De regeering van Constans, die voor het Westen zoo gelukkig was, kwam ontijdig aan een einde. Op 18 Januari 350, terwijl de keizer op jacht was in de buurt van Autun, riepen de hooge officieren van zijn staf, die aan een maaltijd vereenigd waren, een der hunnen, den comes Magnus M a g n e n t i u s (Afb. 118), tot keizer uit. Constans wist te ontvluchten in de richting van Spanje. Maar hij werd achterhaald en gedwongen zich het leven te benemen. Wat de reden van dezen opstand is geweest, weten wij niet. Constans was een goed regent; hoogstens kon men hem een te groote gestrengheid verwijten tegenover de civiele en militaire autoriteiten. Wellicht was er eenige spanning tusschen den keizer en het leger, waar de Franken toen reeds een zoo groote beteekenis hadden, en hebben de Germanen gevonden, dat Constans te weinig voor hen deed. Een der voornaamsten was de Frank Silvanus, de zoon van Bonitus die een groote rol heeft gespeeld in de oorlogen van Constantinus I. Ook de moeder van Magnentius, die zelf uit Amiens stamde, was een Frankische [1]). In zekeren zin kan de opstand dus een nationaal karakter hebben gehad. Maar de Germanen dachten er niet aan een Germaansch rijk te stichten; zij voelden zich als Romeinen en konden zich het leven alleen in Romeinsche vormen denken. Evengoed als Silvanus had Magnus Magnentius een volkomen Romeinsche opvoeding genoten. Hij nam de keizerlijke waardigheid aan, met alle titels en de uiterlijke kenteekenen van het gezag. Zijn broeders Decentius en Desiderius benoemde hij tot Caesares. In het geheele gebied van den Donau tot den Oceaan, in Britannië, Spanje, Africa en Italië, werd hij als keizer aanvaard.

Intusschen kon Constantius II, de keizer van het Oosten, den moordenaar van zijn broeder onmogelijk erkennen. Hij had geen kinderen, maar zag zeer goed het belang in van een dynastie. In deze omstandigheid besloot hij een der twee overgebleven leden van het geslacht van Constantinus tot Caesar te benoemen. Op 15 Maart 351 verhief hij te Sirmium Gallus tot deze waardigheid onder den naam Flavius Claudius Constantius. Om den jongen man nog nauwer te binden werd hij uitgehuwelijkt aan de veel oudere zuster van den Keizer, Constantia, de weduwe van Hannibalianus. Gallus werd naar Antiochia gezonden om in het Oosten den keizer te vertegenwoordigen. Zelf zou Constantius den oorlog tegen den usurpator leiden. Ook Magnentius bereidde zich voor en versterkte zijn leger door er Franken en Saksen in op te nemen. Het kwam tot een

---

1) J. Bidez, *Revue des études anciennes,* XXVII (1925), blz. 312-318. — W. Ensslin, *Klio,* XIX (1925), blz. 478-479.

zeer bloedigen slag, bij Mursa (Osiek in Zuid-Slavië) op 28 September 351, waar Magnentius werd verslagen. De strijd werd beslist, doordat Silvanus nog vóór het begin naar Constantius overliep. Waarschijnlijk hebben hij en zijn Franken niet tegen een zoon van den Grooten Constantinus willen vechten. Intusschen wist Magnentius zich nog eenigen tijd te handhaven. Hij week uit naar Italië en later naar Gallië. Eindelijk heeft hij zich in Augustus 353 te Lyon gedood. Op 6 September 353 kwam Constantius daar aan.

Deze oorlog heeft zeer slechte gevolgen voor Gallië gehad. Magnentius had de grens aan den Rijn van troepen ontbloot en wellicht heeft Constantius de Germanen opgestookt om zijn vijand in den rug aan te vallen. Van dien tijd af dateeren de hernieuwde rooftochten in het Rijk. Constantius ondernam evenwel niets om de orde daar te herstellen. Hij ging naar Arles en bemoeide zich vooral met de kerkelijke zaken ten einde Gallië te winnen voor de Arriaansche leer, die hij aanhing. Voor dit doel riep hij in het najaar van 353 een kerkvergadering bijeen te Arles. De eenige, die het waagde zich te verzetten, was Paulinus, de bisschop van Trier. Inmiddels voerde hij een schrikbewind en trad met de grootste gestrengheid op tegen ieder, dien hij verdacht een aanhanger te zijn geweest van Magnentius. In Gallië beschouwde men hem als een tweeden Tiberius.

In de grensdistricten werd de toestand gedurende dien tijd steeds slechter. Van 350 tot 354 hebben vooral de Alamannen onder hun koning Chnodomarius invallen in Gallië gedaan, plunderend, roovend en vernielend. Constantius miste evenwel ten eenenmale de doortastendheid, waardoor Probus indertijd het land had gered. Eindelijk, in 354, besloot hij tot een expeditie tegen de Alamannen. Over die expeditie bezitten wij het verhaal van Ammianus Marcellinus, dat op het verslag van een ooggetuige berust. Dit verhaal leert ons, hoe in dezen tijd oorlog werd gevoerd door een Romeinsch leger, nadat de grens van troepen was ontbloot en de afdeelingen in het binnenland waren samengetrokken. Het resultaat was een aantal verdragen, die met de Alamannen werden gesloten, en Constantius kon naar Milaan terugkeeren om daar uit te rusten van de vermoeienissen van zijn krijgstocht. Maar nauwelijks was hij in Italië aangekomen, of de Alamannen maakten van zijn afwezigheid gebruik om weer in Gallië te vallen. Zij strekten hun strooptochten zelfs uit tot de buurt van Autun.

Constantius besloot in deze omstandigheden een van de beste officieren, den Frank Silvanus, met het bevel in Gallië te belasten. Nog vóór het einde van 354 is hij daarheen vertrokken. Silvanus,

Afb. 106. Gallienus

Afb. 107. Postumus

Afb. 108. Tacitus

Afb. 109. Probus

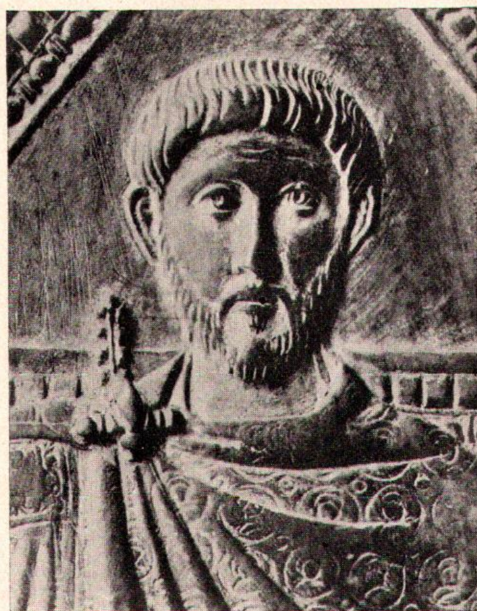
Afb. 110. Diocletianus

Afb. 111. Constantinus I

Afb. 112. Theodosius I

Afb. 113. Stilicho

die een der hoogste rangen van het leger bekleedde, was geheel Romeinsch opgevoed en trouw aan de Romeinsche zaak; bovendien moet hij een zeer kundig aanvoerder zijn geweest. Blijkbaar is hij met veel succes tegen de Germanen opgetreden en heeft hen spoedig over den Rijn gejaagd. Maar wij weten alleen iets van zijn onderneming door twee zinnen in het werk van Ammianus, die slechts over weinig berichten beschikte. Silvanus vestigde daarop zijn hoofdkwartier te Keulen om van daar uit de verdediging van de grens te organiseeren.

Daarvoor werd hem evenwel geen tijd gelaten. Aan het hof had hij vele vijanden en het gerucht werd daar verspreid, dat hij streefde naar het keizerschap. Wellicht wenschte men zich te ontdoen van de Franken, die in het leger zeer talrijk waren. Wèl trachtten zijn stamgenooten Malaricus en Mallobaudes, de commandanten van de twee voornaamste afdeelingen der garde, Silvanus te helpen door het gerucht tegen te spreken; maar het was toen reeds te laat. Silvanus had vernomen, welk gevaar hem bedreigde; hij begreep, dat hij niet kon vluchten naar zijn stamgenooten, waarschijnlijk de Salische Franken, en liet zich op 1 Augustus 355 tot keizer uitroepen.

Het bericht van de usurpatie is reeds een paar dagen daarna te Milaan aangekomen en Constantius zond den mededinger van Silvanus, den anderen legercommandant Ursicinus, die geen Germaan was, met een klein gevolg naar Keulen. Met groote listigheid trad deze laatste daar op. Zelf gaf hij voor een en al oor te zijn voor de klachten van Silvanus. Maar ondertusschen stookten zijn officieren de soldaten op; Silvanus werd bij een opstootje, op 7 September 355, gedood; zijn keizerschap had slechts 28 dagen geduurd. Van het gebeurde zijn wij bijzonder goed op de hoogte, doordat Ammianus zelf in het gevolg van Ursicinus te Keulen aanwezig is geweest.

Men mag Silvanus slechts in zeer beperkten zin als een voorlooper van Clovis beschouwen. Hij moge een Frank zijn geweest, maar hij voelde zich nog niet als een Germaan. Het was ook zijn ideaal Romein te wezen, gelijk alle Germanen vóór hem die in het leger carrière hadden gemaakt, en te heerschen als een Romein over Romeinen. Aan een Germaansch rijk dacht hij niet en allerminst aan een rijk in nationaal Germaansche vormen. Wellicht is hij gebelgd geweest, dat Arbetio, die lager in rang was dan hij, voor het jaar 355 was bekleed met het consulaat, dat hem zelf nog niet was te beurt gevallen.

Na den dood van Silvanus heeft Constantius niet Ursicinus belast met het commando in Gallië, zooals hij het had beloofd, maar Prosper, die vicarius (plaatsvervanger) van Ursicinus was geweest,

met den titel van pro magistro equitum. Hij deed zijn plicht slecht. De ondergang van Silvanus was het teeken geweest voor een inval der Germanen in Gallië, als sedert Probus niet meer had plaats gehad. Alle stammen van de Alamannen, Franken en Saksen deden pogingen om het Rijk binnen te trekken. De Salische Franken in ons land ondernamen weliswaar geen regelrechten strooptocht in Gallië. Maar zij hebben wel hun bezit uitgebreid, wellicht onder den druk der Chamaven. De Rijn werd op verschillende plaatsen overgestoken. Straatsburg, Spiers, Worms, Mainz werden zonder veel inspanning bezet. Voor Keulen werd het beleg geslagen en deze stad viel, na een korten tegenstand, in November 355. Men behoeft daarbij niet te denken aan verraad of aan een al te ernstige verwaarloozing der verdedigingsmiddelen. Eerder heerschte er een algemeene moedeloosheid onder den indruk van de wisseling van het gezag door de usurpatie van Silvanus en zijn ondergang.

Het geheele Romeinsche Germanië en het grootste deel van Belgica, het gebied van 45 bloeiende steden, werd door de Germanen veroverd. Zij drongen door tot Autun, Lyon, Reims, Parijs en Troyes. Slechts een paar plaatsen in het binnenland, onder andere Autun, boden weerstand. Er werd zeer veel vernield en geplunderd. Groote buit werd door de Germanen weggesleept. Er moge eenige overdrijving wezen bij de verhalen, die ons worden gedaan, in elk geval is er toen schrikkelijk huisgehouden. Gevaarlijk was het, dat de Germanen zich wilden vestigen in Gallië. De Alamannen namen den Elzas in bezit. Hun vorst Chnodomarius stelde eischen als weleer Ariovistus. Geheel anders dan de Frank Silvanus volgde hij een volkomen Germaansche politiek. Men kan de gebeurtenissen van dit jaar beschouwen als een voorbode van hetgeen een halve eeuw later zou geschieden.

Ook de kerk in Gallië keerde zich van Constantius af. Hadden de Gallische bisschoppen tijdens het tweede concilie van Arles in 353 voor Constantius moeten wijken, thans traden zij openlijk tegen den keizer op als verdedigers van het orthodoxe geloof, onder leiding van Hilarius van Poitiers. Toen op het concilie van Milaan, in den zomer van 355, de Arriaansche leer nog eens werd bevestigd, zegden de Gallische bisschoppen de gehoorzaamheid op. Ook Paus Liberius kwam openlijk in verzet.

Onder deze omstandigheden achtte Constantius het noodig een vertegenwoordiger van het keizerlijke gezag, bekleed met een bijzondere bevoegdheid, naar het bedreigde gebied te zenden. Hij verwachtte, dat de glans die een werkelijken keizer omgaf, de Galliërs zou imponeeren. Gallus was niet meer beschikbaar, daar hij reeds in

354 is ter dood gebracht. Bovendien was het noodig te zorgen voor een troonopvolger, daar Constantius zelf kinderloos was. Als mederegent koos de Keizer toen zijn neef Julianus, den broeder van Gallus, den laatsten telg van het geslacht van Constantinus I die nog in leven was. Op 6 November 355 werd Julianus tot Caesar verheven en uitgehuwelijkt aan Helena, de zuster van Constantius. Het bestuur van het Gallische deel van het Rijk werd aan hem toevertrouwd.

II. JULIANUS IN GALLIË

Julianus (Afb. 119), die in de geschiedenis bekend staat als Julianus de Afvallige, is waarschijnlijk tegen het einde van 331 te Constantinopel geboren [1]. Als kind was hij gespaard bij de moordpartij na den dood van Constantijn den Grooten en was opgevoed in het Oosten. Hij had zich daar uitsluitend bezig gehouden met geleerde studiën, redekunst en philosophie. In zijn hart had hij zich ook reeds afgewend van het Christendom, waarin hij was opgevoed, en was een aanhanger geworden van het Neo-Platonisme. Daar hij steeds volkomen buiten de regeeringszaken was gehouden en geen enkele militaire opleiding had genoten, kon niemand verwachten, dat hij in staat zou wezen den staat te besturen of krijgsbedrijven te leiden. Hij was eerder geschikt voor wijsgeer of literator dan voor regent. Keizer Constantius had aan Julianus een zuiver decoratieve rol toegedacht, zoodat hij zelf zou blijven regeeren in het Westen door middel van de ministers en de legercommandanten, die hij aan zijn neef had medegegeven.

Het liep intusschen volkomen anders dan de Keizer het had gedacht. Want Julianus was iemand van een zeer bijzondere begaafdheid. Al spoedig ontwikkelde hij zich tot een wijs en omzichtig bestuurder en tot een voortreffelijk veldheer. In Gallië heeft hij uitmuntend werk verricht. Later, als alleenheerscher, toonde hij soms gebrek aan politiek inzicht, voornamelijk door zijn optreden tegen het Christendom. Blijkbaar heeft hij niet ingezien, dat de heidensche godsdienst geen vat op de menschen meer had; de groote kracht van het nieuwe geloof heeft hij ten eenen male onderschat.

Wat de bronnen voor de geschiedenis van Julianus tijdens zijn verblijf in Gallië betreft, beschikken wij in de eerste plaats over

1) P. Allard, *Julien l'Apostat* (3de uitg. 1906-1910). — J. Geffcken, *Kaiser Julianus* (1914). — J. Bidez, *La vie de l'empereur Julien* (1930). — R. Andreotti, *Il regno dell' imperatore Giuliano* (1936).

enkele geschriften van Julianus zelf, zijn redevoeringen, brieven en het manifest gericht aan de Atheners ter rechtvaardiging van zijn optreden tegen Constantius, geschreven in Illyricum in het jaar 361. Verder zijn van belang eenige oraties van den rhetor Libanios te Antiochia aan de Orontes, die met Julianus persoonlijk bevriend was, met name zijn gedenkrede na den dood van den keizer met een uitvoerig overzicht van diens leven en daden. Voor deze redevoering heeft hij de geschriften van Julianus, ook werken die wij niet meer bezitten, geraadpleegd. Die werken zijn eveneens gebezigd door de geschiedschrijvers, die dezen tijd hebben beschreven. Bovendien hebben de ons bewaarde auteurs gebruik gemaakt van een boek (waarschijnlijk een geschrift van Oreibasios, den lijfarts van den keizer), dat verloren is gegaan. Wij moeten in de eerste plaats herinneren aan Ammianus Marcellinus, den voortreffelijken historicus die tegen het einde van de vierde eeuw een geschiedenis van Rome tot het jaar 378 schreef. Van die geschiedenis is het laatste gedeelte met het verhaal der gebeurtenissen van de jaren 353 tot 378 bewaard gebleven. Dezen tijd heeft de schrijver zelf medegemaakt; aan de veldtochten heeft hij als officier deelgenomen, meestal in de omgeving van den Magister equitum Ursicinus. Van groot belang is ook geweest het geschiedverhaal van den Griek Eunapios van Sardes, waarvan wij alleen fragmenten kennen. Gedeeltelijk heeft hij dezelfde bron gebruikt als Ammianus Marcellinus. Wij bezitten evenwel het werk van Zosimos, die in de tweede helft van de vijfde eeuw te Constantinopel heeft geleefd en de geschiedenis van Eunapios heeft ingezien.

Enkele weken, nadat hij tot Caesar was verheven, is Julianus, op 1 December 355, van Milaan naar Gallië vertrokken[1]). Te Turijn kreeg hij het bericht, dat Keulen door de Germanen was ingenomen en dat de vijanden van het Rijk waren doorgedrongen in Gallië tot bij Autun. Het was een waarlijk groote grensoorlog, waartegen hij zich moest voorbereiden. Nog vóór het einde van het jaar was hij te Vienne in het dal van de Rhône en daar aanvaardde hij, op 1 Januari 356, zijn eerste consulaat. Men verwachtte groote dingen van hem. Uit de woorden, die Ammianus Marcellinus aan hem wijdt, als hij een begin gaat maken met het verhaal der regee-

1) Over het optreden van Julianus in Gallië verg. C. Jullian, *Histoire de la Gaule,* VII (1926), blz. 181-233. — Over zijn oorlogen in Nederland verg. W. Koch, *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis,* 3e reeks X (1899), bl. 1-41; *Jahrbücher für classische Philologie,* Suppl. XXV (1899), blz. 329-488.

ring van Julianus in Gallië, klinkt nog iets van die verwachting door en van de bewondering, die de menschen van zijn tijd voor dezen keizer hebben gehad.

Julianus moet zeer goede militaire raadslieden hebben bezeten. Waarschijnlijk was Ursicinus reeds tegen het einde van 355 naar Gallië gezonden door Constantius en heeft hij daar het commando op zich genomen; in ieder geval was hij in Juni of Juli 356 te Reims om toezicht te houden op de concentratie van troepen. Later is Ursicinus vervangen door Marcellus, een man van geringe beteekenis, door wien Julianus op onvoldoende wijze werd gesteund. Hij werd op zijn beurt vervangen door Severus, een persoonlijkheid op wie Julianus volkomen kon vertrouwen. Deze opperofficieren hadden den titel van Magister equitum. De titel van Magister peditum was na den val van Silvanus overgegaan op Barbatio. Deze laatste bleef vooreerst in de omgeving van Constantius, maar werd door den keizer, die het succes van zijn neef en mederegent met leede oogen zag, nog in 357 met een belangrijk commando in het Westen belast.

Na zijn komst in Gallië was de eerste taak voor Julianus de bevrijding van het land en het herstel van de grens langs den Rijn. Het duurde evenwel tot Juni, voordat iets tegen de Germanen werd ondernomen. Op 24 Juni 356 was Julianus te Autun, terwijl de troepen werden geconcentreerd in de buurt van Reims. Eerst moest worden afgerekend met de Alamannen. Keizer Constantius trok het Schwarzwald binnen en wist de Alamannen tot een verdrag te dwingen. Van Reims uit ging Julianus in oostelijke richting door Lotharingen, zuiverde het land van de vijanden, die daar waren doorgedrongen, en vernietigde benden rondtrekkende soldaten van het vroegere leger van Magnentius. Hij bereikte den Rijn na eenige schermutselingen bij Brumath beneden Straatsburg. Vervolgens trok hij naar het noorden, heroverde de steden langs de rivier en eindelijk ook Keulen, dat tien maanden in de handen van de Germanen was geweest. Daar sloot hij verdragen met de Franken van over den Rijn en liet de muren van de stad herstellen.

Deze veldtocht, van het jaar 356, was niet meer geweest dan een poging om eenige orde aan de oostelijke grens van Gallië te scheppen. Intusschen was toch bereikt, dat de Alamannen tot den Elzas waren beperkt, terwijl de Franken hadden moeten terugwijken over den Middel-Rijn. De twee gevaarlijkste tegenstanders van de Romeinen waren op deze wijze althans van elkander gescheiden. Overigens bleek al spoedig, hoe gering het werkelijke resultaat was, nadat Julianus zich in het binnenland had teruggetrokken. Te Sens,

waar hij den winter doorbracht, werd hij door een troep Alamannen gedurende dertig dagen belegerd. De legercommandant, de Magister equitum Marcellus, ondernam niets om Julianus te ontzetten. Eindelijk trokken de Alamannen af. Marcellus werd door den Keizer teruggeroepen en, gelijk gezegd, vervangen door Severus, een persoonlijkheid die zich naar Julianus schikte.

Voor 357 waren groote veldtochten voorbereid. Constantius zelf ging over den Brenner naar den Donau, vocht daar tegen de Sueben en trok vervolgens door Pannonia en Moesia langs de rivier. Aan den Magister peditum Barbatio was opgedragen met een leger van 25 000 man van westelijk Zwitserland uit tegen de Alamannen op te rukken. Maar de samenwerking met Julianus, die van oostelijk Gallië uit opereerde, was slecht. Ten slotte leed Barbatio een nederlaag tegen de Alamannen en voerde zijn troepen terug naar de winterkwartieren.

Meer succes had Julianus met zijn expeditie tegen de Alamannen in den Elzas. Hij concentreerde zijn troepen te Rheinzabern, een vesting die op uitnemende wijze was versterkt. Na de nederlaag van Barbatio meende de aanvoerder van de Alamannen, Chnodomarius, den oorlog definitief te zijnen gunste te kunnen beslissen. Hij trok van de buurt van Straatsburg uit naar het noorden. Maar in een zwaren slag, die in Juli of Augustus 357 heeft plaats gehad, werden de Alamannen door Julianus verslagen. Chnodomarius werd gevangen genomen en gezonden naar Constantius, die hem te Rome liet interneeren; daar is hij eenigen tijd later gestorven. In dezen slag, den beroemden slag bij Straatsburg, heeft een corps, dat naar de Bataven was genoemd, door op een kritiek moment in te grijpen zeer veel bijgedragen om de overwinning te behalen. Het resultaat van dit gevecht was zeer belangrijk. Voor langen tijd waren de Alamannen niet meer in staat aanvallen op Gallië te doen. De oorlogen van de volgende jaren waren niet meer zoo moeilijk. Gedeeltelijk heeft Julianus in dien tijd zelfs over den Rijn veldtochten kunnen ondernemen. Zijn eerste taak was het evenwel, met de Franken tot een voor het Rijk dragelijke overeenkomst te komen. Met het verhaal van deze ondernemingen naderen wij wederom de geschiedenis van ons land.

Na den slag bij Straatsburg ging Julianus naar het noorden. Hij liet bij Mainz een brug over den Rijn slaan en leverde daar eenige gevechten met de Germanen. Bovendien kon hij een fort laten herstellen, dat in die streek onder keizer Traianus was opgericht, en voorzag dit fort van zwaar geschut. Met de bewoners van

het land werd een verdrag gesloten, waarbij zij gehoorzaamheid aan Rome beloofden. Inmiddels was het November geworden en Julianus wenschte zijn troepen naar de winterkwartieren te leiden. Maar zijn aanwezigheid bleek nog in Noord-Gallië noodzakelijk te wezen.

De Magister equitum Severus had, terwijl Julianus in den Elzas was, met een troepenmacht bij Keulen geopereerd en wilde van die laatste stad naar het binnenland van Gallië terugkeeren, niet langs den gewonen weg door den Eifel en over Trier, maar over Gulik, Maastricht, Tongeren en Bavai naar Reims. Tijdens dien tocht stiet hij bij de Maas op een troep van 600 lichtgewapende Franken. Zij hadden de gelegenheid willen waarnemen, dat het Romeinsche leger in het gebied van de Alamannen werd vastgehouden, en dachten de streek aan de Maas, waar geen bezetting aanwezig was, ongestraft te kunnen brandschatten. Op het bericht, dat het leger in aantocht was, waren zij ijlings naar hun land teruggekeerd. Maar zij werden door de Romeinsche troepen afgesneden en verschansten zich in twee oude forten, die al lang geleden door de bezetting waren verlaten, om zich daar zoo lang mogelijk te verdedigen.

Toen Julianus dit vernam, achtte hij het een goede gelegenheid om den Franken een les te geven. Liet hij hen ongestraft, dan zouden zij hun tochten spoedig verder naar het zuiden uitstrekken. Hij leidde zijn leger dus niet naar de winterkwartieren, maar kwam naar het noorden en sloeg het beleg voor de sterkten, waarin de Franken zich hadden teruggetrokken. Daarvoor liet hij de forten met een wal omsluiten. Maar de Franken verdedigden zich hardnekkig, 54 dagen lang gedurende de maanden December 357 en Januari 358. Uit vrees, dat de belegerden van een donkeren nacht gebruik zouden maken om over het ijs in de Maas te ontkomen, liet Julianus van zonsondergang tot zonsopgang schepen in de rivier op en af varen om te voorkomen, dat de schotsen zich zouden vastzetten. Eindelijk, tegen het einde van Januari, waren de Franken door gebrek aan voedsel en uitputting gedwongen zich over te geven. Zij werden door Julianus naar Constantius gezonden, die hen in zijn leger opnam. Een troep Franken, waarschijnlijk Saliërs uit Noord-Brabant, die uitgetrokken waren om hun stamgenooten te ontzetten, keerden weder om, nadat zij van de capitulatie hadden gehoord, zonder verder iets te ondernemen. Daarop ging Julianus naar Parijs om daar de rest van den winter door te brengen.

In het voorjaar van het jaar 358 wachtte Julianus niet met in het veld te trekken, totdat het nieuwe broodgraan uit Aquitanië was aangekomen. Deed hij dat, dan zou hij zich eerst in Juli op weg

kunnen begeven en was reeds een groot deel van het gunstige jaargetijde verstreken. Hij wilde in Mei en Juni nog een paar zeer noodzakelijke veldtochten ondernemen. Van het koren uit den wintervoorraad liet hij dus beschuit bakken en gaf daarvan aan de soldaten een voldoenden voorraad als proviand voor twintig dagen mede.

De expeditie ging tegen de Franken, die zich in het landschap Toxandria, in het westen van Noord-Brabant hadden gevestigd [1]. Zooals men zich zal herinneren, was dit volk uit de streek aan de IJssel naar het zuiden getrokken, waarschijnlijk onder invloed van den druk, dien de Saksen op hen uitoefenden. Zij hadden de Veluwe en het land van de Bataven veroverd en waren ook doorgedrongen tot de Waal en de Maas. Constantius Chlorus en Constantinus I hadden tegen hen gevochten. Nog in 341 had keizer Constans oorlog tegen hen gevoerd. Waarschijnlijk hadden de Franken toen een verdrag met den keizer gesloten en was hun land afgestaan binnen het Rijk. Sedert dien hadden zij hun gebied uitgebreid en zich gevestigd in de streek, die vroeger door de Texandri werd bewoond. Maar zij waren nog niet erkend als de rechtmatige eigenaars van deze streek, die nog steeds als een deel van het Rijk werd beschouwd. Dat wil zeggen, zij hadden op dat oogenblik nog geen verdrag gesloten, waarbij zij de opperheerschappij van Rome als bewoners van dat gebied aanvaardden. Wanneer de Franken tot Toxandria waren doorgedrongen, is ons niet bekend. Zeker woonden zij daar al eenigen tijd, waarschijnlijk sedert Magnentius hun in de jaren 350 en 351 de vrije hand had moeten laten. De rooftocht van het jaar 357 bewijst, dat de Romeinen over hen zeer weinig te zeggen hadden.

Een van de redenen voor Julianus om oorlog tegen de Franken te gaan voeren was de onveiligheid van den scheepvaartweg langs den Rijn, die door dezen volksstam van de eilanden uit werd beheerscht. Die verbinding was voor de Romeinen van het grootste belang, daar zij op die wijze veel gemakkelijker leeftocht voor de bezettingstroepen uit Gallië en Britannië konden aanvoeren. Zoo noodzakelijk was het dezen weg vrij te maken, dat de Praefectus praetorio Florentius bereid was het recht van doorvaart voor een groote som geld te koopen en keizer Constantius had aan Julianus instructie gegeven in dien geest te handelen, tenzij hij dit een schande achtte voor het Rijk. Inderdaad meende Julianus, dat het

---

1) Over Toxandria verg. W. C. Ackersdijk, *Nieuwe werken der Maatschappij van Nederl. Letterkunde*, VI (1838).

niet aanging op deze wijze afhankelijk te zijn van een buitenlandschen stam, en hij besloot tot den oorlog. Hij beschikte over een vloot van 600 schepen, waarvan er 400 in de laatste maanden waren gebouwd, en kon dus zoowel over land als ter zee een aanval op het gebied in de Rijndelta doen. Intusschen is ons over de rol, die de vloot heeft gespeeld, in het geheel niets bekend.

Zelf rukte Julianus van Parijs op naar het noorden langs den weg over Bavai. Toen hij te Tongeren was aangekomen, kwam hem een gezantschap van de Franken tegemoet. Dit volk had van de toebereidselen voor den veldtocht gehoord en hoopte den aanval te kunnen verhinderen. Want de afgezanten hadden gedacht, dat Julianus nog in de winterkwartieren vertoefde. Zij boden aan een verdrag van vrede en vriendschap te sluiten, op voorwaarde, dat de Romeinen hen in het gebied zouden laten dat zij hadden bezet, alsof het hun eigendom was, en hen verder niet zouden lastig vallen. Nadat hij met hen uitvoerig had onderhandeld en zijn eigen voorwaarden had gesteld, zond Julianus hen naar hun land terug. Hij had hun geschenken vereerd en zij verkeerden in de overtuiging, dat hij voorloopig te Tongeren zou blijven. Veeleer volgde hij hen op den voet. De Magister equitum Severus rukte op langs den oever van den Rijn, waarschijnlijk over Keulen en Xanten. Zelf trok Julianus langs de Maas en viel de Franken met bliksemsnelheid op het lijf, zoodat zij aan geen tegenweer konden denken. Zij gaven zich op genade of ongenade over. Voor hen was het van het hoogste belang in de streek, waar zij zich hadden gevestigd, te kunnen blijven wonen. In het land aan de overzijde van den Rijn was voor hen geen plaats. Julianus toonde zich clement en nam hen met hun bezittingen, hun vrouwen en kinderen in het Rijk op. Zonder twijfel is bij deze gelegenheid een verdrag met hen gesloten, waardoor zij in de verhouding van foederati tot Rome kwamen te staan. Over de voorwaarden van dit verdrag is ons niets bekend.

Veel belangrijker was de tweede expeditie, die Julianus daarop ondernam, de veldtocht tegen de Chamaven [1]). Dit volk had zich eveneens meester gemaakt van een stuk Romeinsch gebied; in dit geval moet men denken aan de Betuwe (of wellicht aan Over-Gelder). De marsch van Severus door het land langs den Rijn was

---

1) Ammianus en Eunapios spreken van Chamaven, Zosimos (zonder twijfel ten onrechte) van Quaden. De laatst genoemde auteur noemt hen een deel van de Saksen, wellicht omdat zij aan den rechteroever van den Rijn woonden. Naar alle waarschijnlijkheid moet men hen evenwel tot de Franken rekenen.

waarschijnlijk bedoeld als een demonstratie ter voorbereiding van den oorlog, waarmede Julianus daarop een aanvang maakte. De Chamaven, die bij deze gelegenheid de macht van Rome direct te voelen kregen, hadden oorspronkelijk in Twente gewoond en waren in dezen tijd door de Saksen uit hun land verdrongen. Op die wijze waren zij genoodzaakt naar het zuiden op te trekken; maar het gelukte hun vooreerst niet den Rijn te overschrijden. Dat werd hun door de Ripuarische Franken verhinderd. De Chamaven hebben daarop schepen gebouwd, zijn langs den door de Ripuarische Franken bezetten oever van den Rijn naar het vroegere land van de Bataven gevaren en hebben die streek veroverd op de Salische Franken, die blijkbaar minder tegenstand boden dan hun oostelijke naburen. Bovendien waren de Chamaven wellicht ook over de Waal doorgedrongen tot het gebied, dat als Romeinsch gold. Deze gebeurtenissen moeten hebben plaats gehad, voordat Julianus zich naar het noorden begaf. Hij heeft daarvan kennis gekregen te Tongeren of mogelijk reeds te Parijs. Het was voor hem noodzakelijk in te grijpen ten einde een verder voortdringen te beletten. Bovendien moest hij voorkomen, dat de Chamaven zich vastzetten op de eilanden van de Rijndelta. Daar zouden zij de scheepvaart op de rivier kunnen belemmeren en Julianus zag het als een deel van zijn taak die scheepvaart wederom te herstellen.

Terstond nadat de demonstratie tegen de Saliërs was geëindigd, trok Julianus tegen de Chamaven op. Aan zijn troepen gaf hij bevel de tegenstanders op de krachtigste wijze te bestrijden, maar niemand van de Saliërs te dooden of tegen te houden, wanneer zij op het Romeinsche gebied wenschten te komen, daar zij niet als vijanden maar als vluchtenden voor de Chamaven moesten worden beschouwd. Toen de Saliërs de menschlievende bedoeling van Julianus vernomen hadden, staken zij met hun koning van het vroegere Bataafsche land naar het Romeinsche gebied over en zij, die al in de bosschen gevlucht waren, keerden weer terug en stelden zich met al hun bezittingen onder de bescherming van Julianus.

De Chamaven hadden hun doel bereikt. Zij hadden land in hun bezit gekregen en wenschten geen oorlog te voeren. Over de Waal kwamen zij met hun hoofdmacht niet, maar zij ondernamen kleine rooftochten om te plunderen op den linkeroever van de rivier en berokkenden op die manier zeer veel schade aan de Romeinen. Ook Julianus kon er niet aan denken de Waal te overschrijden. Dat zou te gevaarlijk zijn geweest. Intusschen zon hij op middelen om de Chamaven tot onderwerping te brengen. Ten einde raad besloot hij zijn vijanden op andere wijze aan te grijpen en nam daarvoor een

Frankischen avonturier, Charietto, met een bende Franken in zijn dienst [1]).

Charietto was een Germaan van kolossale lichaamslengte en even dapper als groot. Eerst had hij als roover geleefd, maar was uit zijn vaderland vertrokken en had zich in het Romeinsche gebied te Trier gevestigd. Hij had een bende ongeregelde troepen om zich verzameld en voerde, al voordat Julianus in Gallië was gekomen, op eigen gezag oorlog tegen de Germanen, die naar het land aan den linkeroever van den Rijn waren overgestoken en daar als vrijbuiters rondtrokken. Zulk een optreden werd vóór de komst van Julianus niet tegengegaan. Maar een officieele machtiging had Charietto niet. Hij placht de Germanen eerst alleen in den nacht te overvallen, als zij door den wijn overmand lagen te slapen, en sneed hun de hoofden af. Die hoofden bracht hij naar Trier en stelde ze daar als zegeteekens ten toon. Waarschijnlijk werd hij voor dit werk door de steden, die door de Romeinsche machthebbers zoo slecht werden bijgestaan, goed gesubsidieerd. Hij had daarbij succes en veroorzaakte veel schrik bij de Germanen, omdat zij er niet achter konden komen, wat geschiedde.

Toen Julianus in Noord-Gallië was, bood deze man zijn diensten aan. Julianus kon met zijn leger niet veel beginnen, daar de Chamaven alleen 's nachts hun tochten ondernamen en zich overdag in het kreupelhout verscholen, waar zij leefden van wat zij hadden buit gemaakt. Een openlijk gevecht ontweken zij. Tegen deze methode van oorlog voeren baatte geen leger. Roovers moesten met roovers worden bestreden. Om die reden nam Julianus Charietto en zijn bende in dienst en vergrootte zijn troep nog met eenige Saliërs. Hen zond hij 's nachts tegen de plunderende Chamaven uit. Overdag liet hij zijn eigen troepen nauwkeurig wacht houden om zooveel mogelijk alle tegenstanders, die aan de handen van de in dienst der Romeinen zijnde manschappen waren ontkomen, om te brengen.

Op deze wijze leden de Chamaven zware verliezen en werd een groot aantal krijgsgevangenen gemaakt, onder andere de koningszoon, die den naam droeg van Nebisgastus. Toen deze strijd eenigen tijd had geduurd, maakte Julianus zich gereed een regelrechten aan-

1) Julianus heeft het verhaal van de episode met Charietto niet in zijn gedenkschriften opgenomen en om die reden vinden wij het niet bij Ammianus. Wat wij over die episode weten, stamt uit de geschiedenis van Oreibasios. Uit die geschiedenis is het overgenomen door Eunapios en gedeeltelijk, in excerpt, bij Zosimos bewaard. — De chronologie der gebeurtenissen is onzeker.

val op hun land te doen. Maar voordat het zoover kwam, vroegen zij om vrede. Zij verzochten aan Julianus hun land te sparen, evenals hij dat met het gebied van de Saliërs had gedaan, en hen te beschouwen als een deel van het Romeinsche Rijk [1]). Julianus was geneigd dit verzoek in te willigen en verklaarde zich bereid met den koning van de Chamaven te onderhandelen. Het onderhoud had plaats door middel van een tolk aan de Waal. De koning stond op den rechteroever en Julianus bevond zich op een schip, dat op meer dan een boogschot afstand van dien oever werd gehouden.

Bij dit onderhoud bleek het, dat de Chamaven bereid waren alles te doen, wat Julianus van hen verlangde. Inderdaad was het voor de Romeinen van het grootste belang met hen tot een overeenkomst te komen. omdat zij het verkeer op den Rijn beheerschten en dus den korentoevoer van Britannië naar de sterkten aan die rivier konden verhinderen. Julianus verklaarde zich dus bereid met hen een verdrag te sluiten, mits zij de opperheerschappij van Rome erkenden; zij zouden in de hoedanigheid van foederati toetreden tot het Rijk; als onderpand voor hun trouw eischte Julianus een aantal gijzelaars.

De Chamaven beweerden, dat de krijgsgevangenen, die de Romeinen in handen hadden, toch voldoende talrijk waren voor dit doel. Maar Julianus antwoordde, dat deze menschen in zijn macht waren gekomen door den oorlog en niet door een verdrag. Hij eischte, dat de Chamaven de edelsten van hun volk zouden afstaan, om te toonen dat het hun ernst was met het sluiten van een overeenkomst. Daarop verzochten de Chamaven hem mede te deelen, wie als gijzelaars werden verlangd, en Julianus noemde als eersten Nebisgastus, den zoon van den koning dien hij kort te voren krijgsgevangen had gemaakt, alsof deze niet reeds in zijn handen was. Het moet van den beginne af zijn bedoeling zijn geweest de Chamaven te imponeeren door de komedie, die hij daarna liet opvoeren.

Natuurlijk antwoordden de Chamaven, dat zij niet in staat waren dien eisch in te willigen, en zij smeekten toch niets onmogelijks van hen te verlangen, daar zij de gevallenen niet konden laten opstaan en de dooden niet als gijzelaars konden uitleveren. Ook de koning weeklaagde over het ongelukkige lot van zijn kind. Toen het gejammer eenigen tijd had geduurd en de Chamaven met steeds meer aandrang om vrede verzochten, nam Julianus de rol op zich van den „deus ex machina" in de tragedie, die door zijn ingrijpen in een

---

1) Wij bezitten een uitvoerig verhaal over de volgende episode in een fragment van het geschiedwerk van Eunapios, dat ons is bewaard gebleven.

moeilijke situatie de oplossing brengt. Hij liet den jongen man, die in de buurt werd gereed gehouden, naar voren brengen en toonde hem aan de Chamaven, zoodat zij konden bespeuren, dat hij goed werd behandeld en op een wijze, die in overeenstemming was met zijn waardigheid als koningszoon. Julianus stelde hem ook in de gelegenheid een paar woorden met zijn vader te wisselen.

Een tafereel als toen volgde, — zoo wordt in het ons bewaarde verslag, dat blijkbaar van een ooggetuige afkomstig is, verhaald —, heeft tot nu toe nog nooit iemand aanschouwd of kunnen beschrijven. Na al het gejammer en geschreeuw, dat was voorafgegaan, stonden de Chamaven in eens verstomd van verbazing en schrik, alsof Julianus hun niet den koningszoon, maar zijn schim toonde. Julianus lichtte hen evenwel in en zeide, dat hij den jongen man op eervolle wijze als gijzelaar bij zich zou houden, en beval hun aan den vrede, dien hij met hen zou sluiten, nauwgezet te bewaren. Het verdrag kwam tot stand en ook de moeder van Nebisgastus werd als gijzelaar uitgeleverd. Bij dit verdrag beloofden de Chamaven, dat zij de wapenen niet meer tegen de Romeinen zouden opnemen. Zij bleven in het bezit van het land, dat zij als het hunne beschouwden, en brachten een schatting op, bestaande uit een aantal runderen. Bovendien werden zij verplicht, evenals de Saliërs, manschappen voor het Romeinsche leger te leveren. Inderdaad bestond er geruimen tijd later nog een Cohors Chamavorum, die in de Notitia dignitatum wordt genoemd onder de troepen in Egypte, evenals ook enkele afdeelingen van Salii ons bekend zijn.

Terwijl deze strijd werd gevoerd, heeft Julianus een drietal forten langs de Maas, die al lang geleden door de Germanen waren verwoest, laten herstellen. Waar deze forten waren gelegen, weten wij niet. Wij kennen evenwel een versterkten wachtpost, bij Heumensoord, in het Rijk van Nijmegen aan den weg van Cuijk naar deze stad, die mogelijk in den tijd van Julianus is gebouwd. Blijkbaar heeft Julianus den verbindingsweg van het zuiden naar het land aan de groote stroomen door versterkingen beveiligd. Deze werken staan in verband met zijn plannen voor een wederbezetting van de Betuwe om het verkeer langs de Waal, dat hij weer geheel in handen wilde krijgen, te beschermen. Het was zijn plan voor dit doel in de volgende jaren alle krachten in te spannen.

In de genoemde forten heeft Julianus een gedeelte van de levensmiddelen, die het leger medevoerde, achtergelaten. Hij meende, dat de troepen in het land van de Chamaven hun voorraad zouden kunnen aanvullen uit de opbrengst van den nieuwen oogst. Het graan was daar evenwel nog niet rijp en toen de leeftocht op was,

vond het leger in het land niets om te eten. Dit was aanleiding voor een tamelijk ernstig oproer onder de soldaten. Slechts met moeite wist Julianus hen weer tot gehoorzaamheid te brengen; maar hij moest daarvoor allerlei toezeggingen aan de troepen doen. Daarop vertrok Julianus naar den Middel-Rijn voor den oorlog tegen de Alamannen, met welk volk hij het vorige jaar een wapenstilstand voor tien maanden had gesloten. Charietto vergezelde hem. Tijdens dezen oorlog heeft hij zich onderscheiden en kreeg later den titel van „comes per utramque Germaniam"; als zoodanig zullen wij hem later nog eens ontmoeten; in 367 is hij tijdens een gevecht met de Alamannen gesneuveld.

In het volgende jaar, 359, kon Julianus, voordat hij te velde trok, zich eerst aan de werken des vredes wijden in het gebied van den Neder-Rijn. Het was noodig daar de vestingen te herstellen, die voor de verdediging van de grens langs de rivier onmisbaar waren. De muren moesten worden versterkt, korenmagazijnen gebouwd, voor toevoer van levensmiddelen worden gezorgd, de steden weder van een bevolking, die tevens als bezetting kon dienst doen, worden voorzien. Voor den herbouw leverden de Germanen, met wie het vorige jaar verdragen waren gesloten, het noodige materiaal; het koren werd uit Britannië langs den Rijn aangevoerd; geen aanval hinderde den herbouw van de muren. Op die wijze was het mogelijk de volgende zeven plaatsen te herstellen: Castra Herculis (ergens in de Over-Betuwe), Quadriburgium (wellicht Qualburg bij Kleef), Trecensima (de nederzetting bij de vroegere vesting van Legio XXX te Xanten), Neuss, Bonn, Andernach en Bingen. Deze plaatsen worden alle uitdrukkelijk niet als vestingen, maar als steden aangeduid. Intusschen spreekt het voor dezen tijd van zelf, dat die steden van muren voorzien waren en door een garnizoen werden verdedigd.

Intusschen schijnen er ook tijdens deze werken moeilijkheden bij den toevoer van de levensmiddelen te zijn geweest. Maar de komst van den Praefectus praetorio Florentius, met troepen en proviand, maakte aan deze bezwaren een einde. Daarna heeft Julianus ook dat jaar oorlog met de Alamannen gevoerd. De tocht ging ditmaal van Mainz uit en hij kon doordringen tot aan de grens van het rijk der Bourgondiërs. Zoo ver was sedert Probus geen Romeinsch leger meer in Germanië geweest. De Alamannen boden hun onderwerping aan en erkenden het oppergezag van Rome. Julianus stond op het punt een groot gebied opnieuw voor het Rijk te veroveren.

Onder de krachtige regeering van Julianus begon Gallië zich

meer en meer te herstellen. Brengt men de eenigszins fragmentarische berichten met elkander in verband, dan kan men vaststellen, dat reeds in 357 door den slag bij Straatsburg de Alamannen over den Rijn zijn gejaagd of althans in den Elzas, waar zij zich hadden gevestigd, volkomen zijn onderworpen. Tevens had tegen het einde van het jaar een verkenningstocht naar Neder-Germanië plaats. Tegen de volken in dat gebied werd het volgende jaar gevochten. Met de vloot en het leger werd een aanval op de Rijndelta gedaan. De Franken op den linkeroever van de rivier werden tot onderwerping gedwongen en ook de Chamaven erkenden de opperheerschappij van het Rijk. Op die wijze was de scheepvaart door de monden en langs den Rijn verzekerd. Verder werd dat jaar nog een expeditie tegen de Alamannen ondernomen. In 359 werd gewerkt voor het herstel van de vestingen en werd de onderwerping van de Alamannen nog nader bevestigd. Door deze veldtochten was het ontzag voor Rome bij de volkeren aan den Rijn hersteld. De steden bloeiden weer op. Keulen, Mainz, Straatsburg en Augst hernamen haar plaats als militaire hoofdplaatsen.

Tegelijkertijd kon Julianus werken voor de economische verheffing van Gallië. Door het herstel van de scheepvaart en van de verbinding met Britannië door de Rijndelta werd de handel weer mogelijk tusschen Oost-Gallië en de landen aan het Kanaal. De gelegenheid, die daarbij ontstond, om de vestingen aan de grens te provianderen en de levering van levensmiddelen door de Germanen brachten groote besparing, omdat het vervoer per schip veel goedkooper uitkwam dan het transport met wagens door Gallië. Op deze wijze kon Julianus de belastingen in Gallië verminderen. Daarbij kwam het tot een conflict met den Praefectus praetorio Florentius. Julianus wist echter in deze zaak en voor andere financieele maatregelen den steun van keizer Constantius te verkrijgen. Gallië was door zijn werkzaamheid niet alleen geheel van de Germanen bevrijd; maar het land begon zich ook te herstellen van de slagen, die het hadden getroffen. Het scheen weer een wat betere toekomst tegemoet te zullen gaan. Te Parijs, waar Julianus bij voorkeur vertoefde, kwam in het jaar 360 een kerkvergadering bijeen. Daar werd de vrede in de Gallische kerk hersteld. De macht van de Romeinen was zoozeer toegenomen, dat Julianus in den winter, die volgde, Lupicinus, den Magister equitum, met eenige afdeelingen van Heruli en Bataven naar Britannië kon zenden om daar te helpen in den oorlog tegen de Picten en Schotten.

Aan de voortreffelijke heerschappij van Julianus in Gallië kwam evenwel spoedig een einde. Aanleiding daarvoor werd de dreigende

oorlog tegen de Perzen. In de jaren van 356 tot 358 had Constantius met dit volk onderhandelingen gevoerd, die niet tot een resultaat hadden geleid wegens de overmatige eischen van den Perzischen koning Sapor. Zelfs waren de Perzen in 359 weer in Mesopotamië gevallen en Constantius besloot tot een krachtig optreden. Voor dit doel achtte hij het noodig het leger in het Oosten te versterken en gelastte Julianus vier van zijn beste afdeelingen, van de Heruli, de Bataven, de Petulantes en de Celtae, elk bestaande uit 500 man, benevens 300 man uit ieder van de overige afdeelingen naar het Oosten te zenden. Er waren daar overigens reeds Gallische troepen aanwezig; zij worden vermeld bij gelegenheid van het beleg van Amida in 359. Zonder twijfel was het aan Julianus mogelijk geweest dit bevel op te volgen. Want ook nadat hij zelf in 361 met 23.000 man naar het Oosten was vertrokken, had de grens nog een voldoende bescherming.

Julianus was inderdaad, naar het schijnt, geneigd aan de opdracht van den Keizer te voldoen. Maar de manschappen maakten bezwaar. Velen hadden hun gezin in Gallië en met sommigen was gecontracteerd, dat zij niet zouden behoeven dienst te doen ten zuiden van de Alpen. Toch wist Julianus een keurcorps, waarschijnlijk een der afdeelingen van zijn garde, te bewegen zich op weg te begeven, zonder dat het tot moeilijkheden kwam. Toen evenwel ook andere troepen moesten vertrekken, ontstond verzet. Een afdeeling van Petulantes weigerde te gaan. Julianus liet daarop aan de soldaten beloven, dat zij hun vrouwen en kinderen zouden mogen medenemen. Om hen tot rede te brengen, liet hij de afdeeling naar Parijs komen; bij die gelegenheid toonde hij zich zeer vriendelijk en tegemoetkomend. De troepen bezetten evenwel in den nacht het paleis en riepen Julianus tot Augustus uit. Dit is geschied in Februari 360.

Zeker heeft Julianus die waardigheid niet begeerd; maar hij had geen keus. Bij een weigering was hij zonder twijfel door de troepen omgebracht. Geschiedde dit niet, dan zou hij toch door Constantius zijn gedood. Hij moest dus toegeven. Kenmerkend is de wijze, waarop de verheffing tot keizer geschiedde. Als diadeem werd hem een halsband (torques) van een vaandeldrager (draconarius) der Petulantes op het hoofd gezet. Hij moest op een schild gaan staan, dat de soldaten op hun schouders namen, alsof hij een hoofdman van Germanen was, en werd stormachtig als Augustus begroet. De troepen, die reeds op weg waren naar het Oosten, keerden terug. Er had een wapenschouwing plaats, waarbij Julianus de troepen toesprak. Heel Gallië viel hem bij. Alleen de Praefectus praetorio Flo-

rentius, die zich als vertegenwoordiger van den Keizer bij Julianus beschouwde, scheidde zich af en vertrok naar het Oosten.

Julianus deed nog een poging om met Constantius tot een schikking te komen. Er werd een gezantschap gezonden, met het verzoek om erkenning als Augustus en de belofte troepen te zullen zenden, als dit verzoek werd ingewilligd. Constantius was in dien tijd bezig met de voorbereiding van den oorlog tegen de Perzen en het duurde lang, voordat er antwoord kwam. Constantius was van meening, dat het niet juist was het oppergezag in het Rijk te deelen. Dus weigerde hij; Julianus moest tevreden zijn met den titel van Caesar. Julianus liet den brief aan de soldaten en aan de burgerij voorlezen. Opnieuw werd hij als Augustus begroet. Nog eens zond hij een brief aan Constantius. Maar tegelijkertijd liet hij de haven van Boulogne sluiten om te verhinderen, dat Lupicinus, die nog in Britannië was, bericht zou ontvangen van hetgeen was geschied en wellicht tegen hem zou gaan ageeren.

Om zijn werk voor de bescherming van Gallië aan den Rijn eenigszins tot een afsluiting te brengen, ondernam Julianus in 360 nog een veldtocht in Neder-Germanië. Van Parijs ging hij in Juli van dat jaar over Bavai en Tongeren naar Xanten. Daar overschreed hij den Rijn en trok het land van de Chattuarische Franken binnen. Wat zij hadden gedaan om zijn misnoegen gaande te maken, is ons niet bekend. Hij overviel dit volk, dat volkomen onvoorbereid was, daar zij nooit hadden gedacht, dat een Romeinsch veldheer het zou wagen tot hen door te dringen. Het was dus niet moeilijk deze Franken te verslaan. Nadat velen waren gedood of gevangen genomen, vroegen zij om vrede. Julianus legde hun toen een verdrag op, waarbij zij de opperheerschappij van Rome erkenden. In deze streek was dus de grens beveiligd, doordat een naburig volk in de positie van een vazalstaat was gebracht. Na dezen oorlog, waarbij hij voor het laatst in aanraking is geweest met een volksstam uit de buurt van ons land, ondernam Julianus een inspectietocht langs den linkeroever van den Rijn, om den toestand van de vestingen, forten en andere verdedigingswerken te controleeren, tot het land van de Rauraci in noordelijk Zwitserland. Onderweg vernieuwde hij nog eens het verdrag met de Alamannen; zij zouden overigens dit verdrag terstond verbreken.

Van Augst bij Bazel in het land van de Rauraci ging Julianus over Besançon naar Vienne, ten einde de passen over de Alpen te kunnen bewaken, voor het geval van daar uit een aanval op hem zou worden gedaan. Daar vierde hij op 6 November 360 zijn vijfjarig feest als keizer en op 6 Januari 361 woonde hij de kerkelijke plech-

tigheid voor de Epiphanie bij, hoewel hij toen zonder twijfel in het geheim reeds met het Christendom had gebroken. Dien zelfden winter ondernamen de Alamannen van het Schwarzwald nog eens een aanval tegen het Romeinsche gebied en in het volgende voorjaar trok Julianus weer tegen hen te velde. Bij die gelegenheid kwamen hem de schriftelijke bewijzen in handen, dat de Alamannen als foederati van het Rijk door Constantius waren aangezet om een inval in Gallië te doen ten einde hem te benadeelen.

In deze omstandigheden meende Julianus niet langer te moeten dralen om naar het Oosten op te trekken. Hij verzamelde zijn leger in de buurt van Bazel en gelastte het den eed van trouw aan hem af te leggen. Gallië liet hij achter onder bedekking van de pas geschapen vestinglinie; het leger daar werd gecommandeerd door den Magister armorum Jovinus; met de bewaking van de grens werd Charietto als „comes per utramque Germaniam" belast. Daarop vertrok Julianus in den zomer van 361 met 23.000 man van Bazel langs den Donau naar het Oosten om Constantius te gaan bestrijden.

Tijdens zijn tocht heeft Julianus proclamaties gericht tot een aantal steden in het Rijk. Ons is het geschrift van dien aard bewaard, dat hij aan de Atheners heeft gezonden. Italië en Illyricum vielen hem zonder slag of stoot in handen. Tot praefectus praetorio voor Illyricum werd de comes sacrarum largitionum Claudius Mamertinus benoemd; hij werd tevens aangewezen als consul voor 362. De rede, die hij bij zijn ambtsaanvaarding tot Julianus heeft gericht, is ons in de verzameling van Panegyrici bewaard gebleven.

Ook van zijn kant rukte Constantius naar het Westen op, toen het was gebleken, dat er van de zijde der Perzen geen gevaar was te vreezen. Hij is evenwel op 3 November 361 in Cilicië overleden. Op die wijze kwam aan den burgeroorlog een einde. Want Julianus werd in het geheele Rijk als keizer erkend. Met zijn regeeringsdaden kunnen wij ons niet bezig houden. Gallië is in dien tijd door de Germanen met rust gelaten. Tot den dood van Julianus heeft er daar geen aanval aan de grenzen plaats gehad. Intusschen is de Keizer reeds op 26 Juni 363 tijdens den oorlog tegen de Perzen doodelijk gewond en den volgenden nacht overleden.

III. DE REGEERING VAN VALENTINIANUS I

Julianus is de laatste Romein, wiens werkzaamheid als veldheer en als bestuurder wij ook in Nederland eenigszins kunnen vervolgen. Het zou dus mogelijk wezen de geschiedenis van de Romeinsche periode na den dood van dezen keizer met enkele volzinnen af te

sluiten om alleen te verhalen, wat wij weten over het einde van de Romeinsche heerschappij in het noorden van Gallië. Maar de gebeurtenissen, die ons uit dat gebied bekend zijn, zouden dan geheel los van elkander staan. Ook gedurende dezen tijd bleven er toch nog steeds eenige betrekkingen met Rome. In ons land hebben zich enkele tafereelen afgespeeld van het groote drama, dat men den ondergang van het Romeinsche Rijk noemt. Wij zullen evenwel nog meer dan vroeger de geschiedenis van het geheel in ons verhaal moeten betrekken.

Het is een fout van Julianus geweest, dat hij niet heeft gezorgd voor een bekwaam persoon als mederegent, die zijn taak zou kunnen overnemen. Toen hij was gestorven, werd Flavius Jovianus (Afb. 120) als zijn opvolger aangewezen. De nieuwe keizer was een Christen uit Pannonië, die onder Julianus primicerius domesticorum, de oudste in rang onder de protectores domestici, was geweest. Als regeerder heeft hij niet veel bekwaamheid getoond. In Gallië is hij door het leger en door Jovinus, den magister militum per Gallias die daar het commando voerde, aanvaard. Er was op het bericht van het overlijden van Julianus alleen eenige beweging geweest in Gallië van de zijde der Alamannen aan den Boven-Rijn en van de Saksische zeeroovers op de Noordzee. De Franken van den Neder-Rijn hadden zich rustig gehouden.

Gelukkig voor het Rijk duurde het niet lang, totdat er wederom een keizer optrad, die het gezag vast in handen nam. Jovianus stierf reeds op 16 of 17 Februari 364 en op 20 Februari werd Flavius Valentinianus [1]), die op dat oogenblik te Ancyra vertoefde, door den raad van hooge officieren te Nicaea tot keizer gekozen. Den eisch van de soldaten, dat hij terstond een mederegent zou benoemen, wees hij af. Eerst op 28 Maart nam hij te Constantinopel zijn broeder Valens als zoodanig aan. De laatste is steeds de volgzame ondergeschikte van Valentinianus geweest.

Valentinianus (Afb. 121) was omstreeks 321 geboren te Cibalae (Vinkovci) in Pannonië. Na een eervolle militaire carrière in Gallië was hij in 357 uit den krijgsdienst ontslagen en had zich in Pannonië gevestigd. Daar is zijn zoon Gratianus in 359 geboren. Julianus had hem na den dood van Constantius weer in het leger opgenomen. Door de troepen in Gallië was hij naar Jovianus afgezonden om dezen laatsten bij zijn optreden als keizer te begroeten. Hij is een figuur van beteekenis geweest in de rij van de Romeinsche

1) W. Heering, *Kaiser Valentinian I.* (Diss. Jena, 1927).

heerschers, een bekwaam legeraanvoerder en een kundig regent, maar een bruut zonder de minste uiterlijke of innerlijke beschaving. Van zijn geschiedenis zijn wij vrij goed op de hoogte door de uitvoerige mededeelingen in het werk van Ammianus Marcellinus. Zijn voornaamste verdienste is de krachtige organisatie van de grensverdediging geweest.

De verheffing van Valens tot Augustus beteekende een verdeeling van het Rijk en van de strijdkrachten. Aan Valens werd de oostelijke praefectura toegewezen met de hoofdstad Constantinopel. Valentinianus behield voor zich de drie westelijke praefecturae met de hoofdsteden Sirmium, Milaan en Trier. Te Sirmium (in Bosnië aan de Save), de hoofdstad van Pannonia, hebben de broeders in 364 afscheid genomen; zij hebben elkander niet weergezien. Valentinianus had ook voor zijn broeder de inrichting van den staatsdienst en van het hof geregeld. Blijkbaar dateert uit dien tijd de geheel gescheiden organisatie, die wij uit de Notitia dignitatum kennen. Op die wijze was de splitsing van het Rijk in twee deelen definitief geworden. Sedert dien heeft alleen nog Theodosius gedurende enkele maanden in den winter van 394 op 395 over het geheele Rijk geregeerd. Inderdaad was het, bij den zooveel intensieveren regeeringsvorm sedert Constantinus, niet meer mogelijk van één centrum uit over het uitgestrekte gebied het gezag te voeren.

Het is zeer opmerkelijk, dat Valentinianus voor zich het Westen heeft gekozen. Blijkbaar meende hij, dat in dat deel de grootste gevaren dreigden en dat hij daar het best de taak, die hij zich had gesteld, zou kunnen vervullen. Als die taak beschouwde hij het herstel van het Rijk. Hij wilde het Romeinsche gebied zoo veel mogelijk intact houden en het aanzien van den staat naar buiten versterken. Het klassicisme van zijn tijd, de poging om de oude beschaving in haar zuiversten vorm te bewaren, is een kenmerk voor een dergelijk streven op het gebied van de cultuur. Ook de verdraagzaamheid van den Keizer in godsdienstige zaken moet in dit licht worden beschouwd.

Valentinianus is in November 364 te Milaan aangekomen en begon met de regeling van den toestand in Italië. Daar verschenen in het vroege voorjaar van 365 afgezanten van de Alamannen om geschenken in ontvangst te nemen, waarop zij meenden te mogen rekenen. Men moet deze geschenken beschouwen hetzij als een soort van schatting, die sedert Julianus aan de Alamannen werd betaald om hen te bewegen het Rijk niet lastig te vallen, hetzij als een bijzondere uitkeering, die zij verwachtten bij de troonsbestijging van

den nieuwen keizer. Valentinianus liet aan de gezanten een geringer bedrag aanbieden, dan waarop zij hadden gerekend. Zij wezen dit verontwaardigd af en gingen diep gekrenkt naar hun land terug. Lange jaren van oorlog waren het gevolg van de beleediging, die toen aan de Alamannen is aangedaan. De kracht, die dit volk tegen de Romeinen heeft ontwikkeld, scheen welhaast onuitputtelijk te wezen.

In het vroege voorjaar van 365 vertrok Valentinianus naar Gallië, waar zijn aanwezigheid door den dreigenden oorlog noodzakelijk was. Hij begaf zich naar Parijs, waar hij zich eerst vestigde, om spoedig daarna zijn residentie naar Trier te verplaatsen. Op weg naar Parijs ontving hij het bericht, dat de Alamannen een inval in Gallië hadden gedaan. Terstond belastte hij zijn opperbevelhebber Dagalaifus met de leiding van den oorlog. Maar de aanvallers waren reeds naar hun land teruggekeerd en Dagalaifus waagde het niet hen daar aan te vallen. Intusschen bleef de eigenlijke strijd voortdurend in zicht.

Heel vroeg in 366 verschenen de Alamannen wederom in Gallië, ditmaal met hun geheele legermacht. Zij stootten eerst op Charietto, die bij deze gelegenheid als comes per utramque Germaniam (opperbevelhebber van de troepen uit het veldleger, die met de verdediging in de twee provincies Germania waren belast) wordt vermeld, en Severianus, die de legioenen van de Tungrecani en de Divitienses te Châlons-sur-Saône commandeerde. Het Romeinsche leger werd verslagen; Charietto sneuvelde en Severianus werd gewond. Onder den indruk van het gevaar had Valentinianus zich naar Reims begeven, waar hij van Januari tot Juli 366 verblijf heeft gehouden. Daar ontving hij talrijke deputaties van de staten uit Gallië, die hem dringend verzochten het land niet te verlaten. Men zag in Gallië zeer goed in, hoe belangrijk de aanwezigheid van een keizer voor de veiligheid was.

Terstond na het bericht van de nederlaag der Romeinsche troepen was Dagalaifus tegen de Alamannen in het veld gezonden. Toen hij evenwel na twee of drie maanden niets had bereikt, werd hij als legercommandant vervangen door Jovinus. Deze laatste wist spoedig een einde te maken aan den voortgang van de Alamannen. De drie colonnes, waarin zij oprukten, werden in Mei en Juni 366 verslagen, bij Scarponna (aan de Moezel tusschen Metz en Toul), aan de Moezel boven Metz en bij Catalaunum (Châlons-sur-Marne). Voor de Alamannen was de nederlaag verpletterend. Slechts weinigen wisten zich te redden door de vlucht over den Rijn.

Intusschen waren er nog voortdurend schermutselingen aan de

grens en Valentinianus bereidde een groote expeditie tegen de Alamannen voor. Maar eerst moest hij aandacht schenken aan andere gevaren, die het Rijk bedreigden. In Britannië hadden Picten en Schotten uit het Noorden een rooftocht naar het Romeinsche gebied ondernomen. Frankische en Saksische zeeroovers maakten de kusten van Noordwest-Gallië onveilig. Onder den indruk van die gebeurtenissen is de keizer naar Amiens gegaan om in de buurt van de krijgsbedrijven te blijven. Daar werd hij zwaar ziek en, naar aanleiding van besprekingen over de troonopvolging die tijdens zijn ziekte waren gevoerd, verhief hij op 24 Aug. 367 zijn zoontje Gratianus tot keizer met den titel van Augustus, onder de uitdrukkelijke bepaling, dat de jonge keizer zijn rechten alleen zou kunnen uitoefenen in het Westen en eerst na den dood van zijn vader.

In het najaar begaf Valentinianus zich naar Trier om nadere voorbereidingen te maken voor den veldtocht tegen de Alamannen. Op weg naar die stad ontving hij de tijding over een opstand, die in Britannië was uitgebroken. Eerst werd Severus, later Jovinus en eindelijk Theodosius, de vader van den gelijknamigen keizer, met het dempen van dien opstand belast. Theodosius verdreef de Frankische en Saksische zeeroovers, die zich in Gallië hadden genesteld, stak in den winter van 367 op 368 naar Britannië over en heeft daar in 368 en 369 gevochten. Tegen het einde van het laatste jaar of in het begin van 370 kon hij als overwinnaar terugkeeren en werd tot magister equitum bevorderd.

Theodosius heeft eveneens tegen de Frankische en Saksische zeeroovers in hun eigen land gestreden. Volgens den Panegyricus op keizer Theodosius, die ons is bewaard, en den dichter Claudianus, heeft de veldheer ook in de streek tusschen Rijn en Waal oorlog gevoerd. De geschiedschrijver Ammianus verhaalt evenwel niets van deze expeditie tegen de Franken en Saksen. Het is mogelijk, dat de Panegyricus en Claudianus een overdreven voorstelling gaven van het succes, dat Theodosius, de vader van hun keizer, had behaald. Maar men kan met evenveel recht onderstellen, dat Ammianus van dien oorlog zwijgt om de rol, die de veldheer tegen het einde der regeering van Valentianus heeft gespeeld. In elk geval nam Valentinianus naar aanleiding van dien krijgstocht den titel van Francicus maximus aan. De gevechten tegen de Franken hebben wellicht tijdens de expeditie tegen Britannië of korten tijd na den terugkeer van Theodosius plaats gehad.

Het belangrijkste werk, dat Valentinianus van Trier uit heeft verricht, was de organisatie van de grensverdediging langs den Rijn.

Hoe noodig een strengere bewaking was, kwam aan het licht bij gelegenheid van een overval van de Alamannen onder hun koning Rando op Mainz. Tijdens een Christelijken feestdag, in Maart of April 368, toen de bewaking eenigszins was verslapt, drongen de Germanen de stad binnen en behaalden daar zeer veel buit; voornamelijk voerden zij tal van inwoners als gevangenen met zich mede. Dit was de tweede maal in vijftien jaar, dat Mainz werd geplunderd.

Valentinianus ondernam in de eerste plaats een reeks van expedities tegen de Alamannen om de aanslagen tegen het Rijk te wreken. In Augustus 368 trok hij, nadat hij zijn leger met legioenen uit Illyrië en Italië had versterkt, over den Rijn in de richting van de bronnen van den Donau. Het land werd daar verwoest en platgebrand; in een verbitterd gevecht werden de Alamannen verslagen; maar de verliezen waren zóó groot, dat het leger moest terugkeeren. Intusschen bleef het veroverde gebied in Romeinsch bezit en Valentinianus nam den titel van Alamannicus aan.

In 369 stak de keizer den Rijn over bij den mond van de Neckar en verraste de daar wonende stammen volkomen. Het resultaat van dezen veldtocht was een vrede, waarbij de Alamannen het door de Romeinen veroverde land afstonden en gijzelaars leverden, op voorwaarde dat Valentinianus van verdere veroveringen zou afzien. Ondertusschen had de keizer onderhandelingen aangeknoopt met de Bourgondiërs, de oostelijke naburen van de Alamannen die met hen in onmin leefden. Het plan was, dat dit volk van het oosten en de Romeinen van het westen het land van de Alamannen zouden aanvallen. Werkelijk trokken de Bourgondiërs in 369 te velde en drongen zelfs door tot den Rijn. Maar de Romeinen verschenen niet op den afgesproken datum. Waarschijnlijk vond Valentinianus de macht van zijn bondgenooten te groot en wilde zich niet vertoonen met een leger, dat kleiner in aantal was. Intusschen liet hij den magister equitum Theodosius van het zuiden, van Raetia, uit het land van de Alamannen binnentrekken. Een troep, die voor de Bourgondiërs was uitgeweken, werd verrast en verslagen. De gemaakte gevangenen werden weggevoerd en kregen een woonplaats aan de Po in Noord-Italië.

Toch waagden de Alamannen in 371 wederom een aanval op het Romeinsche gebied. Daarop heeft Valentinianus een poging gedaan om Macrianus, den koning die over een deel der Alamannen tusschen de Main en de Lahn heerschte, te verrassen. Onverwacht trok hij in September bij Mainz over den Rijn en rukte op in de richting van Wiesbaden. Maar de koning wist te ontsnappen. Het land werd verwoest en een andere koning in die streek aangesteld; deze laatste

kon zich intusschen niet handhaven. Over wat tusschen de Romeinen en de Alamannen in de jaren 372 en 374 is voorgevallen, bezitten wij geen berichten.

Wij hebben eenigszins uitvoerig over deze oorlogen gesproken om duidelijk te maken, hoe veel moeite Valentinianus zich heeft gegeven tegen de vijanden van het Rijk en hoe gering de werkelijke resultaten waren, die hij heeft behaald. Het was duidelijk, dat alleen door zeer bijzondere verdedigingswerken de grens aan den Rijn op afdoende wijze kon worden beveiligd. Met dit doel heeft Valentinianus in dezen tijd van Raetia, dat wil zeggen van het Meer van Constanz af, een reeks van vestingen, forten en versterkte wachttorens laten aanleggen. Met den bouw is in 369 begonnen. De linie strekte zich uit, naar uitdrukkelijk wordt medegedeeld, langs den linkeroever van de rivier tot aan den Fretalis Oceanus, de zee tusschen het vasteland en het Britsche eiland, dus tot aan de Noordzee.

Men kan dezen aanleg het best in Zwitserland leeren kennen dank zij den onderzoekingen van de Zwitsersche archaeologen [1]). Aan den linkeroever van den Rijn werden vestingen aangelegd te Stein, Zurzach en Kaiseraugst, die verbonden waren door een reeks van kleinere forten en wachttorens. Daarachter liep, als een tweede linie, de weg van Bregenz naar Bazel met vestingen te Pfyn, Winterthur en Altenburg bij Windisch aan de Aare. In het binnenland waren er nog meer versterkte plaatsen, die het verkeer langs de groote wegen beveiligden. Wij weten, dat in den tijd van Valentinianus in dat gebied allerlei werkzaamheden zijn verricht. Op tal van plaatsen zijn versterkte wachtposten gebouwd. De steden in die streek en verder naar beneden langs de rivier werden eveneens in staat van verdediging gebracht. Ook langs den Donau heeft Valentinianus dergelijke werken laten aanleggen. Al deze versterkingen werden uitgevoerd door het leger, dat, zooals steeds, met de uitvoering van zulk een taak werd belast.

Dergelijke doode beschermingsmiddelen hebben intusschen alleen waarde, wanneer zij goed worden onderhouden, een voldoende troepenmacht aanwezig is om als bezetting dienst te doen, er regelmatig toezicht op wordt uitgeoefend en een doelbewuste bevelhebber de linie commandeert. In een vorige periode had Charietto als comes per utramque Germaniam, dus als een opperofficier van het veldleger, het toezicht op de grensverdediging uitgeoefend. Vermoedelijk heeft Valentinianus, nadat Charietto in 366 was gesneuveld een nieuwe

---

1) Verg. F. Stähelin, *Die Schweiz* (1931), blz. 288-299 en het kaartje op blz. 291.

regeling gemaakt. Van die regeling vinden wij nog enkele sporen in de Notitia dignitatum.

Gelijk bekend, is de Notitia dignitatum, het document waarover wij in afdeeling VI van het vorige hoofdstuk hebben gesproken, in den vorm, die tot ons is gekomen, opgesteld kort vóór 430. Maar de bewaarde redactie is op een zeer slordige wijze samengesteld. Het oorspronkelijke werk dateert waarschijnlijk uit 364, toen de scheiding van het Rijk in twee deelen tot stand kwam. De mededeelingen, die men in de Notitia leest, stammen evenwel uit zeer verschillende tijdstippen. Slechts voor een klein deel is het werkelijk in overeenstemming met den toestand van den tijd, toen het definitief werd geredigeerd. Wat de grensverdediging van Gallië betreft, kan men ten minste drie verschillende stadia onderscheiden.

Om duidelijk te maken, hoe de toestand in deze stadia is geweest, zullen wij tamelijk veel aandacht aan de gegevens moeten besteden [1]. Allereerst moeten wij ons bezig houden met de inhoudsopgaaf van het westelijke deel. Daarin worden de titels opgesomd van de volgende hoofdstukken, die de verdediging van het Rijk in het noorden van Gallië aangaan: de Magister peditum in praesenti, de Magister equitum in praesenti, de Magister equitum per Gallias, verder zes Comites militares, van wie alleen de Comes Tractus Argentoratensis voor ons van belang is, daarna twaalf Duces, onder anderen de Dux Sequanicae, de Dux Tractus Armoricani et Nervicani, de Dux Belgicae Secundae, de Dux Germaniae Primae en als laatste van de rij de Dux Mogontiacensis.

Het is opmerkelijk, dat in deze opsomming een Dux Germaniae Secundae ontbreekt, en verder, dat de Dux Mogontiacensis vrijwel geheel hetzelfde ambtsgebied moet hebben gehad als de Dux Germaniae Primae. Maar het is wellicht nog opmerkelijker, dat de opsomming van de hoofdstukken in de inhoudsopgaaf niet overeenkomt met de reeks van hoofdstukken in het werk zelf. Aan elk van de twee opperbevelhebbers is een hoofdstuk gewijd. Het hoofdstuk voor den Magister peditum praesentalis, dat enkele jaren na 410, maar zeker vóór 419 moet zijn geredigeerd, bevat in de eerste plaats een lijst van de commandanten der stellingen aan de grenzen en vervolgens een lijst van de legerafdeelingen, die onder zijn bevelen staan, Bij de commandanten van de stellingen aan de grenzen vinden wij den Comes Tractus Argentoratensis en de Duces Belgicae Secundae, Germaniae Primae en Mogontiacensis. De Dux Sequanicae en de

1) Voor het volgende verg. H. Nesselhauf, *Abhandlungen der Preussischen Akademie*, 1938, Nr. 2, blz. 37-45.

Dux Tractus Armoricani et Nervicani ontbreken. In het vervolg zijn hoofdstukken gewijd aan den Comes Tractus Argentoratensis en aan de Duces Sequanicae, Tractus Armoricani Belgicae Secundae en Mogontiacensis. Maar een hoofdstuk voor den Dux Germaniae Primae is niet aanwezig. Het hoofdstuk, dat aan den Magister equitum praesentalis is gewijd, bevat niet anders dan een lijst van troepenafdeelingen.

Bovendien staat in de Notitia nog een derde hoofdsuk, dat niet in de algemeene inhoudsopgaaf wordt vermeld, met een lijst van de troepenafdeelingen, gerangschikt naar de gewesten waar zij in garnizoen liggen. Dit hoofdstuk is geredigeerd in 410 of een enkel jaar later; maar het moet zijn aangevuld in de eerste jaren van Valentinianus III, waarschijnlijk toen het ons bewaarde exemplaar van de Notitia is te boek gesteld. Verder is vrijwel achterin het werk nog een hoofdstuk met een lijst van officieren, die onder de bevelen van den Magister peditum praesentalis staan, meestal commandanten van eskaders der vloot en van afdeelingen landstorm.

Daarentegen ontbreekt een afzonderlijk hoofdsuk voor de Magister equitum Galliarum. Men vindt evenwel een lijst van de troepen, die door dezen laatsten opperofficier werden gecommandeerd, en een opgaaf van de personen, die zijn staf vormden, in het zooeven genoemde hoofdstuk, waarin de dislocatie der troepen over de verschillende gewesten wordt medegedeeld. Daarbij kan men denken aan twee mogelijkheden: de functie van Magister equitum Galliarum was hetzij een verouderde, en men heeft vergeten het hoofdstuk dat op hem betrekking had uit de inhoudsopgaaf te schrappen, hetzij een nieuwe, en in dat geval is nagelaten een afzonderlijk hoofdstuk in het werk aan dezen opperofficier te wijden. De laatste onderstelling is het waarschijnlijkst.

Voorzoover wij het kunnen nagaan, stemt de toestand, die in de hoofdstukken van de Notitia wordt beschreven, voor geen enkel geval overeen met de periode van Valentinianus I. In de volgende afdeelingen zullen wij onderzoeken, wat wij over de grensverdediging van den volgenden tijd uit de Notitia kunnen leeren. Waarschijnlijk is het eenige, dat op de organisatie van Valentinianus I betrekking heeft, de vermelding van den Dux Germaniae Primae. Men kan vermoeden, dat deze functie is opgeheven, toen de Comes Tractus Argentoratensis is ingesteld, dat wil zeggen, toen de verdediging van den Elzas werd opgedragen aan een opperofficier, die troepen van het veldleger onder zich had, en het gebied van de stad Straatsburg onder zijn onmiddellijk gezag werd gesteld. Het gedeele van het ambtsgebied van den Dux Germaniae Primae, dat

nog overbleef, werd sedert dien gecommandeerd door den Dux Mogontiacensis.

Wij moeten aannemen, dat Valentinianus in elke provincie een dux heeft aangesteld. In het deel van Gallië, dat thans onze belangstelling heeft, zouden dus in zijn tijd aanwezig zijn geweest de duces van Sequanica, Germania Prima, Germania Secunda, Belgica Secunda en den Tractus Armoricani et Nervicani, de laatste voor de verdediging van de Gallische kust tegen de aanvallen van zeeroovers. In dat gebied heeft vroeger Carausius een dergelijke functie bezeten. Voor ons is uitteraard Germania Secunda van het meeste belang.

Het is opmerkelijk, dat Valentinianus zich vooral heeft bezig gehouden met Boven-Germanië en den oorlog tegen de Alamannen. Van Neder-Germanië en strijd met de Franken is in dezen tijd nagenoeg geen sprake. Slechts tweemaal wordt van gevechten in dat gebied gewaagd. Wij vermeldden reeds de expeditie van Theodosius in het land van Rijn en Waal. Een tweede veldtocht in het Noorden had plaats in 370, toen Theodosius bij den keizer was teruggekeerd en tegen de Alamannen vocht. De aanleiding voor dien tocht was een aanval, dien de Saksen hadden gedaan op de Franken in Neder-Germanië. Eerst brachten zij den comes Nannenus in het nauw; maar toen de magister peditum Severus met een tweede leger in aantocht was, vroegen de Saksen om vrede. Die vrede werd gesloten; de Saksen leverden een aantal jonge mannen voor het Romeinsche leger en aan hen werd toegestaan met achterlating van hun buit af te trekken. Zij werden evenwel, terwijl zij onbezorgd naar hun land terugkeerden, overvallen en tot op den laatsten man afgemaakt. Deze slag heeft plaats gehad bij Deuso, een ons overigens niet bekende plaats, in het land van de Franken.

Het is de vraag, welke functie de comes Nannenus heeft gehad. Uit zijn titel zou men kunnen afleiden, dat hij een opperofficier van het veldleger was, aan wien de verdediging van het noordelijkste deel van Gallië was opgedragen. Maar men kan hem waarschijnlijk met meer recht beschouwen als den Dux van Germania Secunda, die wellicht den persoonlijken titel van comes mocht voeren. Een commandant van de verdedigingslinie en de forten, die Valentinianus langs den Rijn tot de Noordzee had laten aanleggen, moet daar toch zeker aanwezig zijn geweest. Overigens weten wij niet, hoe ver die linie zich uitstrekte.

Men kan niet aannemen, dat Valentinianus de door Julianus herstelde vestingen, Quadriburgium bij Kleef en Castra Herculis in de Betuwe, zou hebben laten ontruimen. Garnizoenen zijn gedurende

dezen tijd zeker aanwezig geweest te Remagen, Bonn, Keulen, Neuss en Colonia Traiana (bij Xanten). Blijkens de vondsten moeten Gelduba (te Gellep), Burginatium (bij Kalkar) en waarschijnlijk ook Nijmegen tot in het begin van de vijfde eeuw althans tijdelijk door Romeinsche troepen zijn bezet geweest. Maar het is niet bekend, van welken aard de bezetting was en hoe lang zij nog is gehandhaafd. Een aanwijzing daaromtrent geven de heiligen van het Thebaansche legioen, die te Bonn, Keulen, Neuss en Xanten worden vereerd. Het waren vooral de soldaten, die voor deze heiligen devotie hadden; maar tot den tijd van Gratianus waren zij nog grootendeels heidenen. Men mag dus wellicht aannemen, dat onder dezen laatste keizer de garnizoenen beneden Xanten zijn teruggetrokken; dat is ook in overeenstemming met hetgeen wij verder over zijn werkzaamheid weten. Wij komen daar zoo dadelijk op terug. In elk geval is dus een deel van ons land ten noorden van de Waal tijdens Valentinianus nog bezet geweest.

Anders was het Romeinsche gezag aan den Neder-Rijn en in het mondingsgebied van de rivier in deze periode gering. In een lijst van de civitates, die ongeveer den toestand uit den tijd van Valentinianus weergeeft, worden in Germania Secunda alleen de Agrippinenses van Keulen en de Tungri van Tongeren vermeld. De civitates van de Traianenses en de Bataven waren verdwenen. Blijkbaar was het gebied van deze civitates bezet door de Franken, die zich daar sedert den tijd van keizer Constans met toestemming van de Romeinsche regeering hadden gevestigd. Zij waren door een verdrag verbonden en kunnen dus als een vazalstaat binnen het Rijk worden beschouwd. In den tijd van Valentinianus en ook later zijn zij trouwe bondgenooten geweest. Wij vernemen weinig over hen. Alleen kennen wij den naam van Mallobaudes, koning der Franken, die wordt genoemd als comes domesticorum; hij had zijn rijk aan den Neder-Rijn, waarschijnlijk tusschen de Sieg en de Lippe.

In deze omstandigheden is het begrijpelijk, dat Valentinianus zich niet veel om het noorden van Gallië heeft bekommerd. In het land aan de Noordzee kan men geen spoor van zijn werkzaamheid aanwijzen. Wij vernemen ook niets over een inspectietocht, die deze keizer aan den Neder-Rijn heeft ondernomen, hoewel hij anders telkens stukken van de linie aan deze rivier heeft bezocht. Mogelijk liepen de vestingwerken, die Valentinianus tot den „Fretalis Oceanus", zooals Ammianus het uitdrukt, opnieuw heeft laten aanleggen, niet verder langs de rivier dan tot Keulen en volgden daarna de grens van het onder onmiddellijk Romeinsch gezag staande gebied. Die grens werd gevormd door den weg van Keulen over Gulik, Heerlen,

Maastricht en Tongeren naar Bavai en de havens aan het Kanaal. Aan dezen weg, met zijn verdedigingswerken, die reeds in afdeeling VIII van het vorige hoofdstuk ter sprake zijn gekomen, moeten wij hier nog eenige aandacht geven.

Men kent langs deze linie een aantal belangrijke vestingen en wachtposten: in ons land te Heerlen en Maastricht, met de versterkte torens even ten oosten van Heerlen, op den Goudsberg bij Valkenburg en te Rondenbosch bij Houthem, in het aansluitende gedeelte te Tongeren, Brunehaut-Liberchies, Morlanwelz en Bavai. Meer naar het westen kan men eenige versterkte plaatsen noemen, die een garnizoen moeten hebben gehad: Bononia (Boulogne-sur-mer), Tarvanna civitas Morinorum (Terwaen), Castellum Menapiorum (Cassel), Turnacum (Doornik). Ook Kortrijk is eens door Romeinsche troepen bezet geweest; dat bewijzen de Milites Cortoriacenses, die in de Notitia dignitaium worden genoemd. In dit laatste gebied waren de vestingen blijkbaar bestemd om den toegang van Vlaanderen naar het Romeinsche gebied te bewaken in de nabijheid van het Kanaal [1]).

Bovendien heeft men voor een reeks van plaatsen, die in een lijn van Kortrijk over Oudenaarde naar Tongeren liggen, gedacht aan de mogelijkheid, dat daar eens een linie van Romeinsche sterkten met garnizoenen is geweest [2]). Men kan evenwel als bewijs voor de aanwezigheid van deze noordelijke linie alleen een aantal plaatsnamen als Caster en dergelijke vermelden. Wellicht hebben de reeds vroeger genoemde Milites Geminiacenses, die in de Notitia dignitatum als een afdeeling van het veldleger voorkomen, eens te Gosselies gelegen. Anders bezitten wij voor het bestaan van deze linie, die volkomen hypothetisch is, geen enkel gegeven.

Ook de weg van Keulen naar het Kanaal stelt allerlei problemen, die niet zijn opgelost. Men weet niet, of deze weg met de enkele vestingen en wachtposten, die men kent, inderdaad als een versterkte grenslinie moet worden opgevat of alleen als een goed bewaakte verbinding voor het verkeer. Evenmin is het bekend, wanneer de

1) Verg. H. Draye, *De Frankische kolonisatie en het Kolenwoud*: *Meded. Vlaamsche toponymische vereeniging te Leuven*, XI (1935), blz. 27-40; XIV (1938), blz. 21-51. — R. de Maeyer, *De Romeinsche villa's in België* (1937), blz. 265-273. — H. von Petrikovits, *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 230. — H. Nesselhauf, *t.a.p.* blz. 54.

2) G. Des Marez, *Le problème de la colonisation franque en Belgique*: *Mémoires Acad. de Belgique*, 1926, blz. 25-27. — A. Grenier, *La Notitia dignitatum et les frontières de l'est en du nord de la Gaule*: *Mélanges Paul Thomas* (1930), blz. 378-393; *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, I (1931), blz. 380-388.

versterkingen langs dien weg zijn gebouwd. Men heeft gedacht aan den tijd van Diocletianus, van Constantius Chlorus of van Julianus. Alleen opgravingen en een nauwkeurige beschouwing van alle verdere gegevens zullen ons daaromtrent licht kunnen verschaffen.

Zooveel is intusschen zeker, dat in den tijd van Valentinianus althans een deel van ons land, dat nog tot het Romeinsche Rijk werd gerekend, in de macht van de Franken was. In het westelijke deel van Noord-Brabant, in Toxandria was het rijk van de Salische Franken en aan de manschappen van dit volk was de verdediging van het door hen bezette gebied toevertrouwd. Zij vormden een aan Rome onderdanigen, maar anders geheel onafhankelijken staat, die door zijn eigen vorsten werd bestuurd. Hoe de toestand was in het land verder naar het oosten, weten wij niet. Wij moeten aannemen, dat daar reeds een groot deel van de bevolking uit Franken bestond. Maar Germaansche rijken waren daar waarschijnlijk nog niet gevestigd. Intusschen moeten de verdedigingsmiddelen langs den weg van Keulen over Tongeren en Bavai naar het Kanaal in dezen tijd zeker hebben bestaan, alleen reeds voor de bescherming van het verkeeer. Wellicht dreigde het gevaar nog niet zoozeer in het gedeelte tusschen Keulen en Tongeren. Daarna vormde het Kolenwoud een zekere dekking. Maar in het land bij het Kanaal waren versterkingen volkomen onmisbaar.

Valentinianus heeft het deel van het Rijk, waarvan hij het bestuur op zich had genomen, met groote gestrengheid, maar ook met groote activiteit geregeerd. Door zijn zorg was de grens zoo krachtig verdedigd, dat de Germanen daar niet meer konden doorbreken, wanneer voldoende bezettingstroepen aanwezig waren. Voortdurend is de keizer rondgetrokken om de verdedigingswerken te inspecteeren. Tal van oorlogen heeft hij gevoerd met buitenlandsche volkeren. Met andere heeft hij verdragen gesloten, zoodat zij als een eerste bescherming van de verdedigingslinie voor het Rijk konden worden beschouwd. In het algemeen heeft hij de grens op voortreffelijke wijze beveiligd.

Ook op andere manieren toonde Valentinianus zich als een zorgzaam regent. Den slechten economischen en financieelen toestand trachtte hij te verbeteren door een strengere heffing van belastingen en het is hem inderdaad gelukt het geld bijeen te brengen, dat voor den bouw der verdedigingswerken aan de grenzen noodzakelijk was. Voor het zuiver houden van de bevolking heeft hij gewaakt door een verbod van huwelijken tusschen Romeinsche soldaten en vrouwen van niet-romeinsche nationaliteit. Daarentegen heeft hij het leger

voortdurend met niet-romeinsche elementen versterkt en den op die wijze verkregen toestand bestendigd door een wet, waarbij de krijgsdienst voor de zoons van soldaten verplichtend werd gesteld.

In 374 heeft Valentinianus nog oorlog gevoerd met de Alamannen. Maar onder den indruk van het geavar, dat in Pannonië van de zijde der Quaden dreigde, heeft hij dien oorlog spoedig afgebroken. Met Macrianus, die koning was van de Alamannen in het land van den Taunus, Nassau en Hessen, kwam in den herfst of den vroegen winter een vrede tot stand, nadat de twee heerschers als gelijken een samenkomst hadden gehad in het land aan den rechteroever van den Rijn tegenover Mainz. Zonder twijfel heeft Valentinianus toegestaan, dat Macrianus zijn rijk vestigde tusschen de Main en de Sieg. Seder dien was de laatste een vriend van de Romeinen. Hij heeft evenwel kort na 378 een inval gedaan in het gebied van den Frankischen koning Mallobaudes, die tevens opperofficier was in het Romeinsche leger. Bij die gelegenheid is Macrianus in een hinderlaag gevallen en gesneuveld. Waarschijnlijk heeft Mallobaudes toen het rijk van Macrianus veroverd en zijn macht uitgebreid tot aan de Main. Daar woonden in het jaar 406 ten minste Franken, die zeer nauw met Rome waren verbonden. Wij weten, dat de macht van Mallobaudes eerst niet verder reikte dan tot aan de Sieg. Het is mogelijk, dat zijn Rijk zich nog uitstrekte op het land aan den linkeroever van den Rijn. De positie van den koning in het Romeinsche leger wijst althans op een zeer nauwe betrekking tot het Rijk. Op deze wijze kan men vermoeden, dat hij tot de vazalvorsten behoorde.

Valentinianus is in het voorjaar van 375 naar den Donau vertrokken. Daar is de oorlog tegen de Quaden onder de leiding van den magister peditum praesentalis Merobaudes en den comes Sebastianus gevoerd. Op 17 November 375 is de Keizer te Brigetio (O Szöny aan den Donau) overleden. Kort na zijn dood, maar nog op zijn last, is Theodosius te Karthago wegens hoogverraad terechtgesteld.

IV. DE TIJD VAN GRATIANUS EN THEODOSIUS

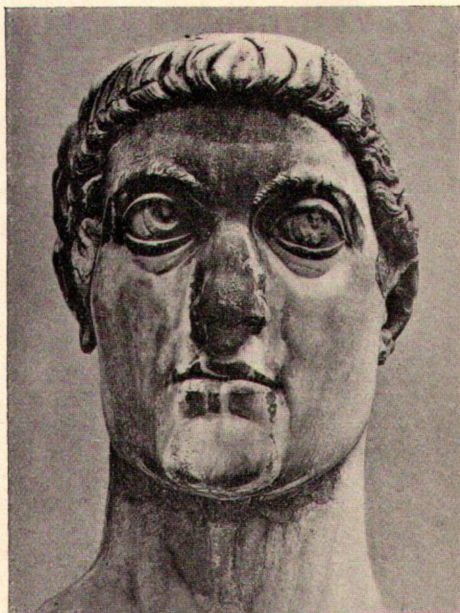
Bij den dood van Valentinianus was zijn zoon Gratianus (Afb. 122), die reeds in 367 tot Augustus was verheven, eerst zestien jaar oud. De hooge officieren van het leger aanvaardden hem als keizer. Alleen stelden zij den eisch, dat de tweede zoon, die evenals zijn vader Valentinianus heette, tot Augustus zou worden benoemd, hoewel hij slechts vier jaar was. Men vreesde intriges en wenschte, dat de dynastie, die zoo goed voor het leger had gezorgd, in elk geval aan de regeering zou blijven. Bij die gelegenheid heeft Mero-

baudes, de magister peditum, als voorzitter van den algemeenen krijgsraad, zijn invloed laten gelden. Inderdaad is Valentinianus II op 22 November 375 tot Augustus geproclameerd, met de bepaling dat hij als keizer van het middelste deel van het Rijk zou optreden, maar onder regentschap van Gratianus.

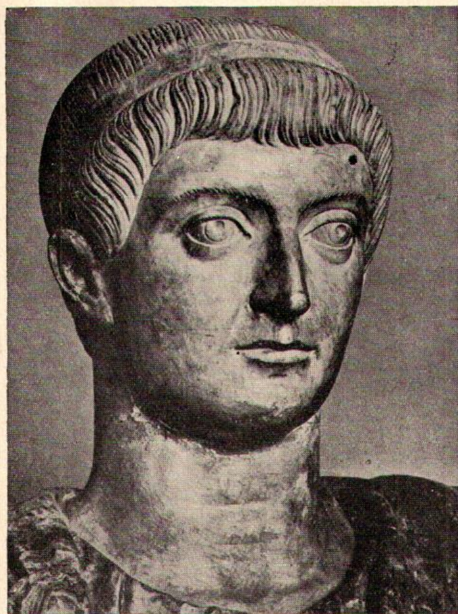
De regeering van Gratianus was veel zachter dan het harde en strenge regiment van zijn vader. Het is kenmerkend, dat de nieuwe keizer zijn leermeester Ausonius, den dichter van de *Mosella,* in 377 tot praefectus praetorio van Gallië benoemde. In zaken van den godsdienst was hij evenwel veel minder tolerant dan zijn vader. Hij bevorderde het Christendom met alle macht, waarover hij beschikte. Onder zijn regeering is het waarlijk staatsgodsdienst geworden. De voornaamste propagandist in dien tijd was Sint Maarten, de bisschop van Tours, dien men den apostel van Gallië kan noemen, iemand die met groote felheid, ja zelfs met geweld optrad. Tot zijn bekeerlingen behoorden Paulinus van Bordeaux, die later bisschop van Nola zou worden, en Sulpicius Severus. Voor het noorden van Gallië kunnen wij den naam vermelden van Sint Victricius, den bisschop van Rouaan, den apostel voor het land van Boulogne en Vlaanderen, de Terra Morinorum en de streek van den Nervicum litus waar de Saksische zeeroovers aanvielen, een vriend van Sint Maarten, aan wien een ons bewaarde brief van Paulinus van Nola is gericht.

De tijd van Gratianus is de laatste gelukkige periode voor het Romeinsche Gallië geweest. De slagen, die het Rijk in dien tijd had te verduren, kwamen vooreerst elders neer. Het zijn de Hunnen geweest, die toen door hun opdringen uit het Oosten het grootste gevaar vormden. Hun optreden was een ramp voor het Rijk, daar zij de orde, die onlangs weer was gevestigd door de inrichting van een reeks vazalstaten aan de grenzen, kwamen verstoren. Juist in het gebied van die vazalstaten hebben de Hunnen hun macht gevestigd. Het is een groote fout geweest van de Romeinsche keizers, dat zij deze staten niet hebben georganiseerd als een verdedigingswal tegen een dergelijken aanval, dien zij hadden moeten voorzien.

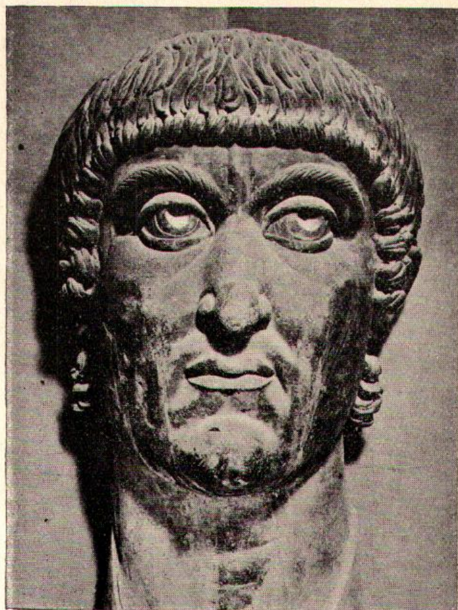
In 375 hebben de Hunnen het rijk van de Goten vernietigd. Dit volk heeft zich toen als smeekelingen tot den Romeinschen keizer gewend, met het verzoek in het Rijk te worden opgenomen en daar land te ontvangen. Keizer Valens wist niet beter te doen dan dit verzoek in te willigen. Het gevolg was een reeks van twisten en oorlogen. Reeds in 377 zond Gratianus hulp aan zijn oom en besloot in het begin van 378 zelf naar het Oosten te vertrekken. Een deel van de troepen, dat was vooruitgegaan, onder andere een corps

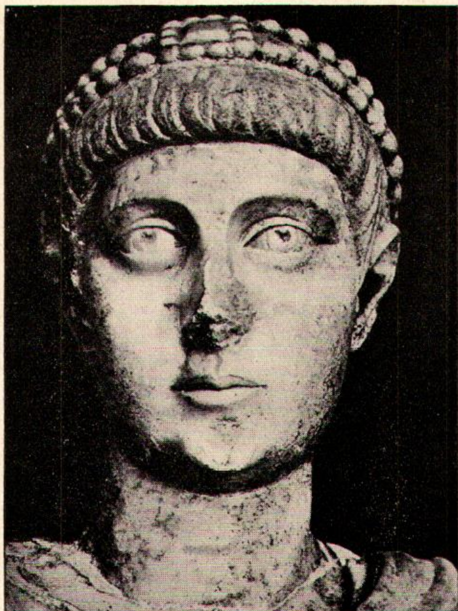
Afb. 114. Constantinus I

Afb. 115. Constans

Afb. 116. Constantius II

Afb. 117. Valentinianus II

Afb. 118. Magnentius

Afb. 119. Julianus

Afb. 120. Jovianus

Afb. 121. Valentinianus I

Bataven, heeft deelgenomen aan den grooten slag van Adrianopel op 9 Augustus 378. In dien slag is keizer Valens om het leven gekomen.

Gratianus achtte zijn broertje te jong om Valens als keizer van het Oosten op te volgen en de tijd was er niet naar om het bestuur op te dragen aan een regent. Om die reden koos hij Theodosius, den zoon van den comes Theodosius, den veroveraar van Britannië, den besten officier dien hij tot zijn beschikking had, om in het Oosten te heerschen. Te Sirmium is Theodosius (Afb. 112) op 19 Januari 379 tot Augustus geproclameerd. Het gelukte hem ten slotte de Goten te overwinnen en met hen een verdrag te sluiten, waarbij zij als foederati in het Rijk werden opgenomen. Maar nog in 380 zijn Bauto, de magister militum, en de Frank Arbogastes door Gratianus gezonden om Theodosius te helpen. De Goten zijn als een geheel volk, dat geregeerd werd door zijn eigen koningen, in dienst van de Romeinen getreden en niet als individuën. Er is een groot verschil tusschen hen en, bij voorbeeld, den Frankischen koning Mallobaudes, die persoonlijk optrad als comes domesticorum, een van de twee commandanten der garde. Deze laatste beschouwde zich zonder twijfel meer als een Romein dan als een Germaan, terwijl de Goten steeds een gewapend Germaansch volk bleven en zich ook als zoodanig voelden.

Gratianus heeft het Rijk met groote zorg bestuurd en met de nauwgezetheid, die de meeste keizers van de vierde eeuw kenmerkt. Het is hun grootste verdienste geweest, dat zij hun uiterste krachten hebben ingespannen om den staat zooveel mogelijk te bevestigen. Op cultureel gebied steunden zij de classicistische richting, die het meest in overeenstemming was met de traditie en dus een waarborg bood voor de continuïteit der beschaving. Met alle kracht werd gewerkt voor de bescherming van de grenzen, door vergrooting van het leger en door subsidies aan de volkeren buiten het Rijk. Intusschen werd het meer en meer een gevaar, dat de inwoners geen voldoende manschappen voor het leger konden leveren als tegenwicht voor de buitenlanders, die in dienst werden genomen.

Om de verdediging op peil te houden en om te voldoen aan de eischen van de buitenlandsche volkeren waren enorme sommen noodig. Dientengevolge moesten de belastingen tot een ondragelijke hoogte worden opgeschroefd, terwijl een groot deel van het geld naar het buitenland afvloeide. Op die wijze werd de staat niet alleen moreel, maar ook economisch ten zeerste verzwakt. Dit bracht gevaren mede, die op den duur onvermijdelijk tot een ramp moesten leiden. Niet minder gevaarlijk voor den staat was de positie, die de

Germanen gingen innemen, langzamerhand zelfs op de hoogste posten.

Germaansche afdeelingen werden als keurtroepen beschouwd. In de tactische opstelling, de bewapening, het krijgsgezang drongen steeds meer Germaansche elementen door. Tot den tijd van Constantinus I traden nog geen vrije Germanen als officieren in het leger op. Onder dezen keizer kunnen wij evenwel den naam noemen van Bonitus, een Frank die zich tijdens de oorlogen in het Oosten heeft onderscheiden, den vader van den ons bekenden Silvanus. Sedert Julianus was zeker de helft van de hoogste rangen in het leger door Germanen bezet. De bekendsten zijn Silvanus, de magister peditum die in 355 zelfs een oogenblik als keizer is opgetreden, Malaricus, de rector gentilium, en Charietto, die in den tijd van Valentinianus I als comes utriusque Germaniae wordt genoemd. Gratianus had welhaast uitsluitend Franken als officieren onder zijn bevelen.

Een opsomming van deze hooge functionnarissen moge dat duidelijk maken. Daar is in de eerste plaats de Frank Merobaudes, een officier die reeds onder Julianus had gediend, sedert den tijd van Valentinianus I als magister peditum praesentalis opperbevelhebber van het leger, een van de invloedrijkste persoonlijkheden uit den tijd van Gratianus. Verder noemen wij Nannenus, die evenwel wellicht geen Frank was; in 370 trad hij op als comes in Neder-Germanië, hetzij als opvolger van Charietto, hetzij als dux van Germania Secunda; in 378 vocht hij als magister equitum praesentalis tezamen met Mallobaudes tegen de Alamannen; in 388 trad hij onder keizer Magnus Maximus op als opperbevelhebber met den titel van magister militaris.

Reeds herhaaldelijk hebben wij Mallobaudes genoemd. Hij was koning van de Franken, in Francia, aan den rechteroever van den Rijn ongeveer tegenover Keulen. In 355 heeft hij een poging gedaan om tusschenbeide te komen ten voordeele van Silvanus. Onder Gratianus bekleedde hij den rang van comes domesticorum en voerde in 378 het opperbevel tegen de Alamannen naast Nannenus. Eenigen tijd later, omstreeks 380, heeft hij gestreden tegen Macrianus, een vorst van de Alamannen; hij wist zijn tegenstander te verslaan en het rijk van Macrianus te bezetten. Sedert dien heerschten de Franken als trouwe bondgenooten van de Romeinen aan den rechteroever van den Rijn tot aan de Main. Daar hebben zij in 406 getracht den grooten aanval van de Vandalen en de met dit volk optrekkende stammen tegen te houden.

De tweede comes domesticorum van Gratianus was de Frank

Richomerus, die als commandant van de door Gratianus gezonden troepen heeft deelgenomen aan den slag van Adrianopel in 378; in 382 was hij magister praesentalis en in 391 algemeen opperbevelhebber met den titel van magister utriusque militiae. Een zeer invloedrijke positie had ook de Frank Bauto (of Baudo), een legercommandant van Gratianus. In 383 was hij de eigenlijke leidsman van den jongen keizer Valentinianus II. Hij was iemand van Romeinsche cultuur, die door Sint Ambrosius wordt genoemd. In 385 genoot hij het voorrecht als consul te mogen luisteren naar een panegyricus op hem, die door niemand minder dan Sint Augustinus is uitgesproken, wellicht de hoogste onderscheiding die aan een Frank is te beurt gevallen. Zijn dochter Eudoxia is met keizer Arcadius gehuwd. Ten slotte vermelden wij nog Arbogastes, een neef van Richomerus, die als magister equitum onder Bauto heeft gediend. Na den dood van dezen laatsten, niet lang na 385, is Arbogastes algemeen opperbevelhebber van het leger geworden. Den keizer Valentinianus II beheerschte hij volkomen. Later heeft hij den keizer, die moeilijkheden maakte, vervangen door Eugenius. Een tijdlang is hij de machtigste persoonlijkheid in het Westen geweest.

Met de Germanen aan den Rijn heeft Gratianus niet veel moeite gehad. Een enkele aanval van de Alamannen, in het jaar 378, werd gemakkelijk afgeslagen. Onder het commando van Mallobaudes en Nannenus brachten de Romeinsche troepen hun een bloedigen nederlaag toe bij Argentaria in de buurt van Colmar. De slag werd gevolgd door een expeditie over den Rijn, die met zooveel energie werd gevoerd, dat de Alamannen het niet waagden iets te ondernemen tijdens de afwezigheid van Gratianus in het Oosten. Eerst in 379 was de keizer in Trier terug en daar droeg toen Ausonius zijn *Gratiarum actio* voor.

Intusschen is het mogelijk, dat Gratianus deze rust aan den Rijn voor een grooten prijs heeft gekocht. Het is bekend, dat Gratianus en Theodosius een nieuwe politiek hebben gevolgd aan de randen van het Rijk. Op verschillende plaatsen hebben zij aan buitenlandsche volkeren land afgestaan binnen de grenzen, zonder dat deze volkeren hun autonomie verloren, maar alleen op voorwaarde dat zij dit land tegen aanvallen van buiten verdedigden. Men beklaagde zich in het Rijk over deze tegenover buitenlanders al te tegemoetkomende houding. Het vermoeden ligt voor de hand, dat Gratianus een dergelijke politiek tegenover de Franken heeft gevoerd. Reeds Constans en Julianus hadden aan Franken, een deel van de Saliërs, toegestaan binnen de grenzen van het Rijk te wonen, maar nadat zij

zich aan de Romeinen hadden overgegeven; hun gebied bleef onder bestuur van het Rijk. Het is mogelijk, dat Gratianus in de verhouding tot de Franken in zooverre een verandering heeft gebracht, dat hij aan hen de bewaking van de grens eenvoudig heeft opgedragen. Er was toen geen reden om een andere houding aan te nemen tegenover de Franken van Toxandria dan tegenover de eveneens met de Romeinen verbonden Franken aan den Neder-Rijn. Wellicht zijn dus toen door Gratianus de garnizoenen uit het noorden van Gallië teruggetrokken en is de geheele verdediging van die streek aan de Franken overgelaten. Het civiele bestuur kan daar evenwel in stand zijn gebleven.

Deze maatregel beteekende de opheffing der posten van den Dux Germaniae Secundae en van den Dux Belgicae. Intusschen moet Keulen toch een Romeinsche bezetting hebben behouden en ook langs den Rijn tusschen Andernach en Keulen waren zonder twijfel Romeinsche bezettingstroepen aanwezig. Natuurlijk werd ook de weg van Keulen naar Tongeren, Bavai en het Kanaal door troepen beschermd. Mogelijk is evenwel langs dien weg de bewaking verminderd. Want althans in één van de versterkte plaatsen, die aan dezen weg zijn ontdekt, hield de bezetting met den tijd van Gratianus op [1]). Dit is echter niet meer dan een eenigszins vage aanwijzing. Voorloopig missen wij nog alle zekerheid, of tijdens Gratianus inderdaad een regeling is gemaakt, als zooeven werd beschreven. Mogelijk is zulk een regeling eerst later tot stand gekomen.

De regeering van Gratianus heeft niet lang geduurd. In het voorjaar van 383 brak in Britannië een opstand uit. Magnus Maximus, die daar de legeraanvoerder was, is door zijn troepen tot keizer uitgeroepen en korten tijd later naar het vaste land overgestoken. Merkwaardigerwijze heeft Gratianus, ondanks zijn voortreffelijke Frankische officieren, slechts geringen tegenstand geboden. Er werden wel enkele gevechten geleverd. Maar Andragathias, een der legercommandanten, liep naar den usurpator over en Merobaudes trad zeer weinig energiek op. Gratianus moest vluchten naar Lyon en is daar op 25 Augustus 383 gedood. Merobaudes werd gedwongen zich zelf het leven te benemen.

Keizer Theodosius was niet in staat zijn collega van het Westen te hulp te komen, maar zag zich gedwongen Maximus te erkennen, op voorwaarde, dat hij de regeering in Italië aan Valentinianus II (Afb. 117) zou laten. Deze overeenkomst zou voor vijf jaar gelden.

---

1) Verg. Nesselhauf, *t.a.p.* blz. 65, noot 2 en de daar aangehaalde literatuur.

Algemeen wilde men den vrede in het Rijk handhaven, vrijwel tot elken prijs. Tot tweemaal toe, in 383 en 387, is Sint Ambrosius in Trier geweest om voor Theodosius met Maximus te onderhandelen.

In den Panegyricus op Theodosius wordt veel kwaads van Maximus verteld; maar de redenaar prijst hem toch ook als een actief en krachtig regeerder. Aan den Rijn zette hij de politiek van Valentinianus en Gratianus voort. Mededeelingen over aanvallen van de Germanen, die zouden zijn geschied, of over oorlogen, die in zijn tijd zijn gevoerd, bezitten wij niet. Maximus had in volkomen vrede en rust in Gallië kunnen regeeren. Maar toen de overeenkomst, die hij met Theodosius had gesloten, ten einde liep, trok hij, in Augustus 387, Italië binnen en verjoeg Valentinianus II. De eigenlijke regeerder in dat land was de zooeven genoemde Bauto, de algemeene opperbevelhebber en een persoonlijke vijand van Maximus.

Toen moest Theodosius wel ingrijpen en trok met een leger naar het Westen. Maximus was reeds Illyricum binnengedrongen, maar werd door Theodosius in den zomer van 388 verslagen, dank zij de hulp van de Goten in zijn leger en de voortreffelijke leiding van Arbogastes, zijn besten bevelhebber. Maximus werd gevangen genomen en gedood. Androgathias, de legercommandant van Maximus, pleegde zelfmoord.

In Gallië had Maximus zijn zoon Victor achtergelaten om het land te beschermen, met den titel van Augustus. Nog vóór het slot van het jaar heeft Arbogastes een einde aan het Gallische rijk gemaakt. Victor kwam daarbij om het leven. Toen zond Theodosius den jongen Valentinianus II, die een zeer zwakke figuur was, naar Gallië om daar als keizer op te treden, maar onder de leiding van Arbogastes, die in werkelijkheid zou regeeren. Het is de eerste maal, dat een niet-romeinsche persoonlijkheid met een zoo groot gezag werd bekleed.

Tijdens de afwezigheid van Maximus waren, wellicht op aandrang van Theodosius, in 388 Ripuarische Franken en Saksen in Gallië gevallen. Zij waren, onder aanvoering van hun vorsten Gennohaudes, Marcomer en Sunno, over den Rijn bij Keulen gekomen, hadden het gebied van die stad verwoest en waren doorgedrongen tot bij Doornik. Daar zijn zij door de opperofficieren van Victor, Nannenus en Quintinus, teruggeslagen en weer over den Rijn gejaagd. Nannenus begaf zich daarop naar Mainz. Maar Quintinus wilde een poging doen om de Franken in hun eigen gebied aan te tasten. Bij Neuss trok hij de rivier over en drong twee dagmarschen lang het Frankische gebied binnen, omdat de Germanen, die nog steeds geen gevecht tegen geregelde Romeinsche troepen waagden,

naar het gebergte waren teruggetrokken. Toen de Romeinen daar evenwel een moerassige streek hadden bereikt, werden zij in een voor hen ongunstige positie aangevallen en bijna volkomen vernietigd.

Het volgende jaar herhaalden de Franken hun aanval en verspreidden een zoo grooten schrik, dat de legeraanvoerders Charietto en Syrus niets tegen hen waagden te ondernemen om het gebied links van den Rijn te beschermen. Eerst Arbogastes gelukte het de Franken tot een vrede te bewegen. Met Marcomer en Sunno hadden onderhandelingen plaats te Trier. Zij sloten een verdrag met het Rijk en leverden gijzelaars. Waarschijnlijk is Arbogastes genoodzaakt geweest hun een gebied aan den linkeroever van den Rijn af te staan. Zij leefden daar als „bondgenooten" van Rome en ontvingen een toelage van het Rijk, op voorwaarde, dat zij zich tot dat gebied zouden beperken en het tegen de aanvallen van anderen zouden verdedigen. Wellicht is eerst bij deze gelegenheid de positie van de Franken in Toxandria op een dergelijke wijze geregeld en de verdedigingslinie in Noord-Germanië beneden Keulen opgegeven.

Ondertusschen was de verhouding tusschen Valentinianus II en Arbogastes slechter geworden. De laatste had de geheele leiding in handen en begeerde een keizer, die zich volkomen naar zijn wenschen schikte. Ten slotte is Valentinianus op 15 Mei 392 om het leven gekomen, vermoedelijk door een gedwongen zelfmoord. Arbogastes heeft nog een poging gedaan om een schikking te treffen met Theodosius. Toen dat was mislukt, liet hij Eugenius tot keizer uitroepen. Hij zelf behield de positie van algemeen opperbevelhebber.

Het optreden van Eugenius (Afb. 123), een rhetor met een Griekschen naam, en Arbogastes als verbondenen beteekende een breuk met het verleden en met Theodosius. De laatste was een vroom Christen, die sterk onder den invloed stond van de bisschoppen. Daarentegen nam Eugenius een aarzelende houding aan tegenover den nieuwen godsdienst, evenals de dichters Ausonius en Claudianus. Zijn bondgenootschap met den heiden Arbogastes bracht hem in nauwere betrekking met den kring van den Senaat, die van het Christendom niets wilde weten. Nicomachus, de edelste en meest geachte senator, nam naast Symmachus de leiding van de heidensche beweging op zich. Voor het jaar 394 werd hij als consul aangewezen en kreeg daarbij zelfs het commando van een leger, zooals het sedert het einde van de Republiek niet meer was voorgekomen. Ambrosius vreesde voor het lot van den godsdienst onder deze regeering.

In den winter van 392 op 393 heeft Arbogastes nog een expe-

ditie over den Rijn ondernomen tegen de koningen Sunno en Marcomer. Hij overschreed de rivier bij Keulen en drong het land van de Franken binnen, alles verwoestend en verbrandend. In dat jaargetijde hadden de Germanen in de ontbladerde bosschen veel minder gelegenheid zich te verbergen. Het kwam niet tot een strijd. De Romeinen kregen de manschappen van Marcomer alleen uit de verte te zien, toen zij zich boven op de heuvels vertoonden. Later in het jaar is Eugenius zelf naar den Rijn gegaan en heeft daar, onder den indruk van het gevaar dat hem van de zijde van Theodosius bedreigde, verdragen met de Alamannen en met de Franken gesloten. Den inhoud van deze verdragen kennen wij niet. Wij weten alleen, dat zij voor de buitenlandsche volkeren voordeelig waren. In 396 en 398 zijn zij door Stilicho vernieuwd.

Wat wij over deze expeditie weten, ontleenen wij aan de geschiedenis van de Franken door Gregorius van Tours. Op zijn beurt citeert Gregorius een ouderen geschiedschrijver, Sulpicius Alexander, van wien ons verder niets bekend is; hij moet in het begin van de vijfde eeuw hebben geleefd. Deze laatste auteur, blijkbaar een overtuigd classicist, noemt, evenals de dichter Claudianus, bij voorkeur de oude namen voor de volkeren, die door de Romeinen worden bestreden, als de Bructeren, de Chamaven, de Ampsivarii en de Chatten. Wij mogen dus vermoeden, dat de strijd heeft plaats gehad ongeveer aan den bovenloop van de Wupper en de Ruhr. Uit een inscriptie weten wij verder, dat in dezen tijd herstellingswerken aan de stadsmuren van Keulen zijn uitgevoerd.

Nadat hij op deze wijze vrede met de Franken had gesloten, hield Eugenius een groote wapenschouwing aan den Rijn om zijn tegenstanders te imponeeren. Daarna is hij naar Italië vertrokken en nam een groot deel van de troepen, die de grens moesten bewaken, mede. Hij is de laatste keizer geweest, die in Gallië heeft geresideerd. Van zijn kant bevestigde Theodosius zijn regeering door zijn jongsten zoon, Honorius, in Januari 393 tot Augustus te verheffen; de oudste, Arcadius, bezat deze waardigheid reeds sedert 383. In 394 trok Theodosius naar het Westen. Nicomachus, die een der legers van Eugenius aanvoerde, werd verslagen en doodde zich zelf. De beslissende slag had plaats aan de Frigidus, een onbeteekenend zijriviertje van de Isonzo, op 6 September 394. Het was vooral een slag van Franken tegen Goten. Het westelijke leger leed de nederlaag. Arbogastes pleegde zelfmoord; Eugenius werd gevangen genomen en ter dood gebracht. Theodosius was meester van het geheele Rijk.

De heerschappij van den nieuwen keizer beteekende het einde

van het heidendom en ook het einde van de bevoorrechte plaats van Gallië. Noch Theodosius, noch zijn zoon Honorius, die hem in het Westen opvolgde, hebben belangstelling voor dat land gehad. Het werd een gebied van den tweeden rang. De keizer resideerde ver van de grens. Aan de bescherming tegen de buitenlandsche vijanden werd veel minder aandacht besteed. Ook de rol van de Franken was uitgespeeld. De voornaamste legeraanvoerder van Theodosius, Stilicho, was een Vandaal; hij was gehuwd met Serena, een nicht van de pleegdochter van den keizer. Tijdens den slag tegen Eugenius was hij legercommandant. Daarna is hij algemeen opperbevelhebber van het Westen geworden. Het was een positie als eerst Merobaudes had bezeten en die zich later onder Arbogastes nog verder had ontwikkeld.

Reeds op 17 Januari 395 is Theodosius te Milaan overleden. Het Rijk is na zijn dood verdeeld onder zijn zoons, Arcadius, die het Oosten kreeg, en Honorius aan wien het Westen was toegewezen. Voor de geschiedenis begon een nieuwe periode.

V. DE TIJD VAN STILICHO EN CONSTANTIUS III

De eerste helft van de vijfde eeuw is een belangrijker periode, dan men gewoonlijk denkt. Dat blijkt al dadelijk, wanneer men let op de cultuurhistorische beteekenis van dit tijdperk. Letterkunde, wetenschap, beeldende kunst geven een aantrekkelijker beeld dan het sombere relaas, dat men meestal leest. Men denke aan den dichter Claudianus, aan een geleerde als Apollinaris Sidonius, aan de mozaïeken in de kerken van Italië. Maar ook de staatkundige geschiedenis wordt in te duistere kleuren geschilderd. Het is, alsof de rampen uit de tweede helft van de eeuw ook de voorafgaande periode overschaduwen.

Het tijdperk wordt, wat het westelijke deel van het Rijk betreft, omsloten door twee belangrijke gebeurtenissen, den dood van Theodosius, op 17 Januari 395, en den dood van Valentinianus III, die op 16 Maart 455 is vermoord. Intusschen zijn zeker niet de twee keizers, Honorius en Valentinianus III, een kleinzoon van Theodosius, de belangrijkste figuren. Beiden waren zij onbeteekenende persoonlijkheden. Het waren anderen, die leiding aan de gebeurtenissen gaven: Stilicho, de door Theodosius aangewezen regeerder voor het Westen, Constantius, die sedert 410 voor Honorius den staat bestuurde, en Aetius, die van 425 af tijdens Valentinianus de eerste plaats bekleedde. Alle drie hebben zij met groote energie getracht aan de moeilijkheden, die het Rijk ondervond, het

hoofd te bieden. Den ondergang hebben zij zoo lang mogelijk opgehouden.

Bij den dood van Theodosius was zijn oudste zoon Arcadius achttien jaar en zijn tweede zoon Honorius (Afb. 126) eerst elf jaar oud. De keizer heeft blijkbaar begrepen, dat zij nooit in staat zouden zijn werkelijk leiding te geven. Voor het Oosten had de stervende Theodosius als regeerder den praefectus praetorio Flavius Rufinus benoemd; de zorg voor het Westen werd toevertrouwd aan den opperbevelhebber, den magister utriusque militiae Flavius Stilicho. De toestand herhaalde zich dus, die zich reeds in het Westen had voorgedaan, toen Arbogastes voor Valentinianus II optrad. De zwakke keizer hield hof achter de wallen van een vesting en de muren van een paleis, te midden van intrigeerende vrouwen, dignitarissen en geestelijken, terwijl een oppermachtige veldheer met het leger de eenige werkelijke macht in den staat vertegenwoordigde.

Stilicho (Afb. 113), de regeerder in het Westen, was de zoon van een officier uit den stam der Vandalen en droeg een Vandaalschen naam. Als persoonlijkheid is hij zeer omstreden. Door sommigen, vooral door den dichter Claudianus, worden zijn daden op overdreven wijze geprezen. Anderen weten slechts kwaad van hem te vertellen. Intusschen had Theodosius moeilijk een betere keus kunnen doen. Evenmin als de Frank Arbogastes kon Stilicho in aanmerking komen om zelf keizer te worden. Alleen heeft hij tot tweemaal toe een van zijn dochters aan den jongen keizer uitgehuwelijkt. Op de loyaalste wijze is hij aan de dynastie trouw gebleven. Ook het principe van de politiek, die zijn voorgangers hebben gevolgd, heeft hij steeds gehandhaafd. Die politiek beoogde een goede verstandhouding met de Germanen, vooral met de leden van dezen stam binnen het Rijk. Daarbij is Stilicho in botsing gekomen met de algemeene opinie in Italië, in de eerste plaats bij de leidende geslachten in Rome, die een zeer begrijpelijken afkeer van de Germanen hadden. Tevergeefs heeft hij getracht den Senaat met zijn opvatting te verzoenen. Ten slotte is deze voorkeur de oorzaak geworden van zijn val.

De voornaamste gevaren dreigden vooreerst van Alarik, den koning der West-Goten, en zijn mannen, die zich in het Balkanschiereiland ophielden en daar het land onveilig maakten. Met groote omzichtigheid trachtte Stilicho de Goten te winnen en hen, in plaats van tot vijanden, tot kostbare bondgenooten voor het Rijk te maken. Daarbij was het evenwel een groot bezwaar, dat er niet

de minste samenwerking was met het Oostelijke Rijk. Rufinus was reeds op 27 November 395 vermoord en opgevolgd door Eutropius, die den titel van Patricius kreeg. Door de oneenigheid en de afgunst tusschen de bestuurders van de twee deelen was een eendrachtig samengaan tegen den gemeenschappelijken vijand onmogelijk.

Aan den Rijn had Stilicho met zijn politiek succes. Hij heeft niet lang na zijn optreden als regent, vermoedelijk in het begin van 395 of van 396, daar een inspectietocht ondernomen. Over de resultaten wordt door den dichter Claudianus bij verschillende gelegenheden op de meest uitbundige wijze gesproken. Stilicho heeft tijdens die reis de verdedigingslinie, met haar vestingen, forten en wachtposten, die door Valentinianus I was geschapen en die blijkbaar nog intact was, in oogenschouw genomen en de verdragen, die door dezen keizer en zijn opvolgers, het laatst door Eugenius, met vorsten aan de grens waren gesloten, nader bekrachtigd. In de eerstvolgende jaren was het wederom mogelijk Germanen in het Rijk op te nemen en deze menschen als laeti in het binnenland van Gallië een woonplaats te geven. Toen in 398 koning Marcomer van de Franken werd verdacht van ontrouw aan het met hem gesloten verdrag, werd hij gedwongen te Milaan voor den rechterstoel van Stilicho te verschijnen en in Etrurië geïnterneerd. Sunno, die een oorlog wilde beginnen ten gunste van Marcomer, werd door zijn eigen onderdanen gedood. Sedert langen tijd was de toestand aan den Rijn niet meer zoo gunstig voor de Romeinen geweest.

Wij zijn in staat ons eenigszins een voorstelling te maken, hoe de grensverdediging aan den Rijn in dezen tijd was ingericht door het hoofdstuk in de Notitia dignitatum over het commando van den Dux Mogontiacensis. Dit hoofdstuk bevat een opsomming van de corpsen, die langs den linkeroever van de rivier waren gelegerd tusschen de Lauter en de Vinxtbach. Van Selz tot Andernach was daar een volledige linie met goed bezette vestingen: Selz (Saletio) met een garnizoen van Milites Pacenses, Rheinzabern (Tabernae) met Milites Menapii, Germersheim (Vicus Julius) met Milites Anderetani, Altrip (Alta Ripa) met Milites Martenses, Worms (Vangiones) met Milites Secundae Flaviae, Mainz (Mogontiacum) met Milites Armigeri, Bingen (Bingium) met Milites Bingenses, Boppard (Bodobrica) met Milites Balistarii, Koblenz (Confluentes) met Milites Defensores en Andernach (Antonacum) met Milites Acincenses. Elk van deze afdeelingen stond onder een praefectus.

De namen van de corpsen, die het garnizoen van deze vestingen vormden, leeren ons nog het een en ander. Enkele afdeelingen

moeten uit Pannonië afkomstig zijn, onder andere de Acincenses, die hun naam ontleenen aan Aquincum bij Budapest. Dit corps heeft dus aan den Donau gelegen; waarschijnlijk is het kort na den dood van Theodosius naar de linie aan den Rijn overgeplaatst [1]). Vier van de genoemde afdeelingen vindt men terug in de lijst der troepen van het veldleger, die in de Notitia is opgenomen en die in de jaren tusschen 410 en 419 moet zijn geredigeerd. Wij begrijpen op deze wijze, dat de genoemde afdeelingen na den grooten inval van 406, die zoo aanstonds ter sprake zal komen, de grensvestingen hebben verlaten en naar het veldleger zijn overgebracht. Blijkbaar is toen de geheele sector van den dux Mogontiacensis ontruimd en hebben de corpsen, die bij den inval niet waren vernietigd, op deze wijze een nieuwe bestemming gekregen. Daar men heeft vastgesteld, dat het hoofdstuk over den dux Mogontiacensis na 395 is geredigeerd, moet het dus de organisatie uit den tijd van Stilicho weergeven.

Jammer genoeg, weten wij in het geheel niet, hoe de verdediging was georganiseerd beneden Andernach. Wij moeten voor zeker aannemen, dat Remagen, Bonn en Keulen, wellicht ook nog Neuss en Xanten in dezen tijd een garnizoen van Romeinsche troepen hadden. Eveneens lagen er zeker nog afdeelingen langs den weg van Keulen over Gulik, Heerlen, Maastricht en Tongeren naar Bavai en het Kanaal. Maar over deze bezettingstroepen weten wij niets met zekerheid. Ten zuiden van Selz moet het commando aan een anderen bevelhebber zijn toevertrouwd geweest. Wellicht stond de Elzas, het gebied van de stad Straatsburg, dat bijzonder geëxponeerd was, reeds onder een opperofficier van het veldleger, den comes Argentoratensis, dien wij daar later zullen aantreffen. In elk geval behoorde de Boven-Rijn niet langer, zooals vroeger, tot den sector van den dux Germaniae Primae. Het ambt van den laatsten commandant was in dezen tijd naar alle waarschijnlijkheid opgeheven. Of er nog duces in Germania Secunda en Belgica Secunda waren, weten wij niet. Er spreekt veel voor, dat ook deze posten in den tijd van Stilicho niet meer bestonden.

Intusschen heeft Stilicho dezen voor Rome zoo gunstigen toestand niet lang kunnen handhaven. Na den val van Eutropius, in 399, was de verhouding met het Oosten steeds moeilijker gewor-

1) Over den toestand in Pannonia verg. A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, I (1924) en II (1929); A. Graf, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*: *Diss. Pannonicae*, Ser. I Fasc. 5 (1936).

den. Eindelijk heeft de regeering te Constantinopel kans gezien Alarik met zijn West-Goten af te leiden naar Italië. Deze koning is daar in den herfst van 401 binnengevallen en, omdat de legers in Noricum en Raetia stonden, gelukte het hem door te dringen tot Milaan. Ten einde Italië te redden zag Stilicho zich toen genoodzaakt in den winter van 401 op 402 troepen uit Britannië en van den Rijngrens te laten komen. Het gevaar, dat Gallië liep, zag hij zoo goed in, dat hij den zetel van het centrale gezag in dat land, het bureau van den Praefectus praetorio, van Trier naar Arles heeft verplaatst. Na een overwinning in Raetia te hebben behaald, voerde Stilicho zijn legermacht naar Italië, dwong Alarik het beleg van Milaan op te breken, versloeg hem bij Pollentia in het dal van de Tanaro den 6den April 402 en daarna, in den zomer van dat zelfde jaar, nog eens bij Verona. Toen moest Alarik uit Italië vertrekken. Maar Stilicho achtte het voorzichtiger met den koning een bondgenootschap te sluiten en bood hem een gebied aan de Save als woonplaats aan. Op deze wijze was het gevaar van de Goten voorloopig afgewend. De keizer bleef echter toch te Ravenna, waarheen hij was gevlucht, omdat die stad gemakkelijker was te verdedigen, en keerde niet meer naar Milaan terug.

Gedurende de volgende jaren heeft Stilicho alles in het werk gesteld om het leger te versterken. Hij kon er evenwel niet aan denken de bezetting aan de Rijngrens weder op peil te brengen. Door de spanning met Constantinopel en de andere gevaren, die uit het Oosten dreigden, was hij genoodzaakt zijn legers in Italië te houden. Ditmaal waren het de Hunnen, die door hun opdringen uit het Oosten groote onrust in Europa veroorzaakten. Na hun eersten opmarsch hadden zij zich gevestigd in het land ten noorden van de Zwarte Zee. Zooals wij vroeger hebben verhaald, waren de Goten van daar verjaagd en hadden toen hun eerste aanvallen op het Romeinsche Rijk gedaan. Kort na 400 hebben de Hunnen het centrum van hun rijk naar het gebied aan den Midden-Donau verplaatst en ten gevolge van dien trek is een aantal volkeren in beweging gekomen.

In 405 deden de Goten een aanval op Italië. Wederom gelukte het Stilicho, in 406, den vijand te overwinnen en terug te slaan. Zij trokken terug naar het noorden. Maar toen maakte zich een stroom van Germanen uit het land aan den Donau op naar het westen, door het gebied ten noorden van de Alpen in de richting van Gallië. Behalve Vandalen en Alanen waren het de stammen, die vroeger aan Pannonië grensden, als Quaden, Sarmaten en Ge-

piden, benevens een aantal half-barbaarsche stammen uit Pannonië zelf.

Tegen dit gevaar riep keizer Honorius de foederati, laeti en gentiles te wapen. In Gallië was geen leger om het land te verdedigen; de verzwakte en gedesorganiseerde stellingtroepen in de linie langs de grens waren niet in staat aan een zoo groote macht het hoofd te bieden. Waarschijnlijk is de voornaamste aanval gedaan langs den weg door het dal van de Main. Daar trokken de Vandalen en Alanen op, vergezeld van de Sueven en Bourgondiërs, die zich bij deze volkeren hadden aangesloten. Het eerst zijn de Alanen aan den Rijn gekomen. Daar is een deel van hen onder koning Goar [1]) in dienst van de Romeinen getreden. Dat wil zeggen, met hen is een verdrag gesloten, waarbij zij land kregen om te bewonen en hun een subsidie werd toegezegd, op voorwaarde, dat zij het hun afgestane gebied zouden verdedigen.

Inmiddels hadden de Franken uit het land ten noorden van de Main, die zich bij verdrag hadden verbonden de grens aan den Rijn te bewaken, een aanval op de Vandalen gedaan. Reeds waren de laatsten bijna verslagen, toen het deel der Alanen, dat zich niet onder het Romeinsche gezag had gesteld, hun te hulp kwam en de overwinning op de Franken hielp bevechten. Deze slag moet ergens op den rechteroever van den Rijn hebben plaats gehad. Na de nederlaag van de Franken lag de weg naar Gallië open. Aan de grens werd niet veel tegenstand geboden. Op 31 December 406 overschreden de Germanen den Rijn en trokken Gallië binnen. Waarschijnlijk heeft de inval in de buurt van Mainz plaats gehad.

De gevolgen waren ontzettend. Eerst hebben de Germanen zich meester gemaakt van Germania Prima, trokken vervolgens door naar Belgica Secunda en hebben hun strooptocht tot naar Aquitania uitgestrekt. Jaren lang hebben zij, al plunderend, door Gallië gezworven. In een brief aan Geruchia, *De monogamia*, geschreven in 409, is Sint Hieronymus voor ons nog een onmiddellijke getuige van den indruk, dien deze ramp in de wereld heeft gemaakt. Behalve Mainz en een groot aantal andere steden werden ook Amiens, Atrecht en Doornik verwoest. De Alamannen kwamen eveneens over den Rijn en veroverden Spiers, Worms en Straatsburg. Geheel Gallië werd overstroomd. Merkwaardigerwijze zijn de invallers niet doorgedrongen naar het noorden. Germania Secunda bleef ge-

1) Later zullen wij hem nog eens ontmoeten. In de achtste eeuw vindt men hem als heilige aan den Rijn; St. Goar herinnert nog aan hem; verg. W. Levison, *Neues Archiv*, 24 (1904), blz. 133 en volg.

spaard. Blijkbaar waren de Franken in dat gebied te geduchte tegenstanders; zij hebben het aan hun zorgen toevertrouwde gebied met groote kracht beschermd.

Hulp uit Italië bleef uit. Stilicho was niet bij machte een leger te zenden. Hij had alle troepen noodig voor de verdediging van het centrum van het Rijk. Door zijn tijdgenooten is, zeker volkomen ten onrechte, na zijn val op hem de verdenking geworpen, dat hij de Vandalen en hun bondgenooten in het Rijk zou hebben gelokt, met het doel van de verwarring gebruik te maken om zijn zoon Eucherius tot keizer te kunnen verheffen. Waarschijnlijk is zijn eigenaardige politiek met de West-Goten, waarbij de opzet was dit volk telkens te kunnen uitspelen tegen het Oostelijke deel van het Rijk, de aanleiding geweest voor deze onderstelling. De gevaarlijke situatie van Italië is evenwel een voldoende verklaring voor zijn machteloosheid. Gallië moest aan haar lot worden overgelaten.

Intusschen kwam er althans eenige steun uit Britannië opdagen. Daar was onder den indruk van de gebeurtenissen in Gallië een zekere Claudius Constantinus tot keizer uitgeroepen. Men noemt hem Constantinus III (Afb. 124). Terstond na zijn verheffing is hij naar Gallië overgestoken; daar werd hij door de bevolking en het leger als redder van het land begroet en als keizer erkend. Met de Vandalen en hun bondgenooten heeft hij zware gevechten geleverd; maar het gelukte hem niet de indringers te vernietigen. Daarentegen wist hij met een aantal stammen verdragen te sluiten en den toestand althans eenigszins te consolideeren. Aan de Bourgondiërs stond hij in 407 een gebied in het land links van den Rijn af onder Romeinsche heerschappij. Ook de Alanen van Goar werden tevreden gesteld. Het verdrag, dat tusschen de Romeinen en de Franken bestond, werd bevestigd. Ook met de Alamannen kwam een overeenkomst tot stand; zij keerden naar hun oude gebied op den rechteroever van den Rijn terug. Op die wijze heeft Constantinus III de verdediging van Gallië aan de oostzijde van het land georganiseerd. Daarop is hij naar het zuiden getrokken, wist de door Stilicho tegen hem uitgezonden legermacht te verslaan en veroverde in het begin van het voorjaar van 408 de nieuwe hoofdstad van Gallië Arles. In 409 heeft hij ook in Spanje vasten voet gekregen.

De positie van Constantinus III was evenwel zeer wankel. Op de verschillende volksstammen, die zich door verdragen met hem hadden verbonden, kon hij niet den minsten staat maken. Zelfs hebben de Bourgondiërs en de Alanen, toen een Gallische aristocraat Jovi-

nus zich als keizer opwierp, dezen laatsten onmiddellijk gesteund. In een bijeenkomst, waar Guntiarius (Gundahar), de vorst der Bourgondiërs, en Goar, de koning der Alanen, tegenwoordig waren, is Jovinus in 411 tot keizer verheven. Deze bijeenkomst had plaats, zooals ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld, in Germania Secunda te Mundiacum. Waar Mundiacum precies was gelegen, weten wij niet. Men heeft gedacht aan Müntz even ten noorden van Gulik, aan Montzen in de buurt van Verviers in België en aan enkele andere plaatsen. In elk geval heeft de verheffing van Jovinus in Germania Secunda plaats gehad. Waarschijnlijk bekleedde hij in dat gebied den een of anderen hoogen post; mogelijk had hij daar ook bezittingen. Met de Germanen aan den Rijn bleef hij in goede betrekking. Behalve Franken en Alamannen worden ook Bourgondiërs en Alanen genoemd in het leger, waarmede hij kort na zijn verheffing tot keizer naar het zuiden optrok.

Het is evenwel niet gerechtvaardigd, zooals men het heeft gedaan, uit de aanwezigheid van koning Guntiarius te Mundiacum in 411 de conclusie te trekken, dat het gebied van de Bourgondiërs in Germania Secunda lag [1]). Zelfs heeft men gemeend, dat men ook daar hun ondergang moet localiseeren. De gebeurtenissen, die de aanleiding zijn geweest voor het ontstaan van het Nibelungenlied zouden dan in Neder-Germanië hebben plaats gehad. Veeleer moet men vasthouden aan het denkbeeld, dat de Bourgondiërs in de buurt van Worms hebben gewoond [2]). Wellicht hebben zij zich daar evenwel eerst in den volgenden tijd gevestigd.

Ondertusschen was Stilicho aan zijn einde gekomen. Zijn vijanden hadden hem, in verband met een felle actie tegen de niet-romeinsche soldaten in het leger, ten val weten te brengen en op 22 Augustus 408 is hij onthoofd. De nieuwe rijksbestuurder, Olympius, verstond niet de kunst met de West-Goten op goeden voet te blijven. In den herfst van 408 rukte Alarik Italië binnen en verscheen zelfs voor Rome. Hij liet zich ditmaal door de betaling van een groote som geld bewegen af te trekken, maar bleef in de nabijheid. Er kwam evenwel geen schikking tot stand. Op 24 Augus-

1) J. R. Dieterich, *Der Dichter des Nibelungenliedes* (1923). — E. Stein, *Bericht der Röm.-Germ. Kommission,* 18 (1928), blz. 98-100. — H. Grégoire, *Byzantion,* IX (1934), blz. 1-39; X (1935), blz. 215-245 en 775-776. — F. Ganshof, *Revue belge de phil. et d'hist.* XIV (1935), blz. 195-220. — Verg. *Mnemosyne,* 3e s. VI (1938), blz. 380-381.

2) Verg. H. Nesselhauf, *Abhandl. Preuss. Akademie,* 1938, Phil. hist. Klasse, Nr. 2, blz. 74 noot 1.

tus 410 hebben de Goten Rome ingenomen en de stad geplunderd. Tot den buit behoorde ook de dochter van Theodosius, Galla Placidia. Korten tijd later, in het laatst van 410, is Alarik in Zuid-Italië overleden.

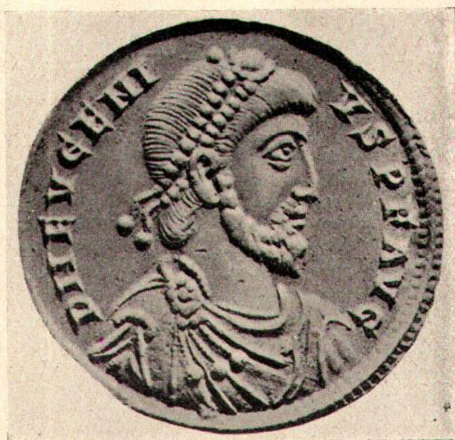
De val van Rome heeft een geweldigen indruk gemaakt. Keizer Honorius vertrouwde de leiding van zijn deel van het Rijk toe aan Flavius Constantius (Afb. 125), een Romein uit Naïssus (Nisj in Zuid-Slavië), den magister utriusque militiae. Hij had een dergelijke positie als Stilicho; maar, anders dan deze laatste, heeft hij sedert 410 in volkomen eendracht met den keizer samengewerkt. Aan hem is het te danken, dat in het Rijk de orde is hersteld. Er begon zelfs weer tijdelijk eenige welvaart te heerschen. Reeds in 411 werd aan de regeering van Constantinus III een einde gemaakt. De Gallische keizer heeft een nederlaag geleden, is gevangen genomen en op bevel van Honorius ter dood gebracht. Ook Jovinus vond spoedig zijn einde. In 413 kwam hij ten val door de West-Goten, die in overleg met de Romeinsche regeering naar Gallië waren uitgeweken. Constantius kon toen met de nieuwe organisatie van het land beginnen.

Intusschen was de eenige mogelijkheid om in Gallië tot een dragelijken toestand te komen de erkenning van de bestaande omstandigheden en de consolidatie van de Germaansche staten, die daar in de laatste jaren waren ontstaan. Wij weten, bij voorbeeld, dat in 413 een verdrag tusschen Honorius en de Bourgondiërs is tot stand gekomen. Bij dit verdrag moet hun een gebied zijn afgestaan om in te wonen; er werd hun een subsidie uit de rijkskas verleend; van hun kant verplichtten zij zich het hun toegekende land tegen aanvallen van buiten te verdedigen. Zulk een verdrag bevatte ook de bepaling, welk deel van den grond en soms ook van de andere bezittingen aan de nieuwe eigenaars zou overgaan. Gewoonlijk was dit een derde. De Bourgondiërs traden op deze wijze als foederati in het Rijk. Naar men aanneemt, lag hun gebied bij Worms. Ook met de andere Germaansche stammen in Gallië, zeker ook met de Franken, moeten dergelijke verdragen zijn gesloten.

Constantius kwam in 414 naar Gallië met een leger en bracht daar de Goten in moeilijkheden. Er kwam een vrede tot stand in 416. De Goten traden als foederati in het Rijk en leverden Galla Placidia uit, die in het huwelijk had moeten treden met den sedert overleden Athaulf. Op 1 Januari 417 huwde zij met Constantius, die waarschijnlijk reeds in het vorige jaar den titel van Patricius had gekregen. Armorica werd in 417 heroverd. De Goten kregen in 418 een vaste woonplaats in Aquitanië bij Toulouse. Er waren

Afb. 122. Gratianus

Afb. 123. Eugenius

Afb. 124. Constantinus III

Afb. 125. Constantius III

Afb. 126 en 127. Voor- en keerzijde van een medaillon met het portret van Honorius

Afb. 128 en 129. Voor- en keerzijde van een medaillon met het portret van Galla Placidia

eenige moeilijkheden met de Franken in het noorden; in dezen tijd hebben zij Trier herhaaldelijk geplunderd. Verder was het in Gallië rustig. Constantius heeft het land op voortreffelijke wijze georganiseerd. Op 8 Februari 421 werd hij tot Augustus verheven; als zoodanig wordt hij Constantius III genoemd. Daar Honorius kinderloos was, werd op die wijze het zoontje van Constantius en Galla Placidia, Flavius Placidus Valentinianus, aangewezen voor de troonopvolging. Intusschen overleed Constantius III reeds op 2 September van dat zelfde jaar. Het is zijn groote verdienste geweest, dat Gallië nog eenige jaren van bescheiden bloei heeft gekend. De periode van zijn bestuur is een tijd van verademing geweest voor het Westersche Rijk.

Uit de eerst volgende jaren valt niet veel te verhalen. De dood van Constantius III maakte een einde aan het werk van consolidatie, waardoor hij zich zoo verdienstelijk had gemaakt. Aan het hof van Honorius wisselde de leiding der regeering herhaaldelijk. Het kwam tot een breuk tusschen den keizer en zijn zuster, die in het begin van 423 de aanleiding werd voor de vlucht van Galla Placidia en den jongen Valentinianus naar Constantinopel. Toen Keizer Honorius, op 15 Augustus 423, stierf, was er in het Westen geen troonopvolger. De keizer van het Oosten, Theodosius II, trok het gezag in dat deel aan zich. Het bleek evenwel niet mogelijk het Westen zonder een eigen keizer te laten. Galla Placidia en Valentinianus werden naar Italië gezonden en op 23 October 425 werd de laatste tot Augustus verheven. Hij is als Valentinianus III bekend. Vrijwel gedurende zijn geheele regeering heeft zijn moeder, Galla Placidia (Afb. 128), voor hem het Rijk bestuurd. Al spoedig bleek Flavius Aetius de man te wezen, die in staat was de leiding in handen te nemen. Hoe hij die taak heeft volbracht, zal in de volgende afdeeling worden verhaald.

VI. HET EINDE VAN DE ROMEINSCHE HEERSCHAPPIJ IN GALLIË

Voordat wij een verslag geven van de laatste gebeurtenissen uit de Romeinsche periode der geschiedenis van Noord-Gallië, zullen wij eerst een poging doen om vast te stellen, hoe de grensverdediging daar was ingericht aan het begin der regeering van Valentinianus III, in 425. Daarbij kan de Notitia dignitatum, het werk waarvan het ons bewaarde exemplaar, gelijk bekend, kort na dat jaar is te boek gesteld, ons van groot nut wezen. Het is in hoofdzaak

de toestand uit den tijd na de organisatie van het land door Constantius III, die in de Notitia wordt beschreven. Die toestand was, toen Aetius de macht in handen nam, nog niet gewijzigd. Met ons overzicht beginnen wij in het zuiden.

In westelijk Zwitserland was het commando voor de grensverdediging toevertrouwd aan den dux provinciae Sequanici. Zijn ambtsgebied strekte zich uit van het Meer van Constanz tot beneden de bocht van den Rijn bij Bazel. Als eenige afdeeling, waarover deze officier de beschikking had, worden genoemd Milites Latavienses, gelegerd in een plaats die als „Olitione" wordt aangeduid. Men denkt daarbij gewoonlijk aan Olten [1]), een sterkte aan den weg van Augst bij Bazel door westelijk Zwitserland naar het Meer van Genève. Zonder twijfel was Olten een belangrijke plaats, die door een garnizoen moest worden verdedigd. Maar wanneer in deze streek niet meer dan één enkele afdeeling aanwezig was, dan kan het Romeinsche gezag daar toch niet veel beteekenis bezeten hebben. In ieder geval was de geheele, gedurende de tweede helft van de vierde eeuw aangelegde linie langs den Boven-Rijn in den tijd van de Notitia niet meer aanwezig.

Een dergelijken toestand vindt men in den sector (tractus, een ressort dat niet behoeft overeen te komen met een provincie) van Straatsburg (Argentoratum). Daar voerde in dezen tijd de comes Argentoratensis het bevel. Hij was een opperofficier van het veldleger, die corpsen uit dat leger onder zijn commando moet hebben gehad. Afdeelingen van stellingtroepen worden in het hoofdstuk niet genoemd; de insignia van dezen bevelhebber worden uitsluitend gevormd door een afbeelding van de vesting Argentoratum. In dit gebied hadden de andere versterkingen haar bezetting verloren. Evenals in Zwitserland, bestond in de Elzas het oude verdedigingsstelsel niet meer.

Voor den volgenden sector, van den dux Mogontiacensis, geeft het ons bewaarde hoofdstuk van de Notitia, zooals wij vroeger hebben uiteengezet, den toestand weer uit het laatst van de vierde eeuw. Blijkbaar was een dertig jaar later uit dezen sector niets te melden, daar het land bij Worms en Mainz aan de Bourgondiërs was afgestaan. Het waren de leden van dit volk, die als foederati voor de bescherming van de grens zorgden. Beneden Bingen werden zij waarschijnlijk afgelost door de Alanen in de buurt van Sankt Goar. Nog lager aan den Rijn volgde al spoedig het gebied van de Franken. Noch voor een dux Germaniae Primae, noch voor een dux

1) Men heeft ook wel gedacht aan Besançon: „Vesontione".

Mogontiacensis, noch voor een dux Germaniae Secundae was daar meer plaats. Alleen waren nog steeds in deze streek vertegenwoordigers van het civiele gezag aanwezig. Zoowel voor Germania Prima als voor Germania Secunda vermeldt de Notitia een stadhouder met den titel van consularis.

Wij kunnen evenwel niet aannemen, dat er in enkele plaatsen aan den Rijn, bij voorbeeld te Keulen, geen Romeinsch garnizoen is geweest, al bestond het dan uitsluitend uit de weerbare burgers van deze stad. Van zulke garnizoenen wordt in onze overlevering niet gesproken; want zij stonden niet onder het bevel van een territorialen commandant om voor de verdediging van de landstreek te zorgen. De manschappen deden uitsluitend dienst in de versterkte plaatsen, waar zij woonden. Mogelijk waren, behalve Keulen, ook nog Bonn en Neuss van een bezetting voorzien. Gelduba bij Gellep, Xanten en Burginatium bij Kalkar, waar nog Romeinen leefden in het begin van de vijfde eeuw, waren toen naar alle waarschijnlijkheid in handen van de Franken.

Verder naar het westen vindt men wederom een territorialen bevelhebber, den dux Belgicae Secundae. Hij was belast met de bescherming van de kuststrook, den Litus Saxonicum, het gebied waar de Saksische zeeroovers hun aanvallen deden. Zijn ressort begon bij de Seine, of liever bij de Bresle, die de grens vormde tusschen de provincies Belgica en Lugdunensis, en moet zich tot den mond van de Schelde hebben uitgestrekt. Maar ook in die streek was er van de linie voor de grensverdediging niet veel meer over. Deze dux beschikte slechts over één enkele afdeeling van ruiterij, de Equites Damaltae die te Mardijk bij Duinkerken of te Marc bij Calais („Marcis in litore Saxonico") in garnizoen lagen. Bovendien had hij onder zijn bevelen de Classis Sambrica (genaamd naar de stad Amiens: Samarobriva), die was gestationneerd te Le Crotoy aan den mond van de Somme bij Kaap Horne („in loco Quartensi sive Hornensi"), en Milites Nervii te Etaples (Portus Epatiaci) aan de kust van Artois.

De gegevens, die wij aan de Notitia dignitatum kunnen ontleenen, bewijzen, dat de Romeinsche grensverdediging in het noorden van Gallië, het gebied waartoe ook ons land behoorde, vrijwel geheel was vervallen. Blijkbaar werd de bescherming van die landstreek volkomen overgelaten aan de Franken als bondgenooten van het Rijk. Maar de Franken waren een zelfstandig volk en stonden niet onder de bevelen van de Romeinsche legercommandanten. Om die reden worden zij in de Notitia niet vermeld. Er waren intusschen

nog afdeelingen van troepen in het noorden. Over de garnizoenen, die mogelijk in enkele steden aan den Rijn hebben gelegen, spraken wij reeds. Verder wordt vermeld een Praefectus van Laeti Lagenses, die onder de bevelen stond van den magister peditum. Deze Laeti, die in de buurt van Tongeren woonden, vormden een militair georganiseerde kolonie van landbouwers en waren in staat als landstorm op te treden. Naar men moet aannemen, was het hun taak dit belangrijke punt aan den weg van het Kanaal en Midden-Gallië over Bavai naar Keulen te bewaken.

Deze weg had in den tijd, die thans onze aandacht heeft, nog altijd eenige beteekenis als een grensweg. Zeker waren de vestingen, die daar vroeger een verdedigingslinie hadden gevormd, zooals wij het in afdeeling III van dit hoofdstuk hebben beschreven, reeds lang door de bezetting verlaten. Enkele afdeelingen van troepen, die in die vestingen hadden gelegen, de Milites Cortoriacenses en de Milites Geminiacenses, die in de lijsten van de Notitia dignitatum worden genoemd, waren toen opgenomen in het veldleger. Maar men moet toch aannemen, dat deze belangrijke verbinding op de een of andere manier was beschermd. Wellicht zal een gelukkige ontdekking dit vraagstuk nog eens tot een oplossing brengen.

Het belang van dezen weg blijkt evenwel nog op een andere wijze. Men heeft namelijk opgemerkt, dat de lijn, die de Romeinsche verdedigingslinie in Noord-Gallië gedurende de laatste periode heeft gevolgd, overeenkomt met de tegenwoordige taalgrens [1]). Uitteraard kunnen wij er niet aan denken de vraagstukken, die met het probleem van deze grens in verband staan, hier ter sprake te brengen. Het moge voldoende zijn er aan te herinneren, dat er in de vierde eeuw een militaire linie is geweest, die ongeveer wordt gemarkeerd door den weg van Keulen over Heerlen en Maastricht naar Tongeren om dan verder door te loopen over Bavai naar de havens aan het Kanaal. Vóór die linie hebben vroeger, naar men moet aannemen, nog enkele versterkte plaatsen gelegen. Het geheel was in den tijd van Gratianus en Theodosius nog volkomen intact. Door de ramp van 406 zal evenwel ook deze linie zijn verloren gegaan. Maar zoolang Keulen de hoofdstad van Germania Secunda is gebleven, — en dat was om-

1) G. Kurth, *La frontière linguistique en Belgique et dans le nord de la France* (1895-1898). — Eenigszins anders oordeelt F. Petri, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich* (1937); instemmend: J. de Vries, *Tijdschr. Ned. Taal- en Letterkunde*, 56 (1937), blz. 276-309; afwijzend: E. Gamillscheg, *Deutsche Literaturzeitung*, 59 (1938), col. 370-377; *Die Welt als Geschichte*, IV (1938), blz. 79-94; verg. Nesselhauf, *t.a.p.* blz. 77-78.

streeks 425 en eenigen tijd later nog het geval —, moeten de Romeinen op de een of andere manier hebben gezorgd voor een veilige verbinding met Tongeren en Bavai. Ook Constantius III heeft voor de noodzakelijkheid gestaan de versterkingen langs dezen weg zoo goed mogelijk te herstellen.

Raadpleegt men intusschen een kaart, waarop de vondsten van Romeinsche oudheden zijn aangeteekend [1]), dan bespeurt men, dat de taalgrens eveneens ongeveer samenvalt met de grens van het gebied, waar de Romeinsche vondsten in een eenigszins groot aantal voorkomen. Ten noorden van die lijn zijn slechts enkele ontdekkingen gedaan. Alleen moet men de streek in de buurt van Tongeren en het zuidwestelijke deel van de Haspengouw, in het noordwesten van de provincie Luik, uitzonderen. De taalgrens duidt dus vrijwel de streek aan, die in den Romeinschen tijd is bewoond geweest, althans de streek waar de bevolking de vormen van het zuidelijke leven had overgenomen. Uit de kaart met de vondsten blijkt, dat de Romeinsche beschaving slechts betrekkelijk weinig ten noorden van de groote heirbaan is doorgedrongen.

De taalgrens, de lijn, die den omvang van het geromaniseerde gebied aanduidt, en de versterkte weg van Keulen naar het Kanaal vallen dus inderdaad voor een groot deel samen. Men moet wel aannemen, dat er een verband bestaat. Eensdeels bewijst de taalgrens immers, dat de oude Romeinsche linie gedurende geruimen tijd ook een grens voor de cultuur is geweest. Dat wil zeggen, aan de ééne zijde overheerschte het Romeinsche en aan de andere het Germaansche element. Maar anderdeels geeft deze scherpe scheiding een aanwijzing, dat de politieke grens ook gedurende geruimen tijd in stand is gebleven. Waarschijnlijk is de Romeinsche linie daar eerst in het verdere verloop van de vijfde eeuw door de Franken overstroomd. Wij komen in het vervolg op dezen voortdurenden drang naar het zuiden en op den tegenstand, dien de Romeinen hebben geboden, nog terug.

Thans zullen wij ons een oogenblik bezig houden met den toestand in ons land gedurende deze periode. Gelijk men zich zal herinneren, moet het westelijke deel toen reeds een zoo goed als ontoegankelijk moerasland zijn geweest. Dat geldt voor Holland en

---

1) Verg. R. de Maeyer, *De Romeinsche villa's in België* (1937), kaart I en blz. 265-273; verg. *De overblijfselen der Romeinsche villa's in België: de archaeologische inventaris*, I (1940).

Zeeland, maar ook voor Vlaanderen [1]). Alleen de duinstreek is nog bewoonbaar geweest. Daar hebben de Friezen zich in dezen tijd tot den mond van de Maas gevestigd.

Het zuidelijke deel van ons land was geheel in handen van de Franken, waarschijnlijk, gelijk gezegd, met uitzondering van de strook langs den weg in Zuid-Limburg, van Keulen naar het Westen. Zeker was Keulen nog Romeinsch, wellicht ook Heerlen, Maastricht en Tongeren. Maar het land ten noorden van de lijn, die door deze steden wordt aangeduid, tusschen de Maas en den Rijn was vermoedelijk geheel in handen van de Germanen; alleen waren wellicht nog enkele plaatsen langs den Rijn in het bezit van een garnizoen. Ook de Betuwe en de Veluwe waren in handen van de Franken. Op welke wijze en wanneer deze stam zich zoo ver naar het zuiden heeft uitgebreid, is ons niet in bijzonderheden bekend. De antieke overlevering deelt ons slechts enkele feiten mede [2]). Zooals wij het boven hebben verhaald, kunnen wij alleen in groote trekken de verschillende etappes vervolgen door de geschiedenis van de oorlogen, die met de Franken zijn gevoerd, en door de berichten over de verdragen, die met dit volk zijn gesloten, voornamelijk door Julianus, Eugenius en Stilicho.

Zeker zijn de Franken over het algemeen goede bondgenooten geweest voor het Romeinsche Rijk. In den tijd van Julianus tot Eugenius hebben vele leden van dezen stam een hooge positie in het leger bekleed. Sedert het optreden van Stilicho geraakten de Franken evenwel eenigszins op den achtergrond. Dat is begrijpelijk. Na den inval van 406 hebben zij het aan hun zorgen toevertrouwde land weten te verdedigen; maar zij waren van het centrum der Romeinsche macht gescheiden en hebben voornamelijk hun eigen bezit geconsolideerd. Toen Constantius, onder de regeering van Honorius, de zaken in Gallië regelde, heeft hij met dezen toestand rekening moeten houden. Zonder twijfel heeft hij opnieuw een verdrag met de verschillende afdeelingen van de Franken gesloten; — wellicht mag men voor dezen tijd reeds van Frankische rijken spreken. Die rijken zijn door de genoemde verdragen in het verband van het Rijk opgenomen; maar zij waren in werkelijkheid voor Rome verloren.

De definitieve bevrijding van het vroegere Romeinsche gebied door de Franken had in ons land, gelijk overal elders, verstrekkende

1) A. Lesmaries, *Dunkerque et la plaine maritime aux temps anciens* (1922). — R. Blanchard, *La Flandre* (Diss. Lille, 1906).

2) Men vindt een voortreffelijk overzicht in de reeds vroeger aangehaalde verhandeling van H. von Petrikovits, *Festschrift für A. Oxé* (1938), blz. 220-240.

gevolgen. De communale departementen waren verdwenen; reeds in den tijd van Valentinianus I bestonden de civitates van de Bataven en van de Traianenses niet meer. Het is in dit verband uiterst opmerkelijk, dat de civitates hier en daar werden vervangen door de oude indeeling naar volksstaten, die weer voor den dag kwamen. Bij voorbeeld, wordt, dadelijk nadat de Franken zich in een deel van Brabant hadden neergezet, dat land weer als Toxandria aangeduid. De oude naam van de Texandri blijkt dan nog niet te zijn vergeten. Reeds vroeger was van Batavia sprake. Iets dergelijks heeft men ook elders vastgesteld[1]. Het inheemsche element, dat ouder was dan de Romeinsche overheersching, kwam weer naar voren; het werd een belangrijke factor bij de nieuwe indeeling van het land.

De Romeinsche organisatie bleef evenwel bestaan door de Christelijke kerk, die als staatskerk de inrichting van het Rijk had overgenomen. In iedere vroegere civitas werd een bisdom gevestigd; het stadsgebied werd ambtsgebied van den bisschop en de verschillende bisdommen in een vroegere provincie werden vereenigd tot een groep, waarvan de aartbisschop in den vroegeren zetel van den Romeinschen gouverneur aan het hoofd stond. Op die wijze behielden de steden althans een deel van hun oude functie. Romeinsche en Germaansche krachten werkten naast elkander voor het ontstaan van den Middeleeuwschen staatsvorm.

Wij moeten thans nog eenige aandacht geven aan de gebeurtenissen in Gallië, die men met de geschiedenis van ons land in verband kan brengen. — Tijdens de regeering van Valentinianus III en Galla Placidia was, zooals men zich zal herinneren, Flavius Aetius de machtigste man in het Westelijke Rijk. Vooral werd zijn optreden gekenmerkt door de betrekkelijk goede verstandhouding, die hij wist te handhaven met de gevaarlijkste vijanden van dien tijd, de Hunnen.

De Hunnen hadden omstreeks 420, met Hongarije als centrum, in Midden-Europa een rijk gevestigd. Reeds in 430 was dit rijk zóó machtig, dat het de Oostromeinsche regeering kon dwingen tot de betaling van een schatting. Noch het Oosten noch het Westen was in staat een voldoende legermacht op de been te brengen om de Hunnen te weerstaan. Toen enkele jaren later, met Attila, een zeer krachtige persoonlijkheid aan hun hoofd was gekomen, traden de Hunnen nog aanmatigender op. Weldra strekte hun rijk zich uit van den Kaukasus tot Noord-Duitschland. Hun druk op het Oostelijke deel van het Rijk nam steeds toe. Maar het Westen hebben zij vooreerst

1) G. Weise, *Germania,* III (1919), blz. 97-103.

minder lastig gevallen wegens hun goede verhouding met Aetius. Daar kwam nog bij, dat de Romeinen tegen allerlei andere vijanden oorlog moesten voeren. Wij bepalen ons tot de gebeurtenissen in Gallië.

In 425 heeft Aetius Arles ontzet, dat door West-Goten werd belegerd, en ook in de volgende jaren wordt gesproken over zijn werkzaamheid in Gallië. Hij is daar waarschijnlijk opgetreden als magister equitum Galliarum, dat wil zeggen als een opperofficier die met een zelfstandig commando in dat land was belast. Vermoedelijk treft men nog een spoor van zijn positie aan in de Notitia dignitatum. Zooals vroeger werd opgemerkt, vindt men in het hoofdstuk, gewijd aan de dislocatie van de troepen die behooren tot het leger van den magister peditum, een lijst van corpsen, die worden gecommandeerd door den magister equitum van Gallië, evenals van de corpsen, die onder het bevel stonden van andere hooge officieren met den titel van comes rei militaris. Maar bovendien wordt in het genoemde hoofdstuk de samenstelling van den staf van den magister equitum Galliarum medegedeeld. Men begrijpt niet goed, wat die opgaaf daar heeft te maken. Het is blijkbaar de bedoeling geweest een afzonderlijk hoofdstuk te wijden aan dezen opperofficier, nadat de post weder was bezet. Men mag aannemen, dat dit is geschied ten behoeve van Aetius. Maar wellicht was hij reeds tot een hoogere waardigheid bevorderd, toen het exemplaar van de Notitia, dat ons in afschrifen is bewaard, werd geredigeerd, en is om die reden geen afzonderlijk hoofdstuk over den magister equitum Galliarum in het werk opgenomen 1). Het belang van dien post blijkt uit het groote aantal troepen, dat tot zijn beschikking werd gesteld. Men heeft uitgerekend, dat het ten naaste bij 45.000 man waren, terwijl het geheele aantal manschappen van het Westelijke leger een 100.000 tot 125.000 groot was 2). In elk geval is Aetius reeds in 429 tot magister equitum praesentalis, met den titel van magister utriusque militiae bevorderd. Hij was toen dus opperbevelhebber naast of direct onder den patricius Felix.

Het werk, dat Aetius in Gallië heeft verricht, was zeer belangrijk. In 428 waren de Franken doorgedrongen tot Trier en hebben bij die gelegenheid de stad voor de derde maal veroverd. Aetius heeft de aanvallers teruggeworpen over den Rijn. De Ripuarische Franken, die in het land aan de Moezel waren doorgedrongen, werden genood-

---

1) Anders oordeelt Nesselhauf, *t.a.p.* blz. 31-32; verg. W. Ensslin, *Klio,* 24 (1931), blz. 474-477.

2) J. B. Bury, *Journal of Roman Studies,* X (1920), blz. 146.

zaakt dit gebied te ontruimen. Ook in 431 en 432 heeft hij met deze volkeren gevochten, blijkbaar steeds met de bewoners van het land aan den Middel- en den Neder-Rijn en niet met de Salische Franken in ons land. Hij kreeg evenwel ongenoegen met het hof, werd in 432 ontslagen en vluchtte naar zijn vrienden de Hunnen. Maar reeds in 433 moest Galla Placidia hem als algemeen opperbevelhebber aanvaarden en ontving Aetius in die hoedanigheid den titel van patricius [1]).

Korten tijd later, in 435, verbraken de Bourgondiërs, van wie wij sedert het jaar 413 niets vernemen, de goede verstandhouding met het Rijk, die zij zoo lang hadden bewaard. Zij zegden het verdrag van vrede en vriendschap op en vielen in Belgica Prima. Nog steeds was Gundahar hun koning. Hij werd evenwel verslagen door Aetius en moest een nieuw verdrag sluiten. Maar reeds het volgende jaar werden de Bourgondiërs door de Hunnen vrijwel geheel vernietigd; Gundahar is bij die gelegenheid omgekomen. Het is deze gebeurtenis, die de historische kern vormt van het Nibelungenlied.

Overigens kunnen wij den gang der gebeurtenissen van dezen tijd, waarover wij slechts weinig berichten bezitten, niet goed volgen. Wij begrijpen alleen, dat Aetius zich groote moeite heeft gegeven om de zaken van Gallië althans eenigszins te ordenen. Er hadden wederom aanvallen plaats van de Franken, die zich omstreeks 440 nog eens meester hebben gemaakt van Keulen en Trier; sedert 438 zijn ons geen namen van bisschoppen uit de eerst genoemde stad meer bekend [2]). Zwervende benden van boeren en hoorigen maakten het land onveilig. Men sprak van Bagauden, alsof deze beweging sedert de dagen van Maximianus niet meer tot rust was gekomen. Aan eenige volkeren werd in weinig bevolkte gebieden een woonplaats afgestaan. De Alanen, die nog steeds onder hun koning Goar stonden, ontvingen land aan de Loire; de overblijfselen van de Bourgondiërs werden in 443 gevestigd in Sapaudia [3]). Meer maatregelen van dien aard zijn ons bekend. In 446 heeft Aetius nog eens een overwinning behaald op de Ripuarische Franken en, naar aanleiding van die gebeurtenis, kon, zonder twijfel met de noodige overdrijving, in een panegyricus worden verklaard, dat de rijksgrens aan den Rijn opnieuw was hersteld. Waarschijnlijk moet men deze uitlating

1) Over dezen titel verg. C. Ensslin, *Klio*, 24 (1931), blz. 496-502.
2) J. Zeller, *Historische Zeitschrift*, 23 (1904), blz. 91-102; 24 (1905), blz. 1-19.
3) Over Sapaudia verg. F. Stähelin, *Die Schweiz* (1931), blz. 307-308; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*: *Die Ostgermanen* (1934), blz. 138-139.

aldus verklaren, dat toen de volkeren in Gallië aan die rivier opnieuw verdragen met Rome hebben gesloten.

Vermoedelijk in 446, of een enkel jaar later, heeft Aetius gestreden met Chlogio, den koning van de Salische Franken. Hij, de eerste Merovinger van wien ons iets meer bekend is, wilde zijn rijk uitbreiden tot de Somme; maar bij Vicus Helenae (Hélesme in het departement Nord) werd hij door Aetius verslagen en in 451 worden de Franken wederom als foederati vermeld. Blijkbaar heeft Aetius na zijn overwinning een verdrag met de Franken gesloten en hen opnieuw gedwongen het oppergezag van het Rijk te erkennen.

Intusschen was het een zeer droevige periode, rijk aan rampen en ellende. Wil men zich daarvan overtuigen, dan leze men het geschrift van den presbyter Salvianus van Marseille, dat omstreeks 440 is te boek gesteld, getiteld *De Gubernatione Dei*. In dit werk wordt de nood van den tijd op aangrijpende wijze beschreven. Daarbij ontvangt men een indruk van de ineenstorting van den Romeinschen staat, van het toenemende gevaar van de zijde der buitenlandsche volkeren en van den druk, waaronder de menschen leefden. De auteur beschouwt deze rampen als uitingen van het Bestier Gods ter bestraffing van de wereld.

Met de zooeven vermelde gebeurtenissen houdt onze kennis van den toestand in Noord-Gallië vrijwel op. Dat is niet verwonderlijk. Want door de krijgsbedrijven van de volgende jaren werd deze streek van het Romeinsche gebied volkomen afgesneden. In dien tijd gingen de Hunnen steeds hooger eischen stellen. Vooral sedert 448 begon Attila ook tegen het Westen een dreigender houding aan te nemen en in 451 ondernam hij een directen aanval op Gallië. Hij overschreed den Rijn. Talrijke steden gingen in vlammen op. Eindelijk sloegen de Hunnen het beleg voor Orléans. Toen werd het mogelijk een overeenkomst tot stand te brengen tusschen het Romeinsche Rijk en Theodorik, den koning der Westgoten in Aquitanië. Het leger der verbondenen wist Attila te dwingen het beleg van Orléans op te breken en in Champagne kwam het tot een grooten slag op de Catalaunische velden in de buurt van Troyes. De Hunnen leden de nederlaag en Theodorik, de koning der Westgoten, sneuvelde. Het werd evenwel geen definitieve overwinning voor de Romeinen. Bovendien heeft Aetius, wellicht uit vrees voor zijn bondgenooten, de verschillende contingenten ontijdig naar hun land laten terugkeeren. Attila kon zonder groote schade te hebben geleden over den Rijn ontkomen. Het volgende jaar viel hij in Italië, verwoestte daar Aquileia, plunderde Milaan en Pavia, maar liet zich door Paus Leo bewe-

gen het land te verlaten. In 453 stierf hij en daarna is het rijk van de Hunnen zeer spoedig uiteengevallen.

Ook Aetius vond kort daarna zijn einde. Na den dood van Galla Placidia, op 27 Nov. 450, had Valentinianus III zelf de regeering in handen genomen. Over de persoon van dezen keizer zijn wij slecht ingelicht. Intusschen is het duidelijk, dat hij de heerschappij van den machtigen patricius niet langer wenschte te dulden. Op 21 September is Aetius door Valentinianus III en door personen uit het gevolg van den keizer gedood. Valentinianus III is zelf, op 16 Maart 455, door samenzweerders die tot de vrienden van Aetius behoorden, om het leven gebracht.

Aetius is de laatste Romeinsche veldheer, die ernstig heeft gestreefd Gallië voor het Rijk te behouden. Na zijn dood gingen de verbrokkeling van het land en de ineenstorting van de Romeinsche macht gestadig verder. Het einde van Aetius, die als veldheer nog altijd gevreesd was, is het teeken geweest voor de Germanen om hun aanvallen te hernieuwen. De Merovinger Chlogio bezette Kamerijk en breidde het bezit van de Salische Franken uit tot aan de Somme; de Ripuarische Franken en de Alamannen drongen over den Rijn; Saksische zeeroovers plunderden de kusten van het Kanaal en van den Oceaan.

Nog eens is de orde in Gallië eenigszins hersteld. Als opvolger van Valentinianus III is Petronius Maximus opgetreden, een voorname persoonlijkheid, het hoofd van de Romeinsche aristocratie. Hij heeft niet langer dan zes weken geregeerd, maar in dien tijd althans één gelukkige benoeming gedaan door de aanstelling van Flavius Eparchius Avitus tot opperbevelhebber in Gallië. Avitus was van omstreeks 440 tot 450 Praefectus praetorio Galliarum geweest en had zich daarna uit het ambtelijke leven teruggetrokken. Over zijn werkzaamheid in Gallië vernemen wij het een en ander uit de geschriften van zijn schoonzoon, den bekenden geleerde en dichter Apollinaris Sidonius. Intusschen heeft deze laatste, in een lofdicht op Avitus, den toestand van Gallië na den dood van Aetius zeker zoo duister mogelijk afgeschilderd om te laten uitkomen, hoe belangrijk de werkzaamheid van zijn schoonvader is geweest. Daarbij wordt al het materiaal uit het arsenaal van vroegere historieschrijvers nog eens voor den dag gehaald. De dichter noemt de Bructeren, de Tungri en de Sugambren, de Waal, de Wezer en zelfs de Elbe, zoodat een argelooze lezer den indruk krijgt, dat Avitus krijgsdaden heeft bedreven als weleer Drusus en Germanicus. Daar kan natuurlijk geen sprake van zijn. Intusschen heeft de nieuwe bevelhebber zijn taak in Gallië met energie ter hand geno-

men. De zaken werden in drie maanden tijds althans eenigszins geregeld. Maar blijkbaar zijn alleen eenige verdragen gesloten met de Alamannen en de Franken. De voornaamste bondgenooten van Avitus waren Theodorik II, de koning van de Westgoten, en Childerik, de koning van de Salische Franken die te Doornik resideerde; de laatste stamde uit een andere linie van het huis der Merovingers dan Chlogio, van wien wij in dezen tijd niets meer vernemen. Beide zijn trouwe helpers geweest van de Romeinen en hebben hun nog belangrijke diensten bewezen.

Terwijl Avitus met deze maatregelen in Gallië bezig was, is keizer Maximus gedood; kort daarop is Rome door Geiserik, den koning der Vandalen, ingenomen en geplunderd. Avitus heeft zich toen, op 9 Juli 455, te Arles tot keizer laten uitroepen; maar reeds in den herfst van het jaar 456 kwam aan zijn regeering een einde. Sedert dien was Flavius Ricimer de werkelijke meester van Italië; in 457 is hij door Paus Leo tot patricius verheven [1]). Intusschen heeft wat toen in Italië en Rome voorviel, voor de geschiedenis van Noord-Gallië geen beteekenis meer. Wij behoeven slechts enkele feiten te vermelden, die voor dat gebied nog eenig belang hebben.

Sedert ongeveer 456 heeft de Romeinsche bevelhebber Aegidius de verdediging van Noord-Gallië geleid. Hij stond bij de Salische Franken in zóó hoog aanzien, dat hij in een sage van lateren tijd hun koning wordt genoemd. Voornamelijk heeft hij tegen de Ripuarische Franken gestreden. In het door dit volk beheerschte gebied konden nog slechts enkele steden, onder andere Keulen en Trier, als Romeinsch gelden. Maar ook deze plaatsen zijn omstreeks 458 definitief in handen van de Franken gevallen, toen Aegidius meer aandacht aan de zaken van het zuiden moest geven; in 464 is hij om het leven gekomen. Zijn opvolger werd de comes Paulus, die vasthield aan de vriendschap met de Merovingers. Voornamelijk moest hij vechten tegen de Saksen, die land aan den mond van de Loire hadden bezet. Tijdens een gevecht tegen dat volk vond hij in 470 den dood.

De laatste Romeinsche gezagvoerder in de streek tusschen het Frankische rijk en de Loire was Syagrius, de zoon van Aegidius, die de opvolger van Paulus is geworden. Hij wordt in de latere overlevering als Koning der Romeinen, Rex Romanorum, betiteld. In werkelijkheid trad hij op als ambtsdrager van het Rijk, waarschijnlijk met den titel van patricius. Hij heeft gewoonlijk te Soissons geresideerd. Evenmin als zijn voorgangers heeft hij zich bekommerd om de regeering in Italië, die steeds in beteekenis achteruit

---

1) Voor deze periode verg. W. Ensslin, *Klio,* 24 (1931), blz. 487-496.

ging, maar op eigen gezag gehandeld. Hij zette zijn taak voort, ook nadat in 476 aan het Westromeinsche Rijk een einde was gekomen. In dat jaar hebben de troepen in Italië Odoacer, hun aanvoerder, tot koning uitgeroepen. Daarbij is ook voor het centrum van den staat de toestand ingetreden, dien men reeds vroeger in de provincies aantreft: het Romeinsche gezag was vervangen door de heerschappij van een koning, die over een buitenlandsch volk regeerde. De traditie van het keizerrijk was afgebroken.

VII. GERMANEN EN ROMEINEN IN ONS LAND

Tracht men de Romeinsche periode der geschiedenis van ons land, die in 476 definitief ten einde was, te overzien als een geheel, dan moet men zich duidelijk voor oogen stellen, dat het daarbij gaat om een tijdperk van vijfhonderd jaren, dus om ongeveer een kwart van het geheel, dat men als de historische periode kan betitelen. Wat dien tijd samenbindt, is uitsluitend de verhouding tot Rome, eerst de onderwerping van Gallië door Caesar, later de doordringing met den Romeinschen invloed en ten slotte de geleidelijke bevrijding van de Romeinsche heerschappij. In het voorafgaande hebben wij een poging gedaan om te boek te stellen, wat ons over die periode bekend is. Daarvan een samenvatting te geven aan het slot van dit werk is niet noodig. Alleen willen wij nog trachten een antwoord te vinden op de vraag, wat de Romeinsche tijd voor ons land heeft beteekend. Die vraag is tweeledig. Wij dienen na te gaan, hoever de Romeinsche invloed is doorgedrongen en hoe de verhouding is geweest tusschen de bewoners en de Romeinen.

In de eerste plaats is het duidelijk, dat de invloed van de Romeinen in de verschillende deelen van Nederland niet even groot kan zijn geweest. Maar bovendien begrijpt men, dat door de groote verschuivingen van volkeren, voornamelijk van de Franken en de Saksen, die invloed voor een groot deel moet zijn te niet gedaan. Een aantal inwoners, die tot de inheemsche bevolking behoorden, heeft immers in de periode van de aanvallen dezer stammen tezamen met de Romeinen de wijk genomen en zij, die het land verlieten, behoorden juist tot de menschen, die het meeste van de Romeinsche cultuur hadden overgenomen.

Wat de beteekenis van den invloed der Romeinen in de verschillende deelen van ons land aangaat, is het voldoende enkele bijzonderheden uit ons overzicht van de bewoning nog eens op te halen. De kleistreken in Friesland en Groningen zijn slechts korten tijd onder onmiddellijk Romeinsch gezag geweest. Daar kan de zuide-

lijke beschaving zeker niet diep zijn doorgedrongen. Alleen heeft deze streek, door den handel en wellicht ook door manschappen, die in het keizerlijke leger dienst namen, altijd betrekkingen met het Rijk onderhouden. Op grond van zekere uiterlijke vormen der cultuur en van voorwerpen van dagelijksch gebruik, die werden ingevoerd, kan men van een voortdurenden Romeinschen invloed spreken. Die invloed is geringer geweest in het gebied der hooge gronden van Drente en Overijssel, waar de vreemde overheersching korter heeft geduurd en ternauwernood is gevoeld. Bovendien zijn de betrekkingen in later tijd vrijwel opgehouden, daar die landen achteraf lagen voor het verkeer en aan den handel vrijwel niets konden aanbieden. Ook in de breede strook langs den rechteroever van den Rijn, die vrij van bewoning werd gehouden, kan men geen noemenswaardige inwerking van de Romeinsche cultuur verwachten.

Een weinig anders staat het met het Hollandsche kustgebied en met de bewoonbare strooken langs de groote rivieren in het moeras- en veengebied van Holland en Utrecht. Daar is in elk geval sedert den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling tot het midden van de derde eeuw een tamelijk dichte bewoning geweest. Wij kennen uit die streek eenige Romeinsche forten, die uitteraard hebben medegewerkt om de beschaving uit het zuiden te laten doordringen, en ook nederzettingen van de inheemsche bevolking, die ons duidelijk maken hoezeer de bewoners onder den invloed stonden van de zuidelijke cultuur. Maar aan den invloed in die streek is een einde gekomen door de terugtrekking van de troepen en van de geromaniseerde bewoners omstreeks het midden van de derde eeuw. Alleen zijn de bouwwallen van de Romeinsche forten, die in steen waren opgetrokken, door de latere bewoners nog gebruikt. Met name heeft de sterkte te Utrecht, gelijk wij het zoo aanstonds zullen verhalen, gediend als bescherming voor een christelijk kerkje.

Wat dieper kan de Romeinsche invloed zijn doorgedrongen in de Betuwe, omdat daar een breedere strook voor de bewoning aanwezig was. De menschen, die in dat gebied langs de groote heirbaan hebben gewoond, moeten in een vrij geregeld contact met het Romeinsche leven hebben gestaan. Voor de aanwezigheid van dat contact leveren de vondsten op de woerden ons de sprekende bewijzen. Een dergelijken toestand treft men aan in de streek links van de Waal langs den zuidelijken weg van Nijmegen naar de zeekust. Alleen is langs dien laatsten weg het contact wat langer gehandhaafd. Het gebied tusschen Waal en Rijn is omstreeks het midden van de derde eeuw ontruimd en na dien tijd zijn Romeinsche legers in dat land slechts zelden meer doorgedrongen. Aan den linkeroever

van de rivier waren tijdens de vierde eeuw enkele plaatsen nog geregeld bezet ten einde den scheepvaartweg te bewaken. Als zulke grensposten hebben in elk geval Rossum en Nijmegen dienst gedaan.

Nijmegen is gedurende den geheelen Romeinschen tijd een belangrijk centrum voor de cultuur geweest. Waarschijnlijk was daar reeds vóór het begin van onze jaartelling, in den tijd van Drusus, een versterkte wachtpost. Voor het Romeinsche leven had de plaats beteekenis door de burgerlijke nederzetting, die bij dezen wachtpost was gesticht. Bovendien had de inheemsche bevolking daar in de buurt haar burcht, die waarschijnlijk ook een godsdienstig middelpunt vormde. Na den opstand der Bataven tot het begin van de regeering van Traianus heeft bij Nijmegen een Romeinsch legioen haar hoofdkwartier gehad in een groote vesting. Dit corps en alles wat daarmede was verbonden heeft zonder twijfel veel vertier gebracht. Nadat de vesting is opgebroken, werd de burgerlijke nederzetting, die op de waarden ten westen van de stad was gevestigd, tot stad verheven. Deze Romeinsche stad, de eenige die op het grondgebied van Nederland heeft bestaan, is met haar instellingen en haar levensomstandigheden een zeer groote factor geweest om de zuidelijke gebruiken en de zuidelijke opvatting van het leven bij de bevolking ingang te doen vinden.

Ook deze stad is evenwel na het midden van de derde eeuw niet in stand gebleven. Waarschijnlijk zijn van daar, evenals uit het gebied ten noorden van de Waal en uit het land achter den limes rechts van den Rijn in Over-Germanië, de geromaniseerde bewoners weggetrokken naar streken, waar zij veiliger waren voor de aanvallen van de Germanen. Zij die achterbleven hebben zich vermoedelijk gevestigd in de buurt van het Valkhof en daar heeft een bezetting althans gedurende de vierde eeuw gezorgd, dat het contact met het Zuiden niet geheel verloren ging. Maar kort na het einde van die eeuw is ook deze verbinding verbroken.

Het hooger gelegen land van Brabant en Limburg is gedurende deze geheele periode zeer dun bevolkt geweest. Alleen in de afgelegen streek aan den bovenloop van de riviertjes hebben hier en daar wat meer menschen gewoond. Ook is er langs die riviertjes eenig verkeer geweest. Blijkens de vondsten is de Romeinsche beschaving wèl tot die streek doorgedrongen; maar men kan niet aannemen, dat haar invloed ooit heel veel beteekenis heeft gehad. De bevolking is ook zeker niet met de Romeinen weggetrokken. Waarschijnlijk heeft zij zich in deze streek van zeer vroege tijden af vrijwel ongestoord gehandhaafd.

Geheel anders was de toestand in het Maasdal. Langs den grooten

weg van Nijmegen naar Maastricht met het levendige verkeer moet de Romeinsche cultuur reeds vroeg zijn doorgedrongen en zij heeft zich daar ook lang gehandhaafd. Toen de heirbaan langs den Rijn door de invallen van de Germanen niet meer zoo veilig was als vroeger, heeft het verkeer, dat van de Rijndelta naar het Zuiden ging, zeker bij voorkeur de Maas gevolgd. Daar was gedurende de vierde eeuw in elk geval een versterkte post bij Cuijk en ook de ommuurde nederzetting bij de brug van Maastricht bood zoo noodig bescherming. Enkele langs den weg gevonden munten bevestigen, dat zich daar in den laten Romeinschen tijd veel reizigers bewogen. Ook gedurende de Frankische periode, die wellicht in die streek reeds in de vierde eeuw aanvangt, ging de invloed van de zuidelijke cultuur niet verloren, omdat de Franken vooreerst in het geheel niet afkeerig waren van de Romeinsche beschaving. Wij komen daar zoo aanstonds nog op terug. De andere weg, aan den rechteroever van de Maas, die Heerlen verbond met Xanten, is steeds van geringer beteekenis geweest. Van versterkingen aan dien weg weten wij niets en de vondsten zijn daar overal veel minder belangrijk.

Het diepst moet de Romeinsche beschaving zijn doorgedrongen in het gebied van de löss in Zuid-Limburg. In die streek was voornamelijk gedurende de tweede eeuw een bloeiende beschaving, die een volkomen zuidelijk karakter vertoont. De menschen leefden bij voorkeur op het land. Men vindt er goed gebouwde en met een zekere luxe ingerichte landhuizen, de verblijven van personen die in het leven van de provincie een rol hadden gespeeld en zich daarna op het land hadden teruggetrokken. Zeker zijn die landhuizen niet zoo groot en zoo rijk ingericht als sommige villas aan de Moezel; zij kunnen evenwel toch gelden als voorbeelden van Romeinschen woontrant. Naast de grootere landhuizen vindt men eenvoudiger hoeven en boerderijen; maar ook deze laatste woonplaatsen moeten, wanneer men let op de voorwerpen die door de eigenaars werden gebruikt, tot de zuidelijke cultuur worden gerekend. Deze streek was in den loop van de tweede eeuw op weg volkomen Romeinsch te worden.

Met het einde van die eeuw is echter een verandering ingetreden. Wat de aanleiding voor die verandering is geweest, weten wij niet. Wij bespeuren alleen, dat de bewoners van de groote landhuizen het buitenleven hebben vaarwel gezegd. De villas kwamen leeg te staan en zijn later niet meer betrokken. Blijkbaar hebben de bewoners de wijk genomen achter de muren van de versterkte plaatsen of ten minste in de nabijheid van de vestingen, waar men veiliger was. Hetzelfde verschijnsel is in het Rijnland waargenomen. Daar is

bovendien vastgesteld, dat de Germanen van buiten het Rijk, die zich later in het gebied van de landhuizen hebben neergezet, geen gebruik hebben gemaakt van de verlaten woningen, maar hun eigen veel eenvoudiger huizen elders hebben opgericht. Nederzettingen van die menschen heeft men in Zuid-Limburg eerst onlangs gevonden.

Overigens moet men aannemen, dat het Romeinsche leven zich in die streek vrij lang heeft gehandhaafd. De groote heirbaan, die van Keulen over Gulik naar Heerlen, Maastricht en Tongeren voerde, was tijdens de vierde eeuw en zeker nog gedurende de eerste helft van de vijfde een uiterst belangrijke verkeersweg als de beste verbinding van den Neder-Rijn naar Noord-Gallië en de havens aan het Kanaal. Bovendien markeerde die weg de grens van het gebied, dat nog onder onmiddellijk Romeinsch gezag stond in de periode, toen vrijwel het geheele zuiden van ons land was bezet door de Franken, die dat gebied als onafhankelijke bondgenooten van het Rijk in bezit hadden.

Gedurende die periode had het Romeinsche leven zich geconcentreerd in de ommuurde plaatsen, Heerlen, Maastricht, Tongeren. Eerst had Heerlen de grootste beteekenis, voornamelijk door de pottenbakkersindustrie. Maar later was Maastricht belangrijker, omdat in die stad een middelpunt voor het kerkelijke leven van de streek, het gewichtigste naast Keulen, was onstaan. Wij kennen te Maastricht ook de overblijfselen van een goed ingerichte woning uit den laten tijd als getuigen van het leven in de vormen der zuidelijke cultuur. Wellicht heeft die cultuur zich te Maastricht ook eenigszins gehandhaafd, nadat overal elders vrijwel alle sporen daarvan waren verdwenen. Alleen in die plaats kunnen wij denken aan een waarlijke continuïteit van den Romeinschen invloed.

Wij moeten thans nog nagaan, hoe in ons land gedurende de verschillende perioden de verhouding van de inwoners tegenover de Romeinen is geweest. — Slechts drie maal is er in den eersten tijd, voor zoover wij het weten, sprake van ernstig verzet tegen de Romeinen bij hun pogingen om het land te onderwerpen en zich daar als overheerschers te handhaven. Als de eerste maal kan men den strijd van de Eburones onder Ambiorix tegen Caesar noemen. Dien strijd heeft Caesar alleen kunnen winnen door de uitmoording van het volk. De tweede maal waren het de Friezen, die zich in 28 hebben bevrijd. Sedert dien zijn zij onafhankelijk gebleven, ook nadat zij in 47 tijdelijk door Corbulo waren onderworpen. Het derde en belangrijkste verzet was de opstand der Bataven in 69 en 70; maar deze opstand droeg reeds een geheel ander karakter.

Er namen troepen aan deel, die reeds jaren lang hadden behoord tot het Romeinsche leger. Civilis zelf, de leider van den opstand, was een oud-gediende officier, burger van het Rijk en lid van den ridderstand; maar hij had de voorvaderlijke zeden nog niet vergeten. Integendeel, hij heeft juist den nadruk gelegd op het nationale karakter van de beweging, ook in dit opzicht, dat hij zich eenigszins op een afstand hield van de Galliërs, die hun nieuwe rijk in Romeinsche vormen wilden besturen. In dezen tijd is er nog een groot onderscheid tusschen het geromaniseerde Gallië en het noorden, dat zijn nationale karakter had bewaard.

Dit veranderde in de volgende periode, het einde van de eerste, de tweede en de eerste helft van de derde eeuw. In dien tijd is het deel van ons land, dat onder het Romeinsche gezag stond, hoe langer hoe meer onder den invloed gekomen van de zuidelijke beschaving. Men behoeft slechts te denken aan de zooeven genoemde landhuizen in Zuid-Limburg, aan Nijmegen en omgeving, zelfs aan een nederzetting als te Ockenburg bij Den Haag. De laatste plaats geeft ons ook eenigen indruk, hoe ver de invloed van de Romeinsche cultuur was doorgedrongen. Wat de woningen betreft, wordt men aan den inheemschen bouwtrant herinnerd; maar de voorwerpen van dagelijksch gebruik waren Romeinsch. Bovendien kunnen wij daar vaststellen, dat de inwoners zóó voor het Rijk voelden, dat zij niet geaarzeld hebben hun haardsteden in den steek te laten, toen de troepen uit dat gebied werden teruggetrokken. In de zuidelijke helft van ons land zijn vermoedelijk alleen de hooge gronden van Noord-Brabant slechts weinig geromaniseerd.

Geheel anders staat het met het noordelijke deel, de zandstreek van Drente met de aansluitende stukken van de omringende provincies en met het gebied van de terpen op de klei van Friesland en Groningen. Daar heeft het inheemsche leven zich gehandhaafd. Wel werden ook daarheen Romeinsche gebruiksvoorwerpen ingevoerd en kwamen de bewoners min of meer geregeld met handelaars uit het zuiden in aanraking. Maar hun beschaving bleef Germaansch. Alleen hebben zij het een en ander van de Romeinen overgenomen, wellicht bij den bouw van hun woningen, zeker bij den aanleg van de versterkingen, waarmede zij hun nederzettingen omgaven. Ook in dat gebied is er een Romeinsche inslag bij de Germaansche cultuur.

Van het vrije Germanië is de beweging uitgegaan, waardoor ook in het zuiden van ons land de Romeinsche overheersching is verdwenen. Wat er in Germanië heeft plaats gehad, weten wij niet. Wij

kunnen alleen vaststellen, dat een aantal volksstammen zich in den loop van de derde eeuw heeft aaneengesloten tot groote bonden, als de Alamannen, de Franken, de Saksen. Uit die aaneensluiting hebben de volkeren kracht en moed geput. Het ontzag voor Rome, dat zij in de tweede eeuw hadden, was verzwakt. Er werden voortdurend aanvallen op het Rijk gedaan. Gedurende de eerste bestorming, die van 257 tot 270 heeft geduurd, zijn de Franken tot diep in Gallië doorgedrongen. Slechts met de grootste inspanning is het aan de krachtige bevelhebbers gelukt de grens te herstellen en de Germanen wederom te overtuigen van de macht der Romeinsche legers. Maar het verloren gebied kon niet meer geheel worden terugveroverd.

Het Rijk heeft intusschen zijn herstel moeten koopen met een transformatie van zijn bestuur. Het werd een staat van ambtenaren en soldaten, waar het particuliere initiatief geen plaats meer had. Volgens den wensch van de mannen, die de nieuwe regeling hebben gemaakt, zou de staat een volmaakt werkende machine worden, die aan de inwoners een veilig en zeker bestaan waarborgde. Maar zooals alle menschelijke instellingen, was ook deze machine niet volmaakt en heeft verre van feilloos gewerkt. Van elke hapering in de functionneering, die zich voordeed, hebben de Germanen gebruik gemaakt om hun aanvallen te herhalen.

In ons land waren het de Frankische volksstammen, die het door de Romeinen bezette gebied wisten te veroveren. Eerst hebben zij de onbewoonde strook land langs den rechteroever van den Rijn bezet; vervolgens zijn zij doorgedrongen naar de Betuwe en naar de door de Romeinen ontruimde streek aan den linkeroever van de Waal. Zij werden gedreven door behoefte aan land en door een drang om hun gebied uit te breiden. Maar bovendien hebben zij waarschijnlijk te lijden gehad onder den druk van de Saksen, die op hun beurt van het noorden en het oosten uit zich trachtten meester te maken van het Frankische gebied. Omstreeks 400 moeten de Saksen zich in een deel van ons land ten nadeele van de vroegere bewoners hebben gevestigd. Over dien aanval zullen wij zoo aanstonds spreken.

Wij kunnen het binnendringen van de Franken in het zuidelijke deel van ons land niet in bijzonderheden vervolgen. Eerst was het nog geen gewelddadige occupatie, maar slechts een langzaam en geleidelijk doordringen. Na elken aanval op het Rijk, die werd teruggeslagen, bleven kleine groepjes van de invallers achter. Franken, die in het Romeinsche leger hadden gediend, hetzij als bij de troepen ingelijfde krijgsgevangenen, hetzij als huurlingen, vestigden zich in

het gebied, dat tot het Rijk behoorde. Men kan spreken van een regelmatige vreedzame penetratie. Ten slotte zijn door de oorlogen van Maximianus, Constantius Chlorus en Constantinus I groote troepen Frankische krijgsgevangenen neergezet in weinig bewoonde streken van Gallië. Het was blijkbaar niet mogelijk de opdringende Germanen op afdoende wijze van de grenzen verwijderd te houden.

Intusschen heeft Constantinus kans gezien de Franken te dwingen tot het sluiten van verdragen, waarbij zij het oppergezag van het Rijk erkenden. Er ontstond op deze wijze wederom een reeks van vazalstaten langs de grens. De veiligheid was dus eenigszins gewaarborgd en deze toestand heeft geduurd tot onder de regeering van Constantius II, toen de Franken in 352 of 353 hebben gebruik gemaakt van den opstand van Magnentius om hun aanvallen te hervatten. Julianus, die tegen het einde van 355 de regeering van Gallië heeft aanvaard, vond daar een zeer ongunstigen toestand. Aan den Rijn waren tal van steden door de Franken veroverd; in ons land hadden zij Toxandria bezet en waren blijkbaar reeds doorgedrongen tot dicht bij den door wachtposten en vestingen beschermden weg van Keulen over Heerlen, Maastricht en Tongeren naar Bavai. De grens aan den Rijn heeft Julianus zoo goed mogelijk hersteld; maar de Salische Franken in Toxandria heeft hij niet van daar verdreven. Hij legde hun evenwel een verdrag van afhankelijkheid op. De Chamaven, die in het land aan den linkeroever van den Neder-Rijn waren doorgedrongen, werden over de rivier gejaagd. Ook met den vorst van dit volk werd een verdrag gesloten. Intusschen was zonder twijfel het aantal Franken, dat in dezen tijd links van den Rijn woonde, reeds zeer aanzienlijk.

Deze toestand is in de tweede helft van de vierde eeuw bestendigd. Wèl vochten de keizers herhaaldelijk tegen de Germanen. Valentinianus I moest zelfs de Saksen bestrijden; Arbogastes heeft in 392 en 393 nog een inval gedaan bij de Bructeren over den Rijn. Maar het langzaam doordringen van de Franken in het Romeinsche gebied hield niet op. Meer en meer werd het platte land door hen bezet. Alleen de steden en andere versterkte plaatsen bleven Romeinsch. Ook werd het Romeinsche burgerlijke bestuur nog gehandhaafd. Behalve in het zuiden van ons land was er, voor zoover wij den toestand kunnen beoordeelen, nog geen Frankisch rijk links van den Rijn. Men kan op deze wijze de penetratie van de Franken gedurende deze periode beschouwen als een voorbereiding voor den lateren toestand.

Er is inderdaad een zekere continuïteit van de Romeinsche naar de Frankische periode. Want de Franken werden meer en meer ver-

trouwd met het Romeinsche leven, de organisatie van den staat en het recht. Maar het Rijk miste de kracht van weleer om de nieuw opgenomen bewoners te assimileeren. Aan een romaniseering van de binnengedrongen Franken in dezen tijd kan men niet denken. Wat zij van de zuidelijke cultuur overnamen, heeft bij hen geen bestand gehad.

Met het begin van de vijfde eeuw kwam de groote omslag. Het is een tijdstip, dat voor de geschiedenis van ons land een zeer groote beteekenis bezit. Wij moeten daar nog een oogenblik bij blijven stilstaan. Tot nu toe hebben wij bijna uitsluitend gesproken over de Franken en hun binnendringen in de zuidelijke streken. Het noorden verdient echter evenzeer onze aandacht. Ook daar had in deze periode een verandering plaats.

Zooals door de opgravingen in de terpen, voornamelijk door het uitvoerige onderzoek in de terp van Ezinge, is gebleken, heeft de Friesche cultuur zich eerst vrijwel ongewijzigd gehandhaafd. Het type van woningen, dat men gedurende de oudste phase in den vóór-christelijken tijd aantreft, de groote drieschepige huizen die tevens als stalling voor het vee dienst deden, bleef in gebruik. Alleen door Romeinsche voorwerpen, die men in de nederzettingen aantreft, blijkt iets van den invloed der zuidelijke cultuur. Omstreeks 400 bespeurt men evenwel een verandering. Een nieuwe vorm van huizen treedt op. Het zijn niet anders dan hutten, bestaande uit een in den grond uitgediepten kuil van 3 bij 4 tot 5 m, met breede wanden die uit graszoden zijn opgebouwd, gedekt door een zadelzak. Men wordt aan plaggenhutten herinnerd.

Deze andere vorm van huizen moet zijn ingevoerd door een nieuwe bevolking, die in het terpengebied een inval heeft gedaan. Blijkbaar stonden deze menschen op een lageren trap van beschaving dan de Friezen. Men moet, gelijk bekend, denken aan een invasie van de Saksen, die het Friesche land van het oosten uit hebben bereikt. Dat de invasie niet op vreedzame wijze heeft plaats gehad, wordt bewezen door de brandlaag, die in de terp van Ezinge is waargenomen onmiddellijk onder de sporen van de Saksische nederzetting. Van de kleistreek zijn de Saksen naar Drente doorgedrongen. Men heeft ook in dat gewest de voor dit volk karakteristieke armelijke hutten aangetroffen. Zij zijn verder gegaan langs de zeekust en hebben, tezamen met de Angelen, een aanval op Britannië gedaan. Daarover behoeven wij in dit verband niet te spreken.

Wel moeten wij nog een oogenblik aandacht geven aan de resul-

taten van een recente ontdekking [1]). Deze ontdekking is geschied bij gelegenheid van het onderzoek in een van de Tuinster wierden te Leens in het noordwesten der provincie Groningen. In deze wierde, die van omstreeks 700 tot 900 is opgehoogd, zijn de overblijfselen van twee soorten van woningen ontdekt. Men vindt er naast de zooeven beschreven hutten van het Saksische type, opnieuw drieschepige huizen, die in vorm grootendeels overeenkomen met de woningen uit den vóór-saksischen tijd. Alleen hadden deze huizen, evenals de Saksische hutten, breede wanden, die uit graszoden waren opgebouwd. Het is duidelijk, dat deze laatste woningen de voorloopers zijn van de Friesche boerderij. Op die wijze blijkt het oude inheemsche element, wat den vorm van de huizen betreft, na de Saksische invasie wederom de overhand te hebben gekregen en zich ook later volledig te hebben gehandhaafd. Ondanks de verovering door de Saksen, die waarschijnlijk tot een onderwerping heeft geleid, omstreeks 400, hebben de Friezen dus hun ouden aard toch doorgezet. Onder welke omstandigheden dat is geschied, weten wij niet. Wij mogen onderstellen, dat iets dergelijks in de andere deelen van ons land eveneens heeft plaats gehad. Waarschijnlijk hebben de eigenaardigheden, die wij in de „Saksische" en de „Frankische" streken aantreffen, met deze stammen niet veel uit te staan. Maar daarover te spreken ligt buiten ons bestek.

Wij dienen thans nog een oogenblik aandacht te geven aan den toestand in het vroegere Romeinsche gebied gedurende de vijfde eeuw. Toen Stilicho in 402 de troepen van den Rijn terugtrok voor de verdediging van Italië, was het geenszins zijn bedoeling daar de rijksgrens op te geven. Ook Constantinus III en Constantius III, die pogingen deden om de orde in Gallië te herstellen, hebben nog steeds den Rijn als de grens van het Rijk beschouwd. Aetius, die herhaaldelijk tegen de Franken heeft gestreden, wist hun koningen telkens te dwingen tot een verdrag, waarbij zij de opperheerschappij van het Rijk erkenden. In naam was dus ook in de eerste helft van de vijfde eeuw de Rijn nog de grens van het Rijk.

Maar toch was de toestand anders dan vroeger. De groote inval van 406 en de daarop gevolgde gebeurtenissen, waardoor de onmacht van Rome om haar positie in Gallië te herstellen aan het licht was getreden, hadden het ontzag voor de Stad en voor den Keizer ondermijnd. Hoe de verhouding van de Germanen tot de Romeinen

1) A. E. van Giffen, *Jaarverslag Ver. voor Terpenonderzoek*, 20-24 (1935-1940), blz. 26-115.

gedurende de vijfde eeuw was, kunnen wij niet in bijzonderheden vaststellen. Maar in het algemeen begrijpen wij wel het een en ander.

De Germanen bezaten in dien tijd reeds een groot deel van Gallië. In het noorden hadden de Franken weerstand geboden aan de invallers van 406; hun land was niet overstroomd. Maar zij hadden van de gelegenheid gebruik gemaakt om hun bezit te vergrooten en te consolideeren. Omstreeks 455 heeft de Merovinger Chlogio het Frankische rijk uitgebreid tot de Somme. De laatste Romeinsch gebleven steden, Keulen en Trier, zijn in 458 definitief door de Franken veroverd. In het zuidwesten van Gallië was in 418 een groot stuk land aan de Goten afgestaan en uit dit gebied heeft zich het Westgotische rijk van Toulouse ontwikkeld. De Bourgondiërs waren in 443 neergezet in Savoie en breidden hun bezit voortdurend uit.

Met het Rijk waren deze volkeren verbonden als foederati; maar zij hadden hun eigen organisatie, bestuur en aanvoerders. Aan hen was land afgestaan en zij hadden zich verplicht dat land te verdedigen tegen aanvallen van buiten. Wanneer zij hun gebied krachtens een overeenkomst en niet door verovering hadden gekregen, dan ontvingen de nieuwe bewoners alleen een bepaald deel van den grond en bleven de Romeinen, die daar woonden, onder hun eigen bestuur en hun eigen recht. Op den duur hebben de Germaansche vorsten evenwel geheel de functie van het centrale gezag overgenomen. Omstreeks het midden der vijfde eeuw waren de met de Germanen gesloten verdragen nog slechts naar den vorm verdragen van afhankelijkheid; maar in werkelijkheid waren deze volkeren volkomen vrij. Rome miste de macht zich te laten gelden.

De Stad had ter nauwernood nog een leger. In den grooten slag op de Catalaunische velden van 451 vochten aan de zijde van de Romeinen, naast de Westgoten, vooral Franken, Alanen en Bourgondiërs. Aetius had als Romeinsch opperbevelhebber welhaast geen eigen troepen. Wil men zich een voorstelling maken, hoe in dezen tijd een Romeinsche krijgsmacht was samengesteld, dan leze men de opsomming van de manschappen, waarmede Maiorianus in 458 over de Alpen trok om Gallië te veroveren, in het gedicht van Apollinaris Sidonius, een panegyricus op dezen keizer [1]. Later, in de zestiger en zeventiger jaren, hadden de koningen der Bourgondiërs den titel van magister militum, Romeinsch opperbevelhebber in Gallië.

Alleen Syagrius, de zoon van Aegidius, dien wij boven noemden,

1) Over den slag op de Catalaunische velden verg. Apollinaris Sidonius, *Carm.* VII 328-330; over het leger van Maiorianus verg. *Carm.* V 474-479.

trad in dien tijd nog als een Romein op. Hij voerde het bevel in de buurt van Soissons sedert omstreeks 470. Nog gedurende tien jaren, nadat aan het Westromeinsche Rijk een einde was gekomen, wist hij zich te handhaven. Door Apollinaris Sidonius wordt hij geprezen, omdat hij de Germaansche taal zoo goed machtig was. Blijkbaar moest men Germaansch kunnen spreken om te worden verstaan door de laatste „Romeinsche" troepen in Gallië.

Vrijwel het eenige wat wij over de geschiedenis van ons land in deze periode weten, zijn de namen van de drie groote stammen, die wij reeds zoo vaak noemden, de Friezen aan de zeekust, de Saksen in het oosten en de Franken in het zuiden. Over de Friezen spraken wij reeds. De Saksen hadden zich in ons land meester gemaakt van een gebied, dat vroeger door de voorvaderen van de latere Franken was bezet. Er is alle reden om aan te nemen, dat een groot deel van de vroegere inwoners van dat gebied niet is verdreven, maar in het verband van de Saksen is opgenomen. De naam van de Saksen heeft vóor dat gebied dus slechts een zeer beperkte beteekenis. Ook de Franken in het zuiden van ons land hebben zich zonder twijfel met oudere bevolkingselementen vermengd. Waarschijnlijk is de volksaard in die landstreek meer voor de oudere bevolking karakteristiek dan voor de Franken. De namen van de drie groote stammen verschaffen ons slechts weinig inlichtingen over den aard van de bevolking.

Alleen over de Franken kunnen wij iets meer mededeelen. Hun rijk, het rijk der Merovingers, strekte zich uit tot het zuiden van ons land. Onder Chlodowech I (481-501), de zoon van Childerik, dien wij gewoonlijk Clovis noemen, begon dit rijk ook in het midden van Gallië een macht van beteekenis te worden. Clovis heeft in 486 of 487 het gebied, waar Syagrius het bevel voerde, veroverd. Op die wijze ging ook het laatste stuk van het Westromeinsche Rijk, dat nog in stand was gebleven, te gronde.

Met deze daad heeft Clovis de Romeinsche periode in Gallië afgesloten. Maar door zijn overgang tot het Christendom leidde hij tevens een nieuwe periode in. Bovendien zorgde hij voor de verbinding met het verleden. Want door zijn bekeering aanvaardde hij vrijwel het eenige element, dat in zijn gebied nog uit den Romeinschen tijd was overgebleven. Het Frankische rijk moge immers geheel binnen de vroegere Romeinsche grenzen hebben gelegen, van de vroegere organisatie had het niets overgenomen. Het wordt beschreven als een staat van uiterst eenvoudige structuur. Een behoorlijke adminstratie bezat het niet, daar men geen schriftelijk verkeer

kende. De weinige ambtenaren, die het bestuurden, genoten geen salaris, omdat geld niet in omloop was; zij werden beloond met land. Op die ambtenaren kon geen contrôle worden uitgeoefend wegens de gebrekkigheid van de verkeersmiddelen. De eenige werkelijke organisatie vindt men bij de Christelijke kerk met haar aartsbisdommen en bisdommen, een erfenis van het Romeinsche Rijk. In Germanië en Noord-Gallië bestond die organisatie nog of kon ten minste nog worden hersteld: Keulen als hoofdplaats van een kerkprovincie met het bisdom Maastricht of Luik in de vroegere civitas der Tungri, verder het aartsbisdom Reims met de bisdommen Kamerijk in de civitas der Nervii, Doornik in de civitas der Menapii, Terwaen in de civitas der Morini.

Geheel in het noorden van het Frankische rijk, dicht bij het gebied van de Friezen, was een kerkje te Trecht (Traiectum), dat onder Keulen stond. Maar dat kerkje moest in den loop van de zevende eeuw worden opgegeven, omdat de heidensche Friezen die streek hadden veroverd. Toch is Sint Willibrordus door Paus Sergius gewijd tot aartsbisschop onder de Friezen en aan hem is de Frankische burcht Trecht aangewezen als zetel en als toekomstig middelpunt voor een nieuwe kerkprovincie. Er was evenwel op dat tijdstip niet veel kans, dat de koning der Friezen Radbod den nieuwen kerkvorst in zijn land zou toelaten. Inderdaad heeft Sint Willibrordus eerst na den dood van Radbod, in 719, van zijn zetel bezit kunnen nemen.

Een der oudsten oorkonden van Utrecht dateert van 723. Daarbij schenkt Karel Martel aan het klooster in den burcht van Trecht het castrum Trecht en de villa Vechten. Men kan zeggen, dat met die oorkonde de Middeleeuwsche geschiedenis van Noord-Nederland aanvangt. Het einde van de Romeinsche geschiedenis was toen reeds 250 jaar geleden. Maar de namen van Traiectum en Fectio, — in de oorkonde is sprake van „Traiectum castrum" en van „villa vel castrum Fethna in pago Nifterlaco" — verbinden voor ons de twee perioden. Althans door die twee namen spreekt nog de invloed van de cultuur uit den Romeinschen tijd.

LITERATUUR

The Cambridge ancient history, IX: *The Roman Republic, 133—44 B.C.* (1932); X: *The Augustan empire, 44 B.C.—A.D. 70* (1934); XI: *The imperial peace, A.D.* 70—192 (1936); XII: *The imperial crisis and recovery, A.D.* 193—324 (1939).

H. DESSAU, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I (1924), II 1 (1926), II 2: *Die Länder und Völker des Reichs im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit* (1930).

E. ALBERTINI, *L'empire romain* (1929).

TH. MOMMSEN, *Römische Geschichte*, V: *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian* (4de druk, 1894).

V. CHAPOT, *Le monde romain* (1927).

E. STEIN, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I (1928).

M. ROSTOVTZEFF, *The social and economic history of the roman empire* (1926).

T. FRANK, *An economic survey of ancient Rome*. III: R. G. COLLINGWOOD, *Roman Britain*; A. GRENIER, *La Gaule romaine* (1937).

W. PLEYTE. *Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote* (1877—1903).

A. W. BYVANCK, *Voorhistorische en Romeinsche oudheden*, I: *Oudheidkundig Jaarboek*, I (1921), blz. 29—45; II: *aldaar*, III (1923), blz. 38—52; III: *aldaar*, IV (1924), blz. 119—130; IV: *aldaar*, V (1925), blz. 112—142; V: *aldaar*, 4de s. V (1936), blz. 1—20 en 92—122; VI: *aldaar*, 4de s. VIII (1939), blz. 81—92; VII: *aldaar*, 4de s. X (1941), blz. 1—15; VIII: *aldaar*, 4de s. X (1941), blz. 59—74; IX: *aldaar*, 4de s. XII (1943), blz. 65—79.

A. W. BYVANCK, *Excerpta Romana: de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland*, I: *Teksten* (1930); II: *Inscripties* (1935); III: *Statistiek der vondsten en registers* (in druk).

J. H. HOLWERDA, *Nederland's vroegste geschiedenis* (2de druk, 1925); *De prae-historie en de oude geschiedenis*, in: *Geschiedenis van Nederland*, I (1935), blz. 13—104.

A. W. BYVANCK, *De voorgeschiedenis van Nederland* (3de druk, 1944).

A. DE LOË, *Belgique ancienne*, III: *La période romaine* (1937).

F. CUMONT, *Comment la Belgique fut romanisée* (2de druk, 1919).

H. VAN DE WEERD en R. DE MAEYER, *Oudste geschiedenis*, in: *Geschiedenis van Vlaanderen*, I (1936), blz. 17—109.

E. DESJARDINS, *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine* (1886—1893).

A. GRENIER, *Manuel d'archéologie gallo-romaine,* I (1931), II (1934).
C. JULLIAN, *Histoire de la Gaule* (1908—1926).

A. RIESE, *Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur* (1892).
A. RIESE, *Das Rheinische Germanien in den antiken Inschriften* (1914).
Germania Romana: ein Bilder-Atlas (2de druk, 1924—1930).
E. ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Germanie romaine* (1931).
K. SCHUMACHER, *Siedelungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande,* II: *Die römische Zeit* (1923).
F. KOEPP, *Die Römer in Deutschland* (3de druk, 1926).
E. STEIN, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im Römischen Deutschland unter dem Prinzipat* (1932).
E. RITTERLING, *Fasti des Römischen Deutschland unter dem Prinzipat* (1932).
L. SCHMIDT, *Geschichte der deutschen Stämme* (2de druk, 1934 en volg.).
R. FORRER, *Strasbourg-Argentorate préhistorique, gallo-romaine et mérovingienne* (1927).
E. FABRICIUS, *Die Besitznahme Badens durch die Römer* (1905).
F. HERTLEIN e.a., *Die Römer in Württemburg* (1928 en volg.).
F. WAGNER, *Die Römer in Bayern* (1924).

F. STÄHELIN, *Die Schweiz in römischer Zeit* (2de druk, 1931).

F. HAVERFIELD, *The romanisation of Roman Britain* (4de druk, 1924).
R. G. COLLINGWOOD, *Roman Britain* (1934).

Nieuwe boeken:

F. ALTHEIM, *Die Krise der alten Welt,* I (1943).
A. E. van GIFFEN, *Opgravingen in Drente tot 1941,* in: *Drente* (1943), blz. 397—564.
J. BREUER, *La Belgique romaine* (1944).

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

FIGUREN IN DEN TEKST

Fig.

AFBEELDINGEN BUITEN DEN TEKST

sacru(m). Fla(v)us Vihirmatis fil(ius), [s]ummus magistra[(tu)s C]ivitatis Batavor(um), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)". — *CIL.* XIII 8771; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 98 nr. 91. — Blz. 357 en 554.

60. Altaar voor de godin Sandraudiga, gevonden te Rijsbergen, thans in het Museum te Leiden (*Catalogus,* blz. 227 nr. 36). — Inscriptie: „Deae Sandraudigae cultores templi". — *CIL.* XIII 8774; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 99 nr. 93. — Blz. 359 en 561.
61. Altaar voor Vesta, gewijd door den opzichter der steenbakkers, gevonden te Holdoorn, thans in het Museum te Leiden (*Catalogus,* blz. 226 nr. 27). — Inscriptie: „Vestae sacrum. Iul(ius) Vic(tor), mag(ister) fig(ulorum), pr(o) se". — *CIL.* XIII 8729; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 104 nr. 105. — Blz. 380.
62. Voorwerpen uit een graf van het veld E op den Hunerberg bij Nijmegen, uit den tijd omstreeks het midden der eerste eeuw, thans in het Museum-Kam aldaar (vergl. Evelein, *Bulletin ant. beschaving,* V, 1930, 2, blz. 8—10). — Blz 369.
63. Vulling der gracht van de legioensvesting bij Nijmegen (verg. *Oudheidk. meded.* 1920, pl. IV afb. 13). — Blz. 371.
64. Fundament van een der „Gallische tempels" te Nijmegen (verg. M. Daniëls, *Oudheidk. meded.* 1927, blz. 78 afb. 19). — Blz. 376.
65. Kop van een portret van Caesar, waarschijnlijk afkomstig uit het praetorium van de legioensvesting te Nijmegen (verg. Braat, *Oudheidk. meded.* 1939, blz. 24 afb. 20). — Blz. 372.
66. Voorwerpen afkomstig uit een graf, ontdekt aan de Molenstraat binnen de oude stadsmuren te Nijmegen, dateerend omstreeks 100 o. J. (verg. Vermeulen, *Oudheidk. meded.* 1935, blz. 15 afb. 12). — Blz. 367.
67. Romeinsche ruiterhelm, waarschijnlijk uit de 2de eeuw, gevonden in de Waal bij Nijmegen, thans in het Museum te Leiden (Braat, *Oudheidk. meded.* 1939, blz. 40 afb. 33). — Blz. 375.
68. Bronzen spiegeltje, met versiering in email en graveering, dateerend uit de tweede helft der eerste eeuw, zonder twijfel geïmporteerd uit Engeland, gevonden op het Heessche veld bij Nijmegen, thans in het Museum-Kam aldaar (*Gids.* blz. 79, pl. XII). — Blz. 378.
69. Inhoud van een graf, dateerend uit den tijd omstreeks het midden van de tweede eeuw, ontdekt op het Heessche veld bij Nijmegen (Brunsting, *Het grafveld onder Hees,* pl. 9, blz. 20 en 176). — Blz. 378.
70. Opgravingen op het terrein van den Holtheurnschen hof te Holdoorn: overblijfselen van ovens voor het bakken van aardewerk en dakpannen. — Blz. 380.
71. Grafsteen voor Marcus Mallius uit Genua, soldaat van Legio I Germanica uit den tijd vóór 70, gevonden te Herwen. — Inscriptie: „M(arcus) Mallius M(arci) f(ilius) Galer(ia tribu), Genua (domo), mile(s) Legi(onis) I (centuriae) Rusonis, anno(rum) XXXV, stip(endiorum) XVI; Carvio ad molem sepultus est; ex test(amento) heredes duo f(aciendum) c(uraverunt)". — J. H. Holwerda, *Germania,* 23 (1939), blz. 32—33. — Blz. 393.
72. Versierselen van paardentuigen, uit de eerste eeuw o.J., gevonden in den Rijn bij Doorwerth, thans in het Museum te Leiden (verg. *Oudheidk. meded.* 1931 Suppl. blz. 16 afb. 11). — Blz. 403.

met versiering in barbotine, uit Beetgum, vervaardigd omstreeks de tweede eeuw. — Blz. 461; 8. kom, versierd met een radstempel, uit de Burmania-terp te Ferwerd, vervaardigd in Oost-Gallië in de vierde of vijfde eeuw. — Blz. 463.

100. Altaar met een inscriptie voor de godin Hludana, gewijd door de pachters van de visscherij in de Friesche wateren door de zorgen van dengene die verantwoordelijk was voor het nakomen der overeenkomst, Quintus Valerius Secundus, ontdekt te Beetgum, thans in het Museum te Leeuwarden (*Catalogus*, 1909, blz. 31 nr. 154, pl. VIII). — Inscriptie: „Deae Hludanae conductores piscatus mancipe Q(uinto) Valerio Secundo v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)". — *CIL.* XIII 8830; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 227 nr. 399. — Blz. 461 en 527.

101. Altaar met een inscriptie voor Juppiter en Hercules Saxanus, gewijd door manschappen van Legio VI Victrix, Legio X Gemina, afdeelingen der auxilia en de Classis Germanica, die onder het bevel staan van den legercommandant Quintus Acutius Nerva, door de zorgen van Marcus Julius Cossutius, officier van Legio VI, dateerende uit een van de eerste jaren der tweede eew, gevonden te Brohl, thans in het Museum te Bonn (*Führer*, blz. 171 nr. A 1408). — Inscriptie: „I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Her(culi) Sax(ano) vexil(larii) L(egionis) VI Vic(tricis) p(iae) f(idelis), L(egionis) X G(eminae) p(iae) f(idelis) et al(arum), coh(ortium), Cla(ssis) G(ermanicae) p(iae) f(idelis), q(uae) s(ub) Q(uinto) Acut(io), cu(ra) M(arci) Iul(ii) Cossuti(i), (centurionis) L(egionis) VI Vic(tricis) p(iae) f(idelis)." — *CIL.* XIII 7716; *Exc. Rom.* II, blz. 257 nr. 487. — Blz. 541.

102. Altaar voor Hercules Magusanus, gewijd door Quintus Clodius Marcellinus, officier van Legio I Minervia, dateerend uit de tweede of derde eeuw, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar (*Steindenkmäler*, blz. 67 nr. 136). — Inscriptie: „Herculi Magusano Q(uintus) Clodius Marcellinus, (centurio) Leg(ionis) I M(inerviae) p(iae) f(idelis),v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)". — *CIL.* XIII 8010; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 270 nr. 819. — Blz. 554.

103. Altaar voor de godin Sunuxal, gewijd door Ulpius Hunicius, dateerende omstreeks de tweede eeuw, gevonden te Eschweiler, thans in het Museum te Bonn (*Steindenkmäler*, blz. 118 nr. 245). — Inscriptie: „Deae Sunuxsali Ulpius Hunicius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)". — *CIL.* XIII 7858; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 559 nr. 1546. — Blz. 560.

104. Altaar voor de godin Vagdavercustis, gewijd door den praefectus praetorio Titus Flavius Constans, dateerende uit de tweede eeuw, gevonden te Keulen, thans in het Museum aldaar. — Inscriptie: Deae Vagdavercusti Titus Flavius Constans, praef(ectus) praet(orio), em(inentissimus) v(ir)". — *CIL.* XIII 12057; verg. *Exc. Rom.* II, blz. 241 en 550, nr. 448 en 1515. — Blz. 556.

105. Altaar voor de Matres Aufaniae, gewijd door Quintus Vettius Severus, quaestor van Colonia Agrippinensium, in het jaar 164, gevonden bij de opgravingen onder de Munsterkerk te Bonn, thans in het Museum aldaar. — Inscriptie: „Matronis Aufaniabus Q(uintus) Vettius Severus, quaestor C(oloniae) C(laudiae) A(rae) A(grippinensium), votum solvit

CHRONOLOGISCH REGISTER

58-50 v. Chr. Caesar in Gallië 34-75, 167-173
57 v. Chr. Veldtocht tegen de Belgae 50-52
56 v. Chr. Veldtocht tegen de Morini en de Menapii 53-54
55 v. Chr. Expeditie tegen de Usipetes en de Tencteren, eerste tocht over den Rijn, veldtocht tegen de Morini 55-61
54 v. Chr. Ambiorix vernietigt het leger van Sabinus en Cotta 62-67
53 v. Chr. Expeditie tegen Ambiorix en de Eburones, tweede tocht over den Rijn, 68-72
52 v. Chr. Opstand van Vercingetorix 73
51 v. Chr. Expeditie tegen de Eburones 74
15 Maart 44 v. Chr. Vermoording van Caesar 76
43 v. Chr. Caesar Octavianus, Marcus Antonius en Lepidus als driemannen 76
40-27 v. Chr. Caesar Octavianus regent van Gallia 76-80
27 v. Chr.-14 o. J. Augustus 80-119, 173-190
17 v. Chr. Nederlaag van Lollius 83
16-13 v. Chr. Augustus in Gallië 84-88
12-9 v. Chr. Veldtochten van Drusus 88-97
8 v. Chr.-6 o. J. Tiberius in Germanië 97-106
9 o. J. Ondergang van Varus 106-119
14-37 Tiberius 119-144
14-16 Veldtochten van Germanicus 119-138
28 Opstand van de Friezen 141-143
37-41 Gaius (Caligula) 144-145
41-54 Claudius 146-152, 192-193
47 Expeditie van Corbulo tegen de Friezen 147-149
54-68 Nero 152-157
69 Vierkeizerjaar: Galba, Otho, Vitellius en Vespasianus 220-229
69-70 Opstand der Bataven 230-279
Aug. en Sept. 69 Begin van den opstand, eerste overwinningen van Civilis 234-238
Sept. tot Nov. 69 Beleg van Vetera, slag bij Gelduba 240-250
Dec. 69 Terugtocht van Vocula 251-253
Jan. tot Maart 70 Laatste expeditie van Vocula naar den Neder-Rijn, opstand van de Galliërs, overgave van Vetera 255-258
April tot Mei 70 Aankomst van de eerste troepen van het Romeinsche leger in Germanië, slag bij Bingen, aankomst van Cerealis 263-266
Mei tot Juni 70 Slagen bij Rigodolum en bij Trier 267-268
Juli tot Oct. 70 Slag bij Vetera, terugtocht van Civilis naar de Betuwe, gevechten aan de Waal en te water, bezetting van de Betuwe, overeenkomst tusschen Civilis en Cerealis 272-279
70-96 Flavische keizers: Vespasianus, Titus en Domitianus 280-287
89 Opstand van Saturninus, vestiging van de provincies Germania Superior en Inferior 286, 469
98-117 Traianus 288-290
105 Stichting van de stad Ulpia Noviomagus 289
117-138 Hadrianus 290-292
121-125 Stichting van Forum Hadriani 292
138-161 Antoninus Pius 292-293
161-185 Marcus Aurelius 293-295
172-174 Aanval van de Cauchen op Belgica afgeslagen door Didius Julianus 294
180-192 Commodus 295
192-211 Septimius Severus 295-298
211-217 Caracalla 298-299
212 Constitutio Antoniniana 298
222-235 Severus Alexander 300-301
235-238 Maximinus 301
238-244 Gordianus III 302
244-249 Philippus Arabs 302
249-251 Traianus Decius 302

VINDPLAATSEN VAN ROMEINSCHE OUDHEDEN IN NEDERLAND EN OMGEVING

ALGEMEEN REGISTER